



Bogdan Murgescu

Historia

ROMÂNIA ȘI EUROPA

Acumularea decalajelor economice
(1500-2010)

POLIROM

HISTORIA

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Bogdan Murgescu este profesor doctor la Facultatea de Istorie din cadrul Universității din București. Distins cu Premiul „Nicolae Iorga” al Academiei Române pentru lucrarea *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea* (1996). Alte lucrări publicate: *Istorie românească – istorie universală (600-1800)* (1994), *A fi istoric în anul 2000* (2000), *Istoria României în texte* (coord., 2001), *Revoluția română din decembrie 1989. Istorie și memorie* (coord., Polirom, 2007).

Foto copertă: Willy Pragher, *Dunărea la Porțile de Fier, automobil și căruță* (1937), Arhivele landului Baden-Württemberg – Arhiva de Stat Freiburg W 134/1 – Colecția de fotografii Willy Pragher Nr. 12154 (ed. rom.: *Refractări. Willy Pragher – spații vizuale românești 1924-1944*. Catalog de expoziție și studii însoțitoare. Volum publicat de Arhivele landului Baden-Württemberg și Institutul de Istorie și Geografie Regională a Șvabilor Dunăreni. Coordonatori: Kurt Hochstuhl și Josef Wolf. Editura Cosmopolitan Art, Timișoara, 2008)

Bogdan Murgescu

ROMÂNIA ȘI EUROPA

Acumularea decalajelor economice
(1500-2010)

Cuprins

<i>Lista abrevierilor</i>	7
<i>Lista tabelelor și figurilor</i>	9
Introducere	15
I. Epoca modernă timpurie	23
I.1. Aspecte definitorii ale modernității timpurii	23
I.2. Țările Române în secolele XVI-XVIII	27
I.2.1. Pre-concepții	27
I.2.2. Impactul dominației otomane	30
I.2.2.1. Presiunea economică otomană	32
I.2.2.2. Fiscalitatea	37
I.2.2.3. Comerțul	40
I.2.2.4. Structurile productive	48
I.2.3. Secolele XVII-XVIII – o perioadă de creștere economică și demografică	50
I.2.4. Limitele modernizării în Țările Române în timpul dominației otomane	60
I.3. Comparații europene	64
I.3.1. Danemarca – un regat la periferia Europei Apusene	64
I.3.2. Irlanda – înstăpânirea britanică	77
I.3.3. Serbia – avantajele și dezavantajele stăpânirii otomane	82
I.3.4. Încercare de evaluare statistică	90
I.4. Concluzii parțiale	96
II. Secolul al XIX-lea	103
II.1. Revoluția industrială și amplificarea decalajelor economice	103
II.2. De la Principatele Române la Vechiul Regat sau de la periferia Imperiului Otoman la periferia Occidentului	107
II.2.1. Pre-concepții	107
II.2.2. Impactul Occidentului. Importul de mărfuri, mode și stiluri de viață	111
II.2.3. Impactul Occidentului. Exporturile românești de cereale	114
II.2.4. Impactul Occidentului? Structura socială din Vechiul Regat	123
II.2.5. Realizări și limite ale modernizării	130
II.3. Comparații europene	151
II.3.1. Danemarca – succesul promovării în liga economiilor dezvoltate	151
II.3.2. Irlanda – Marea Foamete ca răscruce a dezvoltării	167
II.3.3. Serbia – persistența subdezvoltării	177
II.3.4. Bilanț statistic	185
II.4. Concluzii parțiale	194

III. Epoca interbelică	205
III.1. Contradicțiile lumii interbelice	205
III.2. România Mare și eșecul ei economic	212
III.2.1. Pre-concepții	212
III.2.2. Bilanț statistic	214
III.2.3. Explicații ale eșecului	221
III.2.3.1. Impactul primului război mondial	221
III.2.3.2. Conjunctura agricolă	225
III.2.3.3. Conjunctura petrolieră	243
III.2.3.4. Naționalismul economic	250
III.2.3.5. Succesul limitat al anilor '30	260
III.2.3.6. Responsabilități interne și constrângeri externe	268
III.3. Comparații europene	274
III.3.1. Danemarca – consolidarea statutului de țară dezvoltată	274
III.3.2. Irlanda – tensiunile consolidării statale	284
III.3.3. Iugoslavia – limitele succesului economic	291
III.4. Concluzii parțiale	303
IV. Epoca postbelică	315
IV.1. Epoca postbelică, între accelerarea creșterii economice și amplificarea decalajelor economice	315
IV.2. Experimentul dezvoltării socialiste în România	325
IV.2.1. Pre-concepții	325
IV.2.2. Bilanț statistic	328
IV.2.3. Explicații și limite ale creșterii economice în socialism	332
IV.2.3.1. Impactul celui de-al doilea război mondial	332
IV.2.3.2. Politica de dezvoltare forțată. Investițiile	336
IV.2.3.3. Bilanțul industrializării	341
IV.2.3.4. Urbanizarea și implicațiile ei sociale	348
IV.2.3.5. Comerțul exterior	355
IV.2.3.6. Producția agricolă	361
IV.2.4. Eșecul economic al socialismului românesc	369
IV.2.4.1. Simptomele eșecului	369
IV.2.4.2. Studii sectoriale	373
IV.2.4.2.1. Turismul	374
IV.2.4.2.2. Transporturile	380
IV.2.4.2.3. Învățământul	385
IV.2.4.3. Explicații ale eșecului economic	392
IV.2.4.3.1. Conjunctura „șocului petrolier”	392
IV.2.4.3.2. Rolul personal al lui Ceaușescu	397
IV.2.4.3.3. Constrângerile sistemului politic și economic socialist	401
IV.3. Comparații europene	407
IV.3.1. Danemarca – prosperitatea consolidată	407
IV.3.2. Irlanda – „tigru economic al Europei”	418
IV.3.3. Iugoslavia – modelul celei de-a treia căi	440
IV.4. Concluzii parțiale	457
V. Epilog. România după 1989 – avaturile integrării în Uniunea Europeană	465
În loc de concluzii. Înapoiere, decalaje și convergențe – cinci secole de experiențe europene	483
<i>Referințe bibliografice</i>	491
<i>Index de persoane</i>	517

Lista abrevierilor

AGG – *Atlas geografic general* (1982), București : Editura Didactică și Pedagogică.

AS – *Anuarul statistic al României*.

Călători – *Călători străini despre Țările Române* (1968-2001), vol. I-X, București : Editura Academiei.

Călători-XIX – *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă.* (2004-2007), vol. I-III, București : Editura Academiei Române.

CEHE – *Cambridge Economic History of Europe* (1966-1989), vol. I-VIII, Cambridge : Cambridge University Press.

EHEE – *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* (1985-1987), vol. I-III, Oxford : Oxford University Press.

EIR – *Enciclopedia de istorie a României* (2001-2003), vol. I-II, București : Editura Meronia.

ER – *Enciclopedia României* (1938-1943), vol. I-IV, București : Imprimeria Națională.

FEHE – *The Fontana Economic History of Europe* (1972-1976), vol. 1-5/2, Hassocks : Harvester Press.

Handbuch – *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (1980-1993), vol. I-VI, Stuttgart : Klett-Cotta.

IDR – *Istoria dreptului românesc* (1980-1986), vol. I-II, București : Editura Academiei RSR.

IR-III – *Istoria României. Vol. III. Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste* (1964), București : Editura Academiei.

IR – *Istoria românilor* (2001-2002), vol. I-VIII, București : Editura Enciclopedică.

IRC – *Istoria României. Compendiu* (2004), Cluj-Napoca : Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane.

IR-SC – *O istorie a românilor. Studii critice* (1998), Cluj-Napoca : Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane.

IRT – *Istoria României în texte* (2001), București : Corint.

IstRO – *Istoria României* (2002), București : Corint.

OEEH – *The Oxford Encyclopedia of Economic History* (2003), vol. I-V, Oxford : Oxford University Press.

Lista tabelelor și figurilor

Tabelul I.1.	Ierarhizarea perioadei 1500-1800 în istoria economică a României	28
Tabelul I.2.	Cuantumul prelevărilor statale pe locuitor la sfârșitul secolului al XVI-lea	39
Tabelul I.3.	Rata urbanizării în Țările Române	59
Tabelul I.4.	Exporturile de vite din regatul Danemarcei	66
Tabelul I.5.	Densitatea medie a populației din unele țări europene	81
Tabelul I.6.	Populația nemusulmană din Serbia și teritoriile învecinate	86
Tabelul I.7.	Rata urbanizării la diverse criterii de urbanitate	93
Tabelul I.8.	Indici de dezvoltare calculați după metoda van Zanden modificată, 1500-1800	94
Tabelul I.9.	Indici de dezvoltare – rate medii anuale, 1501-1800	95
Tabelul I.10.	Indici de dezvoltare – rate medii anuale brute și pe cap de locuitor, 1501-1800	95
Tabelul II.1.	Estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică	103
Tabelul II.2.	Ierarhizarea perioadei 1800-1914 în istoria economică a României	110
Tabelul II.3.	Evoluția importurilor României, 1832-1914	114
Tabelul II.4.	Structura proprietății funciare cultivabile	126
Tabelul II.5.	Producția de cereale în statul român	133
Tabelul II.6.	Randamentele cerealiere în statul român	133
Tabelul II.7.	Randamentul la grâu în diverse state europene	133
Tabelul II.8.	Indici ai productivității agricole	134
Tabelul II.9.	Efectivele principalelor animale domestice în Vechiul Regat	138
Tabelul II.10.	Efectivele de animale în raport cu pășunile, fânețele și suprafața arabilă	138
Tabelul II.11.	Valoarea producției agricole	138
Tabelul II.12.	Producția industrială pe cap de locuitor	142
Tabelul II.13.	Densitatea rețelei de căi ferate în diverse țări europene	147
Tabelul II.14.	Structura proprietăților agricole în Danemarca în secolul al XIX-lea	153
Tabelul II.15.	Structura proprietăților agricole în Danemarca în 1919	153
Tabelul II.16.	Exporturile agricole daneze, 1820-1874	155
Tabelul II.17.	Valoarea exporturilor daneze de animale vii și produse animaliere	156
Tabelul II.18.	Structura producției agricole daneze	157
Tabelul II.19.	Indicii prețurilor în Danemarca	158
Tabelul II.20.	Producția animalieră în Danemarca	161
Tabelul II.21.	Producția vegetală în Danemarca	161
Tabelul II.22.	Principalele produse agricole în comerțul exterior al Danemarcei	162
Tabelul II.23.	Exporturile daneze	162
Tabelul II.24.	Creșterea economică a Danemarcei	167
Tabelul II.25.	Indicatori demografici irlandezi în context european	169
Tabelul II.26.	Indici pentru evoluția cantitativă și valorică a producției agricole din Irlanda	175
Tabelul II.27.	Venitul/locuitor din Irlanda în context vest-european	176
Tabelul II.28.	Evoluția densității populației în Serbia	178

Tabelul II.29.	Evoluția comerțului exterior al Serbiei	180
Tabelul II.30.	Structura pe mărfuri a exporturilor sârbe	181
Tabelul II.31.	Avuția națională pe locuitor în statul român 1860-1914	185
Tabelul II.32.	Avuția națională pe cap de locuitor în diferite state europene în 1914	186
Tabelul II.33.	Produsul intern brut pe cap de locuitor în diferite state europene	187
Tabelul II.34.	Produsul național brut pe locuitor în diferite state europene în secolul al XIX-lea	187
Tabelul II.35.	Mortalitatea infantilă în 1910/1914	189
Tabelul II.36.	Analfabetismul în diferite țări europene în jur de 1900	190
Tabelul II.37.	Cadre didactice din învățământul primar și secundar la 1.000 de locuitori	192
Tabelul III.1.	Perioada interbelică în comparație cu alte epoci istorice – estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică	205
Tabelul III.2.	Produsul intern brut/locuitor în diferite state europene în epoca interbelică	211
Tabelul III.3.	Ierarhizarea perioadei 1918-1940 în istoria economică a României	212
Tabelul III.4.	Estimările lui Angus Maddison cu privire la PIB/locuitor pentru România interbelică	215
Tabelul III.5.	Estimări ale PIB/locuitor în perioada interbelică	215
Tabelul III.6.	Estimări ale PIB/locuitor în diverse țări în 1937	216
Tabelul III.7.	Venitul național/locuitor în România și în alte țări europene – 1938	217
Tabelul III.8.	Consumul mediu pe locuitor în România și alte țări europene (1938)	218
Tabelul III.9.	Indicatori sociali în diferite țări europene (1938)	219
Tabelul III.10.	Avuția națională pe locuitor a României în comparație cu alte țări	220
Tabelul III.11.	Avuția națională a României (1912-1939)	220
Tabelul III.12.	Deprecierea oficială a leului (1913-1929)	224
Tabelul III.13.	Evoluția avuției naționale a României (1912/1914 – 1920/1922)	224
Tabelul III.14.	Producția de cereale a României interbelice	226
Tabelul III.15.	Producția medie la hectar, la principalele cereale și plante alimentare	227
Tabelul III.16.	Producția medie de grâu la hectar în diverse țări europene	228
Tabelul III.17.	Exploatațiile agricole, pe grupe de mărime, în România interbelică (1930-1935)	229
Tabelul III.18.	Efectivele de animale din România interbelică	231
Tabelul III.19.	Exporturile de cereale ale României interbelice	233
Tabelul III.20.	Exporturile românești de cereale și derivate	236
Tabelul III.21.	Suprafața arabilă după modul de folosire	241
Tabelul III.22.	Productivitatea muncii în agricultura diverselor țări europene (1938)	241
Tabelul III.23.	Valoarea producției agricole a României interbelice	242
Tabelul III.24.	Pondere valorică a cerealelor și produselor petoliere în exporturile României	245
Tabelul III.25.	Exporturile petoliere în contextul problemelor financiare ale României (1929-1936)	248
Tabelul III.26.	Exporturile României în anii 1928-1933	255
Tabelul III.27.	Datoriile externe ale României	258
Tabelul III.28.	Obligațiile financiare externe ale României	258
Tabelul III.29.	Indici sintetici ai dezvoltării industriale a României (1929-1939)	260
Tabelul III.30.	Producția industrială și comunicațiile moderne pe locuitor în România anilor '30	261
Tabelul III.31.	Structura veniturii naționale din România interbelică	262
Tabelul III.32.	Indicatori ai nivelului dezvoltării industriale în România și alte țări europene – 1938	263
Tabelul III.33.	Comerțul exterior al României în perioada interbelică	265
Tabelul III.34.	Termenii de schimb ai comerțului exterior danez	278
Tabelul III.35.	Comerțul Danemarcei cu Marea Britanie	279

Tabelul III.36. Producția agricolă daneză în anii '30	280
Tabelul III.37. Structura economiei daneze	283
Tabelul III.38. PIB/locuitor în Danemarca	284
Tabelul III.39. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte țări	286
Tabelul III.40. Cota-parte din importurile totale ale Marii Britanii	288
Tabelul III.41. Rate medii anuale de creștere economică în Irlanda și Marea Britanie	290
Tabelul III.42. Rata devalorizării monetare în Iugoslavia comparativ cu alte țări	293
Tabelul III.43. Mărirea proprietăților agricole în 1931	294
Tabelul III.44. Performanța agricolă comparată a Iugoslaviei și României interbelice	294
Tabelul III.45. Structura proprietăților funciare în Iugoslavia și România interbelică	295
Tabelul III.46. Evoluția exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice	295
Tabelul III.47. Structura exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice	296
Tabelul III.48. Noi întreprinderi industriale în Iugoslavia interbelică	296
Tabelul III.49. Evoluția producției forestiere și miniere în Iugoslavia interbelică	298
Tabelul III.50. Valoarea pe locuitor a producției industriale din Iugoslavia comparativ cu media europeană	301
Tabelul III.51. Structura venitului național al Iugoslaviei interbelice	301
Tabelul III.52. Evoluția produsului social brut pe cap de locuitor în Iugoslavia interbelică	302
Tabelul III.53. Dezvoltarea industrială în Serbia (1910-1938)	302
Tabelul III.54. Randamente agricole medii în Serbia și Iugoslavia (1939)	303
Tabelul III.55. Nivelurile de industrializare ale diverselor țări europene în 1937	308
Tabelul IV.1. Ponderea Europei la nivel mondial, 1913-2001	316
Tabelul IV.2. Europa în raport cu media mondială – estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică	317
Tabelul IV.3. Ierarhizarea perioadei 1944-1989 în istoria economică a României	326
Tabelul IV.4. Nivelul economic al României în context european (1989)	329
Tabelul IV.5. Nivelul economic al unor țări europene în 1989 conform indicatorilor economici sintetici	330
Tabelul IV.6. Performanța economică a României postbelice în context european	331
Tabelul IV.7. Evoluția inflației în România (1938-1947)	333
Tabelul IV.8. Obligațiile de livrări de produse ale României în contul despăgubirilor de război către Uniunea Sovietică	333
Tabelul IV.9. Producția din 1945 raportată la 1938	334
Tabelul IV.10. Venitul național/locuitor al României și al altor state europene	335
Tabelul IV.11. Împărțirea venitului național în fond de consum și fond de acumulare, 1951-1989	337
Tabelul IV.12. Structura pe destinații a investițiilor	338
Tabelul IV.13. Evoluția forței de muncă în România socialistă	340
Tabelul IV.14. Creșterea producției industriale în România socialistă – exemple	341
Tabelul IV.15. Populația ocupată în industrie (1950-1989)	342
Tabelul IV.16. Structura pe ramuri a valorii producției industriale	343
Tabelul IV.17. Populația urbană din România socialistă	349
Tabelul IV.18. Componente ale creșterii populației urbane (1948-1982)	350
Tabelul IV.19. Comerțul interior în România socialistă	353
Tabelul IV.20. Volumul comerțului exterior al României (1950-1989)	357
Tabelul IV.21. Structura comerțului exterior al României pe grupe de țări (1950-1989)	358
Tabelul IV.22. Ponderea diverselor grupe de mărfuri în comerțul exterior al României 1950-1989	358
Tabelul IV.23. Exporturile pe locuitor în România și în alte țări europene în 1989	360
Tabelul IV.24. Ponderea diferitelor forme de proprietate agricolă în România socialistă	362

Tabelul IV.25.	Evoluția forței de muncă din agricultură și silvicultură, 1950-1989	363
Tabelul IV.26.	Suprafețe irigate și parcul de mașini agricole, 1950-1989	364
Tabelul IV.27.	Evoluția producției agricole, 1950-1989	364
Tabelul IV.28.	Principalele produse animaliere, 1950-1989	365
Tabelul IV.29.	Productivitatea agricolă în diverse țări europene, 1948/52-1988/92	366
Tabelul IV.30.	Randamentul culturii grâului în diverse țări europene, 1950-1990	367
Tabelul IV.31.	Indicii producției agricole din țările socialiste în anii '80	368
Tabelul IV.32.	Consumul mediu anual pe locuitor în România anilor 1970-1989	370
Tabelul IV.33.	Veniturile din turismul internațional ale unor țări socialiste europene	378
Tabelul IV.34.	Volumul total al transporturilor din România, 1950-1989	381
Tabelul IV.35.	Densitatea dotării cu autoturisme în diverse țări europene, 1949-1989	383
Tabelul IV.36.	Dinamica de ansamblu a sistemului de învățământ în România socialistă	386
Tabelul IV.37.	Evoluția cantitativă a învățământului universitar din România, 1948-1989	387
Tabelul IV.38.	Ponderea diferitelor tipuri de licee după numărul elevilor înscriși	388
Tabelul IV.39.	Ponderea diferitelor tipuri de studii universitare după numărul studenților înscriși	389
Tabelul IV.40.	Rata brută de încadrare în învățământul superior în 1989	390
Tabelul IV.41.	Consumurile energetice, producția și importurile de țiței în România 1960-1989	392
Tabelul IV.42.	Balanța de plăți externe a României (1978-1982)	394
Tabelul IV.43.	Evoluția PIB/locuitor în statele socialiste europene (1980-1989)	397
Tabelul IV.44.	PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1938-1958)	419
Tabelul IV.45.	PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1958-1972)	421
Tabelul IV.46.	Rate multianuale de creștere a produsului intern brut pe locuitor (1950-2001) ...	426
Tabelul IV.47.	Creșterea economică din Irlanda comparativ cu media Uniunii Europene	437
Tabelul IV.48.	Turismul internațional în Iugoslavia	447
Tabelul IV.49.	Ponderea diferitelor sectoare economice în economia Iugoslaviei (1947-1984) ...	448
Tabelul IV.50.	Deficitul comercial și datoria externă a Iugoslaviei (1965-1981)	452
Tabelul IV.51.	Disparitățile economice și demografice dintre părțile constitutive ale Iugoslaviei	454
Tabelul IV.52.	PIB/locuitor în Republica Federală Iugoslavia (1990-2000)	456
Tabelul V.1.	România în anii '90 – indicatori macroeconomici	467
Tabelul V.2.	Ponderea principalelor sectoare ale economiei în anii '90	470
Tabelul V.3.	Ponderea principalelor sectoare ale economiei în perioada de preaderare	475
Tabelul V.4.	România în perioada de preaderare – indicatori macroeconomici	475
Figura I.1.	Evoluția haraciului Țărilor Române	33
Figura I.2.	Povara financiară a dominației otomane asupra Țării Românești și Moldovei	37
Figura II.1.	Evoluția exporturilor românești de cereale în secolul al XIX-lea	117
Figura II.2.	Exporturile în raport cu producția de cereale în Principate/România în secolul al XIX-lea	121
Figura II.3.	Valoarea producției agricole pe cap de locuitor în Serbia	184
Figura III.1.	Exporturile românești de cereale raportate la variația prețului grâului pe piața britanică	234
Figura III.2.	Evoluția cantității și valorii exporturilor de cereale și derivate ale acestora	237
Figura III.3.	Producția de țiței și exporturile de produse petroliere ale României interbelice	244
Figura III.4.	Cantități și prețuri în exporturile de produse petroliere ale României interbelice	246
Figura III.5.	Produsul intern brut/locuitor în România și Bulgaria în epoca interbelică	273
Figura III.6.	Produsul intern brut/locuitor în diverse țări europene interbelice	304
Figura III.7.	Ponderea elevilor din învățământul primar în cadrul grupei de vârstă 5-14 ani (%)	311
Figura IV.1.	România – geografia economică în anii '80	347
Figura IV.2.	Producția industrială pe cap de locuitor (1938-1980)	347

Figura IV.3.	Structura valorică a producției agricole, 1950-1989	365
Figura IV.4.	Încetinirea creșterii economice a României în context mondial – PIB/locuitor, 1970-1989	370
Figura IV.5.	Evoluția numărului turiștilor străini înregistrați în unitățile de cazare din România (1975-1989)	377
Figura IV.6.	PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu 12 țări vest-europene dezvoltate (1950-1958)	409
Figura IV.7.	PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu media a 29 de țări vest-europene dezvoltate (1958-2000)	416
Figura IV.8.	PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene	425
Figura IV.9.	PIB/locuitor în Iugoslavia comparativ cu media a șapte țări socialiste est-europene (1950-1989)	450
Figura IV.10.	PIB/locuitor în diverse țări europene	457
Figura IV.11.	PIB/locuitor în țările europene după sistemul politic și economic	461
Figura V.1.	PIB/locuitor în România comparativ cu alte state postcomuniste (1989-2001)	468
Figura V.2.	PIB/locuitor în România comparativ cu media Uniunii Europene	476

Introducere

Locul României în raport cu „Europa” – sau, mai precis spus, cu Occidentul sau cu țările dezvoltate ale lumii – a fost și este o problemă crucială pentru cultura română modernă, ca și pentru societatea românească actuală. De circa două secole, Europa, înțeleasă în dimensiunea ei de arhetip al Occidentului dezvoltat, a fost elementul principal de referință pentru societatea românească, obiect al unor atitudini complexe, mergând de la admirație și dorința de imitație până la teamă și respingere¹. Cel mai adesea, această raportare s-a făcut din perspectiva realităților politice și, eventual, a legăturilor culturale. Dimensiunea economică nu a lipsit însă nici ea, și nici nu ar fi putut să lipsească, având în vedere acumularea deosebirilor de nivel de dezvoltare dintre țara noastră și țările dezvoltate, considerate a reprezenta „Europa”. Astăzi, când România s-a apropiat decisiv de structurile europene și euroatlantice din punct de vedere politic, iar oamenii obișnuiți laolaltă cu guvernării sunt tot mai obsedați de problematica economică, aceste „decalaje” sunt percepute mai acut decât oricând. *Obsesia decalajelor economice* nu dă doar titlul unei cărți², dar străbate ca un fir roșu lucrări ale economiștilor, sociologilor și (mai rar) istoricilor. Asemenea preocupări pătrund de obicei în atenția publică mai puțin prin diagnoze asupra trecutului sau prezentului și mai mult prin estimări asupra intervalului de timp necesar pentru „ajungerea din urmă” a țărilor dezvoltate sau prin oferta de rețete pentru a grăbi recuperarea decalajelor. Inutil de adăugat faptul că atât estimările, cât și rețetele sunt influențate mai mult de prezentul imediat decât de perspectiva duratei lungi și, în consecință, sunt deconcertant de diverse și puțin fiabile³.

1. Murgescu 2000a.

2. Postelnicu, Postelnicu 2002.

3. Doar câteva exemple cu privire la fluctuațiile estimărilor din ultimele două decenii cu privire la intervalul de timp necesar României pentru recuperarea decalajelor față de țările dezvoltate ale Europei. În 1990, într-un moment de optimism postrevoluționar, economiștii coordonați de academicianul Tudorel Postolache care au elaborat *Schița privind Strategia înfăptuirii economiei de piață în România* au fixat ca obiectiv atingerea standardului mediu european la indicatorii de bază privind consumul pe locuitor în orizontul anilor 1995-2002 (Postolache 1991 : 784-786), deci 5-12 ani. Câțiva ani mai târziu, în contextul recesiunii anilor '90, proiecții mult mai pesimiste anticipau ajungerea din urmă a Portugaliei în ceea ce privește produsul național brut pe cap de locuitor într-un interval de 68 de ani, iar a Suediei în 350 de ani (Spineanu 1995 : 463). În fine, în 2006, după câțiva ani de creștere economică și în preajma aderării oficiale a României la Uniunea Europeană, prim-ministrul de atunci, Călin Popescu-Tăriceanu, se arăta mult mai optimist, estimând că România va putea recupera decalajele față de alte state membre ale UE în 20 de ani dacă totul merge bine sau în 40 de ani dacă mediul economic și politic este nefavorabil (<http://www.ziare.com/actual/politica/12-29-2006/romania-ar-putea-recupera-decalajele-fata-de-ue-in-20-40-de-ani-53076>, accesat la 25.02.2010).

Scopul acestei cărți nu este de a adăuga încă o proiecție futuristă celor deja existente și nici de a propune o altă strategie infailibilă de depășire a subdezvoltării. El este mult mai modest.

Pornind de la constatarea tot mai multor economiști, istorici, sociologi și politologi că „istoria contează” (*history matters*), mi-am propus să răspund la câteva **întrebări**: cum s-a ajuns la decalajele de dezvoltare existente în Europa de astăzi? Când s-au acumulat deosebirile de nivel economic dintre România și celelalte țări europene? Au existat momente când a fost posibilă depășirea stării de subdezvoltare? De ce au eșuat aceste încercări? Au avut loc încercări comparabile în alte țări europene? Au reușit ele? De ce? Cum? În ce fel poate experiența istorică să ajute la elaborarea unor politici eficiente în ziua de astăzi?

*

Se impun câteva **precizări preliminare**. În zilele noastre există deseori tendința de a exprima decalajele economice în unități de timp: de exemplu, la mijlocul deceniului trecut Silviu Brucan aprecia că țările europene postcomuniste sunt cu 10-15 ani în urma Europei apusene din punct de vedere tehnologic⁴. Acest mod de a considera subdezvoltarea ca o „rămânere în urmă” nu a fost întotdeauna valabil și nici nu este necontestat în lumea actuală. Până în secolul al XVIII-lea, diferențele de dezvoltare economică erau considerate a proveni din deosebirile calitative dintre diferitele țări/state/popoare, discuțiile purtându-se asupra rolului climei și/sau al organizării politice și moravurilor în determinarea prosperității sau a mizeriei economice (și morale). Paradigma progresului și ideea că omenirea trece printr-un șir de stadii obligatorii într-o evoluție ascendentă s-au impus în Occident abia începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁵ și au condus la apariția ideii că statele mai puțin dezvoltate erau „rămase în urmă”, idee însușită de elitele din celelalte țări europene în decursul secolului al XIX-lea. În cazul românesc, conștientizarea „înapoierii” a avut loc în al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Este interesant faptul că Dinicu Golescu, care a călătorit în Austria, Germania și Elveția în anii 1824-1826, considera că vina pentru starea nemulțumitoare din Țara Românească aparținea relei organizări politice și economice, nementionând vreo „rămânere în urmă”⁶. În schimb, la sfârșitul deceniului următor, Petru Poenaru generaliza astfel într-o cuvântare prilejuită de încheierea anului școlar în iunie 1839: „Într-această epocă de întrecere generală pe stadiul progresului, școlile românești își grăbesc și ele pasul din zi în zi mai mult. Neamurile Europei [...] întinzându-și luminile până la cele mai de pe urmă hotare ale coprinului lor, au pus condiție de nimicire pentru oricare popul [care] va rămânea în nemișcare, în mijlocul înaintării obștești”⁷.

Odată acceptată ideea că lipsa de dezvoltare era doar „rămânere în urmă”, rezulta că țările „înapoiate” nu trebuiau decât să le imite pe cele mai avansate pentru a ajunge și ele în fericita situație de a fi dezvoltate. Cu timpul, au fost elaborate variate strategii de accelerare a creșterii economice, în ideea că aceasta este sinonimă cu dezvoltarea și asigură „ajungerea din urmă” a țărilor dezvoltate. Rezultatele au fost uneori pozitive, dar de cele mai multe ori departe de speranțele și eforturile investite. În consecință, unii analiști au început să distingă între creșterea cantitativă a economiei și dezvoltarea economică, văzută ca o combinație de creștere economică și transformare calitativă a structurilor economice și sociale. Au fost exprimate și opinii mai radicale, potrivit cărora omenirea nu urmează în ansamblul ei aceeași cale de dezvoltare, și în acest caz este greșit ca țările nedezvoltate să încerce să le imite pe cele dezvoltate. Unele dintre aceste opinii au avut la origine argumente

4. Brucan 1996: 85.

5. Pollard 1968.

6. Golescu 1990.

7. *Apud* Murgescu M.-L. 1999: 51.

„civilizaționale”, care au pus în prim-plan deosebiri rasiale, religioase și/sau culturale dintre diversele popoare. Altele au pornit de la ideea că existența țărilor dezvoltate creează situații care împing țările mai puțin dezvoltate în poziții de dependență și le limitează posibilitățile de afirmare economică. În acest câmp de tensiuni teoretice, cu puternice conotații ideologice, au luat naștere numeroase teorii ale creșterii și dezvoltării economice⁸, prea complexe pentru a fi și numai rezumate în această introducere. Pentru analiza noastră, este suficient să spunem acum că teoriile economice actuale evită să mai considere deosebiri de dezvoltare economică drept simple decalaje temporale, preferând să studieze amplitudinea acestor decalaje în diverse momente istorice, dinamica lor pe termen lung și mecanismele care le-au generat și întreținut.

Cu unele începuturi în anii '70, dar amplificându-se în anii '90, în istoria economică s-au impus cercetări care și-au propus măsurarea decalajelor economice pe parcursul unor lungi perioade de timp, precum și analiza evoluției lor istorice. Personalitățile care au marcat cel mai mult domeniul au fost, fără îndoială, Paul Bairoch⁹ și Angus Maddison¹⁰. Sub impulsul lor, problema decalajelor și a disparităților economice și cea a transformărilor macroeconomice pe termen lung au fost dezbătute intens la congresele internaționale de istorie economică, precum și la alte reuniuni științifice¹¹. Pe lângă dimensiunea economică, de măsurare a parametrilor economici pentru diverse momente istorice, studii speciale au fost dedicate analizei mecanismelor care, în anumite circumstanțe istorice, au îngăduit anumitor țări și/sau regiuni să depășească starea de relativă subdezvoltare economică. Fără a ne referi la multitudinea de lucrări consacrate în ultimele două-trei decenii succesului economic al statelor est-asiatice, trebuie să amintim cartea lui Dieter Senghaas cu privire la performanța pozitivă a micilor țări nord-europene¹², precum și analiza comparată a lui Ulrich Menzel referitoare la experiența istorică a Elveției, Danemarcei, Suediei și Canadei¹³. Totodată, în ultima sa lucrare majoră, Sidney Pollard a încercat să evidențieze mecanismele prin care, în Evul Mediu și în epoca modernă, regiuni marginale ale Europei au reușit să se plaseze uneori în avangarda dezvoltării economice¹⁴. Există deci un corpus de cercetări la care se poate raporta investigația noastră.

-
8. Analize eficiente de ansamblu ale acestor teorii la Arndt 1987, Anderson 1991, Schuurman 1993, Menzel 1995, Drukker 2006. Critici radicale ale teoriilor dezvoltării la Douthwaite 1992, Sklair 1994 și Gillespie 2001. Antologii, cuprinzând textele fundamentale: Becker, Burmeister 1991; Solow 2001; Mookherjee, 2001. Un manual cuprinzător: Cypher, Dietz 1997. O recentă încercare de a privi analitic ansamblul problematicei dezvoltării și discrepanțelor economice în Acemoğlu 2009).
 9. Bairoch (1976) reprezintă o primă încercare de a calcula produsul intern brut al țărilor europene în perioada 1800-1973. Totodată, Bairoch a încercat să estimeze diferențele de nivel economic din perioada premergătoare revoluției industriale (Bairoch 1979). Pentru o prezentare polemică a punctelor sale de vedere vezi Bairoch 1993. De văzut și sinteza sa de istorie economică (Bairoch 1997).
 10. După mai multe lucrări dedicate creșterii economice din diferite țări sau studiului sintetic al factorilor care au influențat dinamica economică a lumii, Angus Maddison prezintă calculele și argumentele sale analitice cu privire la evoluția economică a lumii în secolele XIX-XX (Maddison 1995) și pe ansamblul celui de-al doilea mileniu (Maddison 2001).
 11. Bairoch, Lévy-Leboyer 1981; Chirot 2004 (ediția originală 1989); Good 1994; Maddison, Van der Wee 1994; Aldcroft, Catterall 1996.
 12. Senghaas 1982.
 13. Menzel 1988.
 14. Pollard 1997.

Evident, atunci când ne propunem să investigăm acumularea decalajelor economice, trebuie să alegem **indicatorii** la care vom face apel. În analizele lor referitoare la economiile actuale, economiștii utilizează cu precădere produsul intern brut (PIB) pe cap de locuitor, considerat cel mai potrivit indicator sintetic al nivelului unei economii. Dezideratul nostru ar fi deci să comparăm PIB/locuitor din România cu cel din alte țări, atât sincron (pentru același an), cât și diacronic (urmărind evoluția în timp a acestui indicator). O primă problemă este aceea că PIB este un indicator relativ nou, care s-a impus prin Sistemul Conturilor Naționale instituit de ONU în 1953, folosit în statistica românească abia după revoluția din 1989. Din fericire însă, mai întâi Paul Bairoch și apoi Angus Maddison și-au asumat sarcina de a calcula retrospectiv PIB, primul pentru diversele țări europene după 1800¹⁵, iar cel de-al doilea pentru cea mai mare parte a lumii în perioada 1820-1992, realizând totodată și unele proiecții retroactive până la începutul erei creștine¹⁶. Angus Maddison a rezolvat și o altă dificultate care privește compararea internațională a indicatorilor economici în expresie monetară: astfel, economiștii au constatat că produsul intern brut, chiar și atunci când este convertit într-o valută standard potrivit ratelor de schimb medii curente, încorporează distorsiuni generate de nivelul diferit al prețurilor și salariilor din diferitele țări; de aceea, la nivel mondial a fost lansat un Proiect de Comparare Internațională, care a elaborat o metodologie și indicatori pentru recalcularea PIB la paritatea puterii de cumpărare (PPP), metodă care s-a impus în analizele economice¹⁷ și care a fost aplicată și de Angus Maddison pentru seriile sale de date cu privire la evoluția istorică a PIB.

Există însă și unele probleme în folosirea seriilor PIB la PPP calculate de Maddison. Prima și cea mai serioasă dintre acestea provine din faptul că Angus Maddison nu oferă date ferme pentru România înainte de anul 1926, datele incluse în unele tabele pentru perioade anterioare fiind doar estimări ultraaproximative bazate pe extrapolări și regresii¹⁸; la rândul său, Paul Bairoch, ale cărui calcule reprezintă o etapă anterioară a cercetării, a inclus în unele tabele date începând cu 1800¹⁹, dar a făcut acest lucru luându-și toate precauțiile și avertizând asupra inerentei lipse de precizie a estimărilor sale. O altă dificultate provine din contestările efectuate de unii dintre istoricii economiei, care au propus seturi alternative de date pentru diversele țări europene și care atestă absența unui consens al specialiștilor în ceea ce privește validitatea calculelor lui Paul Bairoch și Angus Maddison²⁰. Alta, mai generală, are la origine limitele PIB în reflectarea nivelului general de dezvoltare al unei țări; astfel, pornind de la exemplul clasic al statelor arabe al căror PIB a fost „umflat” temporar de veniturile petroliere, s-a constatat că indicatorii din Sistemul Conturilor Naționale eludează alte aspecte mai subtile ale vieții sociale, care determină atât nivelul de dezvoltare al unei țări, cât și perspectivele acesteia de menținere durabilă a unui standard material ridicat. În consecință, mulți specialiști contestă relevanța PIB și solicită luarea în considerare și a altor indicatori „alternativi”²¹. Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare (PNUD) a elaborat un asemenea indicator mai cuprinzător, numit Indicele Dezvoltării Umane (IDU), care combină PIB/locuitor la paritatea puterii de cumpărare

15. Bairoch 1976.

16. Maddison 1995; Maddison 2001; Maddison 2003.

17. O bună prezentare în limba română a acestei problematici la Wagner, Ștefănescu, 1999. Vezi și Ark 1993.

18. Maddison 2003: 92.

19. Bairoch 1997: II, 252-253.

20. Good 1994b; Good 1997; Good, Ma 1999; Prados de la Escosura 2000.

21. Anderson 1991.

(PPP) cu nivelul de educație și cu speranța medie de viață la naștere²². Date comparative privind IDU avem însă numai începând de la sfârșitul anilor 1980²³, și recalcularea sa retrospectivă se lovește de dificultăți încă și mai mari decât recalcularea PIB.

Având în vedere toate aceste dificultăți, vom folosi în analiza noastră atât indicatorii calculați de Paul Bairoch, Angus Maddison și David Good, cât și toate celelalte statistici istorice disponibile, inclusiv cele referitoare la indicatori mai puțin sintetici, dar nu mai puțin relevanți, cum ar fi datele demografice de bază, structura forței de muncă, nivelul și structura producției, schimburilor și consumului, indicatori social-culturali etc. Din fericire, dispunem de trei „radiografii” ale economiei românești, cuprinzând serii de date statistice comparative pentru trei momente importante ale secolului XX : 1938²⁴, 1947²⁵ și 1989²⁶. Pe lângă acestea, serii lungi de date statistice pentru perioada 1859-1947 a publicat Victor Axenciuc²⁷. În fine, informațiile referitoare la România pot fi comparate cu bogatele statistici istorice alcătuite de Brian Mitchell, care cuprind date ce încep, pentru multe țări europene, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea²⁸.

Folosirea acestor baze de date statistice tinde să restrângă cercetarea la secolul XX, cu o eventuală extindere spre ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. De altfel, acesta este și orizontul temporal pe care l-au folosit majoritatea specialiștilor de până acum. Economiiștii rareori coboară înainte de al doilea război mondial, iar David Good nu merge mai devreme de 1870. De altfel, ar exista și un argument în acest sens : după cum remarca Paul Bairoch, decalajele de dezvoltare dintre societățile preindustriale (deci, cu alte cuvinte, anterioare secolului al XIX-lea) au fost relativ mici, apariția marilor disparități fiind un fenomen al ultimelor două secole²⁹. În aceste condiții, o istorie a decalajelor economice ar trebui să se concentreze pe ultimele două secole. Maddison este și el de acord cu faptul că accelerarea creșterii și amplificarea decalajelor economice au avut loc abia după 1800 (chiar 1820), dar atrage totodată atenția asupra faptului că dezvoltarea din ultimele două secole a fost în mare măsură determinată de acumulările de dinainte de 1800³⁰. Participanții la Conferința de la Bellagio dedicată originilor înapoierii economice a Europei răsăritene au ajuns la o concluzie similară : decalajele economice dintre Europa Apuseană și Europa Răsăriteană își au originea cu mult înainte de integrarea celei din urmă în piața mondială dominată de Occident³¹. Cercetătorii istoriei economice mai îndepărtate sunt de acord că decalajele economice Est-Vest din Europa au devenit semnificative încă din Evul Mediu, atunci când productivitatea agricolă a Occidentului a crescut mult mai rapid decât în Europa Răsăriteană. Totuși, această cercetare era greu de pornit atât de devreme, îndeosebi din cauza lipsei informațiilor cantitative relevante. În fața acestor dileme și dificultăți, am optat pentru începerea acestui studiu cu perioada din preajma anului 1500. Opțiunea de a extinde analiza asupra întregii perioade de la 1500 până astăzi nu este singulară în istoria economică³².

22. Wagner, Ștefănescu 1999 : 20-21.

23. Grigorescu 1993.

24. Dobre 1996a.

25. Dobre 1996b.

26. Grigorescu 1993.

27. Axenciuc. Multe dintre datele prelucrate de Axenciuc, Dobre și Grigorescu au fost incluse și în Postolache 1991.

28. Mitchell 2003.

29. Bairoch 1979.

30. Maddison 2001 : 17-18.

31. Chirot 1989 : 3.

32. Opțiuni similare : Kennedy 1987 ; Bairoch 1997 ; Aldcroft, Sutcliffe 1999.

Uneori, ea a fost folosită pornind de la ideea că secolul al XVI-lea reprezintă începutul capitalismului și a sistemului mondial modern în istoria omenirii³³. Chiar dacă nu împărtășesc această opinie³⁴, este evident faptul că după 1500 diviziunea internațională a muncii s-a intensificat, și că rolul constrângerilor exogene a crescut pentru toate regiunile continentului european. Totodată, cinci secole reprezintă un interval suficient de mare pentru a conferi pertință analizei referitoare la dezvoltarea economică pe termen lung a periferiilor europene.

O a doua opțiune a privit **dimensiunea comparatistă** a acestei cercetări³⁵. Componenta comparatistă este inevitabilă atunci când se evaluează performanța economică a unei țări sau regiuni. De multe ori, comparațiile sunt realizate însă mai mult implicit, în raport cu un model considerat „normal” de dezvoltare economică, model selectat de obicei dintre țările avansate, a căror situație este de altfel și mai bine cunoscută istoriografic și pentru care datele relevante sunt mai accesibile. Nu am optat pentru acest tip de comparație. De altfel, teoria economică și experiența istorică au demonstrat pluralitatea căilor de dezvoltare. În consecință, pornind de la întrebarea centrală a acestei cărți – când și cum s-au acumulat deosebiri de nivel economic dintre România și celelalte țări europene? –, am căutat să investigăm în ce măsură evoluția României se aseamănă sau se deosebește de cea a altor țări europene, care la începutul intervalului de timp studiat aveau niveluri de dezvoltare relativ apropiate de cel al teritoriilor românești. Lista țărilor și/sau a regiunilor care pe la 1500 erau asemănător de (sub)dezvoltate ca Țările Române este însă destul de mare, iar întreprinderea unei comparații de ansamblu cu toate acestea ar fi depășit posibilitățile unei cercetări individuale. Pe de altă parte, comparația cu o singură țară sau regiune ar fi fost insuficientă pentru a răspunde întrebărilor esențiale legate de specificitatea sau dimpotrivă nespecificitatea evoluției românești: în ce măsură a fost determinată performanța economică a României de poziția geografică a țării? Care a fost rolul apartenenței precumpănitoare la creștinătatea orientală (ortodoxă)? Dar cel al diverșilor (și schimbătorilor) factori politici? Sau cel al conjuncturilor economiei mondiale?

Pentru a putea răspunde mai bine tuturor acestor întrebări, am ales trei cazuri privilegiate de comparație: Danemarca, Irlanda și Serbia. Toate aceste țări erau pe la 1500 asemănătoare din punct de vedere economic cu Țările Române: erau zone relativ slab dezvoltate în context european, cu populații relativ rare și preponderent rurale, cu randamente mediocre în producția vegetală și exporturi animale semnificative spre zone mai dezvoltate economic. În ciuda acestor asemănări inițiale, Danemarca și Irlanda au reușit, în momente istorice diferite, să depășească durabil starea de subdezvoltare, pe când Serbia și România încă nu. Avem deci două cazuri istorice de succes relativ și două cazuri istorice de eșec relativ, care totodată îngăduie suficiente comparații pentru identificarea și evaluarea cauzelor asemănărilor și respectiv a deosebirilor dintre evoluția economică a României și cea a celorlalte țări europene. Astfel, din punctul de vedere al plasării geografice și al disponibilității legăturilor maritime, Danemarca și Irlanda au o situație net deosebită de cea a României și a Serbiei. Din punct de vedere confesional, Danemarca a adoptat Reforma încă din secolul al XVI-lea și este majoritar luterană, Irlanda este majoritar catolică, iar Serbia

33. Wallerstein 1979; Wallerstein 1992-1993 (ediția originală 1974-1989).

34. Am analizat rolul secolului al XVI-lea în evoluția decalajelor economice Est-Vest la nivel european în Murgescu 1995a.

35. Pentru tipologia și problemele analitice ale metodei comparatiste în studiile istorice, vezi îndeosebi Haupt, Kocka 1996 și Kaelble 1999.

și cu România majoritar ortodoxe. Irlanda și Serbia s-au aflat lungi perioade de timp sub stăpânire străină directă, în timp ce Danemarca a existat de-a lungul întregului interval studiat ca stat independent; spațiul românesc a avut evoluții deosebite din acest punct de vedere, unele teritorii fiind înglobate în imperii mai mari, în timp ce altele și-au conservat entitatea politică distinctă. Credem că elementele reliefate mai sus sunt suficiente pentru a justifica interesul unui studiu comparat al acestor patru țări. În ce măsură acest studiu comparativ poate aduce elemente cognitive noi și răspunsuri la întrebările pe care ni le-am pus mai sus, aceasta se va putea vedea doar la capătul analizei noastre.

*

Datoriile de recunoștință acumulate de-a lungul celor aproape 12 ani în care am lucrat la această carte sunt numeroase.

În plan instituțional, cercetarea mea a fost sprijinită mai întâi de o bursă Roman Herzog acordată de Fundația Alexander von Humboldt pe baza unei finanțări din partea Fundației Hertie, care mi-a îngăduit să realizez o mare parte din documentarea generală în bibliotecile din Germania. Participarea la programul DAAD *Geschichte Südosteuropas als europäische Geschichte* (2001-2004) coordonat de prof. Holm Sundhassen mi-a permis să cunosc direct și să dezbăt cu colegi din diverse țări realitățile și problemele istorice din alte părți ale Europei sud-estice, inclusiv din Serbia. Perioadele în care am activat ca *visiting professor* la Pittsburgh University și la Central European University, Budapesta, mi-au îngăduit să-mi completez documentarea și să dezbăt diverse aspecte ale proiectului cu colegi din aceste universități. În anii 2006-2008 am putut coopera cu colegi din mai multe centre universitare și de cercetare din țară grație grantului CNCISIS A_C nr. 47/2006, *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice și contemporane*. În fine, dar nu în cele din urmă, redactarea textului propriu-zis al acestei cărți mi-a fost ușurată de un stagiu de cercetare găzduit într-un mod foarte liberal de către Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas din Leipzig (prof. Stefan Troebst) și prin sprijinul primit de la Fundația Volkswagen prin programul *Agrarismus in Ostmitteleuropa – Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne*.

Un număr relativ mare de colegi și prieteni m-au ajutat în diverse faze ale elaborării acestei cărți. La începuturile ei stă o masă rotundă – *Locul României în lume și problema decalajelor* – pe care am organizat-o în iunie 1998 în găzduirea Băncii Naționale a României și la care au binevoit să participe guvernatorul Mugur Isărescu, Daniel Dăianu, la acea dată ministru al Finanțelor, profesorul Constantin Ionete, regretatul profesor Alexandru Dușu și Victor Axenciuc, patriarhul cercetărilor cantitative asupra istoriei economice a României. Profesorul Holm Sundhassen, care mi-a fost mentor în timpul stagiului prilejuit de bursa Roman Herzog la Osteuropa-Institut din cadrul Freie Universität Berlin, a fost un partener de discuții intensive atât în conceperea generală a proiectului, cât și în elucidarea unora dintre aspectele concrete ale înapoierii istorice a Serbiei și României. Discuțiile cu mai tinerii mei colegi dr. Dietmar Müller și dr. Angela Harre au fost un stimul permanent, iar observațiile și sprijinul lor constant m-au ajutat enorm în ducerea la bun sfârșit a acestei cărți. Angela Harre mi-a prilejuit și întâlnirea cu doamna profesoară Helga Schultz, care s-a dovedit nu numai un valoros partener de dialog intelectual, dar și un prieten ale cărui încurajări au reprezentat un stimul bine-venit pentru finalizarea cărții. Dr. Bernard Hagerty (Pittsburgh) și prof. Frank Barry (Dublin) m-au ajutat în lămurirea unor aspecte ale istoriei Irlandei, iar prof. Milan Ristović (Belgrad) în cunoașterea istoriei Serbiei și Iugoslaviei. Diverse probleme subsumate tematicii generale ale cărții le-am discutat numeroși colegi; cum enumerarea completă ar fi mult prea lungă (și supusă riscului omenesc al uitării),

menționez acum în ordine alfabetică doar câțiva dintre aceștia : Sorin Antohi, Florin Bonciu, Bob Donorummo, Eugen Ghiorghiu, Armin Heinen, Jacek Kochanowicz, Florentina Nițu, Vladimir Pasti, Werner Troesken și Jan Luiten van Zanden. Foștii mei studenți Angela Toader, Andrei Florin Sora și Adelina Oana Ștefan, azi deja doctoranzi sau doctori, m-au ajutat consistent în activitatea de documentare pentru unele dintre capitolele acestei cărți. Unele probleme subsumate tematicii acestei cărți au fost expuse în cadrul cursurilor pe care le-am susținut la Universitatea din București și la Central European University, iar doctoranzii și studenții mei, prin interesul arătat pentru aceste cursuri, prin întrebările și prin curiozitatea lor intelectuală, m-au obligat și totodată m-au ajutat să merg la esențe și să-mi clarific mereu ideile și informațiile. În fine, dar nu în cele din urmă, soția mea, ea însăși istoric, a fost un exigent partener de dialog și un stimul constant, iar sprijinul întregii familii pentru ducerea la bun sfârșit a proiectului a fost esențial, mai ales în ultimele luni de intensă redactare.

Mulțumiri speciale se cuvin și Editurii Polirom, care a acceptat să publice această carte, în pofida dimensiunilor sale și a conjuncturii economice dificile din acest an.

Acestea fiind spuse, responsabilitatea neîmplinirii acestei cărți îmi revine în exclusivitate. Unele dintre aceste scăderi puteau fi preîntâmpinate printr-un plus de erudiție și de atenție. Altele erau inevitabile dată fiind vastitatea problematicii și a perioadei tratate. În fine, o parte dintre riscuri au fost asumate conștient atunci când am optat pentru prezentarea tranșantă a concluziilor la care am ajuns chiar și atunci când ele se despart de opiniile dominante în istoriografie și/sau în cultura de masă. Dincolo însă de aceste limite și neîmpliniri, dacă ideile și abordările din această carte vor stimula cercetarea istorică și vor ajuta la conturarea realistă a dezbaterilor publice cu privire la problematica recuperării decalajelor economice, atunci demersul meu își va fi atins scopul.

15 martie 2010

I. Epoca modernă timpurie

I.1. Aspecte definitorii ale modernității timpurii

Perioada dintre anii 1500-1800 este tot mai mult considerată de istorici ca o epocă istorică relativ omogenă și unitară în interiorul său și totodată deosebită atât față de Evul Mediu propriu-zis, cât și față de secolul al XIX-lea (epoca modernă propriu-zisă). Prin convenție, această perioadă tinde să fie numită *epoca modernă timpurie*¹. Trăsăturile sale au fost astfel sintetizate de istoricul german Rudolf Vierhaus :

...persistența unui peisaj dominat de agricultură și de viața rurală, cu unele regiuni meșteșugărești și cu o lentă îndesire a rețelei de orașe și căi de comunicație ; un mod de viață determinat de hrana limitată, recolte ratate, epidemii și războaie ; dominația socială a proprietății funciare, dominația politică a nobilimii, ascensiunea economică a unor părți ale burgheziei urbane și ascensiunea profesională a elitelor burgheze funcționale ; afirmarea suveranității statale față de exterior și a monopolului exercitării violenței în interior în cazul statelor monarhice, care însă, chiar și atunci când reușesc să limiteze puterea politică a stărilor privilegiate, îngăduie păstrarea drepturilor speciale și a instituțiilor regionale și de stări, menținând astfel armătura societății privilegiilor de stări ; raportul dintre orientarea spirituală și cea lumească este determinat de Biserica de stat, formarea confesiunilor și a sectelor, tensiunea dintre disciplina ecleziastică și pioșenia populară, monopolul educațional al Bisericii, critica științifică și mișcările de reformă din interiorul Bisericii ; expansiunea transoceanică a puterilor europene, geneza comerțului mondial și a unor conflicte militare globale, formarea diplomației internaționale, a unui drept codificat al popoarelor și a unui practicat *ius publicum europaeum* ; înflorirea științei moderne, a criticii filosofice, istorice și literare, și a teoriilor rațiunii de stat ; crescânda alfabetizare și apariția spațiului public de comunicare².

Deși amplă și cuprinzătoare, această enumerare nu epuizează totalitatea caracteristicilor perioadei dintre anii 1500 și 1800. Din punctul de vedere al istoriei economice, ar trebui neapărat amintite sporirea ponderii schimburilor în raport cu autoconsumul, afirmarea unui set de instituții specifice economiei de piață, precum și lenta, dar totuși reala creștere a stocului de bunuri economice durabile pe cap de locuitor.

Analizele referitoare la istoria economică a epocii moderne timpurii au fost multă vreme dominate de discuții megateoretice cu privire la conceptul de capitalism, la trecerea unei

-
1. Pentru o discuție mai largă despre acest concept și implicațiile sale pentru periodizarea istoriei, cu bibliografia aferentă vezi Murgescu 2001.
 2. Vierhaus 1992 : 24-25.

părți a lumii (respectiv a Occidentului) la capitalism și la implicațiile acestei tranziții și ale capitalismului asupra celorlalte părți ale lumii, precum și asupra omenirii în ansamblul său. Alte studii, fără a ocoli ancorarea teoretică, se focalizează mai mult asupra unor aspecte concrete referitoare la funcționarea economiilor moderne timpurii, și caută să compare aceste economii atât între ele, cât și cu economiile medievale și cu economiile secolelor XIX-XX³.

Orice discuție despre **economiile secolelor XVI-XVIII** trebuie să pornească de la constatarea că, per total, o parte covârșitoare a populației locuia în mediul rural și avea ca ocupație principală agricultura. Desigur, procentele variau de la o țară la alta, dar, exceptând câteva mici regiuni mai intens urbanizate, raportul rural-urban se situa la circa 9 : 1 din populația Europei, iar progresele de ansamblu ale urbanizării au fost destul de modeste în intervalul 1500-1800. În aceste condiții, producția pentru subzistență a rămas precum-pănitore, majoritatea persoanelor aspirând să-și asigure o parte cât mai mare a consumului din resurse proprii. Exceptând câteva comunități puțin numeroase de vânători-culegători și crescători de animale, cea mai mare parte a societăților epocii moderne timpurii se bazau în primul rând pe culturile de plante în asigurarea subzistenței. În perioada de dinainte de 1500 se conturaseră în lume trei mari tipuri de civilizații agricole: civilizații ale cerealelor, civilizații ale orezului și civilizații ale porumbului. După 1500, intensificarea contactelor dintre civilizații în contextul marilor descoperiri geografice au condus și la transferuri de plante între acestea. Astfel, europenii au introdus cerealele și vița-de-vie în America și au aclimatizat în Europa porumbul, tomatele și cartoful. Porumbul a fost introdus și în China, în timp ce orezul a început să fie cultivat și în unele zone restrânse din Europa. Aceste transferuri de plante au condus la sporuri ale producției totale, ale productivității pe unitatea de suprafață și uneori ale productivității pe lucrător agricol, ceea ce a generat disponibilități mai mari pentru creșterea sectoarelor nealimentare ale economiei. Sporuri de productivitate au fost realizate și la culturile tradiționale de cereale, îndeosebi în Europa nord-vestică, unde către 1800 raportul recoltă-sămânță a depășit 11 : 1 la grâu, în timp ce media europeană se situa undeva între 6 : 1 și 4 : 1. Toate acestea au stimulat dezvoltarea meșteșugurilor și a manufacturilor, precum și a sectorului serviciilor. Lista activităților din sectorul prelucrător care au înregistrat progrese este prea lungă pentru a îngădui o prezentare exhaustivă. Sectorul textil, construcțiile, mineritul și metalurgia au fost neîndoiește ramurile-vedetă ale activității de prelucrare în epoca modernă timpurie. Cu o pondere de ansamblu mai mică, industria tipografică și producția de inventar casnic au fost deosebit de dinamice, având totodată un considerabil impact civilizator⁴.

Dincolo de aceste progrese din sfera producției materiale, majoritatea istoricilor economiei subliniază faptul că elementul-cheie al dezvoltării economice din secolele XVI-XVIII a fost constituit de extinderea și consolidarea economiei de piață⁵. Conceptul „*economie de piață*” – deși aparent limpede pentru toată lumea – a fost însă regândit de Fernand Braudel, care a propus distincția între trei niveluri ale activității economice: civilizația materială, piața și

3. Pe lângă sinteza clasică a lui Fernand Braudel (Braudel 1984 ; Braudel 1985 ; Braudel 1989), o bună prezentare de ansamblu ale economiei epocii moderne timpurii în Bairoch 1997 I : 135-214 (capitol de Ann-Marie Piuze). Informații bogate pot fi găsite și în Handbuch III-IV. Pentru o recentă analiză de ansamblu vezi Zanden 2009.
4. Pentru complexitatea problemelor legate de procesul „civilizării” în epoca modernă timpurie, lucrarea clasică rămâne în continuare Elias 2002 (prima ediție – 1939).
5. Aldcroft, Sutcliffe 1999 : 16 (capitol de Jan Luiten van Zanden și Edwin Horlings).

capitalismul. În viziunea lui Fernand Braudel, piața cuprinde numai schimburile relativ echivalente între agenți economici de puteri relativ apropiate, în timp ce marile afaceri sunt domeniul „capitaliștilor”, care, în efortul de a-și maximiza profiturile, încearcă să distorzioneze piețele⁶. Deși cei mai mulți dintre istorici și economiști au evitat să o adopte, **distincția dintre economia de piață și capitalism** este fertilă analitic, atât pentru epoca modernă timpurie, cât și pentru perioadele mai recente. Acceptând tripartiția propusă de Fernand Braudel, vom consemna mai întâi faptul că per total, în epoca modernă timpurie atât piața, cât și schimburile din sfera capitalismului și-au extins ponderea în detrimentul economiei de subzistență. Din punctul de vedere al însemnătății economice de ansamblu și al volumului general al activității, rețelele de schimburi desfășurate la nivel local și microregional au depășit schimburile la mare distanță, multă vreme domeniul predilect de acțiune al marilor capitaliști. Interacțiunea dintre piețe și capitalism a fost complexă și biunivocă. Astfel, atunci când în piețe au apărut dezechilibre promițătoare de super-profituri, capitaliștii nu au ezitat să acționeze și în domenii pe care în mod obișnuit le lăsau pe seama negustorilor mărunți. Pe de altă parte, chiar și în sfera marilor tranzacții financiare marjele de acțiune ale marilor capitaliști au fost limitate de circulația mai bună a informațiilor, deci de sporirea transparenței piețelor și de instituirea unor mecanisme mai bune de restabilire a echilibrelor dintre cerere și ofertă⁷.

La nivelul de vârf al capitalismului, Fernand Braudel apreciază că în Europa geografică au coexistat în secolele XVI-XVIII **trei economii-univers distincte**: economia-univers occidentală, economia-univers rusă și economia-univers otomană⁸. Fără a intra acum în detalii cu privire la mecanismele de funcționare a acestor economii-univers⁹, vom consemna doar faptul că ele reprezentau arii de diviziune a muncii, relativ autosuficiente în raport cu exteriorul, și totodată zone structurate ierarhic, adică în cadrul cărora anumite centre dominau economic restul sistemului. Dintre cele trei economii-univers amintite mai sus, cea occidentală este evident mai bine cunoscută decât celelalte două, dovedindu-se totodată cea mai dinamică, cea care finalmente a câștigat competiția pentru hegemonie globală, incorporând Rusia și Imperiul Otoman ca periferii ale sale în secolul al XIX-lea. O serie de cercetări mai noi au evidențiat însă un cert dinamism intern și în cazul economiilor-univers rusă și otomană, care au realizat și ele rate de creștere considerabile în cea mai mare parte a perioadei 1500-1800¹⁰.

Per total, la scara lumii în perioada 1500-1800 au avut loc o dublare a populației¹¹ și o creștere mai mult decât dublă a produsului social, care a condus la un spor mic, dar totuși

6. Braudel 1985.

7. Denzel 1994. O analiză care evidențiază cu precădere specificitățile economiei „Vechiului Regim”, adică deosebirile față de economia matură de piață a ultimelor două secole, la Grenier 1996.

8. Braudel 1989 I: 13-361, II: 86-146.

9. Murgescu, Bonciu 1993.

10. Pentru dinamismul intern al economiei otomane, vezi mai ales Handbuch III, 1246-1284 (capitol de Suraiya Faroqhi). Pentru Rusia, specialiștii sunt unanimi de acord că aceasta a cunoscut în secolele XVII-XVIII o considerabilă creștere demografică, care, chiar și în condițiile unei stagnări a producției pe cap de locuitor, a condus la sporirea ponderii sale de ansamblu în economia lumii (cf. Maddison 2001: 263).

11. Cifrele avansate de diverși specialiști variază, dar cele mai bune estimări ar reține circa 400-450 de milioane de oameni la 1500 și circa 900-970 de milioane la 1800 (cf. Braudel 1984, I: 29-39; Maddison 2001: 241)

real, al produsului social pe locuitor¹². Istoricii apreciază în mod unanim că această **creștere** a fost foarte inegal distribuită geografic, ceea ce a condus la modificări ale ierarhiei relative a diverselor zone ale lumii și, dincolo de aceasta, la mărirea deosebirii nivelurilor de dezvoltare economică. Dezbaterile cele mai aprige s-au focalizat în ultimii ani asupra comparației dintre Occident și Extremul Orient către 1800, fiind animate de contribuția lui Kenneth Pomeranz, care a susținut, cu argumente variate (incluzând analize economice, ecologice și instituționale) că, până spre 1750, ritmurile și nivelul de dezvoltare ale Chinei au fost perfect comparabile cu cele ale Europei apusene, și că „marea divergență” a avut loc relativ târziu, fiind facilitată nu de virtuți „civilizaționale” ale Occidentului, ci de avantaje în ceea ce privește resursele energetice (în primul rând cărbunele) și accesul la resursele și spațiul Americii¹³. Comparativ cu bogatele ecouri generate de cartea lui Pomeranz, care au cuprins atât contribuții aplicative, cât și intervenții ideologizante¹⁴, discuțiile referitoare la disparitățile de dezvoltare din interiorul Europei sunt mai puțin intense¹⁵. Totuși, câteva aspecte întrunesc consensul specialiștilor. Mai întâi, există o percepție mai clară asupra diversității ritmurilor și nivelurilor de dezvoltare, care au variat destul de mult, atât de la un secol la altul, cât și de la o țară la alta, și chiar de la o regiune la alta în interiorul aceluiași stat. Astfel, deși la nivel european se poate vorbi de o anumită succesiune a trendurilor seculare – creștere în „lungul secol al XVI-lea”, apoi o încetinire a creșterii în „recesiunea secolului al XVII-lea” și apoi o creștere accelerată în secolul al XVIII-lea – totuși destul de multe țări și/sau regiuni au fost „defazate” față de aceste trenduri. Pe de altă parte, deși în general se vorbește despre decalaje Vest-Est în interiorul Europei, nici Occidentul, nici Europa Răsăriteană nu erau zone economic omogene, ci cuprindeau țări și regiuni deosebite atât ca nivel general de dezvoltare, cât și ca ritm al dezvoltării în cele trei secole aflate în discuție. Acceptând însă toate aceste nuanțări, va trebui totodată să consemnăm faptul că în intervalul 1500-1800 **decalajele economice** au crescut per total la nivelul continentului european. În fine, dar nu în cele din urmă, pentru câteva regiuni încă restrânse geografic, perioada 1500-1800 a fost decisivă în depășirea constrângerilor „malthusiene”, adică în trecerea de la absorbirea sporurilor de producție de creșterea demografică la mecanisme care au îngăduit acumularea de bogăție pe cap de locuitor. Această trecere la un nou tip de creștere economică, bazat într-o măsură tot mai mare pe sectoarele neagricole, a rămas însă categoric minoritară înainte de 1800, atât la nivel european, cât și la nivelul lumii în ansamblu.

12. Angus Maddison reține o rată medie de creștere de 0,05% anual pentru ansamblul epocii moderne timpurii (Maddison 2001 : 265), estimare care, dincolo de multe elemente criticabile care au servit la fundamentarea ei, ni se pare totuși plauzibilă.

13. Pomeranz 2000.

14. De exemplu, Andre Gunder Frank a susținut că supremația Occidentului este doar o fază relativ scurtă la scara istoriei lumii – doar mai puțin de două secole – care întrerupe un mult mai îndelungat primat al Orientului, care va fi restabilit probabil în secolul XXI (Frank 1998). Pentru o argumentație opusă, susținând „adâncimea cronologică” superioară a supremației occidentale, precum și rolul sistemelor de valori și al tipului de civilizație în asigurarea acestei supremații, vezi Landes 1998.

15. Într-o lucrare apărută după ce fusese redactată prima formă a acestui capitol, Jan Luiten van Zanden a argumentat apariția unei „mici divergențe” între Europa nord-vestică și restul Europei, considerând că aceasta își are originea în creșterea salariilor și a nivelului de trai după Marea Ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea, în scăderea relativă a natalității (prin modelul social al unor căsătorii târzii), în dezvoltarea unei „economii bazate pe cunoaștere” grație tiparului și în general în instituțiile care au favorizat acumularea capitalului uman (Zanden 2009 : 95-201).

I.2. Țările Române în secolele XVI-XVIII

I.2.1. *Pre-concepții*

În cultura română modernă, secolele XVI-XVIII au fost rareori percepute ca o perioadă unitară. Evenimentele politice au contribuit și ele la **absența unei percepții de ansamblu**. Astfel, dacă Țara Românească și Moldova s-au aflat în cea mai mare parte a acestei perioade sub dominația Imperiului Otoman – de fapt, statutul de state distincte, dar vasale față de Poartă a fost instituit încă din secolul al XV-lea și a durat, în forme modificate, până la 1877-1878 – în schimb, Transilvania a cunoscut în aceste trei secole mai multe schimbări radicale de statut: ea a fost parte a regatului Ungariei până la 1541, apoi principat distinct, dar vasal Imperiului Otoman, iar la sfârșitul secolului al XVII-lea a intrat sub stăpânirea dinastiei de Habsburg. Totodată, reunirea Țării Românești, a Transilvaniei și a Moldovei sub stăpânirea lui Mihai Viteazul pentru câteva luni în cursul anului 1600 reprezintă un eveniment intens perceput de societatea românească a ultimelor două secole, generând tentația de a considera că acest eveniment desparte două epoci distincte în istoria românilor. Pe lângă aceasta, în cultura română modernă s-a impus tradiția istoriografică de a considera perioada 1711/1716-1821 ca o perioadă distinctă, „fanariotă”, veritabil *dark age* al istoriei românești. Toate aceste elemente explică faptul că în cele mai multe lucrări istorice a prevalat tendința de a prezenta perioada 1500-1800 pe segmente, secolul al XVI-lea fiind deseori reunit cu secolele XIV-XV, apoi secolul al XVII-lea separat și secolul al XVIII-lea iarăși separat, cu unele extensii până la 1821, 1829 sau chiar 1848¹⁶. Această tendință, determinată mai ales de semnificația acordată evenimentelor politice, s-a impus chiar și în lucrări de strictă istorie economică¹⁷.

Pe de altă parte, în cele mai multe lucrări de referință referitoare la Țările Române **problematica economică se reduce la o prezentare descriptivă** a diferitelor ramuri ale economiei, începând de la culturile de plante și creșterea animalelor, continuând apoi cu pescuitul, vânătoarea, exploatarea bogățiilor subsolului, meșteșugurile, comerțul și circulația monetară¹⁸. Evaluarea cantitativă a ritmurilor de creștere și discuția analitică a factorilor care au generat creșterea lipsesc din aceste lucrări, iar problematica dezvoltării economice nu a fost discutată în mod sistematic. Apar din când în când doar aprecieri rătăcite, care postulează faze de dezvoltare în funcție de buna administrație a unuia sau altuia dintre domni, sau momente de restriște din cauza catastrofelor naturale și a războaielor. Desigur, amploarea unora dintre aceste fluctuații pe termen scurt a fost atât de mare încât a eclipsat acumulările treptate pe termen lung. Pe de altă parte însă, istoria economică și-a dezvoltat potențialul analitic tocmai prin metodele care au îngăduit delimitarea impactului „șocurilor” și evidențierea tendințelor profunde și durabile ale evoluției economice. În istoriografia universală, studiul dialecticii dintre structurile duratei lungi și conjuncturile istorice a căpătat drept de cetate încă de acum o jumătate de secol, de la prima ediție a *Mediterranei*...

16. Cf. principalelor sinteze recente de istorie românească: Georgescu 1992: 30-132; Constantiniu 1999: 107-183; IstRO: 166-285 (capitole de Șerban Papacostea și Pompiliu Teodor); IR, IV-VI; IRC: 271-456 (capitole de Ioan-Aurel Pop, Susana Andea și Ionuț Costea).

17. Constantinescu 1997: 86-175 (capitole de Ștefan Ștefănescu și Paul Cernovodeanu).

18. Vezi, de exemplu, IR IV: 57-112, V: 417-470, 489-514, VI: 158-301.

lui Fernand Braudel (1949) și de la studiile sale teoretice din anii 1950-1960¹⁹. În istoriografia română, această lecție analitică mai trebuie încă asimilată.

Constatând aceste curențe, am căutat să evaluez care sunt **concepțiile dominante** cu privire la evoluția economică a Țărilor Române în secolele XVI-XVIII. Pentru aceasta am combinat studiul istoriografiei cu un mini-sondaj de opinie, menit să verifice ideile prevalente la nivelul unui public mediu educat²⁰. Întrebările din sondaj au vizat atât evaluarea nivelului relativ de dezvoltare economică pentru perioadele 1500-1800, 1800-1914, 1918-1940 și 1944-1989, cât și evidențierea trăsăturilor considerate esențiale în legătură cu situația economică a teritoriilor românești în fiecare dintre aceste patru etape. La solicitarea „Evaluati pe o scală de la 1 la 4 performanța economică a României (Țărilor Române) în următoarele perioade istorice, notând cu 1 perioada în care aceasta s-a apropiat cel mai mult de nivelul țărilor dezvoltate din perioada respectivă și cu 4 pe cea în care performanța economică relativă a României (Țărilor Române) a fost cea mai slabă”, răspunsurile au fost următoarele :

Tabelul I.1. *Ierarhizarea perioadei 1500-1800 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenți la istorie (% din respondenți)	0	16,6	40	43,3
Profesori de istorie (% din respondenți)	14,3	0	0	85,7
Profesori de alte specialități (% din respondenți)	10	0	40	50
Elevi de liceu (% din respondenți)	0	0	40	60
Total general (% din total respondenți)	3,5	8,8	35,1	52,6

În mod evident, pentru majoritatea respondenților **performanța economică relativă a Țărilor Române din perioada 1500-1800** a fost mai slabă decât cea a României de după 1800. În ceea ce privește elementele considerate esențiale, și deci definitorii, pentru situația economică a Țărilor Române în secolele XVI-XVIII, se cuvine să reținem faptul că cele mai frecvente răspunsuri au vizat caracterul agricol al economiei și impactul dominației otomane, îndeosebi „monopolul comercial otoman” (44% dintre respondenți), impactul negativ al tributului și al celorlalte plăți către Poartă (30% dintre respondenți), precum și regimul fanariot (20% dintre respondenți).

Această imagine asupra trecutului economic al Țărilor Române are clare corespondențe în **istoriografia profesionistă**. Deși istoricii de azi sunt mai prudenți în a emite aprecieri globale, totuși majoritatea ar adera fără rezerve prea mari la o apreciere ca aceasta : „regimul suzeranității otomane a continuat să constituie principala frână în calea dezvoltării socioeconomice și politice a celor trei principate și a distanțării lor treptate de restul Europei antrenate pe calea dezvoltării capitalismului și a creării lente, dar sigure a civilizației industriale”²¹. Atunci când atribuie dominației otomane principala responsabilitate pentru rămânerea în urmă a Țărilor Române, istoricii presupun – tacit sau explicit – că fără impactul otoman Țările Române s-ar fi dezvoltat la un nivel comparabil cu țările cele

19. Braudel 1969 : 11-133.

20. Sondajul a fost realizat în ianuarie-februarie 2003, reunind răspunsuri de la 59 de studenți la istorie, profesori de istorie și de alte specialități, precum și elevi de liceu. Pentru sprijinul în realizarea acestui sondaj țin să le mulțumesc colegului Alexandru-Florin Platon (Iași), doamnei profesoare Marilena Bercea (București), precum și fostei mele studente Laura Degeratu.

21. Paul Cernovodeanu, în Constantinescu 1997 : 118.

mai avansate ale Europei. Ideea contrastului dintre priceperea economică a românilor și nepriceperea otomanilor a fost exprimată într-o formă extremă de către Petre P. Panaitescu : „În comparație cu nepriceperea și exploatarea sălbatică turcească [...] organizarea economică a Principatelor Române sub egida domnilor și boierilor a fost cuminte și fructuoasă. Românii au fost și sunt un neam de agricultori muncitori, nu de cuceritori. [...] Domnii au fost mari gospodari în sensul actual al cuvântului [...]”²². Azi, asemenea aprecieri globalizatoare ne apar naive și lipsite de acoperire, atât în ceea ce privește virtuțile economice ale românilor, cât și judecata asupra performanțelor economice ale otomanilor, domeniu în care cercetările mai noi dau la iveală realități mult mai nuanțate decât credea Panaitescu.

Imaginea negativă de ansamblu îngăduie integrarea celor mai diverse aprecieri despre subperioade mai restrânse cronologic. Regretatul Pompiliu Teodor a exprimat clar această idee : „sub aspect economic, perioadele de recesiune alternează cu cele de prosperitate”²³. El pornea însă de la această observație de bun-simț elementar pentru a continua apoi cu aprecierea că secolul al XVII-lea a fost „în general un secol de redresare economică”²⁴. Majoritatea istoricilor se abțin de la acest al doilea pas, al aprecierilor sintetice despre perioade mai lungi de timp. O excepție o reprezintă secolul al XVIII-lea. Pentru Țara Românească și Moldova, acesta este pus sub semnul „domniilor fanariote”, văzute ca un sistem de exploatare și de decădere, „cea mai sumbră pagină din întreaga istorie a dominației otomane asupra țărilor române”²⁵. „Epoca fanariotă a întârziat în chip considerabil atât nașterea capitalismului, cât și maturizarea economică a clasei de mijloc”²⁶. Caracterul ideologic al aprecierilor negative la adresa „fanarioților” a fost deja suficient demonstrat de studiile istoriografice²⁷. Totodată, istoricii au început să manifeste rezerve față de aceste aprecieri negative atunci când au luat în considerare reformele realizate de unii domni (îndeosebi Constantin Mavrocordat) și când au constatat că informațiile provenite din izvoare indică fenomene de creștere demografică și economică, mai ales la sfârșitul secolului al XVIII-lea, adică exact atunci când criticile antifanariote ating apogeul. Totuși, chiar și atunci când acceptă că secolul al XVIII-lea a reprezentat o perioadă de creștere²⁸, istoricii tind să compare defavorabil situația Țării Românești și a Moldovei cu cea a Transilvaniei care intrase sub stăpânirea habsburgică, ceea ce întărește ideea generală despre impactul nefast al dominației otomane și despre faptul că Țările Române ar fi avut mai mult de profitat dacă s-ar fi aflat sub influența Occidentului.

22. Panaitescu 1994 : 116 (text publicat inițial în 1944).

23. IstRO : 199.

24. IstRO : 199.

25. Adăniloiaie 1981 : 442.

26. Georgescu 1992 : 95. Același autor vorbește despre „un jaf fanariot necunoscut până atunci în istoria românilor”, despre „stagnarea economică” și despre „o epocă de decădere” – Georgescu, 1992 : 89, 91.

27. Lemny 1985. În ceea ce ne privește, am argumentat că separarea unei perioade distincte pentru un așa-zis secol al „regimului fanariot” sau „turco-fanariot” este nejustificată, anii 1711/1716 nemarcând în nici un fel vreo schimbare de regim politic pentru Țările Române – Murgescu 1999a : 178-186.

28. Un exemplu de recunoaștere, fie și ezitantă, dar totuși corectă, a creșterii demografice și economice din secolul al XVIII-lea în Constantinescu 1997 : 150-175 (capitol de Paul Cernovodeanu). Pentru o afirmare mult mai tranșantă și argumentată a faptului că îndeosebi în plan demografic și agricol creșterea constatată în secolul al XIX-lea începuse energic din secolul al XVIII-lea vezi Platon 1999 : 139-245.

I.2.2. *Impactul dominației otomane*

Dominația otomană s-a instaurat treptat asupra Țărilor Române. Analistii acestui proces au distins mai multe etape, cele mai importante fiind considerate plata haraciului ca răscumpărare a păcii, „suzeranitatea protectoare” însoțită de alinierea politicii externe, precum și „suzeranitatea efectivă și restrictivă” dinspre final²⁹. Distincția dintre diferitele etape nu este absolută, multe dintre treceri realizându-se prin acumulări progresive și nu prin rupturi brutale. Totodată, statele din spațiul românesc au fost aduse în momente și în grade diferite sub dominația otomană.

În **cazul Țării Românești**, care era și din punct de vedere geografic prima expusă expansiunii otomane, prima ciocnire militară a avut loc în 1369 în teritoriul țaratului bulgar de la Vidin, iar perioada confruntărilor masive a început în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și a durat până în 1462. Distrugerile au fost considerabile, iar pierderile teritoriale au cuprins atât Dobrogea, cât și cetățile Turnu și Giurgiu, cucerite de otomani în 1417-1420, la care avea să se adauge Brăila în 1538-1541. Primul tribut a fost plătit de Vlad Uzuratorul în 1395, dar plata tributului a devenit practică curentă după 1420, deși întreruperile și încercările de a se rupe din dependența față de otomani nu au lipsit după această dată. Dincolo însă de aceste încercări și de luptele care au continuat, se poate spune că la 1462 cea mai mare parte a boierimii muntene a ajuns la concluzia că suzeranitatea otomană este răul cel mai mic și a respins încercările unor domni, precum și pe cele ale Ungariei și Moldovei, de a atrage Țara Românească în confruntări directe cu Imperiul Otoman.

Moldova a fost multă vreme în afara razei de acțiune a otomanilor. Deși primul raid otoman a avut loc în 1420, interesul reciproc a crescut abia după cucerirea în 1453 a Constantinopolului și după asumarea de către otomani a unei politici pontice sistematice. După o somație otomană, în 1456 Moldova a început să plătească tribut. În 1473-1486 au avut loc – cu unele întreruperi – confruntări militare masive, încheiate prin cucerirea de către otomani a cetăților Chilia și Cetatea Albă și cu reluarea plății tributului. Încercările lui Petru Rareș (prima domnie – 1527-1538) de a duce o politică externă independentă, care venea în contradicție cu interesele otomane, a provocat riposta energetică a sultanului Süleyman I (1520-1566), a cărui campanie din 1538 a stabilizat decisiv dominația otomană asupra Moldovei și a condus totodată la anexarea Bugeacului și a Tighinei.

Ca parte a regatului Ungariei, **Transilvania** a fost angrenată în conflictul cu Imperiul Otoman încă din 1390. Banatul a fost mai expus raidurilor otomane, în timp ce Transilvania propriu-zisă, deși „vizitată” și ea în 1432, 1438, 1442 și 1479, fiind totuși protejată geografic de Carpații Meridionali, a avut mai puțin de suferit. După înfrângerea de la Mohács (1526), în regatul Ungariei au început luptele pentru tronul regal între Ferdinand de Habsburg și Ioan Zapolya. După o serie de lupte și intervenții militare moldo-muntene, Transilvania a ajuns sub controlul lui Zapolya, care, în calitate de rege al Ungariei, s-a recunoscut vasal al Imperiului Otoman (1529). În 1541, destrămarea regatului Ungariei a condus la anexarea Ungariei centrale (1541) și apoi a Banatului (1551-1552) de către otomani, precum și la constituirea treptată a unui principat distinct al Transilvaniei, care a devenit vasal al Imperiului Otoman.

Per total, se poate aprecia că în **al doilea sfert al secolului al XVI-lea**, în condițiile geopolitice determinate de prăbușirea regatului Ungariei, dominația otomană s-a consolidat în întreg spațiul românesc. Ea s-a concretizat atât în anexiuni teritoriale (Bugeacul, Brăila,

29. Gemil 1991 : 23-46.

Banatul), cât și în întărirea controlului politic asupra statelor vasale din zonă. Acest control a fost diferențiat. Astfel, Transilvania a rămas un principat situat în linia întâi a confruntării cu Habsburgii, ceea ce a făcut ca otomanii să manifeste de cele mai multe ori prudență și reținere în raporturile cu factorii politici din principatul intracarpatic. În schimb, dominația otomană asupra Țării Românești și asupra Moldovei a fost mult mai apăsătoare, atât în plan politic, cât și în plan economic. Această dominație a și durat diferit. Astfel, dincolo de unele eclipse temporare, dintre care cea mai importantă a fost generată de ridicarea antiotomană din 1594 (controlul otoman restabilindu-se gradual abia în 1604-1613), în Transilvania dominația otomană a durat doar până la 1687, în timp ce Țara Românească și Moldova au rămas dependente de Imperiul Otoman până în secolul al XIX-lea.

Istoricii români au discutat mult dacă statutul de vasalitate și totodată de autonomie al Țărilor Române a fost stabilit prin acte scrise (tratate sau acorduri explicite). Încă din anul 1908, Constantin Giurescu a demonstrat faptul că tratatele invocate de boierii români începând din 1772, tratate publicate și comentate copios de istoriografia secolului al XIX-lea, reprezintă falsuri târzii realizate de acești boieri pentru a justifica revendicările lor adresate marilor puteri. Această demonstrație a eliminat din discuție numai textele publicate în secolul al XIX-lea, nu și posibilitatea reală ca acordurile otomano-române să fi fost consemnate de alte texte. Și, ulterior, specialiștii istoriei otomane au găsit altfel de texte, așa-numite *'ahd-name* („cărți de legământ”) unilaterale acordate de sultan domnilor români, ca și principilor Transilvaniei și altor suverani. Dincolo de elementele retorice, aceste acte cuprindeau doar câteva elemente comune de conținut: recunoașterea superiorității partenerului musulman (deci a Imperiului Otoman), formula *dosta dost ve düşmana düşman olub* („să fie prieten prietenilor și dușman dușmanilor”) semnificând alinierea politicii externe la cea a Imperiului Otoman, cuantumul haraciului și declarația sultanului de a acorda pacea partenerului nemusulman (în acest caz Țărilor Române), ceea ce de obicei semnifica și neamestecul său în treburile interne ale acestuia, aspect care însă de obicei nu era menționat în mod special. Restul prevederilor referitoare la autonomia Țărilor Române s-au conturat treptat, au devenit parte a cutumei relațiilor româno-otomane și au fost eventual incluse în diverse acte oficiale mai târzii. Pornind de la această combinație de stipulații scrise, practice cutumiare și elemente periodic renegociate tacit sau explicit, istoricii au putut reconstitui **statutul de autonomie al Țărilor Române**, reținând³⁰ : păstrarea domniei de rit creștin, fie prin alegerea domnului de către țară și confirmarea sa de către sultan, fie prin numirea sa directă de către suveranul otoman ; conservarea „drepturilor și a libertăților țării”, „după datina cea veche”, ceea ce a inclus acceptarea de către statul otoman a faptului că musulmanii nu trebuie să se stabilească în Țările Române ; plata haraciului și a peșcheșurilor protocolare către sultan și marii dregători otomani ; alinierea politico-militară, care a inclus obligația domnilor de a trimite trupe la expedițiile otomane și, pe de altă parte, obligația sultanului de a-i proteja pe tributari de agresiuni externe ; protecția acordată negustorilor ; retrocedarea fugarilor și prizonierilor ; regim vamal preferențial etc.

În cadrul raporturilor Imperiului Otoman cu Țările Române **un rol crucial a revenit instituției domniei**. Consolidarea controlului otoman și intensificarea dominației otomane la mijlocul secolului al XVI-lea au avut ca urmare și amestecul crescând al factorilor de putere de la Istanbul în desemnarea domnilor Țării Românești și Moldovei. În acest context, alegerea domnilor de către țară sau moștenirea tronului au devenit excepții, procedura cea mai obișnuită a domniei fiind captarea bunăvoinei sultanului și a înalților dregători otomani și numirea directă de la Poartă. Deși excepțiile nu au lipsit, iar sistemul nu s-a impus peste

30. Enumerare preluată din Maxim 2001b : 540.

noapte, se poate aprecia că numirea directă a domnilor a devenit regulă în Țara Românească după 1545 și în Moldova după 1572³¹, prevalând apoi până în secolul al XIX-lea. Aducerea domniei din Țara Românească și Moldova la discreția factorilor de decizie otomani a facilitat sporirea presiunii economice otomane asupra celor două state extracarpatice, presiune care a depășit-o cu mult pe cea exercitată asupra Transilvaniei.

I.2.2.1. Presiunea economică otomană

Dimensiunea economică a dominației otomane asupra Țărilor Române a îmbrăcat forme multiple, cererile de produse și forță de muncă împletindu-se cu cele de bani și cu restricțiile comerciale. Elementul cel mai caracteristic a fost creșterea obligațiilor bănești ale Țărilor Române către Poartă. Aceste obligații cuprindeau atât tributul propriu-zis (haraciul), cât și darurile protocolare oficiale pentru sultan și pentru marii dregători otomani (peșcheșuri) și mai ales sumele secrete acordate ca mită pentru obținerea și păstrarea tronului, ca și pentru eliminarea diverșilor contracandidați.

Dintre aceste obligații, evident **haraciul** este cel mai bine cunoscut. Evoluția sa a fost reconstituită mai întâi de Mihai Berza³² pe baza surselor occidentale și românești, precizată de Mihai Maxim³³, Tahsin Gemil³⁴ și Valeriu Veliman³⁵ prin confruntarea cu izvoarele otomane, și tabelizată de mine pentru secolul al XVI-lea³⁶. Astfel, haraciul Țării Românești a crescut relativ lent în primele patru decenii ale secolului al XVI-lea (550.000 de aspri în 1500, 700.000 de aspri în 1512, 1.100.000 de aspri în 1541), apoi s-a mărit practic de cinci ori în următoarele patru decenii (cu o primă mărire considerabilă în 1545, și apoi sporuri succesive care au ajuns la 6.150.000 de aspri în 1574-1583, adică un maxim de 104.237 galbeni³⁷ anual). Ulterior, măririle nominale au fost erodate de devalorizarea monedei otomane de calcul, iar după ridicarea antiotomană din 1594 și după restabilirea dominației otomane la începutul secolului al XVII-lea, cuantumul oficial a fost mult mai mic, variind între 32.000 și 40.000 de galbeni în perioada 1604-1632. O majorare considerabilă a avut loc în 1632, la venirea pe tron a lui Matei Basarab, când arenda vămilor pe sarea muntenească importată în Imperiul Otoman a fost acordată domnilor Țării Românești și inclusă în haraci; din 1632 și până în 1703, haraciul Țării Românești a rămas stabil nominal la 130.000 de taleri, pierzând însă treptat circa o cincime din valoarea reală dată fiind deprecierea monedelor de argint în raport cu aurul. În 1703 haraciul a fost dublat, atingând din nou o valoare apropiată de cea din anii 1574-1583; la sfârșitul lui 1703, Brâncoveanu a obținut o reducere de la 520 de pungi la 490 de pungi, iar pierderea Olteniei în favoarea Habsburgilor a condus la o nouă reducere, care a durat însă numai până la recuperarea acesteia în 1739. În continuare, haraciul Țării Românești a mai cunoscut două majorări nominale, erodate însă de deprecierea monedelor otomane de argint, iar după 1774 haraciul

31. Murgescu 1999a: 149.

32. Berza 1957.

33. Maxim 1979 (unde sintetizează contribuții publicate în mai multe studii de detaliu). De asemenea, unele încercări de bilanț pentru secolul al XVII-lea în Maxim 2002a: 837-843.

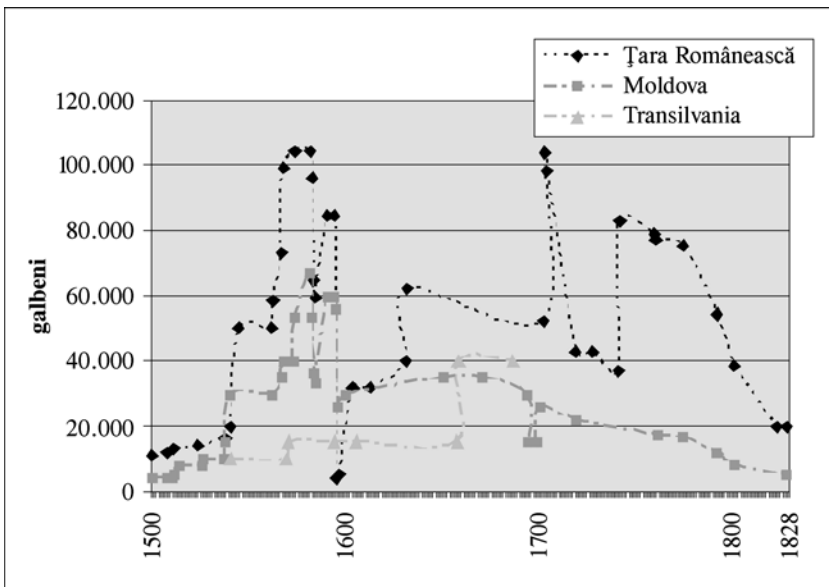
34. Gemil 1977.

35. Veliman 1984: 18-19.

36. Murgescu 1996a: 211-214.

37. Prin denumirea „galbeni” înțelegem monedele de aur apropiate de standardul ducăților venețieni și ungurești, deci având aproximativ 3,5 g de aur. Am preferat această denumire aparent imprecisă, pentru a evita ancorarea de cursul unei anumite monede, mai mult sau mai puțin reprezentative pentru circulația monetară din Țările Române și/sau din Imperiul Otoman.

este plafonat la 309.500 de guruși, ceea ce, în condițiile devalorizării accelerate a monedelor otomane, a făcut ca valoarea sa să scadă. Astfel, în 1774 această sumă valora puțin peste 75.000 de galbeni, în 1800 valoarea sa se înjumătățise, ajungând la mai puțin de 38.700 de galbeni, iar în 1822 aceeași sumă mai „făcea” doar mai puțin de 20.000 de galbeni³⁸. Haraciul Moldovei a evoluat de la 4.000 de galbeni în primii ani ai secolului al XVI-lea la 10.000 de galbeni în timpul primei domnii a lui Petru Rareș, 30.000 de galbeni după 1541, 53.000 de galbeni din 1574, apoi un maxim de 66.000 de galbeni în 1583, după care creșterile nominale au fost erodate de devalorizarea asprului (în 1592, cele 7.000.000 de aspri valorau mai puțin de 60.000 de galbeni). După revolta antiotomană din 1594, haraciul Moldovei a fost fixat la sume sensibile mai mici, cuantumul său variind de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVII-lea în jurul echivalentului a 30.000-35.000 de galbeni ; în 1694, haraciul a fost temporar redus la jumătate din cauza consecințelor catastrofale pentru Moldova ale războiului din 1683-1699, iar la începutul secolului al XVIII-lea a fost fixat la 65.000 de taleri, ceea ce echivala cu 26.000 de galbeni. În secolul al XVIII-lea au avut loc câteva majorări nominale nesemnificative, cuantumul haraciului Moldovei ajungând la 67.944 guruși în 1774, dar valoarea sa reală a scăzut, mai ales în ultima treime a secolului, la echivalentul a circa 16.500 de galbeni în 1774 și la mai puțin de 8.500 de galbeni în 1800. Haraciul Transilvaniei a fost fixat la 10.000 de galbeni în 1541, majorat apoi la 15.000 de galbeni în 1575 și la 40.000 de galbeni în 1658, cuantumul care a rămas stabil până la ieșirea principatului din dependența față de Poartă odată cu pătrunderea trupelor habsburgice din 1687-1688.



Surse : Murgescu 1996a : 211-214 ; Veliman 1984 : 18-19.

Figura I.1. *Evoluția haraciului Țărilor Române (sec. al XVI-lea – 1828)*

38. Calcule bazate pe cursurile de schimb inventariate de Popa 1978 : 79-86 și Pamuk 2000 : 163, 191.

Datele referitoare la haraci evidențiază atât diferențele dintre statele românești, cât și faptul că sporurile au fost mai pronunțate în secolul al XVI-lea, în timp ce evoluțiile din secolele XVII-XVIII au fost contradictorii, unele sporuri nominale fiind erodate de deprecierea monedei de calcul otomane. Înainte însă de a trage concluzii pripite, se cuvine să observăm faptul că haraciul reprezenta numai „vârful aisbergului” în cadrul obligațiilor financiare ale Țărilor Române către Imperiul Otoman. **Peșcheșurile**³⁹ erau extrem de diverse, unele fiind anuale, iar altele ocazionale (cele mai importante fiind legate de obținerea numirii ca domn). Ele puteau consta atât în bani, cât și în blănuri, șoimi, cai, vase de argint, stofe etc. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, valoarea peșcheșurilor a ajuns să o egaleze sau chiar să o depășească pe cea a haraciului. În secolul al XVII-lea s-au adăugat noi peșcheșuri, dintre care amintim îndeosebi „darea de Bayram”, peșcheșul de reinnoire a domniei (*mucarer*; au coexistat un mucarer mare, plătit în principiu la fiecare trei ani și un mucarer mic, anual) și – uneori – un peșcheș special plătit la urcarea pe tron a unui nou sultan (*cülüs-u hümayûn*); în consecință, cel puțin în cazul Moldovei și al Țării Românești, cuantumul total al peșcheșurilor l-a depășit semnificativ pe cel al haraciului. Tendința de multiplicare și sporire a peșcheșurilor a continuat în secolul al XVIII-lea, cel mai semnificativ caz fiind cel al geaigelei, care, după ce inițial avea semnificația unui peșcheș plătit la numirea în domnie, a devenit în 1761 o dare anuală, cu un cuantum mult mai mare decât haraciul (astfel, dacă haraciul Țării Românești era în acel an de 309.500 de guruși, geaigeaua era de 500.000 de guruși pentru sultan și 125.000 de guruși pentru marele vizir, deci un total mai mult decât dublu față de haraci). Dacă peșcheșurile erau daruri protocolare „oficiale”, cu cuantumi statornicite în timp și bine cunoscute tuturor, mult mai greu sunt de estimat diversele sume date neoficial factorilor decidenți de la Poartă, fie pentru obținerea sau păstrarea tronului, fie pentru obținerea altor favoruri politice sau economice. Aceste sume, care pot fi catalogate drept „mită” (termenul otoman era *rüşvet*), se lasă greu și incomplet surprinse cantitativ în izvoare. Totuși, în cazul Țării Românești din anii 1581-1590 cuantumul lor l-a depășit pe cel al haraciului și peșcheșurilor luate la un loc⁴⁰; în secolele următoare, sumele date ca *rüşvet* au fost în continuare ridicate, dar ponderea lor în cadrul plăților totale către Imperiul Otoman par să fi scăzut într-o oarecare măsură, îndeosebi datorită creșterii ponderii peșcheșurilor și a cheltuielilor cu **obligațiile de aprovizionare**⁴¹. Acestea din urmă ridică probleme deosebit de complicate pentru istoricii care încearcă să le cuantifice impactul economico-financiar. Dificultățile provin atât din diversitatea și neregularitatea solicitărilor otomane de produse și prestații, cât și din faptul că prețul oficial cu care erau calculate respectivele livrări diferea de prețul pieței (de altfel, chiar respectivele livrări distorsionau prețurile pe o piață de mărfuri relativ „subțire”). Fără a intra în detalii, ne vom mulțumi să observăm faptul că obligațiile de aprovizionare au crescut sensibil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale secolului al XIX-lea⁴², când, printre altele și datorită scăderii valorii reale a obligațiilor bănești, contravaloarea produselor și prestațiilor Țărilor Române a ajuns să o depășească pe cea a haraciului și chiar pe cea a peșcheșurilor. Astfel, potrivit unei situații alcătuite în 1820 de consulul rus Pini, totalul produselor trimise la Istanbul sau la cetățile otomane de la Dunăre ca urmare a unor rechiziții oficiale în folosul Porții a

39. Pentru o prezentare sintetică a problematicii peșcheșurilor vezi Maxim 2001b : 554-559 și Maxim 2002a : 838-843.

40. Berza 1958 : 60-61.

41. Cf. Berza 1958 : 67-68.

42. Adăniloiaie 1981 : 449-450.

valorat 8,1 milioane de piaștri (guruși)⁴³; nu toată această sumă reprezenta o pierdere netă, deoarece principial statul otoman plătea respectivelor furnituri. Totuși, din cauza diferențelor de preț, ca și a faptului că au fost unele furnituri neachitate sau, uneori domni și-au însușit banii achitați de otomani fără a mai plăti pe producători (sau că după caz, pe furnizori)⁴⁴, pierderile au fost apreciabile. Aceeași anchetă rusă evidențiază faptul că pierderile nete suferite de Țările Române ca urmare a sistemului de furnituri oficiale s-au ridicat pentru anii 1812-1819 la peste 21 de milioane de piaștri (guruși) pentru Țara Românească și la puțin sub 12,7 milioane de piaștri pentru Moldova⁴⁵, ceea ce conduce la medii anuale (desigur, discutabile în contextul deprecierei piastrului otoman) de 2,6 milioane de piaștri pentru Țara Românească și aproape 1,6 milioane de piaștri pentru Moldova. Dacă acceptăm o rată de schimb de 12 piaștri pentru un ducat venețian la sfârșitul intervalului respectiv⁴⁶, rezultă pierderi medii anuale de 216.000 de galbeni pentru Țara Românească și de 133.000 de galbeni pentru Moldova.

Toate aceste elemente îngreunează foarte mult încercările de a realiza **bilanțul financiar al exploatării Țărilor Române de către Imperiul Otoman**⁴⁷. Primul istoric care s-a încumetat la realizarea unor asemenea calcule globale pentru Țara Românească a fost Mihai Berza. El a calculat sumele plătite de Țara Românească la echivalentul a 650.000 de galbeni anual în anii 1581-1590, sub 100.000 de galbeni anual în anii 1604-1613, 218.000 de galbeni anual în anii 1694-1703, și din nou circa 650.000 de galbeni anual în anii de dinainte de războiul ruso-otoman din 1768-1774⁴⁸. În ceea ce mă privește, am (re)calculat sumele pentru secolul al XVI-lea, ajungând la un cuantum de sub 30.000 de galbeni anual la începutul secolului și la o medie de circa 600.000 de galbeni anual pentru perioada 1581-1594⁴⁹. Totodată, am realizat estimări similare și pentru Moldova, ajungând la sub 10.000 de galbeni anual la începutul secolului al XVI-lea și la mai mult de 300.000 de galbeni anual în anii 1582-1591⁵⁰. În cazul Transilvaniei din perioada anterioară ridicării antiotomane din 1594, este vorba de sume mult mai mici, haraciul de 15.000 de galbeni fiind suplimentat doar ocazional și puțin semnificativ prin peșcheșuri sau prin alte plăți⁵¹. Pentru secolele XVII-XVIII nu au mai fost realizate verificări ale estimărilor lui Mihai Berza, dar experiența verificării pentru anii 1581-1590, ca și calitatea superioară a

43. Oțetea 1977 : 66. De observat că alți autori, precum Wilkinson, oferă pentru multe produse cifre mai mari decât cele consemnate de Pini (Oțetea 1977 : 50), ceea ce înseamnă că valoarea calculată de consulul rus reprezintă mai degrabă o estimare „moderată” a cuantumului total al livrărilor oficiale ale Țării Românești din acea vreme.

44. Vezi exemplele documentate de Oțetea 1977 : 23.

45. Oțetea 1977 : 72.

46. Am preferat cursul de la Istanbul indicat de Pamuk 1994 : 967. Pentru Țara Românească, Mircea Popa indică cursuri mai ridicate, respectiv 15 guruși pentru un ducat venețian în 1819 și aceeași sumă pentru un ducat imperial austriac în același an (Popa, 1978 : 83-84); aceste cursuri ar fi condus însă la diminuarea prin convertire a echivalentului în galbeni al sumelor calculate inițial în lei sau în piaștri (guruși) otomani.

47. Am renunțat la discutarea în acest paragraf a situației Transilvaniei, deoarece în cazul acesteia povara financiară a dominației otomane, fără a fi complet neglijabilă, a fost totuși moderată și nu a determinat restructurări semnificative ale economiei și societății.

48. Berza 1958.

49. Murgescu 1996a : 218-219.

50. Murgescu 1996a : 219-220.

51. Murgescu 1996a : 260.

informațiilor folosite de el pentru perioadele 1694-1703 și 1731-1768 ne îngăduie să afirmăm că, dincolo de probabile corecturi de finețe, ordinele de mărime la care a ajuns el au toate șansele să fie confirmate de cercetările viitoare. De asemenea, trendul indicat de Mihai Berza pentru Țara Românească – sporire a exploatarei economice otomane în secolul al XVI-lea, scădere severă la începutul secolului al XVII-lea, când s-a restabilit dominația otomană după revolta antiotomană din 1594, creștere lentă în secolul al XVII-lea și apoi relativ accelerată în secolul al XVIII-lea, atingând înainte de 1768 din nou quantumul din anii 1581-1590 – este în mare măsură valabil și pentru Moldova, cu mențiunea că, în cazul acesteia din urmă, criza de la sfârșitul secolului al XVII-lea a făcut ca și obligațiile economice către Imperiul Otoman să rămână relativ scăzute.

Pe de altă parte însă, este destul de evident faptul că **secolul al XVIII-lea** nu se prezintă unitar din punctul de vedere al presiunii economice otomane asupra Țărilor Române. Obsesia existenței unei perioade a domniilor fanariote pe întregul interval 1711/1716-1821, cu toate conotațiile negative atribuite acestora, i-a împiedicat pe mulți istorici să evalueze realist situația Țărilor Române în raport cu Imperiul Otoman. Desigur, mulți istorici au observat faptul că după 1774 interferențele marilor puteri, îndeosebi ale Rusiei, au limitat exploatarea economică a Țării Românești și Moldovei de către Imperiul Otoman⁵². Pe de altă parte însă, retorica izvoarelor de epocă, ce acuzau gravitatea exploatarei și sumele nominale tot mai mari care apar în aceste izvoare au întărit ideea că exploatarea s-a accentuat spre sfârșitul „perioadei fanariote”, ceea ce, se consideră, ar fi fost una dintre cauzele principale ale revoluției din 1821. „Accentuarea exploatarei țărilor noastre, mai cu seamă în a doua decadă a secolului al XIX-lea, a provocat în 1821 izbucnirea mișcării revoluționare de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu, care [...] a dus la înlăturarea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească”⁵³. În realitate însă, cele 7 milioane de piaștri (guruși) estimate de consulul rus Pini pentru Țara Românească în 1820⁵⁴ valorau cel mult 583.000 de galbeni⁵⁵, deci mai puțin decât quantumurile atinse în anii 1581-1594 sau înainte de 1768. În cazul Moldovei, chiar dacă adăugăm la sumele plătite de vistierie (930.000 de guruși în 1816/1817)⁵⁶ și contravaloarea furniturilor (1,6 milioane de guruși în medie anuală pentru intervalul 1813-1819, dar ceva mai puțin în 1816 și 1817), tot ajungem la un total de circa 2,5 milioane de guruși, deci valorând „doar” circa 210.000 de galbeni. În concluzie, apreciem că după 1769-1774 trendul crescător al presiunii economice otomane a fost întrerupt și că, în ciuda nominalurilor tot mai ridicate, limitările impuse de Rusia și deprecierea monedei otomane au făcut ca sumele reale să fie sensibil mai reduse. Pe de altă parte, discuția evoluției comparative pe intervale mari de timp nu trebuie să ne facă să neglijăm fluctuațiile considerabile pe intervale mai scurte de timp.

52. Nu trebuie pierdute din vedere conotațiile ideologice ale studiilor pe această temă. Dacă într-o primă fază a regimului comunist era oportună evidențierea acțiunilor benefice ale Rusiei pentru limitarea exploatarei otomane, ulterior reticențele multor istorici (și ale regimului ceaușist) față de Rusia/Uniunea Sovietică s-au reflectat și într-o anumită rețineră în a aborda această problemă.

53. IR : VI, 39 (text redactat de Paul Cernovodeanu).

54. IR-III : 858 (capitol de Andrei Oțetea).

55. Aceasta doar dacă folosim cursul 1 galben = 12 guruși, atestat la Istanbul. Dacă folosim cursul 1 galben = 15 lei (guruși) atestat pentru București în 1819, atunci cele 7 milioane de piaștri echivalează cu 466.000 de galbeni. Pentru cursurile monetare, vezi *supra*, nota 46.

56. Adăniloiaie 1981 : 448.

Astfel, este evident faptul că presiunea economică otomană a fost mai mare în anii 1812-1820 decât în perioada 1802-1806, când hațișeriful din 1802 impusese limitări severe ale plăților și furniturilor către Poartă. Aceasta pentru a nu mai vorbi de lungile perioade de ocupație militară rusă (1769-1774, 1806-1812) sau austriaco-rusă (1788/1789-1791), când plățile către Imperiul Otoman au fost întrerupte. De aceea, dacă ar fi să emitem o judecată globală pentru perioada 1774-1821, considerăm că media anuală a sumelor cedate Imperiului Otoman a fost mai mică decât cuantumulurile estimate de noi pentru anii 1816/1817 (Moldova) și 1820 (Țara Românească). Comparativ cu maximumurile din anii 1581-1594 și 1731-1768, scăderea presiunii economice otomane la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea este încă și mai pronunțată.

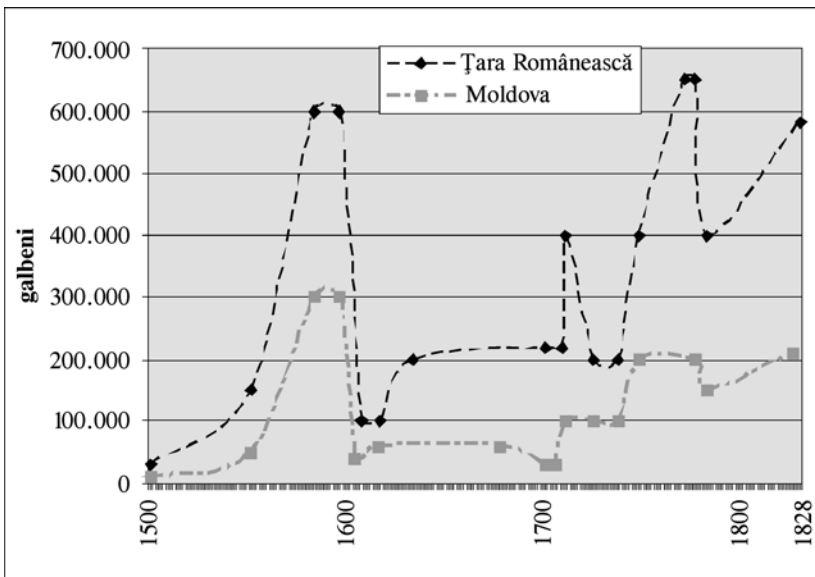


Figura I.2. Povara financiară a dominației otomane asupra Țării Românești și Moldovei (sec. al XVI-lea – 1828)

I.2.2.2. Fiscalitatea

Presiunea economică otomană a determinat ample procese adaptative în Țara Românească și Moldova. Primul, și cel mai direct, a fost **sporirea dramatică a fiscalității**, menită să pună la dispoziția domniei fondurile solicitate de Poartă.

În secolele XIV-XV Țările Române fuseseră state cu o fiscalitate limitată⁵⁷. Gradul de monetarizare a economiei era redus, iar majoritatea dărilor directe erau percepute în natură.

57. Pentru o argumentare persuasivă în acest sens, vezi Daniel Chirot, care însă tinde să supra-evalueze veniturile obținute de domnie din controlul asupra drumurilor comerciale (cf. Chirot 2002 : 33-64).

Corvezile supușilor și prebendele pentru curteni și slujitori aveau un rol esențial în funcționarea statului. În aceste condiții, atât cheltuielile, cât și veniturile bănești ale domniei erau relativ modeste. Această situație s-a modificat radical în secolul al XVI-lea⁵⁸, sub impactul nevoilor crescute de bani pentru a face față plăților către Imperiul Otoman. Principala mutație a fost **creșterea masivă a impozitelor directe**, combinată cu trecerea la perceperea lor în bani. Dintre aceste dări, în secolul al XVI-lea cea mai importantă a fost birul, cunoscut și sub numele „darea împărătească”, ce exprimă și la nivel terminologic legătura sa cu plățile către Poartă. Birul este atestat încă din prima jumătate a secolului al XV-lea atât în Țara Românească, cât și în Moldova, fiind perceput în unele cazuri pe avere (în principal pe ocina și pe vitele contribuabilului) și în alte cazuri pe capul birnicului⁵⁹. Alături de bir, care cunoaște o creștere spectaculoasă, în secolul al XVI-lea apar și o serie de noi impozite directe de repartiție, dintre care unele poartă chiar numele monedelor în care era calculată valoarea lor (de exemplu, „2 zloți”, „50 de aspri” etc.). Dările de cotitate erau extrem de variate, cele mai importante fiind găleata (pe cereale), oieritul (goștina oilor), goștina pe porci, dijmăritul (albinăritul), vinăriciul, ilișul (pe cai); percepute inițial în natură, aceste dări au fost cerute tot mai mult în bani, pierzând treptat legătura cu volumul producției și devenind de fapt dări de repartiție. Pe lângă mărirea dărilor pentru contribuabilii obișnuiți, domnii Țării Românești și mai ales cei ai Moldovei au încercat, la fel ca alți suverani din Europa secolului al XVI-lea, să impună și privilegiații. Evident, aceste tentative au stârnit o împotrivire considerabilă a boierilor și a clerului, împotrivire ce transpune cu putere în izvoarele de epocă⁶⁰. Dincolo de avatarurile diverselor tentative de impunere a privilegiațiilor, până la urmă sporul fiscalității i-a afectat și pe aceștia, fie prin diverse dări speciale (birul curtenilor, birul slujitoresc, birul popesc etc.), fie prin spolieri selective (confiscări de averi pentru „hiclenie” reală sau inventată, rechiziționarea odoarelor bisericesti etc.), fie prin alte expediente, inclusiv împrumuturi forțate sau vânzări ale unor părți ale domeniului domnesc.

Rezultatul acestor evoluții a fost în primul rând sporirea considerabilă a presiunii fiscale, sau – altfel spus – mărirea părții din produsul social care era însușită de stat. Aici trebuie observat însă imediat că cea mai mare parte a sumelor încasate lua foarte repede calea plăților către Imperiul Otoman și că, de fapt, veniturile domniei nici nu au putut ține pasul cu sporirea cuantumului acestor plăți, ceea ce a condus la acumularea treptată a unor mari datorii față de creditorii proveniți din lumea otomană⁶¹.

Creșterea poverii fiscale a fost semnificativă deja în al treilea sfert al secolului al XVI-lea și a devenit explozivă în anii 1580-1594. Această constatare se verifică atât prin

58. Acest paragraf rezumă analiza noastră mai detaliată din Murgescu 1996a : 272-294, unde pot fi găsite și trimiterile la studiile speciale consultate. Pentru evoluții similare în alte state europene, vezi îndeosebi Bonney 1995 : 261-279 (capitol de Winfried Schulze).

59. Mioc 1957.

60. De exemplu, în cronica lui Eftimie poate fi găsit următorul pasaj despre Iliăș Rareș, domn al Moldovei în anii 1546-1551 : „Iliăș, care se numea și Mahmet, nu a putut să rabde mai mult, ci și-a vărsat veninul ascuns înăuntrul inimii sale fățarnice și a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare, și tot sfatul, dar și vătafilor toți în toată țara de la cei dintâi până la cei din urmă le-a poruncit să dea, și mitropolitului și episcopilor, a scris încă și toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel mare și câți popi și diaconi sunt în granițele moldovenești. Și ce să spunem multe, toate cele creștinești și bisericesti erau într-o mare turburare” (*Cronicile...*, 1959 : 120).

61. Murgescu 1996a : 194-199.

inventarierea informațiilor din izvoare referitoare la cuantumul birului din Țara Românească⁶², cât și prin calcule macroeconomice pornind de la totalul veniturilor strânse de domni și de la numărul estimat al populației. Evaluările cantitative evidențiază pe de o parte faptul că tendința de creștere a poverii fiscale a fost comună întregului spațiu românesc (ca și celei mai mari părți a Europei), cât și o accentuare a diferențierilor provinciale, sporul fiscalității fiind relativ limitat în Transilvania, considerabil în Moldova și extrem în Țara Românească⁶³. Comparațiile cu alte state ale vremii dezvăluie fără echivoc caracterul excepțional al presiunii fiscale din Moldova și mai ales din Țara Românească înainte de 1594, mai ales dacă avem în vedere și diferențele între nivelurile generale de dezvoltare ale diferitelor țări.

Tabelul I.2. *Cuantumul prelevărilor statale pe locuitor la sfârșitul secolului al XVI-lea*

Statul	Galbeni	Kilograme de grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5
Provinciile Unite (1650)	4,50	148
Veneția (1600)	2	50
Polonia (1580)	0,14	10
Țara Românească (1590)	2	134
Moldova (1590)	1	67
Transilvania (1590)	0,4	40
Imperiul Otoman (1581-1583)	0,5	60
Banatul otoman (1581)	>0,5	>50
Brăila (1598)	0,91	55
India Mogulă (1600)	0,34	86

Sursa : Murgescu 1996a : 288.

„Excepționalismului fiscal” al Țării Românești nu a durat mult. După cum a evidențiat deja Damaschin Mioc, în 1603-1604 povara fiscală din Țara Românească era, în termeni monetari, de 2-3 ori mai mică decât înainte de 1594⁶⁴, ceea ce înseamnă că ea coborâse sub un galben/locuitor. Această evoluție evidențiază o dată în plus legătura strânsă dintre cuantumul poverii fiscale și cel al plăților către Imperiul Otoman (vezi *supra*, I.2.2.1). „Reintrarea în normalitate” a fost însă relativă, Țara Românească rămânând și în secolele XVII-XVIII o zonă cu o fiscalitate ridicată comparativ cu alte țări europene.

Sintetizând, putem aprecia că secolul al XVI-lea a însemnat trecerea Țării Românești și a Moldovei la un sistem cu fiscalitate ridicată, determinată de (și corelată cu) nivelul plăților

62. Astfel, potrivit lui Damaschin Mioc, birul pe gospodărie era 86 de aspri până la 1557, apoi 212 aspri în 1558-1566, 301 aspri în 1582-1584 și 946 de aspri în 1592-1594 (Mioc 1962 : 160); chiar dacă avem în vedere devalorizarea asprului, lentă până în 1584 și masivă în 1584-1586, cuantumul birului tot a crescut și în termeni reali de circa cinci ori în intervalul 1521-1594.

63. Evaluările cantitative sunt mai ferme pentru sfârșitul secolului al XVI-lea și mai puțin sigure pentru începutul aceluiași secol. Ca ordine de mărime putem accepta că povara fiscală medie se plasa la echivalentul a circa 0,1-0,2 galbeni/persoană la începutul secolului al XVI-lea, ajungând către 1590 la circa 0,4 galbeni/persoană în Transilvania, la aproape un galben/persoană în Moldova și circa 2 galbeni/persoană în Țara Românească (*cf.* Murgescu 1996a : 276-283).

64. Mioc 1962 : 158.

politice către Imperiul Otoman. După o evoluție extremă în anii 1580-1594 și după convulsiile datorate confruntărilor militare cu Imperiul Otoman din anii 1594-1604, sistemul s-a stabilizat în secolul al XVII-lea și a continuat să funcționeze – în liniile sale esențiale – până la începutul secolului al XIX-lea.

Implicațiile fiscalității ridicate au fost multiple. Cea mai importantă a fost neîndoielnic presiunea exercitată asupra contribuabililor de a procura de undeva sumele de bani solicitate de fisc. Cum deteaurizarea acumulărilor anterioare – câte vor fi fost, mai degrabă puține – nu putea rezolva durabil problema, pentru majoritatea contribuabililor soluția nu putea proveni decât din vânzarea unei părți crescândă din produsele și bunurile lor. Rezultatul a fost deci comercializarea forțată a unei părți tot mai mari din producție și uneori chiar din averea acumulată. Înainte de a discuta mai pe larg caracteristicile acestei comercializări, se cuvine să observăm că – mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când sporul fiscalității a fost extrem – pentru mulți țărani veniturile obținute din vânzarea roadelor muncii lor (mai ales animale, produse animaliere, cereale etc.) au fost insuficiente, ceea ce i-a obligat să caute surse suplimentare de bani pentru a-și putea plăti dările. Prima soluție a fost contractarea unor împrumuturi în condiții cămătărești, iar atunci când această soluție a fost epuizată (sau, din diverse motive, creditul nu era accesibil) mulți țărani liberi au trebuit să-și vândă pământul și/sau să se vândă pe sine. Fiscalitatea ridicată a condus deci la ruina unei mari părți a țărănimii libere și la accentuarea procesului de „rumânire”, adică de trecere în situații de dependență personală față de boieri sau față de marii proprietari ecleziaști, în primul rând față de mănăstiri. Dificultățile pe care le-au cunoscut categoriile curtenilor și slujitorilor, chemate și ele să contribuie la acoperirea nevoilor bănești ale domniei, ca și cele ale orașenilor, apăsați de dări și supuși unei severe concurențe din partea negustorilor proveniți din Imperiul Otoman, au contribuit și ele la amplificarea procesului de polarizare a structurii sociale, foarte vizibil în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

I.2.2.3. Comerțul

Mulți istorici au considerat că secolul al XVI-lea a fost un moment decisiv în trecerea la economia de schimb de mărfuri sau, altfel spus, în a conferi comerțului un rol hotărâtor în dezvoltarea economică a lumii. De cele mai multe ori, ei insistă fie pe creșterea ponderii schimbului de mărfuri în ansamblul economiei, fie pe mutațiile survenite la nivelul ierarhiilor comerciale, îndeosebi pe consecințele marilor descoperiri geografice și pe preponderența comerțului din țările limitrofe Oceanului Atlantic în raport cu cele din regiunea Mării Mediterane.

Mutații majore au avut loc în secolul al XVI-lea și în ceea ce privește comerțul din Țările Române, dar acestea au avut numeroase particularități, care limitează convergențele cu evoluțiile din alte părți ale lumii.

Înainte de 1500 rolul comerțului fusese relativ limitat în teritoriile românești. Comerțul local era limitat de gradul redus de urbanizare, precum și de autosuficiența alimentară a domeniilor boierești și mănăstirești. Este adevărat, încă din secolul al XIV-lea prin Țările Române treceau drumuri ale comerțului internațional la mare distanță, care legau Marea Neagră de Europa Centrală. Pe aceste drumuri erau tranzitate produse orientale, mai ales mirodenii și țesături, precum și variate produse meșteșugărești provenite din Europa Apuseană și centrală, mai ales postavuri și obiecte de metal. Treptat, acest negoț la mare distanță a stimulat și cererea locală, astfel încât unele dintre mărfurile enumerate mai sus au început să fie vândute și reprezentanților elitelor din Țara Românească și Moldova. Încă mai importantă a fost acumularea de bogăție din orașele săsești din Transilvania. Cererea

acestora a stimulat comerțul la distanță medie cu bunuri de larg consum din Țara Românească și din Moldova, îndeosebi comerțul cu pește provenit din bălțile Dunării de Jos. În felul acesta, comerțul internațional la mare distanță, cu mărfuri de lux, a stimulat și dezvoltarea unor rețele regionale de diviziune a muncii, care au contribuit la atragerea în cadrul economiei de schimb a unor părți crescânde din societatea românească. Totuși, acest efect de antrenare a rămas inevitabil limitat. Cantitățile relativ mici ale exporturilor muntene și moldovenești la Brașov⁶⁵, care pentru Țara Românească reprezentau totuși principalul dețes extern, dovedesc faptul că, exceptând satele și domeniile specializate în comerțul cu pește, societatea românească extracarpatică era doar puțin antrenată în aceste rețele comerciale.

Curând după 1500 comerțul la mare distanță care trecea prin Țările Române a intrat în **criză**. Cauza a fost blocarea de către portughezi a fluxului de mărfuri orientale, în primul rând de mirodenii, care soseau prin Levant și erau apoi tranzitate prin Țările Române spre Europa Centrală. Absența mirodeniilor și a celorlalte mărfuri orientale a creat dificultăți în finanțarea negoțului în contrapartidă cu postavuri și produse metalice din Europa Centrală și a condus la reducerea drastică a fluxurilor comerțului la mare distanță. Atunci când, spre 1540, comerțul levantin cu produse orientale a fost relansat, mutațiile generate de presiunea economică otomană își făcuseră deja simțite efectele, iar ponderea tranzitului la mare distanță în ansamblul economiei nu a mai fost la fel de mare ca înainte de criză.

Plățile către Imperiul Otoman și fiscalitatea internă au condus relativ rapid la deprimarea cererii interne de mărfuri de import. Registrele comerciale de la Brașov din anii 1503-1554 atestă scăderea cantităților și valorii produselor meșteșugărești importate în Țara Românească⁶⁶. Dincolo de eventualele efecte de stimulare a producției meșteșugărești locale, merită a suplini importurile devenite prea scumpe, este evident faptul că **slăbiciunea cererii interne** a rămas o caracteristică importantă a economiei Țării Românești și Moldovei până către sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Cum piața internă nu era capabilă să ofere sumele de bani de care aveau nevoie producătorii pentru a-și plăti dările, un rol crescând a revenit negustorilor străini, mai ales celor veniți din lumea otomană. Aceștia, uneori împreună cu negustorii localnici, au dat expresie economică cererii crescânde de produse care se manifesta în „lungul secol al XVI-lea” atât în Imperiul Otoman, cât și în Europa Centrală. Creșterea economică ce a avut loc în ambele economii-univers – cea otomană centrată în jurul Istanbulului și cea vest-europeană, în cadrul căreia rolul de centru a trecut de la Veneția la Anvers, la Genova și apoi la Amsterdam – a cuprins și o componentă semnificativă de creștere a prețurilor. Depresia pieței interne și prețurile ridicate de pe piețele otomană și central-europeană au generat o **conjunctură favorabilă pentru exporturile din Țările Române**, care s-au transformat în veritabile „economii de export”.

Nu orice produs putea fi însă exportat în egală măsură. În mod normal, un flux comercial ia naștere atunci când agenții economici, în acest caz negustorii, apreciază că diferența dintre prețul de achiziție și prețul anticipat de vânzare este suficient de mare pentru a acoperi cheltuielile implicate de operațiunea de comercializare și pentru a asigura un profit consistent. Dintre cheltuieli, un rol-cheie îl aveau cele legate de transport, care, dat fiind nivelul tehnic al vremii, erau considerabile, mai ales atunci când mărfurile trebuiau

65. Astfel, în acest an au fost înregistrate în vamă mai puțin de 3.500 de bovine și câteva sute de porcine, precum și pieile a circa 6.500 de bovine și a circa 33.000 de ovine (Manolescu 1965 : 116, 120), ceea ce, la scara celor două principate extracarpatică (fiecare cu câteva mii de sate și circa 300.000-400.000 de locuitori), este foarte puțin.

66. Manolescu 1965 : 151-159.

transportate pe drumurile de uscat. Împreună cu elementele ce țin de nivelul prețurilor pe diversele piețe, aceste constrângeri explică de ce produsele românești au fost angrenate în mod diferențiat în boom-ul exporturilor din secolul al XVI-lea.

Mulți istorici au pus **cerealele** la loc de frunte printre exporturile românești din secolele XVI-XVIII. Un argument în favoarea unei asemenea opțiuni ar putea fi ponderea producției cerealiere în cadrul economiei unor teritorii cu predominant agrară, cum erau Țările Române în epoca modernă timpurie. Argumente suplimentare sunt oferite de unele izvoare de epocă, ce prezintă Țările Române drept „grânar” sau „cheler” al „împărăției”, adică al Istanbulului. Aceasta pentru că dependența comerțului cu cereale de disponibilitatea drumurilor pe apă – la scara epocii, cerealele erau o marfă cu volum mare în raport cu prețul, și deci în cazul căruia cheltuielile de transport tindeau să fie foarte mari – interzicea exporturile spre Ungaria sau Polonia, pentru a nu mai aduce în discuție țări mai îndepărtate ; de altfel, chiar și în ceea ce privește raporturile dintre statele românești extracarpatice și Transilvania, Radu Manolescu constata „caracterul întâmplător al comerțului cu grâne” dintre ele⁶⁷. Rămân deci de discutat doar exporturile de cereale spre Imperiul Otoman. Studiul critic al informațiilor păstrate de izvoarele de epocă, precum și absența unei diferențe suficient de mari între prețurile din Țara Românească și Moldova și cele din Istanbul și din celelalte orașe otomane, ne-au condus la constatarea că exporturile românești de cereale au fost modeste cantitativ în secolul al XVI-lea. Chiar și atunci când cantităților vehiculate de negustorii propriu-ziși li s-au adăugat solicitări oficiale, care excedau logica comercială, totalurile anuale din această perioadă nu au depășit în nici una dintre situațiile cunoscute de noi echivalentul a 10.000 de tone (deci hrana pentru 50.000 de oameni), fiind însă de cele mai multe ori sensibil mai mici⁶⁸. Cantitățile de grâne trimise la Istanbul (sau în alte părți ale Imperiului Otoman) au rămas relativ mici și în secolul al XVII-lea și în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea. Este adevărat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea solicitările otomane de cereale au început să crească. Astfel, începând din 1756 și până în 1769 din Țara Românească a fost percepută o dare specială în cereale, numită *mukayese*, și care cuprindea 35.000 de chile de Brăila anual, deci ceva mai puțin de 11.000 tone⁶⁹. Era un salt, mai ales dacă avem în vedere că până la acea dată documentele nu atestă niciodată cantități mai mari de 5.000 de tone anual pentru Țara Românească. Deși cantitățile au crescut în acea perioadă și pentru Moldova, ponderea Țărilor Române în aprovizionarea de ansamblu a Istanbulului a rămas minoritară. Astfel, un studiu al lui Lutfi Güçer a evidențiat că în 1758 au fost aduse la Istanbul un total de peste 7 milioane de chile de Istanbul (peste 175.000 de tone) de cereale (grâu și orz), dintre care mai puțin de 9% proveneau de la Brăila și Galați ; chiar dacă avem în vedere posibilitatea ca cereale moldovenești să fi fost încărcate și prin Ismail, Chilia și Cetatea Albă, precum și dacă adăugăm cantitățile trimise ca *mukayese*, neînregistrate în izvoarele folosite de Lutfi Güçer, cota parte combinată a Moldovei și Țării Românești tot nu depășește 20-25%. Cantitățile trimise la Istanbul au mai crescut puțin în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ajungând în perioada de pace de după 1812 la medii anuale de circa 25.000 de tone pentru Țara Românească și 14.000 de tone pentru Moldova⁷⁰. Chiar și așa, cerealele

67. Manolescu 1965 : 130.

68. Murgescu 1996b. Ulterior, am reluat discuția, cu argumente suplimentare și o extindere în timp, în Mureșan 2006 : 32-38 (articol de Bogdan Murgescu și Viorel Bratosin).

69. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1957 : 20. Chila de Brăila avea în mod obișnuit 240 de ocale, deci puțin mai mult de 300 kg de grâu (cf. Stoicescu 1971 : 209-210).

70. Oțetea 1977 : 50, 72-73.

exportate din Țările Române nu depășeau 25% din importurile Istanbulului. Mai mult, comparând aceste cifre cu producția agricolă totală a Țării Românești și având probabil în minte și cantitățile mult mai mari din perioada următoare, Andrei Oțetea conchidea: „Aceste cifre arată că Țările Române, cu toate progresele realizate, sunt abia la începutul procesului care avea să facă din ele mari exportatoare de grâne”⁷¹. Pe de altă parte, din punct de vedere valoric exporturile de cereale nu au reprezentat în secolul al XVI-lea decât 5-10% din exporturile Țării Românești și Moldovei⁷², iar la începutul secolului al XIX-lea procentul, deși crescut, era de doar circa 11% în cazul Țării Românești și puțin sub 12% în cazul Moldovei⁷³.

Sarea reprezenta o bogăție importantă pentru Țările Române și unul dintre produsele exportate încă din Evul Mediu. Piața otomană a oferit un debușeu important pentru sarea românească, ceea ce a determinat creșterea producției. Pornind de la date provenite dintr-un document otoman, Mihai Maxim apreciază exporturile muntene de sare din timpul domniei lui Petru cel Tânăr (1559-1568) la circa 5 milioane de ocale (circa 6.000 de tone)⁷⁴. Pentru Moldova și Transilvania nu avem date cantitative la fel de precise, dar știm că și ele au exportat cantități considerabile de sare, în secolul al XVII-lea ajungându-se chiar la delimitarea teritoriilor otomane în care aveau voie să exporte cele trei principate. Creșterea exporturilor de sare a continuat în secolele XVII-XVIII⁷⁵. În secolul al XVIII-lea exporturile muntene au depășit sigur 10 milioane de ocale, atingând chiar 14 milioane de ocale înainte de 1768, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dincolo de variații conjuncturale puternice (maxima fiind de 35-38 milioane de ocale în 1834) a ajuns la o medie de 15-16 milioane de ocale anual (circa 20 de milioane de tone). Exporturile moldovenești, deși mai mici decât cele ale Țării Românești și împărțite între piața otomană și cea poloneză și mai târziu rusă, au atins și ele la începutul secolului al XIX-lea circa 8 milioane de ocale (circa 10 milioane de tone)⁷⁶. Deși cantitățile exportate erau apreciable și au crescut în această perioadă, din punct de vedere valoric, sarea reprezenta doar circa 10% din exporturile totale ale Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea ponderea sa scăzuse la circa 7,5-8%⁷⁷.

Exporturile Țărilor Române au mai cuprins pește, lemn, miere și ceară, ultima expediția nu numai în Imperiul Otoman, ci și la Veneția; la acestea s-au mai adăugat, dar cu ponderi relativ mici, inul, cânepa, vinul și, mai ales de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, rachiul și tutunul. Ponderea cea mai mare în cadrul acestor exporturi au avut-o însă în toată epoca modernă timpurie **animalele și derivatele animale**. La nivelul animalelor vii, deși caii aveau prețul cel mai ridicat, numeric și chiar valoric erau mai importante bovinele și ovinele. Dintre derivate, un rol important au avut pieile, lâna, seul, untul, iar din secolul

71. Oțetea 1977: 50.

72. Murgescu 1996a: 253.

73. Oțetea 1977: 66-69.

74. Maxim 1999: 240. În *addenda* din 1999 la studiul publicat inițial în 1988, Mihai Maxim semnalează și două datorii de 9.549 și respectiv 2.250 de care de sare acumulate de Ștefan Surdul (domn al Țării Românești în 1591-1592), care ar putea eventual indica sporirea cantităților exportate de mai mult de două ori față de vremea lui Petru cel Tânăr (Maxim 1999: 242).

75. Datele referitoare la cantități sunt discutate mai pe larg în Murgescu 1998b: 93-95.

76. Oțetea 1977: 60.

77. Murgescu 1998b: 95. Pentru Moldova nu avem date la fel de sigure, dar ne îngăduim să postulăm că ponderea valorică a exporturilor de sare nu era mult mai mare.

al XVIII-lea brânzeturile, pastrama și cervișul. În cadrul exporturilor Țării Românești și Moldovei, animalele și derivatele animaliere au avut în toată epoca modernă timpurie o pondere larg majoritară, care a oscilat între 50% și 80% din valoarea totală⁷⁸.

Ovinele au deținut un rol semnificativ în economia medievală din Țările Române. Totuși, până în secolul al XV-lea ele au servit mai ales autoconsumului țărănesc, singurul derivat comercializat în cantități mai mari fiind lâna. Instalarea otomanilor în sud-estul Europei și obiceiurile alimentare ale acestora, influențate de interdicția Islamului cu privire la consumul de carne de porc, au schimbat această situație. Orașele otomane, în primul rând Istanbulul, precum și armata sultanului s-au constituit în poli ai unei cereri în creștere pentru oile din Țările Române. Comerțului propriu-zis, desfășurat de negustori care cumpărau oile din Țara Românească sau din Moldova și le duceau apoi „pe picioare” până la Istanbul sau în alte teritorii europene ale Imperiului Otoman, i s-au adăugat spre mijlocul secolului al XVI-lea și comenzi oficiale adresate de sultan domnilor români. Prima dintre acestea datează din 1544, când sultanul Süleyman I a solicitat domnilor Radu Paisie (1535-1545) și Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546) să trimită câte 100.000 de oi la Istanbul cu oamenii lor, pentru a fi vândute în capitală „la prețul zilei”⁷⁹; se cuvine că acest tip de aprovizionare era similar cu sistemul otoman al gelepilor (*celepkeșan*), adică al unor negustori autorizați (și controlați) oficial, care aveau obligația de a aduce pe piața capitalei un număr minim de oi din anumite zone de aprovizionare. De altfel, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea avem informații și în legătură cu prezența unor gelepi otomani în Țara Românească și în Moldova, precum și cu situații când creditori otomani și-au recuperat sumele împrumutate domnilor români preluând oi din Țările Române. Nu în cele din urmă, au existat și situații când Poarta a solicitat oi complet în afara canalelor comerciale, iar valoarea acestor oi, socotită deseori la un preț oficial subevaluat, a fost fie socotită în contul haraciului, fie pur și simplu adăugată la toate celelalte obligații ale Țărilor Române. În ceea ce privește cantitățile, un document otoman din 1584 amintește de faptul că „odinioară” gelepii otomani cumpărau 300.000 de oi din Moldova, fiind de presupus că numărul oilor din Țara Românească era similar⁸⁰. Chiar dacă această cifră reprezintă mai degrabă un maxim și nu poate fi extrapolată pentru întreaga epocă modernă timpurie, este totuși evident faptul că oile din Țările Române au ajuns să aibă un rol foarte important în aprovizionarea Istanbulului⁸¹; totodată, în secolul al XVI-lea, probabil și în secolul al XVII-lea ovinele au

78. Pentru secolul al XVI-lea ne lovim de imposibilitatea de a estima valoric exporturile de pește, unt, seu, piei, lemn etc.; cu toate acestea, datele de care dispunem ne îngăduie să apreciem că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ponderea exporturilor de animale vii și derivate animaliere a fost de cel puțin 60% pentru Țara Românească și circa 70-80% pentru Moldova (cf. Murgescu 1996a: 241-255). În 1820 animalele și derivatele animaliere dădeau 66% din exporturile Țării Românești (Oțetea 1977: 66-67), iar în 1826, dar pe baza unor date mai puțin sigure, ele dădeau 72% din exporturile Moldovei (Oțetea 1977: 67-69).

79. Maxim 1979: 1751-1752.

80. Maxim 1979: 1755.

81. Anthony Greenwood a supus unei critici severe diversele cifre vehiculate de istorici în legătură cu necesarul de ovine pentru consumul capitalei otomane, și – cu multă prudență – a apreciat că Istanbulul primea anual între un minim de 600.000 și un maxim de 1.800.000 de ovine (Greenwood 2003: 34). El mai amintește că provinciile otomane din Balcani dădeau „nucleul” (*core*) pentru aprovizionarea orașului (Greenwood 2003: 35), dar subliniază faptul că rolul Țării Românești și al Moldovei a devenit extrem de important, mai ales deoarece autoritățile otomane au practicat o politică de prețuri scăzute, nestimulative, iar o mare parte din oile

reprezentat principala sursă de venituri din exporturi pentru Țara Românească, probabil și pentru Moldova. Pe de altă parte, deși cifrele vehiculate de diverșii călători străini variază considerabil chiar și pentru începutul secolului al XIX-lea, se pare că în cursul secolului al XVIII-lea exporturile de ovine vii au scăzut într-o oarecare măsură, stabilizându-se în deceniul al doilea al secolului al XIX-lea la 100.000-150.000 de capete pentru fiecare dintre cele două principate⁸²; cum însă numai din Țara Românească s-au trimis la Istanbul și peste 2 milioane de ocale de seu⁸³, reducerea exportului de ovine vii pare să fie legată și de extinderea practicii sacrificării lor în țară sau în porturile de la Dunăre, precum și de expediere la Istanbul a unor derivate și semipreparate.

Bovinele au constituit până foarte târziu una dintre principalele resurse ale gospodăriei țărănești. La nivelul întregii Europe medievale și incipient moderne, carnea de vită a fost consumată în mai mare măsură decât celelalte sortimente de carne⁸⁴. Relansarea creșterii demografice și economice în Europa Centrală și Apuseană spre mijlocul secolului al XV-lea a fost însoțită și de o schimbare a modului de procurare a cărnii de vită de către un număr crescând de consumatori, care au ajuns să beneficieze tot mai mult de carnea unor bovine aduse „pe picioare” cale de sute și chiar peste o mie de kilometri, din zone ce pot fi considerate periferice nu numai geografic, ci și ca nivel și structură economică. În a doua jumătate a secolului al XV-lea a luat astfel naștere un comerț la distanță medie (și chiar mare) cu bovine vii, care a devenit una dintre ramurile semnificative ale negoțului Europei continentale în toată epoca modernă timpurie⁸⁵. La nivelul Europei Centrale și Apusene, principalii poli ai cererii pentru marele negoț cu bovine sunt de plasat în Țările de Jos, Germania și nordul Italiei, dar piața otomană și îndeosebi Istanbulul au atras și ele un număr considerabil de vite. Principalele regiuni exportatoare au fost Ungaria, Danemarca, sudul Poloniei și Ucraina (la acea dată parte a Uniunii polono-lituaniene), Țările Române și teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman. În „lungul secol XVI” prețurile vitelor au crescut atât în Europa Centrală, cât și în Imperiul Otoman, ceea ce a condus la sporirea numărului de bovine comercializate și a veniturilor obținute din această ramură economică. Țările Române s-au aflat în situația de a putea exporta bovine în ambele direcții. Creșterea cantitativă a exporturilor se reconstituie cu greu și cu multe aproximații⁸⁶. Putem totuși aprecia că Transilvania exporta în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea circa 10.000 de bovine anual spre Europa Centrală. Exporturile Moldovei în Polonia și probabil apoi mai departe până în Germania centrală erau sensibil mai mari, depășind 20.000 de capete anual încă din anii 1530; ele au fluctuat considerabil în perioada următoare, dar putem aprecia că cifra de 20.000 de bovine anual este realistă și pentru exporturile prin Polonia din prima jumătate a secolului al XVII-lea. În fine, dar nu

românești soseau prin rechiziții și/sau comenzi oficiale, depinzând mai puțin de calculele comerciale (Greenwood 2003 : 36-39). Dacă încercăm să estimăm un ordin de mărime pentru ponderea medie combinată a Țărilor Române în cadrul aprovizionării cu ovine a capitalei otomane, considerăm că aceasta trebuie plasată pe la 30-40%. Acest procentaj nu trebuie însă extrapolat la ansamblul pieței otomane, știut fiind faptul că oile din Țările Române se îndreptau mult mai mult spre Istanbul și doar sporadic serveau celorlalte orașe din partea balcanică a Imperiului Otoman.

82. Oțetea 1977 : 42-45, 66-69.

83. Oțetea 1977 : 66.

84. Audoin Rouzeau 1995 : 287-290.

85. Blanchard 1986.

86. Datele cantitative ce urmează provin din Murgescu 1998a : 105-110, 115-117.

în cele din urmă, în 1603 bailul venețian la Istanbul, Agostino Nani, consemna, referindu-se evident și la realități mai vechi, că Țara Românească și Moldova împreună trimiteau în Imperiul Otoman 27.000 de bovine anual ; în ceea ce ne privește, credem că cele mai multe dintre aceste vite proveneau din Țara Românească, în timp ce Moldova trimitea un număr mai mic, având în vedere că în aceeași vreme avea posibilitatea să exporte și spre Europa Centrală, unde prețurile erau mai ridicate decât în Imperiul Otoman. Aceste cantități au făcut ca exporturile de boi vii să fie, în secolul al XVI-lea, una dintre principalele surse de venituri externe pentru Țările Române, la concurență doar cu veniturile obținute din exporturile de ovine.

Exporturile de bovine s-au dovedit însă deosebit de sensibile la fluctuațiile conjuncturii comerciale internaționale. **Recesiunea secolului al XVII-lea**, declanșată la nivelul economiei-univers (vest-)europene către 1620, a afectat și cererea central-europeană de bovine. Pe piețele germane prețul vitelor, menținut încă la un nivel ridicat în timpul și din cauza războiului de 30 de ani, a scăzut dramatic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Moldova a resimțit această deteriorare a conjuncturii comerciale prin reducerea mai întâi a veniturilor obținute și apoi chiar a numărului de vite exportate. Criza exporturilor de bovine din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost însă numai o fațetă a unui proces mai amplu de reducere a legăturilor economice cu economia-univers europeană, proces ilustrat și de diminuarea importurilor de postavuri occidentale în Țările Române, de declinul tranzitului de produse orientale prin teritoriile românești spre Europa Centrală și Apuseană și de creșterea ponderii legăturilor Țărilor Române cu economia-univers otomană⁸⁷. Aceste evoluții au afectat diferențiat cele trei principate din spațiul românesc. Cea mai lovită a fost Moldova, urmată apoi de Transilvania, care avea însă avantajul unei structuri economice mai puternice și mai diversificate, în timp ce Țara Românească, care și așa era orientată covârșitor spre piața otomană și avea doar legături sporadice cu Europa Centrală, nu a avut aproape deloc de suferit.

În **secolul al XVIII-lea** conjunctura central-europeană a devenit din nou favorabilă pentru comerțul cu bovine vii. Pentru Moldova, efectele pozitive au început să se facă simțite din anii 1720, iar creșterea numărului de boi exportați și a veniturilor obținute a continuat până în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Creșteri similare pot fi observate și în ceea ce privește vânzarea de vite transilvănene în Austria, favorizată și de includerea principatului intracarpatic în cadrul Imperiului Habsburgic, ca și în ceea ce privește numărul și valoarea bovinelor exportate de Țara Românească, atât spre Austria, cât și spre Imperiul Otoman. Războaiele de la cumpăna secolelor XVIII-XIX au stimulat suplimentar vânzarea vitelor românești în Europa Centrală, dar cantitățile s-au menținut ridicate și după terminarea războaielor napoleoniene. Cifrele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea depășesc semnificativ pe cele atinse în secolele XVI-XVII : astfel, în 1770 Transilvania trimitea la Viena peste 25.000 de boi, exporturile totale ale Țării Românești (cuprinzând atât exporturile tradiționale spre Imperiul Otoman, cât și masive vânzări în Austria) au ajuns în 1820 la 50.000 de bovine, în timp ce pentru Moldova avem cifre precum 30.000 de boi și 6.000 de vaci numai spre Austria în 1815 sau 42.000 de boi și 23.000 de vaci spre Austria și Imperiul Otoman în 1826⁸⁸. Creșterea veniturilor a fost și

87. Am analizat pe larg acest proces în Murgescu 1988.

88. Oțetea 1977 : 41, 66-67 ; Murgescu 1998a : 107, 113-114. Lucrările de specialitate mai cuprind și alte cifre, cum ar fi exporturi de 100.000 de bovine pentru Moldova înainte de 1812 (Oțetea 1977 : 40), dar această estimare ni se pare exagerată.

ea considerabilă : în timp ce exporturile muntene din secolul al XVI-lea pot fi evaluate la cel mult 60.000 de galbeni⁸⁹, iar cele moldovenești au atins ajuns chiar la mai mult de 120.000 de galbeni în timpul lui Vasile Lupu (1634-1653)⁹⁰, în 1820 exporturile de bovine ale Țării Românești pot fi estimate la circa 100.000 de galbeni⁹¹, iar cele ale Moldovei din 1826 valorau peste 160.000 de galbeni⁹².

Conjunctura favorabilă din secolul al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea nu s-a limitat la exporturile de bovine vii. Exporturile de cai au crescut considerabil, îndeosebi cele din Moldova pentru remonta armatei prusace⁹³. De asemenea, au sporit foarte mult exporturile de porci vii din Țara Românească spre Transilvania, acestea ajungând în primele decenii ale secolului al XIX-lea la mai multe zeci de mii de capete anual⁹⁴. Raportul lui Pini despre comerțul Țării Românești la 1820 cuprinde și o cifră surprinzător de mare de capre (40.000 de capete), precum și cantități apreciabile de lână, vin, rachiu, tutun și fructe; și în cazul Moldovei exporturile de in, cânepă, lână, vin și piei au crescut semnificativ⁹⁵. De aceea, putem aprecia faptul că, în ansamblu, secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au fost – dincolo de inflație și de variatele încercări otomane de a obține prin intervenții politice avantaje economice speciale în raporturile comerciale cu Țările Române⁹⁶ – o perioadă de creștere a volumului comerțului și a veniturilor obținute din exporturi.

Dincolo de variațiile conjuncturii economice, se cuvine subliniată încă o dată **orientarea spre export** a Țării Românești și a Moldovei în epoca modernă timpurie. Din secolul al XVI-lea și până în secolul al XVIII-lea, majoritatea produselor scoase la vânzare în cele două principate și-au găsit deosebit de mult deosebire de stimulatoare din Europa Centrală trebuie să fi fost relativ modeste.

89. Murgescu 1996a : 250.

90. Am pornit de la cifra de 20.000 de boi numai spre Polonia, la un preț intern mediu de 12,58 taleri și la o rată bimetalică de circa 2 taleri pentru un galben (Murgescu 1988 : 520). Această evaluare nu include și eventualele exporturi spre Imperiul Otoman, care însă în condițiile prețurilor deosebit de stimulatoare din Europa Centrală trebuie să fi fost relativ modeste.

91. Cf. Oțetea 1977 : 66-67 și Popa 1978 : 85.

92. Cf. Oțetea 1977 : 68-69 și Popa 1978 : 85.

93. Oțetea 1977 : 45-47, unde sunt discutate și cifrele extrem de disparate oferite de izvoarele de epocă.

94. Oțetea 1977 : 47-48. Prețul de 80 de piaștri perechea (Oțetea 1977 : 67) este exagerat (cf. Popa 1978 : 141), și în consecință și evaluările valorice ale lui Oțetea trebuie revizuite în jos.

95. Oțetea 1977 : 50-69.

96. O problemă mult discutată în istoriografia română este aceea a așa-zisului „monopol comercial otoman” (vezi și prezentarea istoriografică în Murgescu 1990a). Luat în mod strict, termenul „monopol” este evident inadecvat, deoarece în toată perioada avută în vedere (secolele XVI-XVIII) Țările Române au avut relații și cu alte state decât cu Imperiul Otoman. Adepții ideii de „monopol comercial otoman” au invocat unele interdicții otomane de export, precum și o serie de alte practici menite să aprovizioneze Istanbulul și/sau armata otomană cât mai ieftin cu diverse produse ale Țărilor Române. Studiul atent al tuturor măsurilor prin care factorii politici otomani au încercat să-și promoveze diversele interese economice în raporturile comerciale cu Țările Române a evidențiat caracterul puțin sistematic, discontinuu și deseori contradictoriu al acestor intervenții, astfel încât se poate aprecia că, deși negoțul româno-otoman nu a fost liber de intervenția politicului, nicicând în secolele XVI-XIX nu a existat un monopol otoman asupra comerțului Țărilor Române (Murgescu 1997).

Țările Române)⁹⁷. Sau, privind lucrurile la nivel macroeconomic, veniturile obținute din exporturi erau esențiale pentru asigurarea sumelor de care contribuabilii aveau nevoie ca să-și plătească dările și mai departe pentru ca statul să poată funcționa (ceea ce însemna în primul rând să îndeplinească solicitările financiare ale Porții). Din acest punct de vedere, situația principatelor extracarpatice se deosebește de cea a Transilvaniei. Pe de o parte, Transilvania nu a fost supusă aceleiași presiuni economico-financiare ca Moldova și Țara Românească, și totodată dispunea de resurse interne de aur și argint, care o făceau mai puțin dependentă de veniturile provenite din exporturi. Pe de altă parte, nobilimea și orașele din Transilvania erau mai puternice politic, demografic și economic decât cele din principatele extracarpatice. În aceste condiții, evoluția economică a Transilvaniei a fost într-o mai mare măsură autocentrată decât cea a Țării Românești și Moldovei, care au depins mult mai mult de legăturile cu economia-univers otomană și într-o oarecare măsură de cele cu economia-univers (vest-)europeană.

I.2.2.4. Structurile productive

Procesele adaptative nu s-au limitat însă la nivelul fiscalității și al comerțului. Ele au afectat până la urmă și sfera producției, deși aceasta a fost multă vreme mult mai conservatoare decât restul economiei. Impulsurile înnoitoare au venit din mai multe direcții. Presiunea fiscală a fost neîndoindnic importantă, dar ea în sine nu garanta cu nimic sensul evoluției, și uneori – prin amplitudinea ei – a și blocat încercările de adaptare ale gospodăriei țărănești. Stimulii transmisiți de negustori, prin prețurile ridicate oferite pentru anumite produse sau chiar prin avansurile bănești pentru unele dintre acestea, au avut deseori un impact direct și semnificativ. În fine, trebuie amintit și faptul că intensificarea legăturilor cu alte spații geografice, desigur mai mult la nivelul elitelor decât la cel al producătorilor direcți, a facilitat procesul de acumulare de cunoștințe, inclusiv a cunoștințelor legate de anumite procese productive (tehnici meșteșugărești, culturi de plante, tehnici de creștere a animalelor etc.). Aceste noi cunoștințe au reușit încet, dar totuși semnificativ, să impulsioneze procesul de „învățare prin practică”, crucial pentru creșterea economică din economiile preindustriale⁹⁸.

Primele forme de adaptare se pot observa în ceea ce privește **creșterea animalelor**. Cererea ridicată pentru vitele mari i-a determinat pe unii dintre marii proprietari funciari (domni, boieri, mânăstiri) să-și specializeze unele domenii pentru creșterea bovinelor. Astfel, avem informații despre întemeierea unor braniști pentru creșterea boilor de export în Moldova în secolul al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea⁹⁹. Una dintre cele mai importante braniști de acest fel, cea de la Zăvodeni pe valea Răutului, în nord-estul Moldovei, a fost creată prin dislocarea locuitorilor din 11 sate la inițiativa domnului Alexandru Lăpușeanu (1552-1561, 1564-1568)¹⁰⁰, care s-a implicat activ în exportul de bovine în Polonia, Prusia, Transilvania și chiar Veneția. Pentru Țara Românească, deși nu avem informații la fel de explicite despre reorganizarea domeniilor în vederea specializării pentru export, știm că un mare boier precum Preda Brâncoveanu trimitea la mijlocul secolului al XVII-lea câte 1.000 de boi de negoț pe an pentru a fi vânduți la Istanbul¹⁰¹.

97. Insistăm asupra faptului că discuția de mai sus se referă la produsele comercializate și nu ia în considerare autoconsumul, considerabil atât la nivelul gospodăriilor țărănești și chiar orășenești, cât și la nivelul multor domenii boierești și mânăstirești.

98. Pentru o convingătoare aplicație a acestei teorii cu privire la Occidentul preindustrial, vezi Persson 1988.

99. Cihodaru 1957.

100. Pungă 1984.

101. Călători: VI, 216.

Dincolo însă de aceste adaptări pentru a putea dispune de un număr cât mai mare de animale de export, se cuvine observat că multă vreme, din punct de vedere tehnic, nu s-au realizat îmbunătățiri semnificative în ceea ce privește tehnicile de creștere a animalelor. Astfel, în întreaga epocă modernă timpurie, la fel ca și în Evul Mediu, bovinele erau ținute în aer liber și hrănite mai ales prin pășcutul liber. Este adevărat, avem unele informații că în secolul al XVIII-lea negustorii armeni din Polonia, care arendau moșii în nordul Moldovei, au introdus sistemul construirii unor staluri speciale pentru adăpostirea vitelor pe timp de iarnă și au luat măsuri pentru furajarea animalelor pe timp de iarnă, astfel încât să poată dispune de boi capabili să pornească pe drumul spre piețele de desfacere cât mai devreme în primăvară, dar această practică a rămas minoritară¹⁰²; pe de altă parte, se cuvine să ne amintim faptul că acest sistem de îngrijire a bovinelor pe timp de iarnă se practica în Europa Apuseană și Centrală, ca și în Danemarca, încă din secolul al XV-lea.

Adaptări ale structurilor productive pot fi observate și în ceea ce privește **creșterea oilor**¹⁰³. Este adevărat, și în secolele XVI-XVIII majoritatea ovinelor au continuat să fie crescute prin „păstoritul sedentar și local” sau cel mult prin păstoritul de vară în pășunile de la munte. Noutatea adusă de cererea otomană a fost aceea a unei secvențialități distincte în valorificarea ovinelor ce urmau să fie vândute pentru piața otomană. Astfel, acestea erau mai întâi tunse primăvara, iar lâna era valorificată fie la nivel local, fie în Transilvania¹⁰⁴; apoi ovinele respective erau scoase la păscut spre a lua în greutate, iar vara erau vândute cel mai adesea unor negustori otomani, care organizau transportul „pe picioare” spre Istanbul. Constituirea unor ferme specializate în creșterea ovinelor pentru piața otomană a avut loc la inițiativa unor dregători și negustori otomani, mai întâi în așa-numitele „raiale” otomane de la Dunăre. Un exemplu celebru este în acest sens „Odaia Vizirului” (atestată și sub numele de „Câșla Vizirului”) din *kaza*-ua Brăila, care stă la originea actualei așezări Viziru. După cum o arată și acest exemplu, a existat o tendință de a extinde asemenea „odăi”, „câșle” și „saiale” și în teritoriul propriu-zis al Țării Românești și al Moldovei, ceea ce a generat numeroase litigii de hotăr în secolele XVII-XVIII.

Influența otomană s-a manifestat și în ceea ce privește **culturile de plante**. Autoritățile otomane au aplicat o politică activă de promovare a culturii orezului în Balcani. De aici, cultura orezului a fost extinsă și în teritoriile românești intrate sub administrația directă a Porții. Pentru Banat avem chiar o informație documentară directă, sultanul Murad al III-lea poruncind în 1575 să fie adus un anume Mustafa din Niș, care, „fiind priceput în ale orezului”, urma ca împreună cu alți cultivatori să inițieze cultivarea de orez în mai multe locuri din provincia (*eyalet*) Timișoarei¹⁰⁵. Extinderea culturii orezului a rămas însă modestă în teritoriile românești. Mult mai important a fost **porumbul**. De origine americană, acesta a pătruns în secolul al XVI-lea în lumea mediteraneană, ajungând repede să fie denumit „sorg turcesc” sau „grâu turcesc”. În Țările Române este atestat în secolul al XVII-lea și a avut o pondere în creștere în secolele XVII-XVIII¹⁰⁶. Astfel, dacă la sfârșitul secolului al XVI-lea datele păstrate din *kaza*-ua Brăilei indică faptul că producția cerealiară era dominată de grâu (43,5% din total), orz (30%) și mei (20%), în secolul al XVIII-lea porumbul

102. Murgescu 1998a: 103.

103. Acest paragraf se bazează îndeosebi pe Murgescu 1996: 24-103.

104. Registrele vamale de la Brașov surprind o sporire a cantității de lână exportate din Țara Românească de la 42 de poveri în 1503 la o medie de peste 125 de poveri anual în intervalul 1545-1554 (Manolescu 1965: 123).

105. Veliman 1985: 424.

106. Cu privire la începuturile culturii porumbului în Țările Române, vezi mai nou Florea 1998.

trecuse pe primul loc în Țara Românească și Moldova și își disputa cu grâul locul întâi în teritoriile românești din interiorul arcului carpatic¹⁰⁷. Odată cu porumbul au început să fie cultivate și plante care cresc în simbioză cu acesta, cum ar fi fasolea și dovleacul. În fine, tot pe filieră otomană și tot în secolele XVII-XVIII a pătruns în Țările Române și o plantă nealimentară, tutunul, care în secolul al XVIII-lea a ajuns să fie folosit nu numai pentru consumul intern, ci și pentru exporturile spre Imperiul Otoman.

Procesele adaptative s-au manifestat și în ceea ce privește **producția meșteșugărească**¹⁰⁸. După cum am amintit mai sus, presiunea financiară otomană a deprimat cererea internă pentru o serie de produse meșteșugărești și a condus în secolul al XVI-lea la stimularea producției meșteșugărești din Țara Românească și Moldova, astfel încât să fie realizate local produse care nu mai puteau fi cumpărate de la negustorii străini. Dacă în secolul al XVI-lea au proliferat mai ales meșteșugurile sătești și domeniiale, în secolele XVII-XVIII creșterea cea mai puternică au înregistrat-o meșteșugurile urbane. Diversificarea și perfecționarea producției meșteșugărești din orașele muntene și moldovene s-a datorat în mare măsură și stabilirii în aceste orașe a unor imigranți veniți din Imperiul Otoman, din Transilvania sau din Europa Centrală și Apuseană. Desigur, activitatea meșteșugarilor din Țările Române a fost în cea mai mare parte orientată spre satisfacerea cererii locale, producția pentru piețe mai îndepărtate fiind mai degrabă excepția decât regula. Cererea locală era însă dominată de modelul impus de curtea domnească și de elitele politice, astfel încât influența otomană a fost considerabilă și la nivelul consumului și la nivelul producției meșteșugărești din Țara Românească și Moldova.

1.2.3. Secolele XVII-XVIII – o perioadă de creștere economică și demografică

Dominația otomană a pus la grea încercare structurile politice, economice și sociale ale Țărilor Române în secolul al XVI-lea. Fenomenele de criză au fost deosebit de grave în Țara Românească și în Moldova, contribuind la declanșarea revoltei antiotomane din 1594. Războaiele din 1594-1604/1606 au amplificat criza prin distrugerile specifice și prin fenomene de dezorganizare a vieții economice, care au lovit mai ales Țara Românească și Transilvania. Abia instaurarea unei anumite stabilități politice după pacea de la Zsitvatorok (1606) și moderarea semnificativă a presiunii financiare otomane după restabilirea graduală a dominației Porții în anii 1604-1613 au îngăduit declanșarea unui proces semnificativ de refacere și apoi de creștere economică și demografică.

În cadrul societăților preindustriale, capitalul fix și diferențierile de productivitate au fost relativ limitate, astfel încât **numărul oamenilor** este un indicator crucial pentru a diagnostica evoluțiile economice. Reconstituirea evoluțiilor demografice din perioada anterioară secolului al XIX-lea se lovește de precaritatea surselor de documentare și de divergențele dintre specialiști. Cu toate acestea, credem că unele ordine de mărime pot fi deduse o marjă rezonabilă de siguranță¹⁰⁹. Pentru Transilvania (înțeleasă aici, ca și în continuare, *lato sensu*, adică incluzând totalitatea teritoriilor românești din interiorul arcului carpatic) credem

107. Columbeanu 1974a: 54-75; Demeny 1989: 1253-1254; Ștefănescu 1995: 219-231; Murgescu 1999a: 27-28.

108. Olteanu, Șerban 1969: 123-435.

109. O discuție mai amplă în Murgescu 1999a: 16-23 (vezi și indicațiile bibliografice de la pp. 202-203).

că putem estima circa un milion de locuitori către 1500, apoi o perioadă de creștere moderată în secolele XVI-XVII (cu repere pur estimative de circa 1,1 milioane la 1600 și 1,25 milioane la 1700; de menționat faptul că cele două repere se plasează în contextul războaielor din 1594-1606 și 1683-1699, ambele cu impact demografic negativ) și o creștere accelerată în secolul al XVIII-lea, când populaționismul habsburgic (inclusiv politica de colonizare), măsurile antiepidemice și progresul agricol au făcut ca spre 1800 să se ajungă la circa 3 milioane de locuitori¹¹⁰. Țara Românească a avut în secolul al XVI-lea o populație care a oscilat în jurul a 300-350.000 de locuitori, perioadele de creștere demografică (primele două decenii ale secolului sau anii 1540-1570) fiind anulate de efectele conflictelor militare, ale epidemiilor și ale fiscalității, care, mai ales în ultimele decenii ale secolului, a generat un fenomen amplu de fugă a contribuabililor. Pentru anul 1600, după ani de fiscalitate excesivă și de război, credem că cifra de 300.000 este realistă; secolul al XVII-lea a fost apoi unul de refacere și creștere demografică, populația Țării Românești atingând o jumătate de milion de locuitori la mijlocul secolului și circa 600.000 de locuitori spre 1700. Deși vicisitudinile nu au lipsit, mai ales în al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, creșterea demografică a continuat și s-a accelerat chiar după 1774, astfel încât la 1800 populația Țării Românești depășise sigur un milion de locuitori¹¹¹. În sfârșit, pentru Moldova (aici, ca și în continuare, prin Moldova înțelegem Moldova istorică, incluzând deci și teritoriile sud-estice anexate de Imperiul Otoman în 1484 și 1538, și Bucovina anexată de Imperiul Habsburgic în 1775) am reținut circa 400.000 de locuitori la 1500. În secolele XVI-XVII, perioadele de creștere demografică au alternat cu altele de regres (mai ales ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea), astfel încât sporul demografic de ansamblu a fost modest (reperele noastre pur orientative sunt 440.000 de locuitori la 1600 și 480.000 de locuitori la 1700) a fost lentă, cam aceeași cifră la 1600. Creșterea demografică s-a accelerat în cursul secolului al XVIII-lea, astfel încât spre 1800 populația totală a Moldovei istorice a ajuns la circa 900.000 de locuitori¹¹².

Această creștere demografică, ce depășește media Europei Apusene și Centrale în această perioadă¹¹³, necesită **explicații**. Aceasta cu atât mai mult cu cât, dincolo de variațiile

-
110. Într-o lucrare anterioară preluasem o estimare mai redusă, de numai 2,5 milioane de locuitori pentru sfârșitul secolului al XVIII-lea (Murgescu 1999a : 19); aceeași cifră apare și într-o recentă sinteză realizată de istoricii clujeni (IRC : 404 – capitol de Ionuț Costea). Cifra de 3 milioane de locuitori pentru ansamblul teritoriilor românești din interiorul arcului carpatic (Transilvania *lato sensu*, adică incluzând aici Partium, Banatul și granița militară) are la bază analiza și datele din Gyémánt 2006.
111. Aceste estimări sunt mai „modeste” decât cele puse în circulație de Louis Roman, care a apreciat populația Țării Românești la un milion de locuitori în timpul lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), circa 800.000 de locuitori spre mijlocul secolului al XVIII-lea și 1,5 milioane de locuitori la 1791 (IR, VI : 53 – capitol de Ecaterina Negruți-Munteanu). Dincolo de diferența dintre cele două serii de cifre (vezi și comentariul meu în Murgescu 1999a : 20), se cuvine semnalat faptul că în ambele variante secolul al XVIII-lea a fost per ansamblu o perioadă de creștere demografică semnificativă în Țara Românească.
112. Am cumulat aici cei circa 700.000 locuitori ai statului Moldova (Negruți 1981 : 244, *cf.* nota 5) cu cei circa 190.000 locuitori ai Bucovinei cedate habsburgilor în 1775 (Roman, Vergatti 2002 : 137); nu am inclus însă Bugeacul, care în cea mai mare parte a intervalului 1500-1800 s-a aflat sub administrație otomană.
113. Astfel, se consideră că Europa Apuseană și Centrală și-a dublat populația în intervalul 1500-1800, în timp ce în Țările Române creșterea demografică de ansamblu a fost de peste 2,5 ori.

natalității și mortalității, creșterea demografică din societățile preindustriale era strâns legată de capacitatea de a spori producția de resurse alimentare. Or, productivitatea la principalele cereale (grâu, orz, mei, secară) a crescut foarte puțin, rămânând la cote scăzute¹¹⁴. În aceste condiții, sustenabilitatea creșterii demografice a fost realizată prin alți factori. Dintre aceștia, cei mai importanți au fost introducerea culturii porumbului, mai productiv decât cerealele europene, și extinderea suprafețelor cultivate prin procesul de colonizare rurală¹¹⁵. Un rol important a revenit și atragerii de populație din afara spațiului românesc, fie prin colonizări sistematice, fie prin imigrație spontană; soldul migrator, activ în întreaga perioadă 1500-1800, a contribuit vizibil la accelerarea creșterii demografice în secolul al XVIII-lea¹¹⁶. În sfârșit, creșterea demografică din Transilvania secolului al XVIII-lea a fost stimulată și de măsurile antiepidemice promovate de autoritățile habsburgice.

Am postulat anterior că în epoca modernă timpurie nivelul general al activității economice a fost strâns corelat cu efectivele umane disponibile. Concluzia logică a acestui postulat ar fi aceea că secolul al XVI-lea a fost o perioadă de cvasistagnare și că **procesele de creștere economică s-au accelerat apoi în secolele XVII-XVIII**. Această concluzie este totuși simplistă și se cuvine să fie verificată prin luarea în considerare a altor factori și indicatori relevanți.

De fapt, ideea unei accelerări a creșterii economice în secolul al XVIII-lea este larg acceptată pentru **Transilvania și Banat**. Istoricii au consemnat preocuparea autorităților habsburgice de a stimula sporirea potențialului economic al provinciilor nou-cucerite: „Includerea Transilvaniei în cadrele Imperiului Habsburgic a însemnat un efort din partea administrației austriece de a-și impune propria politică economică de sorginte cameralistă, de a raționaliza și eficientiza economia principatului”¹¹⁷. Inspirat de teoriile cameraliste, autoritățile habsburgice au căutat pe de o parte să sporească numărul locuitorilor contribuabili, iar pe de altă parte să stimuleze activitățile productive de pe cuprinsul teritoriilor aflate sub stăpânirea lor. Măsurile adoptate au fost diverse, cuprinzând reglementări ale relațiilor agrare, încurajarea introducerii unor noi plante de cultură și a diseminării cunoștințelor legate de tehnicile agricole, precum și acordarea de privilegii pentru negustori și pentru antreprenorii care întemeiau manufacturi etc. Deși aceste politici au întâmpinat rezistențe multiple, deși la nivelul majorității agenților economici a prevalat conservatorismul, totuși fenomenele de creștere economică sunt evidente. Chiar dacă o mare parte din această creștere a fost extensivă, au existat și elemente de intensificare a valorificării resurselor economice. În consecință, se poate aprecia că bilanțul economic al stăpânirii habsburgice în Transilvania și Banatul secolului al XVIII-lea este per total pozitiv¹¹⁸.

Dacă pentru teritoriile intrate sub stăpânire habsburgică imaginea pozitivă a secolului al XVIII-lea nu este cu adevărat o surpriză, în schimb ea contrazice radical imaginea negativă

114. Murgescu 1999a: 24-28.

115. Vlad 1973.

116. Fenomenul migrator nu a cuprins numai pătrunderea unor elemente levantine din Imperiul Otoman în Țările Române, colonizarea șvabilor în Banat și în alte provincii habsburgice sau imigrarea unui număr considerabil de evrei din Polonia în Moldova, ci și stabilirea unui număr considerabil de ardeleni (cunoscuți în izvoare sub numele de „ungureni”) în Țara Românească și în Moldova (Prodan 1945).

117. IRC: 408 (capitol de Ionuț Costea).

118. Dintre numeroasele lucrări referitoare la această problematică amintim acum doar Prodan 1989, Bocșan 1986 și Ștefănescu 1995; pentru un bilanț pozitiv și pentru Bucovina după 1775, vezi Ceaușu 1998.

transmisă în istoriografie și în cultura românească referitor la „secolul fanariot” în **Țara Românească și Moldova**. În ceea ce ne privește, vom evidenția mai întâi faptul că nici din punct de vedere economic și demografic anii 1711/1716 nu sunt un moment de cezură. În Țara Românească procesul de creștere demografică și economică începuse în secolul al XVII-lea și a continuat – cu unele variații care nu au modificat semnificativ trendul secular – și în secolul al XVIII-lea. În Moldova, prima jumătate a secolului al XVII-lea a fost o perioadă de creștere și de relativă prosperitate; a urmat apoi o criză destul de severă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sub dublul impact al deteriorării conjuncturii comerciale din Europa Centrală și al războaielor otomano-polone din ultimele trei decenii ale secolului, dar în secolul al XVIII-lea procesul de creștere a fost reluat.

Dincolo de sporul demografic, se cuvine să verificăm dacă mai există și alte **indicii** care să justifice aserțiunea noastră că secolele XVII-XVIII au reprezentat în ansamblul lor o perioadă de creștere economică pentru Țara Românească și Moldova. Studiile referitoare la economia Țărilor Române în secolele XVII-XVIII amintesc invariabil diversificarea și progresele producției meșteșugărești, inclusiv funcționarea mai multor manufacturi. „În domeniul producției meșteșugărești, secolul al XVII-lea marchează reluarea, în condiții diferite, a ritmului de dezvoltare din a doua jumătate a secolului al XV-lea”¹¹⁹. „În a doua jumătate a veacului [al XVIII-lea] numărul manufacturilor s-a extins, iar producția s-a diversificat...”¹²⁰. Progrese se pot observa și în ceea ce privește habitatul, mai ales în cazul reședințelor domnești și boierești, dar și în cel al caselor de orășeni¹²¹. Inventarele de obiecte personale arată și ele o lentă, dar fermă acumulare de bogăție. În fine, se observă un proces de lărgire a accesului la cultură – se înmulțesc atât tipăriturile, cât și textele manuscrise¹²², se ctioresc tot mai multe biserici¹²³ – care atestă, dincolo de actul de voință, existența unor disponibilități materiale sporite la un număr tot mai mare de persoane.

De fapt, nici chiar istoricii cu o viziune pesimistă despre această perioadă nu neagă realizarea unor **progrese la nivelul civilizației materiale** în Țările Române în secolele XVII-XVIII. Ei contestă doar amploarea și semnificația acumulărilor. Altfel spus, problema este dacă paharul este pe jumătate plin sau pe jumătate gol. În termenii analizei noastre, problema ar putea fi reformulată astfel: în ce măsură acumulările constatate „impresionist” în cele de mai sus sunt reprezentative pentru întreaga societate și reflectă deci o creștere economică de ansamblu?

Analiza condicilor mănăstirești din secolul al XVIII-lea atestă ponderea mare a veniturilor provenite din comercializarea băuturilor¹²⁴. Eforturile stăpânilor de domenii de a-și asigura

119. Olteanu, Șerban 1969: 173; formulare reluată identic în IR: V, 424 (capitol de Ștefan Olteanu).

120. IRC: 407 (capitol de Ionuț Costea).

121. Sinigalia 2000: 181-613.

122. Duțu 1968: 351-377; Barbu 1996: 59-76.

123. Theodorescu 1987: II, 196-227. Voica Pușcașu a inventariat ctitoriile cunoscute, ajungând la următoarele totaluri: în Țara Românească au fost ctitorite 223 de biserici în secolul al XVI-lea, 637 în secolul al XVII-lea și 1.656 în secolul al XVIII-lea; pentru Moldova cifrele sunt 170 de ctitorii în secolul al XVI-lea, 452 în secolul al XVII-lea și 1.342 în secolul al XVIII-lea (Pușcașu 2001: 488-489).

124. În Țara Românească băuturile reprezentau principala sursă de venituri pentru cele mai multe dintre domeniile pentru care s-au păstrat informații (Columbeanu 1974a: 144-163). În Moldova, sămile mănăstirilor din 1741 indică 29,3% din venituri provenite din băuturi, singura sursă mai importantă fiind animalele, cu 42,8% din total (Mihordea 1968: 52).

monopolul vânzării de băuturi pe domeniu¹²⁵, înmulțirea cârciumilor și extinderea consumului băuturilor distilate (rachiu, țuică, horilcă, vinars etc.)¹²⁶ atestă însemnătatea economică a disponibilităților bănești de care dispuneau consumatorii rurali din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Această constatare contrazice imaginea țaranului pauper și copleșit de dări. În consecință, se cuvine să ne întrebăm cât de mare a fost cu adevărat povara fiscală în secolele XVII-XVIII.

Studiile existente cu privire la **povara fiscală** din Țara Românească sunt puține și se feresc de estimări totalizatoare. Este posibil ca istoricii să fi evitat această problemă și din cauza multitudinii dărilor (peste 60 în unele perioade), care, evident, îngreunează estimările de ansamblu. Pe de altă parte, chiar și atunci când începem să avem registre financiare, cum ar fi condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu din anii 1694-1703 sau catastihul câmării domnești din anii 1709-1714, cifrele rezultate sunt mai degrabă modeste și ridică serioase probleme de interpretare¹²⁷. Damaschin Mioc a îndrăznit unele estimări „optimiste”, care ar indica o sporire a veniturilor domniei de-a lungul secolului al XVII-lea, dar cifrele propuse de el conduc tot la cuantumuri sub un galben/locuitor¹²⁸, ceea ce sugerează faptul că povara fiscală nu a crescut semnificativ și/sau durabil¹²⁹ pe parcursul acestui secol. Secolul al XVIII-lea este îndeobște apreciat drept secolul unei fiscalități excesive, care ar fi fost instituită de domnii „fanarioți”. Sporul nominal al dărilor a fost într-adevăr considerabil – dincolo de tentativele de „raționalizare” ale unui Constantin Brâncoveanu, Nicolae Mavrocordat sau Constantin Mavrocordat –, dar o mare parte a fost erodată de inflația din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și de sporirea numărului de contribuabili incluși într-o unitate fiscală (*liudă*)¹³⁰. Astfel, în 1820 sătenii din cele trei sate ale moșiei Radovan au plătit dări totale în valoare de 8.025 de taleri, ceea ce însemna 42,9 taleri pe cap de familie¹³¹; deși suma pare impresionantă, în condițiile inflației de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea ea mai echivala cu 2,86 galbeni pe cap de familie, sau 0,57 galbeni/locuitor¹³². Chiar dacă acceptăm ideea că este posibil ca sătenii din Radovan să fi plătit mai puțin decât alții, sau că în 1820 fiscalitatea a fost mai redusă decât în alți ani, putem afirma totuși că povara fiscală medie nu a depășit un galben/locuitor

125. Mihordea 1968 : 259-265 ; Columbeanu 1974a : 125-128.

126. Olteanu, Șerban 1969 : 138, 151, 187-188, 245-246, 253-254, 268, 313-314, 332-334, 363-364.

127. Astfel, însumarea veniturilor din condica vistieriei conduce spre o medie anuală de numai 532.000 de taleri, evident mult prea mică. Foarte mici sunt și sumele cuprinse în registrul câmării domnești din anii 1709-1714 – o medie de doar 66.000 de taleri anual (cf. Mircea 1985 : 10-16), care nu ajung în nici un caz pentru a justifica reputația de „prinț al aurului” a lui Constantin Brâncoveanu. Recent, un inventar otoman al averii lui Brâncoveanu a fost publicat de Mihai Maxim (Maxim 2001a : 173-197).

128. Într-un prim studiu, Damaschin Mioc estimează povara fiscală din timpul lui Brâncoveanu la 3-4 ughi [galbeni ungurești] pe gospodărie (Mioc 1966 : 313), pentru ca ulterior să aprecieze – fără să indice surse concludente – veniturile totale ale domnului la circa 1.400.000 de taleri (IDR : I, 351), ceea ce la rata de schimb din anii 1694-1703 ar însemna 560.000 de galbeni, deci tot sub un galben/locuitor (admițând că populația Țării Românești ajunsese la circa 600.000 de locuitori la sfârșitul secolului al XVII-lea – cf. Lehr 1974 : 204 și Murgescu 1999a : 20).

129. Astfel, unele momente de creștere nominală a dărilor, cum a fost reforma fiscală a lui Matei Basarab din 1632 (Mioc 1959), par să fi fost depășite rapid de contribuabili.

130. Columbeanu 1974b : 260.

131. Columbeanu 1974b : 274.

132. În 1820 rata de schimb era deja de 15 lei pentru un ducat (Popa 1978 : 85).

în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Această estimare se cuvine verificată prin calcule macroeconomice, adică raportând veniturile totale prelevate de stat la numărul locuitorilor Țării Românești. În cadrul unui amplu raport redactat în 1807, dar conținând elemente de analiză retrospectivă, diplomatul francez Reinhard sublinia și el impactul inflației: „Estimând veniturile de azi ale Țării Românești la cinci milioane de piaștri a 30 de *sous*, ele n-ar fi progresat în realitate decât cu o cincime din 1760, când se ridicau la 2.400.000 de piaștri a 50 de *sous* și aproape ar echivala – la această valoare a piastrului – pe cele din 1782, când erau de 3.550.000 de piaștri a 42 de *sous*”¹³³. Datele dobândite din alte izvoare confirmă observația lui Reinhard cu privire la sporul foarte lent al veniturilor domniei. Astfel, în ultima sa domnie din Țara Românească (1761-1763), Constantin Mavrocordat a reușit să perceapă 2.700.000 piaștri pe an, ceea ce echivalează cu puțin sub 700.000 de galbeni¹³⁴. În 1782 veniturile domniei au atins, după mai mulți ani de prosperitate, 3.550.000 de piaștri, adică circa 775.000 de galbeni¹³⁵. Pentru anul 1808 Pavel Gavrilovici Divov socotește venituri totale de 8.732.000 lei, ceea ce ar însemna aproape 1.100.000 de galbeni anual¹³⁶, și ar reprezenta maximul absolut întâlnit în izvoarele consultate de noi. Cea mai solidă estimare îi aparține însă lui Ignati Iakovenko, care apreciază că în timpul lui Ioan Caragea (1812-1818) veniturile domniei au atins un maxim în anul 1817, totalizând 10.225.000 de lei (ceva mai puțin de 800.000 de galbeni)¹³⁷, după care Alexandru Suțu (1818-1821) a trebuit să-și reducă pretențiile, iar veniturile sale nu au mai depășit 6.000.000 de lei pe an¹³⁸. Dacă avem în vedere sporul demografic – amintim aici estimările noastre anterioare, de 600.000 de locuitori la 1700 și peste 1 milion în 1800 – atunci maximele din anii 1761-1763 și 1808 se plasează în preajma valorii de un galben/locuitor, iar pentru toate celelalte repere temporale povara fiscală medie este sensibil sub această valoare¹³⁹. Concluzia se impune: în ciuda aparențelor, cuantumul mediu al fiscalității s-a menținut sub un galben pe cap de locuitor în Țara Românească în secolele XVII-XVIII.

Pentru **Moldova** nu dispunem de informații la fel de precise, deși Ioan Caproșu a inițiat un amplu program de publicare a sânilor vistieriei. Izvoarele indică sume relativ modeste, constant sub nivelul celor din Țara Românească¹⁴⁰. Nominal, suma cea mai mare pentru veniturile Moldovei este cea menționată de Reinhard: 3.550.000 de piaștri în 1806¹⁴¹, ceea

133. Călători-XIX: I, 268.

134. Berza 1958: 69. Am calculat folosind rata de 3 guruși și 105 aspri (35 parale) pentru un ducat (cf. Pamuk 2000: 163).

135. Călători-XIX: I, 268. Rata de schimb: 4 guruși și 70 de aspri pentru un ducat (cf. Pamuk 2000: 163).

136. Călători-XIX: I, 439-440. La Istanbul rata de schimb era de 8 guruși pentru un ducat (Pamuk 2000: 163, 191), dar la București ducatul se schimba deja pentru 10 lei și 10 parale (Popa 1978: 84), ceea ce ar conduce la un echivalent de puțin peste 850.000 de galbeni.

137. Călători-XIX: I, 847. Rata de schimb era de 13 lei pentru un ducat (Popa 1978: 85; cf. Pamuk 2000: 191).

138. Călători-XIX: I, 847-848.

139. Amintim aici faptul că estimările noastre sunt „modeste” în ceea ce privește numărul total de locuitori ai Țării Românești. Dacă am accepta estimările mai mari ale lui Louis Roman – 1,5 milioane de locuitori la 1791 –, atunci cuantumul poverii fiscale ar trebui redus în consecință, plasându-se la circa 0,7 galbeni/locuitor în 1808.

140. De exemplu, sama vistieriei Moldovei pe anul 7162 (1654) indică venituri de circa 190.000 de galbeni (Iorga 1902: IV, 263-267), ceea ce ar însemna sub 0,5 galbeni/locuitor.

141. Călători-XIX: I, 268.

ce echivalează cu circa 440.000 de galbeni ; pentru comparație, cei 2.840.000 de piaștri care formau veniturile totale ale domniei în anul 1785 echivalau cu 568.000 de galbeni¹⁴², ceea ce confirmă observația despre felul cum inflația a erodat creșterea nominală a veniturilor statului. Având în vedere populația totală a Moldovei la acea dată¹⁴³, chiar și această maximă absolută se plasează sensibil sub echivalentul a un galben/locuitor. Exceptând unele momente izolate, cum ar putea fi eventual anii 1780, credem că nu greșim atunci când vom postula faptul că în secolele XVII-XVIII povara fiscală din Moldova a variat undeva între o jumătate și trei sferturi din cuantumul atins în Țara Românească.

Datele de mai sus ne îngăduie să corectăm radical imaginea fiscalității din secolul al XVIII-lea. În ciuda strădaniilor domnilor și a numeroaselor abuzuri, precum și a plângerilor consemnate în izvoarele de epocă, **povara fiscală medie nu a crescut semnificativ și durabil în secolele XVII-XVIII**. Mai mult, perioada de depreciere a monedei și de creștere demografică din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea a însemnat și o reducere a poverii fiscale efective. Această evoluție este consistentă cu evoluția plăților totale către Poartă¹⁴⁴, ceea ce confirmă mai vechile observații cu privire la corelația dintre cuantumul total al plăților către Imperiul Otoman și nivelul fiscalității din Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII.

Plafonarea relativă a plăților către Imperiul Otoman și a poverii fiscale interne explică acumulările materiale ce pot fi constatate în secolele XVII-XVIII. Totuși, ele nu garantau cu nimic realizarea unei creșteri economice durabile și semnificative.

De aceea, discuția noastră trebuie să ia în considerare și **dezvoltarea orașelor**. În societățile preindustriale, și nu numai, orașele au funcționat ca poli de cerere concentrată și ca locații în care a fost creată valoare adăugată. Având în vedere rolul de stimul și ordonator al dezvoltării economice pe care l-au jucat orașele, istoricii lumii medievale și moderne timpurii consideră că procesul de urbanizare este un indicator al creșterii economice. Această idee a fost clar exprimată de Karl Gunnar Persson :

În afară de creșterea populației, cel mai important indiciu al unei spor al venitului [social] este creșterea ratei urbanizării –, adică rata rezultată din raportarea populației urbane la populația totală. Rata urbanizării este o măsură aproximativă a mărimii relative a sectorului neagricol și deci, reiterând logica modelului nostru, un indicator al productivității din sectorul agricol : creșterea ratei urbanizării poate fi interpretată ca o creștere a productivității muncii, și, în condiții normale, ca o creștere a venitului pe cap de locuitor al țăranilor. Logica explicației ar trebui poate să fie repetată în acest moment. Într-o economie închisă populația agricolă produce hrană pentru întreaga populație. Un spor al proporției populației urbane presupune că un procentaj mai mare al producției totale este cheltuit pe bunuri urbane (adică toate bunurile și serviciile neagricole). Creșterea cererii de bunuri urbane este cauzată de sporirea venitului pe

142. IDR : II/1, 197 (capitol de Damaschin Mioc). Rata de schimb era 5 piaștri pentru un ducat (Popa 1978 : 84).

143. Vom folosi cifrele cele mai reduse, și anume 568.000 de suflete la 1774 și 700.625 de suflete la 1803 (IR : VI, 52 – capitol de Ecaterina Negruți-Munteanu), pentru a estima populația Moldovei în 1785 (fără Bucovina și Bugeac, care erau sub alte stăpâniri și deci nu mai participau la constituirea veniturilor domniei) la circa 600-650.000 de locuitori. Orice evaluare superioară a potențialului demografic ar micșora și mai mult estimarea poverii fiscale medii.

144. Vezi *supra* – I.2.2.1.

cap de locuitor : odată cu creșterea venitului pe cap de locuitor, o parte în scădere este cheltuită pe necesități (adică pe hrană) și o parte în creștere pe bunuri urbane¹⁴⁵.

Ce știm despre **populația orașelor din Țările Române** în secolele XVI-XVIII? La un prim nivel de generalitate, putem afirma că în aceste trei secole populația celor mai multe dintre orașe a crescut. Exemplul cel mai spectaculos de creștere îl constituie, fără îndoială, Bucureștiul, urmat de Iași. Astfel, populația Bucureștiului a crescut de circa 11-12 ori în cei 300 de ani avuți în vedere, de la circa 3.000 de locuitori în 1500 la circa 35.000-40.000 la începutul secolului al XIX-lea¹⁴⁶. În cazul Iașului, am pornit de la ideea că până în secolul al XVI-lea așezarea de aici avea sub 2.000 de locuitori, apoi circa 4.000 în 1600, circa 7.000 în 1700, 9.075 în 1774 și 15.995 în 1803, ceea ce înseamnă o creștere de 8-10 ori¹⁴⁷. Orașele-capitală reprezentau însă excepții¹⁴⁸. Totodată, o parte din creșterea Iașilor s-a făcut

145. Persson 1988 : 74-75. Paul Bairoch a contrazis în mod convingător presupuziția că se poate echivala procentajul populației urbane cu procentajul forței de muncă angajate în activități neagricole, atrăgând atenția asupra faptului că mulți orașeni practicau (și) agricultura, după cum numeroși locuitori ai mediului rural erau și ei angajați în activități neagricole ; în concluzie, el a estimat că „procentul activităților neagricole depășea ponderea proporțională a populației urbane cu 4-5%” (Bairoch 1989 : 266). Această revizuire nu afectează însă esența argumentației lui Gunnar Persson, care are în vedere nu o radiografie statică a unei situații istorice, ci dinamica sau modificarea raportului urban-rural dintre două momente istorice. Pentru cercetări aplicate pornind de la corelația între rata urbanizării și creșterea economică, vezi Allen 2000 și Zanden 2001.

146. În lucrările istoricilor pot fi găsite cifre dintre cele mai diverse pentru populația Bucureștiului, ca și pentru cea a celor mai multe dintre orașele Țării Românești și Moldovei în epoca modernă timpurie. În unele lucrări de referință, acceptarea necritică a unor informații nesigure pentru perioadele mai timpurii – 60.000 de locuitori în 1600, și numai 25.000 în 1750 și 35.000 în 1800 (Chandler 1987 : 228) – conduce chiar la concluzia aberantă că populația orașului ar fi scăzut ! Și aceasta într-o perioadă când suprafața orașului și numărul bisericilor atestate au crescut substanțial ! Pentru anii 1500 și 1600 ne-am oprit la cifrele acceptate în principala lucrare de referință existentă la nivel european, 3.000 și respectiv 8.000 de locuitori (Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 59), cu mențiunea că pentru 1500 cifra este posibil să fie prea mare (Ion Ionașcu postulează pentru întreg secolul al XV-lea „cel mult 2.000 de locuitori” – Ionașcu, Petric, Caraioan 1961 : 22). Pentru 1800 am pornit de la catagrafia alcătuită în 1810 din dispoziția autorităților militare ruse sub îndrumarea mitropolitului Ignatie al Țării Românești, care consemnează 32.188 de locuitori (Cernovodeanu, Gavrilă, Panait 1990 : 708-709), dar nu-i cuprinde pe supușii străini și pe „flotanți” ; cum o altă catagrafie rusă din 1810-1811 consemnează relativ mulți supuși străini (Cernovodeanu, Gavrilă, Panait 1990 : 714-722), am acceptat că la 1810 Bucureștiul avea circa 40.000 de locuitori (postulând 10.000 de străini și flotanți, Ion Ionașcu estimează „circa 42.000 locuitori” în Ionașcu, Petric, Caraioan 1961 : 22), am ținut seama de faptul că populația trebuie să fi fost ceva mai mică un deceniu mai devreme și am ajuns la ordinul de mărime de circa 35.000-40.000 de locuitori în 1800. De menționat faptul că această cifră acceptată de noi este mai mică decât majoritatea celor vehiculate de alte lucrări de referință (de exemplu „în jurul a 60.000 de locuitori” în Berindei 1963 : 143 sau 50.000 de locuitori în Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 59). Pentru anul 1700 am postulat cifra de cel mult 20.000 de locuitori, pornind de la constatarea că în secolul al XVIII-lea au fost construite de 2,5 ori mai multe biserici noi decât în secolul al XVII-lea.

147. Negruți 1975 : anexa 1.

148. O discuție interesantă despre specificul orașelor-capitală la Braudel 1984 : II, 319-357.

pe seama Sucevei și din cea a Bucureștiului pe seama Târgoviștei. Pierzându-și o parte dintre locuitori în momentul când au încetat să fie reședințe domnești, fostele capitale au regresat demografic : Suceava avea cam 8.000 de locuitori în secolul al XVI-lea, pentru ca apoi să scadă la jumătate în secolul al XVII-lea și să-și continue declinul în secolul al XVIII-lea. Pentru Târgoviște, cifrele la care ne-am oprit ar fi 7.000 de locuitori la 1500, circa 5.000 la 1600, și 3.000 la 1700 și 1800. De observat că scăderea fostelor capitale a fost mai mică decât progresul celor noi, astfel încât per total la nivelul acestor patru orașe populația urbană a sporit semnificativ în toate cele trei secole avute în vedere de noi.

Până la urmă însă, în evaluarea creșterii economice contează mai puțin creșterea sau descreșterea unui oraș anume, și mai mult creșterea sau descreșterea ratei urbanizării, care se bazează pe populația totală a tuturor orașelor dintr-un anumit teritoriu. Orice calcul de acest fel se lovește însă de **problema definirii orașelor** : ce anume diferențiază un oraș de o așezare rurală ? Istoricii au oscilat între definiția juridică – o localitate este oraș dacă are statutul politico-juridic de oraș – și definiția prin stabilirea unui prag demografic minim. Jan de Vries, ca mulți alți istorici, s-a oprit la pragul de 10.000 de locuitori¹⁴⁹. Paul Bairoch și echipa coordonată de el s-au oprit la pragul de 5.000 de locuitori, dar au arătat că deseori un prag inferior – de 2.000 sau chiar 1.000 de locuitori – ar fi mai potrivit, și au proiectat unele dintre cifre și pentru localitățile depășind pragul de 2.000 de locuitori¹⁵⁰. Pentru Țara Românească și Moldova, pragul de 10.000 de locuitori conduce la situația în care la 1500 și chiar 1600 rata urbanizării este 0, ceea ce este, evident, absurd. De aceea, în ceea ce ne privește am optat pentru pragul de 2.000 de locuitori¹⁵¹. La acest prag, Transilvania avea în 1500 o populație urbană totală de circa 35.000 de locuitori în 1500, circa 44.000 în 1600, circa 73.000 în 1700 și circa 213.000 în 1800. Pentru Moldova estimările noastre la același prag de minim 2.000 de locuitori sunt de 12.000 orășeni la 1500, 16.000 la 1600 și 1700, și 52.000 la 1800, iar pentru Țara Românească aceste estimări sunt de 14.000 la 1500, 17.000 la 1600, 30.000 la 1700 și 57.000 la 1800¹⁵². La acest criteriu, populația urbană a

149. Vries 1984 : 21-22. De observat însă faptul că autorul își justifică opțiunea mai mult prin criteriul pragmatic : „Baza de date alcătuită pentru acest studiu include numai localitățile dense cu 10.000 sau mai mulți locuitori. Acest prag de mărime nu este menit să servească drept definiție a urbanității. Mai degrabă l-am ales ca un prag practic, care permite unui număr substanțial de orașe să fie studiate sistematic. Un prag mai înalt – să zicem 100.000 – ar include atât de puține orașe, încât rezultatul ar fi în mare măsură nereprezentativ. Un prag mai jos – să zicem 3.000 – ar cuprinde foarte aproape de întreaga populație funcțional urbană, dar mărturiile istorice despre populația acestor multe sute de astfel de orașe nu sunt disponibile. Mai mult, la acest nivel devine important să știm despre ocupațiile locuitorilor acestor așezări, astfel încât să evităm să includem în mod eronat localități neurbane. În consecință, am ales 10.000 de locuitori ca un prag minim ce combină fezabilitatea cu reprezentativitatea” (Vries 1984 : 22).

150. Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 253-261.

151. Tot pentru un prag mai redus pledează și Fernand Braudel (Braudel 1984 : II, 266-271). Desigur, suntem conștienți că multe localități cu statut și/sau funcții urbane aveau sub 2.000 de locuitori ; totuși, este la fel de sigur și faptul că în multe dintre localitățile urbane mai mici activitățile agricole aveau un rol economic important, ceea ce conferea așezărilor respective mai degrabă un caracter semiurban.

152. Sursa principală pentru aceste date este Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 59, corectat acolo unde am considerat că au fost incluse date eronate ; deși posibilitatea unor erori este principală mai mare pentru orașele mici, ponderea acestor eventuale erori în calcularea ratei urbanizării

crescut pe ansamblul perioadei 1500-1800 în toate cele trei provincii românești mai repede decât populația totală a acestora, ceea ce înseamnă că o anumită creștere poate fi observată și în ceea ce privește rata urbanizării.

Tabelul I.3. *Rata urbanizării în Țările Române*
(% la criteriul de urbanitate + 2.000 de locuitori)

	1500	1600	1700	1800
Transilvania	3,5	4	5,8	7,1
Moldova	3	3,6	3,3	5,8
Țara Românească	4	5,3	5	5,7

Dincolo de sporurile realizate, trebuie să observăm faptul că rata urbanizării a rămas modestă în toate cele trei provincii în toată perioada 1500-1800. La același criteriu (+ 2000 de locuitori), Europa (fără Rusia) avea, potrivit calculelor lui Paul Bairoch, o rată de urbanizare de 15,1% în 1500, 17,1% în 1600, 16,7% în 1700 și 17,5% în 1800¹⁵³. Nivelul scăzut al urbanizării din Țările Române, combinat cu densitatea încă modestă a populației, ne indică faptul că **cea mai mare parte a creșterii economice din secolele XVII-XVIII a fost realizată pe cale extensivă**. Această constatare este convergentă și cu observațiile istoricilor care au studiat productivitatea agricolă. Dincolo de ceea ce ne relatează călătorii străini, informațiile din izvoare – atunci când s-au păstrat – indică randamente foarte modeste la principalele cereale și chiar plafonarea acestora la niveluri scăzute în toată epoca modernă timpurie. Astfel de randamente, oscilând în jurul a 3 : 1 la principalele cereale¹⁵⁴,

este relativ redusă (sub o zecimală). Pentru Transilvania anului 1800 am folosit datele mult mai precise din Gyémánt 2006 : 48-50, iar pentru Moldova anului 1800 Negruți 1975, care însă nu oferă date despre Bucovina habsburgică, dar include în totaluri și orașele și târgurile mai mici de 2.000 de locuitori; de aceea, totalul oferit de mine este diferit de cel al Ecaterinei Negruți, fără însă ca aceasta să afecteze semnificativ rata urbanizării. Orașele considerate a fi avut peste 2.000 de locuitori și incluse în calculele de mai sus au fost, după cum urmează : Transilvania : Abrud (din 1800), Aiud (din 1800), Alba-Iulia, Arad (începând din 1700), Baia Mare (din 1700), Baia Sprie (din 1800), Batoș (din 1800), Beiuș (din 1800), Bistrița, Brașov, Carei (din 1800), Cavnic (din 1800), Cluj, Codlea (din 1800), Cojocna (din 1800), Dej (din 1800), Deva (din 1800), Diosig (din 1800), Dumbrăveni (din 1800), Făgăraș (din 1800), Gheorghieni (din 1800), Gherla (din 1800), Lupșa (din 1800), Marghita (din 1800), Mediaș, Odorhei (din 1800), Oradea (din 1800), Orăștie (din 1800), Pecica (din 1800), Prejmer (din 1800), Reghin (din 1800), Rupea (din 1800), Salonta (din 1800), Satu Mare (din 1700), Săcuieni (din 1800), Sănnicolau Mare (din 1800), Seini (din 1800), Sibiu, Sic (din 1800), Sighetul Marmăției (din 1800), Sighișoara, Șimleul Silvaniei (din 1800), Timișoara (din 1600), Târgu-Mureș (din 1700), Turda (din 1700), Zalău (din 1800) și Zlatna (din 1800) ; Moldova : Baia (doar la 1500), Bârlad (din 1800), Botoșani (din 1800), Cernăuți (din 1800), Galați (din 1700), Herța (din 1800), Iași, Orhei (din 1800), Roman, Soroca (din 1800), Suceava, Tg. Ocna (din 1700) ; Țara Românească : Buzău (din 1800), Câmpulung, Craiova (din 1700), Ploiești (din 1800) și Târgoviște. Nu am inclus orașele precum Cetatea Albă, Chilia și Brăila, deoarece de-a lungul celei mai mari părți a epocii moderne timpurii acestea au fost încorporate în Imperiul Otoman.

153. Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 255. Cf. datelor pentru diferite țări din Braudel 1984 : II, 270-271.

154. Prodan 1967 : I, 533-535, 588 ; Ștefănescu 1995 : 141-149 ; Constantiniu 1972 : 50-52.

erau cu mult sub cele din majoritatea țărilor europene, care depășiseră 4 : 1 încă din secolul al XVI-lea sau chiar mai devreme¹⁵⁵.

1.2.4. Limitele modernizării în Țările Române în timpul dominației otomane

Cu aceasta am atins și problema limitelor creșterii economice din Țările Române în epoca modernă timpurie. În ce măsură creșterea economică și demografică din secolele XVII-XVIII a fost însoțită de prefaceri modernizatoare ale structurilor sociale, capabile apoi să genereze procese de dezvoltare economică susținută ?

În această privință păreriile istoricilor sunt destul de împărțite. Totuși, chiar și atunci când evidențiază valențele modernizatoare ale unor evoluții culturale sau ale unora dintre reformele secolului al XVIII-lea, majoritatea istoricilor se simt datori să sublinieze și limitele progreselor înregistrate. De exemplu, la capătul unei subtile analize asupra sensibilităților și afectivității din secolul al XVIII-lea, în care a reliefat o multitudine de elemente înnoitoare, Ștefan Lemny nuanțează :

S-ar putea spune că disoluția vechilor valori a fost însoțită de încorporarea altora, noi, și că de-a lungul acestui „transfer” ființa omenească a parcurs o etapă decisivă în drumul ei spre modernitate. Cu acest proces, ne apropiem foarte mult de laboratorul sensibilității moderne. Ne apropiem doar, fiindcă mutațiile decisive aveau să se producă puțin mai târziu, în acea epocă, atât de sugestiv denumită, a „alfabetului de tranziție”. Veacul XVIII nu este decât prefața ei¹⁵⁶.

Damian Hurezeanu este mult mai dur. La capătul unei discuții referitoare la Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea, el conchide :

...veacul fanariot indică prea puține elemente care ne-ar permite să-l integrăm epocii moderne, să-l înscriem în orizontul modernizării. [...] Fanarioții au rămas prea atașați tiparelor trecutului. Au încercat să promoveze reforme, dar au rămas în fond inoperante sau puțin sesizabile. Au apreciat valorile culturii, dar nu au făcut operă culturală temeinică. Au privit mișcarea școlară și educațională în spirit raționalist, dar n-au transpus în practică o operă școlară [...]. Recolta culturală a secolului al XVIII-lea în Principatele Române a fost firavă, cel puțin până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Fundamentul social și economic al societății și-a păstrat caracteristicile tradiționale¹⁵⁷.

În ceea ce mă privește, aș insista asupra altor **limite structurale ale procesului de modernizare** din Țările Române în secolele XVI-XVIII. Una dintre ele am evocat-o deja mai sus : **precaritatea randamentelor agricole**, cauzată de arhaismul tehnicilor agricole folosite. Aceasta a limitat capacitatea de a produce hrană și a contribuit la menținerea mecanismelor malthusiene de limitare a creșterii populației¹⁵⁸. Pe de altă parte, densitatea

155. Cf. Slicher van Bath 1963 : 328-331 ; Duplessis 1997 : 49-87 ; Bairoch 1997 : I, 185 (capitol de Anne-Marie Piuze).

156. Lemny 1990 : 209.

157. Hurezeanu 2000 : 38.

158. Despre însemnătatea constrângerilor malthusiene în societățile moderne timpurii, Braudel 1984 : I, 71-98. Pentru spațiul românesc, vezi o bună trecere în revistă în Cernovodeanu, Binder 1993. Totuși, se cuvine evidențiat faptul că sporul demografic a fost în mai mare măsură

încă modestă a populației a fost coextensivă formelor extensive de creștere economică și a contribuit la întârzierea trecerii la forme intensive de dezvoltare și de valorificare a resurselor.

Structura socială de tip periferic a fost un alt factor care a inhibat procesul de modernizare. În general, atunci când au vorbit despre structurile sociale ale periferiilor est-europene din secolele XVI-XVIII, istoricii au avut în vedere așa-numita „a doua iobăgie” (*second serfdom*), înțeleasă ca o situație în care țărani sunt reduși la o situație de dependență apăsătoare pe mari domenii angajate în exportul de cereale spre regiunile centrale ale economiei-univers¹⁵⁹. Vom evita să reluăm aici discuțiile foarte numeroase legate de „a doua iobăgie”¹⁶⁰. În ceea ce privește spațiul românesc, vom aminti aici doar faptul că istoricii nu au avut nici o dificultate în a integra Transilvania în schema generală a „celeii de-a doua iobăgii” est-europene, cu singura observație că în această provincie munca aservită a țăranilor iobăgiți nu viza producția de cereale pentru exportul la mare distanță, ci în primul rând satisfacerea nevoilor domeniului nobiliar și a cererii locale/regionale¹⁶¹. Pentru Țara Românească și Moldova dezbaterile au fost mai complicate, istoricii observând nu numai că exportul de cereale a fost redus până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar și faptul că rezerva seniorială și obligațiile în muncă ale țăranilor dependenți au rămas modeste până în secolul al XIX-lea; în consecință, mulți istorici au avut rețineri în a integra „rumânia” și „vecinia” din secolele XVI-XVIII în peisajul celei de-a doua iobăgii est-europene și au preferat să vorbească despre instituirea unui sistem al celei de-a doua iobăgii abia în secolul al XIX-lea, eventual cu unele începuturi după 1774¹⁶².

Dincolo de aceste dezbateri, se poate constata faptul că în secolul al XVI-lea a avut loc o accentuare a dependenței țăranilor față de marii proprietari funciari în aproape întreg spațiul românesc. Cauzele fenomenului au diferit. În Transilvania a fost vorba de desăvârșirea unui proces de aservire care începuse din Evul Mediu și care a fost stimulat de victoria nobilimii în confruntările sociale violente din 1437-1438 și 1514. În Țara Românească și Moldova procesul de aservire („rumânire”) a țăranilor a fost impulsivat decisiv de creșterea fiscalității, care i-a obligat pe mulți țărani liberi să-și vândă pământul și apoi libertatea pentru a face față dărilor către stat. „Legarea de glie” a țăranilor a vizat aici nu numai accentuarea dependenței lor față de stăpâni de pământ, ci și stabilizarea lor în calitate de contribuabili. De altfel, de cele mai multe ori în cursul secolelor XVI-XVIII obligațiile către stat au fost mai împovărătoare decât cele față de stăpâni „feudali” (boieri, mănăstiri etc.)¹⁶³. Competiția dintre domnie și boierime pentru plusprodusul muncii țăranilor explică în mare măsură și intervențiile domniei în reglementarea raporturilor agrare, vizând deseori limitarea exploatarea de către stăpâni de domeniu, astfel încât țăranii să fie capabili să plătească dări mai mari către stat. După unele momente de favorizare a eliberărilor din „rumânire” în secolul al XVII-lea, acest tip de intervenții a culminat în secolul al XVIII-lea prin reformele lui

blocat de epidemii decât de foamete, ceea ce ne obligă să luăm în considerare și întârzierea cu care au fost adoptate măsuri antiepidemice (pentru începuturile acestora în Transilvania secolului al XVIII-lea, vezi analiza recentă din Popovici, Stoian 2002).

159. Wallerstein 1992: I, 124-136.

160. Analitic, clasice rămân Pach 1964 și mai ales Kula 1970. Pentru discuțiile referitoare la începuturile sistemului „celeii de-a doua iobăgii”, vezi Sundhaussen 1990 și Sundhaussen 1997; revizuirii interesante, pornind de la cazul Prusiei, la Hagen 2002.

161. Lucrările clasice rămân Prodan 1967, Prodan 1986-1987 și Prodan 1989.

162. Pentru o trecere în revistă eficientă a istoriografiei acestei probleme, vezi Constantiniu 1983.

163. Murgescu 1996a: 290-293; Columbeanu 1974b: 274-275.

Constantin Mavrocordat, care a desființat dependența personală a țăranilor în Țara Românească (1746) și în Moldova (1749). Eliberarea formal juridică din dependența personală și măsurile luate uneori de domnie în vederea limitării obligațiilor „feudale”¹⁶⁴ nu au îmbunătățit semnificativ și durabil situația țăranilor și nici nu i-a eliberat pe aceștia din dependența economică. De altfel, față de apăsarea fiscală a statului, în destule rânduri au avut loc solidarizări neașteptate între boieri și țărani, care contrazic viziunile simpliste despre natura luptei de clasă; asemenea situații accentuau însă dependența țăranilor față de stăpânii de moșie care îi protejau de agenții fiscali ai domniei.

Este greu de evaluat **impactul dependenței țăranilor asupra performanței economice generale** a Țărilor Române în secolele XVI-XVIII. Deși filosofia generală a lucrărilor dedicate epocii moderne timpurii afirmă că regiunile cu țăranime liberă juridic și relativ înstărită s-au dezvoltat mai bine și mai rapid, totuși este greu de afirmat că în cazul particular al Țărilor Române, dacă în secolul al XVI-lea nu s-ar fi accentuat iobăgia (rumânia) și s-ar fi menținut o țăranime liberă mai numeroasă, atunci creșterea economică de ansamblu ar fi fost mai mare. Totuși, este evident faptul că precaritatea situației economice și sociale a țăranilor a inhibat acumulările care ar fi putut conduce la fenomene de creștere economică „de la firul ierbii”. Astfel, știința de carte a rămas rarisimă la nivelul țăranesc, ceea ce s-a repercutat negativ asupra capacității de a spori stocul de cunoștințe practice cu aplicativitate economică. Totodată, dincolo de cunoștințe, țăranilor le lipseau adesea mijloacele materiale și siguranța care să le îngăduie investițiile productive și experimentarea unor soluții economice noi. La rândul lor, stăpânii de domenii și statul se implicau prea rar și prea puțin în activitățile direct productive, mărgininându-se de cele mai multe ori să aibă grijă ca partea prelevată în folosul lor să nu scadă¹⁶⁵. În consecință, se poate spune că structura socială și precaritatea situației țăranilor au contribuit la menținerea la un nivel scăzut a productivității agricole, element extrem de important pentru limitarea creșterii economice generale.

Alte limite au provenit din **eșecurile construcției statale**. S-a observat de multă vreme că succesul statelor nu a depins neapărat de gradul de concentrare a puterii politice, ci de capacitatea lor de a „penetra” și modela societatea. Sau, pentru a folosi termenii instituți de Michael Mann, ceea ce a contat nu a fost caracterul despotice al puterii statelor, ci „forța infrastructurală” pe care au dezvoltat-o acestea¹⁶⁶. Sau, pentru a aduce în discuție termeni specifici epocii moderne timpurii, nu absolutismul, ci modernitatea a fost aceea care a asigurat puterea statelor¹⁶⁷. Pentru a deveni „moderne”, statele aveau însă nevoie de resurse, adică de însușirea unei părți crescânde din produsul social. Teoretic, creșterea fiscalității din secolul al XVI-lea ar fi putut conduce la constituirea unui „stat modern” și în Țările Române. În fapt însă, drenarea celei mai mari părți a resurselor către exterior, pentru

164. Pentru politica agrară a domnilor „fanarioți”, vezi mai ales Constantiniu 1972: 95-205 și Mihordea 1968a.

165. Robert Duplessis constata același lucru la nivel european: „Dar stăpânul de pământ și politicile statului sunt cele care poartă cea mai mare responsabilitate pentru nivelul general dezamăgitor al dezvoltării agricole europene din secolul al XVI-lea” (1997: 84).

166. Mann 1984; Weiss, Hobson 1995: 3-4.

167. O frumoasă demonstrație cu privire la forța statului în Provinciile Unite la Wallerstein 1993: III, 75-80. Pentru limitele „absolutismului”, vezi Wallerstein 1992: I, 214-215 și Henshall 1992. Cercetările referitoare la geneza statului „modern”, care au proliferat în anii 1980, sunt prezentate sintetic în Genet 1990; pentru noi contribuții vezi și <http://lamop.univ-paris1.fr/W3/lamop10.html> (accesat la 29 august 2005).

satisfacerea cererilor financiare otomane, a împiedicat dezvoltarea durabilă și semnificativă a aparatului de stat. Desigur, sub impactul otoman a avut loc o anumită restructurare a aparatului de stat existent, scăzând rolul elementelor militare și crescând rolul aparatului fiscal. Impactul modernizator al acestei restructurări a rămas însă doar o virtualitate neconcretizată, iar progresele în constituirea unei birocrății moderne au fost în cel mai bun caz limitate și discontinue¹⁶⁸. Este adevărat, nevoile funcționării statului și contactele sporite cu lumea otomană și cu Europa creștină au condus la o anumită înnoire a elitelor politice, care în secolele XVII-XVIII au fost mai bine pregătite intelectual decât în secolele anterioare¹⁶⁹. Acapararea funcțiilor din aparatul de stat de către aceste elemente de origine levantină a generat ample împotriviri interne, desfășurate sub semnul unei ideologii conservatoare care punea accentul pe calitatea de „pământean”¹⁷⁰. Deși în cadrul acestor dispute au fost mobilizate și elemente ale straturilor sociale inferioare și mijlocii, nu trebuie să supraevaluăm caracterul „modern” al acestor forme de participare la viața politică¹⁷¹. Pe de altă parte, dincolo de aceste dispute politice, ceea ce rămâne este precaritatea funcționării statului, ca și măsura foarte limitată în care acesta s-a implicat în stimularea activităților economice. De altfel, chiar și în teritoriile intrate sub stăpânire habsburgică, unde în secolul al XVIII-lea pot fi observate încercări mult mai coerente de stimulare a activităților economice, desfășurate sub semnul ideilor cameraliste și mercantiliste, rezultatele practice au fost relativ modeste¹⁷². De exemplu, autoritățile habsburgice au încercat, sub influența fiziocratismului, să stimuleze producția agricolă și au desfășurat „o propagandă agricolă intensă: sfaturi pentru cultivarea rațională a pământului, îndemnuri pentru introducerea unor culturi noi, metode și sisteme moderne de agricultură difuzate prin diferite tipărituri”¹⁷³. Este un exemplu tipic de asumare de către stat a unor funcții noi, modernizatoare. Totuși, în ciuda participării unor părți ale elitelor vremii la acest efort de „luminare”, bilanțul a fost extrem de modest: ecourile acestei acțiuni de luminare „sunt sesizabile abia spre sfârșitul perioadei la care ne raportăm”, iar gospodăria țărănească a rămas „cvasicopleșită de multitudinea sarcinilor, fie ele domeniiale, fiscale sau comunitare, și ca atare puțin preocupată de inovații tehnice, de înnoiri în general”¹⁷⁴.

Dacă statul nu a putut să exercite decât în foarte mică măsură un rol modernizator, teoretic un asemenea rol ar fi putut să fie asumat de orașe, îndeosebi de elitele urbane. După cum am văzut mai sus, orașele au crescut în Țările Române în epoca modernă timpurie. Pe de altă parte, în ciuda acestei creșteri, ele au rămas modeste în contextul

168. Murgescu 1999a: 69-71.

169. Căndea 1970; Pippidi 1975.

170. Murgescu 1995b.

171. Murgescu 1999b: 182-183.

172. Eforturile autorităților habsburgice de a dezvolta un „stat modern” în Oltenia au fost analizate de Papacostea 1971: 219-283, 309-319. Desigur, s-ar putea argumenta că cele numai două decenii ale stăpânirii habsburgice în Oltenia au fost un interval prea scurt pentru un succes semnificativ pe calea construcției statale. În această linie de argumentare, șansele de succes au fost mai mari în Transilvania, unde stăpânirea habsburgică a fost mult mai durabilă. Trebuie însă observat că și aici reformismul habsburgic a întâmpinat serioase împotriviri din partea stărilor privilegiate și că impactul modernizator al unor măsuri precum desființarea iobăgiei în 1785 a fost extrem de modest. De altfel, răscoala din 1784 și reacția conservatoare de după 1790 au dezvăluit, fiecare în felul său, atât arhaismul structurilor sociale și economice, cât și limitele influenței modernizatoare a statului.

173. Ștefănescu 1995: I, 110.

174. Ștefănescu 1995: I, 112, 125.

Europei secolelor XVI-XVIII, iar capacitatea lor de a înrâuri societatea în ansamblul său a fost limitată. Chiar și în Transilvania, unde condițiile generale pentru dezvoltarea orașelor – productivitatea agricolă, densitatea populației, statutul juridic privilegiat – erau mai favorabile decât în teritoriile extracarpatiche, nivelul urbanizării a rămas scăzut¹⁷⁵. Dinamismul redus al orașelor transilvănene din secolul al XVIII-lea este în mare măsură legat de închistarea lor în spatele privilegiilor sociale de tip medieval; din acest punct de vedere, reformele iosefine din anii 1780, îndeosebi liberalizarea stabilirii unor neprivilegiați în interiorul orașelor, au fost deosebit de importante, dar impactul lor s-a făcut simțit abia în secolul al XIX-lea¹⁷⁶. Dincolo de ponderea încă redusă a orașelor în ansamblul societății, impactul lor modernizator era diminuat și de faliile multiple care le separau de mediul rural, în care trăia cea mai mare parte a populației Țărilor Române. Acest clivaj, vizibil atât în Țara Românească și Moldova, cât și în Transilvania, a accentuat totodată caracterul periferic al structurii sociale din Țările Române.

În concluzie, arhaismul practicilor economice, nivelurile modeste ale productivității agricole, precaritatea acumulărilor economice și culturale, clivajele sociale și slăbiciunea statului s-au constituit în factori care au limitat drastic fenomenele de modernizare economică și socială, contribuind la accentuarea decalajelor dintre Țările Române și alte părți ale Europei.

I.3. Comparații europene

I.3.1. *Danemarca – un regat la periferia Europei Apusene*

La începutul secolului al XVI-lea regatul Danemarcei¹⁷⁷ era, împreună cu Norvegia și cu Suedia, parte a unui complex monarhic cunoscut în istorie sub denumirea Uniunea de la Kalmar (1397-1523). Regele Hans I de Oldenburg (1481-1513) era suveran al tuturor celor trei regate, dar le governa pe fiecare după legile proprii și ținând cont de instituțiile distincte ale fiecăruia. Uniunea de la Kalmar nu a mai durat multă vreme. În 1523, Suedia și-a cucerit independența sub conducerea lui Gustav I Vasa (1523-1560). În schimb, Norvegia a rămas în uniune personală cu Danemarca până în 1814. Regatul Danemarcei cuprindea, pe lângă Danemarca propriu-zisă (peninsulară și insulară), o parte din sudul Suediei actuale (provinciile Halland, Skane și Blekinge), insula Gotland, insulele Faroer și Islanda. În sfârșit, regii Danemarcei mai stăpâneau și ducatele Schleswig și Holstein, care țineau oficial de Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană. Nu vom intra acum în detaliile funcționării acestui conglomerat politic, nici în evidențierea momentelor când regii Danemarcei au pierdut – temporar sau durabil – una sau alta dintre stăpânirile enumerate mai sus. Ne vom mulțumi să observăm însă că, până în secolul al XIX-lea, Danemarca a fost doar una dintre posesiunile regilor săi. Deși nu era nici cea mai întinsă și nici cea mai dezvoltată dintre aceste posesiuni, regatul Danemarcei a jucat un rol central în sistemul puterii regilor.

Această centralitate politică avea puțină acoperire economică. La începutul secolului al XVI-lea, Danemarca era relativ slab dezvoltată în context general european, sau, în formularea fără echivoc a lui Robert Bohn, „un regat înapoiat în toate privințele, la periferia Europei”¹⁷⁸. Populația, care după unele aprecieri poate prea optimiste, ajunsese la 800.000

175. IR : VII, 85-86 (capitol de Aurel Răduțiu).

176. Schaser 2000.

177. Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează, atunci când nu se menționează explicit alte lucrări, pe Nordstrom 2000 : 19-162 și pe Bohn 2001 : 44-89.

178. Bohn 2001 : 59.

sau chiar la un milion de locuitori, fusese foarte grav lovită de Marea Ciură de la mijlocul secolului al XIV-lea și mai număra doar puțin peste 500.000 de locuitori în 1500. Aceasta însemna o densitate medie de circa 11-12 locuitori pe km², care plasa Danemarca peste media europeană și cu atât mai mult peste media țărilor nordice, dar cu mult sub valorile obișnuite în Germania (inclusiv în ducatele Schleswig și Holstein), pentru a nu mai vorbi de zone precum Țările de Jos sau Italia. Densitatea încă moderată a populației avea însă avantajul de a îngădui menținerea unor exploatații țărănești relativ întinse, cuprinzând în medie între 10 și 20 de hectare de teren arabil¹⁷⁹. Economia era dominată de agricultura de subzistență, culturile cerealiere (în principal orz și secară¹⁸⁰) îmbinându-se cu creșterea animalelor și exploatarea pădurilor. Gradul de comercializare a produselor agricole era scăzut, dar în a doua jumătate a secolului al XV-lea începuse să se facă simțită creșterea cererii de vite vii în Germania nordică și în Țările de Jos. Un alt stimul economic a fost cererea de pește sărat (mai ales hering) din partea negustorilor din Lübeck, care a condus la specializarea în producția pentru export a unor microzone de coastă, mai ales de pe malurile strâmtoarei Sund și din regiunea Ålborg. Per total însă, comerțul extern, ca și cel intern din Danemarca erau mai degrabă modeste, fapt reflectat și de dimensiunile reduse ale orașelor, dintre care la 1500 nici unul nu depășea 10.000 de locuitori. Totodată, negustorii veniți din orașele Hansei, îndeosebi cei din Lübeck, dominau acest negoț, iar încercările anterioare ale regilor Danemarcei de a ieși din această relație economic inegală eșuaseră.

Regele Cristian al II-lea (1513-1523) a încercat să ducă o politică centralizatoare și să se sprijine pe orașenimea locală în dauna nobilimii și a orașelor Hansei. Această politică a eșuat, Cristian al II-lea pierzând nu numai Suedia, ci și regatele Danemarcei și Norvegiei, unde a fost înlocuit de unchiul său, Frederic I (1523-1533). Frământările politice, sociale și religioase au continuat însă, situația stabilizându-se abia în 1536, odată cu victoria lui Cristian al III-lea (rege 1534-1559), fiul lui Frederic I, în așa-numitul „război al conților” din 1534-1536. Dincolo de alianța conjuncturală cu Gustav I Vasa, regele Suediei, victoria lui Cristian al III-lea s-a datorat colaborării cu nobilimea în dauna orașenimii, a Bisericii Catolice și a țăranimii. În consecință, pentru mai mult de un secol, **sistemul politic al regatului Danemarcei** s-a bazat pe relația dintre rege și nobilime, de fapt dintre rege și un număr de circa 70-80 de familii nobiliare, din rândul cărora se recrutau membrii Consiliului Regal (*Rigsråd*) și marii dregători. Cristian al III-lea a acceptat dreptul Consiliului de a alege regele, iar în schimb nobilimea l-a sprijinit în trecerea Danemarcei la luteranism (1536), care a însemnat, printre altele, asumarea de către rege a calității de șef al Bisericii și preluarea de către el a proprietăților funciare ale acesteia. Prin secularizare Coroana și-a triplat posesiunile funciare, ajungând să dețină în proprietate peste jumătate din fondul funciar al Danemarcei. Chiar dacă unele dintre aceste posesiuni au fost mai apoi înstrăinate prin acordarea lor ca fiefuri (*len*) unor nobili, totuși proprietatea regală a rămas considerabilă în Danemarca, iar împreună cu proprietățile nobiliare ea cuprindea circa 90% din teritoriul Danemarcei. Odată cu domnia lui Cristian al III-lea putem vorbi și de începuturile unei birocrății moderne, atât la nivelul administrației centrale (separată în Cancelaria Daneză și în Cancelaria Germană), cât și la nivelul administrației provinciale, fiind folosiți cu precădere tineri nobili educați fie la Universitatea din Copenhaga (întemeiată în 1479 și reorganizată în 1537), fie în străinătate.

Creșterea economică din „lungul secol al XVI-lea” a favorizat Danemarca. Cererea occidentală de cereale și mai ales de vite vii a stimulat producția și exporturile. Din punct

179. Maarbjerg 1995 : 57.

180. Conform lui Maarbjerg, grâul era relativ puțin cultivat înainte de 1500 (Maarbjerg 1995 : 60).

de vedere valoric, cele mai importante au fost **exporturile de bovine**¹⁸¹. Dacă în alte părți ale Europei vitele iernau cum puteau și trebuiau îngrășate înainte de a fi comercializate pe distanțe mai mari, în Danemarca s-a impus încă de timpuriu sistemul furajării boilor de negoț pe timpul iernii în staluri acoperite. Acest sistem a fost încurajat și de către regalitate, care a interzis mai întâi temporar în 1522 exporturile de vite neîngrășate – și apoi a permanentizat această interdicție. Cei care au avut de câștigat au fost nobilii, care au căpătat totodată dreptul să îngrașe câți boi doreau, fie în grajdurile proprii, fie în cele ale țăranilor dependenți, care au fost curând obligați să procure și furajele pentru îngrășarea bovinelor aparținând nobililor; în schimb, nenobilii aveau dreptul să îngrașe vitele numai folosind furajele proprii. Dobândind astfel monopolul asupra exporturilor de vite îngrășate, nobilii danezi au fost capabili să-și trimită încă din timpul primăverii cirezile spre piețele din nordul Germaniei și mai ales din Țările de Jos¹⁸². Deși cu unele fluctuații conjuncturale, numărul vitelor exportate a crescut apreciabil în „lungul secol al XVI-lea”.

Tabelul I.4. *Exporturile de vite din regatul Danemarcei (capete, medii anuale)*

1480-1500	20.000
1500-1540	30.000
1540-1580	45.000-50.000
1580-1600	30.000-35.000
1600-1620	55.000-60.000
1620-1630	35.000
1630-1790	20.000-30.000
1790-1810	>30.000

Sursa : Wiese, Bölts 1966 : 78.

Dacă avem în vedere creșterea considerabilă a prețului final al boilor de negoț (de la circa 8 taleri la începutul secolului al XVI-lea la peste 35 de taleri în anii 1620-1630), atunci putem înțelege mai bine însemnătatea exporturilor de vite pentru ansamblul economiei daneze. Exporturile de vite au ajuns să depășească valoric un milion de taleri în anii 1611-1625, ceea ce însemna cam două treimi din exporturile totale ale regatului¹⁸³; ele și-au păstrat prima poziție în cadrul exporturilor chiar și după 1625, când au scăzut mai întâi numărul vitelor exportate și apoi și prețurile, menținându-se pe primul loc până către mijlocul secolului al XVIII-lea. Nobilii danezi au tranșat în favoarea lor competiția cu țăranii, asigurându-și monopolul exporturilor și obligându-i pe țăranii să le cedeze vitele susceptibile a fi exportate. În consecință, ei au reușit să-și însușească o parte apreciabilă din profiturile obținute prin exporturile de vite. Un memoriu din 1629 atesta fără echivoc faptul că „negoțul cu boi îngrășați în stal a fost până acum cel mai important mijloc prin care nobilimea din acest regat poate să obțină bani pentru serviciul cavaleresc și pentru alte cheltuieli”¹⁸⁴.

Exporturile proprii de cereale, deși au crescut, au rămas totuși limitate, nedepășind în mod obișnuit 10% din totalul exporturilor regiunii Mării Baltice spre Occident¹⁸⁵. Această limitare a fost cauzată atât de menținerea productivității agricole la un nivel scăzut – 4 : 1 în

181. Wiese, Bölts 1966 : 1-129.

182. Petersen 1979 : 140-141.

183. Petersen 1979 : 146 ; Maarbjerg 1995 : 79, 86.

184. Citat de Maarbjerg 1995 : 75.

185. Astfel, exporturile daneze din secolul al XVI-lea au fost estimate la o medie de 11.000-18.000 de tone cereale anual, adică 8-10% din totalul exporturilor baltice (Maarbjerg 1995 : 79-81).

anii buni, dar deseori sensibil mai puțin¹⁸⁶ –, cât și de faptul că negustorii din Țările de Jos, care au dominat comerțul cu cereale din Marea Baltică, au preferat să cumpere din porturile aflate pe litoralul sudic și răsăritean al acesteia, unde cerealele erau mai ieftine și în cantități suficiente pentru a acoperi rapid capacitatea corăbiilor. Chiar dacă nu cumpărau din Danemarca, corăbierii care transportau cereale din regiunea Mării Baltice spre Europa Apuseană trebuiau să treacă prin strâmtoarea Sund, unde regii Danemarcei percepeau vămi. La mijlocul secolului al XVI-lea s-a introdus taxarea pe încărcătura corăbiilor, ceea ce a condus la creșterea spectaculoasă a încasărilor vamale¹⁸⁷. În felul acesta, regii Danemarcei au izbutit să profite de creșterea volumului comerțului baltic în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, obținând – cu inevitabile fluctuații anuale – circa o treime din veniturile lor din taxarea corăbiilor care treceau prin Sund¹⁸⁸.

Rolul crescând al comerțului baltic explică în mare măsură și intensitatea luptelor pentru controlul asupra acestei regiuni în secolele XVI-XVII. **Disputele pentru hegemonie** au vizat în mod cu totul special două spații distincte: strâmtoarea Sund, pe unde trebuiau obligatoriu să treacă corăbiile, și porturile de pe litoralul sudic și răsăritean al Balticeii, de unde erau îmbarcate cerealele trimise spre Europa Apuseană. Anterior secolului al XVI-lea, rolul dominant în comerțul baltic revenise Hansei orașelor germane, care reușise să obțină importante privilegii comerciale de la majoritatea statelor riverane. Totuși, de la sfârșitul secolului al XV-lea dominația maritimă a Hansei a fost tot mai mult pusă sub semnul întrebării de negustorii englezi, mai ales de cei din Țările de Jos; în plus, principalul oraș al Hansei, Lübeck, a pierdut războiul din 1534-1536, flota sa fiind zdrobită la Svendborg (1535) de flotele combinate ale Danemarcei și Suediei, ceea ce a ușurat trecerea hegemoniei maritime de la orașele germane spre olandezi. Totuși, deși olandezii au acaparat în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în prima parte a secolului al XVII-lea circa două treimi din comerțul baltic, ei s-au concentrat îndeosebi asupra comerțului cu cereale din Polonia, lăsând astfel bune posibilități de acțiune și corăbierilor danezi, și ei foarte activi în secolele XVI-XVII.

Per total, boomul comercial din secolul al XVI-lea și primele decenii ale secolului al XVII-lea a adus considerabile **beneficii** pentru regatul Danemarcei în ansamblul său. Exporturile au generat importante excedente comerciale, iar veniturile obținute din taxarea traficului prin Sund au amplificat activul balanței de plăți. De această conjunctură au profitat regele, nobilii și orașenii, chiar și o parte a țăranimii. Anii 1550-1625 au fost pentru Danemarca o perioadă de apreciabilă prosperitate. Desigur, au existat și probleme. Astfel, unii nobili s-au angajat în cheltuieli prea mari pentru ridicarea de reședințe, pentru călătorii (în a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a extins moda ca tinerii din familii nobiliare să efectueze un așa-numit „mare tur” prin Europa cu scopul de a-și desăvârși educația) și pentru achiziții imobiliare, ceea ce – mai ales în contextul unor crize conjuncturale, cum a fost scăderea temporară a cererii olandeze de vite de la sfârșitul anilor 1570 până pe la mijlocul anilor 1590 – a făcut ca ei să intre în dificultăți financiare, să acumuleze datorii și uneori chiar să-și piardă domeniile¹⁸⁹: totuși, ponderea nobililor care au avut de pierdut a fost minoritară; per total, nobilimea a fost unul dintre marii beneficiari ai conjuncturii favorabile din anii 1500-1625.

186. Nielsen 1933: 157-158.

187. Astfel, încă din primul an al perceperii noilor taxe, veniturile vamale au sporit de aproape trei ori (Bonney 1995: 456).

188. Bonney 1995: 457. Cu privire la volumul comerțului baltic, vezi mai recent Tielhof 2002: 40-66, 337-339.

189. Pentru o analiză fină a acestor dificultăți, care au lovit mai mult nobilimea mijlocie, vezi Maarbjerg 1995: 95-125.

Veniturile ridicate au stimulat importurile de produse manufacturate, dar regii au dorit relativ repede să nu mai depindă de mărfurile aduse de departe și să-i aibă la îndemână pe producători. În acest context, regalitatea (secondată într-o oarecare măsură de nobilime) a sprijinit **ridicarea orașului Copenhaga**, atât ca centru al producției manufacturiere, cât și ca centru comercial. O deviză a regelui Cristian al IV-lea (1588-1648) – „Așa ceva trebuie să avem și noi”¹⁹⁰ – exprimă foarte bine acest principiu mercantilist. Au fost atrași specialiști din Țările de Jos și Germania, au fost acordate privilegii și monopoluri pentru întemeierea unor noi industrii, au fost adoptate măsuri pentru limitarea capacității breslelor de a reduce concurența, au fost întemeiate bursa din Copenhaga (1608) și mai multe companii comerciale¹⁹¹. Dacă unele dintre aceste companii vizau comerțul dintre diversele posesiuni ale Coroanei, cum ar fi Compania Islandei, altele urmăreau participarea regatului la negoțul colonial. Astfel, în 1616 a fost întemeiată la Copenhaga Compania Indiilor Orientale, care în 1620 a stabilit o factorie comercială la Trankebar, în India¹⁹². Danezii au întemeiat factorii în Africa (Frederiksborg în 1649 și Christiansborg în 1660, ambele în Ghana), au ocupat mai multe insule din Caraibe (St. Thomas în 1660, St. Jan în 1718, St. Croix cumpărată de la Franța în 1733) și au întemeiat și o Companie a Indiilor Occidentale și a Guineii (1671), participând la comerțul triunghiular, prin care se duceau produse manufacturate din Europa în Africa, sclavi din Africa în Caraibe, precum și produse coloniale de pe plantațiile cu sclavi din Caraibe (mai ales zahăr și tutun) spre Copenhaga. Deși participarea negustorilor danezi la comerțul colonial nu a avut o anvergură la fel de mare precum cea a olandezilor, francezilor și englezilor, totuși profiturile nu au fost neglijabile, atingând în unii ani chiar peste 100%¹⁹³. Variațiile au fost însă foarte mari, depinzând de o multitudine de factori, greu controlabili din metropolă, reflectându-se și în mai multe reorganizări ale companiilor comerciale daneze de-a lungul secolelor XVII-XVIII. Per total, ponderea profiturilor provenite din comerțul colonial nu a fost decisivă pentru dezvoltarea Danemarcei în această perioadă. Totuși, participarea la acest comerț a contribuit atât la acumularea de competențe marinărești și comerciale, cât și la prosperitatea crescândă a Copenhagai, care a reușit să dobândească și să păstreze în toată această perioadă rolul de principal distribuitor al produselor coloniale.

Aparent, perspectivele de dezvoltare ale Danemarcei erau deosebit de încurajatoare la sfârșitul primului sfert al secolului al XVII-lea. Următorii 35 de ani aveau să dovedească însă cât de fragile erau bazele acestei prosperități. A fost mai întâi angajarea puțin cugetată a regatului Cristian al IV-lea în Războiul de 30 de ani, încheiată cu o zdrobitoare înfrângere și cu pustiirea temporară a Iutlandei (1625-1629). Competiția pentru hegemonie în regiunea Mării Baltice a fost pierdută în favoarea Suediei, războaiele din 1643-1645 și 1657-1660 conducând nu numai la pierderi teritoriale (insulele Gotland și Ösel, provinciile Jämtland și Härjedalen de la granița dintre Suedia și Norvegia și mai ales provinciile Halland, Blekinge și Skane din sudul Suediei actuale), ci și la distrugerii considerabile și la dezechilibrarea finanțelor regale. **Criza de la mijlocul secolului al XVII-lea**, amplificată de epidemii și foamete, nu a fost pricinuită doar de politica excesiv de ambițioasă a lui Cristian al IV-lea și a urmașului său Frederic al III-lea (1648-1670). Declinul cererii occidentale de cereale și de bovine, mai ales după 1650, a evidențiat vulnerabilitatea unei economii periferice cum era Danemarca. Prăbușirea prețurilor a condus la scăderea volumului traficului comercial și deci la reducerea dramatică a veniturilor, atât pentru negustori, cât și pentru nobili și rege.

190. Citat de Nielsen 1933 : 113.

191. Nielsen 1933 : 193-285.

192. O monografie elocventă este cea din Krieger 1998.

193. Nielsen 1933 : 292.

Criza a compromis sistemul politic dominat de marii nobili, care controlau Consiliul Regal. Cu sprijinul orășenilor din Copenhaga, al căror aplomb politic fusese sporit de rezistența încununată de succes împotriva asediului suedez, și al clerului luteran, regele Frederic al III-lea a tranșat în favoarea monarhiei rivalitatea politică cu nobilimea. O adunare a stărilor privilegiate a fost convocată la Copenhaga în septembrie 1660. Sub presiunea orășenilor și a gărzilor regale, care i-au împiedicat să părăsească adunarea, nobilii au trebuit să cedeze. Stările au recunoscut caracterul ereditar al monarhiei, renunțând la principiul electiv. Totodată, carta care limita puterea regală, pe care Frederic al III-lea trebuise s-o semneze în momentul ascensiunii pe tron, a fost casată. Un act semnat de reprezentanții stărilor în ianuarie 1661 și mai ales Lex Regia promulgată în 1665 au consacrat juridic **puterea absolută a regelui**, care avea dreptul de a legifera, de a stabili impozite, de a purta război și de a încheia pace, precum și de a numi în funcții pe oricine socotea de cuviință. În cadrul acestei reorganizări a regatului au fost reînnoite privilegiile stărilor, dar cu unele modificări importante, cum ar fi impunerea tuturor proprietăților funciare (inclusiv a celor nobiliare) și liberalizarea accesului burghezilor la proprietatea funciară și la funcții în administrație. Au fost modernizate și raționalizate legislația și aparatul de stat. Un cod de legi (*Danske Lov* – Legea Daneză) a sistematizat diversele prevederi legale, iar pentru aplicarea legii a fost înființată la nivel central o curte supremă, direct subordonată regelui. Administrația centrală a fost reorganizată după model suedez în cadrul a cinci colegii, iar Consiliul Regal dominat de marii nobili a fost înlocuit cu un Consiliu Secret, format de regulă din cinci membri numiți de rege și complet dependenți de acesta. În fine, în serviciul regal au fost atrași tot mai mulți străini, mai ales germani, care deseori erau mai bine pregătiți decât localnicii pentru nevoile unei birocrății moderne.

Instaurarea sistemului politic absolutist, care s-a menținut până în 1849, nu a rezolvat toate problemele cu care se confrunta societatea daneză. Este adevărat, a fost realizată o asanare a finanțelor regale, pe de o parte prin lărgirea bazei fiscale odată cu impunerea nobilimii, iar pe de altă parte prin vânzarea unor domenii regale în contul datoriilor acumulate anterior. Pe de altă parte însă, politica externă daneză a fost dominată în continuare de ideea de a obține o revanșă față de Suedia și de a recupera provinciile pierdute în 1657-1658. Aceasta a făcut ca sistemul militar să fie supradimensionat și a împins Danemarca în mai multe războaie cu Suedia (1675-1678, 1700, 1709-1721), dincolo de avatarurile operațiunilor militare, aceste războaie nu doar că nu au adus câștigurile teritoriale sperate, dar au și cauzat distrugerii materiale și deficite financiare. În fine, veniturile obținute din exporturile de cereale și de vite au rămas relativ mediocre dată fiind conjunctura externă caracterizată de prețuri scăzute. În acest context, regii Danemarcei au recurs uneori la un export mai puțin obișnuit : de exemplu, în primul deceniu al secolului al XVIII-lea ei au închiriat 12.000 de soldați Provinciilor Unite și Angliei, aflate în război cu Franța, iar veniturile astfel obținute au jucat un rol important în echilibrarea finanțelor regale. În felul acesta, supradimensionarea aparatului militar nu a constituit întotdeauna o povară financiară pentru Danemarca în secolele XVII-XVIII¹⁹⁴. Exportul de servicii militare nu era însă suficient pentru a compensa pe deplin dezavantajele cauzate de o conjunctură externă, care s-a menținut defavorabilă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Per total, **secolul al XVIII-lea a adus o îmbunătățire sensibilă a situației economice**. Conjunctura externă mai favorabilă a fost exprimată mai ales în prețurile mai ridicate pe care danezii au putut să le obțină pentru vitele exportate, mai ales după 1720. Deși

194. Bonney 1995 : 330.

epizootiile au împiedicat creșterea prea mare a efectivelor exportate, veniturile au sporit proporțional cu creșterea prețurilor. Relansarea cererii externe pentru cerealele daneze a fost ceva mai tardivă, dar după un minim istoric către 1730 prețurile au început să crească spre 1740, iar exporturile de cereale, plafonate la circa 10.000-15.000 de tone în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au ajuns la circa 35.000 de tone anual în anii 1767-1771 și 80.000 de tone anual în 1800¹⁹⁵. Pe de altă parte, renunțarea la ambițiile teritoriale după 1721 a făcut ca Danemarca să evite angajarea în războaiele europene ale secolului al XVIII-lea. Chiar dacă nu au condus la scăderea cheltuielilor militare, cei 80 de ani de pace neîntreruptă (situație excepțională în Europa secolului al XVIII-lea) au adus importante beneficii economice. Aceste beneficii au cuprins nu numai absența devastărilor, care fuseseră apreciabile în secolul al XVII-lea, ci și avantajul competițional conferit de statutul de neutralitate. Astfel, războaiele care au antrenat marile puteri maritime ale Europei apusene (1740-1748, 1756-1763, 1777-1783 și 1793-1815) au condus la extinderea ariei de acțiune a corăbiilor daneze, iar ponderea sporită în comerțul maritim internațional a putut fi menținută în mare măsură și în perioadele dintre războaie; un studiu recent apreciază că circa două treimi din sporul spectaculos al navigației daneze în Mediterana în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea poate fi atribuit avantajelor statutului de neutralitate¹⁹⁶. Avantajele neutralității s-au manifestat și în comerțul colonial. Cum britanicii dominau mările și încercau să blocheze comerțul efectuat de francezi (și eventual de aliații acestora, spanioli sau olandezi), deseori corăbiile franceze și olandeze se înregistrau ca daneze, adoptau steagul danez și luau la bord un căpitan danez, ceea ce le permitea să scape în cazul unei inspecții a flotei britanice. Pe de altă parte, Danemarca a servit drept intermediar și englezilor. De exemplu, funcționarii Companiei Indiilor Orientale nu aveau voie să facă comerț pe cont propriu; în aceste condiții, unii dintre ei încredințau mărfuri corăbierilor danezi, iar veniturile obținute din vânzarea la Copenhaga a acestor produse coloniale erau apoi remise în Marea Britanie. Deși participarea danezilor la profiturile rezultate din aceste operațiuni era minoritară, rolul Copenhagăi ca antrepozit al mărfurilor coloniale s-a consolidat, iar veniturile obținute au finanțat o parte din importurile în creștere ale Danemarcei¹⁹⁷.

Creșterea demografică a fost apreciabilă. Astfel, populația Danemarcei propriu-zise (fără provinciile din sudul Suediei, pierdute la mijlocul secolului al XVII-lea și fără ducatele Schleswig și Holstein), care crescuse de la circa 500.000 de locuitori în 1500 la doar circa 600.000 de locuitori în 1700, a progresat în perioada de pace a secolului al XVIII-lea la 810.000 de locuitori în 1769 și 927.000 de locuitori în 1801¹⁹⁸. Dintre orașe, Copenhaga a avut evident cel mai mult de profitat, mai ales în condițiile concentrării puterii la nivel central în contextul absolutismului. Orașul avusese cel mult 10.000 de locuitori în 1500, poate 15.000 în 1600, crescând apoi la circa 25.000 în anii 1630 și la 50.000 în primul deceniu al secolului al XVIII-lea. Epidemia de ciumă din 1711 a redus populația capitalei aproape la jumătate (28.000 de locuitori imediat după încetarea ciumei), dar pierderea a fost recuperată rapid și creșterea a continuat în ritm accelerat, orașul având 83.000 de locuitori în 1769 și 101.000 de locuitori în 1801¹⁹⁹. În felul acesta, capitala reprezenta în a doua jumătate a

195. Nielsen 1933 : 123.

196. Andersen, Voth 2000 : 22-23.

197. Boje 1993 : 22-23.

198. Handbuch : IV, 284 (capitol de Vagn Dybdahl). De remarcat totuși că această creștere este sub media europeană a secolului al XVIII-lea.

199. Handbuch : IV, 284-285 (capitol de Vagn Dybdahl). Datele prezentate în Nielsen 1933 : 197 diferă uneori pentru perioadele anterioare recensământului din 1769, dar tendința generală de evoluție este aceeași.

secolului al XVIII-lea peste 10% din populația Danemarcei și mai mult decât populația însumată a tuturor celorlalte orașe ale regatului. De altfel, disproporția dintre capitală și celelalte orașe a fost o caracteristică a istoriei Danemarcei din secolele XVII-XVIII. Astfel, cele 56 de localități cu statut de orașe aveau în 1672 sub 63.000 de locuitori, iar în secolul al XVIII-lea ele au participat doar moderat la creșterea generală, populația lor totală depășind doar cu puțin 66.000 de locuitori în 1769 și 81.000 de locuitori în 1801²⁰⁰. De altfel, orașele de provincie au cunoscut în aceste secole o evoluție sinuoasă, unele decăzând (de exemplu, Roskilde sau Ribe), iar altele menținându-se cam la același ordin de mărime a populației (cele mai semnificative au fost Aalborg, Helsingor și Odense, fiecare cu populații care au variat între 4.000 și 6.000 de locuitori)²⁰¹.

Creșterea demografică și progresul urbanizării, precum și sporul exporturilor, au fost posibile numai în condițiile unei **creșteri a producției agricole**. În secolele XVI-XVII productivitatea agricolă fusese mediocră, cu randamente plasate cel mai adesea între 2 : 1 și 3 : 1, nedepășind decât în mod excepțional 4 : 1²⁰². Deși unii nobili care au călătorit în străinătate și chiar regele Cristian al IV-lea au încercat să introducă unele îmbunătățiri agrotehnice inspirate mai ales din experiența Țărilor de Jos, despre un progres semnificativ economic nu poate fi vorba decât din secolul al XVIII-lea. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, pe unele domenii au început să fie obținute randamente de 4-5 : 1 la secară și ovăz, și de 5-6 : 1 la orz²⁰³. Mai important a fost efortul de diseminare a bunelor practici agrotehnice. Astfel, la sugestia contelui Moltke, membru prominent în Consiliul Secret, care introdusese unele îmbunătățiri ale metodelor de cultivare pe domeniul său Bregentved din insula Sjaeland, în anul 1755 a fost emisă o invitație regală pentru o dezbatere publică cu privire la problemele economico-sociale ale regatului. Efectele au fost remarcabile, numeroasele sugestii și propuneri alimentând o publicație specială sub titlul *Danmarks og Norges okonomiske Magazin*, din care au apărut 8 volume în anii 1757-1764; cele mai multe materiale se refereau la îmbunătățiri în cultura cerealelor și creșterea animalelor, fiind stimulate și de premii acordate de comisia rurală condusă de contele Moltke²⁰⁴. Preocupările pentru răspândirea cunoștințelor agrotehnice au fost continuate și amplificate de Societatea Regală de Agricultură, întemeiată în 1769, care a acordat premii anuale pentru lucrări teoretice și/sau aplicații practice ale unor ameliorări agricole. Pe tot mai multe exploatații rotația culturilor a înlocuit asolamentul trienal. Au fost folosite unelte mai bune și a sporit grija pentru calitatea cerealelor. Conjunctura favorabilă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a stimulat și ea adoptarea de ameliorări agrotehnice, mai ales pe domeniile nobiliare, astfel încât producția totală de cereale și efectivele de animale au crescut semnificativ²⁰⁵.

Deosebit de importante au fost însă **reformele agrare** din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea²⁰⁶. La sfârșitul Evului Mediu și în epoca modernă timpurie, Danemarca era o țară în care prevala marele domeniu lucrat cu ajutorul țăranilor dependenți. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, țăranii liberi mai controlau doar circa 4% din suprafața arabilă, coroana mai deținea 15-20% după ce vânduse o mare parte a proprietăților sale

200. Nielsen 1933 : 197.

201. Date despre populația orașelor daneze se găsesc la Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 14.

202. Nielsen 1933 : 157-158.

203. Nielsen 1933 : 183.

204. Skrubbeltrang 1953 : 29-30 ; Christensen 1983 : 26-30.

205. Skrubbeltrang 1953 : 66-69.

206. Am tratat această problemă în detaliu în Murgescu 2000b.

pentru echilibrarea finanțelor regale, iar restul era stăpânit de nobilime²⁰⁷. Obligațiile în natură și în muncă precumpăneau, făcând ca situația din Danemarca să fie în mare măsură asemănătoare cu „a doua șerbie” din țările Europei Răsăritene.

O **primă încercare de reformă** i-a aparținut regelui Frederic al IV-lea (1699-1730), care, animat de idealuri pietiste, dar și preocupat de consolidarea bazei fiscale și militare a statului după înfrângerea suferită în 1700 împotriva Suediei, a emis în 1702 o ordonanță prin care hotăra abolirea treptată a dependenței de tip *vornedskab*, răspândită în insula Sjælland, prin care țărani erau complet la dispoziția stăpânilor de domeniu și puteau fi constrânși la orice fel de prestații economice; astfel, țărani care se născuseră după încoronarea sa (25 august 1699) erau declarați din oficiu liberi; ceilalți puteau să se răscumpere plătind maxim 30-50 de taleri (în funcție de starea lor materială), facilități suplimentare fiind oferite celor care se distinseseră în serviciul militar sau prin alte servicii făcute statului. Totodată, ordonanța reglementa termenele până la care țărani *vornede* fugiți de pe domeniu puteau fi revendicați și aduși înapoi în mod silit de către nobili și le garanta țăranilor posibilitatea de a păstra pământul în arendă cu condiția îndeplinirii obligațiilor asumate prin contractele de arendare²⁰⁸. Această reformă a fost un eșec. În conjunctura economică proastă de la începutul secolului al XVIII-lea puțini țărani au avut bani pentru a se răscumpăra. Pe de altă parte, în 1701 fusese reintrodus sistemul recrutării obligatorii, în condiții mult mai dure decât în secolul al XVII-lea – astfel, acum se lua pentru 6 ani un soldat pentru o suprafață agricolă de 20 de *hartkorn* (htk), în timp ce anterior se luase unul pentru 60 htk, iar nobilii au păstrat un rol însemnat în stabilirea țăranilor care erau efectiv încorporați. De altfel, serviciul militar a fost și pretextul pentru instaurarea în 1733 a unui sistem al legării de glie (*stavnsbånd*) a tuturor bărbaților între 14 și 36 de ani; ulterior restricția a fost extinsă pentru persoanele de sex masculin de la 4 la 40 de ani²⁰⁹. Desigur, din punct de vedere formal, măsura legării de glie viza asigurarea recruților pentru sistemul militar, însă, după cum a evidențiat o decizie din 1746 prin care se ordona explicit ca tinerii demobilizați după încheierea serviciului militar să se întoarcă pe domeniile de unde fuseseră recrutați, el urmărea în cel puțin aceeași măsură asigurarea unei forțe de muncă ieftine pentru stăpânii de domenii. Mai mult, aceștia din urmă aveau dreptul să trimită de mai multe ori la oaste pe același țăran, în cazul în care acesta nu-și îndeplinea toate obligațiile²¹⁰. Se poate considera că, prin introducerea sistemului *stavnsbånd*, regalitatea revenise la politica de a garanta dominația nobilimii asupra țăranilor.

O **a doua încercare de reformă agrară** a avut loc în primii ani ai domniei regelui Cristian al VII-lea (1766-1808), sub influența medicului său german, Johann Friedrich von Struensee, care, în condițiile în care regele era suferind psihic, și-a asumat esențialul guvernării în anii 1770-1772. După ce în 1769 fuseseră instituite facilități fiscale pentru țărani care cumpărau pământul pe care îl deținuseră în arendă, în 1771 s-a stabilit că țărani nu puteau fi siliți să presteze mai mult de 8 zile de arat sau de transport cu carul și 16 zile de munci mai ușoare, fără animale, pentru fiecare *hartkorn* pe care îl stăpâneau; în condițiile în care conjunctura agricolă favorabilă determinase mulți nobili să intensifice exploatarea rezervelor și să mărească obligațiile în muncă ale țăranilor, această măsură constituia o serioasă amenințare pentru proprietarii de domenii. Este explicabilă deci reacția nobiliară împotriva lui Struensee, care, asociată cu nemulțumirea mai generală împotriva

207. Handbuch: IV, 287 (capitol de Vagn Dybdahl).

208. Munck 1979.

209. Skrubbeltang 1953: 14.

210. Eysell 1979: 95.

excesului de putere acumulat de un străin de origine obscură, a cărui frenezie reformatoare destabiliza structurile sociale existente, a condus la înlăturarea și executarea acestuia în 1772. Deși în acuzațiile aduse lui Struensee problematica agrară nu a fost invocată în mod semnificativ, politica de reforme a fost stopată, iar o reglementare din 1773 dădea din nou dreptul stăpânilor de domenii să fixeze practic discreționar obligațiile în muncă ale țăranilor²¹¹.

În ciuda acestui nou eșec și a faptului că după înlăturarea lui Struensee a urmat o guvernare conservatoare avându-l ca principal ministru pe Ove Høgh-Guldberg, presiunea pentru reforme s-a accentuat. Ideile iluministe s-au răspândit tot mai mult, mai ales că Struensee desființase cenzura, iar aceasta nu a mai putut fi restaurată după căderea sa. Pe de altă parte, tot mai mulți nobili erau interesați de sporirea rentabilității domeniilor lor prin raționalizarea exploatațiilor, separarea terenurilor de folosință comună, precum și înmulțirea loturilor viabile din punct de vedere economic, arendate în condiții tot mai favorabile pentru stăpâni de domenii. Timp de aproape un deceniu, guvernarea Høgh-Guldberg a beneficiat de conjunctura specială generată de războiul pentru independența coloniilor britanice din America de Nord, război în care au intervenit și state precum Franța, Spania și Olanda, dar în care Danemarca a rămas neutră. Prețurile ridicate obținute pentru exporturile agricole au întreținut o anumită euforie economică, dar aceasta nu a persistat după încetarea ostilităților. Prăbușirea veniturilor comerciale s-a repercutat asupra finanțelor regale, iar Guldberg nu a putut reacționa decât prin acumularea de datorii și prin devalorizarea monedei. În aceste condiții și având în vedere boala psihică incurabilă de care suferea regele Cristian al VII-lea, oponentii lui Guldberg s-au apropiat de tânărul prinț moștenitor Frederic. Ca urmare, la 14 aprilie 1784 a avut loc o lovitură de stat pașnică, prin care prințul moștenitor Frederic a obținut de la tatăl său destituirea lui Guldberg și numirea unui nou Consiliu Secret de Stat, în cadrul căruia principala figură politică era contele Andreas Peter Bernstorff (1735-1797), secondat de conții Heinrich Ernst Schimmelmann și Christian Ditlef Reventlow, care au preluat conducerea finanțelor și agriculturii în cadrul noii guvernări. Exponenți ai unei partide cosmopolite, influențate de ideile iluministe și formate cu precădere din nobili de origine germană, Bernstorff și apropiații săi erau convinși că depășirea crizei financiare și prosperitatea regatului depindeau în mod decisiv de evoluțiile din agricultură și că în acest domeniu era neapărată nevoie de reforme substanțiale²¹². Conștienți însă de riscurile unei împotrivi masive a conservatorilor, ei au decis ca într-o primă etapă reformele să se limiteze la domeniile regale. În felul acesta se evita o confruntare prematură cu nobilimea, se experimentau măsurile de stimulare a agriculturii și se dădea totodată un semnal clar în ceea ce privește poziția coroanei. La 4 noiembrie 1784 prințul Frederic, care își asumase regența în numele tatălui său, a convocat așa-numita „mică comisie agrară” care, sub președinția lui Reventlow, era însărcinată să studieze măsurile prin care să se îmbunătățească situația țăranilor de pe domeniile regale. Măsurile adoptate în anii următori au vizat pe de o parte ameliorări agrotehnice, de exemplu, înlocuirea asolamentului trienal cu rotația culturilor pe aceleași sole, iar pe de altă parte stimularea fiscală și financiară a țăranilor de a cumpăra pământurile pe care le dețineau în arendă și de a-și consolida noile proprietăți. Aceste măsuri au condus nu numai la obținerea de venituri însemnate de către coroană, ci și la o creștere generală a valorii proprietăților funciare în zonele respective.

211. Despre episodul Struensee există o bogată literatură istorică. Pentru mai multe detalii, inclusiv pasaje din scrierile polemice referitoare la acesta, vezi Jenssen-Tusch 1864.

212. Pentru prezentarea reformelor din timpul guvernării lui Andreas Bernstorff ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte izvoare, pe Eysell 1979: 55-130 și Skrubbeltrang 1953: 37-73.

Succesul deja vizibil al politicii agrare a lui Reventlow pe domeniile regale i-a încurajat pe prințul Frederic și pe Bernstorff să treacă la pasul următor. Printr-o proclamație din 25 august 1786 era convocată „marea comisie agrară”, care urma să dezbată îmbunătățirile ce puteau fi aduse la scara întregului regat. Comisia a cuprins atât partizani cât și adversari ai reformelor, înalți funcționari regali, experți juridici și exponenți ai marilor proprietari, reflectând preocuparea lui Bernstorff de a obține un consens cât mai larg asupra problemelor aflate în discuție. Pe de altă parte, președinția lui Reventlow și faptul că în calitate de secretar al comisiei a fost impus avocatul norvegian Christian Colbjornsen, reprezentau garanții ale voinței de a realiza reformele. De altfel, Reventlow a și sugerat publicarea dezbaterilor și a scrierilor membrilor comisiei, ceea ce, având în vedere talentul polemic și publicistic al lui Colbjornsen, a condus la mobilizarea opiniei publice, îndeosebi a cercurilor „luminate” din Copenhaga, în favoarea reformelor. Scopul oficial al comisiei era acela de a stabili drepturile și obligațiile reciproce ale stăpânilor de domenii și țăranilor. Deși în cercurile influențate de ideile luministe se impusese ideea că libertatea țăranilor era esențială pentru asigurarea bunăstării lor și a prosperității generale, Reventlow și Colbjornsen au considerat că trebuie început cu asigurarea practică a drepturilor țăranilor. De aceea, nu s-a început cu eliberarea din legătura de glie, ci cu o nouă legislație referitoare la contractele de arendă. Astfel, prin legile adoptate la 8 iunie 1787 se stabilea principiul evaluării independente a stării în care gospodăria arendată era preluată de țăran și respectiv înapoiată proprietarului, și mai ales se interzicea proprietarului întreruperea contractului dacă țăranul își îndeplinea obligațiile și păstra în bună stare gospodăria arendată; având în vedere posibilitatea unor abuzuri, legea prevedea că neîndeplinirea obligațiilor asumate de arendaș trebuia constatată de către tribunalele regale, și că pe durata procesului, care nu trebuia să depășească trei luni, proprietarul era obligat să asigure găzduire țăranului pe care dorea să-l îndeparteze. În cazul morții arendașului, nobilul păstra într-adevăr dreptul de a regla problemele în suspensie legate de averea acestuia, dar acest drept nu includea pretențiile proprii, a căror întemeiere trebuia mai întâi verificată de tribunalele regale. De asemenea, se limitau drastic posibilitățile proprietarului de domeniu de a adopta măsuri disciplinare împotriva fermierilor, legea cerându-le totodată acestora să le acorde proprietarilor respectul convenit. Eliberarea țăranilor din legătura de glie a venit în a doua fază, prilejuind serioase controverse în comisie și în Consiliul Secret. Totuși, comisia a adoptat cu 13 voturi din 16 propunerea de abolire a legării de glie, argumentând că sistemul *stavnsbånd* avea doar rațiuni militare și îi lega pe țărani doar de puterea regală, fără ca stăpânii de domeniu să aibă vreun drept special în această privință. Prin legea semnată la 20 iunie 1788 de prințul-regent se realiza o abolire graduală a legării de glie: erau eliberați imediat copiii până la 14 ani și bărbații care împliniseră 36 de ani și se stabilea ca ceilalți să fie eliberați de restricțiile de deplasare începând din anul 1800 sau la eliberarea din serviciul militar. Chiar și pentru aceștia, legătura nu mai era în raport cu domeniul, ci în raport cu nou-înființatele districte de recrutare. Totodată, prin întemeierea acestor districte se elimina implicarea proprietarilor de domenii în selecția recruților, care dăduse prilej la multe abuzuri anterior. În fine, se stabilea că țăranii care efectuaseră serviciul militar sau cei care fuseseră declarați inapți sau nu fuseseră recrutați până la împlinirea vârstei de 28 de ani, urmau să primească un permis pe baza căruia se puteau deplasa liber în interiorul regatului. Deși oponenții reformei au încercat să împiedice aplicarea acesteia, iar 103 nobili au semnat chiar un memoriu adresat prințului-regent, până la urmă în 1789-1790 a avut loc organizarea noilor districte de recrutare, luarea în evidență a bărbaților apți de recrutare și eliberarea permiselor de liberă deplasare țăranilor îndreptățiți.

Politica de reforme a lui Bernstorff și Reventlow nu s-a limitat însă la desființarea legării de glie. Un nou act din 1790 interzicea arendarea fermelor pe durate determinate, stabilind

principiul că arenzile sunt viagere, ceea ce era menit să-i protejeze pe țărani împotriva abuzurilor nobiliare. Pentru a evita divergențele în legătură cu stabilirea obligațiilor în muncă și în natură ale țăranilor, o ordonanță regală din 1791 stabilea principiul acordului liber al părților, urmând ca în caz de dezacord proprietarul să poată solicita arbitrajul comisarilor regali. Totodată, având în vedere faptul că legea din 1787 interzisesse pedepsele corporale aplicate anterior de către proprietari arendașilor recalcitranți, ordonanța fixa acum amenzi pentru țăranii care nu-și îndeplineau obligațiile convenite. Comisarii regali au început inspecțiile lor pe domenii abia în 1795 și au avut de intervenit doar în relativ puține cazuri: fapt semnificativ însă, acolo unde au apreciat că proprietarii abuzau în ceea ce privește obligațiile în muncă solicitate, comisarii au fixat cuantumul acestor obligații la nivelul cel mai scăzut întâlnit pe vreunul dintre domeniile din respectivul district. Cu toate acestea, s-a putut constata că nivelul obligațiilor crescuse foarte mult în ultimele trei decenii și că țăranii erau doar rareori în stare să se apere împotriva acestei creșteri. De aceea, comisia agricolă, în frunte cu Reventlow, a elaborat o lege prin care, fără a se fixa un cuantum unitar al obligațiilor – de altfel, diferențele regionale erau destul de mari – se postula că obligațiile în muncă nu trebuiau să-i împiedice pe țărani să-și lucreze ferma proprie și se limitau tipurile de activități care puteau fi solicitate. Pe de altă parte, legea stabilea că dacă proprietarul introdusese noi sisteme de cultură sau folosea utilaje perfecționate, țăranii erau obligați să lucreze potrivit instrucțiunilor sale, fără a putea cere să aplice vechile lor metode. Ca o consecință a acestei legi, a scăzut ponderea muncii prestate de fermieri, ale căror obligații în muncă au fost deseori convertite în bani, și a crescut ponderea muncii prestate de țăranii săraci, al căror număr creștea în contextul creșterii demografice generale și în condițiile destrămării posesoriatelor sătești.

Continuarea consolidării proprietăților funciare a fost o altă preocupare majoră a lui Reventlow și a colaboratorilor săi. Încă din preajma anului 1760 începuse un proces de dizolvare a posesoriatelor și de parcelare a unor loturi compacte, arendate țăranilor; experimentele realizate în acest sens pe domenii particulare, cum ar fi cele ale conților Moltke și Johann Bernstorff (unchiul lui Andreas Bernstorff), sau cel al reginei-văduve Sofia Magdalena, dovediseră cât de mult aveau de câștigat proprietarii din acest proces²¹³. În 1769 și 1781 se instituiseră reglementări menite să stimuleze delimitarea proprietăților și posesoriatelor, care stabileau ca la solicitarea oricărui dintre țărani sau arendași acest proces să se desfășoare pe întregul cuprins al satului și să conducă la alcătuirea unor loturi cât mai compacte. Având în vedere faptul că țăranii nu dădeau dovadă de prea mult zel în acest sens, Reventlow a mizat de această dată pe cointeressarea marilor proprietari, iar o ordonanță din 1792 a stabilit dreptul acestora de a distribui asupra țăranilor costurile procesului de delimitare a proprietăților; țăranii care nu puteau contribui pe loc trebuiau să-i înapoieze eșalonat proprietarilor care-i avansau, împreună cu o dobândă anuală de 4%. Această măsură a stimulat puternic procesul de delimitare a proprietăților, care a cuprins până în 1807 cea mai mare parte a fondului funciar. Totodată, s-a căutat ca noii proprietari să primească terenuri cât mai compacte, Societatea Regală de Agricultură acordând premii pentru consolidările funciare efectuate în conformitate cu acest principiu. Alte legi au vizat îngrădirea obligatorie a noilor proprietăți și delimitarea pădurilor.

Politica daneză de reforme avea drept scop **întărirea capacității economice a țăranilor**, astfel încât aceștia să fie apti de a servi statul în calitate de contribuabili și de soldați. În acest scop, în 1788 s-a liberalizat comerțul cu produse agricole și cu vite, permițându-se țăranilor să participe la aceste activități anterior rezervate nobililor (și uneori negustorilor

213. Priebis 1990: 10-11.

din orașe). Sporirea veniturilor bănești ale țăranilor, stimulată și de conjunctura favorabilă pentru produsele agricole, a permis convertirea în bani nu numai a obligațiilor în muncă, ci și a obligațiilor în natură care mai existau, proces încurajat de Reventlow și de funcționarii săi. Prin aceste măsuri se asigura participarea țăranilor la beneficiile conjuncturii economice favorabile. Pornind de la experiența acumulată pe domeniile coroanei, promotorii politicii de reforme i-au încurajat pe țărani să cumpere fermele pe care le luaseră în arendă. În acest scop, în 1786 fusese înființată Banca Regală de Credit (*Konelig Kreditkasse*), care din 1788 a început să le acorde țăranilor credite pe termen lung (28 de ani) cu dobândă modică, de numai 4% anual; de asemenea, mai demult existentă Casă Regală a Văduvelor a primit și ea misiunea de a acorda credite în condiții avantajoase pentru achiziționarea fermelor de către arendași. Deși creditele acordate de instituțiile publice nu au asigurat decât circa un sfert din nevoile țăranilor care și-au cumpărat fermele în anii 1788-1807, conjunctura comercială favorabilă și politica fermă a statului în favoarea țăranilor i-au încurajat și pe diferiții creditori particulari să avanseze bani acestora pentru achiziționarea fermelor. Pe de altă parte, mulți proprietari au preferat să vândă fermele respective folosindu-se de conjunctura favorabilă, care dusese la creșterea prețului proprietăților. Ca atare, până în 1807 circa 60% dintre fermele acordate în rentă viageră conform legii din 1787 au trecut în proprietatea deplină a țăranilor respectivi. Lua astfel naștere o **pătură relativ importantă de țărani-proprietari**, care avea să constituie unul dintre factorii de stabilitate socială în istoria ulterioară a Danemarcei. Este adevărat, diferențierea socială în rândurile țăranimii a condus și la sporirea numerică a categoriei țăranilor lipsiți complet de pământ, dar rolul acestora în mediul rural a fost complet eclipsat de pătura fermierilor înstăriți.

Succesul reformelor agrare și relativa prosperitate de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu au eliminat **vulnerabilitățile** din situația regatului. Impozitele nu ținuseră pasul cu creșterea prețurilor, dar cheltuielile statului crescuseră, ceea ce a dus la dificultăți financiare, doar temporar rezolvate prin contractarea de împrumuturi și prin emisiunea de bancnote; în momentele când, dintr-un motiv sau altul, veniturile din exporturi au scăzut, criza financiară a devenit extrem de gravă²¹⁴. Dificultățile financiare au fost agravate de problemele politice. Astfel, deși Danemarca era relativ supramilitarizată comparativ cu resursele, totuși ea nu putea să se compare în ceea ce privește capacitatea militară cu state precum Marea Britanie, Franța, Prusia sau Suedia. Păstrarea neutralității a devenit imposibilă în momentul decretării blocadei continentale de către Napoleon I (1806) și a instaurării contrablocadei britanice. Având în vedere faptul că Danemarca a evitat să accepte o propunere de alianță antifranceză, flota britanică a bombardat în septembrie 1807 Copenhaga și a capturat flota daneză, ceea ce a împins Danemarca spre alianța cu Franța. Comerțul exterior s-a prăbușit, veniturile statului și ale particularilor au scăzut dramatic, conducând la bancruta publică din ianuarie 1813, aprovizionarea cu cereale a Norvegiei a devenit deosebit de dificilă, și, fapt mai grav, la sfârșitul războaielor napoleoniene Danemarca s-a aflat de partea învingătorilor. În consecință, prin Tratatul de la Kiel din ianuarie 1814 ea a trebuit să cedeze Norvegia Suediei, iar prin Tratatul de la Viena din 1815 a primit doar o palidă compensație prin dobândirea micului ducat Lauenburg în nordul Germaniei. Scăderea prețului cerealelor după încetarea războaielor napoleoniene a aruncat regatul într-o criză prelungită, evidențiind odată în plus vulnerabilitatea unui regat care, în ciuda progreselor realizate, continua să fie o periferie în cadrul sistemului politic și economic al Europei.

214. Nielsen 1933: 342-358.

1.3.2. Irlanda – înstăpânirea britanică

Pentru Irlanda, epoca modernă timpurie stă sub semnul înstăpânirii engleze (britanice). Desigur, luarea în stăpânire a „insulei de smarald” de către Regatul Angliei a început încă din secolul al XII-lea, când regele Henric al II-lea a cucerit Dublinul (1171) și a fost recunoscut de principalii conducători irlandezi ca stăpânitor suprem al Irlandei²¹⁵. Controlul Coroanei a rămas însă limitat până în secolul al XVI-lea, mai importantă fiind poate asimilarea treptată a feudalilor anglo-normanzi stabiliți în Irlanda de către clanurile diverselor potentați locali. Această situație s-a schimbat radical odată cu procesul de consolidare a puterii regale inițiat de către regii din dinastia Tudor (1485-1603). Dacă Henric al VII-lea s-a mulțumit cu renunțarea de către conții irlandezi a susținerii agitațiilor familiei York și a tolerat chiar consolidarea puterii conților Kildare, care au exercitat cu minime întreruperi, funcția de locotenenți regali în Irlanda, în schimb Henric al VIII-lea a zdrobit în 1534-1537 puterea conților de Kildare și a consolidat în mod decisiv autoritatea regală. După această dată, locotenenții regali au fost numiți numai dintre nobilii englezi, iar o mică armată de mercenari staționată permanent la Dublin reprezenta o forță militară suficientă pentru a-i ține sub control pe nobilii irlandezi. Totodată, Henric al VIII-lea a început un proces de integrare a Irlandei în sistemul regatului Angliei, a instituit Reforma religioasă și a fost proclamat rege al Irlandei de către Parlamentul irlandez în 1541. Procesul de atragere și subordonare a nobililor irlandezi a continuat prin distribuirea unora dintre proprietățile confiscate de la Biserică, precum și printr-un proces prin care nobilii își cedau proprietățile ereditare Coroanei, și apoi le reprimeau de la rege, împreună cu noi titluri nobiliare. Mai problematică a fost încercarea de a impune legea engleză, incluzând dreptul de primogenitură, în dauna cutumelor irlandeze, mult mai flexibile în ceea ce privește dreptul de moștenire.

O sursă de infinite probleme a fost **Reforma** religioasă. În timpul lui Henric al VIII-lea, aceasta atinsese mai mult aspectele instituționale – regele Angliei se substituise papei ca șef al Bisericii – și patrimoniale, neafectând cu adevărat practicile religioase ale populației. Modificările doctrinare și mai ales încercările de a impune serviciul religios în limba engleză (în 1549, *Book of Common Prayer* a fost prima carte tipărită în Irlanda) au generat însă o reacție conservatoare a populației irlandeze, care a respins global noutățile introduse de către englezi în practicile juridice și religioase. Desigur, în 1560 Parlamentul irlandez a trebuit să accepte anglicanismul în forma în care fusese adoptat în Anglia un an mai devreme, dar noile reglementări s-au aplicat numai într-o mică parte a Irlandei (așa-numita „Pale”, cuprinzând comitatele din jurul Dublinului), în timp ce în restul insulei rezistența antiengleză s-a concretizat în apărarea practicilor catolice. Fenomenul este cu atât mai interesant, cu cât Irlanda nu fusese în Evul Mediu un bastion al conformismului catolic, ba chiar dimpotrivă, fusese cunoscută mai degrabă prin aderența celei mai mari părți a populației la un creștinism de factură populară, cu rădăcini în monahismul original din primele secole medievale. Prin reacția de respingere la noutățile introduse de stăpânirea engleză și cu ajutorul călugărilor iezuiți sosiți de pe continent și care și-au asumat îndrumarea spirituală a multor comunități locale, o mare parte a irlandezilor (ca și a „vechilor englezi”, adică a englezilor stabiliți în Irlanda înainte de Reformă) au ajuns să se identifice cu religia catolică.

215. Bibliografia referitoare la istoria Irlandei este impresionantă din punct de vedere cantitativ. Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe două sinteze recente, Hollis 2001 : 23-84 și Cronin 2002 : 9-117.

Ca atare, domnia Elisabetei (1558-1603) a fost străbătută de mai multe rebeliuni irlandeze, dintre care cea mai serioasă a fost cea condusă de Hugh O'Neill, conte de Tyrone, care, pornind de la baza sa de putere din Ulster, a cuprins cea mai mare parte a insulei, a beneficiat de ajutoare spaniole și a fost înfrântă numai după mai multe pustiitoare expediții (1594-1603). Încă din timpul Elisabetei, și cu atât mai mult după 1603, Coroana a încercat să stimuleze colonizarea Irlandei prin sistemul plantațiilor, adică prin **redistribuirea de proprietăți compacte către coloniști protestanți**. Plantațiile, dintre care cea mai importantă a fost cea stabilită în Ulster în 1609, au atras în Irlanda numeroși englezi și scoțieni, dar au și amplificat tensiunile confesionale și sociale din insulă, cu atât mai mult cu cât adesea noii proprietari preferau să subarrendeze loturi țăranilor irlandezi catolici în loc de a aduce alți coloniști protestanți. Conflictul dintre Carol al II-lea și Parlament a dat prilejul irlandezilor să se răzcoale în 1641, dar după terminarea războiului civil din Anglia represiunea condusă personal de Cromwell în 1649-1650 a fost teribilă, fiind urmată de un proces de deposedare a proprietarilor catolici din cea mai mare parte a Irlandei, singura excepție fiind provincia apuseană Connaught. Deși circa 33.000 de veterani ai războiului civil au fost împroprietăriți în Irlanda, numai circa 8.000 s-au stabilit cu adevărat în insulă, ceilalți preferând să-și vândă proprietățile irlandeze. Chiar și așa, a avut loc o uriașă redistribuire de proprietate funciară, care a completat procesul început prin sistemul plantațiilor. O nouă încercare irlandeză de a înlătura dominația protestantă a avut loc în 1689-1691, când irlandezii catolici s-au răsculat în favoarea lui Iacob al II-lea, care fusese detronat de pe tronul Angliei de „revoluția glorioasă” din 1688. Bătălia de pe râul Boyne (1690) a asigurat stăpânirea noului rege al Angliei, William al III-lea de Orania (1699-1702). Tratatul de la Limerick (1691), care a pus capăt ultimelor rezistențe armate, le garanta celor care se împotriveseră cu arma în mână dreptul de a pleca în siguranță pe continent și promitea catolicilor toleranță religioasă. Exodul „gâștelor sălbatice”, cum au fost numiți rebelii din 1689-1691, a cuprins circa 14.000 de persoane și a lipsit comunitatea catolică de cea mai combativă parte a elitelor sale. Pe de altă parte, Parlamentul de la Dublin, dominat acum categoric de protestanți, a adoptat în anii următori mai multe legi discriminatorii împotriva catolicilor, interzicându-le acestora accesul în funcțiile publice, achiziția de noi proprietăți funciare, și impunându-le chiar – în contradicție acum cu principiul primogeniturii constitutiv legii engleze – divizarea proprietăților funciare între frați. Controlul „noilor englezi” era astfel pe deplin asigurat, iar populația catolică era redusă la o stare de inferioritate politică și dependență economică. Cea mai mare parte a irlandezilor a fost silită să-și asigure traiul prin arendarea de pământ de la proprietarii majoritar englezi, devenind tot mai mult un fel de locuitori de „categoria a doua”.

Înstăpânirea engleză a generat importante prefaceri în **economia Irlandei**. La începutul secolului al XVI-lea Irlanda era relativ slab dezvoltată economic comparativ cu restul Europei apusene²¹⁶. În zonele din preajma Dublinului feudalii englezi introduseseră economia domenială și forme ceva mai evolute de cultivare a pământului, dar în cea mai mare parte a insulei pământul era încă stăpânit în indiviziune de diferitele clanuri și cultivat pământul în „moină”. Densitatea redusă a populației îngăduia creșterea extensivă a animalelor și menținerea unui fond forestier considerabil. Majoritatea comunităților erau în mare măsură autarhice, deși se dezvoltase și un anumit comerț, atât spre Dublin (singurul oraș ceva mai mare din insulă), cât și spre Anglia și Europa continentală. Principalele articole de export erau pieile și peștele, în timp ce dintre importuri se remarcă vinul și sarea.

216. Moody, Martin, Byrne 1976: 33-38 (capitol de D.B. Quinn și K.W. Nicholls).

Înstăpânirea engleză a fost însoțită de un **proces de creștere demografică și de prefacere economică**. Coloniștii englezi și scoțieni au avut un anumit rol în acest proces, nu atât prin număr, cât mai ales prin aportul lor la introducerea unor tehnici agricole și meșteșugărești superioare și prin legăturile lor cu piața engleză. Totodată, deși ravagiile războiului au fost considerabile în anii 1594-1603 și 1641-1650, Irlanda a suferit totuși relativ puțin de pe urma epidemiilor, iar populația sa a crescut. Desigur, până la celebra lucrare a lui William Petty, *The Political Anatomy of Ireland* (publicată în 1672, dar face referire la situația din anii 1650) nu avem evaluări statistice pertinente, dar unele aproximări se pot totuși face²¹⁷. Astfel, populația totală a Irlandei pare să fi crescut de la circa un milion de locuitori la începutul secolului al XVI-lea la circa 1,4 milioane de locuitori către 1600 și la circa 1,7-1,8 milioane de locuitori la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea creșterea populației Irlandei este mai mică decât cea înregistrată în aceeași vreme în Anglia și Țara Galilor (2,6 milioane la 1500, 4,4 milioane la 1600, deci un spor de aproape 70% pe ansamblul secolului, față de numai circa 40% în Irlanda), dar în prima jumătate a secolului al XVII-lea cele două rate de creștere cresc până la un nivel aproape egal (creșteri generale de 27-28% într-o jumătate de secol, adică sporuri medii de 0,5% anual²¹⁸). Sporul demografic a fost însoțit și de o creștere economică, atât în plan agricol, cât și în plan comercial. Deosebit de dinamic a fost în această perioadă exportul de animale vii spre Anglia, stimulat de cererea tot mai mare a Londrei. Totodată, coloniștii englezi au impulsionat creșterea oilor pentru lână, exporturile de lână spre Anglia sporind considerabil în primele decenii ale secolului al XVII-lea²¹⁹. Cea mai mare parte a acestui comerț a fost mediată de Dublin, centrul puterii engleze în Irlanda, a cărui creștere rapidă surclasează celelalte orașe irlandeze²²⁰.

217. Vries 1984 : 36-37.

218. Louis Cullen susține în Moody, Martin, Byrne 1976 : 389 că în intervalul 1600-1641 populația ar fi crescut cu 50%, adică de la 1,4 la 2,1 milioane, scăzând apoi din cauza războaielor și a unei epidemii de ciumă ce a urmat expediției lui Cromwell la numai 1,7 milioane de locuitori. În acest caz, creșterea din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea ar fi de aproape 1% anual, ceea ce ar surclasa cu mult creșterea engleză din aceeași perioadă.

219. Moody, Martin, Byrne 1976 : 391 (capitol de Louis Cullen).

220. Estimările cu privire la numărul de locuitori ai Dublinului în secolul al XVII-lea variază. Jan de Vries acceptă 5.000 de locuitori la 1550 și la 1600, apoi 17.000 la 1650 și 60.000 la 1700 (Vries 1984 : 271). În baza de date publicată de o echipă coordonată de Paul Bairoch, Dublin apare cu 8.000 de locuitori la 1500, 5.000 de locuitori la 1600 și 60.000 de locuitori la 1700 (Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 39). Recent, Louis Cullen a arătat că cifra de 5.000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea se bazează pe numărul de case dintr-o hartă realizată de John Speed în 1610 și că populația orașului trebuie estimată mai degrabă în jurul cifrei de 15.000 de locuitori (Cullen 1995 : 96-99 ; apreciere confirmată de Gillespie 1996 : 84). Această estimare rezolvă dificultatea generată de contradicția dintre informațiile calitative despre creșterea Dublinului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și aparența de stagnare sau chiar declin pe care o induceau cifrele vehiculate anterior. În schimb, rămâne ca cercetările viitoare să precizeze cum se distribuie creșterea de la 15.000 la 60.000 de locuitori pe parcursul secolului al XVII-lea ; ceea ce se poate spune cu siguranță în acest moment este faptul că cifra de 17.000 de locuitori acceptată de Jan de Vries pentru anul 1650 nu rezistă (ea rezultase de altfel din acceptarea unei rate constante de creștere de la 5.000 la 60.000 de locuitori pe parcursul secolului al XVII-lea) și că probabil Dublinul avea spre mijlocul secolului al XVII-lea o populație de circa 25.000-30.000 de locuitori. Pentru dimensiunea economică a dezvoltării Dublinului, vezi Gillespie 1996 : 93-96.

După mijlocul secolului al XVII-lea creșterea demografică și economică devine explozivă. Populația a ajuns de la 1,8 milioane de locuitori curând după 1650 la circa 2,8 milioane la începutul secolului al XVIII-lea. Rata medie a sporului demografic aproape că s-a dublat, de la 0,5% anual pe ansamblul primei jumătăți a secolului al XVII-lea la peste 0,8% anual pe ansamblul celei de-a doua jumătăți a aceluiași secol. Colonizarea accelerată, estimată la o medie anuală de cel puțin 2.000 de coloniști în a doua jumătate a secolului al XVII-lea²²¹, explică doar o parte din această creștere. Diminuarea impactului epidemiilor și războaielor a contribuit neîndoielnic la sporul demografic, dar este greu sau chiar imposibil de cuantificat. Cel mai important aspect este creșterea producției agricole, care a îngăduit hrănirea durabilă a unei populații mai numeroase. Pe lângă extinderea folosirii tehnicilor mai avansate de cultivare a cerealelor, aduse de coloniștii englezi, dar preluate și de unii dintre irlandezi, trebuie remarcat că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea avem deja informații despre extinderea semnificativă a culturii cartofului. Desigur, în secolul al XVII-lea cartoful nu era încă alimentul de bază al majorității irlandezilor²²², dar încă din această perioadă el a oferit un supliment nutritiv valoros atât pentru oameni, cât și pentru animale. Acest fapt este cu atât mai important, cu cât în a doua jumătate a secolului al XVII-lea economia animalieră a avut încă un rol considerabil în Irlanda. Creșterea densității de locuire, de la o medie de 12 locuitori/km² la 1500, la 16,5 locuitori/km² la 1600 și 33 locuitori/km² la 1700, încă lăsa loc suficient pentru creșterea masivă a animalelor, iar produsele animaliere asigurau încă cea mai mare parte a exporturilor. Totuși, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au avut loc importante prefaceri în această privință. În prima parte a secolului al XVII-lea, exporturile de animale vii – în primul rând bovine – constituiseră sectorul cel mai dinamic al comerțului exterior al Irlandei; aceste exporturi au fost considerabile și după tulburările de la mijlocul secolului al XVII-lea, dar au și stârnit reacțiile protecționiste ale concurenței din Anglia propriu-zisă. Astfel, în 1667 Parlamentul de la Londra a interzis, contrar voinței regale, importurile de animale din Irlanda timp de 7 ani, iar această interdicție a fost reînnoită începând din 1681. Pentru Irlanda, pierderea a fost considerabilă, exporturile de animale vii reprezentând anterior peste 30% din valoarea totală a exporturilor. Adaptarea a fost totuși rapidă, producătorii din Irlanda specializându-se în producția de derivate animaliere. Dincolo de carnea de vită afumată, trimisă spre Anglia, încă și mai importantă a fost expansiunea exporturilor de unt spre piețele continentale, îndeosebi spre Franța și într-o oarecare măsură spre Țările de Jos. Pe lângă unt, creșteri semnificative au mai consemnat exporturile de lână (spre Anglia), de grâne și chiar de postavuri. În consecință, în pofida interdicției care a lovit comerțul cu animale vii, exporturile irlandeze au crescut de la 402.289 lire sterline în 1665 la 570.343 lire sterline în 1683²²³. Capacitatea de adaptare demonstrată în acești ani este remarcabilă, dar ea nu trebuie să ascundă **fragilitatea economiei irlandeze**, îndeosebi vulnerabilitatea sa ridicată la epizootii și alte calamități naturale, precum și la fluctuațiile piețelor de desfacere.

Astfel, la sfârșitul secolului al XVII-lea prețul untului a scăzut, ceea ce a lovit puternic exporturile irlandeze. Mai mult, în 1699 Parlamentul de la Londra a interzis practic exporturile irlandeze de postav în Anglia²²⁴. Șocul a fost însă compensat de progresele producției de pânzeturi. Încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea, autoritățile

221. Handbuch: IV, 471 (capitol de Angelus H. Johansen).

222. Moody, Martin, Byrne 1976: 401-402 (capitol de Louis Cullen, unde sunt analizate critic exagerările lui William Petty despre rolul cartofului în Irlanda secolului al XVII-lea).

223. Moody, Martin, Byrne 1976: 392-400 (capitol de Louis Cullen).

224. Cullen 1969: 11-12.

engleze încercaseră să promoveze cultivarea inului și a cânepei, și mai ales producerea pânzeturilor. Succesele au fost multă vreme modeste, dar după 1660 această ramură s-a dezvoltat tot mai mult în nordul insulei (Ulster), în mare măsură datorită coloniștilor scoțieni, iar după 1690 și prin aducerea unor țesători flamanzi. În plus, dacă în domeniul postavului autoritățile engleze protejau producătorii englezi, în domeniul pânzeturilor irlandezii au beneficiat de avantaje în competiția cu producătorii olandezi și germani pentru piața engleză, fiind scutiți de taxe vamale după 1696. În 1711 a fost chiar creată o Comisie a Pânzeturilor (Linen Board), care s-a ocupat de difuzarea tehnicilor avansate de prelucrare a pânzei, multe de origine olandeză, iar uneori a oferit credite noilor întreprinzători. Succesul producției de pânzetură în Ulster a fost atât de mare, încât a provocat o creștere disproporționată a populației în această provincie și a generat un import de alimente – grâne, cartofi și vite – din părțile mai sudice ale Irlandei, care nu se specializaseră atât de puternic în sectorul textil. Ulsterul devenea astfel în secolul al XVIII-lea o clasică zonă protoindustrială, care din 1782 s-a emancipat de sub controlul Comisiei Pânzeturilor și a scurtcircuitat intermedierea negustorilor din Dublin, preferând exportul direct prin Belfast spre Anglia²²⁵. Dinamismul exporturilor de pânză este ilustrat de câteva cifre: în 1720 ele cuprindeau 2,6 milioane *yards* (2,4 milioane metri liniari), în 1760 se cifrau la 13 milioane *yards*, iar în 1790 ajunseseră la 37,3 milioane *yards*²²⁶.

Succesul protoindustriei irlandeze, care nu a fost limitat la textilele rurale, ci a cuprins și alte ramuri prelucrătoare precum cea manufacturieră a metalelor și a sticlei, berăritul și rafinarea zahărului, a fost posibil îndeosebi datorită existenței unor excedente alimentare. Secolul al XVIII-lea irlandez este deosebit de spectaculos din acest punct de vedere. Populația Irlandei a crescut considerabil, de la 2,8 milioane locuitori la începutul secolului, la circa 5,3 milioane locuitori la 1800. Deși ritmul de creștere este ceva mai mic decât în prima jumătate a secolului, și anume 0,7% în medie anuală, față de peste 0,8% în medie anuală în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, el rămâne foarte ridicat. Performanța este cu atât mai mare, cu cât creșterea de până la 1700 fusese mai degrabă un fenomen de „umplere a spațiului” sau de recuperare a unei „rămăneri în urmă”; în secolul al XVIII-lea însă, când populația a crescut în întreaga Europă, densitatea medie a populației din Irlanda a depășit-o pe cea din cele mai multe țări ale Europei apusene din acea vreme.

Tabelul I.5. *Densitatea medie a populației din unele țări europene (locuitori/km²)*

	1500	1600	1700	1800
Italia	34	44	44	59
Franța	30	34	34	50
Anglia (inclusiv Țara Galilor)	16	28	34	58
Irlanda	12	16	33	63

Sursa : Vries 1984 : 36.

Desigur, densitatea medie de locuire, mai ales în cazul țărilor mari, poate masca situații regionale foarte diferite. Astfel, Lombardia era mult mai dens populată decât media pe ansamblul Italiei, iar exemplele ar putea continua. Dar, chiar dacă Irlanda nu depășea cele mai dens locuite regiuni din Anglia sau de pe continent, **sporul de populație din secolul al XVIII-lea** nu este mai puțin impresionant. În istoriografie, el a fost atribuit în mare măsură

225. Cullen 1969 : 23-34 (capitol de W.H. Crawford).

226. Handbuch : IV, 467 (capitol de Angelus H. Johansen) ; Cullen 1969 : 69 (capitol de Michael Drake).

expansiunii culturii cartofului, deosebit de productivă, și care a îngăduit hrănirea unei populații în continuă creștere. Rolul cartofului a fost fără îndoială crucial, dar nu singular. Astfel, în secolul al XVIII-lea și randamentele la cereale au crescut foarte mult. Astfel, deși unii observatori englezi apreciau că agricultura irlandeză era înapoiată în raport cu cea engleză, datele strânse de Cormac Ó Gráda pentru anii 1770-1810 indică doar o ușoară superioritate a productivității engleze la grâu (variații între 21,6-23,8 pe acru, față de 21,2-23,3 în Irlanda) și o superioritate irlandeză la orz (34,7-39,3 față de 32-32,6) și la ovăz (34,7-41,4 față de 34,9-37)²²⁷. Cum, fără a avea date cantitative, știm totuși că modalitățile irlandeze de a practica agricultura fuseseră mai puțin productive decât cele englezești în Evul Mediu și în secolul al XVI-lea, pare evident că recuperarea decalajului de productivitate în cultura cerealelor a fost realizată mai ales în secolele XVII-XVIII.

Două **indicii suplimentare** sugerează faptul că în secolul al XVIII-lea sporul demografic al Irlandei s-a făcut pe o bază solidă în ceea ce privește producția alimentară. Primul se referă la faptul că exporturile de cereale au fost apreciabile de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, crescând chiar spectaculos în perioada 1780-1820²²⁸; în ultimele decenii ale XVIII-lea au crescut din nou și exporturile de animale și produse animaliere, profitând de abolirea interdicțiilor engleze în 1758-1759²²⁹. Al doilea privește dezvoltarea orașelor, care, mai ales în cazul unor orașe mari precum Dublin (60.000 de locuitori la 1700, și circa 200.000 la 1800) sau Cork (25.000 de locuitori la 1700 și 75.000 la 1800)²³⁰, erau dependente din punct de vedere alimentar de excedentele produse în lumea rurală. Desigur, momentele de foamete nu au lipsit cu totul în secolul al XVIII-lea, dar se poate aprecia că mortalitatea generată de ele a fost proporțional mai mică decât cea pricinuită de perioadele de foamete anterioare²³¹. Și, pe lângă faptul că secolul al XVIII-lea a fost în Irlanda o lungă perioadă de pace, întreruptă doar de rășcoala din 1798, poate încă și mai important este faptul că au lipsit epidemiile majore, nu în ultimul rând datorită progreselor realizate în întreaga Europă Apuseană în organizarea carantinelor. Ca atare, creșterea populației din secolul al XVIII-lea s-a bazat pe diminuarea impactului tuturor celor trei factori – foametea, războiul și epidemiile – care în mod normal făceau ca surplusurile generate de natalitatea ridicată să fie eliminate prin puseuri de mortalitate²³². Așadar, se poate aprecia că la sfârșitul secolului al XVIII-lea Irlanda nu intrase încă în „capcana malthusiană”; ritmul alert de creștere a populației fusese susținut de creșterea producției agricole, precum și de o anumită diversificare economică preindustrială.

I.3.3. *Serbia – avantajele și dezavantajele stăpânirii otomane*

Potrivit lucrărilor de referințe, Serbia a fost transformată în provincie otomană în anul 1459²³³. De fapt, **cucerirea otomană** începuse încă din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, dar se limitase la unele zone sudice și răsăritene ale Serbiei; statul sârb, vasal sultanilor sub

227. Ó Gráda 1994 : 26.

228. Ó Gráda 1994 : 28.

229. Deosebit de dinamice au fost în această perioadă exporturile irlandeze de porcine, care au crescut de la 232.000 de capete în medie anuală spre 1790 la circa 520.000 de capete către 1810 (Handbuch : IV, 467 – capitol de Angelus H. Johansen).

230. Vries 1984 : 271; Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 39; Handbuch : IV, 469 (capitol de Angelus H. Johansen).

231. Ó Gráda 1994 : 12.

232. Cullen 1969 : 65-73 (capitol de Michael Drake).

233. Prezentarea generală a istoriei Serbiei în acest capitol se bazează mai ales pe Sugar 1977 și pe Lampe 2000 : 17-38.

Ștefan Lazarevic (1389-1427) și George Brankovic (1427-1456), a fost anexat de Mehmed al II-lea după campania din 1458-1459. Alte regiuni pe care astăzi le considerăm părți integrante ale Serbiei, dar care nu au făcut parte din statul medieval sârb, au intrat sub stăpânire otomană ceva mai târziu. Astfel, Belgradul a fost cucerit de otomani de la unguri în anul 1521, iar regiunea Srem (anticul Sirmium, între Dunăre și Sava) în anii următori. Actuala Voivodină, care în epoca medievală și în cea modernă timpurie nu a format o unitate distinctă față de Banat și respectiv față de Ungaria sudică, a fost luată în administrație otomană în 1541-1552. Trebuie totodată precizat că otomanii nu au alcătuit o provincie distinctă a Serbiei. Diversele teritorii sârbești au fost organizate în mai multe unități administrative (*sancak*-uri), care nu corespund deloc cu granițele actuale. Astfel, *sancak*-urile Vidin și Küstendil cuprindeau teritoriile care astăzi aparțin în parte Bulgariei și în parte Serbiei, *sancak*-ul Bosniei avea și el un intrând în Serbia de azi, iar *sancak*-ul Vucitrn (Vilcitrn) integra teritoriile din Herțegovina, Muntenegru și Serbia. Doar *sancak*-urile Semendire (Semendria) și Alacahisar (Krusevac) se aflau în întregime între hotarele actuale ale Serbiei.

Stăpânirea otomană a durat până la începutul secolului al XIX-lea, procesul de eliberare națională începând prin revolta din 1804 și culminând prin dobândirea independenței de stat în 1878. Totuși, nu trebuie pierdut din vedere faptul că unele regiuni ale Serbiei au intrat sub stăpânire habsburgică ca urmare a războaielor din 1683-1699 și 1716-1718. Mai întâi Srem, iar apoi Banatul și nordul Serbiei propriu-zise, inclusiv Belgradul, au fost cedate de otomani Habsburgilor prin Pacea de la Karlowitz și respectiv Passarowitz. Este adevărat, Belgradul și celelalte teritorii de la sud de linia Dunăre-Sava au revenit sub stăpânire otomană prin Pacea de la Belgrad (1739).

Având în vedere cele de mai sus, este evident faptul că a pune întreaga istorie a Serbiei din secolele XVI-XVIII sub semnul exclusiv al stăpânirii otomane reprezintă o simplificare a realității istorice. Pe de altă parte, **stăpânirea otomană** a afectat în mod esențial cea mai mare parte a Serbiei pe ansamblul perioadei dintre 1500 și 1800, și atunci este legitim să ne concentrăm mai întâi asupra implicațiilor sale.

Ca și în celelalte regiuni sud-est europene, instaurarea stăpânirii otomane a însemnat mai întâi eliminarea unei mari părți a elitelor locale și înlocuirea lor cu reprezentanți ai puterii imperiale. Acești reprezentanți ai statului otoman erau însă relativ puțin numeroși, și controlau imperfect teritoriul. Una dintre primele măsuri ale noilor stăpânitori a fost introducerea legislației otomane (de regulă, pentru noile provincii era emis un *kanun* imperial prin care se făcea o sinteză între reglementări general-otomane și cutume locale care erau păstrate de cuceritori; aceste legi fixau totodată regimul obligațiilor populației supuse (*re'aya*). Tot în această primă fază, proprietățile funciare au fost trecute în patrimoniul statului otoman, inventariate și distribuite ca timare. Prin sistemul timarelor, o mare parte dintre dările datorate de supuși statului otoman erau cedate spahiului, care era obligat să presteze în schimb serviciul militar. Principial, dreptul de proprietate asupra pământului și asupra supușilor continua să aparțină sultanului, iar în secolele XV-XVI administrația otomană a căutat să-i controleze pe spahiii timarioți. Pe de altă parte, spahiii otomani s-au substituit nobililor de dinainte de cucerirea otomană, au căutat să continue să beneficieze de cât mai multe prestații cutumiare din partea țăranilor și chiar să transforme timarele în proprietăți ereditare. Aceste tendințe au fost înfrânate mai ales de către cadii, care erau administratori și totodată judecători la nivelul unui district (*kaza*) și recrutați dintre învățații musulmani (*ulema*). Administrația otomană nu penetra însă mai jos de nivelul *kaza*-lelor, iar la nivelul comunităților locale se baza pe colaborarea spahiilor și mai ales pe cea a frunțașilor satelor. În consecință, influența otomană, ca și pătrunderea elementelor musulmane, erau mai puternice la nivelul orașelor și mai slabe în mediul rural. Nici

structurile productive și nici relațiile dintre săteni nu au fost modificate prea mult prin instaurarea stăpânirii otomane. Totuși, chiar și pentru săteni stăpânirea otomană nu era doar teoretică sau îndepărtată; ea se manifesta concret prin dările către stat și către timariot, prin obligația de a ceda băieți pentru recrutarea periodică a trupelor personale ale sultanului (sistemul *devşirme*), precum și prin posibilitatea intervenției directe a spahiului și/sau a cadiului în viața lor cotidiană. Pe de altă parte, spre deosebire de alte regiuni din Balcani, cum ar fi Tracia, Macedonia și Dobrogea, în Serbia nu au fost instalați decât puțini coloniști de origine turcă din Anatolia; în perioada inițială a stăpânirii otomane, singurele modificări etnice mai importante din Serbia au fost legate de prezența unor importante efective militare otomane în regiunea Semendria (nordul Serbiei) din 1459 și până la cucerirea Ungariei centrale în 1541.

De regulă, istoricii sârbi, ca și cei din celelalte țări sud-est europene, tind să considere stăpânirea otomană ca o perioadă nefastă în istoria lor națională²³⁴. Dincolo de aspectele pur politice, legate de desființarea statalității proprii și de eliminarea unei mari părți a elitelor „naționale”, acești istorici consideră că ocupația otomană a fost deosebit de nefastă și pentru dezvoltarea economică a țărilor lor. Este adevărat, studiul documentelor otomane din secolul al XVI-lea (care atestă preocuparea autorităților otomane pentru buna funcționare a economiei și o semnificativă creștere economică) a mai nuanțat această imagine, dar nu a alterat **verdictul general negativ** asupra ansamblului stăpânirii otomane. Asemenea opinii sunt împărtășite, uneori chiar în forme radicale, și de mulți istorici occidentali. Exemplară pentru această tendință de a atribui otomanilor responsabilitatea pentru toate nerealizările economice (inclusiv pentru cele mult ulterioare încetării stăpânirii otomane) este următoarea afirmație: „Paradoxul modern, că zonele iugoslave cele mai bogate în resurse minerale și în alte materii prime industriale sunt cele mai puțin dezvoltate economic, poate fi înțeles numai în contextul lungilor secole de neglijare de care a suferit Iugoslavia de la sud de linia Dunăre-Sava în timpul perioadei otomane”²³⁵. Asemenea afirmații, susținute de regulă prin descrieri ale unor călători occidentali din secolul al XIX-lea, care comparau defavorabil teritoriile sârbe (și în general sud-estul Europei) cu țările din care proveneau ei, nu sunt însă de folos în diagnosticarea perioadei de dinainte de 1800.

Înainte de analiza propriu-zisă, trebuie să avem în vedere diversitatea reliefului și a profilului economic al diferitelor subregiuni care alcătuiau Serbia otomană. Sima Ćirković atrăgea astfel atenția asupra deosebirilor dintre zonele de câmpie dinspre Dunăre, unde, în ciuda climatului continental și a solului nu foarte fertil, se produceau cele mai multe cereale, și zonele mai înalte din centrul, sudul și vestul Serbiei, regiuni masiv împădurite, unde pe lângă culturile de plante erau crescute un mare număr de animale, deseori prin transhumanță, și unde se aflau și cele mai importante exploatări miniere²³⁶. În realitate însă, **diversitatea economică** era și mai mare. Folosind registre fiscale otomane din perioada 1568-1579, Bruce McGowan a putut reconstitui profilul economic al patru *sancak*-uri otomane din regiunea Dunării mijlocii, dintre care Semendria și Srem se aflau în nordul

234. Pentru o analiză critică a acestei memorii vezi Sundhussen 2007 : 27-63.

235. Singleton 1991 : 42.

236. Handbuch : III, 1150-1151 (capitol de Sima Ćirković). Trebuie precizat însă că cele mai importante exploatări miniere, inclusiv vestitele mine de la Novo Brdo, revin teritoriului actual al Republicii Macedonia, și că, deși în Evul Mediu regiunea Macedoniei a fost parte a statului sârb medieval, prin gradul său mai ridicat de urbanizare și prin orientarea sa economică spre sud, această regiune a avut o evoluție economică distinctă față de Serbia propriu-zisă.

Serbiei, iar Seghedin și D'ula cuprindeau teritoriile din Banat, Voievodina și sudul Ungariei. Toate cele patru *sancak*-uri aparțin predominant regiunii de câmpie: totuși, producția cerealieră medie pe cap de locuitor varia între 1.272 kg echivalente de grâu în *sancak*-ul Semendria, 1.682 kg în *sancak*-ul Srem și 1.761 kg în *sancak*-ul Seghedin. Deosebiri și mai mari se pot observa în ceea ce privește creșterea animalelor și viile, fiecare *sancak* dezvoltând un profil distinct: astfel, în Semendria ramura cea mai dezvoltată comparativ cu celelalte *sancak*-uri din zonă pare să fi fost cultura viței-de-vie, în timp ce Seghedinul excela în creșterea oilor, Srem în creșterea porcilor, iar D'ula în cultura cerealelor²³⁷.

Aceste observații avertizează asupra riscului generalizărilor, dar și asupra faptului că în ciuda aparențelor de precaritate economică, în regiune exista o anumită **diversificare a activităților economice**, care favoriza schimbările. De aceea, credem că trebuie nuanțată teoria „fundului de sac”, prin care același Bruce McGowan încerca să analizeze situația economică a teritoriilor din regiunea Dunării mijlocii în secolele XVI-XVIII²³⁸. Constatând lipsa unor legături convenabile pe apă, fie cu zonele urbane din Europa Centrală și Apuseană, fie cu Istanbulul, McGowan afirma că aceste teritorii au fost limitate în debușarea produselor lor și nu au beneficiat de stimulii piețelor externe. Această situație a determinat o întărire a profilului pastoral al acestor regiuni, valorificarea animalelor vii, realizată în epocă deseori prin transportul „pe picioare”, fiind posibilă atât în Imperiul Otoman, cât și în Imperiul Habsburgic și în Italia. Totodată, nu trebuie pierdut din vedere faptul că o mare parte dintre produsele animaliere, mai ales pieile și lâna, erau colectate în secolele XVI-XVII de către negustorii raguzani și exportate în Italia²³⁹. Economia de schimb din regiune a mai fost deseori stimulată și de prezența unor semnificative efective militare otomane și habsburgice, a căror aprovizionare era de obicei realizată prin atragerea de produse locale. Având în vedere atât cererea militară cât și schimbările economice dintre regiunile cu profil economic diferit, credem că ipostaza de „fund de sac” (din punctul de vedere al marelui comerț internațional) nu exclude o **dinamică semnificativă a schimburilor economice la nivel local și microregional**.

Istoricii au destul de multe greutăți în evaluarea evoluției economice a teritoriilor vest-balcanice ale Imperiului Otoman, iar încercările lor sunt îngreunate și de **instabilitatea relativ ridicată a populației**, care l-a făcut pe Holm Sundhaussen să aprecieze că până târziu în secolul al XIX-lea istoria sârbească este „în primul rând o istorie a migrațiilor”²⁴⁰.

De regulă, se acceptă că **secolul al XVI-lea** a fost o perioadă de creștere economică și demografică, după care a urmat o criză în secolul al XVII-lea. Serbia se integrează numai parțial acestui model. Îndeosebi nordul Serbiei pare să fi fost influențat mai mult de dispozitivul militar otoman din regiune decât de tendințele demografice generale ale epocii. Astfel, după o perioadă de lupte intermitente între otomani și unguri în a doua jumătate a secolului al XV-lea, lupte în care ambele părți dislocau cu forța un număr cât mai mare de supuși ai adversarului, perioada de pace din anii 1495-1520 a îngăduit o creștere a populației în *sancak*-ul Semendria, creștere care după 1520 a fost amplificată de concentrarea de mijloace pricinuită de campaniile lui Süleyman I împotriva Ungariei. Trebuie totuși remarcat faptul că, exceptând elementele militare, creșterea s-a realizat mai ales prin atragerea de populație din *sancak*-urile Krusevac, Vucitrn și chiar Prizren, situate în zonele deluroase și

237. McGowan 1969: 150.

238. McGowan 1987.

239. Inalcık, Quataert 1994: 256-269, 510-515 (capitole de Halil Inalcık și Suraiya Faroqhi); Carter 1972.

240. Sundhaussen 2007: 47-48.

montane de la sud și sud-vest de Semendria. Mai mult, dacă privim și celelalte *sancak*-uri învecinate, putem constata că a avut loc un fenomen de concentrare a populației spre regiunile de frontieră, ca și spre zonele care deserveau drumul militar imperial Istanbul-Sofia-Niș-Semendria-Belgrad.

Tabelul I.6. *Populația nemusulmană din Serbia și teritoriile învecinate (gospodării – hane)*

<i>Sancak</i>	1490/1491	1520/1535
Semendria	17.700	109.228 (din care însă 80.000 reprezintă nemusulmani cu funcții militare – <i>martolos</i> și <i>voyruk</i>)
Krusevac	41.642	26.640
Vucitrn	28.542	19.614
Prizren	23.970	18.741
Bosnia	20.421	36.554
Vidin	10.332	20.438
Küstendil	42.972	63.677

Surse: Barkan 1957/1958 : 32 ; McGowan 1981 : 201.

Pe de altă parte, după anexarea la statul otoman a Ungariei Centrale (1541) și a Banatului (1551-1552), o parte din dispozitivul militar a fost mutat în teritoriile nou-cucerite. Mai mult, statul otoman a încurajat și stabilirea unei părți din populația civilă în noile teritorii, de exemplu colonizarea unor locuitori din *sancak*-ul Semendria în regiunea Timișoarei²⁴¹. Interesantă este și constatarea lui Bruce McGowan că, potrivit datelor din anii 1568-1579, fiscalitatea otomană era mai mare în *sancak*-ul Semendria (echivalentul a 276 kg grâu pe cap de locuitor sau 24,6% din totalul producției recensate) decât în *sancak*-urile vecine (D'ula – echivalentul a 167 kg grâu pe cap de locuitor, sau 16,6% ; Seghedin – echivalentul a 124,5 kg de grâu, sau 8,7% ; Srem – echivalentul a 104 kg de grâu, sau 6,8%)²⁴². În actualul stadiu al cunoștințelor este greu de apreciat dacă la originea acestei situații a stat o politică premeditată a autorităților otomane sau totul a fost doar o evoluție involuntară (necoordonată) ; indiferent însă de aceasta, deosebirea de presiune fiscală era destul de mare pentru a încuraja emigrarea din Serbia nordică spre Banat, spre Ungaria, și chiar spre Bosnia și Croația.

Aceeași evoluție se poate observa și atunci când analizăm **evoluția orașelor din Serbia**. În perioada 1459-1521 Semendria a fost principalul centru politico-militar al Serbiei otomane și a atras nu numai militari, ci și negustori și meșteșugari care deserveau dispozitivul militar. Totuși, numărul populației civile nu era prea mare, recensămintele otomane consemnând în 1516 doar 227 de gospodării contribuabile (162 nemusulmane și 65 musulmane), ceea ce corespundea unui număr de circa 1.000 de locuitori (la care ar trebui adăugați militarii din fortăreață, administrația și 23 de negustori raguzani consemnați separat). Deși rolul militar al Semendriei s-a redus ulterior în favoarea Belgradului, orașul a continuat să crească, ajungând în 1572 la 302 gospodării contribuabile (cu 367 de prăvălii !), repartizate în 15 cartiere (*mahale* ; în 1516 fuseseră numai 10 *mahale*). În

241. McGowan 1969 : 162.

242. McGowan 1969 : 175, 178.

schimb, la sfârșitul secolului al XVI-lea, cifra scăzuse la 201 gospodării contribuabile în numai 11 cartiere²⁴³. Belgradul a cunoscut în aceeași perioadă o creștere apreciabilă: 239 gospodării contribuabile în 1536, 420 de gospodării în 1560, 953 de gospodării contribuabile în 1572²⁴⁴. Trebuie totuși observat că în ciuda progreselor realizate, Belgradul era încă un oraș relativ modest în contextul general al Imperiului Otoman, fiind surclasat de mai multe orașe otomane din Bulgaria, Macedonia și Bosnia²⁴⁵. Dacă luăm în considerare și datele disponibile pentru Niș – 313 gospodării contribuabile la 1498, ordin de mărime care se menține până spre 1580, și doar puțin peste 200 de gospodării la sfârșitul secolului al XVI-lea²⁴⁶ –, credem că rezultă destul de limpede imaginea unei urbanizări modeste, în care doar Belgradul a depășit cu puțin plafonul de 5.000 de locuitori²⁴⁷, în timp ce dintre celelalte așezări catalogate ca orașe, cele mai mari oscilează undeva între 1.000 și 2.000 de locuitori.

Mulți istorici au apreciat că în **secolul al XVII-lea** a avut loc o scădere dramatică a numărului de locuitori în ansamblul teritoriilor otomane din Europa sud-estică²⁴⁸; bazat în special pe informații din registrele fiscale otomane, acest punct de vedere a fost recent revizuit de Nenad Moačanin, care a arătat că majoritatea variațiilor documentate în izvoarele otomane au de fapt la origine particularități diverse ale sistemului de percepere a dărilor, astfel încât eventuala scădere a populației în secolul al XVII-lea, în măsura în care a avut cu adevărat loc, a fost redusă ca amplitudine²⁴⁹. Dincolo de considerațiile referitoare la ansamblul teritoriilor europene ale Imperiului Otoman, evoluția din Serbia a cunoscut anumite particularități. Astfel, în Serbia nordică avem simptomele unei scăderi a numărului de locuitori încă din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, după care se pare că a existat o perioadă de relativă stabilitate până către 1680. În schimb, extracția argintului din partea apuseană a Macedonia și sudul Serbiei pare să fi prosperat încă la sfârșitul secolului al XVI-lea²⁵⁰, minele de argint închizându-se abia către 1630, din cauza afluzului de argint ieftin din America și a politicii otomane de a frâna emisiunile monetare inflaționiste alimentate de monetăriile din preajma minelor²⁵¹. Totodată, se cuvine observat că sistemul domeniilor de tip *çiftlik*, extins în unele dintre teritoriile otomane ca răspuns la extinderea economiei monetare și la cererea de produse agricole și animaliere din partea marilor orașe,

243. Todorov 1980 : 54.

244. Todorov 1980 : 74.

245. Pentru comparații, vezi Todorov 1980 : 72-78.

246. Todorov 1980 : 54.

247. Datele recensămintelor otomane ne îndeamnă la prudență în fața cifrelor foarte mari care apar în diverse lucrări ale istoricilor sârbi, ca și în lucrări de referințe internaționale. De exemplu, putem întâlni cifre precum 30.000 de locuitori la 1500, 55.000 de locuitori la 1600, 50.000 de locuitori la 1700, și 25.000 de locuitori la 1800 (Bairoch, Batou, Chèvre 1988 : 69; peste 50.000 de locuitori la 1600 acceptă și Lampe, Jackson 1982 : 27), cifre care evident se plasează într-un cu totul alt ordin de mărime față de izvoarele otomane, și care nu se rezistă unei examinări critice.

248. În mai multe lucrări se acceptă o scădere de la circa 8 milioane de locuitori către 1580 la circa 3 milioane de locuitori spre mijlocul secolului al XVIII-lea (Lampe, Jackson 1982 : 38; McGowan 1981 : 83-87); ambele cifre de mai sus ridică serioase semne de întrebare în ceea ce privește fundamentarea lor.

249. Moačanin 2006 : 194-232.

250. Murphy 1980 : 77-86.

251. Pamuk 2000 : 142-148.

a rămas practic necunoscut în Serbia până în secolul al XVIII-lea²⁵², ceea ce confirmă teoria „fundului de sac”. Pe de altă parte, perioada 1610-1680 a cunoscut un anumit avânt al exporturilor de lână, piei și ceară spre Italia prin intermediul raguzanilor²⁵³, ca și a exporturilor de lână pe drumurile de uscat spre Viena²⁵⁴. Având în vedere toate aceste elemente, considerăm că până către 1680 teritoriile sârbe au cunoscut doar forme relativ moderate ale fenomenului de contracție economică. Foarte grave au fost, în schimb, urmările războiului dintre Imperiul Otoman și Habsburgi din anii 1683-1699. După victoriile de la Viena (1683) și Mohács (1687), trupele habsburgice au ocupat Belgradul și au pătruns rapid la sud de Dunăre, fiind primite cu entuziasm de populația din Serbia; în 1690 însă, după ce intrarea în război a Franței a atras o parte dintre forțele habsburgice, otomanii au reluat ofensiva și au reocupat Serbia, inclusiv Belgradul. În aceste condiții, un mare număr de sârbi, conduși de patriarhul de Pec, au emigrat în teritoriile habsburgice, stabilindu-se în Ungaria și în Slavonia. Amploarea acestei emigrații este controversată printre istorici, cifrele variind între 30.000 și 200.000²⁵⁵. Dacă mai avem în vedere și distrugerile materiale pricinuite de război, putem conchide asupra faptului că la cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea Serbia se afla într-o situație de criză acută, demografică și economică.

Secolul al XVIII-lea a început sub semnul refacerii, alimentată de imigrația multor locuitori din Albania și Muntenegru spre ținuturile abandonate²⁵⁶. Războaiele din 1716-1718 și 1736-1739 au încetinit oarecum refacerea, cu atât mai mult cu cât, după retragerea austrieșilor din Serbia în 1739 a urmat un nou val de emigrare, mai mic totuși decât în 1690. Pe de altă parte, cele două decenii de stăpânire habsburgică în nordul Serbiei (1718-1739) au avut efecte benefice, atât prin înapoierea unora dintre emigranți, cât și prin generalizarea unui sistem de districte grupând mai multe sate, care erau administrate de *oborknezi* numiți dintre localnici (sistem păstrat și de otomani după 1739). Totodată, s-au realizat și progrese în agricultură, prin introducerea asolamentului trienal pentru culturile de grâu, mei și ovăz, precum și prin adoptarea culturii porumbului; pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că plugul rămânea primitiv, ca și restul inventarului agricol²⁵⁷. Creșterea animalelor continua să aibă un rol-cheie în economie, animalele fiind principalele produse comercializate și totodată o sursă de îngrășăminte pentru grădini și vii. Încă din perioada efemerei stăpâniri austriece din anii 1718-1739 au fost reluate exporturile de bovine din Serbia spre Austria, ca și spre Dalmația venețiană. Aceste exporturi au continuat și după 1739, creșterea lor fiind stimulată de prețurile ridicate din Austria, ca și de reducerea potențialului animalier din Slavonia și Ungaria odată cu colonizarea lor agricolă. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea încă și mai dinamică a fost evoluția exporturilor de porci, care, de la un nivel practic neglijabil înainte de 1739 au ajuns la peste 500.000 de florini anual în perioada 1777-1786²⁵⁸. Pe lângă animale vii, un comerț deosebit de intens se făcea și cu piei și cu lână, negustorii ortodocși din Balcani substituindu-se raguzanilor în exportul acestor articole, și orientându-le mai mult pe drumurile de uscat spre teritoriile austriece²⁵⁹. Vedeta comerțului la mare distanță efectuat de acești negustori ortodocși a fost însă în a

252. McGowan 1981 : 67-79.

253. Hrabak 1988 : 45.

254. McGowan 1981 : 40-41.

255. Sugar 1977 : 222 ; Lampe, Jackson 1982 : 46.

256. Această temă este deosebit de pregnantă în istoriografia sârbă, care consideră că pătrunderea albanezilor în Kosovo a început tocmai după emigrația sârbă din 1690.

257. McGowan 1994 : 684.

258. Stoianovich 1960 : 278-280.

259. McGowan 1981 : 23-26.

doua jumătate a secolului al XVIII-lea bumbacul, cultivat mai ales în Macedonia, și care era exportat atât spre Franța prin Salonic, cât și spre Austria, cu tranzitarea Serbiei²⁶⁰. Volumul comerțului pe uscat dintre Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic s-a dublat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atingând circa 5 milioane de florini către 1800, iar cea mai mare parte din acest comerț se efectua prin Serbia. Mai mult, în ciuda eforturilor mercantile ale autorităților habsburgice, comerțul pe drumuri de uscat era puternic activ în favoarea teritoriilor otomane, exporturile austriace fiind estimate la circa 0,5 milioane de florini, față de importuri de circa 2,5 milioane de florini în 1747-1771 și de circa 4,5 milioane de florini în 1797-1798²⁶¹. Este adevărat, sporul acesta spectaculos din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea a fost posibil și datorită creșterii generale a prețurilor central-europene în timpul războaielor din 1792-1815. Această cerere excepțională a generat un veritabil boom al exporturilor sârbe de porci, boi, piei, lemn, ceară și miere; pe de altă parte, disponibilitățile bănești în creștere din Serbia au îngăduit și un anumit import de cereale, vin și produse manufacturate din teritoriile habsburgice²⁶².

Populația a crescut și ea în secolul al XVIII-lea, dar asupra amplitudinii creșterii nu există un consens între istorici. Bruce McGowan, care a cercetat registrele fiscale otomane din secolele XVII-XIX, constată că partea nord-vestică a teritoriilor otomane din Balcani și-a dublat populația în perioada 1700-1815²⁶³. Pe de altă parte însă, tocmai pentru pașalâcul Belgrad, adică pentru nucleul viitorului stat Serbia, datele evidențelor otomane atestă o anumită creștere – de fapt recuperare – în perioada stăpânirii austriece, și apoi o plafonare după 1740²⁶⁴. Pe de altă parte, el a trebuit să ia în considerare opinia istoricilor iugoslavi că în anii 1740-1804 populația Serbiei ar fi crescut de trei ori, și a încercat să concilieze această opinie cu situația izvoarelor, argumentând că „poate tratamentul *en bloc* al Serbiei nordice în registrele de capitație ar trebui considerată ca o indicație că controlul scăpa autorităților guvernamentale otomane, respectiv că instituția *oborknez*-ilor, care era o moștenire a administrației austriece în regiune, îi lipsea de o cunoaștere directă”²⁶⁵. Acceptând acest argument, considerăm că nu este lipsit de interes să verificăm datele pentru celelalte teritorii sârbe: astfel, teritoriile ținând de Niș aveau în 1718 circa 12.000 de bărbați adulți, în 1740 circa 17.500, iar în 1788 aproape 21.000, iar ținuturile din regiunea Trepče-Vučitrn aveau circa 5.000 de bărbați adulți în 1740 și peste 8.500 în 1788²⁶⁶. Tendința de creștere a populației pare sigură, în pofida unui nou val de emigrare în teritoriile habsburgice după războiul din 1787-1791. Din cauza incertitudinilor pentru pașalâcul Belgrad, registrele otomane nu îngăduie reconstituirea unei cifre sigure pentru populația Serbiei la 1800. De aceea, considerăm că estimarea cea mai realistă îi aparține lui Holm Sundhaussen: extrapolând regresiv datele din 1833 pentru nou-constituitul stat Serbia (în esență pașalâcul Belgrad plus fostul *sancak* Krusevac), el considera că în 1804 trăiau în acest teritoriu circa

260. McGowan 1981 : 43-44.

261. Lampe, Jackson 1982 : 59.

262. Inalcık, Quataert 1994 : 738-739 (capitol de Bruce McGowan).

263. McGowan 1981 : 88-91.

264. McGowan 1981 : 96.

265. McGowan 1981 : 90.

266. McGowan 1981 : 96-97. Pentru Niș am eliminat din enumerare cifra de 4.090 de bărbați adulți pentru anul 1700, deoarece cred că în acel an noul sistem de evidență a contribuabililor, instituit prin reforma fiscală din 1691, nu asigura încă o reflectare riguroasă a întregii populații. De asemenea, pentru Trepče-Vučitrn am evitat și datele din 1718, deoarece acestea nu includ exact același teritoriu de referință.

478.000 de locuitori²⁶⁷. Deși Belgradul crescuse la circa 8.000 de persoane, restul orașelor continuau să fie mai mult decât modeste, creșterea de populație fiind evident realizată aproape în întregime în mediul rural. Amploarea creșterii pe ansamblul secolului al XVIII-lea este mai greu de stabilit, depinzând de evaluările pe care le adoptăm pentru minimumul din 1700; chiar dacă respingem evaluările excesiv de reduse care sunt vehiculate în unele lucrări²⁶⁸ și adoptăm o cifră relativ ridicată de circa 200.000-250.000 de locuitori pentru același teritoriu la 1700, tot avem o dublare a populației Serbiei în secolul al XVIII-lea. Această constatare integrează Serbia în modelul general al teritoriilor nord-vest balcanice, plasând-o chiar în urma unor regiuni precum Bosnia și Vidinul, unde creșterea a fost chiar mai puternică²⁶⁹, precum și în urma teritoriilor habsburgice limitrofe, unde Slavonia, Voivodina și Banatul au beneficiat de fluxuri migratorii deosebit de importante.

Pe ansamblul secolelor XVI-XVIII **bilanțul demografic** ar fi următorul: circa 300.000 de locuitori în 1500 pentru teritoriul de referință din 1833 (*sancak*-urile Semendria și Krusevac, la care se adaugă Belgradul, aflat însă la acea dată sub stăpânirea Ungariei) și 478.000 de locuitori la 1800 (de fapt 1804). Avem deci o creștere netă de aproape 60%, care contrazice imaginea unui declin continuu provocat de stăpânirea otomană. Pe de altă parte, creșterea aceasta pe ansamblul a trei secole este mai mică decât media europeană. Ea este sensibil mai mică și decât creșterile din cele mai multe teritorii învecinate, inclusiv din Țările Române. Din această perspectivă comparativă, bilanțul stăpânirii otomane în Serbia este mai degrabă mediocru, imagine accentuată și de succesul mai mare al teritoriilor intrate sub stăpânire habsburgică în secolul al XVIII-lea.

I.3.4. *Încercare de evaluare statistică*

Până acum, am tot încercat să evaluăm rezultatele dezvoltării economice a diverselor țări folosind diverse indicii calitative și cantitative. Ideal ar fi să putem completa aceste evaluări prin tabele statistice conținând cifre ferme cu privire la indicatorii macroeconomici ai Europei în ansamblul, ca și ai fiecăreia dintre țările analizate. Din nefericire, nu dispunem de asemenea informații. În general, încercările de a măsura statistic volumul activității economice din perioada modernă timpurie se izbesc de **penuria izvoarelor relevante**. Deși în unele state europene se manifestau încă din secolele al XVII-lea și mai ales al XVIII-lea preocupări de evaluare cantitativă a potențialului propriu și a celui al diverșilor parteneri externi, primele instituții permanente cu atribuții de strângere și prelucrare a informațiilor cu valoare statistică au fost întemeiate abia după 1800²⁷⁰. Spațiul românesc nu face o excepție din acest punct de vedere, cu mențiunea că în cazul Moldovei și Țării Românești penuria izvoarelor apte să ne ajute în reconstituirea volumului total al activității economice este chiar mai accentuată decât în alte țări europene.

Istoricii n-au dezarmat însă în fața acestei situații. Astfel, Andryej Wycyanski a încercat – pornind de la foarte puține date ferme despre numărul total al populației, volumul consumurilor alimentare, prețurile alimentelor de bază, ponderea relativă a populației

267. Sundhaussen 1989a: 58.

268. De exemplu, 60.000 de locuitori (Inalcık, Quataert 1994: 652 – capitol de Bruce McGowan).

269. McGowan 1981: 96.

270. Astfel, primul stat care s-a dotat cu un birou statistic a fost Franța în 1800, urmată de Prusia în 1805, Bavaria în 1808, Rusia în 1810, Württemberg în 1820 etc. (Koren 1918: 291-292, 334, 469-470; Westergaard 1968: 114-119). Pentru pionierii măsurătorilor macroeconomice, vezi și Maddison 2003: 15-24.

urbane și rurale, productivitatea agricolă și volumul exporturilor – să calculeze venitul național în Polonia sfârșitului de secol XVI (către 1580), pe care l-a estimat la aproape 16 zloți pe cap de locuitor pentru teritoriile apusene ale regatului (Polonia Mare, Polonia Mică, Mazovia și Prusia regală) și la 11-12 zloți pe cap de locuitor pentru ansamblul Uniunii polono-lituaniene²⁷¹. Metodologia sa, conținând un număr mare de aproximații, nu a fost imitată de alți cercetători, astfel încât datele sale pentru Polonia nu sunt decât în mică măsură comparabile cu cele existente pentru alte țări. La un nivel încă și mai ridicat de generalitate, Paul Bairoch a combinat la rândul său mai multe metode, folosind atât nivelurile și evoluțiile salariului real al lucrătorilor urbani, cât și experiența societăților care au realizat revoluția industrială abia în secolul XX, pentru a estima foarte grosier produsul brut din diversele părți ale lumii înainte de revoluția industrială și a ajuns la concluzia că înainte de anul 1800 deosebirile de nivel de dezvoltare au fost relativ mici²⁷². În fine, Angus Maddison combină unele date regionale mai ferme, majoritatea prezentate în cadrul congresului internațional de istorie economică de la Milano²⁷³, cu metoda regresivă : astfel, el stabilește pentru diferitele țări anumiți indici medii de creștere anuală a produsului brut pe cap de locuitor și apoi, pornind de la cifrele relativ ferme de care dispune începând din 1820 sau din 1870, calculează regresiv cât ar fi fost produsul brut pe cap de locuitor în anii 1700, 1600, 1500, 1000 și 0 (sic !)²⁷⁴. Este evident că o asemenea metodă de calcul depinde în mod decisiv de calitatea presupuzițiilor calitative pe baza cărora se stabilesc indicii medii de creștere anuală a produsului brut pe cap de locuitor și că absența unor ancore cantitative ferme în trecut împiedică verificarea punctuală a corectitudinii proiecțiilor retrospective. De altfel, în ceea ce privește Europa Răsăriteană și fosta URSS, Maddison recunoaște că „pentru aceste două regiuni datele directe lipsesc. Ca valoare aproximativă, am estimat creșterea mai redusă decât în Europa Apuseană a produsului brut per capita la 0,1 % anual pentru intervalul 1500-1820”²⁷⁵. Evident, această proiecție, care nu diferențiază între țările din această parte a Europei, și nici între secolele ce compun epoca modernă timpurie, nu ne poate fi de prea mare folos în cercetarea noastră.

Un alt **model de evaluare a creșterii economice din epoca modernă timpurie** a propus Jan Luiten van Zanden. Astfel, el a pornit de la constatarea că dintre informațiile cantitative referitoare la Europa secolelor XVI-XVIII datele demografice sunt cele mai accesibile și mai credibile ; totodată, a postulat că „în general, și cu siguranță înainte de anul 1700, creșterea populației și cea a ratei urbanizării indică expansiunea în epoca modernă timpurie, în timp ce o scădere a populației și o reducere a ratei urbanizării sunt semne ale declinului economic”²⁷⁶. Apoi, el a calculat indicii de creștere demografică pentru anii 1600, 1700 și 1800 pornind de la baza 1.500 = 100, a preluat datele lui Jan de Vries pentru rata urbanizării în 14 țări și regiuni europene, a stabilit un sistem de ponderare a celor două serii de date prin care un plus de 4% în rata urbanizării este echivalat cu o dublare a populației totale și a calculat indici de dezvoltare pentru cele 14 țări și regiuni analizate, precum și pentru ansamblul spațiului european compus din aceste 14 țări și regiuni.

Metoda lui Jan Luiten van Zanden este ingenioasă și probabil unica utilizabilă pentru ansamblul Europei. Ea nu este însă scutită de unele probleme, atât din punctul de vedere al

271. Wyczanski 1971.

272. Bairoch 1979.

273. Maddison, Wee 1994.

274. Maddison 2001 : 244-265.

275. Maddison 2001 : 249.

276. Zanden 2001 : 70-71.

relevanței, cât și al datelor primare pe care le folosește. De altfel, istoricul olandez este perfect conștient de caracterul relativ și aproximativ al acestui calcul și avertizează asupra faptului că indicii de dezvoltare calculați de el „nu măsoară diferențele regionale ale nivelurilor de dezvoltare, [...] ci doar sugerează cum s-a dezvoltat o țară din 1500 încoace”²⁷⁷; de aceea, în continuarea studiului său el inventariază estimările deja existente pentru creșterea PIB/capita în diferitele țări europene, încercând să aplice și o metodă de adăugare a activității economice din diferitele sectoare economice (agricultură, industrie, comerțul internațional), ajungând la concluzii care în general confirmă indicii de dezvoltare calculați în prima parte a studiului său. Per total, pentru ansamblul spațiului european avut în vedere (în esență Europa Apuseană și Centrală, incluzând spre răsărit doar Polonia, Cehia și Austria actuale), van Zanden apreciază că rata anuală medie de creștere a produsului brut pe cap de locuitor a fost în intervalul 1500-1800 de ordinul de mărime 0,04-0,08%²⁷⁸. De observat faptul că această rată de creștere este sensibil mai mică decât cea postulată de Angus Maddison pentru aceeași perioadă²⁷⁹.

Din punctul nostru de vedere, cea mai supărătoare constatare este aceea că în studiul lui Jan Luiten van Zanden spațiul românesc nu apare deloc (de altfel, nu este prezentă nici Serbia, iar Danemarca este inclusă în categoria mai largă „Scandinavia”). Această situație se datorează faptului că van Zanden folosește datele referitoare la rata urbanizării pe care le-a calculat Jan de Vries, care își limitase cercetarea la Europa Apuseană și Centrală, și incluse unele informații disparate despre părțile răsăritene ale Europei doar într-o anexă²⁸⁰.

Desigur, această lacună ar putea fi suplinită prin calcularea potrivit aceleiași metodologii a datelor referitoare la țările care ne interesează, ceea ce ar permite apoi compararea rezultatelor. Aici ne lovim însă de o a doua dificultate. După cum am arătat deja în secțiunea I.2.3, lucrarea lui Jan de Vries ia în considerare doar orașele care în intervalul 1500-1800 au depășit pragul de 10.000 de locuitori. Acest criteriu este însă mult prea ridicat pentru țările studiate de noi. Astfel, în 1500 Irlanda, Țările Române și Serbia nu aveau nici un oraș mai mare de 10.000 de locuitori, ceea ce face ca pentru anul respectiv în calcule rata urbanizării să apară cu valoarea 0; în cazul Serbiei, această situație se menține în toată perioada de dinainte de 1800, ceea ce ar face ca rata urbanizării să nu mai intre deloc în calcul, iar estimarea creșterii economice să fie realizată numai pe baza evoluției demografice. În plus, în cazul țărilor relativ mici, folosirea criteriului de urbanitate de 10.000 de locuitori mărește șocurile statistice care pot fi provocate fie printr-o includere/excludere eronată. Ca să dăm un singur exemplu, la o populație totală de un milion de locuitori un singur oraș de 10.000 de locuitori reprezintă un $\pm 1\%$ din rata urbanizării; aceasta pentru a nu mai pomeni faptul că, la o țară cu un milion de locuitori, creșterea unui singur oraș de la 9.500 la 10.500 de locuitori (deci mutarea de la sat la oraș a 0,1% din populația totală) generează o creștere a ratei urbanizării cu 1,05%. Pe de altă parte, majoritatea specialiștilor consideră că pentru epoca modernă timpurie pragul de urbanitate trebuie plasat mai degrabă la 5.000 sau chiar numai 2.000 de locuitori (vezi *supra*, secțiunea I.2.3). Având în vedere cele de mai sus, am evitat să adopt unul dintre aceste criterii drept „optim” și am calculat un indice compozit

277. Zanden 2001 : 71.

278. Zanden 2001 : 84.

279. Maddison a postulat o creștere medie anuală a PIB/capita de 0,15% pentru ansamblul Europei Apusene și 0,10% pentru ansamblul Europei Răsăritene și pentru fosta URSS. (Maddison 2001 : 265).

280. Vries 1984. Justificarea opțiunilor geografice la pp. 19-21, iar anexa 4 la pp. 338-340.

al gradului de urbanizare pe baza mediei datelor obținute prin utilizarea celor trei criterii (+ 2.000 locuitori, + 5.000 locuitori și + 10.000 locuitori).

Tabelul I.7. *Rata urbanizării la diverse criterii de urbanitate*

	Criteriul de urbanitate	1500	1600	1700	1800
Țările Române (ansamblu)	+ 10.000 de locuitori	0	0,5	2,7	2,2
	+ 5.000 de locuitori	2,2	2,9	3	3,7
	+ 2.000 de locuitori	3,5	4,1	5,2	6,6
	Indice compozit	1,9	2,5	3,6	4,2
Transilvania	+ 10.000 de locuitori	0	0,9	3,4	1,9
	+ 5.000 de locuitori	2,2	2,9	3,4	3,7
	+ 2.000 de locuitori	3,5	4	5,8	7,1
	Indice compozit	1,9	2,6	4,2	4,2
Țara Românească	+ 10.000 de locuitori	0	0	3	3,6
	+ 5.000 de locuitori	2,3	4,3	3,3	4,8
	+ 2.000 de locuitori	4	5,3	5	5,7
	Indice compozit	2,1	3,2	3,9	4,7
Moldova	+ 10.000 de locuitori	0	0	0	1,8
	+ 5.000 de locuitori	2	1,8	1,5	2,3
	+ 2.000 de locuitori	3	3,6	3,3	5,8
	Indice compozit	1,7	1,8	1,6	3,3
Danemarca	+ 10.000 de locuitori	2	2,7	8,3	10,9
	+ 5.000 de locuitori	2	2,7	8,3	13,2
	+ 2.000 de locuitori	2,6	4,2	11,5	14,6
	Indice compozit	2,2	3,2	9,4	12,9
Irlanda	+ 10.000 de locuitori	0	1	3,4	7,0
	+ 5.000 de locuitori	0,8	1	4,2	7,8
	+ 2.000 de locuitori	1,9	2	5,0	8,2
	Indice compozit	0,9	1,3	4,2	7,7
Serbia	+ 10.000 de locuitori	0	0	0	0
	+ 5.000 de locuitori	0	0,8	0,9	1,2
	+ 2.000 de locuitori	1,2	1,6	1,6	3
	Indice compozit	0,4	0,8	0,8	1,4
Europa (de la Atlantic la Urali)	+ 10.000 de locuitori	9,3	11,1	10,9	11,4
	+ 5.000 de locuitori	10,3	11,7	11,4	11,9
	+ 2.000 de locuitori	13,2	14,7	13,9	14,1
	Indice compozit	10,9	12,1	12,1	12,5

Surse: Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 14, 39, 59-65, 69, 255, 259, 269, 271, 297; Barkan 1957/1958: 32; Cullen 1995: 96-99; Gyémánt 2006: 47-50; Handbuch: III, 1993: 284 (capitol de Vagn Dybdahl); Murgescu 1999a: 19-22; Negruți 1975; Rădvan 2004: 231-234; Sundhaussen 1989: 58; Vries 1984: 30, 36.

Dincolo de relativitatea unora dintre cifre, **avantajele criteriului compozit** sunt evidente. Cel mai mare avantaj este acela de a atenua șocurile statistice produse de trecerea pragului de către unul sau puține orașe în regiuni geografice cu populație totală mică. De exemplu, în cazul Irlandei depășirea pragului de 10.000 de locuitori de către Dublin în cursul secolului al XVI-lea²⁸¹

281. Vezi și discuția specială din secțiunea I.3.2.

ar fi generat un spor de un al indicelui urbanizării la criteriul + 10.000 locuitori și ar fi fost aproape anihilată statistic de evoluția modestă a orașelor mici (criteriul + 2.000 locuitori); considerăm că folosirea criteriului compozit, cu rezultatul unui plus de 0,4 al indicelui urbanizării, reflectă mai judicios sporul gradual al urbanizării din Irlanda. La fel, în cazul Țării Românești, trecerea Bucureștiului de la circa 8.000 de locuitori la circa 20.000 de locuitori în cursul secolului al XVII-lea (realizată parțial și pe seama coborării Târgoviștei sub pragul de 5.000 de locuitori) ar fi generat șocuri statistice prea mari dacă s-ar fi folosit numai criteriul + 10.000 de locuitori sau numai criteriul + 5.000 de locuitori; și în acest caz, folosirea mediei celor trei indici de urbanizare reflectă mai adecvat impactul procesului gradual de urbanizare. Nu în cele din urmă, dinamica modestă a orașelor de peste 10.000 de locuitori din Transilvania secolului al XVIII-lea ar fi riscat – într-o perioadă de rapidă creștere demografică de ansamblu – să ofere imaginea generală a unui recul grav al urbanizării; includerea în analiză a multitudinii de orașe mici care în acest secol au trecut pragul de 2.000 de locuitori este de natură să echilibreze imaginea noastră despre evoluția istorică a acestei regiuni.

Odată ce am stabilit utilitatea folosirii criteriului nostru compozit, putem trece la calcularea „indicilor de dezvoltare” conform metodei van Zanden modificate de noi.

Tabelul I.8. *Indici de dezvoltare calculați după metoda van Zanden modificată, 1500-1800*

	Populația (1.500=100)				Populația urbană (media criteriilor) (%)				Indici de dezvoltare (1500 = 100)			
	1500	1600	1700	1800	1500	1600	1700	1800	1500	1600	1700	1800
Țările Române	100	108	137	288	1,9	2,5	3,6	4,2	100	123	180	346
Transilvania	100	110	125	300	1,9	2,6	4,2	4,2	100	128	183	358
Țara Românească	100	100	200	333	2,1	3,2	3,9	4,7	100	148	245	398
Moldova	100	110	120	225	1,7	1,8	1,6	3,3	100	113	118	265
Serbia	100	120	110	128	0,4	0,8	0,8	1,4	100	130	120	153
Irlanda	100	140	280	530	0,9	1,3	4,2	7,7	100	150	362	700
Danemarca	100	110	120	185	2,2	3,2	9,4	12,9	100	135	300	452
Europa	100	121	142	220	10,9	12,1	12,1	12,5	100	151	172	260

Surse: Bairoch, Batou, Chèvre 1988: 14, 39, 59-65, 69, 255, 259, 269, 271, 297; Barkan 1957/1958: 32; Cullen 1995: 96-99; Gyémánt 2006: 47-50; Handbuch: III, 1993: 284 (capitol de Vagn Dybdahl); Murgescu 1999a: 19-22; Negruți 1975; Rădvan 2004: 231-234; Sundhaussen 1989: 58; Vries 1984: 30, 36; Zanden 2001: 72.

Tabelul confirmă în linii mari ceea ce știam dinainte, și anume faptul că pe ansamblul celor trei secole Irlanda și Danemarca au avut creșteri accelerate, în timp ce Serbia a traversat o perioadă dificilă în existența sa. Eventual, poate surprinde plasarea Transilvaniei și mai ales a Țării Românești sensibil peste media europeană, cu mențiunea că progresul acestor teritorii a fost mediocru în secolul al XVI-lea și accelerat în secolele XVII-XVIII. De altfel, toate țările studiate de noi au avut în secolul al XVI-lea performanțe sub media europeană, singurele care s-au apropiat de această medie fiind Țara Românească și Irlanda. În schimb, în secolul al XVII-lea, în pofida dificultăților pe care le-au cunoscut multe dintre ele, țările periferice studiate de noi au avut în general performanțe peste media europeană, cu mențiunea că în Transilvania și mai ales în Danemarca această creștere a fost alimentată mai ales de sporul urban (rolul Copenhagăi apare decisiv), în timp ce în Irlanda și în Țara

Românească cea mai mare parte a creșterii s-a datorat spațiului rural. Excepțiile sunt în acest secol Serbia și Moldova. În cazul Serbiei distrugerile pricinuite de războiul din 1683-1699 s-au asociat cu exodul unei părți din populație spre teritoriile habsburgice. În cazul Moldovei, impresia unei continuări în secolul al XVII-lea a performanței mediocre din secolul al XVI-lea este în parte îndreptățită, și în parte înșelătoare: dacă am fi avut și un reper la mijlocul secolului al XVII-lea, atunci am fi putut probabil surprinde un fenomen de creștere reală înregistrată în timpul Movileștilor și al lui Vasile Lupu, erodată apoi aproape complet de criza din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pe de altă parte, plasarea pragului de la 1700 după mai multe decenii de criză profundă în cazul Moldovei explică și progresul spectaculos al acesteia în secolul al XVIII-lea, datorat atât fenomenelor de recuperare, cât și înfloririi legăturilor economice și demografice cu Europa Centrală, inclusiv imigrației evreiești de la sfârșitul secolului. Trebuie totodată să remarcăm faptul că – exceptând din nou Serbia – toate țările studiate de noi au avut evoluții peste media europeană în secolul al XVIII-lea. Mărimile relative pot fi însă observate mai bine dacă vom converti indicii calculați de noi în rate de creștere medii anuale pe cele trei secole aflate în discuție.

Tabelul I.9. *Indici de dezvoltare – rate medii anuale, 1501-1800 (%)*

	Indici de dezvoltare – rate medii anuale (%)			
	1501-1600	1601-1700	1701-1800	1501-1800
Țările Române	0,21	0,38	0,66	0,42
Transilvania	0,25	0,36	0,67	0,43
Țara Românească	0,39	0,51	0,49	0,46
Moldova	0,12	0,04	0,81	0,33
Serbia	0,26	-0,08	0,24	0,14
Irlanda	0,41	0,88	0,66	0,65
Danemarca	0,30	0,80	0,41	0,50
Europa	0,41	0,13	0,41	0,32

Ratele medii anuale de creștere, deși nu par spectaculoase comparativ cu cele pe care le cunoaștem din zilele noastre, sunt totuși apreciabile. Ele permit totodată evidențierea mai clară a variațiilor seculare și a deosebirilor de ritm dintre țări. Imaginea generală, de creștere robust peste media europeană pe ansamblul secolelor XVI-XVIII (exceptând Serbia) se cere însă nuanțată prin raportarea la ratele de creștere pe cap de locuitor.

Tabelul I.10. *Indici de dezvoltare – rate medii anuale brute și pe cap de locuitor, 1501-1800 (%)*

	Rate brute	Rate pe cap de locuitor
Țările Române	0,42	0,06
Transilvania	0,43	0,06
Țara Românească	0,46	0,06
Moldova	0,33	0,05
Serbia	0,14	0,06
Irlanda	0,65	0,09
Danemarca	0,50	0,30
Europa	0,32	0,06

În mod evident, cifrele pe cap de locuitor sunt mult mai modeste decât cele brute ; această constatare reflectă în ce măsură creșterea economică din epoca modernă timpurie depindea de sporul numărului de oameni²⁸². Pe de altă parte, raportată pe cap de locuitor, performanța economică a micilor țări periferice nu mai apare deloc strălucită. **Exceptând Danemarca, în cazul tuturor celorlalte țări creșterea economică a fost în cea mai mare parte extensivă.** Și această constatare, dincolo de determinările ei prin metoda de calcul folosită, este concordantă cu lucrurile pe care deja le știm cu privire la creșterea economică de dinainte de revoluția industrială. Nu în cele din urmă, dacă raportăm ratele de creștere pe locuitor calculate de noi la postulatele lui Angus Maddison – 0,15% pentru media Europei Apusene și 0,10% pentru Europa Răsăriteană – putem confirma afirmația lui Jan Luiten van Zanden²⁸³ că ritmul de creștere din epoca modernă timpurie a fost ceva mai scăzut decât a socotit Maddison.

I.4. Concluzii parțiale

Cele trei secole care formează epoca modernă timpurie au contribuit la diferențierea situației celor patru țări europene care fac obiectul analizei noastre. Aceste țări erau la 1500 slab dezvoltate economic în context european, iar nivelurile lor economico-sociale, deși nu identice, erau totuși mult mai apropiate decât în perioadele ulterioare. Acest fapt se explică în parte prin deosebirile dintre performanțele lor economice în secolele XVI-XVIII. Aceste deosebiri au reieșit destul de pregnant din încercarea noastră de evaluare statistică, dar nu se reduc la aspectul cantitativ. Dincolo însă de nuanțele și de limitele oricărei ierarhizări, pare destul de clar că în perioada 1500-1800 între cele patru țări studiate de noi, Danemarca a fost „premiantul clasei”, Irlanda și Țările Române se plasează „la mijloc”, iar performanța cea mai slabă a fost înregistrată de Serbia.

Care ar fi **explicațiile succesului și respectiv insuccesului relativ** în această perioadă istorică ?

Un prim factor care ar putea fi luat în considerare ar fi **independența politică**. Dintre țările studiate de noi, Danemarca a fost singura care și-a menținut statalitatea proprie în tot intervalul de timp avut în vedere de noi ; desigur, s-ar mai putea invoca faptul că și Țara Românească și Moldova și-au păstrat existența statală, dar pentru aceasta ele au trebuit să accepte și să suporte dominația otomană. Valorizarea independenței politice este corelată logic cu ideea că stăpânirea străină ar fi în general dăunătoare pentru dezvoltarea economică a unui teritoriu. Exemplele studiate de noi nu susțin univoc această idee. Astfel, este adevărat că Serbia, devenită provincie otomană, a avut o evoluție economică sub nivelul celorlalte țări studiate și sub acela al creșterii europene ; pe de altă parte, Irlanda s-a aflat și ea sub stăpânire străină, dar aceasta, deși a provocat suferințe și inechități sociale considerabile, nu a avut un rol economic regresiv. Cazul Țărilor Române ilustrează și el ambiguitatea influenței acestui factor asupra performanței economice a unui teritoriu. Astfel, în cazurile Țării Românești și Moldovei am putut vedea felul cum dominația otomană indirectă pe de o parte a stimulat producția și schimburile, iar pe de altă parte a absorbit o mare parte din surplusul economic, diminuând acumularea de avuție. Mai elocvent este însă exemplul Transilvaniei. Performanța economică a acesteia în perioada principatului

282. Acest adevăr, valabil și în lumea reală, este cu atât mai puternic în cazul calculării „indicilor de dezvoltare” prin formula de calcul propusă de Jan Luiten van Zanden, în cadrul căreia sporul demografic are o pondere decisivă.

283. Zanden 2001 : 84.

(1541-1687) a fost în cel mai bun caz mediocră, în timp ce stăpânirea habsburgică a generat o consistentă accelerare a creșterii economice²⁸⁴. Aceste exemple ne îndeamnă să considerăm că stăpânirea străină, respectiv independența politică, nu au avut un impact univoc asupra performanței economice a diferitelor teritorii. Mult mai mult a contat modul concret de funcționare a sistemelor politice din regiunile respective. În cazul Danemarcei, factorul cel mai important a fost constituirea în timp a unui **aparat de stat** care s-a bucurat de continuitate și și-a sporit gradual nivelul de competență tehnico-administrativă în gestiunea statului. Stabilizat în condițiile unui regim politic absolutist (după 1660), acest aparat de stat a suplinit mediocritatea unora dintre monarhi, a asimilat ideologia luminilor și a reușit să intervină stimulator în ceea ce privește dezvoltarea economică.

Cazul concret al Danemarcei evidențiază totodată faptul că în cazul țărilor mici nu funcționează o legătură univocă între performanța economică și **puterea politico-militară**²⁸⁵. Astfel, progresul economic danez a fost mult mai slab în perioada în care Danemarca a dominat politico-militar regiunea Mării Baltice și s-a accentuat în secolul al XVIII-lea, când Danemarca a acceptat statutul de putere de rang secund, a reușit să evite mult timp angajarea în războaie de felul celor care-i irosiseră resursele înainte, iar atunci când a fost totuși antrenată în conflicte militare, a fost înfrântă și a pierdut teritorii.

Multe lucrări care studiază dezvoltarea economică din epoca modernă timpurie consideră că **factorul religios (confesional)** a avut un impact semnificativ asupra succesului/in-succesului economic. De obicei, această idee este asociată cu teza deja clasică a lui Max Weber despre legătura dintre etica protestantă și spiritul capitalismului²⁸⁶. Dacă ar fi să aplicăm mecanic și simplificator teza lui Max Weber²⁸⁷, ar însemna să considerăm că factorul religios a favorizat succesul economic al teritoriilor care au trecut la Reformă și a împins spre eșec relativ teritoriile care au rămas catolice sau ortodoxe. În realitate, cazurile țărilor studiate de noi nu confirmă cu adevărat corelația protestantism – succes economic. Astfel, calvinismul a fost adoptat ca religie de o parte importantă a nobilimii și populației maghiare din Transilvania, inclusiv de către o parte dintre principii din secolul al XVII-lea; cu toate acestea, nu se poate vorbi de o străpungere majoră în direcția dezvoltării economice capitaliste nici la nivelul acestor grupuri sociale, nici la nivelul principatului Transilvaniei în perioadele în care adepții calvinismului au deținut poziții politice dominante. Tot în

284. Mulți istorici români, și nu numai, sunt tentați să replice la observațiile de mai sus cu un argument „civilizațional”: stăpânirea străină a fost bună dacă a fost occidentală (britanică sau habsburgică) și nocivă dacă a fost „orientală” (în cazul nostru otomană); acest argument este însă slab, stăpânirea habsburgică neavând același impact pozitiv nici în Oltenia, nici în Bucovina, iar teritoriile balcanice aflate sub stăpânire otomană directă au avut mult timp un nivel economic mai ridicat și o performanță economică mai bună decât state precum Țara Românească sau Moldova.

285. Pentru marile puteri, corelația pozitivă dintre puterea economică și puterea politico-militară a fost studiată de Kennedy 1987.

286. Weber 1993.

287. De obicei, referințele pozitive la teza lui Max Weber sunt excesiv de simplificatoare. În realitate, Max Weber s-a ferit de formularea unei legături de cauzalitate univocă între adoptarea Reformei și succesul economic capitalist, iar lucrarea sa a generat o multitudine de luări de poziție critice, dintre care unele s-au referit la baza empirică a studiului său, iar altele au atacat linia logică a argumentației sale. O enumerare a contribuțiilor la dezbatere ar excede specificul lucrării noastre. O antologie însoțită de bibliografie la Besnard 1970; pentru o analiză relativ recentă recomandăm Lessnoff 1994, iar pentru contextul intelectual al formulării tezei, Bruhns 2004.

Transilvania, populația săsească a trecut la luteranism în secolul al XVI-lea. Totuși, nici în acest caz nu se poate vorbi de un impuls economic major rezultat al adoptării Reformei; sașii avuseseră un nivel economic superior mediei Transilvaniei și înainte să devină luterani, păstrându-și această preeminență și în secolele următoare, deși au pierdut unele poziții în ceea ce privește comerțul internațional. În ceea ce privește ansamblul Transilvaniei, mai putem observa că un anumit demaraj economic a avut loc în secolul al XVIII-lea, când principatul ajunsese sub stăpânire habsburgică, iar în plan religios confesiunea favorizată de factorul politic a fost catolicismul. Cazul Transilvaniei moderne timpurii infirmă deci ideea unei corelații pozitive între adoptarea Reformei și performanța economică de tip capitalist. Se cuvine însă să examinăm și situațiile din Irlanda și Danemarca. În Irlanda majoritatea populației autohtone a rămas catolică, dar o mare parte dintre coloniștii englezi și scoțieni au fost adepți ai unor diferite curente ale Reformei. Acești coloniști au avut un nivel economic superior autohtonilor catolici, iar în general au fost mai dinamici economic; această superioritate este greu de legat strict de factorul religios, putând fi explicată și prin situația privilegiată de care au beneficiat din partea autorităților engleze. Dintre țările studiate de noi, singura în care o confesiune reformată a devenit religie dominantă a fost regatul Danemarcei, care a adoptat oficial luteranismul în al doilea sfert al secolului al XVI-lea. După cum am văzut, pe ansamblul epocii moderne timpurii Danemarca a avut și cea mai bună performanță economică dintre aceste țări. Totuși, nici în cazul Danemarcei nu putem vorbi de o corelație directă între adoptarea Reformei și succesul economic. În primele două secole de după adoptarea Reformei societatea daneză a fost dominată de nobilii stăpâni de domenii, care nu au excelat printr-o orientare economică de tip capitalist, ci mai degrabă prin valorificarea dominației lor sociale într-un mod foarte asemănător celei de-a doua iobăgii din Europa Central-Răsăriteană. Impactul pozitiv al luteranismului se poate observa deci nu atât în plan strict economic, ci mai degrabă în plan cultural, prin încurajarea procesului de alfabetizare²⁸⁸; roadele economice ale progresului în ceea ce privește știința de carte aveau să se facă însă simțite abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales în secolul al XIX-lea.

Metoda noastră de evaluare a progresului economic a favorizat în analiză dinamica demografică și procesul de urbanizare; ambele sunt în mare măsură dependente de **productivitatea agricolă**, care apare astfel drept **elementul-cheie al dezvoltării economice din epoca modernă timpurie**. De fapt, această apreciere este justificată, deoarece în toată această perioadă agricultura reprezenta principala activitate economică. Măsurarea riguroasă a productivității agricole nu este însă posibilă pentru perioadele de dinainte de 1800²⁸⁹. Desigur, dispunem de unele informații relevante și indicii cu privire la principalele culturi

288. La această concluzie au ajuns și unele dintre cercetările mai noi stimulate de teoria lui Max Weber, mai ales Becker, Wößmann 2007.

289. Lucrarea clasică referitoare la agricultura europeană rămâne Slicher van Bath 1963; semnificativ însă, informațiile despre randamentele culturilor cerealiere și unii indicatori ai creșterii animalelor inventariate de acesta nu cuprind aproape deloc date cu privire la țările studiate de noi (cf. Slicher van Bath 1963: 330-333), iar lucrările ulterioare n-au schimbat în mod decisiv această situație. Astfel, Mazoyer, Roudart 2002: 411-464 evită estimările cantitative de ansamblu, iar Robert Allen, care a încercat să calculeze evoluția productivității agricole folosind o metodă indirectă, care pornește de la evoluția ponderii populației neagricole din diversele societăți la diverse momente în timp, luând totodată în considerare și evoluția consumurilor alimentare, restabilită cu ajutorul studiului raportului dintre venituri și prețul hranei, nu include nici el printre exemplele sale țările studiate de noi (Allen 2000).

de plante și la randamentul acestora. Progresele au fost reale, dar inegale atât ca amplitudine, cât și ca natură. Astfel, în Serbia și Țările Române cea mai mare parte a creșterii s-a datorat adoptării culturii porumbului, sensibil mai productiv decât cerealele tradiționale; în Irlanda progresele s-au datorat atât adoptării cartofului în secolul al XVIII-lea, cât și perfecționărilor tehnice în cultura cerealelor. În fine, în cazul Danemarcei, creșterea productivității agricole a fost aproape exclusiv rezultatul perfecționărilor succesive ale modului de cultivare a cerealelor și de creștere a animalelor, iar mecanismele de stimulare și de diseminare a acestor perfecționări aveau să se dovedească un element-cheie în asigurarea unei dezvoltări durabile pe termen lung. Privind lucrurile în contextul mai larg al evoluției tehnicilor agricole, Țările Române și Serbia aveau la 1800 agriculturi dominate de sistemul asolamentului bienal, care în unele regiuni lăsa loc fie moinei regulate, fie (mai rar) asolamentului trienal, în timp ce în Irlanda și Danemarca asolamentul trienal ceda în secolul al XVIII-lea terenul unor sisteme importate din Anglia și din Țările de Jos, sisteme în care plantele furajare înlocuiau pârla, ajungându-se astfel la rotația multianuală a culturilor²⁹⁰. Totuși, randamentele culturilor cerealiere sunt numai o componentă a productivității agricole, iar datele disponibile prea puține pentru a îngădui o măsurare riguroasă a acestei productivități.

Pe de altă parte, **relația dintre creșterea productivității agricole, sporul demografic și dinamica economică** este departe de a fi univocă. Istoricii societăților preindustriale au atras deseori atenția asupra faptului că perioadele de creștere demografică au fost și perioade de pauperizare relativă a majorității populației, în timp ce perioadele de recul demografic au adus de multe ori un „bonus” de bunăstare economică supraviețuitorilor. Constatarea unei corelații negative între creșterea demografică și economică pe de o parte și nivelul de bunăstare pe cap de locuitor pe de altă parte, s-a bazat de cele mai multe ori pe evoluția prețurilor la alimente. Recent însă, în încercările sale de a estima evoluția productivității agricole de la sfârșitul Evului Mediu și din epoca modernă timpurie, Robert Allen a ajuns și el la concluzia că producția agricolă pe cap de locuitor a scăzut de fapt în cea mai mare parte a Europei continentale în intervalul 1500-1800, scăderile cele mai importante având loc în secolele XVI și XVIII, adică exact în perioadele de spor demografic și „avânt” economic²⁹¹. Această constatare nu trebuie însă absolutizată. Scăderea producției agricole pe cap de locuitor nu înseamnă automat un declin economic, societățile respective reușind să depășească problemele fie prin avântul unor activități economice neagricole, fie prin importuri alimentare din alte regiuni. Și alți istorici au evidențiat complexitatea relațiilor economice din epoca modernă timpurie: „relația dintre creșterea agricolă și creșterea demografică nu este simplă și univocă, ci dimpotrivă, o relație contradictorie și schimbătoare după condițiile dezvoltării agricole”²⁹².

Experiența micilor țări periferice studiate de noi ilustrează această complexitate și evidențiază un **model de creștere diferit** de cel al țărilor europene dezvoltate din epoca modernă timpurie. Astfel, către 1500, Țările Române, Danemarca, Irlanda și Serbia, la fel ca și alte țări periferice ale Europei, aveau un raport ridicat între spațiul disponibil și numărul total al populației, sau altfel spus un nivel relativ scăzut de densitate a populației. În aceste condiții, agricultura din aceste țări era în primul rând extensivă, culturile de plante aveau randamente mediocre, iar creșterea animalelor ocupa mari suprafețe de teren și era principala sursă de venituri bănești pentru cea mai mare parte a populației. În aceste țări,

290. Pentru a analiza acestor sisteme de cultură, considerate ca reprezentând „prima revoluție agricolă a timpurilor moderne” vezi Mazoyer, Roudart 2002 : 411-433.

291. Allen 2000 : 18-24.

292. Mazoyer, Roudart 2002 : 409.

disponibilitatea relativ mare a terenului a îngăduit creșterea numărului populației fără ca aceasta să conducă prin sine la scăderea nivelului de trai al populației. De altfel, **creșterea economică și demografică din această fază a fost mai degrabă extensivă**, fără a implica modificări majore ale structurilor economice, ci doar o ocupare mai completă a spațiului disponibil. În toate aceste țări, în această fază sporul demografic și incapacitatea orașelor de a oferi o alternativă la dominația din partea nobilimii au făcut ca relațiile sociale să evolueze defavorabil pentru țărani²⁹³. Formele juridice ale raporturilor dintre țărani și stăpânii de domenii au contat mai puțin decât conținutul concret al acestor raporturi. În Danemarca și în Țările Române s-au instituit forme de dependență personală a țăranilor, subsumabile modelului celei de-a doua iobăgii; în Serbia nu a existat șerbie în sensul propriu al cuvântului, dar țăranii erau dependenți față de spahii și apoi față de ayanii musulmani. Nu în cele din urmă, în Irlanda dominația britanică nu s-a bazat pe forma juridică a șerbeii, dar i-a adus pe țăranii irlandezi într-o dependență chiar mai apăsătoare decât cea existentă în alte părți ale Europei, unde țăranii erau și juridic proprietatea stăpânilor de domenii. Concluzia referitoare la relevanța limitată a formelor juridice este întărită și de experiența primelor eliberări din șerbie, cum au fost desființarea *vornedskab* în Danemarca (1702) sau reformele lui Constantin Mavrocordat din Țara Românească (1746) și Moldova (1749), măsuri care nu au îmbunătățit decisiv situația țăranimii și nici nu au modificat în esență relațiile sociale din mediul rural. Pentru o asemenea modificare era nevoie fie de o intervenție coerentă și consecventă din partea factorilor politici (cum s-a întâmplat în Danemarca după 1784), fie de o schimbare de profunzime a tipului de creștere economică. Această schimbare a fost posibilă numai după ce creșterea de tip extensiv din prima fază și-a epuizat resursele, spațiul a devenit o resursă relativ rară, iar presiunea demografică i-a făcut pe oameni să restrângă terenurile folosite pentru creșterea animalelor în favoarea celor alocate culturilor de plante. Acest proces a avut loc atunci când densitatea demografică a depășit un anumit prag critic. Acest prag a variat de la regiune la regiune în funcție de condițiile naturale; per total, pentru regiunile temperate ale Europei îl putem postula la un nivel de 30-40 de locuitori pe km². De regulă, **depășirea acestui prag a însemnat o răscruce a dezvoltării economice, o bifurcație a evoluției istorice**. Unele societăți au reușit să-și restructureze calitativ mixul de activități economice, îndeosebi prin dezvoltarea activităților neagricole²⁹⁴; alte societăți, cele mai multe de fapt, au intrat în așa-numita „capcană malthusiană”, populația crescând mai mult decât capacitatea de a asigura resurse de hrană. Dintre țările studiate de noi, singura care a depășit acest nivel de 30 de locuitori pe km² a fost Irlanda în secolul al XVIII-lea, în timp ce Danemarca, cu circa 22 de locuitori pe km² sau Serbia cu numai 13 locuitori pe km² către anul 1800 se aflau încă departe de momentul „umplerii spațiului”. În ceea ce privește Țările Române, media de circa 15 locuitori pe km² însemna că și ele mai aveau încă posibilități de creștere demografică și economică în cadrele vechiului sistem agricol; doar sudul Transilvaniei a depășit în secolul al XVIII-lea nivelul de 30-40 de locuitori pe km², ceea ce s-a reflectat în restrângerea pășunilor și în extinderea sistemului transumanței spre teritoriile de dincolo de Carpați²⁹⁵.

Acest model diferit ilustrează **complexitatea raporturilor dintre țările periferice și cele relativ dezvoltate în epoca modernă timpurie**. Pe de o parte, țările periferice erau

293. Sundhaussen 1997: 155-161.

294. Jan Luiten van Zanden și Edwin Horlings subliniază și ei rolul crucial al creșterii orașelor și al ocupațiilor neagricole pentru stimularea productivității agricole în secolele XVI-XVIII (Aldcroft, Sutcliffe 1999: 33).

295. Constantinescu-Mircești 1976: 19.

oarecum rămase în urmă din punctul de vedere al tehnicilor agricole, iar problemele lor reproduceau în mare măsură probleme cu care alte țări europene se confruntaseră în faza lor medievală de creștere economică. Pe de altă parte, țările periferice erau prinse în legăturile din cadrul economiilor-univers din care făceau parte, fie cea occidentală, fie cea otomană. Dezvoltarea lor economică și socială nu mai era autocentrată, ci începea să fie influențată de stimulii veniți din partea zonelor centrale ale economiilor-univers respective, ca și de constrângerile impuse de acestea. Chiar și Danemarca, indubitabil cea mai performantă dintre țările studiate de noi, care s-a străduit în variate forme să dobândească o poziție de centru regional în Europa nordică, s-a văzut de mai multe ori blocată în încercările sale de afirmare și relegată la statutul de periferie a țărilor mai dezvoltate economic din zona Mării Nordului, a orașelor germane, a Țărilor de Jos și a Angliei. Aceste eșecuri în planul relațiilor externe evidențiază și mai mult caracterul excepțional al reformelor daneze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care, printr-o dinamică esențialmente internă, au condus schimbarea profilului social și constituirea unor stimuli instituționali care aveau să dinamizeze economia și societatea daneză în secolul al XIX-lea. Aceste reforme ilustrează capacitatea agenților umani de a influența evoluția istorică. Pe de altă parte, reformele în sine nu au fost suficiente pentru depășirea caracterului periferic al economiei. A fost nevoie de acumulările culturale, economice și instituționale realizate în secolele anterioare, ca și de strădaniilor ulterioare timp de mai multe generații și de un set de circumstanțe favorabile pentru ca Danemarca să reușească în secolul al XIX-lea să depășească statutul de periferie economică și să devină una dintre țările dezvoltate ale Europei. Din această perspectivă, reformele de la sfârșitul secolului al XVIII-lea abia puseseră bazele promovării ulterioare, iar succesul ulterior nu era încă prin nimic asigurat în 1800. Pe de altă parte însă, Danemarca era singura dintre țările studiate de noi care avea măcar o șansă de depășire a caracterului periferic al economiei. Irlanda, Serbia și Țările Române, în pofida progreselor realizate în epoca modernă timpurie, continuau să fie și la sfârșitul secolului al XVIII-lea unele dintre țările cele mai puțin dezvoltate din Europa acelei perioade, iar la cumpăna trecerii spre lumea industrială perspectivele evoluției lor economice se arătau sumbre.

II. Secolul al XIX-lea

II.1. Revoluția industrială și amplificarea decalajelor economice

Secolul al XIX-lea a fost în ansamblul său unul de **accelerare a creșterii economice și demografice**¹. Estimările lui Angus Maddison oferă argumente solide în acest sens :

Tabelul II.1. *Estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică (%)*

	1500-1820	1820-1870	1870-1913
Populația lumii	0,27	0,40	0,80
Produsul global brut	0,32	0,93	2,11
Produsul global brut/locuitor	0,05	0,54	1,30

Sursa : Maddison 2003 : 257, 260, 263.

În cadrul acestei creșteri economice unele țări ale Europei Apusene au avut rolul de deschizători de drum și totodată de principali profitori. Nu este aici locul de a prezenta *in extenso* controversele legate de interpretarea acestei creșteri și a rolului Europei Apusene în cadrul evoluției lumii în secolul al XIX-lea. Ne vom mulțumi doar să amintim faptul că diversitatea opiniilor este foarte mare, mergând de la interpretarea pozitivă a evoluției acestor țări ca datorându-se meritelor proprii și având semnificația unui „decolaj” (*take-off*) economic spre modernitate și prosperitate, până la interpretările care pun accentul pe exploatarea colonială a celei mai mari părți a lumii de către Occident și pe faptul că roadele creșterii s-au împărțit extrem de inegal la scară mondială. Dincolo însă de aceste controverse cu evidentă încărcătură ideologică, este indubitabil faptul că Europa a cunoscut o creștere mai timpurie și mai amplă decât restul lumii, ceea ce a făcut ca și ponderea sa la nivel global să crească. Astfel, populația Europei a crescut de la sub 200 de milioane de locuitori în 1800 la circa 468 de milioane în 1913, ceea ce a făcut ca ponderea sa în ansamblul lumii să se mărească de la circa 21% la începutul secolului al XIX-lea la circa 26% în 1913. Mai spectaculoasă este evoluția produsului brut, care pe ansamblul continentului european a crescut de peste șase ori în intervalul 1820-1913. În consecință, în 1913 Europa dădea circa 44% din produsul global brut față de numai circa 31% în 1820².

1. Pentru prezentarea caracteristicilor generale ale evoluțiilor economice din secolul al XIX-lea am folosit, acolo unde nu este indicată altă sursă în mod explicit, informațiile din FEHE 3-4, Handbuch IV-V, Bairoch 1997 : II, 7-502 ; Crouzet 2000 : 171-283 ; Damsgaard Hansen 2001 : 91-188.
2. Maddison, 2003 : 261.

Mai mulți factori au contribuit la această performanță economică remarcabilă. Dintre aceștia vom aminti, fără pretenția exhaustivității, tranziția demografică, transformările din mediul rural și creșterea producției agricole, revoluția industrială, progresele spectaculoase ale transporturilor și comunicațiilor, dezvoltarea serviciilor și mai ales a comerțului internațional, precum și ceea ce a fost numit primul val al „globalizării”.

Tranziția demografică³ desemnează trecerea de la vechiul regim demografic, caracterizat prin natalitate ridicată, mortalitate mare și speranță medie de viață scăzută, la un „nou” regim demografic, bazat pe o natalitate scăzută (uneori chiar sub rata de înlocuire a generațiilor), pe o mortalitate redusă și pe o speranță medie de viață în creștere. În fapt, a existat un decalaj în modificarea celor trei seturi de parametri. Astfel, în cele mai multe cazuri mortalitatea a scăzut mai timpuriu, ceea ce a lansat și o creștere a speranței medii de viață, în timp ce diminuarea natalității a avut loc cu o anumită întârziere. Din acest decalaj a rezultat un spor demografic accelerat în perioada de desfășurare a tranziției demografice, urmat apoi de o anumită stagnare a totalului populației. După cum a evidențiat Jeffrey Williamson, această creștere demografică excepțională (care a durat totuși în diferite țări una-două generații) a reprezentat un doping pentru economie, aducând prin ea însăși un spor de 1-2% la rata creșterii economice⁴.

Este poate ciudat faptul că pentru un secol în care elementul cel mai caracteristic și nou a fost dezvoltarea industrială, înainte de a discuta despre industrie preferăm să discutăm despre **agricultură** și despre **lumea rurală**. Există totuși argumente în acest sens. Cele mai puternice nu sunt ponderea încă ridicată a populației rurale active în agricultură, deoarece aceasta era în scădere și chiar a devenit minoritară în țările cele mai avansate din punctul de vedere al dezvoltării industriale. Mai importanți sunt alți doi factori. Primul privește creșterea reală și semnificativă a productivității agricole și a producției totale chiar și în țările aflate în plin proces de industrializare⁵. Aceasta a avut la bază înlocuirea asolamentului trienal (care presupunea lăsarea în pârloagă a unei sole în fiecare an) cu sistemul rotației culturilor, în cadrul cărora un rol important revenea plantelor furajere, importante nu numai pentru creșterea animalelor, ci și pentru contribuția lor la regenerarea fertilității solului. Alți factori de progres au fost îmbunătățirea selecției semințelor și a animalelor, a tehnicilor și uneltelor folosite, inclusiv începuturile mecanizării muncilor agricole, precum și extinderea suprafețelor cultivate; nu în cele din urmă, acest proces a fost însoțit în mai multe țări de un fenomen de restructurare socială a lumii rurale, în cadrul căruia aspectul cel mai spectaculos a fost emanciparea țăranilor din servitutea juridică și abolirea societății împărțite în stări⁶. Deși unele începuturi ale acestor transformări au avut loc relativ timpuriu (de exemplu, unele inovații agrotehnice datează din Flandra și Olanda secolelor XVI-XVII), totuși la scara continentului ele au devenit semnificative abia în perioada 1760-1860. Două rezultate trebuie evidențiate. Ele sunt reprezentate pe de o parte creșterea semnificativă a producției și productivității agricole în Europa, iar pe de altă parte de eliberarea de forță de muncă care a putut migra mai ușor de la sat la oraș, și implicit din sectorul agricol spre industria și serviciile aflate în expansiune. Pe această bază, Paul Bairoch a putut constata că nivelul de corelare între ierarhia agricolă și cea industrială a țărilor europene este deja considerabilă la nivelul unor serii sincrone de date (0,89 pentru anul 1880), dar crește și mai mult dacă se confruntă datele despre dezvoltarea agricolă la o anumită dată și cea industrială

3. Chesnais 1992.

4. Williamson 1998. Pentru caracteristicile tranziției demografice la nivel mondial, lucrarea de referință rămâne Chesnais 1992.

5. Zanden 1991; Bairoch 1999; Mazoyer, Roudart 2002: 411-580; Federico 2005.

6. Blum 1978.

câteva decenii mai târziu (0,93 pentru date referitoare la agricultura din 1880 și industria din 1900)⁷. Această demonstrație evidențiază nu numai legătura dintre cele două procese, ci și faptul că de regulă progresul agricol a avut loc înaintea dezvoltării industriale.

Revoluția industrială a fost neîndoiebnic aspectul cel mai spectaculos al dezvoltării economice din secolul al XIX-lea. Declanșată în Anglia pe la 1760, ea s-a răspândit și în Europa continentală, deși cu foarte mari variații de la o țară la alta și chiar de la o regiune la alta în cadrul aceluiași stat⁸. Elementul definitoriu a fost desigur trecerea de la munca manuală la cea bazată pe mașini propulsate de energie. Totuși, revoluția industrială nu se reduce la acest aspect. Ea a cuprins și un set foarte mare de inovații tehnice, cu aplicații în multiple sectoare (textil, metalurgic, transporturi etc.), a căror secvențialitate i-a făcut pe unii istorici să diferențieze între o primă revoluție industrială, bazată pe motoarele cu cărbune și cu aplicații mai ales în sectorul textil și în transporturi, și o a doua revoluție industrială, bazată mai ales pe petrol și pe electricitate, ale cărei sectoare de vârf au fost metalurgia și construcțiile de mașini, urmate rapid de industriile electrotehnică și chimică. Două aspecte trebuie evidențiate. Primul privește creșterea însemnătății capitalului fix în contextul revoluției industriale (durabilitatea oțelului sau a cărămizii era incomparabil mai mare decât cea a utilajelor și a construcțiilor din lemn), iar cea de-a doua faptul că sporirea ponderii sectorului industrial atât în ocuparea forței de muncă, cât și în producția totală a fost corelată cu un proces de urbanizare, adică de sporire a populației orașelor și de concentrare crescândă a activităților economice în mediul urban.

Revoluția industrială nu a afectat numai producția materială, ci și **sectorul serviciilor**. Inovații majore au fost realizate în transporturi. Astfel, primele vapoare cu aburi au început să funcționeze în primul deceniu al secolului al XIX-lea, iar prima linie de cale ferată, dincolo de utilizările vagoanelor pe șine în sectorul minier, a fost inaugurată în Marea Britanie între Stockton și Darlington în 1825. Dacă vapoarele cu aburi s-au impus târziu în dauna corăbiilor cu pânze (practic abia după 1870 randamentul motoarelor a fost suficient de mare pentru a îngădui vapoarelor să diminueze consumul de cărbune și să devină rentabile în raport cu velierele care foloseau energia gratuită, dar nesigură, a vântului), în schimb căile ferate au proliferat destul de rapid. În 1840 erau deja 2.925 km de cale ferată în funcțiune (1.348 în Marea Britanie, 497 în Franța, 549 în diversele state germane, 336 în Belgia, 144 în Austria etc.), în 1870 deja 105.397 km, iar în 1913 un total de 346.741 km. Transporturile de pasageri au crescut la nivel continental de peste 200 de ori între 1850 și 1913, iar cele de mărfuri de aproape 220 de ori. Comparativ cu aceasta, tonajul total al flotelor comerciale europene a crescut în medie doar de circa patru ori în intervalul 1850-1913 ; datorită sporirii vitezei de croazieră și de încărcare-operare a mărfii, creșterea volumului traficului a fost însă mai mare. Nu în cele din urmă, a fost pusă la punct o rețea de șosele și străzi, care au facilitat transporturile folosind energia animalelor și apoi pe cea a automobilelor. Trebuie remarcat faptul că un număr crescând de orașe mari s-au dotat cu rețele de transport public urban, formate mai ales din tramvaie cu cai și apoi electrice ; în 1863 a fost inaugurat la Londra primul metrou. Potrivit estimărilor lui Paul Bairoch, costul real al transporturilor a scăzut pe ansamblu de circa 10 ori ; scăderea a fost de circa 7 ori în cazul transporturilor maritime și de 15 ori în cazul transporturilor pe uscat, ceea ce evident a facilitat enorm comerțul, circulația mărfurilor și a oamenilor. La nivelul comunicațiilor se remarcă telegraful (utilizat comercial începând din 1836), sistemul poștal și apoi telefonul. Toate aceste

7. FEHE : 3, 473 (capitol redactat de Paul Bairoch).

8. Lucrarea de referință rămâne Pollard 1981a, care insistă pe faptul că regiunile sunt unități de analiză mai potrivite decât statele naționale. Vezi și Sylla, Toniolo 1991. Mai nou, Allen 2009.

inovații nu numai că au făcut ca lumea să devină mai mică, mai accesibilă pentru oameni – să ne amintim fie și numai pentru o clipă surpriza pe care o reprezenta în 1872 posibilitatea de a face ocolul Pământului în 80 de zile –, dar au și accelerat și ieftinit circulația informațiilor, cu efecte benefice nu numai pentru indivizi, dar și pentru stat și pentru întreprinderi⁹. Revoluția la nivelul serviciilor a cuprins însă nu numai transporturile și comunicațiile, ci și expansiunea serviciilor publice (educație, justiție, sistemul de sănătate și protecție socială, ordinea publică, aprovizionarea cu apă și mai târziu cu gaze și electricitate), a prestațiilor unor particulari (profesii liberale, dar și servicii domestice), a comerțului și sistemului bancar și de credit și chiar a unor instituții axate pe organizarea timpului liber și pe servicii culturale¹⁰. De altfel, diversitatea sectorului serviciilor este atât de mare, încât nu trebuie să ne mire faptul că în mai multe țări dezvoltate ponderea sa a devenit majoritară în cadrul produsului social: de exemplu, în Marea Britanie serviciile dădeau 58% din venitul național, iar industria 36% (date pentru anul 1907), iar în Germania raportul era 43% serviciile și 39% industria (date pentru anii 1905/1914).

Un rol important în dezvoltarea economică din secolul al XIX-lea l-a avut și **comerțul internațional**¹¹. Rata de creștere a comerțului internațional a depășit în mod semnificativ rata de creștere a economiei în ansamblul său. Desigur, au fost și fluctuații importante. Creșterea cea mai spectaculoasă a comerțului internațional a avut loc în perioada 1840-1870, cu o rată de creștere medie de peste 5% anual¹²; această accelerare a expansiunii comerțului internațional coincide cu o perioadă de liberalizare, impulsivă de adoptarea unor politici liber-schimbiste de principalele puteri industriale, în primul rând de către Marea Britanie și Franța, care au impus liberul schimb și altor state. Este adevărat, deteriorarea conjuncturii mondiale după 1873 a provocat adoptarea de către mai multe state ale Europei continentale a unor politici protecționiste – Rusia, Austro-Ungaria și Spania în 1877, Italia în 1878, Germania în 1879, Franța în 1892 – dar comerțul internațional, deși stânjenit, a continuat să crească în mod semnificativ cu 3,24% în medie anuală în 1870-1900 și 3,75% anual în 1900-1913. Deși după 1870 rata de creștere a comerțului internațional a fost depășită de cea a producției industriale, ea a rămas mai ridicată decât rata de creștere a economiei în ansamblul său. În consecință, ponderea exporturilor în cadrul produsului social realizat la nivelul continentului european a crescut de la circa 3% în 1800 la 9,4% în 1860, 13% în 1887-1890, apoi a scăzut din cauza recrudescenței protecționismului la sub 11% în 1891-1892 și a crescut din nou după 1895, atingând un nivel maxim de 14% în 1913¹³. Deși aceste procentaje nu par spectaculoase, merită să reținem totuși că valoarea comerțului internațional a crescut în cursul acestui secol de peste 20 de ori. Secolul al XIX-lea a reprezentat astfel, în ciuda recrudescenței protecționismului după 1870, o perioadă de adâncire a diviziunii muncii în cadrul Europei și de **intensificare a proceselor de integrare economică**¹⁴. Transporturile și comerțul erau însă numai câteva fațete ale acestei integrări.

9. Despre comunicații, Headrick 1991; impactul pozitiv al telegrafului asupra volumului comerțului internațional a fost evidențiat cu mijloacele analizei matematice de către Lew, Cater 2006.

10. Termenul a fost folosit mai ales de R.M. Hartwell în FEHE: 3, 364, 385-386.

11. Din multitudinea de lucrări referitoare la comerțul internațional din secolul al XIX-lea, menționăm acum doar câteva cu un grad mai mare de generalitate: Bairoch 1976a; Huggill 1993; Findlay, O'Rourke 2007: 311-428.

12. Calculele referitoare la ratele de creștere anuală a comerțului internațional sunt preluate după Rostow 1978: 67. Pe decenii, creșterile medii au fost 6,46% anual în 1840-1850, 3,25% anual în 1850-1860 și 5,53% anual în 1860-1870. Comparativ, în anii 1830-1840 creșterea medie anuală fusese numai de 2,30%.

13. Bairoch 1976a: 20.

14. Pollard 1981b: 17-60; Aldcroft, Sutcliffe 1999 (indeosebi capitolele elaborate de Sidney Pollard și James Foreman-Peck).

Stabilirea unor reguli unitare, inclusiv de exemplu convențiile internaționale privind sistemele poștale (1865) sau protecția proprietății industriale (1883 și 1900), circulația internațională a capitalurilor (sub formă atât de împrumuturi, cât și de investiții străine directe) și a oamenilor au conferit noi dimensiuni acestui proces de integrare, care de altfel nu s-a limitat la Europa, ci a format ceea ce istoricii au considerat primul val al globalizării¹⁵.

Per total, există tendința de a citi evoluția economică a Europei secolului al XIX-lea ca o poveste de succes. Două elemente îndeamnă totuși la o anumită reținere. Mai întâi, creșterea nu a fost neîntreruptă. Variațiile conjuncturale au fost considerabile, cu faze de criză sau relativă stagnare și altele de expansiune accelerată. La nivelul economiei europene, se poate aprecia că după terminarea războaielor napoleoniene a început o fază de relativă criză și de încetinire a creșterii, care a durat în linii mari până prin anii 1840 și a fost apoi urmată de o dezvoltare accelerată în esență între 1850 și 1873, apoi de o criză semnificativă din 1873 până în 1895, și de o perioadă de boom economic de la mijlocul anilor 1890 până la primul război mondial. Până la urmă însă, aceste variații contează mai puțin atât timp cât pe ansamblu creșterea economică a fost consistentă. Mai gravă este observația că unul dintre rezultatele accelerării creșterii economice a fost **sporirea disparităților economice**, atât în interiorul statelor, cât mai ales între state. Astfel, Paul Bairoch a observat că, dacă înainte de revoluția industrială diferențele de nivel economic între regiuni nu depășeau rata de 1,6 : 1, în schimb în 1913 produsul național brut pe locuitor era de 3,44 ori mai mare în țările dezvoltate comparativ cu ceea ce noi numim Lumea a Treia (putând ajunge și la peste 10 : 1 în comparațiile dintre țări situate în poziții extreme în cele două grupe), iar în interiorul Europei raportul dintre Marea Britanie și Bulgaria era de 3,75 : 1¹⁶. Datele calculate de Angus Maddison atestă, dincolo de unele diferențe de metodologie și de parametri, aceeași creștere considerabilă a disparităților economice. Astfel, din 1820 până în 1913 deosebirea dintre produsul intern brut pe cap de locuitor al Marii Britanii și Portugaliei a crescut în termeni absoluți de la 783 la 3671 dolari internaționali Geary-Khamis 1990, iar în termeni relativi de la 1,85 : 1 la 3,93 : 1¹⁷. Este doar un exemplu, dintr-o multitudine posibile, care arată în mod limpede faptul că și în secolul al XIX-lea, ca și mai târziu, accelerarea creșterii economice a fost însoțită de sporirea inegalităților și inechităților economice la nivel mondial.

II.2. De la Principatele Române la Vechiul Regat sau de la periferia Imperiului Otoman la periferia Occidentului

II.2.1. *Pre-concepții*

Foarte multă vreme istoricii au considerat istoria secolului al XIX-lea în primul rând din perspectiva constituirii statelor naționale. **Obsesia pentru problematica națională** este deosebit de pregnantă și în discuțiile referitoare la istoria modernă a României. A existat

-
15. Baldwin, Martin 1999 ; O'Rourke, Williamson 1999. O altă viziune asupra globalizării, care evită nominalizarea atât de fermă a unor valuri compacte, la Held, McGrew, Goldblatt, Perraton 2004.
16. Bairoch 1981 : 4-10. Desigur, Bulgaria în anul 1913 este un caz extrem din cauza pierderilor pricinuite de războaiele balcanice, dar diferența crescuse de exemplu și între Marea Britanie și Portugalia la 3,2 : 1.
17. Maddison 2003 : 262. Diferențele față de țările extraeuropene au fost deseori mai mari. Astfel, în termeni absoluți diferențele dintre produsul intern brut pe cap de locuitor al Marii Britanii și al Indiei au crescut de la 1.174 la 4.248 dolari internaționali Geary-Khamis 1990, iar în termeni relativi de la 3,2 : 1 la 7,3 : 1.

tendința de a evalua orice aspect al acestei istorii mai întâi din punctul de vedere al contribuției sale la constituirea/funcționarea statului național, și abia apoi pe baza unor criterii specifice. În acest context, după cum observa Victor Axenciuc, subiectul dezvoltării economico-sociale a României moderne „a fost abordat sau examinat nu atât pe tărâm economic, prin metode specifice analizei științei economice, cât pe tărâm politic, istoric și mai ales sociologic”¹⁸.

Or, majoritatea istoricilor consideră că bilanțul secolului al XIX-lea a fost extrem de pozitiv pentru România. Unii dintre ei nu ezită chiar să considere că acesta a fost „Vremea Renașterii”¹⁹ sau „Trezirea națională”²⁰. Aproape toți istoricii ar subscrie la o afirmație precum : „Secolul al XIX-lea a fost un veac extraordinar în ceea ce-i privește pe români”²¹. La baza acestei evaluări pozitive stau mai ales realizările în constituirea statului național modern, cu momentele-cheie reprezentate de Unirea Principatelor, Independență și Marea Unire²². Cu titlu de consecință și din nevoi de coerență a discursului, **dacă bilanțul național a fost pozitiv, atunci și economic evoluția trebuie să fi fost esențialmente pozitivă**. Iar dacă se acceptă uneori că nu totul a fost perfect, de vină au fost mai ales marile puteri, stăpânirile străine care au împiedicat pe români să-și pună în valoare potențialul.

Perioada de la 1848 încoace demonstra un important progres economic comparativ cu ceea ce fusese înainte. În același timp, economia și societatea cunoscuseră un puternic proces de modernizare pe cele mai diferite planuri. Totuși, comparativ cu țările din vestul Europei, datorită stăpânirilor străine asupra a aproape jumătate din teritoriile românești aflate sub dominația imperiului austro-ungar și a celui rus, ca și unor rămășițe de natură precapitalistă, societatea românească avea o economie slab dezvoltată, predominant agrară, cu o industrie insuficientă și un sistem bancar abia încheiat, dependentă într-un înalt grad de capitalul străin²³.

Acest punct de vedere este reprezentativ pentru o anumită tradiție de stânga din cultura românească. Totuși, este simptomatic că el a fost împărtășit și de istorici cu sensibilități mai degrabă liberale, cum ar fi Vlad Georgescu, care în sinteza elaborată în exil în ultimul deceniu al regimului Ceaușescu, afirma că întârzierile în procesul de modernizare a țării s-au datorat în mare măsură împrejurărilor internaționale neprielnice²⁴. Totuși, în ciuda acestor interferențe, realizările au fost apreciabile, au fost aplicate reforme și create instituții, producția a crescut, au fost construite căi ferate, a fost introdusă moneda națională și întemeiată Banca Națională a României, a înflorit comerțul cu Occidentul, a început dezvoltarea industriei ș.a.m.d. Per total, imaginea de ansamblu este extrem de pozitivă.

Totuși, există și **elemente care tulbură imaginea pozitivă**. Relatările de epocă prezintă și multe neîmpliniri²⁵. Comparațiile cu evoluțiile istorice din alte țări au și ele un efect

18. Axenciuc 1997 : 210.

19. Acesta este chiar titlul dat părții despre anii 1831-1918 în Georgescu 1992.

20. Titlul capitolului VI în Bulei 1996

21. IR-SC 1998 : 194 (capitol de Dan Berindei).

22. De altfel, în introducerea volumului VII din tratatul de istorie al Academiei se precizează foarte clar că „Națiunea română este, de fapt, subiectul principal al lucrării, ca și frământata devenire modernă și mersul către dobândirea cadrului firesc de viațuire, procese în bună parte împlinite în 1878, urmând însă a fi desăvârșite în noua etapă [...] care s-a încheiat glorios în 1918” (IR : VII/I, XIII – text semnat de Dan Berindei).

23. Constantinescu 1997 : 336 (capitol de Nicolae N. Constantinescu).

24. Georgescu 1992 : 200.

25. Vezi și analiza din Iacob, Iacob 1995, mai ales II, 7-20.

antieuforizant. În consecință, destui istorici își dau seama că nu totul a fost pozitiv în secolul al XIX-lea românesc. Conștiința faptului că România era slab dezvoltată comparativ cu multe alte țări europene se împacă totuși greu cu tentația de a considera istoria modernă a țării ca o poveste de succes.

În consecință, **principala strategie discursivă** este aceea de a înșirui într-o prezentare predominant descriptivă diversele sectoare economice – agricultura, industria, comerțul, căile de comunicație, finanțele și sectorul bancar²⁶ –, fiecare cu realizările sale, și de a recunoaște cu jumătate de gură că au fost și probleme sau neîmpliniri. Exemplară pentru acest mod de abordare este următoarea apreciere referitoare la dezvoltarea industrială a României moderne: „Ar fi cu neputință să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria țării, în mai puțin de un secol, de la 1831 și până la 1914; industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă”²⁷. Dincolo de diversele nuanțe și chiar contradicții interne, imaginea de ansamblu este global pozitivă, și ar putea fi rezumată în felul următor: intensificarea contactelor cu Occidentul (după Tratatul de la Adrianopol din 1829) a stimulat dezvoltarea economică din Principatele Române, îndeosebi producția agricolă și exporturile de cereale; elitele românești au adoptat modelele occidentale, au luptat pentru formarea unui stat național modern și au inițiat un proces de reforme modernizatoare, dintre care un rol central a revenit reformei agrare din 1864; deși economia a rămas predominant agrară, elementul cel mai spectaculos al ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea a fost dezvoltarea industriei românești, masiv sprijinită de stat prin protecționism vamal și legi de încurajare.

Aceste abordări descriptive lasă puțin loc analizelor comparatiste sau discuțiilor referitoare la perspectivele dezvoltării economice. Deși din cultura română nu lipsesc **abordările critice**²⁸ – să ne gândim de exemplu la *Neoioabăgia* lui Constantin Dobrogeanu-Gherea (1910) –, analizele cele mai severe au aparținut unor istorici străini. Astfel, Daniel Chirot a interpretat întreaga evoluție istorică a României moderne ca aparținând unei tipologii (neo)coloniale, în cadrul căreia structurile economice, sociale și politice au fost adaptate pentru îndeplinirea rolului de periferie a Occidentului²⁹. Efectul negativ cel mai dramatic a fost situația deplorabilă a țărănimii, atestată atât de anchetele economico-sociale din primul deceniu al secolului XX, cât și de răscoala din 1907. Mulți istorici străini consideră că dezvoltarea industriei moderne a fost cu totul insuficientă, și că România, axată prea mult pe producția și exporturile de cereale, intrase într-o fundătură economico-socială, în cadrul căreia apărătorii structurilor existente aveau capacitatea de a bloca orice tentative de schimbare modernizatoare³⁰. După o analiză comparativă a situației diverselor țări exportatoare de produse agricole, Dieter Senghaas ajunge și el la concluzia că performanțele economico-sociale ale României au fost slabe și că „într-o asemenea structură agrară extrem de inegalitară și în contextul unei productivități deosebit de reduse exporturile agricole nu puteau genera impulsuri semnificative de dezvoltare pentru ansamblul economiei”, astfel încât „o structură de clasă și socială depășită a obstrucționat potențialul de dezvoltare”³¹.

26. Cf. Constantinescu 1997 : 177-385 (capitole de Ioana Constantinescu și Nicolae N. Constantinescu) și IR : VII/I, 135-166, 595-631 (capitole de Gheorghe Platon și respectiv Dan Berindei).

27. Georgescu 1992 : 136.

28. O succintă trecere în revistă am realizat în Murgescu 2000a : 2-5. Cu privire la începuturile românești ale teoretizării subdezvoltării economice, vezi Love 2002 : 53-78.

29. Chirot 2004.

30. Milward, Saul 1977 : 453.

31. Senghaas 1982 : 201.

Dintre cele două idei centrale în acest tip de analiză – blocajul în care ar fi intrat dezvoltarea economico-socială a țării și responsabilitatea elitei politice a țării pentru acest blocaj – prima este aproape întotdeauna evitată de istoricii români, iar cea de-a doua, în rarele situații când este totuși abordată, este discutată mai degrabă din perspective general-morale decât din punctul de vedere al eficacității economice a politicilor adoptate³².

Unii istorici preferă **aprecierile nuanțate**: „interesul, capacitatea și voința claselor dominante și conducătoare ale țării – reprezentate de partidele politice și guvernele diriguitorale ale politicii economice – pentru menținerea în ritm alert a prefacerilor, au fost sub posibilitățile resurselor naturale și economice ale României”³³. Alții, după ce recunosc eventual că „pe plan intern, realizările aceleiași clase politice nu au fost la nivelul politicii sale externe”, subliniază ferm că „ritmul lent al progresului lăuntric nu trebuie să ne facă a nu vedea și laturile pozitive ale politicii interne din veacul al XIX-lea. România veche nu era desigur o societate democratică, dar era totuși una liberală”, iar per total „inițiativele de modernizare ale societății românești din veacul al XIX-lea au venit de obicei de sus, de la clasa conducătoare, cu deosebire de la miezul ei radical, boierimea liberală”³⁴.

Sondajul efectuat de noi a evidențiat faptul că majoritatea respondenților consideră performanța economică a României în secolul al XIX-lea ca fiind mai degrabă mijlocie spre bună.

Tabelul II.2. *Ierarhizarea perioadei 1800-1914 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenți la istorie (% din respondenți)	26,7	33,3	33,3	6,7
Profesori de istorie (% din respondenți)	0	50,0	40,0	10,0
Profesori de alte specialități (% din respondenți)	0	30,0	60,0	10,0
Elevi de liceu (% din respondenți)	0	75,0	25,0	0
Total general (% din total respondenți)	13,8	41,4	37,9	6,9

Faptul că aprecierea este mai degrabă pozitivă rezultă și din enumerarea elementelor considerate esențiale, și deci definitorii, pentru situația economică a României în secolul al XIX-lea: liberalizarea comerțului, crearea instituțiilor moderne, începuturile dezvoltării industriale. Este evident faptul că percepția generală reflectă imaginea general pozitivă din cultura „mare”. Ideile critice, fie în forma exprimată de Constantin Dobrogeanu-Gherea, fie în variantele mai degrabă culturale ale unui Titu Maiorescu (teoria formelor fără fond), rămân mai degrabă periferice în acest tip de percepție a secolului al XIX-lea. Chiar și atunci când ele sunt enumerate, se refuză luarea în considerare a implicațiilor lor pentru bilanțul de ansamblu, după un principiu al neconsecinței (*ne sequitur*) pe care Horia-Roman Patapievici îl consideră central în funcționarea culturii moderne din România, din secolul al XIX-lea și până în zilele noastre³⁵. În aceste condiții, chiar și specialiști cunosători ai complexității situației economice și sociale a României moderne, care în alte părți ale scrierilor lor au inclus și aprecieri severe cu privire la performanțele acesteia, se lasă uneori furați de nevoile retorice ale aprecierilor sintetice pozitive:

Secolul al XIX-lea, cunoscut ca „secolul naționalităților”, a însemnat pentru Principatele Române, apoi pentru România, o perioadă de adevărată „renaștere”. *Procesul de*

32. Vezi, de exemplu, Constantiniu 1999: 233-239.

33. Axenciuc 1997: 203.

34. Georgescu 1992: 202. De observat că pentru Victor Axenciuc contribuția hotărâtoare la dezvoltarea modernă a României au adus-o țărâniștii și capitalul extern (Axenciuc 1997: 204).

35. Patapievici 2007: 26-34.

modernizare, de integrare în Europa vremii, pregătit de revoluția lui Tudor, de revoluția de la 1848, a fost instituționalizat în timpul domniei lui Al.I. Cuza, când s-a trecut la transpunerea în viață a programelor și proiectelor anterioare, în care organizarea modernă este orientată spre împlinirea obiectivelor naționale.

Cucerirea independenței de stat a creat condiții favorabile pentru intensificarea procesului de modernizare, prin consolidarea sistemului politico-instituțional, adoptarea unei legislații de protecție și încurajare a industriei naționale, promovarea unei politici vamale în conformitate cu interesele economiei naționale ș.a.

După 1878, obiectivul suprem l-a constituit desăvârșirea unității național-statale, întregul proces de dezvoltare a țării având acest țel final. Ritmul înalt de modernizare, afirmarea României în sud-estul Europei și, în general, pe continent, intensificarea luptei naționale – atât în țară, cât și în provinciile aflate sub dominație străină – vor crea premisele pentru împlinirea idealului național.

1918 se constituie ca un corolar al luptei poporului român pentru unitate și independență și, totodată, ca deschizător de perspective pentru dezvoltarea națiunii române³⁶.

II.2.2. *Impactul Occidentului. Importul de mărfuri, mode și stiluri de viață*

Am văzut anterior faptul că legătura cu Occidentul este considerată decisivă pentru evoluția istorică a României moderne. Există un consens asupra faptului că această legătură a fost asimetrică, aspectul esențial fiind **adoptarea modelului occidental** de către români. Fenomenul a fost observat încă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Alecu Russo consemna: „de la 1835 până în 1855, adică în curs de 20 de ani, mai mult a trăit Moldova decât în cele de pe urmă două veacuri [...] ochii și gândul părinților se îndrepta la Răsărit, ai noștri ochi stau țintiți spre Apus”³⁷. Teoretizarea deplină a ideii că imitarea modelului occidental a fost esențială în sincronizarea românilor cu civilizația modernă europeană a fost realizată de Eugen Lovinescu, care aprecia sintetic: „Istoria civilizației române moderne începe însă o dată cu veacul al XIX-lea, adică o dată cu integralizarea contactului nostru cu Apusul și cu schimbarea mediului nostru de formație; pornită mai de mult, revoluția de la 1848 reprezintă în mod simbolic momentul principal al acestei orientări intelectuale, economice și politice”³⁸.

Deși ideile lui Lovinescu au generat numeroase polemici în epocă, ele au căpătat drept de cetate în cultura românească. Aceasta nu înseamnă însă că ele sunt integral corecte, nici în ceea ce privește cronologia, nici în afirmația că dimensiunea ideologică a prevalat și a fost anterioară dimensiunii economice. Occidentalizarea societății românești a început încă înainte de 1800³⁹. Ea s-a desfășurat pe multiple filiere, atât prin legăturile directe pe care elitele românești le-au avut cu Europa Centrală și Apuseană, cât și pe filieră otomano-levantină, mediată de Istanbul. Au pătruns în cultura românească atât ideile și operele culturale vehiculate în Occident, cât și diverse obiecte de consum și chiar modele rezidențiale de sorginte occidentală⁴⁰. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale

36. Iacob, Iacob 1995 I: 9-10.

37. Russo 1959: 37.

38. Lovinescu 1992: III, 159.

39. Lucrarea clasică despre această problematică rămâne Eliade 1982 (prima ediție apărută în 1898). Importante nuanțări și contribuții noi: Duțu 1981; Berindei 1991.

40. Vezi, de pildă, observațiile despre „jardinomania” secolului al XVIII-lea în Theodorescu 1987: II, 145-148.

secolului al XIX-lea aceste importuri s-au intensificat, fiind stimulate atât de circulația sporită a oamenilor și mărfurilor, cât și de modelele de comportament și consum introduse de armatele de ocupație austriece și mai ales rusești care au stat în Moldova și în Țara Românească ani îndelungați (1769-1774, 1788-1791, 1806-1812, 1828-1834)⁴¹. Nu în cele din urmă, o filieră distinctă de occidentalizare a fost cea austriacă în Transilvania, care apoi a fost prelungită prin intermediul transilvănenilor stabiliți în Țara Românească și Moldova de-a lungul secolului al XIX-lea.

Deși s-au adoptat mai multe legi care erau menite să interzică importurile prea costisitoare, impactul lor a fost extrem de modest. Astfel, în plină interdicție a importului de trăsuri, Barbu Știrbei s-a întors în Țara Românească „nu cu una, ci cu două trăsuri noi, ambele comandate la Viena”⁴². Fenomenul i-a afectat nu numai pe marii boieri din capitale, ci și boierimea de provincie. Astfel, vel vistiernicul Ștefanache Bellu a adus la Ploiești un pian vienez pentru fiica sa ; tot prin intermediul negustorului Zenovie Hagi Pop din Sibiu a trebuit apoi adus și un profesor de pian german, care s-o învețe pe tânără să cânte la pianul respectiv⁴³. Nu era un caz izolat, iar fenomenul nu se limita la instrumentele muzicale și dansurile aferente. La București și la Iași au început să fie deschise magazine în care puteau fi cumpărate tot felul de mărfuri occidentale. De exemplu, „Magazinul de noutăți și mode” al fraților Bogosz oferea la Iași în 1833 bijuterii, articole pentru rochii, stofe, porțelanuri, mobile, tapițerii, arme de foc, trăsuri (!), ciocolată, vinuri „străine”, parfumuri, apă de colonie, țigarete de Havana⁴⁴. Tot mai multe articole din vestimentația boierilor și mai ales a boieroaicelor au fost importate din Occident. Într-una dintre timpuriile șarje critice la adresa adoptării modelului occidental, Alecu Russo îi descrie astfel pe tinerii boieri care se afișau prin Copou în Iași anul 1840 : „sentimental culcat într-o elegantă caleașcă, cu obișnuita țigară în vârful buzelor, cu mâna sprijinită alene pe bastonașul elegant, și arătând trăsurilor care se încrucișează cel întâi pantalon al său, croit de Ortgier, croitor de Paris, pălăria vieneză de la magazinul Mecouli et Comp., ori de la frații Bogus, așa-zise pălării venite de la Paris, după anume comandă”⁴⁵.

Analiza realizată de Ștefan Cazimir a evidențiat secvențialitatea adoptării modelului occidental. În mod evident, ea a început la nivelul elitei boierești, iar în cadrul acesteia femeile au fost mai receptive decât bărbații și tinerii decât bătrânii⁴⁶. Anii 1830-1860 au fost decisivi în ceea ce privește boierimea și „intelectualii”. Restul societății a urmat modelul elitelor cu o anumită întârziere și în mod parțial.

Adoptarea modelului occidental nu s-a limitat la schimbarea vestimentației și însușirea unor practici de divertisment și consum originare din Occident. Concepțiile despre lume și ideile politice au suferit și ele influența occidentală. Chiar naționalismul și preocuparea romantică pentru trecut și folclor erau tot imitații ale unui model practicat deja în Europa Apuseană. Într-un fel, s-ar putea spune că statul modern a fost aplicația cea mai importantă a modelului occidental pe plaiurile românești. Constituția din 1866 a fost după model belgian, iar codurile de legi după model francez. Majoritatea instituțiilor, de la cele economice până la cele culturale, au preluat modele occidentale. Multe dintre aceste instituții, ca și ramuri economice întregi, au început să funcționeze nu numai prin copierea

41. Djuvara 1995 : 95-138, 305-333.

42. Georgescu 1992 : 120.

43. Rachieru 2000 : 53.

44. Georgescu 1992 : 120.

45. Russo 1959 : 308.

46. Cazimir 1985 : 71-73.

lor după modele deja existente, ci și printr-un aport direct al unor oameni și capitaluri provenite din Occident. Este bine cunoscut rolul primordial al capitalului străin în construirea căilor ferate și în dezvoltarea industriei petroliere. Mai rar este invocat rolul său în funcționarea pur și simplu a statului român. Încă de la începutul domniei sale, Alexandru Ioan Cuza a fost conștient că politica sa putea fi finanțată numai prin apelul al împrumuturi externe, iar emisarii săi au început să soneze în acest sens pe oamenii politici și de afaceri din Occident⁴⁷; după începutul realizat în 1864, contractarea unor împrumuturi externe a devenit o practică obișnuită⁴⁸. Bugetele au crescut apreciabil, de peste 20 de ori din 1859 până în 1914⁴⁹. Statul a devenit astfel un puternic agent de redistribuire a venitului național, precum și o atracție existențială pentru reprezentanții elitelor; este de reflectat dacă atragerea fiilor de negustori și intelectuali spre cariere politico-administrative nu a reprezentat o slăbire a potențialului de dezvoltare burgheză a societății românești.

Din punct de vedere strict economic, adoptarea modelului occidental a însemnat în primul rând **creșterea importurilor**. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, deși au crescut cantitativ, importurile au fost destul de clar orientate spre nevoile de consum ale boierimii și, în consecință, au rămas relativ moderate ca pondere în ansamblul economic. Mărfurile importate au fost diverse, pe primul loc situându-se produsele manufacturate (îndeosebi țesăturile de bumbac), zahărul, untdelemnul, bumbacul, colonialele, citricele, fierul etc.⁵⁰. După 1850, dintr-o multitudine de motive, pe lângă mărfurile destinate consumului boierilor și târgoveților, încep să se importe și obiecte necesare gospodăriei țărănești, cum ar fi fierul, coasele, ceainele etc.⁵¹. În consecință, în anii 1850 a avut loc o primă creștere semnificativă a importurilor, urmată apoi de alte creșteri în anii 1860 și după 1875, după intrarea în vigoare a convenției comerciale cu Austro-Ungaria. Invazia importurilor în perioada aplicării acestei convenții, mai pronunțată desigur în orașe, este plastic descrisă de Ion Ghica, astfel adept al liber-schimbismului :

Bucurescii a fost nu demult un adevărat centru manufactorial, astăzi însă este un oraș exclusivamente de consumațiune și de petrecere; prăvălie de prăvălie, cârciumă de cârciumă, grădină de grădină și complet de complet [...] toate pline de marfă străină și de bere nemțească; var și cărămidă, sticlă și lemn, unt și zarzavaturi ne vin de peste nouă mări și nouă țări; în casa cea mai modestă ca și în palatul cel mai somptuos, de la Vlădică până la opincă, din dușumea până-n tavan, din tălpi până-n creștet nu poți găsi un pat, un pahar, un scaun, un șervet, o cizmă, o căciulă care să nu fie adusă gata din străinătate. În țara cănepei sacii și sfoara le cumpărăm de la nemți!⁵².

Dincolo de exagerările inevitabile poate în focul creației literare, sporul importurilor este lesne de observat și din studiul statisticilor.

47. Zane 1980 : 219-231.

48. Dobrovici 1934; tabele sintetice în Axenciuc : III, 707-713.

49. Axenciuc III : 618-620.

50. Bușe 1976 : 67. Pentru profilul oarecum diferit al importurilor din și prin Transilvania, vezi Penelea 1973 : 45-55.

51. Popovici 1963 : 379 (capitol de N. Corivan și C. Turcu).

52. Ghica 1879 : 579.

Tabelul II.3. *Evoluția importurilor României, 1832-1914 (medii anuale, milioane lei 1867)*

1832-1837	22
1850-1854	32
1855-1859	54
1860-1864	70
1865-1869	75
1871-1875	103
1876-1880	267
1881-1885	293
1886-1890	330
1891-1895	395
1896-1900	327
1901-1905	299
1906-1910	409
1911-1914	575

Surse : Băicoianu 1904 : I/1, 56 ; Lampe, Jackson 1982 : 103 ; Axenciuc III : 394-401.

În ciuda fluctuațiilor foarte puternice – de remarcat scăderea drastică din anii 1899-1903 –, tendința crescătoare a importurilor în secolul al XIX-lea este evidentă. Semnificativ este faptul că ele au continuat să crească și după aplicarea tarifului vamal protecționist din 1886, în pofida războiului vamal cu Austro-Ungaria. Până la acest episod, Austro-Ungaria a deținut locul I în importurile românești, fiind urmată de Marea Britanie, și apoi – cu poziții schimbătoare – de Franța, Imperiul Otoman și Germania. După 1886, în cei mai mulți ani pe primul loc s-a situat Germania, urmată de Austro-Ungaria și Marea Britanie ; trebuie remarcat faptul că în toată perioada ponderea combinată a primilor trei parteneri externi a depășit 70% din valoarea totală a importurilor românești⁵³. Pe categorii de mărfuri, textilele s-au situat pe primul loc în toți anii până în 1906, fiind surclasate apoi de metale și produsele din metal ; ponderi semnificative au avut și articolele de pielărie și încălțăminte, fructele exotice, produsele industriei alimentare (făină, zahăr, dulciuri etc.), hârtia și derivatele ei, uleiurile și grăsimile, sticlăria etc.⁵⁴. În cazul unora dintre aceste mărfuri, ponderea importurilor a scăzut după adoptarea politicii vamale protecționiste și dezvoltarea unei industrii prelucrătoare în România. Totuși, per total succesul politicii protecționiste și de încurajare a dezvoltării industriei a fost mai degrabă moderat.

Importurile din Occident au fost deci unul dintre factorii cei mai importanți care au influențat dezvoltarea economică a României până la primul război mondial. Ele au fost **totodată stimul și sfidare**. Stimul pentru adoptarea unor modele moderne, sfidare pentru că au subminat producția meșteșugărească tradițională și au creat o presiune apreciabilă asupra balanței comerciale și de plăți externe a României.

II.2.3. *Impactul Occidentului. Exporturile românești de cereale*

Există un consens că instituirea contactelor cu Occidentul le-a prilejuit Principatelor Române sporirea spectaculoasă a exporturilor de cereale spre Occident. În mod obișnuit, transformarea

53. Axenciuc III : 535.

54. Tabele anuale detaliate în Axenciuc III : 384-424. Vezi și comentariile referitoare la concurența făcută de importuri producției meșteșugărești din România în Zane 1970 : 123-152.

țării într-o economie de export este legată de Tratatul de la Adrianopol, respectiv de liberalizarea comerțului exterior al Principatelor prin articolul 5 al Tratatului de pace ruso-otoman din 2/14 septembrie 1829⁵⁵. Adepții acestei idei se bazează pe comparația dintre situația anterioară anului 1829 și cea din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum și pe datele statistice (relativ abundente după 1859), care atestă sporul semnificativ al cantităților și primatul categoric al cerealelor printre mărfurile exportate. Printr-un raționament de tipul *post hoc, ergo propter hoc*, ei conchid că sporul exporturilor de cereale s-a datorat prevederii din Tratatul de la Adrianopol.

Există însă și alte puncte de vedere, care tind să pună sub semnul întrebării însemnătatea acestui tratat. De exemplu, Nicolae N. Constantinescu a afirmat că Principatele au exportat cereale spre Occident încă înainte de 1829⁵⁶, dar opinia sa a rămas minoritară fiind de altfel puțin susținută de izvoarele istorice. Mai serioase sunt obiecțiile lui John Lampe, care a observat faptul că în anii 1830-1860 exporturile românești de cereale nu au fost prea mari :

Accesul eratic, în general limitat, al grânelor românești pe piețele vest-europene înainte de 1860 poate ajuta în explicarea creșterii lente a cultivării cerealelor pe rezervele senioriale de pe domeniile boierești. Cercetările mai vechi au făcut de regulă presupunerea falsă că ele au crescut rapid după 1830 și au citat ca dovadă premisa în egală măsură incorectă a unor înfloritoare exporturi de cereale spre Marea Britanie și Franța. Chiar și pe domeniile din Moldova, unde expansiunea rezervelor boierești a fost mai rapidă decât în Țara Românească, la mijlocul anilor 1840 suprafața cultivată pe rezerve depășea doar cu puțin totalul loturilor țărănești. Înainte de 1850, exporturile moldovenești de cereale au continuat să fie canalizate la Istanbul pentru consum sau să fie reexportate spre Mediterana răsăriteană exceptând un an excepțional, 1847 [...] Deși cifrele exacte lipsesc pentru cei mai mulți ani, achizițiile britanice probabil nu constituiau mai mult de 5% din exporturile moldovenești de cereale înainte de 1852. Importurile franceze au depășit acest mic procentaj doar în 1843, când penuria din Algeria a atras circa 10% la Marsilia. În cea mai mare parte a anilor 1830 și 1840, circa 90% din exporturile moldovenești de cereale par să fi fost împărțite între destinațiile otomane, habsburgice și italiene⁵⁷.

Cercetările lui Paul Cernovodeanu cu privire la comerțul româno-britanic, deși nu se raportează la punctul de vedere al lui John Lampe, confirmă observațiile referitoare la **începuturile dificile și mediocre ale exporturilor de cereale spre Marea Britanie**. Astfel, până în 1846 corăbiile englezești au încărcat la Galați și Brăila doar cantități foarte mici, care nu au depășit 1.000 de tone decât în 1844 ; dacă luăm în considerare și corăbiile provenind

55. Am argumentat impactul limitat al Tratatului de la Adrianopol și faptul că exporturile de cereale către Occident cresc masiv abia de pe la 1860 în Murgescu 2007, unde sunt și trimeri la sursele tuturor cifrelor invocate în acest subcapitol.

56. Constantinescu 1991 : 88. De altfel, același autor este inconsecvent, reiterând într-un alt loc aprecierile tradiționale despre însemnătatea Tratatului de la Adrianopol, care ar fi desființat presupusul monopol comercial otoman și le-ar fi îngăduit „principatelor să-și mărească volumul produselor agricole disponibile pentru piața europeană” (Constantinescu 1991 : 97). Mai interesante sunt informațiile culese și comentariile aceluiași autor cu privire la faptul că la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea armatele de ocupație ruse și austriece ar fi stimulat producția cerealiară și vânzarea cerealelor respective (Constantinescu 1991 : 88).

57. Lampe, Jackson 1982 : 104.

din Insulele Ioniene (aflate sub autoritate britanică), atunci cantitățile totale au variat între 3.000 și 6.000 tone în anii 1839-1845, excepție făcând anul 1844, când totuși nu au depășit 10.000 tone⁵⁸. Aceste ordine de mărime confirmă observația lui John Lampe, că pentru Principatele Române cererea engleză de cereale a fost marginală înainte de 1846; desigur, nu este exclus faptul că unele dintre cerealele transportate la Istanbul erau apoi reexportate spre Marea Britanie, dar ponderea unui asemenea reexport este imposibil de evaluat în actualul stadiu de cunoștințe. Pe de altă parte, datele pe care le avem despre exporturile totale de cereale ale Principatelor în anii 1830-1845 indică variații foarte mari de la un an la altul și cantități care, deși au crescut comparativ cu secolele XVI-XVIII, rămân modeste comparativ cu cele documentate pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, în 1832 și 1833 Moldova a exportat sub 11.000 de tone de cereale, ceea ce era mai puțin decât media anilor 1812-1819; este adevărat, în 1836 se exportau deja un total de peste 41.000 de tone, iar în anii următori tendința crescătoare a continuat, dar cu variații de la un an la altul în funcție de nivelul recoltei. Totuși, până în 1846 nici măcar în cel mai bun dintre ani exporturile totale de cereale ale Moldovei nu au depășit 100.000 de tone⁵⁹. Pentru Țara Românească nu dispunem de date statistice la fel de numeroase; știm totuși că în 1840 au fost exportate prin Brăila circa 61.700 de tone de cereale încărcate de 651 de corăbii, majoritatea otomane și grecești⁶⁰. Câțiva ani mai târziu, în 1845, cele 542 de corăbii care au ieșit din portul Brăila aveau un tonaj total de numai de 96.627 de tone⁶¹, ceea ce înseamnă că exporturile de cereale erau inferioare acestei cantități. Aceste date fragmentare ne indică atât faptul că în anii 1830-1845 exporturile totale ale Țării Românești au fost comparabile cantitativ cu cele ale Moldovei, cât și faptul că tendința de creștere a fost reală, dar limitată ca amploare.

Pragurile cantitative conturate înainte de 1846 au fost depășite în deceniul următor, când o parte crescândă a exporturilor românești de cereale s-a îndreptat spre Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei. Liberalizarea importurilor britanice de cereale a fost importantă, dar la fel de importante au fost și situațiile speciale din această perioadă, cum a fost foametea din Irlanda din anii 1845-1851 sau războiul Crimeii (1853-1856). Astfel, în 1847, exporturile totale Moldovei au ajuns la circa 100.000 de tone cereale, dintre care circa 40.000 de tone s-au îndreptat spre Marea Britanie⁶². Creșterea a continuat în cea mai mare parte a deceniului următor, exporturile totale ale celor două principate variind – cu excepția anilor foarte proști – între 200.000 și 500.000 de tone⁶³. În cadrul acestor exporturi, porumbul s-a aflat de regulă pe primul loc, urmat de grâu, în timp ce ponderea combinată a celorlalte cereale (secară, mei, orz) nu a depășit de regulă 15%.

Este timpul să sintetizăm informațiile cantitative referitoare la exporturile românești de cereale din anii 1830-1860: exporturile au fost relativ modeste în anii 1830, au cunoscut

58. Cernovodeanu 1986: 90-91, 121-123.

59. Bușe 1976: 26, 56.

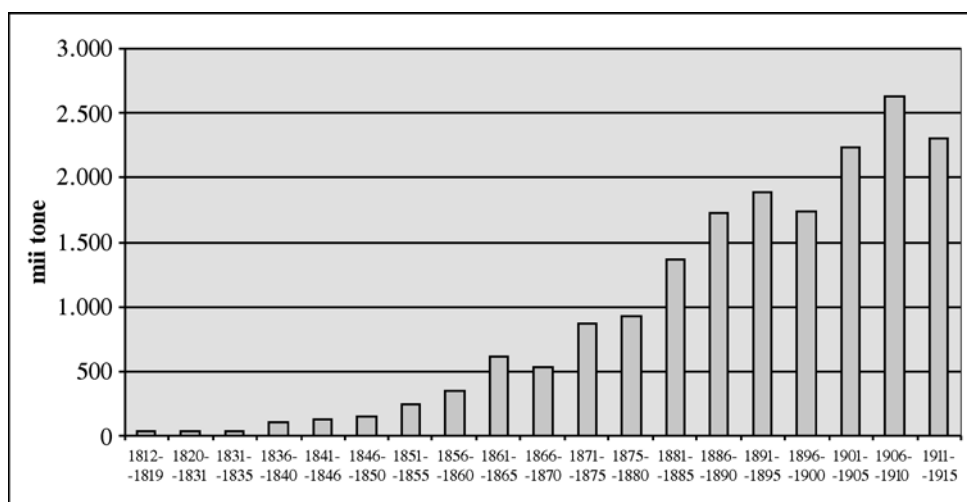
60. Filitti 1915: 223.

61. Platon 1999: 227-228.

62. Popovici 1963: 344 (capitol de N. Corivan și C. Turcu); Cernovodeanu 1986: 123.

63. Și pentru acest deceniu informațiile disponibile sunt mai bune pentru Moldova, cele mai importante studii fiind Popovici 1963: 380-382 (capitol de N. Corivan și C. Turcu) și Bușe 1976: 100 (tabel cu totaluri anuale, care indică exporturi ce au variat între circa 60.000 și circa 190.000 de tone). Pentru Țara Românească lipsesc studiile concludente, dar un ordin de mărime poate fi estimat acceptând că exporturile de cereale ale principatului muntean au crescut în anii 1846-1860 mai rapid decât cele ale Moldovei, ajungând de la o relativă paritate la mijlocul anilor 1840 la un raport de 1,5-2: 1 la sfârșitul anilor 1850 (raport sugerat și de informațiile despre valoarea exporturilor celor două Principate).

apoi o fază de creștere în 1839-1845, fără a depăși însă 100.000 de tone anual pentru nici unul dintre cele două Principate, și au sporit masiv după 1846, când volumul total al exporturilor de cereale al celor două Principate a depășit pragul celor 200.000 de tone. Pentru comparație, să menționăm că în 1861 Principatele Unite au exportat un total de circa 533.000 de tone cereale, că în anii 1862-1866 media exporturilor a fost deja de 674.000 de tone, că pragul de un milion de tone a fost depășit în 1871, pragul de 2 milioane de tone în 1893, că exporturile cele mai mari de dinainte de primul război mondial au fost realizate în 1911 cu aproape 3,9 milioane de tone, și media anilor 1911-1913 a fost de 3,15 milioane de tone⁶⁴. În mod evident, **cea mai mare parte a creșterii exporturilor de cereale a avut loc după 1860**. În anii 1830-1860, exporturile de cereale ale Principatelor Române au crescut, dar nivelul lor nu a depășit în nici un an 20% din media anilor 1911-1913.



Surse : Murgescu 2007 ; Axenciuc : III, 369-373 ; Adam, Marcu 1959 : 268-269. Pentru 1831-1870 medii estimate pe baza unor date fragmentare.

Figura II.1. *Evoluția exporturilor românești de cereale în secolul al XIX-lea*

Aceste date, care confirmă pe deplin observațiile lui John Lampe, pun sub semnul îndoielii impactul Tratatului de la Adrianopol. Evident, tratatul în sine nu a determinat creșterea imediată a exporturilor românești de cereale. Dacă mai avem în vedere și faptul că în anii 1830-1845 cele mai multe dintre exporturi s-au îndreptat spre Istanbul, este limpede că **nivelul exporturilor nu a fost determinat de prevederile tratatelor internaționale, ci de factorii economici**. În cazul concret al unui flux comercial esențială este marja de profit, ce rezultă din diferența dintre prețul la care se vând mărfurile și suma prețului la care aceste mărfuri au fost cumpărate și costurile totale ale realizării operațiunilor comerciale (incluzând aici costul transporturilor, taxele, dobânzile pe capitalul împrumutat etc.).

64. Axenciuc III : 369-373.

În mod logic, primul punct de investigat ar trebui să fie prețurile cerealelor pe piețele europene și în porturile dunărene. Vom prefera totuși să ne referim mai întâi la unele aspecte ținând de **infrastructura comerțului cu cereale**. În liniile sale esențiale, această infrastructură a fost pusă la punct în anii 1830. Astfel, Brăila și Galați au primit regimul de porto-franco și au atras importante comunități de negustori din Europa Mediteraneană și Apuseană⁶⁵. În 1836 a fost numit primul viceconsul britanic la Galați, iar în 1837 un viceconsul britanic a fost trimis și la Brăila, ambii agenți diplomatici având și misiunea de a stimula comerțul britanic în aceste porturi⁶⁶. Ziarele comerciale și bursa de cereale au facilitat circulația informației economice și au micșorat costurile de tranzacție. Chiar dacă îmbunătățirea rețelei de drumuri și a infrastructurii portuare s-a produs doar gradual într-o perioadă mult mai lungă, și în această privință începuturile au fost făcute încă din anii 1830.

Putem reveni acum la problema crucială: **prețurile cerealelor pe piețele europene**⁶⁷. Dincolo de variațiile locale sau anuale, prețurile britanice au fost cele mai mari din Europa secolului al XIX-lea. Astfel, prețul mediu al grâului a depășit 20 de lire sterline pe tonă în anii 1801-1815, a scăzut apoi la 14 lire și 5 șilingi în media anilor 1821-1825, a crescut la 15 lire și 10 șilingi în media anilor 1826-1830 (ceea ce explică liberalizarea relativă a importurilor în 1828) și a variat între 13 și 14 lire sterline pe tonă în anii 1831-1870, fiind stabilizat mai întâi de sistemul taxelor de import în scală mobilă introdus în 1828, apoi de liberalizarea importurilor după 1846⁶⁸. În țările Europei continentale prețul grâului a fost de regulă mai mic: în Franța mediile au variat între echivalentul a 10-12 lire pe tonă în anii 1825-1850, iar în Italia prețurile medii au variat între 7,5 și 9 lire pe tonă în anii 1826-1845, crescând apoi la o medie de 10 lire și 5 șilingi în 1846-1850. Trebuie semnalat că după 1846, în parte datorită importurilor în creștere ale Marii Britanii, în parte datorită crizelor proprii din anii 1846-1848 și a avansurilor industrializării, prețurile din Europa continentală au început să se apropie de cele britanice, fără însă a le egala. Astfel, în 1851-1855, în Franța, prețul mediu al grâului a fost echivalentul a 13 lire și 5 șilingi, iar în Italia echivalentul a 12 lire și 6 șilingi. Pentru comparație, la Brăila și Galați prețul grâului a variat între 13-18 șilingi pe quarter în anii 1836-1838, a depășit 20 de șilingi pe quarter în 1839 și a variat apoi considerabil în anii 1840, între 15 și 32 de șilingi pe quarter⁶⁹. Prin urmare, în 1836-1838 prețul grâului era la Brăila și Galați cam un sfert din prețul mediu britanic și cam jumătate din prețul italian; deși după 1839 se poate observa un ușor proces de apropiere, în anii 1840 prețurile din porturile dunărene au continuat să fie de 2-3 ori mai mici decât cele britanice și de 1,5-1,8 ori mai mici decât cele italiene. Mai mult, prețurile de la Brăila și Galați au fost în anii 1830 mai mici decât cele din Rusia, care era principalul exportator de cereale la nivel european⁷⁰. Deci, din punctul de vedere al diferenței de prețuri, Principatele Române ar fi trebuit să exporte masiv cereale încă din anii 1830⁷¹.

65. Principalele monografii ale celor două porturi în perioada de referință sunt Giurescu 1968 și Bușe 1976. Pentru ansamblul reglementărilor fiscal-vamale, indispensabilă rămâne Băicoianu 1904.

66. Cernovodeanu 1986: 82-88. Mai nou, Ardeleanu 2008.

67. Informațiile cantitative din acest paragraf se bazează pe datele din Mulhall 1903: 469.

68. Pentru regimul importurilor de cereale în Marea Britanie vezi Bairoch 1976a: 40-43, 190-193.

69. Cernovodeanu 1986: 92, 123-124, 149.

70. În Rusia, prețul mediu al grâului a variat între 6-7 lire pe tonă în anii 1830 și a crescut la peste 8 lire pe tonă după 1846 (Mulhall 1903: 469).

71. Această posibilitate mai degrabă teoretică trebuie imediat nuanțată în ceea ce privește posibilitatea exporturilor spre Marea Britanie. Sistemul britanic al taxelor de import în scală mobilă, aplicat din 1828 până în 1846, făcea ca marjele de profit pentru negustorii care aduceau cereale în

O explicație adusă deseori pentru performanța scăzută a exporturilor românești din anii 1830-1860 a fost cea a avatarurilor amenajării canalului Sulina și **șicanele autorităților ruse**, care efectuau controlul sanitar la gurile Dunării și percepeau diverse taxe de trecere⁷². Cât de mult au contat aceste dificultăți și șicane este greu de calculat. În lipsa unor studii aplicate, care să le măsoare impactul asupra afacerilor diverșilor negustori, vom postula totuși că ele nu au influențat semnificativ volumul comerțului. Dacă îngrijirea defectuoasă a brațului Sulina ar fi fost atât de gravă, atunci ar fi trebuit ca un număr foarte mare de corăbii să eșueze sau să naufragieze în Deltă; deși asemenea evenimente nu au lipsit, informațiile disponibile până acum documentează mai degrabă faptul că anual sute de corăbii au trecut cu succes prin gurile Dunării, fără ca pierderile să fie neobișnuit de mari. Dacă taxele impuse în Deltă de autoritățile ruse ar fi fost atât de mari încât să elimine posibilitățile de a obține profit, atunci negustorii care ar fi suferit o dată din cauza acestor șicane fie ar fi dat faliment, fie s-ar fi reorientat spre alte destinații. Or, informațiile disponibile până acum arată numeroase cazuri de negustori care au continuat afacerile ani de-a rândul și nici nu au dat faliment. Aceste observații ne întăresc opinia că nu șicanele ruse sunt cu adevărat responsabile pentru înfrânarea relativă a creșterii exporturilor românești de cereale din primele decenii de după Tratatul de la Adrianopol.

Atunci care a fost motivul principal pentru care Principatele nu au exportat cantități mai mari de cereale în anii 1830-1860? Surprinzător sau nu, problema cea mare a fost **producția insuficientă**. Stefan Welzk a observat încă de mai multă vreme faptul că nivelul exporturilor românești de cereale a depins în mai mare măsură de variațiile producției decât de prețuri. Pentru anii 1898-1910 el a calculat la grâu o corelație de 0,86 între volumul exportului și cel al producției aceluiași an (doar 0,31 corelația dintre volumul exportului și cel al producției anului precedent), iar la porumb o corelație de doar 0,18 între volumul exportului și cel al producției aceluiași an, dar 0,88 corelație între volumul exportului și cel al producției anului precedent. Această diferențiere era într-un fel de așteptat, deoarece grâul se recolta la începutul verii și putea fi exportat încă în același an, în timp ce porumbul se recolta prea târziu toamna pentru a mai fi exportat înainte de venirea iernii și înghețarea Dunării. În felul acesta, corelația export-produție era mult mai puternică decât corelația export-prețuri (-0,63), calculată prin raportarea prețurilor de export și la cantitatea reținută pentru consumul intern⁷³. Desigur, calculele lui Stefan Welzk se referă la o perioadă relativ târzie; există însă destule indicii că ideea lor centrală, și anume faptul că volumul exporturilor a fost influențat mai mult de volumul producției decât de variațiile prețurilor, este valabilă și

Marea Britanie să varieze foarte mult de la un an la altul, în funcție de nivelul prețului de pe piața internă din acest stat (Menzel 1988: 442). Concret, dacă prețul britanic al grâului creștea la peste 73 șilingi pe quarter, taxa vamală era de numai un șiling, ceea ce înseamnă că negustorului îi rămâneau 72 de șilingi din vânzarea unui quarter de grâu; dacă prețul britanic era între 70 și 71 de șilingi pe quarter, taxele vamale erau de 10 șilingi și 8 penny, iar la prețuri mai scăzute taxele creșteau gradual, ajungând la nivelul de 34 șilingi și 8 penny dacă prețul britanic era între 52 și 53 de șilingi pe quarter, ceea ce înseamnă că în acest caz negustorului îi mai rămâneau numai circa 14-15 șilingi din vânzarea unui quarter de grâu. Acest sistem făcea ca media multianuală a prețurilor să fie puțin relevantă pentru oportunitățile reale de afaceri. Totuși, se cuvine să observăm faptul că Marea Britanie a importat cereale în toată perioada de funcționare a sistemului taxelor în scală mobilă și că în nici un an importurile nu au scăzut sub 150.000 de tone (Mitchell 2003: 403).

72. Cernovodeanu 1986: 69-96, 108-119.

73. Welzk 1982: 39.

pentru restul secolului al XIX-lea. Astfel, în iarna anului 1831, în contextul unei dispute cu guvernatorul rus Kisseleff, care considera prioritară asigurarea consumului intern, boierii interesați de exportul de cereale au argumentat că din recolta anului 1830 erau disponibile pentru export (după scăderea cantităților estimate pentru consumul intern și pentru sămânța necesară următorului ciclu productiv) 12.791 de chile de grâu și secară și 41.730 de chile de porumb⁷⁴, deci un total de circa 15-16.000 de tone; aceste cantități, reprezentau circa o șeptime din consumul intern și circa o optime din producția totală, erau doar cu foarte puțin mai mari decât volumul exporturilor moldovenești de cereale din anii 1812-1819 (o medie anuală de circa 15.000 de tone). Două concluzii se impun. Una privește perioada anterioară: informația din 1830 sugerează că și înainte de 1829 volumul relativ mic al exporturilor fusesse determinat mai puțin de înjunctiunile otomane și probabil mai mult de mediocritatea capacității productive proprii. Cea de-a doua, mai importantă, este aceea că nivelul producției documentat pentru anul 1830 – echivalentul unui total de circa 110-120.000 de tone⁷⁵ – era prea mic pentru a îngădui exporturi cu adevărat spectaculoase. Alte dezavantaje erau preponderența copleșitoare a porumbului asupra cerealelor cerute în mai mare măsură pe piețele externe (grâul, secara) și faptul că ținuturile care aveau disponibilitățile cele mai mari de export (pe locul întâi Dorohoi, pe locul al doilea Roman) nu erau și cele mai bine plasate din punctul de vedere al posibilităților de transport. Chiar și estimările mult mai optimiste împărtășite în 1834 de marele logofăt Alexandru Ghica lui Charles de Bois-le-Comte, care indică o producție totală de circa 300.000 de tone de cereale anual, asupra cărora emisarul francez emite serioase rezerve⁷⁶, indică faptul că potențialul de export al Moldovei era încă modest. Nici în cazul Țării Românești situația nu era mult mai bună: datele strânse în 1834 de Bois-le-Comte indică pentru anii 1831-1833 variații ale producției totale de cereale între circa 620.000 de tone și circa 950.000 de tone, cu o medie ceva mai mică de 750.000 de tone anual; dacă scădem consumul intern, disponibilul de export era sensibil mai mic de 100.000 de tone anual⁷⁷.

Este astfel evident faptul că, în primii ani de după 1829, piedica cea mai mare pentru exporturile românești de cereale era producția insuficientă. Această observație ni se pare importantă și pentru evaluarea situației de dinainte de 1829. Nici înainte de 1829 piedica principală în calea exporturilor românești de cereale nu au fost restricțiile otomane, și cu atât mai puțin un imposibil de documentat „monopol comercial otoman”; problema principală era și atunci slabul potențial productiv propriu, care, asociat cu marea capacitate de absorbție a Istanbulului, făcea ca exporturile românești să nu se îndrepte mai departe în lumea mediteraneană sau spre Occident. De altfel, Istanbulul a rămas principalul debușeu pentru cerealele românești și în primele decenii de după 1829.

Dar dacă impactul Tratatului de la Adrianopol asupra exporturilor românești de cereale a fost limitat, nu este mai puțin adevărat că în anii 1830-1870 au crescut treptat atât cererea din Europa Apuseană, cât și potențialul productiv al Principatelor Române și nivelul exporturilor lor. Eșalonat pe o perioadă relativ mare de timp, **sporul producției cerealiere** a fost considerabil. El a fost obținut mai ales pe cale extensivă, prin creșterea suprafețelor

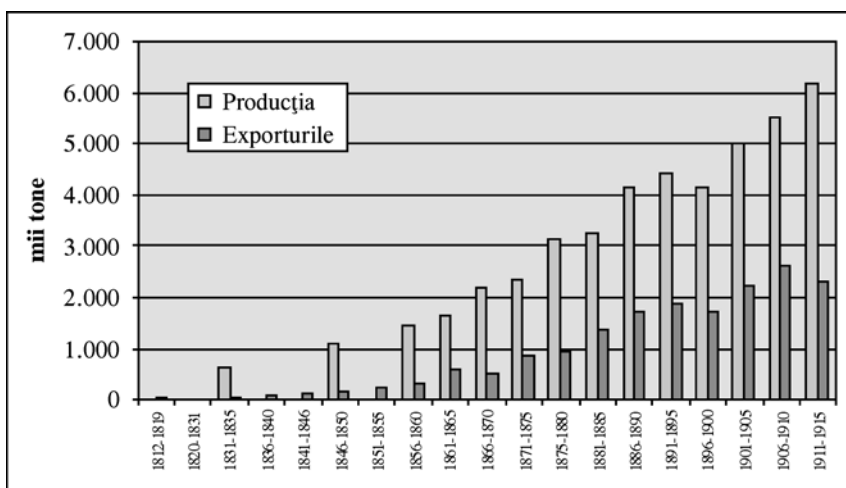
74. Istrati 1973: 215.

75. Aproximarea derivă dintr-o anumită nepotrivire a totalurilor indicate în tabelul sumativ din Istrati 1973: 215.

76. Călători-XIX: III, 136.

77. Călători-XIX: III, 104-105. De remarcat că aceste cifre sunt sensibil mai mari decât cele la care a ajuns Corfus 1969: 339-343, ale cărui cifre indică pentru anii 1831-1833 o medie anuală de circa 409 de milioane de ocale, adică doar puțin peste 500.000 de tone.

cultivate cu cereale și a forței de muncă folosite în agricultură și într-o măsură mai mică pe cale intensivă, prin creșterea productivității. În prima fază, sporul a fost mai rapid pentru Moldova, unde producția a ajuns la circa 300.000 de tone în 1850 și la circa 450.000 de tone în 1860⁷⁸. În cazul Țării Românești, evaluarea sporului este îngreunată de divergențele dintre cifrele diverselor surse cu privire la producția de la începutul anilor 1830 ; dincolo de aceste neconcordanțe, pentru începutul intervalului putem constata în mod ferm faptul că în 1850 producția ajunsese la circa 800.000 de tone, iar în 1861 a ajuns la circa un milion de tone⁷⁹. Dacă pentru anii 1830-1860 informațiile cantitative sunt uneori problematice, pentru perioada de după 1862 avem situații anuale ale producției de cereale⁸⁰. Aceste informații mai bogate ne îngăduie să folosim în analiză mediile pe câte cinci ani, care permit atenuarea impactului fluctuațiilor aleatorii de la un an la altul și surprinderea mai clară a evoluțiilor pe termen mediu și lung ; pe baza acestor medii, putem constata că în circa o jumătate de secol producția totală de cereale a crescut de la 1,7 milioane de tone în 1862-1866 la circa 6,2 milioane de tone în 1911-1915, adică de mai mult de 3,6 ori. Creșterea a fost ceva mai accentuată la grâu (0,5 milioane de tone în 1862-1866 și 2,2 milioane de tone în 1911-1915) decât la porumb (0,8 milioane de tone în 1862-1866 și 2,8 milioane de tone în 1911-1915), care totuși a rămas pe primul loc în majoritatea anilor⁸¹. În mod evident, cea mai mare parte a creșterii producției cerealiere se plasează după 1860, ceea ce explică și expansiunea relativ târzie a exporturilor.



Surse : Corfus 1969 : 338-376 ; Corfus 1982 : 338-360 ; Popovici 1963 : 106 (capitol de Ecaterina Negruți) ; Axenciuc : II, 519 ; pentru exporturi, vezi figura II.1.

Figura II.2. *Exporturile în raport cu producția de cereale în Principate/România în secolul al XIX-lea*

78. Popovici 1963 : 106 (capitol de Ecaterina Negruți).

79. Datele fragmentare pentru producția de cereale a Țării Românești au fost puse laolaltă de Corfus 1969 : 338-379 și Corfus 1982 : 338-360.

80. Axenciuc : II, 515-516.

81. Axenciuc 1997 : 109.

Faptul că nivelul exporturilor a depins în primul rând de capacitatea de producție nu trebuie să ne mire. Într-un fel, era o legătură tipică pentru economiile încă preponderent agricole („de tip vechi”) ale epocii moderne timpurii⁸². Se pune însă întrebarea în ce măsură sporul producției cerealiere a fost determinat de cererea de cereale pentru export. În absența unui studiu care să calculeze riguros ponderea diversilor factori în creșterea producției agricole românești din secolul al XIX-lea, ne vom mulțumi cu câteva observații generale. Astfel, este clar că interesul de a vinde cereale exportatorilor a motivat acțiunile multor mari proprietari și arendași. Faptul este vizibil încă de timpuriu, prin strădaniile pentru răspândirea culturii grâului de toamnă în anii 1830-1840⁸³. Pe de altă parte, pentru majoritatea producătorilor direcți exportul era o realitate îndepărtată, iar asigurarea consumului propriu prioritară, urmată de nevoia acoperirii obligațiilor către stăpânul de moșie și către stat. Preocuparea pentru autoconsum și sporul demografic au avut deci un rol important în creșterea producției cerealiere. Populația teritoriilor care au intrat în componența Vechiului Regat a crescut de la ceva mai mult de 2 milioane în 1800, la peste 2,5 milioane de locuitori în 1830, circa 3,9 milioane de locuitori în 1860 și circa 7,7 milioane de locuitori în 1915. Dacă ne vom raporta numai la perioada 1830-1914, atunci avem o creștere de circa trei ori a populației și de circa 10 ori a producției cerealiere. În mod evident, **sporul demografic și cererea la export s-au potențat reciproc** în a determina profilul cerealier al economiei românești din secolul al XIX-lea.

Capacitatea de export cerealier a crescut deci considerabil în România secolului al XIX-lea. Cea mai mare parte a acestui spor a fost realizată însă relativ târziu în cursul acestui secol. Or, perioada cea mai profitabilă pentru exporturile de cereale au fost anii 1846-1873. După această dată, prețurile de pe piețele occidentale au scăzut dramatic⁸⁴, cazul extrem fiind Marea Britanie (principalul importator european), unde în 1891-1895 mai aveau doar 51 % din nivelul mediu al anilor 1871-1875⁸⁵; redresarea care a urmat după 1895 a fost doar parțială, până în 1914 prețurile occidentale nemaatingând nivelurile de dinainte de 1873. Or, în perioada de prețuri ridicate exporturile românești de cereale, deși au cunoscut o tendință crescătoare, nu au depășit nivelul de un milion de tone anual. Acest prag a fost depășit abia în 1878, când prețurile începuseră deja să scadă. Cu alte cuvinte, din cauza incapacității de a-și spori suficient de rapid producția, **România a exportat cantitățile cele mai mari de cereale în condițiile unei conjuncturi relativ defavorabile**. Mai mult, în timp ce alte state au răspuns noilor condiții prin scăderea exporturilor de cereale și orientarea spre alte produse de export, România a continuat să-și accentueze orientarea cerealieră și după 1873.

Preponderența în creștere a cerealelor s-a reflectat și în structura exporturilor. În 1833 cerealele reprezentau, din punct de vedere valoric, numai circa o șesime din exporturile Țării Românești, plasându-se în urma exporturilor de animale vii, care asigurau circa o jumătate din valoarea totală⁸⁶. Raportul s-a schimbat rapid, iar de la mijlocul anilor 1840 avem o clară

82. Kula 1970 : 32-83 ; Grenier 1996 : 269-298.

83. Corfus 1969 : 297-298.

84. Cauza principală a acestei scăderi a fost concurența provocată de importul cerealelor ieftine din America, facilitată de scăderea costului transporturilor maritime. Studiul de pionierat pentru acest aspect a fost North 1958, depășit ulterior de Harley 1980. Mai nou, O'Rourke 1997, O'Rourke, Williamson 1999 : 29-55 și Persson 2004.

85. Calculul nostru pe baza mediilor anuale din Mitchell 1988 : 757 ; cf. Mulhall 1903 : 469, Rostow 1978 : 166 și graficul din Tracy 1989 : 27 ; cf. și Adam, Marcu 1959 : 344-346.

86. Platon 1999 : 192.

preponderență a exporturilor de cereale. Statisticile moldovenești, mai complete decât cele ale Țării Românești, documentează clar această mutație. Astfel, în anii 1847-1859 cerealele au reprezentat 73% din exporturi, iar animalele și produsele animaliere au scăzut sub 20%⁸⁷. **Primatul cerealelor în cadrul exporturilor românești** a continuat neștirbit în toată perioada de până la primul război mondial. Deși la un moment dat au crescut și exporturile de lemn și cele de petrol și produse petroliere, cerealele au continuat să dea peste două treimi din valoarea exporturilor în aproape toți anii de până la începutul primului război mondial, ponderea ajungând însă uneori și la peste 80%⁸⁸.

Un aspect mai trebuie clarificat. În cultura română a bătuit ideea că România a fost „grânarul Europei”. Această idee a fost contrazisă de către Victor Axenciuc, care, după ce a trecut în revistă unele dintre cantitățile exportate, a conchis fără drept de apel: „[...] România nu a putut și nu putea să fie o bază prioritară de aprovizionare cu cereale a Europei, sau, cum a circulat legenda, grânarul Europei”⁸⁹. În ceea ce ne privește, am reluat analiza pe baza unui număr sporit de date, iar cifrele la care am ajuns confirmă evaluarea lui Victor Axenciuc. Exporturile românești de cereale au reprezentat sub 10% din importurile europene în anii 1854-1858⁹⁰, circa 10,3% în 1871-1875, 12,8% în 1891-1895 și 12,7% în 1911-1913⁹¹. Ponderea relativ modestă a cerealelor românești în aprovizionarea Europei industrializate contrastează cu rolul lor crucial în exporturile românești și în general în funcționarea economiei și societății românești; acest contrast reflectă însă caracterul periferic al integrării României moderne în economia mondială a secolului al XIX-lea.

II.2.4. *Impactul Occidentului ? Structura socială din Vechiul Regat*

Structura socială a cunoscut importante prefaceri în secolul al XIX-lea. La începutul secolului, Principatele Române erau societăți segmentate în stări juridice distincte. Principalele categorii sociale erau țăranii (care constituiau majoritatea populației), boierii, clerul, orășenii și robii țigani. Diferențieri existau și în rândurile fiecăreia dintre aceste categorii, unele fiind fixate juridic, altele doar izvorâte din realități sedimentate în timp. Vom menționa doar două aspecte aici. Primul privește țăranimea. După reformele de la mijlocul secolului al XVIII-lea, țăranii erau în principiu liberi juridic. Unii aveau și pământ propriu, mai ales în zonele de deal și de munte; unii trăiau însă pe moșii boierești sau mănăstirești, fiind dependenți economic și social de stăpânii respectivelor domenii. Al doilea aspect privește boierimea. Aceasta s-a străduit să-și solidifice deosebirea față de restul societății și pentru aceasta a acceptat chiar și codificările domnești care legau statutul boieresc de exercitarea unei dregătorii; totuși, în primele decenii ale secolului al XIX-lea mai mulți domni au vândut masiv ranguri boierești, ceea ce a facilitat mobilitatea socială ascendentă a unor noi îmbogățiți

87. Popovici 1963: tabelul anexă C (alcătuit de N. Corivan și C. Turcu).

88. Ponderi anuale la Axenciuc III: 366-368. Excepție fac anii 1899 și 1900, când, din cauza recoltelor proaste, ponderea cerealelor a fost de „numai” 65,1 și respectiv 61,7%; la polul opus se situează anul 1893, când cerealele au reprezentat 91,3% din exporturile României.

89. Axenciuc 1999.

90. Comerțul internațional cu cereale a fost estimat pentru această perioadă la 4,1 milioane de tone anual, aproape integral îndreptate spre piețele din Europa Apuseană și Mediteraneană (Stern 1960: 58-60).

91. Mureșan 2006: 44-47 (articol de Bogdan Murgescu și Viorel Bratosin). Inutil de precizat faptul că aceste cifre reprezintă mai degrabă ordine de mărime aproximative decât date de precizie absolută.

(denumiți în epocă „ciocoi”), care au concurat cu boierii de viță mai veche. Constituirea statului modern a presupus și eliminarea împărțirii pe stări : în 1847 a fost abolită robia țiganilor, iar rangurile boierești au fost eliminate prin Convenția de la Paris din 1858. Deși după această dată societatea era alcătuită din cetățeni având principial drepturi egale, elementele de stratificare s-au menținut, iar în unele privințe chiar s-au accentuat. Sistemul de vot cențitar, statuat prin Constituția din 1866, este doar un exemplu pentru această diferențiere, care menținea într-o situație de inferioritate socială cea mai mare parte a populației țării. Acest fapt este valabil atât pentru țărănime, care a continuat să formeze circa 80% din populația țării chiar și la începutul secolului XX, cât și pentru o parte din populația în creștere a orașelor.

Transformările din structura socială a orașelor au fost influențate masiv de procesul de conectare a societății românești la Occident. În secolul al XIX-lea orașele românești au crescut mai mult decât așezările rurale ; totuși, ponderea lor în ansamblul populației nu a depășit 20% înainte de primul război mondial⁹². Creșterea a fost foarte inegală, cel mai mult evoluând capitalele București și Iași (acesta din urmă stagnând însă după pierderea statutului de capitală în 1862), orașele-porturi și câteva noi centre industriale, în timp ce multe alte așezări urbane au stagnat⁹³. Potrivit lui Leonida Colescu, cea mai mare parte a sporului populației orașelor s-a datorat nu natalității proprii a acestora, ci mai ales fluxului migrator, iar în cadrul acestuia imigranții veniți din afara țării au depășit numeric sătenii mutați la oraș⁹⁴. Această observație este de natură să ne reamintească faptul că România secolului al XIX-lea a fost o țară de imigrație și că aici s-au stabilit nu numai un număr considerabil de transilvăneni și evrei galițieni, ci și mulți specialiști și muncitori calificați veniți din diverse părți ale Europei Apusene și Centrale. Rolul acestor imigranți a fost considerabil atât în prefacerea peisajului urban, cât și în asigurarea funcționării statului modern și a economiei Vechiului Regat. Cu aceasta atingem o altă problemă : modificarea echilibrelor în interiorul societății urbane. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, categoriile cele mai numeroase ale populației urbane fuseseră alcătuite de meșteșugari și negustori.

-
92. Dacă statisticile moderne oferă o anumită certitudine cu privire la ponderea orașelor în preajma primului război mondial, părerile specialiștilor sunt controversate în legătură cu ritmurile creșterii urbane. Astfel, o parte dintre istorici preiau fără probleme împărțirea în așezări rurale și urbane folosită în recensământul din 1860, ceea ce îi face să accepte pentru această dată o pondere de 17,6% pentru populația urbană (Berindei 1992 : 74 ; Iacob, Iacob 1995, I : 25) ; în acest caz, cea mai mare parte a creșterii ponderii orașelor s-a realizat în perioada anterioară Unirii Principatelor, în timp ce în cei 55 de ani de la această dată până la primul război mondial procentajul populației urbane a crescut doar cu circa 2%. Victor Axenciuc contestă însă includerea în categoria orașelor a unor „târgușoare cu 1.000-1.500 locuitori, fără nici un atribut urban, în afară de aglomerarea agricol-comercială” și propune rectificarea procentajului populației urbane în 1860 la 10,8% (Axenciuc 1997 : 197 ; pentru mai multe argumente și trimiteri bibliografice, vezi și Axenciuc : II, 15-22) ; în acest caz, creșterea ponderii orașelor se împarte mai echilibrat pe parcursul întregului secol al XIX-lea.
93. Astfel, potrivit recensământului din 1912, statul român cuprindea doar un oraș cu peste 100.000 de locuitori (București – 338.109 locuitori la 19 decembrie 1912) și doar alte cinci orașe au peste 50.000 de locuitori (Iași – 75.882 de locuitori, dar în scădere față de 1899 ; Galați – 71.719 locuitori ; Brăila – 64.730 de locuitori ; Ploiești – 56.594 de locuitori ; Craiova – 51.973 locuitori) ; de menționat faptul că cele 72 de localități clasificate drept orașe cuprindeau și patru așezări care aveau mai puțin de 2.000 de locuitori (Mangalia, Cuzgun, Filipești și Baia de Aramă) (EIR : I, 332-333 – capitol de Ion Alexandrescu).
94. Colescu 1944 : 38.

Aceste două categorii au rămas importante și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar au cunoscut totuși serioase dificultăți economice și sociale din cauza competiției exercitate de industria modernă de factură occidentală și de imigranți. Relativa plafonare și situația materială precară a multora dintre micii meșteșugari urbani au făcut ca mulți analiști să ia în considerare un anumit deficit al potențialului burghez al orașelor românești din secolul al XIX-lea. Problema poate fi analizată pe două niveluri. Unul privește acapararea unei părți a funcțiilor economice urbane de către imigranți, mai ales de către evrei, care, potrivit Constituției din 1866, au fost lipsiți de posibilitatea dobândirii statutului de cetățeni și au continuat să fie discriminați de facto și după revizuirea articolului 7 în 1879; în felul acesta, deficitul burghez este o funcție a structurii etnico-naționale a burgheziei economice, care ar fi fost în mare măsură străină de corpul social al națiunii române. Cel de-al doilea nivel de analiză pornește nu de la diferențierile etnico-naționale, ci de la rolul de ansamblu al burgheziei economice, care pe ansamblu s-a văzut eclipsată de ascensiunea altor categorii burgheze, și în primul rând de birocrație. Carierele în aparatul de stat au exercitat o atracție crescândă de-a lungul secolului al XIX-lea, generând un proces semnificativ de abandonare a tradiției afacerilor de familie de către mulți dintre cei mai promițători descendenți ai negustorilor din prima jumătate a acestui secol. Această schimbare a traseelor sociale a alimentat sporul considerabil al birocrației, mai ales după constituirea statului modern⁹⁵. Desigur, în cadrul birocrației își găseau locul atât marii funcționari, cât și un număr mare de angajați mărunți. Această diversitate se regăsește și la nivelul celorlalte categorii care formau populația urbană: un număr relativ mic, dar prosper și dominant, de moșieri stabiliți la oraș, un număr încă mic, dar totuși în creștere, de liber-profesioniști, un număr mai mare, dar încă nu dominant, de muncitori industriali, precum și destui servitori și oameni veniți să-și găsească un rost la oraș, inclusiv tineri veniți la studii liceale în capitalele de județ sau universitare la București sau Iași.

În tot secolul al XIX-lea, cea mai mare parte a populației României a trăit la sat. De aceea, **structura socială rurală** a avut un rol central în istoria modernă a României. În lumea satului, evoluția socială a fost dramatică. Deși mulți țărani au primit pământ prin reforma agrară din 1864 și prin mai multe alte legi de împrumut din anii ce au urmat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului XX toate anchetele economico-sociale consemnează situația catastrofală în care trăiau locuitorii satelor. Astfel, majoritatea țăranilor aveau pământ puțin și trebuiau să lucreze în condiții oneroase pe moșiile marilor proprietari, casele construite din pământ și nuiele erau mai numeroase decât cele din materiale mai durabile (lemn, piatră sau cărămidă), mortalitatea infantilă era foarte mare, nivelul de alfabetizare era unul dintre cele mai scăzute din Europa, iar pelagra și alcoolismul făceau ravagii⁹⁶. Victor Axenciuc sintetizează sever această situație: „Niciodată în istoria modernă a țării *prăpastia și contradicția* dintre mersul spre *progres economic* și urban al orașului și *înapoierea socială și culturală*, uneori vecină cu mizeria, a satului nu s-au adâncit atât de mult ca în a doua jumătate a secolului al XIX-lea” (s.n.)⁹⁷.

Potrivit majorității istoricilor, cauza principală a tuturor neajunsurilor era polarizarea la nivelul proprietății agricole, respectiv ponderea mare a moșiilor și numărul mare al țăranilor cu prea puțin pământ.

95. Astfel, numărul persoanelor angajate în administrație și armată (fără a-i include pe recruții care efectuau serviciul militar obligatoriu) a crescut de la sub 25.000 în 1860 la peste 139.000 în 1912 (Axenciuc 1997: 199; de menționat că în această cifră nu sunt incluse persoanele care lucrau în sistemul de învățământ și în instituțiile culturale, care, împreună cu preoții, au crescut de la circa 8.300 în 1860 la peste 33.000 în 1912).

96. Scraba 1907. Pentru o prezentare sintetică, vezi Axenciuc 1997: 116-121.

97. Axenciuc 1997: 116.

Tabelul II.4. *Structura proprietății funciare cultivabile (1905)*

Categoria de mărime (ha)	% proprietăți	% suprafață
< 10 ha	95,40	40,29
din care ⁹⁸	< 3	43,86
	3-5	33,28
	5-10	18,26
10-50	3,71	8,89
50-100	0,25	2,13
100-500	0,41	10,43
> 500	0,23	38,26

Sursa : Axenciuc : II, 111-115.

Contrastul dintre cei circa 5.000 de mari proprietari, care dețineau peste jumătate din suprafața agricolă a țării, și cei peste 85% dintre țărani care aveau mai puțin de cinci hectare de pământ, este cheia raporturilor agrare din Vechiul Regat. Deși nu toți țărani lipsiți de pământ sau cu prea puțin pământ au intrat în relații contractuale cu moșierii, se apreciază că în jur de 50-60% dintre țărani au trebuit să ia în arendă pământ de la marii proprietari. Raporturile de exploatare instituite între cele două categorii sociale sunt evidențiate și de **învrăzbitura, pentru țărani, a termenilor contractelor de învoielii agricole**. Din multitudinea informațiilor ce reflectă acest proces⁹⁹, oferim doar un exemplu. Potrivit calculelor de epocă, față de anul 1870 (= 100) prețul calculat în bani al arenzii unui hectar de pământ arabil a ajuns în 1906 la indicele 269,5, iar cel al unui hectar de pășune chiar la 274,1, în timp ce indicele prețului în bani al unei zile de clacă a crescut la numai 135,7¹⁰⁰. Aceasta înseamnă că, pentru un hectar de pământ arabil, un țăran trebuia să lucreze în medie 20 de zile în 1870 și 40 de zile în 1906; pentru un hectar de pășune el trebuia să lucreze 15 zile în 1870 și aproape 31 de zile în 1906. Dacă avem în vedere faptul că peste 60% dintre țărani trebuiau să arendeze mai mult de două hectare pentru a putea asigura subzistența familiilor lor, atunci avem o imagine mai clară a măsurii în care la începutul secolului XX ei ajunseseră să muncească în folosul marilor proprietari.

Acest sistem social, pentru care Constantin Dobrogeanu-Gherea a folosit termenul plastic *neoiobăgie*, era oneros pentru țărani și a devenit o mare problemă pentru dezvoltarea în continuare a României. Răscoalele țărănești, mai ales cea din 1907, au zguduit întreaga societate românească și au arătat că această direcție de evoluție nu mai putea fi susținută multă vreme. Înainte de a examina implicațiile acestui blocaj asupra dezvoltării economice generale a țării, se cuvine să examinăm cauzele genezei sale. Structura socială polarizată din agricultura României a fost determinată de impactul Occidentului, respectiv de cererea masivă pentru cerealele românești, sau de raporturile sociale locale?

Ideea unei supradeterminări a structurii sociale românești de către rolul de periferie economică a Occidentului este consistentă cu unele dintre postulatele teoriei sistemului mondial modern. Potrivit acestei teorii, raporturile sociale din periferie sunt deseori

98. Dat fiind faptul că situația pentru anul 1905 nu detaliază grupele de proprietate mai mici de 10 hectare, am extrapolat structura proprietății țărănești din anul 1896; procentajele recalculuate de noi pentru a fi valabile pentru ansamblul proprietății agricole s-ar putea să fie subevaluate pentru categoriile cele mai mici de proprietate, deoarece este de presupus că procesul de fărâmițare a proprietăților țărănești s-a amplificat în anii 1896-1905.

99. Un amplu dosar cantitativ a fost elaborat și comentat în Axenciuc : II, 260-266, 274-305.

100. Axenciuc 1997 : 94-95.

structurate într-un mod opresiv pentru producătorii direcți, care poate merge până la plantațiile lucrate de sclavi din America sau la sistemul celei de-a doua iobăgii din Europa Răsăriteană¹⁰¹. Tentația legării deteriorării situației țărănimii din România secolului al XIX-lea de constrângerile caracterului periferic față de Occident este deci relativ mare. Daniel Chirot pare să îndrepte discuția în această direcție atunci când afirmă – citându-l pe Georges Balandier – că deposedarea țăranilor în favoarea unor mari proprietari autohtoni sau străini, pentru a putea extrage maximum de plusprodus agricol, este o caracteristică a economiilor coloniale, printre care clasifică și Vechiul Regat¹⁰². El afirmă chiar :

Schimbările care au avut loc în secolul al XIX-lea ne arată cât de mare este forța pieței capitaliste. Europa Occidentală nu a exercitat niciodată un control politic direct asupra Valahiei, așa cum au făcut-o otomanii. Dar influența sa economică a fost suficient de mare pentru a revoluționa lumea rurală și a crea o clasă numeroasă de cultivatori aserviți¹⁰³.

Totuși, analiza lui Daniel Chirot este mult prea nuanțată pentru a susține ideea că el atribuie integral Occidentului responsabilitatea pentru modul cum a evoluat structura socială a României moderne. Mai radical este în această privință Stefan Welzk :

Calea românească a fost un caz particular pentru această regiune și epocă [secolul al XIX-lea] și totodată prototip al unei evoluții pe care au parcurs-o multe țări ale Lumii a Treia în secolul XX. O combinație specială de elemente feudale și capitaliste, tradiționale și moderne, a declanșat procesul de pauperizarea deseori concomitent cu înlăturarea feudalismului, dar totodată a împiedicat impunerea unor progrese ale productivității și a unei dinamici de creștere stabilă la nivelul economiei naționale. Odată cu pătrunderea economiei cerealiere orientate spre export s-a format o structură agrară, care a rămas ca atare în liniile ei fundamentale până la sfârșitul primului război mondial. Schimbările pe care le-a cunoscut în această perioadă au condus de fiecare dată la o accentuare evidentă a efectelor ei distructive economic și social¹⁰⁴.

Alți autori insistă însă asupra faptului că **responsabilitatea centrală pentru deteriorarea situației țărănimii a aparținut factorilor interni** din societatea românească. De altfel, o observație de bun-simț este aceea că nu toate țările care au fost antrenate în exporturi masive de cereale în secolul al XIX-lea au avut o structură socială atât de opresivă și polarizată ca Vechiul Regat. Exemple diferite ar putea fi nu numai țările exportatoare de cereale din lumea extraeuropeană (Statele Unite, Canada, Australia etc.) sau din Europa Apuseană (Danemarca), ci și țările balcanice, unde marea proprietate a fost eliminată în procesul constituirii statelor naționale, prevalând mica proprietate țărănească. De altfel, majoritatea analiștilor sunt de acord cu faptul că structura socială din Vechiul Regat, deosebit de favorabilă pentru mării moșieri, reprezintă un caz care, fără a fi singular (comparații valabile pot fi făcute cu Ungaria, Polonia, chiar și Rusia), era totuși extrem în lumea de dinainte de primul război mondial¹⁰⁵.

Există unele deosebiri de păreri cu privire la **etapizarea și cauzele concrete privind înrăutățirea situației țărănimii române**. Cele mai multe controverse privesc perioada

101. Wallerstein 1979 : 16-18, 123-124.

102. Chirot 2002 : 149.

103. Chirot 2002 : 256.

104. Welzk 1982 : 13.

105. Senghaas 1982 : 201.

regulamentară. În contradicție cu opiniile care puneau înrăutățirea situației țăranilor în legătură cu prevederile favorabile boierimii incluse în Regulamentele Organice, Ilie Corfus a apreciat că „în Țara Românească, datorită unor împrejurări specifice, dar mai ales rezistenței clăcășimii la muncă, Regulamentul organic nu a putut fi aplicat până la 1848 în principalele sale obiective : îngustarea pământului folosit de țărani, prin distribuția lui în loturi măsurate și forțarea lor de a lucra pământul pentru proprietari”¹⁰⁶; în acest context explicativ, momentul decisiv pentru agravarea situației țăranilor din Muntenia a fost Așezământul agrar edictat de Barbu Știrbei în 1851, care a consfințit extinderea rezervei și agravarea clăcii. Alți istorici, chiar dacă nu au contestat temeinicia cercetărilor lui Ilie Corfus, au minimalizat semnificația observațiilor acestuia. Astfel, Gheorghe Platon a evidențiat faptul că în Moldova boierimea a reușit să-și constituie rezerve senioriale considerabile încă din secolul al XIX-lea și a relativizat situația din Țara Românească, considerând că așa-numitele „învoieli pentru prisoase” au compensat parțial întârzierea cu care boierii au reușit să mărească rezervele¹⁰⁷. Dincolo de aceste deosebiri de păreri, este limpede că dezechilibrarea raporturilor agrare în favoarea marilor proprietari și în defavoarea țăranilor începuse deja în mod semnificativ înainte de constituirea statului modern prin Unirea Principatelor. Această constatare ne obligă să considerăm nefondată aprecierea deosebit de critică a lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, care a considerat că autorii reformei agrare din 1864 – în principal, deși nenominalizați expres, Alexandru Ioan Cuza și Mihail Kogălniceanu – au fost de rea-credință prin faptul că, în loc să opteze fie să împartă tot pământul moșieresc în loturi mari țăranilor, fie să nu le dea deloc pământ, au ales să distribuie loturi relativ mici, insuficiente pentru supraviețuirea decentă, și au patronat astfel geneza sistemului hibrid al „neoioabăgiei”, care a condus la supraexploatarea țăranilor¹⁰⁸. De fapt, legiuitorii din 1864 erau convingși că îi protejează pe țărani de rapacitatea marilor proprietari, iar pentru înfrângerea rezistenței marilor proprietari au trebuit să forțeze sistemul politic prin lovitura de stat care a instituit regimul de autoritate personală a domnului, pas care a contribuit la compromiterea șanselor lui Alexandru Ioan Cuza de a se menține o perioadă mai îndelungată pe tron; mai degrabă, autorii reformei agrare din 1864 pot fi acuzați de o înțelegere insuficientă a mecanismelor de funcționare a gospodăriei țărănești și a condițiilor necesare pentru modernizarea semnificativă a agriculturii românești. Prin reforma agrară din 1864 nu numai că s-a statuat libertatea juridică a țăranilor și s-au răscumpărat obligațiile de natură feudală ale acestora față de moșieri, dar țăranii au și fost împroprietăriți cu circa 2,5 milioane de hectare de pământ¹⁰⁹. Această măsură, pe lângă împroprietăririle mai puțin ample care au avut loc în deceniile următoare, nu a oprit însă procesul de deteriorare a poziției țăranilor în raport cu moșierii. Moșierii au câștigat mai întâi politic prin îndepărtarea lui Cuza în 1866 și prin instituirea sistemului electoral structurat în colegii care aveau la bază criteriul cenzitar, au câștigat prin legile de învoieli agricole (prima a fost adoptată în 1867), au câștigat apoi pe de o parte datorită capacității lor de a controla funcționarea statului și a aparatului administrativ la nivel local și județean,

106. Corfus 1982 : 61.

107. Platon 1999 : 178-192, 232-235.

108. „Tendința ascunsă, dar destul de lămurită a acestei prime împroprietăriri era deci să facă imposibilă viața neatârnată a unei mici proprietăți, să pună pe cei împroprietăriți în imposibilitatea de a trăi din proprietățile lor, ci, într-un fel sau altul, să fie în dependență economică a marilor proprietari spre a fi nevoiți să lucreze și moșiile acestora” (Dobrogeanu-Gherea 1977 : 50-51).

109. Axenciuc 1997 : 82-85. Pentru mai multe detalii cantitative, vezi Axenciuc : II, 85-94.

iar pe de altă parte datorită creșterii demografice. Rolul factorului demografic în deteriorarea situației țărănimii din România modernă a fost considerabil. Astfel, dacă în prima fază penuria relativă a forței de muncă îi favoriza pe țărani în raporturile cu marii proprietari și acționa ca o frână în calea intensificării exploatării, dublarea populației rurale în jumătatea de secol scursă din 1864 până la declanșarea primului război mondial a condus la diminuarea graduală a suprafeței medii de pământ deținute de țărani și la slăbirea poziției acestora în raport cu moșierii și/sau cu arendașii. Pe de altă parte, sporul demografic a contribuit la profilarea cerealieră a agriculturii românești, la scăderea suprafeței pășunilor și a numărului de animale ce revenea unei gospodării, precum și la deteriorarea capacității țăranilor de a-și moderniza durabil activitatea economică.

Inechitatea socială și caracterul exploziv al raporturilor agrare de la începutul secolului XX sunt indubitabile. Legătura lor cu creșterea economică este mai puțin univocă. Astfel, se cuvine observat faptul că pe marile proprietăți moșierești productivitatea muncii a fost mai ridicată decât pe loturile țărănești : în 1912 pe marile exploatații se recoltau în medie 16,1 hectolitri de grâu și 21,3 hectolitri de porumb boabe la hectar, în timp ce pe loturile țărănești producția medie era de numai 14,3 hectolitri de grâu și 17,1 hectolitri de porumb boabe la hectar¹¹⁰ ; având însă în vedere mediocritatea acestor randamente în context mai larg european, constatarea superiorității față de micile exploatații țărănești nu este suficientă pentru a putea considera că marele domeniu moșieresc ar fi fost un vector semnificativ de modernizare agricolă în Vechiul Regat. Celelalte implicații economice ale preponderenței proprietății moșierești și ale raporturilor sociale opresive din mediul rural au fost în mod evident defavorabile pentru dezvoltarea economică a României. Un element-cheie este distribuția pe grupe de venituri a proprietarilor rurali. Situația veniturilor funciare impozabile pe anul 1907 atestă faptul că circa 1,2 milioane de țărani (95,4% dintre proprietari) realizau 40,6% din veniturile totale, tot atât cât realizau 2.248 de mari proprietari (sub 0,2% dintre proprietari)¹¹¹. Un studiu publicat de Nicolae Xenopol în 1909 dă cifre ușor diferite, dar o imagine de ansamblu similară : mai mult de 1,2 milioane de țărani (reprezentând 98,3% din numărul total al proprietarilor) aveau venituri medii de 95 lei/an, alți 15.200 de proprietari mijlocii aveau venituri medii de 110 lei/an, 3.100 de moșieri aveau venituri medii de 7.260 lei/an, iar o categorie de circa 2.200 foarte mari proprietari aveau venituri medii de 45.400 lei/an¹¹² ; aceasta înseamnă că aproximativ 0,5% dintre proprietarii de pământ din mediul rural își însușeau 54,3% dintre veniturile realizate în agricultura românească de la începutul secolului XX. Acapararea celei mai mari părți a veniturilor agricole de câteva mii de familii de mari proprietari a contribuit nu numai la mizeria socială a țăranilor, ci și la deteriorarea capacității lor de a investi pentru modernizarea activității lor economice, agravând deci fenomenele de criză din mediul rural. Pe de altă parte, concentrarea foarte mare a veniturilor a generat o structură a cererii care a privilegiat consumul de produse de lux, deseori importate, și a inhibat cererea de mărfuri de larg consum, care ar fi putut crea efecte de antrenare la nivelul întregii economii naționale. Structura socială din lumea rurală se dovedea astfel un **factor de blocaj economico-social**. Ea împiedica nu numai modernizarea agriculturii, ci și dezvoltarea industriei autohtone, ceea ce explică planurile liberale din preajma începutului primului război mondial de a realiza o nouă reformă agrară. Alan Milward și S.B. Saul au exprimat deosebit de tranșant rolul nociv al acestei structuri sociale : „Fără a dori să apărăm realitatea hidoasă

110. Axenciuc 1997 : 108-109.

111. Axenciuc : II, 787.

112. Axenciuc 1997 : 209.

a României rurale sau să glosăm cu privire la inumanitatea ei, critica fundamentală a acestei societăți singulare este nu dezagreabilitatea [*unpleasantness*] ei, ci faptul că împiedica procesul de schimbare economică, care ar fi putut aduce o anumită ameliorare”¹¹³.

II.2.5. *Realizări și limite ale modernizării*

Transformările suferite de societatea românească în secolul al XIX-lea au fost multiple. Ele au cuprins atât succese, cât și neîmpliniri. Această **ambivalență** nu poate însă constitui o scuză pentru evitarea unei evaluări de ansamblu. Mulți istorici au tendința de a vedea mai ales jumătatea plină a paharului. Chiar și Victor Axenciuc, unul dintre cei mai severi critici ai neîmplinirilor economice din istoria modernă a României, apreciază că bilanțul secolului al XIX-lea, și cu precădere al perioadei 1859-1914, a fost esențialmente pozitiv¹¹⁴. Printre elementele pe care el le consideră definitorii pentru succesul tranziției de la o societate constituită din stări sociale principial închise spre o societate modernă, stratificată după capacitatea economică și nivelul de cultură, cu o economie concurențială în care agenții economici acționează motivați mai ales de aspirația de profit și acumulare. El enumeră: constituirea unui nou regim social-politic modern, a unui nou cadru legislativ și instituțional, trecerea de la o economie încă dominată de autoconsum la una predominant marfară, deschiderea accesului populației spre învățământul general obligatoriu, edificarea temeliiilor culturale ale civilizației române moderne, construirea unei infrastructuri moderne, mecanizate, de transport, depozitare și comunicații, întemeierea unor sectoare esențiale pentru dezvoltarea modernă a economiei – industria mecanizată, băncile și sistemul de credit, finanțele publice și alte ramuri ale serviciilor –, precum și progresele obținute în procesul de urbanizare și de dezvoltare modernă a orașelor. Alți autori preferă să se concentreze asupra neîmplinirilor modernizării. De exemplu, referindu-se cu precădere la Muntenia, dar cu observații care pot fi lesne generalizate la ansamblul Vechiului Regat, Daniel Chirot atrage atenția asupra următoarelor aspecte:

O mare parte a producției era comercializată pe piață sau chiar exportată, dar industrializarea avansase foarte puțin, iar țărani consumau încă o bună parte din ceea ce produceau. Structura politică era din ce în ce mai centralizată, dar procesul de decizie politică era concentrat în mâinile unei elite restrânse de mari proprietari funciari și ale birocrăției, cea din urmă controlată îndeaproape de membrii aceleiași elite. Rețeaua feroviară era în continuă dezvoltare, iar Bucureștiul și principalele orașe-port adăposteau un număr din ce în ce mai mare de oameni educați după model occidental, familiari cu știința și tehnologia țărilor avansate. Dar țăranimea era mult înapoiată față de cea din acele țări, iar economia rurală se confrunta cu stagnarea tehnologică¹¹⁵.

113. Milward, Saul 1977 : 453.

114. Axenciuc 1997 : 201-203.

115. Chirot 2002 : 195-196. Rândurile de mai sus au fost publicate în 1976 ; de remarcat faptul că în prefața ediției românești din 2002, Daniel Chirot se arată dispus la o viziune ceva mai optimistă : „dacă aş scrie cartea acum, este sigur că aş aşeza accentele diferit în legătură cu o anumită problemă. Anume, aş insista mai mult asupra faptului că, în jur de 1907, în vremurile mării răscoale țărănești care a zguduit Regatul, tipul de relații ce legau România de sistemul mondial capitalist erau în curs de schimbare sub impactul aceleiași piețe capitaliste. Existau îmbunătățiri tehnologice în agricultură ; industria începuse să se dezvolte ; regimul politic dominat de mării proprietari de pământuri își trăia ultimele clipe ; în general, România se moderniza” (Chirot 2002 : 8).

În cele ce urmează, nu vom putea analiza în detaliu toate fațetele modernizării din secolul al XIX-lea. Vom încerca totuși să examinăm succint câteva aspecte pe care le considerăm cruciale pentru evaluarea performanței economice a României moderne : creșterea demografică, productivitatea agricolă, dezvoltarea industrială și nivelul de trai.

Populația României a crescut considerabil în secolul al XIX-lea. Câteva date cantitative sunt de natură să ilustreze această **creștere demografică**. Astfel, către 1800 Țara Românească și Moldova aveau împreună ceva mai mult de 2 milioane de locuitori, iar ansamblul teritoriilor care după 1918 s-au aflat în componența României Mari circa 4,5 milioane de locuitori. În preajma primului război mondial, statul român avea o populație de 7,7 milioane de locuitori (față de situația de la începutul secolului al XIX-lea, Moldova pierduse Basarabia, dar se adăugaseră Dobrogea și Cadrilaterul), iar ansamblul teritoriilor care aveau să formeze România Mare circa 16 milioane¹¹⁶. Această creștere, care se împarte relativ echilibrat pe ansamblul secolului al XIX-lea, este superioară mediei europene (pe ansamblul continentului, populația a crescut de 2,3 ori în intervalul 1800-1913).

Este imposibil de evaluat univoc **semnificația acestei creșteri demografice**. Pe de o parte, ea reflectă un anumit progres realizat de-a lungul secolului al XIX-lea, atât în ceea ce privește zăgăzuirea impactului epidemiilor, cât și creșterea producției de resurse alimentare. Înainte de 1800, densitatea redusă a populației contribuise la menținerea unor structuri arhaice de producție agricolă, constituind astfel o frână în calea urbanizării și a creșterii ponderii activităților economice neagricole. În cursul secolului al XIX-lea, handicapul derivat din deficitul de populație a fost în mare măsură eliminat, dar nu s-a ajuns totuși la o dezvoltare intensivă a economiei. Pentru a înțelege de ce creșterea numărului de locuitori nu a condus în cazul României la o dezvoltare economică semnificativă, trebuie să avem în vedere câteva dintre caracteristicile sporului demografic. Acesta s-a bazat într-o oarecare măsură pe reducerea mortalității (mai ales datorită reducerii impactului epidemiilor) și pe fluxul migrator (teritoriile românești au fost în secolul al XIX-lea un spațiu de imigrație netă), dar factorul cel mai important a fost neîndoielnic natalitatea ridicată. În anii 1909/1913, România a avut o natalitate medie anuală de 41,6 nou-născuți la mia de locuitori, ceea ce o plasa pe locul al doilea la nivel european, după Rusia (44,3‰), dar înaintea altor țări precum Serbia (38‰), Italia (32,3‰), Germania (29,1‰), Danemarca (26,9‰), Irlanda (23,1‰) sau Franța (19,1‰)¹¹⁷. Această situație arăta că România era întârziată în tranziția către un regim modern de fertilitate controlată, pentru care un prim prag crucial este considerat nivelul de 30 de nou-născuți la mia de locuitori, nivel atins de Franța în 1830 și de Marea Britanie, Danemarca și Suedia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea¹¹⁸. Întârzierea României este ilustrată și de situația mortalității. Cu 25,3 decese la mia de locuitori, România se situa și din acest punct de vedere înaintea Rusiei (28,5‰), dar

116. Potrivit calculelor Institutului de Statistică din perioada interbelică, în 1910 teritoriile care ulterior aveau să formeze România Mare aveau circa 15,7 milioane de locuitori (ER, I: 160); cum numai populația statului român a crescut cu peste 500.000 de locuitori în anii 1910-1915, considerăm că în 1914 populația ansamblului acestor teritorii depășise deja pragul de 16 milioane de locuitori. Această apreciere este mai degrabă conservatoare, Victor Axenciuc postulând chiar – exagerat, în opinia noastră – că în 1916 aceste teritorii puteau avea 17,8 milioane de locuitori (Axenciuc 1997: 196).

117. Handbuch: V, 17 (capitol de Wolfram Fischer). Vladimir Trebici indică pentru România anilor 1911-1915 o natalitate de 42,1 nou-născuți la mia de locuitori, în creștere față de media de 40,2‰ din anii 1906-1910 (Trebici, Ghinoiu 1986: 43).

118. Chesnais 1992: 117.

sensibil mai rău decât media europeană (21,9‰) și după țări precum Serbia (24,5‰), Bulgaria (24,1‰), Italia (20,0‰), Franța (18,3‰), Irlanda (16,9‰), Germania (16,3‰) sau Danemarca (13‰)¹¹⁹. Dacă avem în vedere faptul că rata mortalității variase în jurul a 30‰ în anii 1870-1894, scăzuse apoi în ultimii ani ai secolului și varia în jurul a 25‰ în anii 1901-1915¹²⁰, putem conchide că România intrase la sfârșitul secolului al XIX-lea în procesul tranziției demografice, dar se afla doar în prima fază a acestuia, și încă la mare distanță de finalizare. La aceeași concluzie se poate ajunge în ceea ce privește speranța medie de viață la naștere, care, în ciuda unei ușoare creșteri în primii ani ai secolului XX, a rămas sub 40 de ani înainte de primul război mondial¹²¹. Încadrând aceste date în discuția diferențiată pe componente ale procesului de **tranziție demografică**, putem constata faptul că România de dinainte de primul război mondial începuse timid tranziția mortalității spre niveluri moderne, dar nu începuse pe ansamblu tranziția spre o natalitate modernă (controlată și relativ scăzută)¹²². În acest context, creșterea demografică, ce fusese un factor de progres în lumea preindustrială, era tot mai mult un simptom de înapoiere economică și socială în România sfârșitului secolului al XIX-lea. Această afirmație s-ar cuveni susținută prin studii care să detalieze social și microregional fenomenul modernizării demografice. Din păcate, asemenea studii sunt abia la începuturi, iar cunoștințele noastre sunt mai avansate pentru Transilvania decât pentru Vechiul Regat. Analiza detaliată a lui Ioan Bolovan asupra demografiei Transilvaniei înainte de primul război mondial evidențiază o scădere a mortalității perfect comparabilă cu cea a Vechiului Regat (medii între 25-26‰ în 1901-1914) și o scădere de ansamblu ceva mai mare a ratei brute a natalității, care era în preajma primului război mondial de circa 37‰¹²³. Detalierea pe unități administrative și pe grupuri etnice evidențiază faptul că în Transilvania reducerea natalității a fost mai timpurie în rândurile populației săsești, în timp ce atât românii, cât și unгурii au rămas la niveluri relativ ridicate și apropiate ale natalității¹²⁴; din câte știm, nu a fost efectuată încă o analiză cu privire la corelația dintre controlul natalității și nivelul de prosperitate economică, dar aproape sigur această corelație ar fi deja pozitivă la începutul secolului XX (spre deosebire de situația inversă, specifică vechiului regim demografic). În fine, dar faptul nu trebuie să ne mire, controlul natalității, inclusiv în cadrul cuplurilor căsătorite, s-a manifestat mai timpuriu și mai accentuat în Banat (și în teritoriile de la granița sudică a monarhiei austro-ungare)¹²⁵, ceea ce reflectă constituirea unei corelații pozitive între modernizarea comportamentului demografic și nivelurile de educație și prosperitate economică. Diferențierea dintre provinciile istorice românești evidențiază faptul că în timp ce Banatul și unele subregiuni ale Transilvaniei propriu-zise începuse – timid, dar real – procesul de restrângere a natalității, care este o componentă crucială a tranziției demografice, populația din Vechiul Regat era încă victima economică a unei natalități ridicate, care conducea la pulverizarea proprietăților și la pauperizare economică.

Creșterea demografică a fost posibilă doar în condițiile unei creșteri accentuate a producției de resurse alimentare și în primul rând a producției cerealiere. Excluzând datele

119. Handbuch: V, 18-19 (capitol de Wolfram Fischer).

120. Date pe intervale de câte cinci ani după 1891 la Trebici, Ghinoiu 1986: 43.

121. Trebici, Ghinoiu 1986: 45.

122. Trebici, Ghinoiu 1986: 40-65.

123. Bolovan 2000: 158.

124. Bolovan 2000: 118-129. Pentru limitarea voluntară a natalității în cadrul comunităților săsești, vezi și analiza punctuală din Crăciun 2007.

125. Bolovan 2000: 160-161.

fragmentare existente pentru perioada anterioară anului 1862, vom consemna faptul că în jumătatea de secol dintre Unirea Principatelor și primul război mondial producția agricolă realizată în cuprinsul statului român a crescut de aproape 3,7 ori.

Tabloul II.5. *Producția de cereale în statul român (mii tone)*

Anii	Total	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Alte cereale
1862-1866	1667,9	532,1	830,3	174,3	26,6	49,7	54,9
1911-1915	6154,3	2207,9	2847,9	558,4	412,7	87,7	39,7

Sursa : Axenciuc : II, 519.

Această creștere s-a datorat în mai mare măsură creșterii suprafețelor cultivate și implicit a utilizării forței de muncă decât sporirii productivității. Astfel, suprafața cultivată a crescut în aceeași perioadă de 2,3 ori (2,22 milioane de hectare în media anilor 1862-1866 și 5,14 milioane hectare în media anilor 1911-1915)¹²⁶, în timp ce sporul randamentelor la hectar a fost în medie sub 1,6 ori.

Tabloul II.6. *Randamentele cerealiere în statul român (chintale/hectar)*

Anii	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Mei
1862-1866	7,5	8,0	6,7	4,3	6,9	6,2
1911-1915	11,5	13,6	10,4	9,5	8,9	8,5

Sursa : Axenciuc : II, 525.

Aceste progrese sunt totuși apreciable, plasând România în preajma mediei europene la majoritatea cerealelor¹²⁷. La grâu și la porumb, randamentele românești din ajunul primului război mondial depășesc chiar media europeană; semnificația acestei depășiri nu trebuie totuși exagerată, întrucât media europeană este redusă prin ponderea mare a Rusiei, iar comparația cu majoritatea celorlalte state europene este mai puțin favorabilă. Astfel, la porumb randamentul mediu din România (13,6 chintale/hectar în media anilor 1911/1915) este net superior celui al Rusiei (10,1 chintale/hectar în media anilor 1908/1912), dar ușor inferior mediei Europei fără Rusia (14 chintale/hectar în anii 1908/1912)¹²⁸. O situație similară poate fi întâlnită în cazul grâului.

Tabloul II.7. *Randamentul la grâu în diverse state europene (chintale/hectar, media anilor 1908/1912)*

Austro-Ungaria	12,7
Belgia	25,1
Bulgaria	10,3
Danemarca	31,0
Elveția	21,5
Finlanda	13,5
Franța	13,2
Germania	18,5
Grecia	7,0

126. Axenciuc : II, 512.

127. Bairoch 1999 : 103, 114.

128. Bairoch 1999 : 114.

Italia	9,6
Marea Britanie (inclusiv Irlanda)	21,4
Norvegia	16,6
Portugalia	6,0
România	11,7
Rusia	6,6
Serbia	10,0
Spania	9,4
Suedia	21,2
Țările de Jos	23,9

Sursa : Bairoch 1999 : 106.

Productivitatea agricolă este însă diferită de randamentele la hectar. Astfel, Paul Bairoch insistă asupra faptului că – deși soluția ideală ar fi să măsurăm productivitatea în funcție de toți factorii implicați în producția agricolă –, în mod practic, criteriul cel mai bun pentru evaluarea productivității agricole este calcularea cantității de resurse de hrană obținute în medie de un lucrător de sex masculin activ în sectorul agricol¹³⁰. Datele pe care le prezintă el plasează România ușor peste media europeană, dar sub nivelul țărilor dezvoltate.

Tabelul II.8. *Indici ai productivității agricole
(milioane de calorii/locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol)*

	1800	1860	1890	1910
România	6,0	6,7	10,8	13,9
Media europeană	6,0	8,0	9,1	11,3
Media Europei fără Rusia	6,2	9,1	11,3	14,9
Media țărilor occidentale dezvoltate	7,1	12,5	18,0	23,4

Sursa : Bairoch 1999 : 136-137.

Deși, după cum recunoaște și Paul Bairoch, datele sale au fost obținute cu prețul unui număr considerabil de aproximări, ele sunt convergente cu informațiile pe care le avem cu privire la alți indicatori ai productivității agricole. Astfel, dublarea productivității agricole măsurate în calorii în jumătatea de secol de dinainte de al doilea război mondial corespunde în linii mari cu dublarea producției de cereale pe cap de locuitor, care a crescut de la 409 kg în anii 1862/1866 la 824 kg în 1911/1915¹³¹.

129. În România, media anilor 1908/1912 a fost ceva mai mare decât cea a anilor 1911/1915.

Pentru aceștia din urmă, Victor Axenciuc oferă următoarele date comparative, care (exceptând o diferență ceva mai mare în cazul Germaniei) nu schimbă însă imaginea de ansamblu : România – 1.150 kg/ha, Belgia – 2.530 kg/ha, Danemarca – 3.160 kg/ha, Marea Britanie – 2.130 kg/ha, Germania – 2.170 kg/ha (Axenciuc 1997 : 109).

130. Bairoch 1999 : 123-125. Bairoch explică faptul că folosește în calcule doar lucrătorii agricoli de sex masculin prin modul foarte inegal în care sursele de secol XIX au înregistrat forța de muncă feminină implicată în producția agricolă, ceea ce ar fi făcut ca o eventuală includere a datelor din aceste izvoare să genereze distorsiuni mai mari în comparații decât cele provocate de diferențele de implicare feminină reală în producția agricolă.

131. Axenciuc 1997 : 109.

Per total, **progresul productivității agricole** nu este neglijabil. Totuși, dacă îl comparăm cu cel realizat în aceeași vreme de alte țări cu soluri similar de fertile, de exemplu Franța¹³², atunci nivelul productivității agricole din Vechiul Regat apare fiind ca mult sub potențial.

De ce această performanță desigur nu scăzută, dar totuși insuficientă? În Europa au avut loc în secolul al XIX-lea **două revoluții agricole** distincte¹³³. Prima, începută încă din epoca modernă timpurie în Țările de Jos și în Anglia, a cuprins eliminarea pârlagei în favoarea plantelor furajere și a sistemelor complexe de rotație a culturilor, ameliorarea semințelor și a raselor animaliere, perfecționarea inventarului agricol și o mai bună integrare a creșterii animalelor cu culturile de plante. Cea de-a doua revoluție agricolă modernă a avut drept trăsături principale începutul mecanizării muncilor agricole (mai ales în faza recoltării), folosirea îngrășămintelor artificiale și în general trecerea de la un sistem de producție bazat pe folosirea intensivă a forței de muncă umane la unul capital-intensiv. Această a doua revoluție agricolă modernă a început în unele țări dezvoltate către 1850-1870 și a continuat în cea mai mare parte a lumii și în secolul XX. Or, România secolului al XIX-lea a parcurs doar parțial prima revoluție agricolă modernă și a început târziu și pe scară redusă procesul de mecanizare a lucrărilor agricole¹³⁴.

La începutul secolului al XIX-lea nivelul tehnicii agricole era deosebit de precar. Asolamentul bienal era forma predominantă de gestionare a terenului agricol, la concurență cu asolamentul natural (moina neregulată), iar plugul de lemn cu brăzdar de fier era principala piesă în inventarul agricol¹³⁵. Din anii 1830 **preocupările pentru creșterea producției agricole** au început să fie tot mai consistente la nivelul unei părți a elitelor. În Țara Românească a fost întemeiată Societatea de Agricultură, iar în Moldova Comisia Centrală de Agronomie și Economie Rurală. Moșierii au început să angajeze ingineri hotarnici, agronomi și veterinari, iar la Școala de la Sf. Sava și Academia Mihăileană au fost incluse în program noțiuni de economie agricolă¹³⁶. În Țara Românească a fost înființată Școala națională de agricultură de la Pantelimon, iar în Moldova au funcționat trei ateliere mari de confecționat unelte și mașini agricole¹³⁷. Nu în cele din urmă, impulsuri de perfecționare au venit atât de la negustorii exportatori, cât și de la vârful societății, atât contele Kiseleff în perioada cât a fost guvernator al Principatelor, cât și domnii regulamentari arătând un interes concret pentru sporirea productivității agricole. În pofida acestor deschideri, efectele au fost modeste. Un exemplu: în 1839 deputația comercială din Brăila a înaintat Vorniciei din Lăuntru mai multe propuneri, vizând selecționarea semințelor, interzicerea depozitării grânelor în gropi de pământ și construirea de coșare pentru cereale și

132. Potrivit datelor lui Paul Bairoch, Franța producea la 1800 circa 6,5 milioane calorii pe locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol și 17,7 milioane calorii în 1910 (Bairoch 1999: 136). Decalajul crescuse deci în termeni absoluți de la 0,5 la 3,8 milioane calorii pe locuitor de sex masculin activ în sectorul agricol, iar în termeni relativi de la 1 : 1,08 la 1 : 1,27.

133. O prezentare sintetică a caracteristicilor celor două revoluții agrare moderne la Bairoch 1999: 129; o analiză mai detaliată în Aldcroft, Ville 1994: 81-98 (capitol de Robert Price) și Mazoyer, Roudart 2002: 411-520. Jan Luiten van Zanden folosește pentru ceea ce majoritatea istoricilor denumesc „a doua revoluție agrară modernă” numele de „prima revoluție verde” (Zanden 1991).

134. Pentru o bună analiză de ansamblu a agriculturii din anii 1859-1914 vezi Axenciuc 1997: 79-122.

135. Corfus 1969: 66-68.

136. IRC: 478 (capitol de Ioan Bolovan).

137. Corfus 1982: 314-316.

pătule pentru porumb strâmte și lungi, ca în Moldova, obligarea arendașilor de a dijmu grânele imediat după recoltare, astfel încât acestea să nu se deterioreze pe câmp etc. ; Vornicia din Lăuntru și-a însușit aceste propuneri, le-a transmis în județe, dar impactul concret a fost mediocru, iar tehnicile și practicile vechi au persistat încă multă vreme¹³⁸. Dacă eforturile unora dintre membrii generației pașoptiste de a asigura o difuzare a practicilor agricole mai avansate sunt evidente, având însă o eficacitate redusă, odată cu separarea mai clară a proprietăților după 1864, asiduitatea preocupărilor de acest fel pare să fi scăzut la nivelul elitelor¹³⁹. Constantin Garoflid afirmă fără echivoc : „Nici unul dintre conducătorii politici, aleși ai votului obștesc, n-a încercat să dea poporului educația muncii”¹⁴⁰ ; chiar dacă această afirmație prea categorică este probabil exagerată, ea reflectă destul de bine lipsa interesului mai larg pentru perfecționarea activității productive a țăranilor.

Desigur, guvernării erau conștienți de însemnătatea centrală a agriculturii, și mai ales a culturilor cerealiere, pentru economie, pentru societate în ansamblu și de asemenea pentru finanțele statului. De aceea, ei cereau deseori informații, iar raportările din teritoriu formează bogate fonduri arhivistice. Totuși, ceea ce uimește este nivelul destul de general al intervențiilor ministeriale, concentrarea pe problemele învoielilor agricole și **absența aproape completă a preocupărilor concrete legate de productivitate**. Aspectele practice erau mult mai frecvent aduse în discuție de instanțele de la nivel local sau județean. Desigur, multe dintre probleme, fie ele conjuncturale (efectele unor epizootii sau ale unor recolte proaste) fie ele cvasipermanente (accesul țăranilor la credite ieftine) erau greu solubile, fiind eficient blocate de marii proprietari, interesați să mențină presiunea economică asupra țăranilor pentru a putea dispune de forță de muncă ieftină pentru moșiile lor. În aceste condiții, nu trebuie să ne mire faptul că propuneri precum înființarea de depozite de rezervă la nivel comunal sau județean, sau acordarea unor ajutoare financiare pentru ca țăranii să-și poată reface efectivele de animale au fost blocate cu totul, fie amânate, fie golite de conținut. Exemplare sunt și relativ puținele dezbateri și propuneri de la nivel județean care au inclus aspecte ale productivității agricole. Aceste dezbateri au avut loc mai ales în anii 1875-1878, după ce scăderea prețurilor mondiale după 1873 pusese în evidență slaba productivitate a producătorilor agricoli români. În consecință, mai multe consilii județene (Dolj, Gorj, Tecuci etc.) au evidențiat nevoia de a evita concentrarea prea mare pe grâu și porumb, de a cultiva cu precădere alte plante, considerate mai rentabile (orz, secară, mei, rapiță) și de a revitaliza creșterea animalelor pentru export. La nivelul soluțiilor concrete, se solicita îmbunătățirea selecției semințelor și a raselor de animale, întemeierea unor școli agricole sau a unor ferme-model la nivel județean și chiar împărțirea de premii pentru agricultorii care aplicau cele mai bune metode de cultivare. Per total însă, discuțiile s-au dovedit sterile, pe de o parte din cauza slabei focalizări, și pe de altă parte din cauza faptului că evenimentele dominante la nivel național (războiul din 1877-1878, apoi dezbaterile legate de revizuirea articolului 7 din Constituția din 1866 și de problema acordării cetățeniei pentru evrei) nu au contribuit la concentrarea spre soluții practice, ci mai degrabă la încheșoșarea problemelor printr-o retorică naționalistă tot mai puternică. În aceste condiții, s-au făcut foarte puțin pentru ameliorarea situației, iar într-o perioadă de declin mondial al prețurilor cerealiere, când o țară precum Danemarca, după unele ezitări, s-a reorientat spre

138. Corfus 1969 : 224-225.

139. Prezentarea din acest paragraf se bazează în special pe analiza din Maier 1989 : 137-146, care citează numeroase izvoare de arhivă.

140. Garoflid 1943 : 61.

exportul de produse agricole și animaliere superior prelucrate, România și-a accentuat orientarea cerealieră, iar producătorii agricoli au încercat să-și mențină veniturile vânzând cantități mai mari de cereale la prețuri mai mici. Este adevărat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului XX se poate observa apariția mai multor **organizații** care își propuneau ridicarea nivelului agriculturii românești (Societatea Centrală Agricolă – 1889 ; Societatea Agrară – 1900 ; Uniunea sindicatelor agricole – 1912 ; Societatea Națională de Agricultură – 1912)¹⁴¹. Deși impactul acestor organizații este greu de evaluat, s-au obținut unele progrese ale randamentelor cerealiere și ale productivității ; este însă de remarcat faptul că aceste progrese au fost mai mari pe marile domenii, îndeosebi pe cele cultivate în regie de proprietari sau de arendași, și mai reduse în cazul micilor exploatații agricole. Astfel, în 1909/1913 randamentele medii anuale la grâu au fost de 13,7 chintale la hectar pe marile proprietăți față de 12 chintale la hectar pe micile proprietăți, la porumb de 15,3 chintale la hectar față de 12,5 chintale la hectar, iar la orz de 11,5 chintale la hectar față de 9,7 chintale la hectar¹⁴². **Mașinile agricole** au început și ele să fie utilizate tot mai mult, dar majoritatea erau concentrate pe marile domenii¹⁴³. În cifre absolute, sporul este apreciabil, îndeosebi la nivelul mașinilor de treierat, al semănătorilor și secerătorilor. Astfel, numărul mașinilor de treierat (și al locomobilelor necesare funcționării acestora) a crescut de la 156 în 1865 la 5.934 în 1913 ; în același an erau folosite și 144 de tractoare, precum și un număr neprecizat, dar considerabil, de semănători și secerători¹⁴⁴. Dacă încercăm însă să evaluăm măsura în care lucrările agricole erau mecanizate, atunci vom constata că la începutul secolului XX mașinile asigurau peste 90% din activitatea de treierat de pe marile domenii, și numai 20-30% din lucrările de semănat și recoltat păioase, restul lucrărilor de pe domenii și covârșitoarea majoritate a celor de pe loturile țărănești efectuându-se manual¹⁴⁵. Pe lângă comparațiile cu numărul de mașini agricole folosite în alte țări europene¹⁴⁶ și constatarea că înainte de primul război mondial consumul de îngrășăminte artificiale era practic nul¹⁴⁷, aceste date sunt suficiente pentru a ne îngădui să conchidem că **România nu începuse decât foarte incomplet să realizeze cea de-a doua revoluție agricolă modernă.**

În plus, accentul prea mare pe cereale a creat serioase probleme celorlalte componente ale producției agricole. Cea mai gravă a fost **blocarea creșterii efectivelor de animale domestice**, atât în termeni absoluți, cât și în raport cu populația.

141. Garoflid 1943 : 162-166.

142. Garoflid 1943 : 120. Un tablou similar prezintă pe baza datelor din 1912 și Victor Axenciuc, care adaugă și date despre randamentele la ovăz și floarea-soarelui (Axenciuc 1997 : 108). De asemenea, Daniel Chirot afirmă că principalele progrese agricole s-au realizat în primul deceniu al secolului XX, în timp ce anii 1860-1900 ar fi fost în mare măsură o perioadă de stagnare (Chirot 2002 : 230-231, 238-240) ; această impresie este însă influențată de media foarte scăzută a anilor 1896-1900 (când au fost mai multe recolte ratate), care îl fac pe autor să piardă din vedere progresele realizate înainte de 1895.

143. În 1905, moșierii cu peste 100 de hectare dețineau 52,2% dintre mașinile agricole, marii arendași 39,8%, cultivatorii cu mai puțin de 100 ha circa 3%, circa 6% erau deținute de antreprenori care închiriau mașinile, iar circa 0,3% de 39 de asociații țărănești (IR : VII/2, 109 – capitol de Gheorghe Iacob ; Axenciuc : II, 388).

144. Axenciuc : II 361.

145. Axenciuc 1997 : 105.

146. Axenciuc : II 406-407.

147. Bairoch 1999 : 90.

Tabelul II.9. *Efectivele principalelor animale domestice în Vechiul Regat (mii capete)*

Anul	Cabaline	Bovine și buvaline	Porcine	Ovine	Caprine	Păsări
1860	382	1.759	674	4.825	374	? ¹⁴⁸
1870	444	1.925	819	4.869	244	8.090
1880	517	2.215	882	4.743	231	8.560
1890	658	2.521	970	5.067	212	10.020
1900	864	2.545	1.102	5.655	233	11.160
1910	825	2.667	1.021	5.269	187	12.890
1914	1.071	2.520	1.066	5.426	192	14.480

Sursa : Axenciuc : II, 415-416.

Observăm faptul că singurele specii al căror număr a crescut pe întregul interval de timp până la primul război mondial au fost cabalinele și păsările de curte. În cazul bovinelor, creșterea s-a oprit pe la 1890, iar în cazul porcinelor și ovinelor către 1900. Era și acesta un semn că extinderea suprafețelor cultivate lăsa tot mai puțin loc pentru pășuni, iar cultivarea plantelor furajere era cu totul insuficientă pentru a îngădui sporirea în continuare a efectivelor de animale.

Tabelul II.10. *Efectivele de animale în raport cu pășunile, fânețele și suprafața arabilă*

Anul	Pășuni și fânețe/ vită mare etalon (ha)	Suprafață arabilă/vită de muncă (ha)
1860	1,19	1,76
1890	0,52	3,38
1911	0,45	3,58

Sursa : Axenciuc : II, 432.

În contextul creșterii de ansamblu a populației, numărul animalelor pe cap de locuitor a scăzut considerabil la bovine (34 în media anilor 1911-1915 față de 45 în anii 1860), ovine și caprine (laolaltă 75 în anii 1911-1915 față de 127 în 1862-1866), și ceva mai puțin dramatic la porcine (14 în 1911-1915 față de 18 în 1862-1866)¹⁴⁹.

Este timpul să sintetizăm, și pentru aceasta vom folosi informațiile referitoare la valoarea producției agricole, vegetale și animaliere, din perioada 1860-1914.

Tabelul II.11. *Valoarea producției agricole (lei aur/locuitor)*

	Producția vegetală	Producția animalieră	Total
1862-1866	111	92	202
1867-1871	135	95	230
1872-1876	132	92	224
1877-1880	152	91	243
1881-1885	145	89	234
1886-1890	169	86	256
1891-1895	173	83	256
1896-1900	155	78	233
1901-1905	172	81	253
1906-1910	168	74	242
1911-1915	170	72	242

Sursa : Axenciuc : II, 823.

148. 7.400 mii în 1861.

149. Axenciuc : II, 815-816.

Datele de mai sus indică atât modificarea raportului vegetal-animalier în favoarea producției vegetale (preponderent cerealiere) de la 55 : 45 la 70 : 30, cât și faptul că valoarea pe locuitor a ambelor tipuri de producție s-a plafonat înainte de 1914. Există însă un decalaj cronologic, precum și o diferență de amplitudine în evoluția/involuția lor. Astfel, scăderea valorii producției animaliere pe cap de locuitor a fost aproape neîntreruptă după 1871, în timp ce în cazul producției vegetale observăm o plafonare abia după 1905. Studiile referitoare la agricultura din secolul al XIX-lea ne indică faptul că cele două linii de evoluție erau corelate. Robert Price a sintetizat astfel acest **mecanism de blocaj** al producției agricole : penuria resurselor de hrană pentru animale și condițiile precare în care acestea erau ținute au făcut ca animalele de muncă să fie într-o mediocră stare de sănătate și relativ slabe ; aceasta a încurajat folosirea în continuare a instrumentelor de arat ușoare, primitive, ceea ce a făcut ca randamentul să rămână mult sub potențialul natural al terenurilor agricole ; în fine, producția agricolă a rămas extrem de dependentă de cantitatea de muncă umană investită, ceea ce a limitat capacitatea țăranilor de a-și diversifica paleta de activități economice și de a acumula capital pentru ameliorarea potențialului productiv al gospodăriilor lor¹⁵⁰. Acest cerc vicios este atestat și în Rusia, și în părți ale Franței centrale și sudice, precum și în Europa sudică în ansamblul său. România nu era deci un caz singular în peisajul agricol european de la începutul secolului XX. Pe de altă parte însă, observația de mai sus nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere faptul că, așa după cum indică și plafonarea valorii totale a producției agricole pe cap de locuitor după 1895 și în contextul unui spor demografic încă puternic, resursele de creștere agricolă începuseră să se epuizeze. Totodată, blocajul în care intrase agricultura Vechiului Regat era amplificat și de tensiunile sociale din mediul rural, evidențiate de marea răscoală din 1907.

Dacă în mediul rural progresele modernizării au fost extrem de subțiri, imaginea generală este că succesul a fost mai mare la oraș. De altfel, foarte mulți dintre observatorii vremii, ca și dintre analiștii ulteriori, evidențiază **contrastul sat-oraș** care caracteriza Vechiul Regat. Acest contrast a fundamentat o întreagă teorie a orașului parazit, care trăia din exploatarea țăranimii. Nu vom discuta aici dacă și în ce măsură este îndreptățită această teorie. Vom remarca doar faptul că ea a fost împărtășită atât de observatori contemporani cu evenimentele¹⁵¹, cât și de analiștii de mai târziu.

Deși țăranii au contribuit la susținerea costurilor modernizării, principalii beneficiari au fost locuitorii orașelor, mai ales cei din clasa conducătoare – și apoi cei din clasa de mijloc [...] Pentru țărani modernizarea a însemnat o viață mai bună „pentru domni de la oraș” și pentru cei puțini de la sate care puteau emigra la oraș¹⁵².

150. Aldcroft, Ville 1994 : 79-80 (capitol de Robert Price). Observatorii de la începutul secolului XX erau și ei conștienți de rolul central al scăderii numărului de vite în deteriorarea situației materiale a sătenilor. Astfel, G.D. Scraba consemna : „înrautățirea situației materiale a sateanului e datorată în cea mai mare parte faptului că lui nu-i mai e posibil să crească vite numeroase ca în trecut” (Scraba 1907 : 7). Răspunsurile la chestionarele lui Scraba sunt extrem de clare în indicarea acestei corelații : „Nu este pământ suficient de hrană, nu este imaș pentru vite, din care cauză vitele s-au împuținat considerabil, iar sătenii fiind lipsiți de vite de muncă și de vaci și oi pentru necesitățile traiului, o duc în greutate” (Scraba 1907 : 23). Un primar din Dâmbovița consemna plastic faptul că din cauza lipsei de izlaz, sateanul e nevoit să-și vândă vitele și să muncească în locul lor (Scraba 1907 : 314).

151. Putem reaminti aici teribila frescă sarcastică a Vechiului Regat realizată de Ștefan Zeletin, care are în centru dihotomia dintre măgarii săteni și măgarii orașeni (Zeletin 2006 : 34-46 ; prima ediție 1915).

152. IR : VII/II, 36 (capitol de Gheorghe Iacob).

Construcțiile monumentale din capitală și din alte câteva orașe întăresc această impresie că modernizarea a reușit la oraș, și că sacrificiile reale ale țărănimii au avut măcar meritul de a permite dezvoltarea unei lumi urbane moderne.

Cu toate acestea, la o privire mai atentă, **bilanțul dezvoltării urbane** este mai puțin spectaculos decât ne-am fi așteptat. Astfel, procentul populației urbane a crescut de la 6-7% la începutul secolului al XIX-lea la 18,3% în 1912¹⁵³. Aparent, progresul este apreciabil, dar dacă îl privim în contextul general al secolului al XIX-lea el apare oarecum mediocru. Potrivit calculelor lui Paul Bairoch, ponderea populației din orașe mai mari de 5.000 de locuitori a crescut la nivel european de la 12% în 1800 la 38% în 1914 (iar dacă luăm în calcul toate localitățile cu mai mult de 2.000 de locuitori, ceea ce este mai aproape de felul în care orașele erau definite în statistica românească, procentajele sunt 16% în 1800 și 41% în 1914)¹⁵⁴. În acest context, rata de urbanizare a României a continuat să rămână în secolul al XIX-lea cam jumătate din rata medie europeană, ceea ce înseamnă că decalajul relativ s-a menținut, iar decalajul absolut a crescut.

De ce această mediocritate a dezvoltării urbane? Urbanizarea din țările dezvoltate s-a bazat în secolul al XIX-lea pe mai mulți factori, dintre care vom menționa amplificarea funcțiilor administrative, politice și culturale ale orașelor, sporul productivității agricole, care a îngăduit hrănirea unei populații neagricole tot mai numeroase, și mai ales dezvoltarea industriei. Limitele creșterii productivității agricole au fost evidențiate anterior. De aceea, în cele ce urmează vom încerca să schițăm **bilanțul dezvoltării industriale a României moderne**.

Vlad Georgescu a sintetizat astfel evoluția industriei românești în secolul al XIX-lea: „Ar fi cu neputință să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria țării, în mai puțin de un secol, de la 1831 și până la 1914; industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă”¹⁵⁵.

După cum vedem din formularea de mai sus, există o parte plină, dar și una goală a paharului. Astfel, având în vedere nivelul foarte scăzut de la începutul secolului, orice comparație brută va evidenția creșterea, adică partea plină a paharului. Cea mai spectaculoasă creștere o putem constata la elementele pentru care nivelul de la începutul secolului al XIX-lea era zero, de exemplu puterea instalată a motoarelor folosite în industrie. În această privință, comparația ar fi că de la 0 CP în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a ajuns la 45.212 CP, potrivit anchetei industriale din 1901-1902, și la 126.666 CP în 1915¹⁵⁶. La fel de spectaculoasă ar fi o evidențiere a creșterii extracției țigăiului: de la sub 200 de tone anual la mijlocul secolului al XIX-lea, la 16.000 tone anual în 1880, 247.000 tone în 1900, circa un milion de tone în 1906 și 1,848 milioane tone în 1913¹⁵⁷. Vom reține din aceste exemple și faptul că cea mai mare parte a sporului s-a realizat spre sfârșitul perioadei, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și mai ales în anii 1901-1915.

153. Pentru începutul secolului al XIX-lea, vezi *supra* cap. II.2. Pentru 1912, sursa noastră este EIR: I 328 (capitol de Ion Alexandrescu). Recensământul din 1899 consemnase în mediul urban 18,8% din populația totală a României (EIR I: 325), plafonarea procentului populației urbane în anii 1899-1912 datorându-se mai ales creșterii peste medie a populației rurale, datorată atât natalității puternice, cât și atrofierii migrației sătenilor spre oraș.

154. Bairoch 1997: II, 195.

155. Georgescu 1992: 136.

156. Axenciuc: I, 81.

157. Axenciuc: I, 261, 291.

În istoriografie, această linie ascendentă este pusă în legătură cu **adoptarea unei politici de încurajare a dezvoltării industriale** după 1885 (trecerea la protecționism începând cu 1886 și adoptarea primei legi de încurajare a industriei în 1887). Comparațiile la nivelul întreprinderilor industriale încurajate susțin această impresie pozitivă: astfel, numărul întreprinderilor industriale susceptibile a fi sprijinite de stat a crescut în 3 decenii de 10 ori (de la 83 în 1886 la 837 în 1915), capitalul de 9,5 ori (de la circa 38 milioane lei în 1886 la 361 milioane lei în 1915) și producția anuală de aproape 15 ori (de la circa 40 milioane lei în 1886 la 584 milioane lei în 1915)¹⁵⁸. La o analiză mai atentă însă, bilanțul este mult mai modest. Victor Axenciuc remarca:

nici o ramură [industrială] nu era completă sub aspectul compoziției tehnico-economice, nu se produceau nici cantitativ, nici sortimental toate bunurile necesare pieței interne; în medie, industria mecanizată acoperea 25-30% din cerințele de bunuri de consum; o proporție mai mare, până la 75-80%, asigurau industria alimentară, petrolieră; cea mai mică proporție revenea ramurilor: textilă, electrotehnică, chimică etc. [...] aproape toate mașinile și utilajele – 99% – se importau¹⁵⁹.

Eficacitatea protecționismului vamal în susținerea industriei românești a fost cel puțin discutabilă¹⁶⁰. În fine, nu trebuie să uităm faptul că marea industrie nu reprezenta decât o parte din totalul activității industriale în secolul al XIX-lea¹⁶¹, tot aici trebuind să mai includem industria casnică și producția meșteșugărească, precum și manufacturile care nu au reușit să facă trecerea la mașinism; toate aceste ramuri au pierdut în competiția cu produsele importate și/sau cu cele realizate de industria mare din țară, iar declinul lor contrabalansează parțial progresele industriei mașiniste. Având în vedere cele de mai sus, considerăm că, pentru a evalua bilanțul de ansamblu al dezvoltării industriale a Vechiului Regat înainte de 1914, este mai potrivit să comparăm nivelul producției românești pe cap de locuitor cu cea realizată în alte țări europene. În lucrările de referință folosite la nivel internațional pentru industria din secolul al XIX-lea putem găsi informații referitoare mai ales la producția de cărbune, petrol, fier, oțel, țesături de bumbac și de lână, pânzeturi, lemn, bere și energie electrică¹⁶²; exceptând petrolul, la toți ceilalți parametri, România se plasează mult sub media europeană. Asemenea comparații ar fi însă incomplete și nu ar ține cont de faptul că în preajma începutului primului război mondial peste 63% din valoarea producției industriale din România era dată de doar două ramuri, industria alimentară și industria chimică (în principal de prelucrarea țiteiului)¹⁶³. Din fericire însă, Paul Bairoch a

158. Axenciuc 1997: 140.

159. Axenciuc 1997: 141.

160. Cf. analiza diferențiată din Ghiorghită 2002a: 95-123. Nivelul mai degrabă mediu al protecționismului vamal românesc reiese și din comparațiile europene prezentate în Bairoch 1997: II, 303-304. Pentru comparații cu Bulgaria și Serbia, cf. Lampe, Jackson 1982: 264-272. John Lampe a evidențiat și faptul că dezvoltarea industrială de la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost stimulată mai puțin de tariful vamal protecționist și mai mult de legea de încurajare din 1887 și de revizuirea codului comercial în 1886, prin care se facilita înființarea întreprinderilor pe acțiuni (Lampe, Jackson 1982: 269).

161. Cea mai bună prezentare de ansamblu a industriei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea rămâne Zane 1970. Vezi și datele cantitative despre diferitele ramuri din Axenciuc: I, precum și prezentarea sintetică din Axenciuc 1997: 123-148.

162. Vezi Mitchell 2003: 419-567.

163. Axenciuc: I, 95.

calculat indici ai dezvoltării industriale pentru majoritatea țărilor europene din secolul al XIX-lea, comparând valoarea producției industriale pe cap de locuitor cu nivelul atins de Marea Britanie în anul 1900.

Tabelul II.12. *Producția industrială pe cap de locuitor (indici raportați la Regatul Unit la 1900 = 100)*

	1800	1830	1860	1880	1900	1913
Media europeană	8	11	17	23	33	45
Austro-Ungaria	7	8	11	15	23	32
Belgia	10	14	28	43	56	88
Bulgaria	5	5	5	6	8	10
Danemarca	8	8	10	12	20	33
Elveția	10	16	26	39	67	87
Franța	9	12	20	28	39	59
Germania	8	9	15	25	52	85
Grecia	5	5	6	7	9	10
Italia	8	8	10	12	17	26
Norvegia	9	9	11	16	21	31
Olanda	9	9	11	14	22	28
Portugalia	7	7	8	10	12	14
Regatul Unit (Marea Britanie)	16	25	64	87	100	115
România	5	5	6	7	9	13
Rusia	6	7	8	10	15	20
Serbia	5	5	6	7	9	12
Spania	7	8	11	14	19	22
Suedia	8	9	15	24	41	67

Sursa : Bairoch 1982 : 294, 330-331.

Desigur, se pot invoca destule argumente împotriva datelor strânse de Paul Bairoch, care de altfel recunoaște că mai ales pentru anii 1800 și 1830 are de multe ori doar estimări, și că rotunjirea cifrelor la nivelul unor procente fără zecimală nu garantează o precizie absolută. Totuși, informațiile din acest tabel sunt convergente cu cunoștințele pe care le avem din alte surse. Astfel, România s-a plasat constant de-a lungul secolului al XIX-lea în ultimul eșalon al țărilor europene¹⁶⁴, iar desprinderea finală în raport cu celelalte state balcanice s-a datorat în mare măsură avântului industriei petoliere de la începutul secolului XX, determinat la rândul său de aflusul apreciabil al investițiilor străine în acest sector după adoptarea Legii Minelor din 1895. Mai mult, în ciuda realizărilor și chiar a unei ușoare recuperări parțiale în anii 1900-1913, **decalajul relativ al României față de media europeană s-a agravat**, raportul fiind 1 : 1,6 la 1800, 1 : 2,83 în 1860 și 1 : 3,46 în 1913.

Am pornit discuția despre bilanțul dezvoltării industriale de la încercarea de a explica mediocritatea creșterii ponderii populației urbane. Or, este evident că **industria românească**

164. Este adevărat, din clasamentul realizat de Paul Bairoch lipsește Muntenegrul, care, după toate indiciile, ar fi ocupat ultimul loc din Europa în ceea ce privește producția industrială. Lipsesc de asemenea teritoriile europene ale Imperiului Otoman, care cuprindeau însă atât regiuni lipsite aproape complet de industrie (de exemplu, Albania), cât și centre economice cu componentă industrială semnificativă, cum erau Salonic sau Istanbul. Vezi și Milward, Saul 1977 : 432

de dinainte de 1914 nu a reușit să fie un factor major de urbanizare. Astfel, în industria din Vechiul Regat lucrau în preajma începutului primului război mondial circa 110.000 persoane, ceea ce însemna doar circa 3% din populația activă a țării¹⁶⁵. În aceste condiții, când forța de muncă din industrie reprezenta doar circa o șesime din populația orașelor, este clar că acestea, în pofida progreselor înregistrate de unele ramuri industriale, își asigurau cea mai mare parte a resurselor economice din comerț și servicii, precum și din funcțiile de centre politico-administrative și de domiciliu al marilor proprietari funciari, care cheltuiau la oraș veniturile dobândite de pe urma domeniilor lor din mediul rural.

În consecință, în timp ce orașele au cunoscut un anumit boom edilitar, s-au dotat cu edificii publice de prestigiu și cu servicii publice specifice lumii moderne (gospodărie comunală, transport public, electricitate, telefonie etc.), iar locuitorii lor și-au modelat consumul după cel al marilor capitale occidentale, atât la nivelul alimentelor, cât și la cel al vestimentației și al obiectelor/practicilor de prestigiu, **lumea satelor a rămas oarecum defazată în raport cu modernitatea.** Desigur, și în mediul rural s-au realizat unele progrese¹⁶⁶. S-au construit primării și biserici, uneori și oficii poștale sau școli. Ponderea locuințelor din piatră a crescut de la 1,8% în 1860 la 9,5% în 1912; totuși, nu trebuie pierdut din vedere faptul că în preajma primului război mondial 54,5% din locuințele sătenilor erau încă din pământ și nuiele. S-a înmulțit numărul locuințelor cu două sau mai multe încăperi și s-a îmbunătățit calitatea acoperișurilor. Pe de altă parte, mulți săteni au continuat să locuiască în locuințe cu o singură încăpere sau chiar în bordeie, iar inventarul casnic al majorității țăranilor era extrem de sărăcăcios. Alimentația și starea de sănătate a sătenilor erau deosebit de precare. Locuitorii satelor „trăiau *la limita existenței biologice*, hrănindu-se prost, cu mămăligă și zarzavaturi, rareori produse lactate și carne, fiind măcinați de boli și mizerie” (s.n.)¹⁶⁷.

Constatarea divergenței dintre sat și oraș ne obligă să ne întrebăm care a fost **responsabilitatea statului și a elitelor politice în agravarea situației lumii rurale**, care în fond reprezenta cea mai mare parte a populației României de dinainte de primul război mondial. A fost aceasta rezultatul unei strategii deliberate ce a favorizat orașul în dauna satului, sau a fost un efect nedorit al unui set de politici slab corelate între ele? Unii istorici insistă să vorbească despre o strategie coerentă de dezvoltare și modernizare la nivelul elitelor politice românești¹⁶⁸;

165. Axenciuc 1997: 142.

166. Datele din acest paragraf sunt preluate din Axenciuc 1997: 116-121. La începutul secolului XX au fost realizate mai multe anchete socioeconomice referitoare la condițiile de existență din lumea rurală, care ne oferă o bună bază pentru documentarea atât a progreselor modernității, cât și a limitelor acestora. Exemplară, dar nu singulară, este ancheta coordonată de G.D. Scraba în pregătirea expoziției jubiliare din 1906, care a valorificat 4.858 de răspunsuri la ample chestionare trimise primarilor și diriginților (directorilor) școlilor rurale. Aici pot fi găsite ample informații cu privire la habitatul rural, la alimentație și la starea de sănătate a sătenilor, precum și despre raporturile de proprietate, învoielile agricole, producțiile din mediul rural, religie, raporturile cu autoritățile, alcoolism, concubinaj, cerșetorie, instituțiile culturale și viața asociativă etc. Cf. Scraba 1907.

167. Axenciuc 1997: 120.

168. Platon, Russu, Iacob, Cristian, Agrigoroaiei 1993. Aici, deși se pune întrebarea dacă nu cumva „calea aleasă pentru modernizare, pentru integrarea în Europa vremii, mijloacele utilizate de către cercurile politice aflate la cârma țării au fost greșite?”, răspunsul este că „strategia construcției României moderne, stabilită și urmată de factorii politici – între care rolul hotărâtor revine liberalilor – a corespuns necesităților țării în aceste decenii” (p. 222 – capitol de Gheorghe Iacob).

alții sunt mai sceptici în această privință, dar deosebit de severi cu privire la incapacitatea elitelor de a acționa în favoarea țăranilor, chiar și atunci când au încercat aceasta¹⁶⁹.

Rolul statului s-a materializat atât prin mecanismele sale redistributive, cât și prin felul cum a reglementat și a controlat raporturile sociale și economice, îndeosebi pe cele dintre moșieri și țărani. În a doua privință, situația este clară. Atât prin legislația referitoare la învoielile agricole, cât și prin complicitatea de zi cu zi a administrației publice cu stăpânii de moșii și prin felul în care a intervenit atunci când țăranii s-au ridicat împotriva regimului agricol existent, statul român a acționat în cea mai mare parte a perioadei de până la 1914 ca garant al relațiilor agrare favorabile moșierimii, care drenau veniturile obținute la sate spre lumea urbană. În ceea ce privește funcția redistributivă a statului¹⁷⁰, situația este la fel de clară. Majoritatea veniturilor proveneau din impozitele plătite de săteni, iar cea mai mare parte a cheltuielilor se îndrepta spre oraș, principalele destinații fiind funcționarea aparatului de stat (administrația, ordinea publică, armata), economia (mai ales investițiile în infrastructuri moderne – căi ferate, poduri, instalații portuare etc. – și subvenții pentru industrie), precum și plata datoriei publice¹⁷¹.

„Proporția sumelor cheltuite reflectă prioritățile pe care le acordau statul, guvernele, diferitelor probleme de interes național”¹⁷². Pentru discuția purtată de noi, problema este dacă felul în care au fost repartizate cheltuielile a favorizat dezvoltarea economică și modernizarea României, sau a reprezentat doar o mostră de irosire a resurselor?

Una dintre criticile cele mai surprinzătoare la adresa politicii modernizatoare se referă la un domeniu asupra căruia aparent domnea consensul: **construirea căilor ferate**. Căile ferate au fost aparent unul dintre marile succese ale Vechiului Regat. În retrospectiva statistico-economică apologetică prilejuită de aniversarea a 40 de ani de la venirea pe tron a lui Carol I, Leonida Colescu sublinia: „Cel mai important și mai puternic instrument de progres, care precum am văzut, a contribuit în cel mai înalt grad la transformarea și regenerarea economică a României, este drumul de fer”¹⁷³. Progresele erau evidente cantitativ: rețeaua de căi ferate crescuse de la 0 la 3.179 km (la care se mai adăugau aproape 100 km linii de interes particular, mai ales în conexiune cu funcționarea întreprinderilor), fuseseră construite 338 de stații de cale ferată, erau folosite 537 locomotive, peste 1.000 de vagoane de călători și peste 12.000 vagoane de marfă, cu care au fost transportate 6,7 milioane tone de marfă¹⁷⁴. Cu toate acestea, istoricul german Lothar Maier, care a studiat în detaliu opțiunea României de a construi căi ferate în anii 1860-1870, a ajuns la concluzia că această opțiune a fost nejustificată economic la acea dată. El aduce în discuție nu numai

169. „În timp ce statul și elita politică, inclusiv cea mai mare parte a Partidului Liberal, depindeau de veniturile din producția agricolă, toate încercările de reformă în favoarea țăranilor au avut tendința ciudată de a avea efecte contrare țelului lor declarat. Nici o grupare politică nu ar fi avut puterea pentru o adevărată schimbare a raporturilor” (Maier 1989: 158).

170. Trebuie amintit aici faptul că în anii 1860-1914 veniturile statului au crescut mai rapid decât ansamblul economiei, ceea ce a condus la creșterea ponderii lor în cadrul venitului național până la un nivel de 20-25% în anii 1910-1914 (Axenciuc 1997: 186).

171. Vezi ponderile anuale în Axenciuc: III, 661-662.

172. Axenciuc 1997: 186.

173. Colescu 1907: 68.

174. Colescu 1907: 68-70. În 1915 existau 3.702 km cale ferată, 404 stații, 932 locomotive, 1.499 vagoane de călători, 153 vagoane poștale și 24.138 vagoane de marfă (Axenciuc: I, 323, 325). Pentru progresele căilor ferate din România, vezi și Cebuc, Mocanu 1967: 103-130.

condițiile cunoscute ca oneroase ale concesiunii Strousberg (care a avut în vedere construirea celei mai importante dintre linii, Roman-Galați-Brăila-București-Pitești-Craiova-Turnu Severin) – preț kilometric sensibil mai mare decât al altor linii construite în aceeași vreme de stat sau de alți întreprinzători, garantarea unui venit de 7,5% anual în condițiile în care Rusia garanta în aceeași vreme doar 5%¹⁷⁵ –, ci și faptul că valoarea traficului de mărfuri era prea mică pentru a asigura rentabilitatea rețelei de căi ferate la acea dată, ceea ce a însemnat că statul român a trebuit să plătească nu numai construirea rețelei, ci și diferența dintre costurile de funcționare și venitul garantat întreprinzătorilor. Această povară financiară a ajuns în unii ani la 30% din veniturile statului român¹⁷⁶, ceea ce era evident enorm și amenința funcționarea de ansamblu a statului. Deficitele s-au menținut până în 1877, când căile ferate au devenit pentru prima dată rentabile datorită plăților ruse pentru acoperirea transporturilor de trupe și materiale necesare în războiul cu Imperiul Otoman¹⁷⁷. Situația financiară a fost agravată de scăderea prețurilor mondiale la cereale după 1873, ca și de cheltuielile militare din contextul crizei orientale și apoi a participării României la războiul din 1877-1878. În aceste condiții, căile ferate, văzute de principele Carol ca un factor ce contribuia la consolidarea puterii militare și deci reprezenta un pas în direcția independenței politice a României, au condus la slăbirea lor financiară și la apariția unor complicații externe care au periclitat chiar dobândirea independenței politice în 1877-1878. Acestea nu sunt însă singurele critici ce pot fi aduse construcției căilor ferate din România anilor '60-'70 ai secolului al XIX-lea. Dincolo de obiectivele politico-militare, căile ferate erau menite, în opinia promotorilor lor, să ușureze afluirea cerealelor românești spre porturile dunărene, și prin micșorarea costurilor de transport să le facă mai competitive pe piețele occidentale. Efectele construcției căilor ferate s-au făcut simțite din acest punct de vedere abia după 1873 (calea ferată București-Giurgiu servea mai mult pentru transportul spre capitală al produselor de import), adică atunci când pentru România ar fi fost mai potrivită o reorientare a politicii sale economice prin renunțarea graduală la exporturile de cereale. În schimb, primele căi ferate au servit deja afluxului de mărfuri de import, contribuind astfel la slăbirea meșteșugurilor și industriei casnice¹⁷⁸. Pe de altă parte, în multe țări europene construirea căilor ferate a stimulat dezvoltarea altor ramuri economice, care au produs materialele necesare rețelei feroviare; în cazul concret al României, aceste efecte de antrenare în amonte nu s-au concretizat decât în foarte mică măsură, deoarece nu numai că majoritatea lucrătorilor calificați au fost aduși din străinătate, dar, după cum se lauda chiar Strousberg, toate materialele până la ultimul cui au fost importate¹⁷⁹.

Cu toate acestea, critica lui Lothar Maier la adresa opțiunii lui Carol I și a elitelor românești de a construi căile ferate în anii 1860-1870 este excesivă. Este adevărat că această opțiune nu s-a bazat pe o judecată economică solidă, este adevărat că statul român și majoritatea contribuabililor au plătit mult mai scump decât ar fi fost cazul pentru un proiect de prestigiu al principelui și guvernanților, și este de asemenea adevărat că avantajele

175. Maier 1989 : 174-175, 182-184.

176. Maier 1989 : 258.

177. Maier 1989 : 256-258.

178. Berend, Ránki 1974 : 80.

179. *Apud* Maier 1989 : 172. O observație similară cu privire la ponderea infimă a materialelor locale în construirea căilor ferate din țările balcanice fac Berend, Ránki 1974 : 79-80. Patrick O'Brien arată și el că în general în țările care la mijlocul secolului al XIX-lea aveau „capacități ingineresti și metalurgice limitate” nu a reușit conectarea restului economiei la cererea provocată de construirea căilor ferate (O'Brien 1982 : 360).

economice au aparținut mai ales consumatorilor urbani și marilor proprietari funciari, în timp ce țărani, meșteșugarii și lucrătorii din industria casnică au avut mai degrabă de pierdut¹⁸⁰. Totuși, pentru a fi drepti, scăderea prețurilor la cereale nici nu era în mod normal previzibilă înainte de 1873, și nici nu putea fi controlată sau zăgăzuită de factorii de decizie din România. Iar afacerile oneroase au însoțit construirea căilor ferate nu numai în România, ci în întreaga Europă și de asemenea și în America. Astfel, potrivit aprecierii lui Iván T. Berend și György Ránki, construcțiile de căi ferate au fost „unul dintre cele mai corupte domenii de afaceri din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”¹⁸¹, iar „afacerea Strousberg”, deosebit de prezentă în memoria istorică românească, își găsește elemente de comparație demne de ea în multe alte țări; de exemplu în felul în care în anii 1866-1872 omul de afaceri Charles Warring a contractat construirea căii ferate Oradea-Cluj-Brașov și apoi a dus la faliment compania însărcinată cu aceasta¹⁸². Pe de altă parte, deși rentabilitatea căilor ferate a fost și a rămas discutabilă¹⁸³, nu trebuie uitat faptul că inginerii, tehnicienii și muncitorii din domeniul feroviar au constituit în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea unul dintre grupurile profesionale care au contribuit cel mai mult la sporirea nivelului de competență tehnologică din statul român. Nu în cele din urmă, date fiind condițiile natural-geografice ale României, căile ferate tot ar fi trebuit să fie construite. O amânare a construcției lor pentru momentul când volumul realist estimat al traficului ar fi îngăduit speranța unei imediate rentabilități nu credem că ar fi fost macroeconomic de preferat; exemplul Serbiei, care a amânat finalizarea primei căi ferate până în 1884, este mai degrabă negativ din acest punct de vedere (vezi *infra*, capitolele II.3.3, II.3.4 și II.4). Mai degrabă, creșterea economică generală a României ar fi avut de câștigat dacă construcția căilor ferate s-ar fi realizat mai devreme cu măcar un deceniu, îngăduindu-i astfel să profite mai mult de conjunctura favorabilă pentru exporturile de cereale din perioada de dinainte de 1873; desigur, o asemenea ipoteză este pur teoretică, dar nu strică să ne amintim faptul că în statul român construirea căilor ferate s-a realizat mai târziu atât în comparație cu teritoriile românești aflate sub stăpânire austriacă (linia ferată Oravița-Baziaș a fost construită în 1846-1854, iar în 1869 fuseseră deja conectate la calea ferată orașe precum Timișoara, Arad, Oradea, Alba Iulia, fiind totodată în lucru liniile Oradea-Cluj, Simeria-Petroșani și Alba Iulia-Sighișoara-Brașov, precum și altele de însemnătate mai mică), cât și cu Dobrogea otomană, unde calea ferată Constanța-Hârșova a fost dată în funcțiune încă din 1860¹⁸⁴. Mai grav, dar oarecum în sens contrar observațiilor lui Lothar Maier, este faptul că la sfârșitul secolului al XIX-lea România avea o densitate a rețelei de căi ferate mai mare decât a Bulgariei și Serbiei, dar sensibil mai mică decât cea a Ungariei, pentru a nu mai vorbi de țările mai dezvoltate ale Europei centrale și occidentale.

180. Patrick O'Brien observă și el faptul că în multe țări, mai ales în Europa Sudică și Răsăriteană, populația a fost prea săracă pentru a profita de oportunitățile deschise de căile ferate (O'Brien 1982 : 366).

181. Berend, Ránki 1974 : 76.

182. Berend, Ránki 1974 : 77.

183. Datele colectate de Victor Axenciuc indică o rentabilitate neîntreruptă a căilor ferate române de la 1873 până la declanșarea primului război mondial (Axenciuc : I, 332-333), dar într-o notă explicativă el recunoaște că la cheltuieli nu a fost cuprinsă amortizarea investițiilor în cale, material rulant și ateliere, și că, „dacă s-ar fi adăugat și cota de amortizare a investițiilor, întreprinderea de stat a căilor ferate ar fi fost permanent în deficit” (Axenciuc : I, 334).

184. Cebuc, Mocanu 1967 : 106-107, 113. De menționat că până și în Basarabia aflată sub stăpânire rusă prima cale ferată a fost construită în 1866 (Axenciuc 1997 : 57).

Tabelul II.13. *Densitatea rețelei de căi ferate în diverse țări europene (1911)*

	km ² teritoriu/1 km cale ferată	km/100.000 de locuitori
Marea Britanie	9,7	71,3
Belgia	6,3	63,0
Franța	13,2	103,7
Germania	8,7	95,5
Danemarca	10,4	133,9
Suedia	32,3	252,5
Italia	15,7	53,1
Ungaria	15,7	110,0
România	37,7	34,3
Bulgaria	51,2	32,6
Serbia	50,0	44,6
Grecia	41,7	59,8
Rusia	324,2	42,3

Sursa : Berend, Ránki 1982 : 100.

Luând în considerare modestia efectelor de antrenare asupra economiilor locale, precum și facilitarea concurenței pe care mărfurile industriale de import o făceau producției meșteșugărești și manufacturiere, Iván T. Berend și György Ránki apreciau că în țările balcanice construcțiile de căi ferate nu au avut aceleași funcții economice stimulative ale creșterii economice, ci au fost „pentru o vreme atât un simptom, cât și o cauză a înapoierii economice”¹⁸⁵. În ceea ce ne privește, fără a nega justetea observațiilor de mai sus, considerăm că pentru o țară precum Vechiul Regat soluția nu ar fi fost renunțarea la construirea căilor ferate, ci doar construirea lor mai economicoasă și mai clar legată de nevoile de dezvoltare economică a țării. De altfel, și cei doi autori citați mai sus au recunoscut că nu poate fi vorba în nici un caz despre crearea unui sistem de transport supradimensionat, și că per total căile ferate au avut totuși un rol pozitiv și în țările balcanice, deci inclusiv în România¹⁸⁶.

Pe un plan mai general, discuția despre căile ferate ridică **problema dacă o altă alocare a priorităților economice ar fi putut conduce la rezultate mai bune**. Discuția este mai degrabă teoretică, deoarece opțiunile de politică economică ale Vechiului Regat au fost rezultatul firesc al echilibrelor sociopolitice instituite după 1864-1866, astfel încât alte opțiuni de politică economică ar fi necesitat probabil alte constelații de putere și mecanisme decizionale; acestea lipseau însă. Autorii care tind să pună accentul pe latura pozitivă a procesului de modernizare subliniază faptul că „sacrificiile [aduse mai ales de populația de la sate], deși dureroase, au fost necesare, fiind singura soluție pentru reducerea decalajului față de Occident”¹⁸⁷. Marea problemă este însă dacă rezultatul modernizării a fost suficient de consistent pentru a justifica costurile și sacrificiile. Or, ritmurile relativ rapide de creștere economică ale României înainte de primul război mondial nu au fost suficiente pentru a reduce decalajele față de țările dezvoltate (vezi *infra* II.3.4). Mai mult, aceste ritmuri nu erau cu adevărat sustenabile pe termen mediu și lung, nici din punct de vedere economic, și nici din punct de vedere social. Și atunci, merită să ne punem întrebarea,

185. Berend, Ránki 1974 : 80.

186. Berend, Ránki 1982 : 100-101.

187. IR : VII/II, 135-136 (capitol de Gheorghe Iacob).

bazată și pe experiența altor țări, dacă alte strategii, bazate pe o distribuție mai echitabilă a puterii economice în interior, nu ar fi avut totuși șanse mai mari de succes.

*

Până acum, discuția s-a concentrat de cele mai multe ori asupra teritoriilor intrate înainte de 1914 în componența statului român (Vechiul Regat). Se cuvine, înainte de a încheia acest capitol, să includem și câteva observații sumare și despre **teritoriile românești aflate în acea vreme sub stăpânire austro-ungară sau rusă**.

Stăpânirile austriece (din 1867 austro-ungare) au cuprins de-a lungul întregului secol al XIX-lea și o serie de teritorii locuite de români, dintre care majoritatea au intrat în componența statului român abia la sfârșitul primului război mondial. În cadrul monarhiei habsburgice, aceste teritorii – **Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul și Bucovina** – erau regiuni relativ subdezvoltate¹⁸⁸. Prin comparație cu Principatele Române, aceste teritorii, deși inegale, aveau la începutul secolului al XIX-lea un nivel de dezvoltare economică superior, materializat prin productivitate agricolă superioară, o rată mai ridicată a urbanizării, un nivel mai mare de valorificare a bogățiilor subsolului și un sector prelucrător mai puternic. Dacă Țara Românească și Moldova au fost orientate atât înainte de 1800, cât și în secolul al XIX-lea spre producția pentru piețe relativ îndepărtate geografic, în cazul teritoriilor românești aflate sub stăpânire habsburgică ponderea polilor de cerere reprezentați de orașe și de armată a condus spre o dezvoltare mai echilibrată, în care un rol semnificativ a revenit structurilor economice regionale, unele dintre ele angrenând în aceleași rețele de diviziune a muncii și teritorii extracarpatice. De altfel, piața Principatelor Române s-a constituit într-un debușeu semnificativ pentru sectorul meșteșugăresc și manufacturier din Transilvania, iar rolul său a crescut în secolul al XIX-lea și a rămas semnificativ până la declanșarea războiului vama dintre România și Austro-Ungaria în 1886¹⁸⁹. Impactul teritoriilor centrale ale monarhiei habsburgice și al Occidentului a fost și el substanțial, deși diferit ca natură față de cel al Principatelor. Astfel, dinspre apus au venit în aceste teritorii mai întâi oameni și cunoștințe, apoi mărfuri industriale și capitaluri investite în infrastructură și în valorificarea bogățiilor locale. Prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost caracterizată de continuarea dezvoltării economice pe coordonatele fixate în secolul al XIX-lea: spor demografic, favorizat de îmbunătățirea prevențiunii medicale a epidemiilor, creștere lentă, dar totuși semnificativă, a producției agricole, eforturi ale autorităților de a stimula sectorul manufacturier și exporturile. Dezvoltarea industrială, semnificativă în Austria și Cehia încă de pe la 1830, a fost extrem de modestă în partea răsăriteană a monarhiei habsburgice înainte de 1860-1870¹⁹⁰. Mijlocul secolului al XIX-lea a adus transformări considerabile la nivelul structurilor economice. După zguduirile provocate de revoluția din 1848-1849, patentele imperiale din 1853-1854 au desființat obligațiilor de tip feudal și au impus clarificarea raporturilor de proprietate din mediul rural. Deși prin acest proces țărani au primit o parte din pământ, cea mai mare parte a Transilvaniei și Crișanei au rămas regiuni dominate de marele domeniu nobiliar¹⁹¹. Dacă marele domeniu din Crișana și nordul

188. Good 1984 : 148-156.

189. Axenciuc, Tiberian 1979 : 86-141, 158-227 (deși marcată de tezele naționalismului oficial al regimului Ceaușescu, această lucrare rămâne consistentă în argumentațiile sale centrale).

190. Good 1984 : 129-135, 141-148.

191. Astfel, potrivit recensământului maghiar din 1895, exploatațiile mai mici de 3 hectare reprezentau 49,46% din numărul total, dar dețineau doar 6,51% din suprafață, în timp ce exploatațiile mai mari de 57,5 hectare reprezentau numai 0,78% din numărul total și 38,7% din suprafață; la aceasta, mai putem adăuga și exploatațiile între 11,5 și 57,5 hectare, care

Banatului s-a specializat în mare măsură în producția cerealiară, alimentând industria morăritului din Budapesta – comparată de istorici cu Minneapolisul american¹⁹² – în celelalte teritorii românești din Austro-Ungaria agricultura a rămas mult mai diversificată, conservând un rol important creșterii animalelor; deși cauzele acestei situații trebuie căutate mai ales în condițiile naturale mai puțin favorabile culturilor cerealiere, ca și în persistența preocupărilor tradiționale de a asigura subzistența familiei din producția proprie, ea a protejat pe producătorii agricoli în perioada de prețuri cerealiere scăzute de după 1873, și a conferit o relativă stabilitate economică micilor gospodării țărănești. Revoluția industrială s-a manifestat mai ales prin pătrunderea căilor ferate, prin dezvoltarea mineritului (cărbune, fier, metale neferoase) și după 1890 a industriei forestiere. Deși au fost consemnate progrese și în domeniul industriei prelucrătoare, atât în sectorul textil și alimentară, cât și în metalurgie (Reșița, Hunedoara), per total, totuși pe ansamblu eforturile de modernizare tehnică și de sporire a gradului de prelucrare au rămas modeste. Astfel, după cum remarca John Lampe, „ceea ce a lipsit după 1900 a fost pasul următor în dezvoltarea oricărui complex metalurgic: construcția de mașini. Marile bănci din Viena și Budapesta preferau evident să promoveze o asemenea dezvoltare mai aproape de casă. Întreprinderile transilvănene din industria de mașini au rămas în esență ateliere de reparații, deservind căile ferate sau alte întreprinderi de stat. Regiunea a continuat să importe până la începutul primului război mondial până la 80% din mașini din restul dublei monarhii sau din alte părți ale Europei”¹⁹³; un declin similar al investițiilor și încetinirea progresului tehnic sunt observate și în sectorul forestier¹⁹⁴, și în minerit și metalurgie, ceea ce arată că perspectivele dezvoltării industriale din aceste teritorii erau mai degrabă problematice în cadrul Austro-Ungariei. Calculele realizate de David Good cu privire la ritmurile și nivelurile de dezvoltare din diversele regiuni ale monarhiei austro-ungare în perioada 1870-1910 evidențiază și ele o situație complexă. Pe de o parte, în ultimele decenii de dinainte de primul război mondial, regiunile cele mai rămase în urmă din cadrul Austro-Ungariei au avut ritmuri de creștere mai rapide decât ansamblul monarhiei, ceea ce a făcut ca deosebirile de nivel de dezvoltare să se reducă într-o oarecare măsură în anii 1870-1914, iar pe de altă parte decalajele au rămas apreciabile. Astfel, teritoriile austro-ungare care la sfârșitul primului război mondial au revenit României au avut o rată medie anuală de creștere a produsului intern brut pe locuitor de 1,4%, față de 1,3% Cehia și 1,2% Austria propriu-zisă (dar 1,5% Ungaria în granițele sale de după Trianon); totuși, în 1910 produsul intern brut pe locuitor era aici de numai 49,9% din nivelul Austriei propriu-zise, de 58,6% din nivelul Cehiei, și de 75,7% din nivelul Ungariei propriu-zise¹⁹⁵.

formau 25% din suprafața agricolă (Axenciuc: II, 163). Polarizarea structurii de proprietate era extremă în Crișana, proprietatea foarte mare (peste 575 hectare) cuprinzând ea singură 45,2% din teren în Arad și 50,7% în Bihor (Axenciuc: II, 162-163).

192. Good 1984: 142.

193. Lampe, Jackson 1982: 314.

194. Lampe, Jackson 1982: 312-315. Absența unor investiții mai importante în industria de prelucrare a lemnului a făcut ca Transilvania și Bucovina să poată realiza o dezvoltare asemănătoare cu cea a Suediei, care și-a valorificat bogăția forestieră nu numai prin exporturi de cherestea, ci și prin producția și exportul unor mărfuri cu grad mai ridicat de prelucrare și deci cu valoare adăugată mai mare (hârtie, chibrituri, mobilă etc.) (cf. Menzel 1988: 324-332, 553).

195. Good, Ma 1999: 111-113. Pentru metodologia folosită și variantele inițiale de calcul, cf. Good 1994b și Good 1997. Într-o lucrare anterioară David Good estima că preajma primului război mondial Bucovina era ca nivel de dezvoltare penultima regiune din partea austriacă a monarhiei (Cisleithania), având 54% din nivelul mediu al acesteia și doar 36% din nivelul regiunii celei mai dezvoltate, Austria Inferioară (Good 1984: 150).

În ceea ce privește **Basarabia**¹⁹⁶, aceasta fusese incorporată la Rusia în 1812 și – exceptând anii 1856-1878 pentru județele sudice Cahul, Ismail și Bolgrad – a rămas sub stăpânire țaristă până în 1917. La începutul secolului al XIX-lea teritoriile dintre Prut și Nistru erau relativ slab dezvoltate în raport atât cu restul Moldovei, cât și cu celelalte teritorii locuite de români. La sfârșitul stăpânirii ruse nivelul de dezvoltare economică al Basarabiei continua să fie mai scăzut și decât cel din România (Vechiul Regat), și decât cel mediu din Rusia țaristă. Aceasta nu înseamnă că nu s-au realizat progrese. Cele mai importante au fost la nivelul creșterii demografice și al sporului producției agricole. Se pierde deseori din vedere faptul că sporul demografic din Basarabia secolului al XIX-lea a fost superior celui din celelalte teritorii românești în aceeași perioadă. Astfel, populația Basarabiei a crescut în anii 1812-1914 de peste 6 ori (de la circa 400.000 de oameni la 2.496.054 locuitori în 1912 și chiar 2,7 milioane locuitori în 1918), în timp ce pentru ansamblul teritoriilor românești media a fost de puțin peste 3,5 ori. Cauzele au fost multiple, de la nivelul mai redus al densității inițiale, care a lăsat mult spațiu pentru colonizare și hrănirea unui număr sporit de oameni prin ocuparea unor terenuri anterior slab sau deloc folosite, până la imigrația evreiască și la politica de colonizare practică de autoritățile ruse, care a adus în teritoriile dintre Prut și Nistru nu numai un număr apreciabil de ruși și ucraineni, dar și bulgari, găgăuzi, germani și francezi. Sporul demografic a dus la recuperarea decalajului în ceea ce privește densitatea medie a populației comparativ cu Vechiul Regat¹⁹⁷. Producția agricolă a crescut considerabil, dar în mod predominant extensiv și într-o structură asemănătoare cu Vechiul Regat, adică dominată într-o măsură tot mai mare de producția cerealieră. Potrivit lui Victor Axenciuc¹⁹⁸, în anii 1870-1913 suprafața cultivată a crescut de trei ori, producția de aproape patru ori, iar Basarabia a început să conteze tot mai mult ca exportator de cereale (debușarea cerealelor basarabene spre Odessa fiind facilitată și de calea ferată spre acest port, dată în funcțiune pe tronsonul Odessa-Chișinău în 1873). Dezvoltarea industrială a rămas modestă, singura ramură ceva mai bine reprezentată fiind industria alimentară. Arhaismul economico-social al Basarabiei este confirmat de structura proprietății funciare, dominată de marele domeniu, de productivitatea agricolă modestă, precum și de mortalitatea infantilă și analfabetismul mai ridicat chiar decât în Vechiul Regat; o particularitate a Basarabiei este suprapunerea contrastelor economico-sociale dintre sat și oraș cu falia etnico-națională, care făcea ca românii locuind cu precădere în mediul rural să fie dublu dezavantajați față de populația amestecată a orașelor. Ca atare, progresele agro-demografice ale Basarabiei în secolul al XIX-lea au avut un clar caracter recuperator, dar nu au putut conduce la o recuperare de ansamblu a întârzierii în dezvoltarea economico-socială modernă nici față de restul României, și cu atât mai puțin față de restul Europei. Mai mult, posibilitățile de creștere agricolă extensivă se epuizaseră la începutul secolului XX, iar dublul caracter periferic, față de zonele centrale ale Rusiei și față de Occident, făcea ca – în condițiile păstrării aceluiași structuri economico-sociale – perspectivele de dezvoltare ale Basarabiei să fie mai degrabă precare.

După cum sperăm să fi rezultat din aceste treceri în revistă, luarea în discuție a teritoriilor românești aflate înainte de 1918 în afara statului român nu schimbă în mod esențial imaginea rezultată din discuția mai detaliată referitoare la Vechiul Regat. **Atât**

196. Informațiile referitoare la Basarabia se bazează, atunci când nu se indică altă sursă, pe IR : VII/I, 209-221, 787-794, VII/II, 368-372 (capitole de Gheoghe Platon).

197. În 1914, Basarabia ajunsese la o densitate medie de circa 56 locuitori pe km², practic egală cu media Vechiului Regat (date din EIR : II, 99-101 – capitol de Adriana Gheorghe).

198. Axenciuc : II, 641.

Vechiul Regat, cât și teritoriile românești aflate sub administrație rusă sau austro-ungară realizaseră unele progrese modernizatoare, dar nu deveniseră cu adevărat societăți moderne, nu se angajaseră pe calea unei dezvoltări economice susținute și pierduseră teren în raport cu rata medie de creștere economică a Europei.

II.3. Comparații europene

II.3.1. Danemarca – succesul promovării în liga economiilor dezvoltate

Danemarca realizase progrese în epoca modernă timpurie, mai ales în secolul al XVIII-lea. Totuși, **primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost deosebit de dificile**. Multe dintre greutăți fuseseră pricinuite de antrenarea regatului în războiul dintre Franța napoleoniană și Marea Britanie. Încetarea războiului nu a însemnat însă sfârșitul dificultăților. Dimpotrivă, conjunctura externă s-a deteriorat și mai mult. Războaiele napoleoniene întreținuseră o cerere ridicată pentru produsele agricole. După o nouă creștere în timpul unei ultime crize de subzistență la nivelul întregii Europe Apusene în 1817¹⁹⁹, începând din 1818 prețurile au scăzut dramatic. Declinul cererii s-a făcut simțit atât pentru vite, cât și pentru cerealele daneze. În cazul cerealelor, dificultățile au fost amplificate de politica restrictivă a Marii Britanii, care în 1815 a adoptat o nouă lege referitoare la importurile de cereale, care erau interzise dacă prețurile la grâu scădeau sub 80 de șilingi pe quarter, nivel considerat acoperitor pentru producătorii englezi. Exporturile spre Olanda au scăzut și ele, și – în mod interesant – tocmai exporturile spre Norvegia, care tocmai trecuse de sub stăpânirea daneză în cea suedeză, s-au menținut ceva mai bine în deceniul de după 1815²⁰⁰. Prețurile interne s-au prăbușit la jumătate în mai puțin de un an, iar în 1824 mai reprezentau doar 30% din nivelul atins în 1818²⁰¹; această evoluție a fost amplificată de politica deflaționistă a statului, care – după o primă încercare puțin izbutită de a redresa finanțele regale în 1813, a întemeiat în 1818 o nouă bancă, *Nationalbank*, și a depus mari eforturi pentru retragerea din circulație a bancnotelor emise în cele două decenii anterioare. În noile condiții, toți cei care anterior contractaseră datorii s-au văzut în situații extrem de dificile, fiind rareori în stare să-și onoreze obligațiile. Deși statul a oferit o serie de facilități agricultorilor, acceptând și plata impozitelor în natură, per total situația țăranilor-proprietari s-a înrăutățit considerabil, iar capacitatea de a investi în ameliorarea producției agricole a fost extrem de scăzută.

Ieșirea din criză a fost prilejuită de **redresarea conjuncturii externe**, îndeosebi de schimbarea condițiilor de acces pe piața britanică. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Marea Britanie era prima putere industrială a lumii. Procesul de industrializare atrăgea forță de muncă din sectorul agricol spre cel industrial. Aceasta întreținea o cerere ridicată de produse alimentare, iar prețurile de cereale din Marea Britanie au fost printre cele mai

199. Post 1977.

200. Pentru date cantitative despre exporturile daneze de cereale vezi Hansen 1974-1976 : I, 104, conform cărora exporturile de cereale către Norvegia s-au menținut în jurul a 600.000 tone daneze anual. Un grafic sintetic cu exporturile daneze de cereale către principalele debușeuri externe în Boje 1993 : 34.

201. Skrubbeltrang 1953 : 77.

ridicate din întreaga Europă apuseană. Nivelul ridicat al prețurilor era stimulat de restricționarea importurilor prin Legea Cerealelor (*Corn Law*) din 1815, care avea rostul de a asigura profituri cât mai ridicate marilor proprietari britanici. Întreaga situație a generat o amplă controversă de politică economică în Marea Britanie, care a culminat cu abrogarea Legii Cerealelor în 1846 și cu liberalizarea importurilor, spre avantajul consumatorilor și industriașilor. Deși în majoritatea lucrărilor de istorie economică atenția este concentrată asupra anului 1846 și a dezbaterilor premergătoare abrogării Legii Cerealelor, aceasta nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere faptul că unele măsuri de liberalizare a importurilor de cereale fuseseră adoptate anterior. Astfel, în 1828 interdicțiile de import au fost înlocuite cu un sistem de taxe în scală mobilă, prin care nivelul taxelor vamale era legat de cel al prețului cerealelor pe piața britanică. Astfel, dacă prețul cerealelor creștea pe piața britanică, taxele de import scădeau, iar dacă prețurile erau scăzute, taxele erau mai mari, astfel încât importurile să fie mai scumpe decât producția internă²⁰². Acest sistem conferea importurilor de cereale un rol de stabilizare a pieței interne britanice; deși fluctuațiile anuale ale cantităților importate au fost considerabile, per total sistemul introdus în 1828 a fost mai permisiv decât Legea Cerealelor din 1815, iar scăderea nivelului taxelor vamale a fost continuată prin noi măsuri adoptate în 1833 și 1842²⁰³. Reglementările britanice din 1828 au marcat astfel doar începutul unei liberalizări a accesului produselor daneze pe piața britanică. Ameliorarea conjuncturii externe nu s-a limitat însă la aceasta. Astfel, industrializarea progresează și în alte țări ale Europei apusene, îndeosebi în Belgia, Franța și în unele regiuni ale Germaniei, stimulând și aici cererea pentru produse agricole.

Foarte important a fost faptul că Danemarca a fost capabilă să profite de redresarea conjuncturii externe și să răspundă cererii printr-o producție sporită. Mai mulți factori au avut un rol în acest sens. Unul ar fi **structura proprietății agricole**, în cadrul căreia predominau exploatațiile țărănești consolidate, capabile să răspundă stimulilor pieței. Această structură a proprietății agricole era o moștenire a reformelor agrare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ea ar fi putut fi amenințată de creșterea numărului de oameni, care în multe societăți a condus la scăderea suprafeței medii a proprietăților. Or, la fel ca și în restul Europei, populația a crescut în secolul al XIX-lea și în Danemarca. De la 929.000 de oameni în 1800, populația a sporit la 1,4 milioane în 1850, 1,8 milioane în 1870 și 2,85 milioane în 1914²⁰⁴. Această triplare depășește creșterea medie europeană, care a fost de circa 2,4 ori în aceeași perioadă. La baza creșterii a stat sporul natural, respectiv diferența dintre natalitate și mortalitate. Natalitatea a fost relativ stabilă de-a lungul întregului secol al XIX-lea, variind între 30 și 33 nou-născuți la 1.000 de locuitori, și a scăzut în primii ani ai secolului XX, ajungând la 26,9‰ în media anilor 1909/1913; aceste valori plasează Danemarca foarte aproape de evoluția medie europeană, cu rate ale natalității mai mari decât în Franța, Belgia și Suedia, dar mai mici decât în Germania, Olanda, Spania, Italia sau Europa Răsăriteană²⁰⁵. Creșterea demografică peste media europeană se datorează deci

202. Astfel, dacă prețul britanic al grâului creștea la peste 73 șilingi pe quarter, taxa vamală era de numai un șiling; dacă prețul britanic era între 70 și 71 șilingi pe quarter, taxele vamale erau de 10 șilingi și 8 penny, iar la prețuri mai scăzute creșteau gradual, ajungând la nivelul de 34 șilingi și 8 penny dacă prețul britanic era între 52 și 53 șilingi pe quarter; în fine, dacă prețul grâului scădea sub 52 șilingi pe quarter, atunci importurile erau interzise (Menzel 1988: 442). De observat faptul că potrivit Legii cerealelor din 1815 importurile fuseseră interzise dacă prețul britanic era sub 80 de șilingi pe quarter.

203. Bairoch 1976a: 40-43.

204. Menzel 1988: 164.

205. Handbuch: V, 17 (capitol de Wolfram Fischer).

nu natalității, ci mai ales scăderii mortalității. Întărirea prevenției antiepidemiologice încă din secolul al XVIII-lea, scăderea mortalității infantile (doar 134 la 1.000 de nou-născuți la mijlocul secolului al XIX-lea și 98 la 1.000 de nou-născuți în preajma primului război mondial) și condițiile materiale relativ bune ale majorității populației rurale au făcut ca rata mortalității să fie în Danemarca una dintre cele mai mici din Europa în tot cursul secolului al XIX-lea; mai mult, în perioada 1895-1914 scăderea mortalității a fost deosebit de spectaculoasă, iar cu numai 13 decese la 1.000 de locuitori Danemarca a ajuns în anii 1909/1913 să aibă cea mai mică rată anuală a mortalității dintre toate statele europene²⁰⁶. La fel, speranța medie de viață a crescut de la sub 40 de ani la 1800 la circa 44 de ani în 1850 și 57 de ani în 1910²⁰⁷. Cum rata emigrării a fost relativ scăzută – mai ales comparativ cu celelalte țări ale Europei nordice²⁰⁸ –, sporul demografic a condus la o scădere a suprafeței arabile care ar reveni în medie pe cap de locuitor de la 2,12 ha în 1800 la 0,91 ha în 1912²⁰⁹. Cu toate acestea, impactul asupra structurii proprietăților agricole a fost extrem de redus.

Tabelul II.14. *Structura proprietăților agricole în Danemarca în secolul al XIX-lea*
(% din suprafața totală)

	Proprietăți mari	Proprietăți mijlocii	Proprietăți mici
1835	9,4	83,4	5,6
1873	14,4	75,1	10,5
1905	15,5	72,9	11,5

Sursa : Menzel 1988 : 167.

Acest tabel arată că în Danemarca polarizarea structurii proprietăților agricole, deși în ușoară creștere, a rămas totuși scăzută în secolul al XIX-lea. Pondere foarte mare a proprietăților „mijlocii” este accentuată însă de felul în care statisticile daneze defineau categoriile de proprietăți. Astfel, aceste statistici au clasificat în cursul celei mai mari părți a secolului al XIX-lea proprietățile funciare nu după hectare, ci în unitatea tradițională *tonder hartkorn*, care pornea de la recolta ce putea fi obținută de pe o suprafață de teren. Categoria „curți țărănești” cuprindea proprietățile de 1-12 *tonder hartkorn*, ceea ce, în condițiile în care în secolul al XIX-lea această unitate de măsură s-a rigidizat și nu a mai urmat fluctuațiile productivității agricole, ar echivala cu circa 10-120 de hectare. În consecință, categoria „proprietăți mijlocii” cuprinde și proprietăți care în alte țări europene ar fi fost clasificate ca proprietăți mari. De aceea, merită să confruntăm datele referitoare la secolul al XIX-lea cu situația din 1919, când proprietatea rurală a fost clasificată pe baza sistemului metric.

Tabelul II.15. *Structura proprietăților agricole în Danemarca în 1919*
(% din suprafața totală)

< 5 ha	5-10 ha	10-30 ha	30-60 ha	60-120 ha	> 120 ha
5,2	9,0	38,2	27,8	10,1	9,7

Sursa : Menzel 1988 : 215.

206. Handbuch : V, 18-25 (capitol de Wolfram Fischer).

207. Handbuch : V, 26 (capitol de Wolfram Fischer).

208. Handbuch : V, 220-222 (capitol de Ove Hornby).

209. Menzel 1988 : 165.

Datele din 1919 confirmă în mod categoric prevalența proprietăților țărănești consolidate, viabile economic, atât asupra proprietăților mici, cât și în raport cu proprietățile mari. Această structură a proprietăților funciare, remarcabil de stabilă de-a lungul întregului secol al XIX-lea, a fost posibilă mai ales datorită unor reglementări și practici care au prevenit divizarea proprietăților dobândite prin reformele agrare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Prețul social, conturat deja la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a fost polarizarea populației rurale într-o categorie de țărani-proprietari înstăriți și o categorie de țărani săraci, care abia dacă aveau o mică bucată de pământ pe lângă casă, și care trebuiau să-și asigure existența fie ca arendași, fie ca lucrători pe proprietățile altor țărani. Migrația treptată spre orașe – ponderea populației urbane a crescut de la circa 20% la începutul secolului al XIX-lea la circa 40% în preajma primului război mondial²¹⁰ – a oferit supape care au asigurat menținerea acestei structuri sociale, dominată de categoria fermierilor înstăriți. Acești fermieri, al căror număr a variat de-a lungul secolului al XIX-lea între 55.000 și 75.000²¹¹, au fost cei care au luat deciziile economice care au asigurat adaptarea agriculturii daneze la condițiile schimbătoare ale conjuncturii economice mondiale.

Capacitatea producătorilor agricoli de a răspunde cererii externe a fost sporită prin **nivelul relativ ridicat de instrucție** și prin măsuri speciale adoptate de stat pentru **dise-minarea cunoștințelor agricole**. În 1814 fusese adoptată o lege prin care se instituiă școli în toate localitățile și se stabilea obligativitatea învățământului elementar²¹². Deși aplicarea legii a cunoscut sinuoșități și întârzieri, per total progresele au fost apreciabile, astfel încât la mijlocul secolului al XIX-lea rata analfabetismului a scăzut sub 15%, ceea ce plasa Danemarca pe unul dintre primele locuri în Europa în ceea ce privește știința de carte²¹³. Școlile rurale au avut un rol important și în diseminarea cunoștințelor agricole, contribuind astfel la creșterea productivității și a producției totale. La rândul său, Societatea Regală de Agricultură a organizat din anii 1820 mai multe concursuri de plugărit, a acordat burse pentru fiii de fermieri care să învețe metodele perfecționate de cultivare a plantelor și de creștere a animalelor și a distribuit cărți de specialitate învățătorilor din școlile sătești²¹⁴. În 1810 au fost organizate primele asociații agricole, iar numărul lor a crescut considerabil spre mijlocul secolului al XIX-lea. Au fost organizate expoziții agricole, la care s-au acordat premii pentru cele mai bune animale și au fost prezentate mașini și instalații agricole și zootehnice. În fine, când în 1858 a fost întemeiată Școala Regală Veterinară și Agricolă (*Den kongelige Veterinaer og Landbohøj-skole*), pentru admiterea în această instituție de învățământ superior s-au cerut nu diplome de studii, ci cunoștințe practice, ceea ce a favorizat accesul fiilor de fermieri²¹⁵. Ca atare, deși creșterea suprafețelor agricole a fost modestă, sporurile de productivitate au fost apreciabile, ceea ce a îngăduit creșterea producției. Astfel, potrivit datelor disponibile²¹⁶,

210. Handbuch : V, 215-216 (capitol de Ove Hornby).

211. Menzel 1988 : 167.

212. Skrubbeltang 1953 : 84-87.

213. Menzel 1988 : 163.

214. Skrubbeltang 1953 : 87-90.

215. Skrubbeltang 1953 : 132-136.

216. Trebuie observat faptul că principalele lucrări de referințe fie își încep seriile de date după 1875 (Mitchell 2003 : 269), fie indică numai valorile, dar nu și cantitățile fizice ale producției (Hansen 1974-1976 : II, 233-234, 282-285 și tabelele anexe). Cf. Federico 2005 : 16-19, 233-240, 254. În aceste condiții, cifrele care urmează au fost preluate din Mulhall 1903 : 7, 34 (informațiile în bușeli au fost convertite de noi în unități metrice) și confruntate cu cele din Christensen 1999 : 176, care indică în plus un nivel de puțin sub 1,3 milioane de tone în 1801 și niveluri de 1,4-1,5 milioane de tone în 1817-1819.

producția totală de cereale a Danemarcei a fost de circa 1,5 milioane de tone în 1828, circa 2,4 milioane de tone în 1850 și circa 3 milioane de tone în 1878, ceea ce corespunde și unei creșteri de aproape o cincime a producției pe locuitor în al doilea sfert al secolului al XIX-lea, nivelul producției pe cap de locuitor plafonându-se ulterior datorită sporului demografic. Producția sporită a îngăduit Danemarcei să răspundă pozitiv la stimulii cererii externe. Au crescut cantitățile exportate și cu atât mai mult valoarea exporturilor, ca și cota de export din valoarea totală a producției agricole.

Tabelul II.16. *Exporturile agricole daneze, 1820-1874 (medii anuale)*

	Valoare (milioane DKr)		%	
	Exporturi totale	Exporturi de cereale	Cerealele în exporturile totale	Exporturile în producția de cereale
1820-1824	7,2	4,4	61,5	32,8
1825-1829	11,9	6,8	57,4	34,7
1830-1834	16,7	8,7	52,3	37,4
1835-1839	21,6	9,6	44,4	38,1
1840-1844	26,1	12,7	48,6	44,7
1845-1849	39,3	25,6	65,1	60,4
1850-1854	43,1	28,6	66,2	52,0
1855-1859	57,1	36,2	63,4	53,7
1860-1864	50,0	29,4	58,7	55,6
1865-1869	81,0	43,4	53,6	49,9
1870-1874	118,6	49,6	41,9	54,0

Sursa : Menzel 1988 : 169.

Câteva comentarii se impun. Creșterea exporturilor a fost departe de a fi continuă, iar fluctuațiile cantităților și valorilor de la un an la altul a fost chiar mai mare decât sugerează acest tabel cu medii multianuale. **Creșterea exporturilor de cereale** este, evident, elementul cel mai important în această perioadă, fiind legată în mare măsură de cererea britanică. Totuși, până în anii 1840 piața britanică nu a absorbit decât o parte minoritară din exporturile daneze de cereale, alternând în ocuparea locului I cu Norvegia și Olanda²¹⁷. Perioada 1828-1846 a fost totuși crucială, pentru că adăugarea semnificativă a pieței britanice la debușeurile tradiționale a stimulat creșterea producției cerealiere, care a îngăduit creșterea cotei exporturilor de la circa o treime din producția cerealiară la circa 45% din aceasta. Nu trebuie neglijat nici efectul „pedagogic” al acestei perioade, atât în dezvoltarea capacității agricultorilor danezi de a răspunde stimulilor pieței externe, cât și în instituirea unor rețele de negustori și intermediari care să organizeze această adaptare. Evident, în anii 1846-1849 cererea externă a fost imperioasă, determinând o creștere excepțională a cotei exporturilor de la circa 45% la peste 60%, ceea ce a creat dificultăți în asigurarea consumului intern și a dus la creșterea prețurilor interne. După acest șoc, în anii 1850 situația s-a stabilizat, iar capacitatea producătorilor danezi de a-și ajusta producția la cererea externă este probată de stabilitatea cotei exporturilor cerealiere la circa 50-55% din producție independent de variațiile conjuncturii internaționale.

Exporturile de cereale au reprezentat numai o parte – fie ea și majoritară – din adaptarea daneză la conjunctura internațională în secolul al XIX-lea. În anii 1828-1873 au crescut și

217. Boje 1993 : 34.

exporturile de animale și produse animaliere. Astfel, exporturile de bovine au sporit de la 16.000 capete în medie anuală în 1815-1824 la 44.000 capete anual în anii 1836-1840 și 50.000 capete anual în 1840-1844, iar în aceeași perioadă exporturile de cai au crescut de la 3.000 la 10.000 și respectiv 11.000 capete anual²¹⁸. Rolul acestor exporturi, care se îndreptau mai mult spre Germania și Olanda decât spre Marea Britanie, a fost esențial în anii 1830-1846, când aportul lor la redresarea producătorilor agricoli după criza din anii 1820 a fost chiar mai mare decât al cerealelor. Pe de altă parte, creșterea animalelor pentru export le-a îngăduit agricultorilor danezi să depășească relativ ușor discontinuitățile cererii externe de cereale : atunci când cererea de cereale era slabă sau prețul era mic, agricultorii danezi foloseau excedentul de cereale pentru a crește un număr sporit de animale, care puteau fi vândute fie în același an, fie în anii următori. După 1846, deși eclipsată temporar de boomul exporturilor cerealiere, economia animalieră a rămas dinamică, iar exporturile de animale vii și produse animaliere au continuat să crească. Astfel, exporturile de bovine au crescut de la 50.000 capete anual în 1840-1844 la 98.000 capete anual în 1876-1880, cele de porcine de la 19.000 la 213.000, cele de oi și capre de la 18.000 la 67.000, iar cele de unt de la 1.500 la 115.000 tone anual²¹⁹. Ca atare, contribuția economiei animaliere la prosperitatea daneză de la mijlocul secolului al XIX-lea a fost apreciabilă, iar Danemarca, în ciuda legăturii puternice cu piața britanică, nu a devenit o țară de monocultură cerealiară.

Tabelul II.17. *Valoarea exporturilor daneze de animale vii și produse animaliere*

	Milioane DKr	% din totalul exporturilor
1830	6,2	41
1840	10,5	42
1850	11,1	30
1860	20,8	40
1870	48,1	50

Sursa : Christensen 1983 : 60.

Boomul agricol din al doilea și al treilea sfert al secolului al XIX-lea le-a îngăduit producătorilor danezi să obțină venituri importante, care au fost folosite atât pentru creșterea standardului de viață din mediul rural, cât și pentru investiții în capitalul uman, îndeosebi în educație, și în utilizarea tehnică a exploatațiilor agricole. Această perioadă de venituri ridicate avea să se dovedească crucială în modernizarea lumii rurale și în dotarea agricultorilor danezi cu un set de competențe esențiale în criza ce avea să vină după 1873²²⁰.

În această perioadă Danemarca a cunoscut și **importante evoluții politice**. Absolutismul a făcut loc unui sistem reprezentativ, mai întâi prin convocarea unor adunări provinciale, apoi prin instituirea unui sistem parlamentar prin Constituția din 1849²²¹. Era de altfel o perioadă eferescentă din punct de vedere politic în întreaga Europă, ascensiunea naționalismului fiind însoțită de cerința ca națiunile să se guverneze prin reprezentanții lor aleși. În cazul particular al regatului Danemarcei, problemele au fost complicate de situația specială a ducatelor Schleswig și Holstein. Unite cu regatul Danemarcei încă de la sfârșitul

218. Nielsen 1933 : 404. În cazul porcinelor și untului, creșterile au fost mai reduse.

219. Nielsen 1933 : 422.

220. Christiansen 1996 : 456-457.

221. Pentru felul cum au votat țărani și pentru constituirea unei structuri democratice la nivel local, vezi și Skrubbeltrang 1953 : 114-118, 149-154.

evului mediu, aceste ducate aparținuseră Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană înainte de 1806. Totuși, situația lor nu era identică, Schleswig fiind mult mai strâns legat de Danemarca, în timp ce o mare parte a Holsteinului fusese separat în 1658-1773, când aparținuse ducilor de Gottorf. În consecință, în 1815 ducatele Holstein și Lauenburg au fost recunoscute ca părți ale Confederației Germane; aceasta nu era menit a le slăbi legătura cu Danemarca, regele Danemarcei fiind membru al Confederației la fel cum și regele Țărilor de Jos era membru în calitate de mare duce de Luxemburg. Cu timpul însă, naționalismul german a intrat în conflict cu naționalismul danez. După un prim război în 1848-1849, s-a ajuns la o confruntare finală în 1864, încheiată prin înfrângerea catastrofală a Danemarcei de către forțele Confederației, în cadrul căroro rolul principal revenea Prusiei și Austriei. Danemarca a trebuit să cedeze nu numai Holstein și Lauenburg, ci și Schleswig, ceea ce a însemnat pierderea unei treimi din teritoriu și populație. Era totodată o teribilă umilință națională, dar și un impuls decisiv de a abandona ambițiile politice externe și de a se concentra asupra dezvoltării interne.

Criza agricolă din 1873-1896 a lovit puternic Danemarca. După cum am arătat deja în capitolul II.2.2, din 1873 prețul cerealelor a scăzut semnificativ pe piața Londrei, și apoi prin reflex și pe alte piețe vest-europene. Scăderea prețului la cereale a antrenat și o scădere a prețului și cererii pentru alte produse, în primul rând pentru mărfurile cu destinație alimentară. În cazul Danemarcei, aceasta a condus la o prăbușire a valorii exporturilor. Astfel, dacă în anii 1870-1874 exporturile agricole daneze se mai ridicau la 118 milioane coroane daneze, în 1874-1876 ele au scăzut la 105 milioane coroane, iar în 1884-1886 la doar 64 milioane coroane²²². Având în vedere faptul că o mare parte din producția agricolă era destinată exportului, prețurile interne s-au prăbușit și ele, ceea ce a generat considerabile dificultăți financiare pentru o mare parte dintre agricultorii danezi.

Danemarca nu a fost singura țară lovită de criza din 1873-1895. Răspunsul economiei daneze la criză a diferit însă de cel al altor țări. În timp ce majoritatea statelor Europei continentale au adoptat politici protecționiste, încercând să salvgardeze interesele producătorilor interni față de competiția externă, Danemarca a menținut o politică liber-schimbistă²²³ și a realizat **restructurarea producției agricole**. Elementul central al acestei restructurări a fost creșterea gradului de prelucrare din agricultură, prin reducerea ponderii producției vegetale și creșterea ponderii producției animaliere.

Tabelul II.18. *Structura producției agricole daneze (1870-1915)*

	Producția agricolă			Ponderea exporturilor (% din valoarea producției)
	Valori totale (milioane DKr)	Din care, producție vegetală (%)	Din care, producție animalieră (%)	
1870	304,0	35	65	32
1875	356,6	26	74	38
1885	320,3	17	83	37
1895	394,0	8	92	48
1905	600,0	5	95	58
1915	1.236,6	6	94	64

Sursa : Christensen 1983 : 60-62, 86-87.

222. Milward, Saul 1973 : 506.

223. Refuzul trecerii la protecționism a fost posibil prin cooperarea dintre mișcarea fermierilor și grupările negustorești din Copenhaga, ai căror reprezentanți în camera inferioară a Parlamentului (*Folketing*) au blocat 17 inițiative ale camerei superioare (*Landsting*), controlată de marii proprietari funciari (Menzel 1988 : 222-224)

Este evident că această transformare, care în esența ei a avut loc între 1873 și 1895, a îngăduit sporul spectaculos al valorii producției totale, al valorii exporturilor (care s-au cvadruplat în conjunctura favorabilă din anii 1895-1914) și al integrării agriculturii daneze în circuitul economiei mondiale. Cum a fost însă posibilă această transformare ?

Mai mulți factori au fost invocați pentru a explica succesul singular al adaptării daneze la criza din 1873-1895. Astfel, prevalența cerealelor nu fusese niciodată deplină în agricultura daneză, iar **reorientarea spre creșterea animalelor începuse deja înainte de 1873**. Valoarea producției animaliere o depășise permanent pe cea a producției vegetale, iar în anii 1860-1870 exporturile de produse animaliere crescuseră mai rapid decât cele de produse vegetale, de la 20,81 milioane coroane la 48,116 milioane coroane, ceea ce le adusese practic la același nivel cu exporturile de cereale (48,148 milioane coroane)²²⁴. În momentul declanșării crizei, prețurile cerealelor au scăzut mai mult decât cele ale animalelor și produselor animaliere.

Tabelul II.19. *Indicii prețurilor în Danemarca (1870 = 100)*

	Grâu	Secară	Orz	Ovăz	Vite	Unt	Carne de porc	Ouă
1870-1874	113,7	111,4	119,1	110,5	107,4	105,8	87,0	113,2
1875-1879	98,9	102,3	114,9	109,5	109,5	111,1	86,2	122,5
1880-1884	94,3	105,2	109,2	102,6	107,8	114,0	89,8	119,0
1885-1889	69,7	76,2	89,6	86,6	95,1	96,8	69,2	114,9
1890-1894	67,4	83,5	92,4	97,0	98,6	96,1	81,8	129,6
1895-1899	62,4	73,0	83,4	84,2	88,3	89,5	73,0	128,6
1900-1904	62,4	77,3	86,8	89,4	96,5	94,2	87,8	149,1
1905-1909	72,1	91,9	98,5	94,6	101,4	99,7	92,2	175,9
1910-1914	72,5	87,5	104,0	95,4	112,6	105,3	110,8	189,9

Sursa : Menzel 1988 : 188.

Evoluția diferențiată a prețurilor a stimulat restructurarea agricolă. Criza a început prin a afecta prețul cerealelor legate de alimentația umană, mai ales prețul grâului, care era cel mai sensibil la variațiile pieței britanice. Exceptând carnea de porc (pentru care indicele 1870 = 100 este înșelător, deoarece anul 1870 a fost unul de prețuri excepțional de ridicate), prețurile animalelor și produselor animaliere au rămas relativ ridicate până spre 1885. Întârzierea în scăderea prețurilor la animale și produse animaliere în raport cu scăderea mai timpurie și mai accentuată a prețului cerealelor a reprezentat un stimul considerabil pentru reorientarea producătorilor agricoli spre economia animalieră.

Această reorientare a fost însă facilitată de **preocupările deja existente de dezvoltare agrozootehnică**. Un rol important în această direcție a avut Edward Tesdorpf, mare proprietar și inovator, care a îndeplinit funcția de președinte al Societății Regale de Agricultură în anii 1860-1888 ; după ce în 1865 a negociat instituirea unui export regulat de vite vii spre Anglia folosind vapoarele cu aburi, el a încurajat masiv adoptarea unor tehnici noi în creșterea animalelor și mai ales în conservarea laptelui și prelucrarea produselor lactate²²⁵. Premiile și expozițiile organizate de Societatea Regală de Agricultură au fost însă numai o parte dintr-un efort mult mai amplu de diseminare a unor noi tehnici agrozootehnice.

224. Christensen 1983 : 60.

225. Skrubbeltrang 1953 : 185-189.

Numărul asociațiilor agricole a crescut considerabil, acestea ajungând să cuprindă la sfârșitul secolului al XIX-lea circa 70% dintre proprietarii agricoli²²⁶. Asociațiile s-au implicat masiv în diseminarea cunoștințelor agrozootehnice și în organizarea cooperativelor. În această privință, ele au beneficiat de sprijin din partea statului, care a acoperit de regulă jumătate din cheltuielile pentru conferințele agronomilor și inginerilor invitați de asociații, iar după 1892 a subvenționat și testări publice ale noilor mașini și utilaje agrozootehnice²²⁷. Îmbunătățirea condițiilor de creșterea a animalelor a fost semnificativă încă din anii 1861-1871, când cantitatea de lapte obținută în medie de la o vacă a crescut de la 1.000 la 1.350 litri anual, iar producția totală de unt a sporit de la 24,6 milioane tone la 35,4 milioane tone²²⁸. Această tendință crescătoare, care s-a menținut și în perioada următoare, a generat o presiune pentru mărirea productivității în segmentul prelucrării lactatelor. Dintre inovațiile tehnice realizate în acest sector, cea mai importantă a fost probabil separatorul cu centrifugă, inventat de L.C. Neilsen în 1878, care a mărit rentabilitatea în producerea untului și a brânzeturilor²²⁹.

Fermele de creștere a animalelor, ca și instalațiile de prelucrare a produselor animaliere, cereau capitaluri tot mai mari. O particularitate a evoluției daneze a fost aceea că în foarte multe cazuri capitalul a fost procurat prin asociere în cadrul unor **cooperative**, mai întâi pentru producția de unt și lactate, apoi pentru carne și mezeluri, pentru ouă și de asemenea pentru procurarea de furaje. Desigur, soluția cooperativelor nu era absolut necesară. Era posibil ca asemenea întreprinderi de prelucrare a produselor agricole și animaliere să fie fabrici de lactate, create și administrate de către capitaliști individuali sau de către societăți pe acțiuni controlate de asemenea capitaliști; de fapt, primele fabrici daneze de lactate au fost asemenea creații capitaliste. Totuși, din 1882 au început să fie întemeiate tot mai multe fabrici controlate de cooperative ale fermierilor, spre 1890 acestea au devenit mai numeroase decât cele capitaliste, iar în primii ani ai secolului XX ele procesau peste 80% din producția daneză de lactate. Care este explicația acestui succes spectaculos al cooperativelor? După cum a observat Ingrid Henriksen, întemeierea unor fabrici de lactate de către cooperative controlate de fermieri a fost o formă de integrare verticală a producției, prin care crescătorii de animale au preluat controlul asupra segmentului de prelucrare²³⁰; această integrare verticală a producției era mai bine adaptată la condițiile tehnologice și economice specifice acestui sector, în cadrul căruia o întreprindere era rentabilă numai dacă prelucra laptele a cel puțin 300 de vaci, ceea ce, având în vedere că fermierii dețineau în medie doar circa 10 vaci fiecare, iar marii proprietari aveau și ei rareori peste 100 de vaci, ridica mari probleme în ceea ce privește asigurarea ritmicității aprovizionării și în reducerea costurilor legate de aprovizionare, cât și în garantarea calității laptelui și a creditelor obținute de la bănci pentru achiziționarea echipamentelor și a capitalului circulant. În mod firesc, expansiunea sectorului prelucrării lactatelor a stimulat pe țărani să crească tot mai multe vaci pentru lapte și să ia măsuri pentru sporirea cantității de lapte ce putea fi obținută de la fiecare dintre acestea.

226. Henriksen 1993 : 170.

227. Henriksen 1993 : 161, 170.

228. Menzel 1988 : 206.

229. Skrubbeltrang 1953 : 194. Potrivit altor surse, principiul separatorului cu centrifugă a fost descoperit în Germania încă din anii 1860, dar aplicarea sa pe scară largă a fost realizată abia după 1878 (Henriksen 1993a : 176, nota 8).

230. Henriksen 1993 : 171-174. Aceeași autoare a publicat și o analiză sistematică a avantajelor cooperativelor în prelucrarea lactatelor (Henriksen 1999).

Creșterea producției de unt și lactate a venit la momentul oportun, pentru că în anii 1880 dificultățile au început să lovească și exporturile daneze de animale vii. **Criza exporturilor de animale vii** avea cauze multiple. Unele dificultăți proveneau din dezvoltarea tehnicii de congelare, care a îngăduit începerea importurilor de carne și derivate animaliere din America și Australia²³¹. Pe de altă parte, accesul pe piețele tradiționale de export din Europa continentală a devenit tot mai dificil. În 1879, Germania a adoptat un tarif vamal protecționist și a sporit taxele pe vitele daneze. Taxele vamale s-au împletit cu preocupările veterinare, care deseori au servit și drept pretext pentru blocarea concurenței externe. Astfel, în noiembrie 1883, sub motivul febrei porcine, Germania a interzis importurile de porcine vii din Danemarca, care ajunseseră la 350.000 de capete în acel an²³². Doi ani mai târziu, când argumentul veterinar nu mai putea fi folosit, Germania a dublat taxa pe importul de porcine²³³, iar în 1887 a interzis din nou temporar importurile de porci vii. La rândul său, Marea Britanie a interzis importurile de animale vii în 1892²³⁴, iar Germania a făcut și ea același lucru. Danezii începuseră însă deja adaptarea. În 1887, la propunerea lui Peter Bojsen, directorul Liceului Pedagogic, a început organizarea unei **fabrici de mezeluri pe baze cooperatiste**, iar 1.200 de crescători de animale și-au asumat obligația de a livra 10.500 de porci în primul an de funcționare, capitalul total fiind de 170.000 de coroane daneze. Modelul a proliferat, în anii următori au fost întemeiate mai multe asemenea fabrici de mezeluri deținute de cooperative, care s-au impus în concurența cu fabricile deținute de industriași și mari proprietari agricoli²³⁵.

Alte cooperative au fost întemeiate pentru comerțul cu **ouă**. Exporturile de ouă spre Marea Britanie crescuseră în anii 1870. Au apărut însă probleme legate de calitatea ouălor, întrucât unii producători au încercat să păstreze ouăle de vară pentru a le vinde iarna, când prețul era mai mare. Eforturile pentru a asigura calitatea au cuprins atât stabilirea unor amenzi pentru producătorii care vindeau ouă stricate, cât și introducerea practicii ștampilării ouălor. Cooperativele au avut un rol important în centralizarea vânzărilor și în asigurarea calității, iar în 1895 a fost întemeiată chiar o Asociație a Cooperativelor Daneze de Export de Ouă, ce grupa inițial 24 de cooperative cu 3.000 de membri, iar în 1914 avea deja 45.000 de membri²³⁶.

Trecerea la creșterea cvasiindustrială a animalelor a generat și un **import sporit de furaje**. S-a afirmat chiar că unul dintre atuurile adaptării Danemarcei la criza din 1873-1895 a fost folosirea inputurilor ieftine din exterior²³⁷, respectiv creșterea importurilor de porumb și furaje concentrate. Pe măsură ce procurarea de furaje din import câștiga importanță, cooperative au fost înființate și în acest domeniu pentru a veghea la calitate și la menținerea prețurilor la un nivel scăzut. În 1898 a fost întemeiată Societatea Cooperativă a Furajelor din Iutlanda (*Jydsk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer*), care și-a deschis numeroase filiale. Modelul a proliferat, iar în 1914 cooperativele din această branșă erau în număr de 1.141, având un total de 59.000 de membri, cu o cifră de afaceri de 72 milioane de coroane

231. Menzel 1988 : 184, care menționează că primul import de carne congelată din Argentina a sosit în Europa în 1877.

232. Skrubbeltrang 1953 : 198.

233. Milward, Saul 1973 : 507.

234. Skrubbeltrang 1953 : 202.

235. Skrubbeltrang 1953 : 198-200. Astfel, în 1900 existau 26 de fabrici deținute de cooperative, care procesau 60% din exporturile de derivate din carne de porc.

236. Christensen 1983 : 107-108.

237. Henriksen 1993 : 159-160.

daneze²³⁸. Alte asemenea cooperative au fost înființate în domeniul achiziției de îngrășăminte și de semințe, și chiar pentru achiziția de utilaje agrozootehnice²³⁹. Cooperativele de consum erau chiar mai vechi, primele fiind întemeiate încă din 1871; deși, prin natura lor ele nu au contribuit direct la creșterea producției agricole, prin numărul și importanța lor economică și socială ele au avut un rol important în sporirea prosperității agricultorilor din Danemarca.

Toate aceste adaptări au avut ca rezultat creșterea spectaculoasă a producției animaliere.

Tabelul II.20. *Producția animalieră în Danemarca (medii anuale, mii tone)*

Anii	Lapte	Unt	Brânzeturi	Carne	Produse din carne	Ouă
1870-1874	1.150	38	12	52	50	8
1890-1894	2.030	68	14	73	100	15
1910-1914	3.340	110	15	119	210	41

Sursa: Handbuch: V, 241 (capitol de Ove Hornby).

Deosebit de important a fost faptul că aceste sporuri au fost realizate îndeosebi pe cale intensivă. De exemplu, efectivele de vaci au sporit de la 0,8 milioane în 1871 la 1,3 milioane în 1914, dar producția medie de lapte obținută de la o vacă a crescut de la 1.350 litri anual în 1871 la 2.750 litri anual în 1914²⁴⁰. În cazul porcilor, cantitatea de carne obținută a rămas practic stabilă, dar sporul supraproportional al producției de derivate din carne arată că și aici a avut loc – pe o altă cale – o intensificare a procesului de prelucrare. În fine, producția de ouă a combinat creșterea efectivelor de păsări cu sporul numărului mediu de ouă obținute de la o găină.

Producția vegetală nu a scăzut, în acest sector creșterea de ansamblu a fost mai mică decât în domeniul animalier. Importantă a fost **mutația realizată în structura de plante**, scăzând ponderea cerealelor tradițional folosite în alimentație (grâu, seară, orz), crescând în schimb producția de ovăz, cartofi și mai ales plante furajere. Este adevărat, în Danemarca culturile destinate hranei animalelor avuseseră în mod tradițional o pondere ridicată în suprafața cultivată, dar este semnificativ faptul că spre 1900 această pondere a depășit 75% din suprafața arabilă²⁴¹. Creșterea diferențiată a producției exprimă poate cel mai bine mutația prin care culturile de plante erau tot mai mult un furnizor al sectorului agrozootehnic.

Tabelul II.21. *Producția vegetală în Danemarca (medii anuale, mii tone)*

Anii	Grâu	Secară	Orz	Ovăz	Cereale amestecate	<i>Hackfrüchte</i>	Cartofi
1875-1884	127	433	525	543	96	586	287
1905-1914	140	442	521	729	337	11.927	810

Sursa: Handbuch: V, 240 (capitol de Ove Hornby).

Cum populația a crescut în această perioadă cu circa un milion de locuitori, creșterea producției de cartofi și procesul de diversificare a alimentației nu au fost suficiente pentru asigurarea consumului intern. În consecință, în anii 1880 Danemarca a devenit un importator net de cereale și în cadrul importurilor, care s-au înzecit în intervalul 1871-1914, crescând

238. Christensen 1983: 109.

239. Christensen 1983: 109-111.

240. Menzel 1988: 206.

241. Menzel 1988: 192.

și ponderea grâului destinat consumului uman²⁴². În cantități absolute, sporul importurilor destinate hrănirii animalelor a fost însă și mai mare, marcând transformarea Danemarcei într-o economie specializată în creșterea intensivă a animalelor și în prelucrarea produselor animaliere.

Tabelul II.22. *Principalele produse agricole în comerțul exterior al Danemarcei*

Anii	Importuri nete (mii tone)		Exporturi animale (mii capete)				Exporturi produse animaliere (mii tone)			
	Cereale	Furaje concentrate	Cai	Bovine	Porci	Oi	Carne de porc și derivate	Carne de vită	Unt	Ouă
1876- 1880	-161	73	10,8	98,7	212,7	63,7	4,2		11,5	1,4
1881- 1885	-23	120	10,7	108,8	287,1	86,8	7,9		14,1	2,8
1886- 1890	85	208	16,1	110,8	135,1	76,7	24,0		29,7	5,5
1891- 1895	203	255	13,8	105,9	135,7	14,4	42,3		48,1	8,2
1896- 1900	178	607	19,6	57,4	-	3,5	65,1		57,1	14,6
1901- 1905	346	663	24,3	73,3	-	0,8	77,0	13,3	76,1	23,3
1906- 1910	358	836	22,5	118,1	-	0,8	95,4	12,7	90,1	22,2
1911- 1915	368	1.063	35,3	174,2	-	0,5	130,3	20,3	99,3	26,5

Sursa : Menzel 1988 : 208.

Aceste sporuri în cantități absolute au îngăduit creșterea considerabilă a valorii exporturilor și totodată schimbarea radicală a structurii acestora. Ponderea cerealelor a scăzut la 6% în 1890-1894 și la 2-3% după 1900, iar în cadrul acestei categorii un rol tot mai important a revenit semințelor selecționate. În schimb, ponderea untului a crescut de la 23% în 1880-1884 la 47-48% în 1890-1904, și s-a redus apoi la sub 40% doar pentru că sporul exporturilor de carne și preparate din carne a fost superior.

Tabelul II.23. *Exporturile daneze (medii anuale)*

Anii	Valoare totală (milioane DKr)	Exporturi animale și produse animaliere	
		milioane DKr	% din total exporturi
1871-1875	139	69	50
1891-1895	211	131	62
1911-1915	707	592	84

Surse : Handbuch : V, 252 (capitol de Ove Hornby) ; Menzel 1988 : 169, 208.

Exporturile de produse animaliere au avut deci un rol motor în evoluția economiei daneze din perioada 1873-1914. La unele produse, 60-75% din producția totală era destinată

242. Christensen 1983 : 88-90.

exportului. Pe ansamblul producției agricole, ponderea exporturilor a depășit 50% în 1900 și a ajuns la 64% în 1914²⁴³. La nivelul întregii economii, cu exporturi de aproape 27% din produsul social, Danemarca se plasa la nivel european pe locul al doilea după Belgia în ceea ce privește orientarea economiei spre comerțul internațional²⁴⁴.

Pe de altă parte, trecerea de la exporturile preponderent cerealiere din anii 1846-1873 la exporturile covârșitor de produse animaliere de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX a fost însoțită de o **accentuare a legăturii economice dintre Danemarca și Marea Britanie**. Ponderea Marii Britanii în exporturile daneze a crescut de la circa 40% în anii 1870-1890 la 50-60% în anii 1890-1914²⁴⁵. S-a spus chiar că în toată această perioadă Danemarca a fost o economie complementară Marii Britanii²⁴⁶, axată pe furnizarea de produse agricole (mai întâi cereale, apoi produse animaliere) pentru prima națiune industrială a lumii. Deși relația era inevitabil asimetrică, pentru Marea Britanie ponderea importurilor din Danemarca fiind inevitabil mai mică decât însemnătatea pieței britanice pentru economia daneză, totuși la nivelul câtorva produse danezii au reușit să cucerească o poziție dominantă în aprovizionarea pieței britanice. Cazul cel mai spectaculos este cel al untului danez, a cărui pondere în importurile britanice a sporit de la 15% în 1880 la 37% în 1888 și 46% în 1900; creșteri apreciabile au fost însă și la celelalte mărfuri-vedetă ale exporturilor daneze, cum ar fi șunca și ouăle²⁴⁷.

În mod normal, complementaritatea dintre Danemarca și Marea Britanie ar fi trebuit să însemne că Danemarca exporta produse agricole și importa produse industriale britanice. Importurile au crescut de altfel considerabil în secolul al XIX-lea, iar la mijlocul acestuia a avut loc și un proces de liberalizare prin eliminarea ultimelor privilegii ale breslelor și prin adoptarea unui nou tarif vamal în 1864. Sectorul prelucrător a cunoscut deci și în Danemarca, la fel ca și în alte țări ale Europei continentale, serioase dificultăți. După 1864 valoarea importurilor a depășit valoarea totală a veniturilor realizate de producătorii interni în meșteșuguri, industrie și construcții²⁴⁸. Este de observat faptul că principala concurență nu venea însă din partea industriei britanice, importurile din Germania depășind pe cele din Marea Britanie²⁴⁹. Deși pentru producătorii danezi dificultățile au fost considerabile, totuși crearea de noi întreprinderi industriale a continuat și faptul că cele mai multe taxe vamale erau raportate la greutate și nu la valoarea produselor a făcut ca în perioada de recesiune din anii 1873-1895 protecția vamală reală să sporească fără ca tariful vamal să fie schimbat²⁵⁰. **Creșterea producției industriale** a continuat totuși în toată perioada, accelerându-se însă semnificativ după 1890²⁵¹. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea au fost întemeiate numeroase întreprinderi industriale, cele mai importante fiind creații ale negustorilor angroșiști, interesați să dispună de capacități de producție proprii cât mai

243. Christensen 1983 : 86-87

244. Bairoch 1976a : 79-80, 263.

245. Menzel 1988 : 211 ; Boje 1993 : 26, 35.

246. Concept dezvoltat de Bairoch 1976a : 262-264.

247. Skrubbeltrang 1953 : 205.

248. Handbuch : V, 245, 252 (capitol de Ove Hornby).

249. Boje 1993 : 36.

250. Menzel 1988 : 173-177. Paul Bairoch evidențiază faptul că tariful vamal danez stabilea taxe mai mari pentru produsele industriale importate cu grad ridicat de prelucrare, încurajând astfel realizarea acestor produse în interiorul Danemarcei (Bairoch 1976a : 266).

251. Prezentarea dezvoltării industriale a Danemarcei se bazează, atunci când nu sunt indicate alte surse, pe Hansen 1977.

aproape de consumatorii finali. Pe lângă creșterea orașelor, foarte importantă a fost și prosperitatea crescândă a populației rurale, fermierii danezi renunțând tot mai mult la idealul autoconsumului și sporindu-și consumul de mărfuri cumpărate din afara propriei gospodării. Dezvoltarea industrială a Danemarcei a fost deci orientată îndeosebi spre piața internă, exporturile reprezentând doar circa 10% din valoarea producției. Numărul întreprinderilor industriale a crescut de la 1.949 în 1890 la 3.652 în 1900, cel al muncitorilor de la 42.000 la 78.000, iar puterea mecanică instalată de la 19.475 CP la 51.591 CP. Valoarea brută a producției industriale a sporit de la 149 milioane coroane în 1890 la 361 milioane coroane în 1905 și la 602 milioane coroane în 1913. Creșterile cele mai importante au fost în industria alimentară, dar și în industria textilă, metalurgie și construcții de mașini, materiale de construcții și industria chimică. Deosebit de importante au fost dezvoltarea industriei electrotehnice și electrificarea rapidă a unei mari părți a industriei, ceea ce i-a conferit un cert avantaj competițional. Deși nu au lipsit întreprinderile mari, dintre care unele s-au extins chiar în afara țării, cum a fost cazul companiei Otto Mønsted în producția de margarină, totuși industria daneză a rămas dominată de întreprinderi relativ mici, iar capitalul străin a avut până la primul război mondial un rol mai degrabă marginal²⁵². În aceste condiții, efectul de substituire a importurilor a fost limitat, importurile au crescut și ele considerabil, iar Danemarca a rămas o economie esențialmente deschisă competiției internaționale.

Deși dezvoltarea industriei a fost considerabilă, datorită dinamismului mare al agriculturii **schimbarea intersectorială a structurii economice** a Danemarcei a fost mai puțin accentuată decât cea a altor țări europene²⁵³. Astfel, ponderea forței de muncă angajate în agricultură a rămas relativ ridicată (36% în 1910), iar cea a muncitorilor industriali a crescut la doar 27% înainte de primul război mondial. Ponderea sectorului primar a scăzut în cadrul produsului social brut de la 60% în 1820 la circa 50% în 1850-1860 și sub 30% după 1900, dar cea a sectorului prelucrător nu a crescut decât de la 10% în 1820 la 20% în 1880 și 25,8% în 1900, după care a scăzut chiar la 24% în 1914²⁵⁴; pentru comparație, ponderea industriei era în 1910 de 36% în Marea Britanie, 37% în Franța, 39% în Germania, 32% în Suedia și 26% în Norvegia.

Datele de mai sus ne atrag însă atenția asupra unui alt sector, pe care l-am neglijat până acum : **serviciile**. Acestea avuseseră și anterior un rol relativ însemnat în economia daneză. Ponderea lor în produsul social se apropia de 30% în 1820; în 1914 ea a ajuns la aproape 50%²⁵⁵. Dincolo de unele fluctuații conjuncturale, influențate de variațiile prețului la cereale, merită să reținem faptul că după 1873 serviciile au depășit agricultura ca pondere în produsul social, menținându-și ascendentul și atunci când prețurile agricole au început din nou să crească după 1895. Transformarea Danemarcei într-o societate modernă a avut deci la bază o creștere reală în majoritatea activităților economice subsumate sectorului serviciilor. Activitățile comerciale au sporit în cursul celei mai mari părți a secolului, atât în ceea ce privește comerțul exterior, cât și în ceea ce privește aprovizionarea pieței interne. Înflorirea comerțului a fost facilitată de **dezvoltarea explozivă a transporturilor**, mai ales după mijlocul secolului al XIX-lea. Prima cale ferată a fost inaugurată între Copenhaga și Roskilde în 1847. După unele începuturi ezitante, ritmul construcției de căi ferate s-a intensificat după 1860, și apoi din nou după 1890. În 1914 rețeaua daneză de căi ferate

252. Johansen 1987 : 4-5 ; vezi și observațiile din Milward, Saul 1973 : 515-516.

253. Pentru această problemă am folosit datele din Handbuch : V, 124-131 (capitol de Wolfram Fischer) și Henriksen 1993 : 153-155.

254. Menzel 1988 : 239.

255. Menzel 1988 : 239.

cuprindea 3.868 km²⁵⁶, practic cam tot cât și România în aceeași vreme, dar la o suprafață și populație totală de aproape trei ori mai mici. Deși comparativ cu țările europene industrializate rețeaua daneză de căi ferate era relativ modestă, merită să observăm că rețeaua de șosele modernizate – 45.000 km în 1910 – era cea mai densă din Europa, atât în raport cu suprafața, cât și cu populația regatului²⁵⁷. Flota comercială daneză a crescut de aproape șase ori, de la un tonaj total de circa 91.000 tone în 1850 la circa 541.000 tone în 1913²⁵⁸. Înflorirea orașelor – mai ales a Copenhagăi, a cărei populație a crescut de la 101.000 de locuitori în 1801 la 559.000 de locuitori în 1911, cea mai mare parte a creșterii realizându-se după 1850 – a condus la dezvoltarea serviciilor menite să asigure utilitățile publice necesare (aprovizionare cu apă și combustibili, rețeaua electrică, transporturile urbane, rețeaua poștală și telefonică, instituții culturale și de divertisment etc.). În cadrul sectorului bancar, pe lângă banca centrală (*Nationalbanken*), organizată în 1813 și care a deținut monopolul emisiunii monetare, au fost întemeiate un număr relativ mare de bănci comerciale și case de economii; cele din urmă, deseori de dimensiuni modeste, au avut un rol esențial în finanțarea producătorilor agricoli și a cooperativelor în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX²⁵⁹.

Sectorul public a rămas relativ modest, ponderea totală a veniturilor statului (incluzând organele administrației locale) fiind estimată pentru anul 1914 la doar 9% din produsul național brut²⁶⁰. Cu toate preocupările de a menține cheltuielile scăzute, încă mai accentuate uneori la nivelul administrației locale decât la cel al guvernului central, Danemarca nu a avut un statut minimal. Dincolo de implicarea statului în modernizarea agriculturii și în infrastructură (căile ferate, construite inițial de către particulari, au fost masiv răsucupărate de stat după 1886), se cuvine să remarcăm adoptarea unei legislații sociale moderne – lege pentru protecția copiilor (1888), sistem de pensii de vârstă finanțat din fonduri publice (1891), sistem de asigurări de sănătate (1892) și asigurări de șomaj (1907) – și eforturile pentru dezvoltarea sistemului culturii și sistemului de învățământ. În preajma primului război mondial, cheltuielile pentru învățământul superior reprezentau 14% din cheltuielile statului la nivel central, situându-se astfel pe locul al doilea, după cheltuielile pentru apărare. Totuși, mai important poate decât învățământul superior era sistemul educației elementare și medii, finanțat în parte de către comunitățile locale. Școlilor sătești, care au fost înființate în aproape toate localitățile în anii 1814-1840 li s-a adăugat începând cu mijlocul secolului al XIX-lea o rețea relativ mare de școli superioare populare (constituite începând cu anul 1844 la inițiativa lui Nikolai Frederik Severin Grundtvig) și de licee, inclusiv licee agricole²⁶¹; în literatura de specialitate se apreciază că nivelul ridicat de instrucție a fost decisiv în capacitatea producătorilor agricoli danezi de a-și adapta activitatea economică la condițiile în schimbare ale lumii moderne și de a se organiza colectiv în cooperative.

Această capacitate de autoorganizare nu a întârziat să aibă și **implicații politice**²⁶². Danemarca trecuse de la absolutism la un sistem politic parlamentar bicameral prin

256. Handbuch: V, 254 (capitol de Ove Hornby).

257. Handbuch: V, 161 (capitol de Wolfram Fischer).

258. Handbuch: V, 255 (capitol de Ove Hornby).

259. Handbuch: V, 256-257 (capitol de Ove Hornby).

260. Informațiile despre dezvoltarea sectorului public sunt preluate în cea mai mare parte din Johansen 1987: 11-12.

261. Menzel 1988: 217-219.

262. În prezentarea evoluției sistemului politic danez din această perioadă ne-am bazat pe Bohn 2001: 90-106, Jones 1986: 28-101 și Skrubbeltrang 1953: 206-233. Pentru felul în care lupta politică împotriva presiunilor marilor proprietari la alegeri a devenit un element central în conștiința de sine a țăranilor danezi, vezi și exemplele concrete din Christiansen 1996: 491-494.

Constituția din 1849. Deși constituția asigura dreptul de vot al țăranilor având peste 30 de ani pentru camera inferioară (*Folketing*), în această primă fază rolul politic al acestora a fost modest la nivel național, viața politică daneză fiind dominată până în 1864 de intelectuali și funcționari de orientare național-liberală. Înfrângerea din 1864 și pierderea ducatelor Schleswig și Holstein i-au compromis în mare măsură pe național-liberali; deși Constituția din 1866 lăsa intact sistemul parlamentar bicameral, dreptul de vot pentru camera superioară (*Landsting*) a fost limitat după un sistem cenșitar mixt, care privilegia proprietatea funciară în raport cu cea urbană, ceea ce, alături de practica numirii a 12 membri direct de către rege, a făcut ca aceasta să fie dominată de reprezentanți ai marilor proprietari rurali. Mai mult, din 1864 până în 1901 regele Cristian al IX-lea (1863-1906) a numit miniștri numai din rândurile *Landsting*-ului, iar diversele cabinete au guvernat fără să țină prea mult seama de majoritățile schimbătoare din *Folketing*. În opoziție cu acest sistem a luat naștere un partid de stânga (*Venstre*), care își avea originea în gruparea Prietenii Țăranilor, activă politic în cele două decenii anterioare, și reunea intelectuali din orașe cu exponenți ai elitelor sătești; pentru a contrabalansa organizarea ca partid a stângii, în 1876 exponenții politici ai marilor proprietari conservatori s-au unit cu național-liberalii și cu centristii formând Dreapta Unită (*Højre*), ceea ce le-a îngăduit să-și consolideze dominația politică. Totuși, bazați pe experiența acumulată la nivelul administrației locale și pe o rețea puternică de absolvenți ai școlilor superioare populare, reprezentanții *Venstre* au câștigat aproape toate mandatele din mediul rural la alegerile din 1884, obținând astfel o majoritate consistentă în *Folketing*. Cu toate acestea, la guvernare a rămas *Højre*, ceea ce a tensionat câmpul politic și a adus în discuție chiar proiecte de răsturnare revoluționară a sistemului. Pe de altă parte, dezvoltarea economică și socială a Danemarcei eroda puterea marilor proprietari rurali și consolida rolul fermierilor și al populației urbane. Când în 1901 *Venstre* a obținut 76 din cele 114 mandate din *Folketing*, regele a considerat mai înțelept să-i încredințeze guvernarea, pentru a evita derapaje mai radicale. În noul guvern, dominat încă de intelectuali din Copenhaga, a intrat pentru prima dată și un ministru provenit dintre fermieri, Viggo Hørup. O reformă fiscală a scăzut impozitele pe proprietatea funciară, a mărit taxele pe proprietățile urbane și a introdus impozitul pe venit. În anii care au urmat până la declanșarea primului război mondial, viața politică a fost marcată de o ascensiune treptată a forțelor politice de stânga, consfințită de slăbirea conservatorilor, de desprinderea din *Venstre* a unei grupări radicale, și de consolidarea social-democraților, care au ajuns să dețină peste un sfert din mandatele din *Folketing*, primind voturi atât din partea muncitorilor industriali, cât și din partea țăranilor săraci; în compensație, *Venstre* a alunecat treptat spre centru-dreapta, incorporând o grupare a liberalilor moderați și reușind să domine scena politică până la primul război mondial. Dincolo de avatarurile unei vieți politice agitate, această evoluție spre o societate tot mai democratică a fost încununată prin adoptarea unei noi Constituții în 1915, prin care se adopta votul universal, acordat atât bărbaților, cât și femeilor de peste 25 de ani pentru *Folketing* și peste 35 de ani pentru *Landsting*.

În preajma primului război mondial, Danemarca era o cu totul altfel de țară decât la începutul secolului al XIX-lea. Este adevărat, pierduse o mulțime de teritorii și rămăsese doar unul dintre cele mai mici state naționale ale Europei. Din punct de vedere economico-social, succesul era evident și masiv. La un număr relativ mare de indicatori economici – produsul brut pe cap de locuitor, productivitatea agricolă, alfabetizare, orientarea spre export a economiei etc. –, Danemarca se situa pe unul dintre primele locuri din Europa și din lume²⁶³. Acest succes fusese posibil prin mai multe adaptări reușite la condițiile în

263. Vezi *infra*, capitolul II.3.4.

schimbare ale economiei mondiale. Pe de altă parte, odată cu creșterea și acumularea prosperității, economia s-a diversificat și capacitatea de adaptare la șocurile conjuncturii mondiale a sporit. Datele macroeconomice, disponibile la un nivel superior de acuratețe pentru perioada de după 1860, evidențiază în mod convingător atât capacitatea de a continua creșterea economică inclusiv în conjuncturi defavorabile, cât și amplitudinea cu totul remarcabilă a succesului economic al Danemarcei în secolul al XIX-lea.

Tabelul II.24. *Creșterea economică a Danemarcei (1860-1914)*

Anii	Produsul social la prețuri curente (medii anuale)		Indici în prețuri fixe (1865/1869 = 100)	
	Total (milioane DKr)	Per capita (DKr)	Total	Per capita
1860/1864	419	298	91	96
1865/1869	619	356	100	100
1870/1874	733	402	114	110
1875/1879	786	410	124	113
1880/1884	847	421	138	119
1885/1889	840	396	153	126
1890/1894	994	450	176	138
1895/1899	1.114	477	205	152
1900/1904	1.406	565	242	170
1905/1909	1.705	647	282	186
1910/1914	2.192	782	383	207

Sursa : Handbuch : V, 233 (capitol de Ove Hornby).

II.3.2. Irlanda – Marea Foamete ca răscruce a dezvoltării

Istoria Irlandei în secolul al XIX-lea²⁶⁴ stă în mod tradițional sub semnul a două mari procese : lupta de emancipare națională și Marea Foamete din 1845-1851.

Mișcarea de emancipare națională – reunindu-i inițial atât pe protestanți, cât și pe catolici – a devenit deosebit de vocală în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, fiind galvanizată și de exemplul revoluțiilor din coloniile engleze din America de Nord și din Franța. În general, autoritățile britanice au încercat să găsească soluții de compromis acceptabile și, după un experiment eșuat de autogovernare (1782-1800), au acceptat reprezentarea irlandezilor în Parlamentul de la Londra (Actul de Uniune din 1800). Aceasta nu a pus capăt nemulțumirii irlandezilor, care au militat mai întâi pentru extinderea drepturilor politice pentru catolici (inițial aceștia fuseseră excluși de la reprezentarea parlamentară, apoi au primit drept de vot în 1793 și dreptul de a fi aleși în 1829, dar în condițiile unui cens ridicat) și apoi pentru restabilirea dreptului de autogovernare (Home Rule). Deși lupta politică pentru emancipare a fost sinuoasă, deși mai multe rebeliuni irlandeze au eșuat în mod jalnic (1798, 1848, 1867), totuși capacitatea irlandezilor de a obține concesii politice și economice din partea britanicilor a crescut în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, și în unele perioade deputații irlandezi au putut chiar să arbitreze competiția dintre partidele britanice (de exemplu, în anii 1880-1885 sau 1910-1914).

264. Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe Jackson 1999 : 6-244, Hollis 2001 : 76-130 și Cronin 2002 : 97-172.

Marea Foamete din 1845-1851 a fost considerată, pe drept cuvânt, o răscruce în istoria Irlandei. Practic, ea a provocat moartea a circa un milion de oameni și a împins un mare număr de irlandezi să emigreze. Dincolo de impactul demografic și economic, Marea Foamete a marcat durabil memoria socială a irlandezilor, atât a celor rămași în „insula de smarald”, cât și a celor emigrați în alte părți ale lumii. Ea a devenit argumentul decisiv al resentimentelor antienglezești, irlandezii acuzând stăpânirea britanică fie de lipsă de reacție în fața catastrofei, fie de favorizarea declanșării și amplificării acesteia printr-o politică iresponsabilă sau chiar rău intenționată față de irlandezi. Dincolo însă de aceste manipulări ideologice²⁶⁵, toți cei care au reflectat pe marginea Foametei din 1845-1851 au fost șocați de amploarea fenomenului într-o perioadă când Europa Apuseană părise că depășise riscul unor asemenea catastrofe de tip „medieval”. Și, atât gânditorii din secolul al XIX-lea, cât și istoricii de mai târziu au încercat să găsească explicații ale acestui fenomen excepțional.

Dacă facem abstracție de tendințele ideologice de a acuza stăpânirea engleză de toate relele, explicația cel mai frecvent avută în vedere a pornit de la **teoria malthusiană a suprapopulării**. Cormac Ó Gráda a arătat că Malthus nu a pomenit Irlanda decât cu totul în treacăt și mai mult pentru a critica creșterea de populație stimulată de productivitatea cartofului²⁶⁶. Totuși, chiar dacă Malthus nu s-a ocupat în mod special de Irlanda, aceasta nu înseamnă automat că teoria lui este inaplicabilă pentru cazul irlandez²⁶⁷; de altfel, s-ar putea argumenta că Malthus a scris înainte de Marea Foamete și că nu a putut să aprecieze în mod obiectiv în ce măsură Marea Foamete i-a confirmat teoria. Care ar fi argumentul malthusian în cazul Irlandei din prima jumătate a secolului al XIX-lea? Ideea generală a lui Malthus este aceea că numărul persoanelor crește mai repede decât producția de resurse alimentare și că această divergență generează foamete, mortalitatea eliminând excesul de populație. Istoricii au fost astfel îndemnați să verifice pe de o parte creșterea populației în Irlanda înainte de 1845, iar pe de altă parte evoluția producției alimentare în aceeași perioadă.

Într-o carte celebră intitulată *De ce a flămânzit Irlanda... (Why Ireland Starved)*, Joel Mokyr a testat ipoteza unei suprapopulări a Irlandei. El a trebuit să accepte faptul că populația Irlandei crescuse în primele decenii ale secolului al XIX-lea – recensământul din 1841 a consemnat aproape 8,2 milioane de locuitori²⁶⁸, față de 5,3 milioane în 1800, deci o rată medie de creștere de peste 1% anual – dar a raportat densitatea populației din Irlanda la 1841 nu numai la suprafața totală a țării –, situație în care densitatea irlandeză apare mai mică decât cea belgiană și cea engleză, egală cu cea olandeză și sensibil mai mică decât cea franceză, germană și daneză –, ci și la suprafața cultivată, caz în care densitatea irlandeză apare cam la același nivel cu cea din majoritatea țărilor vest-europene²⁶⁹. Această comparație, completată cu raportarea populației agricole și a populației rurale la suprafața cultivată, apoi cu o analiză complexă la nivelul celor 32 de comitate ale Irlandei, ținând

265. Vezi îndeosebi Kinealy 2002 : 1-30, 211-221.

266. Murphy 1984 : 77-80 (capitol de Cormac Ó Gráda).

267. Această observație este independentă de posibilele utilizări ideologice ale teoriei malthusiene. Se cuvine totuși să observăm că în perioadele când Marea Foamete era un subiect predilect de polemică între istoricii englezi și cei irlandezi, primii tindeau să susțină teoria lui Malthus deoarece aceasta „dădea vina” pe irlandezii care se înmulțiseră prea mult, în timp ce aceștia din urmă evident respingeau orice asociere între un eventual exces de populație și hecatomba pricinuită de Foamete, preferând însă acuzarea proprietarilor și autorităților britanice.

268. Mokyr 1983 : 14.

269. Mokyr 1983 : 42.

seama și de calitățile diferite ale solului, precum și analize ale natalității și mortalității infantile, îi îngăduie lui Joel Mokyr să conchidă : „Pe scurt, nu este nici o dovadă că Irlanda de dinainte de Foamete era suprapopulată în vreun sens utilizabil al acestui termen”²⁷⁰. Deși analiza lui Joel Mokyr este impresionantă prin multitudinea variabilelor pe care le ia în considerare, ea reprezintă un tipic caz de suprainterpretare și a fost contrazisă de unele cercetări ulterioare. Sintetizând aceste contribuții și adăugând noi argumente, cum ar fi raportul dintre capitalul uman și celelalte forme de capital în exploatațiile agricole din Irlanda, Cormac Ó Gráda acceptă o relativă suprapopulare a Irlandei în preajma Foametei²⁷¹. Atât Mokyr, cât și criticii săi acceptă că în deceniile de dinainte de Marea Foamete creșterea demografică încetinise, îndeosebi din cauza emigrării²⁷². Totuși, date calculate de Joel Mokyr și puse în tabel comparativ de Cormac Ó Gráda ne pot ajuta să înțelegem ce se întâmpla în Irlanda.

Tabelul II.25. *Indicatori demografici irlandezi în context european (circa 1840)*

	Europa	Irlanda
Rata natalității (‰)	38,8	39
Rata mortalității (‰)	28,3	24
Sporul natural (‰)	10,5	15

Surse : Mokyr 1983 : 33-34 ; Ó Gráda 1994 : 96 ; sporul natural adăugat de mine.

Datele din tabel sunt consistente cu **modelul tranziției demografice**²⁷³. Ceea ce avea loc în Irlanda era tocmai această tranziție, caracterizată prin scăderea mai întâi a ratei mortalității, urmată abia în a doua fază de către scăderea natalității. Am putea spune chiar că Irlanda a plătit prin Marea Foamete „prețul” involuntar al precocității sale în diminuarea mortalității „curente”²⁷⁴. Cormac Ó Gráda observă că societatea irlandeză începuse încă de prin 1820 să reacționeze față de presiunea demografică, în primul rând emigrare, care a absorbit circa o treime din sporul demografic, apoi chiar printr-o creștere a vârstei medii a femeilor la prima căsătorie – de la 23,1 ani în 1830-1834 la 23,9 în 1835-1839 – care, alături de sporirea celibatului feminin, era de natură să reducă și rata natalității²⁷⁵. Aceste observații îl determină pe istoricul irlandez să afirme că Foametea nu era inevitabilă și să emită ipoteza contrafactuală „benignă” că, dacă ar fi avut timp, societatea irlandeză ar fi găsit resurse să absoarbă sau să exporte excedentul de populație²⁷⁶. Nu este însă mai puțin adevărat faptul că, prin sporul considerabil al populației sale și prin densitatea ridicată a populației la care ajunsese (circa 100 locuitori/km², ceea ce era totuși foarte mult pentru Europa secolului al XIX-lea), Irlanda intrase într-o „fază de risc ridicat”.

Natura acestui risc este evidențiată de studiul laturii producției. În fond, teoria lui Malthus se referă la raportul dintre populație și resursele alimentare, iar dacă sporul

270. Mokyr 1983 : 64.

271. Ó Gráda 1999 : 28-30.

272. Se apreciază că în 1780-1845 au emigrat aproximativ 1,75 milioane de irlandezi (*apud* Mokyr 1983 : 33).

273. Chesnais 1992 : 1-189.

274. Scăderea timpurie a mortalității în Irlanda a fost postulatată și de Michael Drake în Cullen 1969 : 67-68.

275. Ó Gráda 1984 : 85-87 ; Ó Gráda 1994 : 69-80.

276. Ó Gráda 1999 : 29.

populației este bazat pe o creștere cel puțin proporțională a producției de resurse alimentare, teoretic nu ar fi nici un motiv de criză. În cazul concret al Irlandei, **producția agricolă** totală a crescut în prima parte a secolului al XIX-lea. Cormac Ó Gráda a îndrăznit chiar să afirme : „Opinia mea este că producția agricolă aproape că s-a dublat între 1800 și 1845. Dacă a fost așa, creșterea producției a depășit creșterea populației”²⁷⁷. Această apreciere este convergentă cu informațiile existente despre însemnătatea exporturilor cerealiere și animaliere irlandeze spre Anglia în prima parte a secolului al XIX-lea²⁷⁸. Dacă la nivel macroeconomic echilibrul părea asigurat, în plan concret lucrurile erau mai complicate. Atât Joel Mokyr, cât și Cormac Ó Gráda și ceilalți istorici care s-au ocupat de Marea Foamete au observat că Irlanda nu era omogenă din punct de vedere economic. Astfel, Mokyr acceptă că economia irlandeză avea o structură duală, juxtapunând un sector agro-industrial comercial, care producea pentru piață, îndeosebi pentru piața britanică, și un sector al economiei de subzistență, care asigura însă resurse alimentare și pentru sectorul comercial²⁷⁹. Ó Gráda preferă o clasificare a economiei irlandeze în patru „arhetipuri” : zona pastorală, crescând animale și eventual producând derivate animaliere pentru piața engleză, zona agriculturii tradiționale, unde cultura cerealelor se combina cu producția meșteșugărească și comerțul, zona micilor ferme relativ noi, din terenuri multă vreme considerate marginale, în care cultura de bază a devenit cartoful, și, în sfârșit, zona protoindustrială, reprezentată îndeosebi de Ulsterul producător de pânzeturi²⁸⁰. Or, evoluțiile din deceniile de dinainte de Marea Foamete au lovit mai întâi sectoarele comerciale ale economiei irlandeze și apoi, mai mult indirect, sectorul economiei de subzistență. Astfel, competiția produselor industriei mecanizate din Anglia – Uniunea din 1800 prevăzuse eliminarea graduală a barierelor vamale dintre Irlanda și Anglia, cu termene de grație generoase, dar care finalmente au expirat în 1821-1824²⁸¹ – a lovit puternic sectorul textil, îndeosebi pe producătorii de țesături de lână și bumbac, în timp ce zonele producătoare de pânzeturi au rezistat competiției, fiind favorizate și de faptul că mașinile industriale englezești nu erau încă adaptate pentru acest tip de țesături. Încă și mai grav a fost faptul că prețurile agricole au înregistrat după terminarea războaielor napoleoniene o fază de declin, care a durat în linii mari până la Marea Foamete. Acești factori defavorabili i-au determinat pe mulți irlandezi să emigreze în perioada 1815-1845. Emigrarea masivă a redus excedentul de populație și într-un fel a făcut ca efectul de creștere indus de tranziția demografică să fie diminuat. Pe de altă parte însă, cei care au emigrat erau în majoritate originari din regiunile mai intens comercializate și relativ mai prospere ale Irlandei ; zonele mai sărace, cum ar fi Connaught în vestul Irlandei, au participat doar în mică măsură la fenomenul emigrației în această perioadă²⁸². Astfel, emigrația din anii 1815-1845 a contribuit, alături de sumele repatriate în afara Irlandei de proprietarii absenteiști, la amplificarea penuriei de capital²⁸³ și nu a rezolvat problema suprapopulării în comitatele cele mai sărace ale „insulei de smarald”. Chiar dacă datele referitoare la nivelul de trai din Irlanda de dinainte de Marea Foamete sunt complexe și uneori contradictorii, pare totuși neîndoielnic că în perioada

277. Ó Gráda 1984 : 91.

278. Kinealy 2002 : 90-93.

279. Mokyr 1983 : 20-24.

280. Ó Gráda 1994 : 32-35.

281. Cullen 1969 : 89-93 (capitol de E.R.R. Green).

282. Mokyr 1983 : 230-260 ; Ó Gráda 1994 : 74-80.

283. Mokyr 1983 : 188-194.

1815-1845 fenomenul sărăciei s-a amplificat²⁸⁴, și că în general resursele de adaptare la o eventuală criză erau extrem de limitate.

Desigur, **Marea Foamete** nu era inevitabilă²⁸⁵. Ea a avut la origine o criză a cartofului, o mană care nu era obligatoriu să aibă loc. În plus, efectele crizei au fost amplificate de prelungirea ei în timp. Astfel, primul simptom al crizei a fost resimțit în 1845, când un fungus necunoscut, *phytophthora infestans*, a calamitat o parte din recolta de cartofi din Irlanda (nu există un consens, dar se estimează că în acest an producția a fost cu circa o treime mai mică decât în anii „normali”)²⁸⁶. Faptul a fost grav, dar apelul la alte resurse, precum și unele ajutoare din partea statului le-au permis celor mai mulți dintre cei afectați să supraviețuiască până în anul următor. În fond, recolte parțial calamitate mai fuseseră și în alți ani, iar cartofii nu reprezentau decât circa o cincime din producția alimentară irlandeză. Fatal a fost însă faptul că în anul 1846, pe fondul unui exces de ploii, recolta de cartofi a fost calamitată în proporție de 90%, iar recoltele cerealiere au fost și ele mai mici decât în mod normal. Cum dependența de cartofi era mai mare la păturile mai sărace, deficitul general de resurse alimentare a fost agravat de polarizarea socială și o mare parte din societatea irlandeză a fost lovită de foamete. În iarna 1846-1847 mortalitatea a fost teribilă, fapt care a constrâns guvernul britanic, care la început mizase pe o schemă de șantieri publice pentru a mări puterea de cumpărare a irlandezilor, să treacă din martie 1847 la distribuirea directă de hrană, prin „supa săracilor”, de care au beneficiat până în vara anului 1847 circa trei milioane de persoane, adică circa 40% din populația Irlandei. Deși această măsură a fost salutară pentru un mare număr de irlandezi, ea nu a rezolvat criza. Din cauza lipsurilor, dezorganizării și disperării, suprafața însămânțată cu cartofi în 1847 a fost mult mai mică, ceea ce a făcut ca randamentele ridicate din acel an să nu se traducă într-o stopare a crizei. Și, ca și cum faptul nu era de ajuns, recolta de cartofi din 1848 a fost

284. Ó Gráda 1994 : 104.

285. Această opinie a fost susținută în modul cel mai explicit de către Cormac Ó Gráda : „...până la urmă irlandezii au fost teribil de ghinionişti. Departe de a fi inevitabile, seria de recolte masiv și persistent calamitate din cauza fungusului care a produs Marea Foamete a fost complet impredictibilă. În deceniile de dinainte de 1845 țara învățase să facă față recoltelor compromise, nu fără greutate, dar totuși fără mortalități suplimentare masive. Dar nimic atât de oribil ca *Phytophthora infestans* nu apăruse anterior, în Irlanda sau oriunde altundeva. Mai mult, dacă fungusul ar fi sosit câteva decenii fie mai devreme, fie mai târziu, efectul nu ar fi fost atât de teribil. Mai devreme, dependența de cartof ar fi fost mai mică și presiunea asupra resurselor mai redusă, iar guvernele (ca cel din 1822) mai puțin constrânse de scrupule ideologice [se referă la ideologia *laissez-faire*]. O vizită întârziată de asemenea ar fi reprezentat o amenințare mai mică. O întârziere de 4 decenii și *Phytophthora* ar fi avut de înfruntat atât contraremediul lui Alexis Millardet, cât și un spațiu rural mai puțin populat. Chiar și în anii 1860 cererea crescândă de forță de muncă din Marea Britanie și Statele Unite ar fi absorbit deja sute de mii de oameni dintre cei mai expuși la risc și astfel populația și-ar fi depășit vârful. Guvernul, de asemenea, ar fi fost mai bine dotat și mai generos. Per total, Marea Foamete din anii 1840, în loc să fie inevitabilă și inerentă economiei cartofului, a fost un tragic accident ecologic” (Ó Gráda 1989 : 76). Dincolo de eventualele exagerări ale lui Cormac Ó Gráda cu privire la ritmul de ajustare demografică a Irlandei dacă Marea Foamete nu ar fi avut loc, opiniile istoricului irlandez sunt perfect compatibile cu ideea exprimată de noi anterior, și anume că Irlanda intrase după 1815-1820 în mod obiectiv într-o „fază de risc ridicat” ; în ce măsură era legitim să te aștepti ca într-o asemenea fază să nu se întâmple nimic periculos, aceasta este o întrebare căreia nu putem să-i răspundem acum.

286. Ó Gráda 1999 : 38.

și ea compromisă aproape în întregime, ceea ce, împreună cu epidemia de holeră din 1849 și cu decizia guvernului de a suspenda ajutorarea directă încă din august 1847 și de a lăsa responsabilitatea ajutorării irlandezilor în principal pe seama proprietarilor funciari și a autorităților locale, a prelungit și agravat suplimentar criza. Deși recolta din 1849 a fost ceva mai bună, redresarea producției și resorbirea crizei au mai durat până în 1851²⁸⁷.

Efectele au fost catastrofale. S-a calculat că în 1845-1851 au murit „suplimentar” – adică peste cifrele rezultate din rata multianuală a mortalității înainte de 1845 – mai mult de un milion de irlandezi, iar dacă luăm în calcul și scăderea natalității în anii Marii Foamete, atunci efectele demografice sunt încă și mai importante²⁸⁸. Ca de obicei în asemenea situații, numai puține dintre decese au fost cauzate direct de subnutriție, majoritatea fiind pricinuite de boli agravate de foamete, sau a căror răspândire a fost favorizată de deplasarea grupurilor mari de oameni în căutare de hrană: dizenteria, diareea, holera, vărsatul de vânt, tifosul, „febra” (denumire sub care oamenii de la mijlocul secolului al XIX-lea reuneau mai multe boli). Deși mortalitatea „în exces” a lovit întreaga Irlandă, proporțional efectele au fost cele mai grave în Connaught, adică în zona cea mai săracă, fapt ce confirmă corelația dintre mortalitate și pauperitate. Totodată, Marea Foamete a generat un val extraordinar al emigrării, care a fost „stimulată” și de proprietarii funciari, constrânși de legislația britanică să plătească o taxă specială pentru țăranii care aveau venituri sub patru lire sterline. Se apreciază că în anii 1845-1851 peste un milion de irlandezi au părăsit Irlanda, o parte emigrând spre Marea Britanie și majoritatea spre Statele Unite. Aceasta înseamnă că în mai puțin de un deceniu au emigrat peste 12% din locuitorii Irlandei. Această rată de emigrare, care a atins un maxim anual de 38 de emigranți la 1.000 de locuitori în 1851, este excepțională la nivel european în secolul al XIX-lea²⁸⁹. Chiar dacă ulterior rata emigrației irlandeze, deși considerabilă, s-a aliniat tendințelor din alte țări ale Europei apusene, șocul din perioada Marii Foamete a fost considerabil. La fel de importantă a fost și diminuarea radicală a ratei natalității, printre altele din cauza plecării cu precădere a tinerilor și din cauza creșterii celibatului în condițiile unui dezechilibru numeric între sexe. Consecința de ansamblu a fost aceea că, dincolo de scăderea imediată a numărului oamenilor în anii Marii Foamete, tendința generală de creștere demografică ce prevalase până în 1845 a fost durabil inversată, sporul natural de după 1851 fiind prea mic pentru a compensa pierderile nete rezultate din emigrație²⁹⁰. Sau, pentru a-l cita pe Cormac Ó Gráda, „de la un regim în care creșterea populației a fost pentru un timp cea mai rapidă din Europa, după 1850 Irlanda a trecut la un regim marcat de o creștere negativă a populației, acompaniată de niveluri ale celibatului și ale fertilității maritale care au devenit, de asemenea, neobișnuite pentru standardele europene”²⁹¹.

Marea Foamete a fost o răscruce în **evoluția demografică a Irlandei** și pentru că emigrările au continuat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Multă vreme istoricii au acuzat autoritățile britanice de „alungarea” irlandezilor din Irlanda, iar această teză are o certă acoperire. Astfel, legislația britanică obliga pe proprietari să contribuie pentru arendașii care aveau loturi și venituri prea mici, fapt care a determinat pe mulți proprietari să-i forțeze pe țărani să părăsească domeniile. Tendința proprietarilor funciari de a reduce numărul

287. Prezentarea Foametei se bazează mai ales pe: Ó Gráda 1989; Ó Gráda 1994: 173-199; Ó Gráda 1999: 34-46; Kinealy 2002.

288. Mokyř 1983: 261-277; Ó Gráda 1994: 178-187; Ó Gráda 1999: 84-104.

289. Chesnais 1992: 156-159, 167.

290. Chesnais 1992: 252-253.

291. Ó Gráda 1994: 235.

țăranilor care rezidau pe domeniile lor a fost stimulată și de două evoluții macroeconomice mai generale. Astfel, liberalizarea importurilor britanice de cereale după 1846 a provocat o reducere relativă a prețului cerealelor, iar creșterea rentabilității relative a creșterii animalelor, care însă solicita un număr mai redus de brațe de muncă pe unitatea de suprafață; această tendință, care a fost numai relativă în anii '50-'60, a devenit absolută după 1873, când, datorită importurilor din America, prețurile cerealelor au început să scadă și în termeni absoluți. Un al doilea factor care trebuie invocat este progresul mecanizării producției agricole, care a devenit semnificativ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și care la rândul său a stimulat „eliberarea de forță de muncă din agricultură”. Ca atare, productivitatea agricolă a crescut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar, printre altele, cu prețul eliminării țăranilor care aveau loturile cele mai mici și care au fost determinați să emigreze²⁹². Astfel, emigrația a condus cu precădere la reducerea ponderii populației rurale catolice din Irlanda centrală și sudică, afectând în mai mică măsură Ulsterul protestant. Până acum am evidențiat cu precădere factorii locali care îi împingeau pe irlandezi să părăsească Irlanda. Într-o analiză econometrică relativ recentă, Jeffrey Williamson și Kevin O'Rourke au evidențiat însă rolul central pe care l-au ocupat alți doi factori: atracția exercitată de diferența dintre nivelul salariilor în Lumea Nouă comparativ cu țările de origine ale emigranților și rolul „stocului” de emigranți dintr-o anumită regiune, care, prin rețele de rudenie/prietenie, prin informații, uneori prin sprijin material direct și prin facilitarea integrării în zona de destinație, micșora costul propriu-zis al opțiunii de a emigra²⁹³. Această analiză ne determină să ponderăm observațiile referitoare la impactul politicii sociale britanice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și să accentuăm însemnătatea Foametei în constituirea „stocului” de emigranți irlandezi în Lumea Nouă, stoc responsabil, conform calculelor econometrice ale celor doi istorici, pentru creșterea ratei medii de emigrare din Irlanda după 1851 față de perioada de dinainte de 1845²⁹⁴.

Efectul emigrării asupra dezvoltării economice a Irlandei a fost bivalent. Într-un mod deosebit de pregnant, care subliniază pe de o parte lipsa de perspective a creșterii demografice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, scăderea numărului populației a indus un efect de creștere a productivității, de sporire a salariilor și implicit de ridicare a nivelului de trai pentru cei rămași acasă. Astfel, în medie, salariile reale din Irlanda s-au dublat între 1851 și 1913, cea mai mare parte a acestei creșteri înregistrându-se în intervalul 1860-1895. Salariile irlandeze au crescut și atunci când le raportăm la nivel internațional. Astfel, dacă în 1830 salariile irlandeze erau în medie doar 40-45% din salariile din Statele Unite ale Americii, în 1913 ele ajunseseră la circa 55% din nivelul salariilor americane; convergența este și mai puternică în raport cu salariile britanice, față de care în același interval creșterea a fost de la circa 60% la circa 90%²⁹⁵. Pe de altă parte însă, emigrarea a evacuat din Irlanda cu precădere persoane tinere, în putere și întreprinzătoare, reducând astfel potențialul local de creștere economică. Dacă în agricultură reducerea forței de muncă era necesară și oarecum în spiritul vremurilor, nu același lucru este valabil în cazul industriei și serviciilor. Astfel, deși ponderea populației urbane a crescut în Irlanda între Marea Foamete și primul război mondial de la circa 12% la circa 29%²⁹⁶, această creștere s-a datorat în cea mai mare

292. Ó Gráda 1994: 255-270; Turner 1996: 15-94, 161-195.

293. O'Rourke, Williamson 1999: 119-144.

294. O'Rourke, Williamson 1999: 136, unde este citat un studiu anterior al lui Kevin O'Rourke.

295. O'Rourke, Williamson 1999: 148-152.

296. O'Rourke, Williamson 1999: 150.

parte scăderii generale a populației, fiind relativ modestă în termeni absoluți. Mai mult, după cum arată Louis Cullen, dacă din creșterea totală eliminăm partea ce revine Dublinului și Belfastului, atunci populația totală a tuturor celorlalte orașe din Irlanda a rămas practic la același nivel între 1850 și 1914²⁹⁷, ceea ce, mai ales dacă avem în vedere fenomenele de urbanizare ce aveau loc în aceeași perioadă pe plan mondial, este cel puțin neobișnuit.

Cu toate acestea, și cu toate că s-a vorbit chiar de o anume dezindustrializare a Irlandei în secolul al XIX-lea, **bilanțul dezvoltării industriale** cuprinde și aspecte pozitive²⁹⁸. Astfel, în prima jumătate a secolului avusese loc un declin al postăvăriilor și al prelucrării bumbacului, dar producția de pânzeturi din Ulster își păstrase dinamismul, iar în sud se ridicaseră noi industrii, dintre care trebuie să remarcăm în primul rând întreprinderile de distilare a băuturilor alcoolice. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, creșterea industrială a rămas modestă, fiind îngreunată și de sporirea concurenței pe piața britanică. Astfel, producătorii irlandezi de whisky nu au putut profita de creșterea cererii engleze din cauza concurenței scoțiene, care a scăzut prețurile prin folosirea zahărului. După 1873, morăritul irlandez a avut de făcut față competiției din partea făinii americane și a trebuit să se concentreze pe producerea mălaiului pentru hrana animalelor. Totodată, untul danez a răpit în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea o mare parte din piața engleză, anterior masiv aprovizionată din Irlanda. Pe de altă parte însă, berăria a înregistrat progrese, iar la fel ca și producția de mezeluri și producția de panificație. Cel mai spectaculos succes l-au cunoscut construcțiile navale de la Belfast. La mijlocul secolului al XIX-lea orașul Belfast a întreprins mari lucrări de amenajare a portului și docurilor, care au atras pe întreprinzători și au stimulat dezvoltarea șantierelor navale. Constructorii de nave de la Belfast s-au situat în fruntea progresului tehnic, au profitat de trecerea de la corăbiile de lemn la cele precumpănitor din metal și au rivalizat cu cei mai mari constructori din țările dezvoltate. Astfel, către 1910 două firme din Belfast, Harland & Wolff și Workman Clark, produceau anual vase având un tonaj total de peste 150.000 de tone, ceea ce însemna circa 8% din producția mondială. Exemplul cel mai cunoscut este *Titanic*, construit la Belfast în 1908-1911 de Harland & Wolff pentru compania White Line Star, și care, cu cele 46.000 tone ale sale, era la acea vreme cea mai mare navă din lume. Construcțiile navale au stimulat și dezvoltarea altor ramuri industriale în Belfast și în zona înconjurătoare, în primul rând a prelucrării metalelor și a textilelor. Succesul industrial al Belfastului este însă oarecum singular în peisajul irlandez de dinainte de primul război mondial. Și, după cum observă Cormac Ó Gráda, bilanțul industrial pozitiv al Ulsterului, bazat pe pânzeturi, inginerie și construcții navale, contrastează cu declinul industrial al restului Irlandei²⁹⁹. Se acumula astfel elementele de contrast economic dintre partea precumpănitor protestantă din nord-estul Irlandei, și restul insulei, covârșitor catolică.

Explicațiile eșecului relativ al dezvoltării industriale a Irlandei sunt multiple. Competiția aprigă de pe piața britanică este doar una dintre ele. Lipsa multor materii prime, cum ar fi cărbunele și minereurile, a fost și ea invocată. Un alt element ar fi costul forței de muncă. În prima parte a secolului al XIX-lea Irlanda a beneficiat de o forță de muncă abundentă și relativ ieftină în agricultură, dar relativ scumpă în orașe; după mijlocul secolului al XIX-lea, convergența salariilor irlandeze cu cele britanice, evidențiată de studiul lui O'Rourke și Williamson, a erodat și mai mult șansele eventuale ale dezvoltării industriei irlandeze.

297. Cullen 1972 : 140-141.

298. Prezentarea dezvoltării industriale a Irlandei în secolul al XIX-lea se bazează pe Cullen 1969 : 89-100 (capitol de E.R.R. Green) și Ó Gráda 1994 : 273-348.

299. Ó Gráda 1994 : 313.

Mult mai dinamică a fost **dezvoltarea agriculturii irlandeze** în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În contextul scăderii populației rurale au avut loc o reducere a suprafețelor cultivate cu cereale și cu cartofi și o sporire considerabilă a efectivelor de animale, în primul rând a bovinelor și a păsărilor de curte. Această schimbare de structură a sectorului agricol a îngăduit o adaptare mai bună la conjunctura pieței mondiale, sporul valoric al producției fiind superior sporului cantitativ.

Tabelul II.26. *Indici pentru evoluția cantitativă și valorică a producției agricole din Irlanda (medii anuale, 1850-1854 = 100)*

Anii	Indici ai producției fizice (echivalent caloric)			Indici valorici ai producției totale
	Vegetale	Animale	Total	
1850-1854	100,0	100,0	100,0	100,0
1855-1859	92,1	126,5	101,2	118,6
1860-1864	68,1	125,1	83,2	106,9
1865-1869	69,5	125,3	84,2	118,0
1870-1874	65,9	136,4	84,5	129,7
1875-1879	62,8	140,1	83,2	130,2
1880-1884	61,9	133,2	80,7	118,9
1885-1889	59,1	137,6	79,9	103,6
1890-1894	58,3	143,6	80,8	109,6
1895-1899	57,9	148,3	81,7	106,0
1900-1904	57,6	154,4	83,2	119,2
1905-1909	61,0	157,4	86,4	128,7
1910-1914	63,5	165,3	90,4	145,8

Sursa : Turner 1996 : 145 ; indicii valorici calculați de mine după Turner 1996 : 110.

Dacă am converti aceste date pe cap de locuitor, progresul ar fi încă și mai evident. Astfel, populația Irlandei a scăzut de la 8,3 milioane de locuitori înainte de Marea Foamete, la 6,5 milioane de locuitori după Marea Foamete (echivalentul indicelui 100 în tabelul de mai sus), la 5,8 milioane de locuitori în 1861 (echivalentul unui indice de 89,2), la 5,4 milioane de locuitori în 1871 (indice 83), 4,7 milioane de locuitori în 1891 (indice 72,3) și 4,4 milioane de locuitori în 1911 (indice 67)³⁰⁰. Ca atare, producția de calorii pe cap de locuitor a crescut³⁰¹, disponibilul pentru export de asemenea, iar adaptarea la stimulii pieței mondiale s-a accentuat.

Un alt element important care trebuie evidențiat este faptul că începând din anii 1880 guvernele britanice au încercat să dezamorseze și tensiunile care se acumulasă între marii proprietari funciari și arendașii irlandezi. Faptul că această politică urmărea să împiedice confluența dintre lupta de emancipare națională și conflictul social din mediul rural contează prea puțin în contextul discuției din această carte. Important a fost însă faptul că statul a stimulat prin facilități financiare achiziționarea de pământ de către arendași, fapt care a făcut ca în preajma primului război mondial circa 60% dintre producători să fi reușit să devină proprietari ai pământului pe care-l gospodăreau³⁰². Ca atare, o mare parte din tensiunea rurală fusese dezamorsată încă de guvernul britanic.

Fără îndoială, evoluția economică a Irlandei nu a fost integral pozitivă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. După cum dezvoltarea industrială a fost mai degrabă

300. Turner 1996 : 4.

301. Turner 1996 : 147.

302. Turner 1996 : 196-216.

mediocră, și în cazul agriculturii comparația cu alte cazuri europene, și în special cu Danemarca, face ca progresul irlandez să apară „oarecum pedestru”³⁰³. Cu toate acestea, nu trebuie să subestimăm **dezvoltarea de ansamblu a Irlandei în secolul al XIX-lea**. Deși nu putem folosi pentru comparații internaționale nici baza de date a lui Paul Bairoch³⁰⁴, și nici pe cea a lui Angus Maddison³⁰⁵, dispunem totuși de unele estimări cantitative realizate de istoricii irlandezi. Astfel, Cormac Ó Gráda estimează că venitul național al Irlandei a crescut de la circa 80 milioane lire sterline înainte de 1845, la circa 135 milioane lire sterline la 1914, ceea ce, ținând cont de scăderea populației totale de la 8,3 milioane locuitori la circa 4,4 milioane de locuitori, înseamnă aproape o triplare a venitului pe cap de locuitor. Această creștere pe cap de locuitor a depășit ritmul de creștere din Marea Britanie, venitul mediu pe cap de locuitor al irlandezilor crescând de la circa 40% la aproape 60% din cel al britanicilor³⁰⁶.

Aceste date ne ajută o dată mai mult să percepem rolul crucial al Marii Foamete în istoria economică a Irlandei. Deși un proces de ajustare lentă începuse încă de pe la 1815, Marea Foamete a pus capăt în mod radical unui model de creștere bazat pe sporul demografic și pe o agricultură totodată extensivă și intens consumatoare de forță de muncă; acest model de dinainte de 1845 conducea, după cum se știe și din experiența altor țări, la subdezvoltare și la pauperizarea relativă a populației. După Marea Foamete au avut loc o reechilibrare a raportului dintre oameni și mediu și creșteri ale productivității și nivelului de trai, care au îngăduit **o anumită convergență economică cu țările dezvoltate**, insuficientă însă pentru recuperarea integrală a handicapului inițial. Bazându-se pe unele date calculate de Angus Maddison, Cormac Ó Gráda apreciază astfel poziția relativă a Irlandei în 1913 :

Tabelul II.27. *Venitul/locuitor din Irlanda în context vest-european (1913 ; venitul britanic = 100)*

Marea Britanie	100
Belgia	81
Olanda	79
Danemarca	75
Franța	68
Germania	65
Suedia	61
Irlanda	57
Italia	52
Norvegia	52

Sursa : Ó Gráda 1994 : 382.

303. Turner 1996 : 160.

304. Bairoch 1976 include Irlanda pentru secolul al XIX-lea la Regatul Unit (Marea Britanie).

305. Astfel, Angus Maddison oferă unele date despre PIB-ul irlandez în anii 1820, 1870, 1890, 1900 și 1913 (Maddison 1995 : 184, 198), dar tot el recunoaște că pentru Irlanda nu are date înainte de 1926 și că pentru perioada anterioară a postulat doar că raportul de 54% al PIB/locuitor față de Marea Britanie a rămas constant de-a lungul întregii perioade (Maddison 1995 : 138). Un set reinnoit de date pentru Irlanda în anii 1820, 1840, 1870 și 1913 este oferit în Maddison 2003 : 29, 31-32.

306. Ó Gráda 1994 : 242.

Dacă am extinde comparația cu alte țări europene³⁰⁷, am ajunge la concluzii ceva mai optimiste cu privire la situația Irlandei. Astfel, Irlanda se afla la un nivel apropiat de ceea ce am putea considera „media europeană”, fiind relativ săracă în contextul Europei apusene, dar ceva mai bogată decât țările Europei sudice și sensibil mai prosperă decât cea mai mare parte a Europei răsăritene.

II.3.3. *Serbia – persistența subdezvoltării*

Constituirea statului-națiune a fost probabil aspectul cel mai spectaculos al istoriei Serbiei în secolul al XIX-lea³⁰⁸. În 1804 a izbucnit în Serbia o mare revoltă condusă de Caragheorghe; după o temporară consolidare în timpul războiului ruso-otoman din 1806-1812, răsculații au fost înfrânți de armatele otomane în 1813. Acest eșec nu a pus însă capăt luptei de eliberare a sârbilor, iar în 1815 o a doua revoltă, condusă de această dată de mai abilul Miloș Obrenovici, a îngăduit obținerea unui statut de autonomie pentru populația sârbă din teritoriul *vilayet*-ului Belgrad. În mai multe etape, această autonomie a fost extinsă prin limitarea interferenței otomane și dobândirea unor prerogative statale. Importante au fost garantarea autonomiei Serbiei prin tratatul ruso-otoman de la Adrianopol (1829), recunoașterea lui Miloș Obrenovici ca prinț ereditar (1830), acceptul Porții pentru eliminarea dărilor către foștii spahii prin includerea lor în tributul Serbiei către sultan (1833), promulgarea de către sultanul Mahmud al II-lea a primei constituții a Serbiei (1838; un text mai liberal adoptat de adunarea națională de la Kragujevac din 1835 fusese boicotat de Miloș Obrenovici și respins de marile puteri), retragerea garnizoanelor otomane (1867) și finalmente recunoașterea independenței statale prin tratatele de la San Stefano și Berlin (1878). Statul sârb s-a extins și din punct de vedere teritorial³⁰⁹. În 1815, regimul de autonomie a cuprins numai ceva mai puțin de 24.000 km²; în 1833 Poarta a acceptat o primă extindere, punând sub autoritatea lui Miloș Obrenovici încă 6 districte cuprinzând circa 14.000 km². După războiul din 1876-1878, prin tratatul de la Berlin Serbia a primit regiunea Niș, iar în 1912-1913 participarea încununată de succes la războaiele balcanice a îngăduit incorporarea unei părți a Macedoniei și a ținuturilor Kosovo și Novi Pazar. Suprafața statului sârb a crescut astfel la circa 48.000 km² în 1878 și circa 78.000 km² în 1913. Deși prezentarea schematică de mai sus ar putea sugera un parcurs triumfal, continuu ascendent al istoriei politice a Serbiei, realitatea a fost firește mult mai complicată și mai agitată. Astfel, Serbia a schimbat de mai multe ori Constituția (1838, 1859, 1869, 1889, 1903), iar instabilitatea dinastică s-a concretizat prin alternanța repetată între descendenții lui Caragheorghe și membrii familiei Obrenovici³¹⁰. Asasinatelor politice și loviturile de stat au devenit parte a tradiției politice sârbe, culminând cu eliminarea violentă a dinastiei Obrenovici în 1903.

În momentul dobândirii autonomiei (1815) situația economică a Serbiei era critică. Luptele din anii 1804-1815 cauzaseră importante distrugereri și pierderi umane, amplificate

307. Două seturi alternative de date, calculate tot pentru 1913, plasează Irlanda la 61% și respectiv la 55% din nivelul produsului pe locuitor al Marii Britanii, deci practic cam în același ordin de mărime a datelor. Totodată, în aceste clasamente Irlanda se află pe locul 10 și respectiv 11 dintre 23 de țări europene (Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 14).

308. În prezentarea istoriei politice a Serbiei în secolul al XIX-lea ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe Sundhaussen 2007: 65-220.

309. Modificările teritoriale sunt clar expuse în Sundhaussen 1989a: 77-81, 604.

310. Astfel, dinastia Obrenovici a domnit în perioadele 1815-1842 și 1858-1903, iar membri ai familiei Caragheorgevici în 1842-1858 și 1903-1941.

de epidemia de ciumă din 1813. Totodată, exporturile către teritoriile habsburgice, care crescuseră semnificativ în secolul al XVIII-lea, au fost influențate negativ de conjunctura defavorabilă din primii ani de după încetarea războaielor napoleoniene. Pe de altă parte însă, succesul luptei antiotomane a determinat și o importantă **schimbare a structurii sociale**. Astfel, eliminarea spahiilor și politica fermă a lui Miloș Obrenovici, care considera că formarea unor mari proprietăți funciare ar fi constituit un pericol pentru autoritatea sa personală, au favorizat țărănimea liberă. Țăranii nu numai că au preluat în proprietate cea mai mare parte a suprafeței funciare, dar au și fost protejați prin legi care au limitat posibilitățile de pierdere a pământului în cazul neplătii datoriilor și au beneficiat de scăderea cuantumulului total al dărilor odată cu îndepărtarea spahiilor otomani. Slăbiciunea stimulului fiscal a accentuat tendințele autarhice ale gospodăriilor țărănești, ceea ce, alături de tensiunea încă pronunțată a relațiilor dintre sătenii sârbi și orașele încă dominate de garnizoanele otomane, a constituit un factor suplimentar de limitare a creșterii urbane. În consecință, în 1834 localitățile mai mari de 2.000 de locuitori cuprindeau doar 4,1 % din populația totală³¹¹ și în mod evident aveau doar o capacitate limitată de a genera procese de dezvoltare economică.

Stimulii creșterii au venit însă din alte părți. Deosebit de importante au fost cererea externă și dinamica demografică a populației rurale, cărora li s-au adăugat în unele privințe statul și preocupările modernizatoare ale unei părți crescânde a elitelor culturale și politice.

Serbia a fost în tot secolul al XIX-lea o societate preponderent țărănească. Deși nivelul economic și stocul de cunoștințe tehnice al populației rurale erau relativ scăzute, disponibilitatea unor suprafețe relativ mari de pământ, îmbunătățirea protecției antiepidemice prin introducerea sistemului de carantine și reducerea frecvenței războaielor³¹² au creat condițiile pentru o **creștere demografică** semnificativă³¹³. Prin scăderea considerabilă a mortalității (sub 30‰ după 1880, sub 25‰ în primul deceniu al secolului XX), Serbia era antrenată în procesul tranziției demografice; reducerea mult mai mică și mai târzie a natalității (încă 38-39% în primul deceniu al secolului XX) atestă faptul că Serbia era încă în prima fază a acestui proces și explică sporul natural considerabil. Având în vedere schimbările teritoriale substanțiale din cursul secolului, sporul total al populației – de la sub 500.000 de locuitori la 1800 la peste 2,9 milioane în 1910 – este mai puțin relevant decât creșterea densității populației.

Tabelul II.28. *Evoluția densității populației în Serbia (locuitori/km²)*

1815	12,5
1834	17,9
1850	25,3
1900	51,6
1910	60,3

Sursa : Sundhaussen 1989a : 90.

311. Sundhaussen 1989a : 99. Semnificativ este poate și faptul că toate cele șapte localități sârbe mai mari de 2.000 de locuitori aveau o populație totală de doar 41.347 persoane, mai mică decât populația la aceeași dată a Bucureștiului.
312. Să remarcăm faptul că în cei aproape 100 de ani dintre obținerea autonomiei (1815) și izbucnirea primului război balcanic (1912) Serbia a fost antrenată în războaie doar în anii 1876-1878 și 1885-1886, ultimul conflict fiind și relativ limitat ca impact demografic și material. Este adevărat, războaiele balcanice și primul război mondial au fost extrem de distructive, dar ele au avut loc abia după o lungă perioadă de creștere în secolul al XIX-lea.
313. Datele demografice sunt preluate din Sundhaussen 1989a : 89, 129-175 ; vezi și analiza din Calic 1994 : 58-68.

Sporul populației a determinat importante **transformări în economia rurală**. Într-o primă fază agricultura era extensivă, iar abundența pășunilor și pădurilor a îngăduit creșterea unor efective considerabile de animale. Totuși, era evident faptul că sporul demografic conducea în primul rând la creșterea ponderii culturilor cerealiere, care asigurau baza alimentației umane. Suprafața alocată culturilor vegetale a crescut de la sub 270.000 hectare în 1834 la aproape 1,8 milioane hectare în 1910, iar în cadrul acestor suprafețe ponderea terenurilor pe care se cultivau cereale a crescut de la circa 48% în 1834 la aproape 73% în 1910 (în termeni absoluți, suprafața cultivată cu cereale a sporit de la sub 130.000 hectare în 1834 la 1,3 milioane hectare în 1910)³¹⁴. Cea mai mare parte a acestor terenuri a fost însă cultivată în mod extensiv, prin folosirea unor tehnici tradiționale depășite. Moina neregulată și cea regulată au prevalat în cele mai multe regiuni, asolamentul bienal și cel trienal au fost încă factori de progres, iar rotația culturilor și cultivarea plantelor furajere au fost cu totul neglijabile³¹⁵. În aceste condiții, nu numai că randamentul producției cerealiere a fost mediocru, dar reducerea suprafeței pădurilor și pășunilor a condus la eliminarea unei surse ieftine de hrănire a animalelor, astfel încât după 1860 efectivele de animale au început să scadă mai întâi raportate la populație, iar apoi și în termeni absoluți. Desigur, comparativ cu România economia rurală a Serbiei nu-și epuizase încă potențialul de creștere extensivă, suprafața cultivată pe cap de locuitor continuând să crească inclusiv în primii ani ai secolului XX³¹⁶. Totuși, în preajma primului război mondial, productivitatea cultivării cerealelor era mai scăzută în Serbia decât în România și Bulgaria³¹⁷, ceea ce arată că în Serbia modificarea structurii producției agricole prin diminuarea ponderii creșterii animalelor și sporirea ponderii culturilor cerealiere era poate un factor generator de creștere extensivă, dar nu și unul de dezvoltare calitativă.

În cazul particular al Serbiei, **impactul cererii externe** a fost în mare măsură condiționat de așezarea geografică și de posibilitățile de transport. Deși în 1833-1834 s-a regularizat navigația prin Porțile de Fier, transportul pe Dunăre și pe Marea Neagră a rămas o soluție relativ scumpă pentru cele mai multe mărfuri. Din cauza reliefului dificil și a absenței unor comunicații convenabile, Marea Adriatică a servit încă în și mai mică măsură drept legătură cu economia mondială, iar conexiunea prin Salonic și Marea Egee a fost și ea relativ puțin folosită, cu atât mai mult, cu cât calea ferată construită în Macedonia otomană în anii 1870 nu s-a îndreptat spre Serbia, ci spre Novi Pazar³¹⁸. Poziția de „fund de sac” a făcut ca

314. Sundhaussen 1989a : 234-240.

315. Sundhaussen 1989a : 207-209.

316. Calic 1994 : 71. De observat că graficul din această lucrare nu corespunde cu datele preluate din Sundhaussen 1989a : 203 ; potrivit acestor date, suprafața alocată culturilor vegetale a crescut de la 60,3 hectare pe cap de locuitor în 1900 la 65,77 hectare pe cap de locuitor în 1905 și a scăzut apoi în termeni relativi la 61,41 hectare pe cap de locuitor în 1910. Considerăm că această reducere a suprafeței pe cap de locuitor după 1905 nu indică totuși epuizarea potențialului de creștere agricolă extensivă, deoarece în anii 1905-1910 suprafața cultivată a crescut în termeni absoluți cu circa 19.500 hectare, scăderea în termeni relativi fiind cauzată de sporul mai mare al populației. Existența în continuare a unui potențial nevalorificat de creștere extensivă este demonstrată și de faptul că suprafața cultivată cu cereale era mai mică pe cap de locuitor în Serbia decât în România și Bulgaria (cf. Lampe, Jackson 1982 : 171).

317. Lampe, Jackson 1982 : 172, 188. Pentru comparații și cu alte state europene, Sundhaussen 1989a : 261, în ale cărui date Serbia se plasează cu regularitate pe ultimul loc dintre 17 state europene, excepție făcând productivitatea la hectar a cultivării grâului, unde ultimul loc este ocupat de Rusia europeană.

318. Gounaris 1993.

participarea Serbiei la comerțul internațional să fie puternic dependentă de piețele central-europene și în primul rând de cele aflate sub stăpânirea Austriei (din 1867 Austro-Ungaria). După o minimă în primii ani după 1815, cererea pentru animale vii a început din nou să crească spre sfârșitul anilor 1820. Îmbunătățirea conjuncturii pentru exporturile de porci, vite și produse animaliere (lână, piei) a condus nu numai la sporirea veniturilor obținute din comerțul exterior, dar și la modificări în raporturile de putere din interiorul societății sârbe. Miloș Obrenovici încercase să controleze comerțul exterior printr-un sistem preferențial de autorizații de export, prin controale la graniță și prin încercarea de a acapara cea mai mare parte a exporturilor de animale în folosul propriu sau în cel al partenerilor săi de afaceri³¹⁹. Miloș a putut astfel deveni cel mai bogat om din Serbia. Eficientă în condițiile unei relative limitări a cererii externe, această politică a fost tot mai greu de aplicat în condițiile creșterii prețurilor pe piețele austriece și a sporirii corespunzătoare a profiturilor ce puteau fi obținute din exporturile de porci și vite. Solicitățile de liberalizare a comerțului au avut un rol important în coagularea opoziției împotriva lui Miloș Obrenovici, care a fost forțat să abdice în 1839. Prevăzută deja în constituția din 1838, liberalizarea comerțului a fost concretizată prin eliminarea controlului statului asupra prețurilor și apoi prin desființarea sistemului autorizațiilor speciale pentru export. Exporturile în creștere au servit la finanțarea unui volum tot mai mare al importurilor, care au servit și în Serbia la o vizibilă occidentalizare a consumului elitelor în anii 1840-1860. Nu în cele din urmă, expansiunea comerțului exterior a fost stimulată suplimentar de dezvoltarea transporturilor în Austria, căile ferate austriece ajungând la granița Serbiei în 1856.

Tabelul II.29. *Evoluția comerțului exterior al Serbiei (medii anuale, milioane dinari)*

Anii	Exporturi	Importuri
1835-1838	6,9	?
1843-1845	6,9	7,1
1846-1850	12,7	8,7
1851-1855	14,1	10,6
1856-1860	14,3	13,0
1861-1865	16,8	15,9
1866-1870	29,2	26,5
1871-1875	32,5	29,4
1879-1880	37,0	43,8
1881-1885	39,7	46,6
1886-1890	40,1	39,2
1891-1895	58,1	43,5
1896-1900	59,7	44,1
1901-1905	66,4	52,7
1906-1910	84,4	69,7
1911-1912	100,6	110,8

Sursa : Sundhaussen 1989a : 341.

În toată această perioadă, principalul partener extern a fost Austria (din 1867 Austro-Ungaria), care a absorbit circa 70-90% din totalul exporturilor Serbiei și a asigurat circa 50-80% dintre importurile acesteia în toată perioada până la războiul vama din 1906-1911³²⁰. Cea

319. Lampe, Jackson 1982 : 113.

320. Lampe, Jackson 1982 : 122, 174, 181 ; Sundhaussen 1989a : 352-353.

mai mare parte a exporturilor a fost reprezentată în tot secolul al XIX-lea de animalele vii (porci și bovine), dar alte produse agricole au avut și ele un rol semnificativ.

Tabelul II.30. *Structura pe mărfuri a exporturilor sârbe (medii anuale, %)*

Anii	Animale vii	Piei, blănuri	Cereale	Prune uscate	Altele
1843-1845	63,7	14,5	0,3	–	21,6
1846-1850	59,6	9,2	1,2	0,3	29,7
1851-1855	67,3	10,2	0,2	0,1	22,2
1856-1860	57,3	9,3	0,8	0,1	32,5
1861-1865	55,3	9,7	2,2	0,5	32,3
1866-1870	51,7	9,4	12,1	1,9	24,9
1871-1875	56,8	8,4	8,6	6,3	19,9
1879-1880	43,5	9,0	10,5	12,9	24,1
1881-1885	44,6	9,5	15,4	16,7	13,7
1886-1890	39,6	8,1	18,0	19,7	14,6
1891-1895	42,6	5,9	30,4	9,1	11,9
1896-1900	35,6	5,2	24,9	15,2	19,1
1901-1905	39,7	4,0	19,6	10,8	25,8
1906-1910	8,9	4,3	39,8	12,0	35,1

Sursa : Sundhaussen 1989a : 356-357.

Se impun câteva observații. Variațiile de la un an la altul au fost foarte mari la majoritatea mărfurilor exportate³²¹, reflectând în principal vulnerabilitatea producției agricole la intemperii și fluctuațiile eractice ale condițiilor naturale. În cazul porcilor vii, o primă scădere accentuată a avut loc la mijlocul anilor 1880, iar o a doua în 1895, care a fost însă compensată în mare măsură de creșterea prețului. În cazul bovinelor, creșterea numărului animalelor exportate a continuat în linii mari până în 1905, fiind stimulată și de o creștere accentuată a prețurilor în anii 1880-1901, după care prețurile au început să scadă fără ca exportatorii sârbi să reducă numărul animalelor vândute. În fine, exporturile de cereale – în cadrul cărora grâul s-a plasat de regulă înaintea porumbului, deși acesta avea o pondere mai mare în producție și în consumul intern – au cunoscut o primă creștere explozivă la mijlocul anilor 1860 (de la sub 1.000 tone în 1862-1865 la 27.500 tone în medie anuală în 1866-1870, s-au redus în anii 1870, au crescut semnificativ în 1880-1893 în ciuda unei tendințe mai degrabă descrescătoare a prețurilor, au scăzut cantitativ în 1893-1903 și au crescut apoi în ritm accelerat, stimulate fiind și de creșterea prețurilor. Totuși, chiar în anii de vârf 1906-1910, când cantitatea totală de cereale exportată a ajuns la 243,2 mii tone în medie anuală, exporturile Serbiei nu reprezentau decât mai puțin de o zecime din exporturile României, ceea ce atestă faptul că Serbia nu se specializase decât în mai mică măsură în exportul de cereale.

Cu aceasta atingem o altă problemă : **diversitatea relativă a exporturilor sârbe** din secolul al XIX-lea. Impresionează mai ales ponderea mărfurilor grupate în categoria „altele”, și care cuprinde produse animaliere (altele decât pieile și blănurile), lemnul și produsele din lemn, metale, cânepa, precum și o varietate relativ mare de fructe și alte produse agricole. Desigur, unele dintre aceste produse au avut doar efemer o pondere semnificativă în exporturile Serbiei, cum a fost cazul mătășii și al vinului³²². Altele au jucat

321. Date referitoare la cantitățile exportate anual după 1879 și la prețuri în Sundhaussen 1989a : 358-362. În cazul cerealelor am folosit și date suplimentare din Palairt 1997 : 300.

322. Palairt 1977.

un rol important pentru o perioadă mai lungă de timp, cazul cel mai cunoscut fiind prunele uscate. Serbia dispunea de un număr foarte mare de pruni, fructele fiind în mod obișnuit folosite fie pentru hrana populației locale, fie pentru producerea șlibovitei. În anii 1860 oameni de afaceri emigrați din Bosnia au adus în Serbia atât tehnica uscării prunelor, cât și cunoștințele, experiența și rețelele de afaceri necesare comercializării prunelor uscate pe piața austriacă. Expansiunea din acest domeniu a fost spectaculoasă, fiind stimulată atât de scăderea costurilor de transport datorită conectării Serbiei la căile ferate din Austro-Ungaria, cât și de cererea crescândă a consumatorilor urbani din Europa Centrală și chiar din Statele Unite ale Americii. La mijlocul anilor 1880 cantitățile exportate au depășit 30.000 tone (maxima fiind de 41.000 tone în 1887), iar prunele uscate au ajuns să constituie o cincime din valoarea exporturilor sârbe; din 1890 cantitățile s-au redus mai întâi din cauza pierderii pieței americane în urma adoptării de către Statele Unite a unui tarif mai accentuat protecționist și au variat apoi considerabil (o nouă maximă a fost atinsă în 1908, când au fost exportate 49.000 de tone prune uscate) datorită fluctuațiilor mari ale cererii central-europene, consumatorii oscilând între consumul diferitelor categorii de dulciuri, preferând uneori prunele uscate cu ajutorul unei tehnici franceze calitativ superioare. Dincolo însă de aceste fluctuații, avântul exporturilor de prune uscate, urmat apoi de cel al gemului de prune, acesta din urmă stimulat de agenți ai unor firme din Budapesta, atestă tendința spre prelucrarea sporită a produselor agricole destinate exportului³²³. Alte evoluții păreau de asemenea să conducă în direcția unei specializări spre exporturi agricole cu un grad relativ ridicat de prelucrare, eventual chiar cu folosirea unor resurse primare din import.

Tăierea pădurilor la mijlocul secolului al XIX-lea generase dificultăți în hrănirea animalelor, mai ales porcine și bovine, solicitate la export spre piața austriacă. De aceea, la sfârșitul anilor 1850 au fost atestate mai multe tentative de a îngrășa porcii din nord-estul Serbiei cu ajutorul porumbului relativ ieftin importat din Bulgaria și din teritoriile austriece; aceste importuri de porumb s-au dovedit totuși insuficiente, astfel încât ponderea porcilor îngrășiți a rămas minoritară în cadrul exporturilor sârbe³²⁴. Potențialul de prelucrare era foarte mare în cazul producției animaliere. Exporturile de animale vii s-au dovedit vulnerabile în fața intensificării controalelor veterinare în Austro-Ungaria, ca și în alte țări ale Europei continentale. Dincolo de discuția dacă prohibițiile temporare și reglementările tot mai restrictive aveau la bază preocupări genuine de sănătate publică sau motivațiile veterinare erau doar pretexte pentru protejarea pieței în favoarea crescătorilor de animale din Austro-Ungaria, dificultățile întâmpinate de exporturile de animale vii au condus la extinderea activităților de procesare a cărnii în interiorul Serbiei. Primele fabrici de mezeluri au fost întemeiate de capitaliști germani și britanici, dar curând statul sârb s-a implicat și el, iar în 1897 un inginer educat în Germania, Miloș Savèić, a construit la Belgrad o măcelărie modernă, în conformitate cu normele sanitar-veterinare ale vremii. Producția de carne și de mezeluri a crescut considerabil, fiind stimulată suplimentar de războiul vama cu Austro-Ungaria din 1906-1911, care a întrerupt temporar exporturile sârbe de porcine vii. În ciuda progreselor realizate, expansiunea acestei activități industriale a fost handicapată de excesele naționaliste, care au condus la discriminarea și chiar eliminarea întreprinzătorilor străini, precum și de abandonarea producției de carne și mezeluri cu conținut redus de grăsime în favoarea concentrării spre aprovizionarea mai puțin exigentei piețe austro-ungare, redeschisă exporturilor sârbe printr-un acord încheiat în 1911³²⁵.

323. Lampe, Jackson 1982 : 177-178 ; Palairt 1997 : 117-118.

324. Palairt 1997 : 103-106.

325. Lampe, Jackson 1982 : 249-251 ; Palairt 1997 : 336-338.

Dezvoltarea industrială a Serbiei a cunoscut destule sinuozități în secolul al XIX-lea³²⁶. Meșteșugurile casnice aveau în mod tradițional un rol important, mai ales în condițiile dezvoltării reduse a producției urbane. Spre mijlocul secolului al XIX-lea se poate observa și înflorirea producției protoindustriale, mai ales în domeniile olăritului, prelucrării lemnului, postăvăriilor și producției de covoare; se cuvine remarcat că producția protoindustrială orientată spre piețe supralocale s-a dezvoltat mai ales în regiunile din sud, mai îndepărtate de Dunăre și deci relativ mai ferite de concurența produselor importate din Austria (Austro-Ungaria) sau produse la Belgrad³²⁷. Construirea căilor ferate în anii 1880-1890 și tratatele vamale liber-schimbiste cu Austro-Ungaria din 1881 și 1892 au facilitat pătrunderea mărfurilor industriale importate, subminând astfel dezvoltarea industriilor rurale locale. Dintre industriile moderne, ceva mai mult s-au dezvoltat înainte de 1900 doar industria tutunului (monopol de stat), morăritul, berăriile și – după cum am văzut – procesarea cărnii. Un rol important în stimularea dezvoltării industriale a avut **războiul vamal cu Austro-Ungaria din 1906-1911**. Anticipat de acumularea tensiunilor în anii 1904-1905 și de dorința evidentă a autorităților sârbe de a trece la protejarea pieței interne, războiul vamal a fost declanșat prin interdicția austro-ungară a importurilor și tranzitului animalelor vii din Serbia, ceea ce face ca el să fie cunoscut și sub numele de „războiul porcilor”. Serbia a replicat prin instituirea unui tarif vamal protecționist, prin măsuri de stimulare a activității economice interne și mai ales printr-o politică de diversificare a comerțului exterior. Structura comerțului exterior s-a schimbat radical. Ponderea Austro-Ungariei a scăzut de la circa 80% la numai circa 30%, crescând semnificativ comerțul cu alte state, cum ar fi Germania, Belgia, Marea Britanie și Imperiul Otoman. Încă și mai importantă a fost schimbarea structurii de mărfuri a exporturilor. Dacă până în 1906 animalele vii asigurau cea mai mare parte din valoarea exporturilor, după această dată ponderea lor a scăzut la sub 10%; în schimb, au crescut masiv exporturile de cereale (102.000 de tone anual în 1901-1905, 243.000 de tone anual în 1906-1910), care au ajuns la 40% din total, precum și cele de produse industriale, care, dacă includem produsele de carne și prunele uscate, au reprezentat chiar 46% din totalul exporturilor din anii 1906-1910³²⁸. Trebuie remarcat faptul că această restructurare a fost realizată în condițiile unei creșteri absolute a volumului exporturilor, de la 66,4 milioane de dinari în media anilor 1901-1905 la 86,4 milioane dinari anual în 1906-1910 și la 116,9 milioane dinari în 1911, după încheierea războiului vamal³²⁹. Războiul a prilejuit o accelerare a dezvoltării industriale, numărul întreprinderilor crescând în 1906-1910 de la 110 la 438, cel al salariaților de la 5.600 la peste 16.000 iar cel al puterii instalate de la circa 6.500 CP la peste 24.000 CP³³⁰.

În ciuda acestor progrese, ponderea activităților industriale rămâne modestă atunci când o raportăm la ansamblul economiei³³¹. În consecință, evoluția de ansamblu a economiei

326. Cele mai multe dintre datele cantitative au fost preluate din Sundhaussen 1989a : 277-318.

327. Cf. Calic 1994 : 86-119.

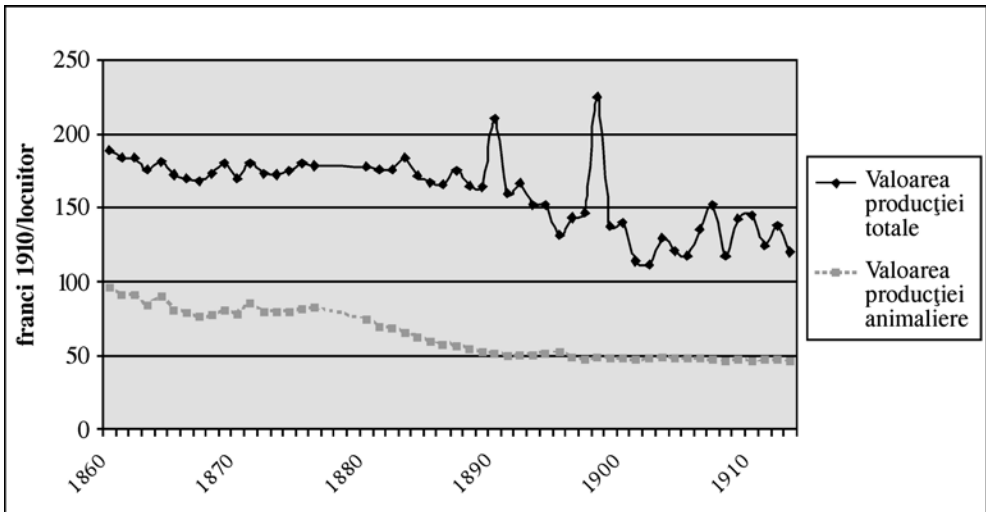
328. Calic 1994 : 170-174.

329. Lampe, Jackson 1982 : 174 ; Sundhaussen 1989a : 340.

330. Calic 1994 : 174.

331. În tentativa sa de a calcula produsul social brut al Serbiei către 1910, Holm Sundhaussen evaluează producția industrială de fabrică la 74 de milioane dinari, producția meșteșugărească la 40 de milioane dinari, iar industria casnică la 60 de milioane dinari, ceea ce ar da ceva mai puțin de 25% din produsul social brut estimat la 700 de milioane dinari (Sundhaussen 1989a : 443-444). Estimările lui Michael Palairt cu privire la produsul interior brut către 1910 (Palairt 1997 : 322) merg în aceeași direcție : dacă adunăm cifrele referitoare la

Serbiei depindea în primul rând de dinamica sectorului agricol. Or, în această privință datele strânse de Michael Palairet prezintă un tablou de ansamblu dezolant.



Sursa : Palairet 1997 : 366-367.

Figura II.3. Valoarea producției agricole pe cap de locuitor în Serbia

Bilanțul evoluției economice a Serbiei în secolul al XIX-lea este deci destul de ambiguu. Desigur, au fost realizate progrese modernizatoare. A avut loc un proces de occidentalizare, a fost construit un stat cu o multitudine de instituții alcătuite potrivit unor norme moderne, transporturile și comunicațiile s-au dezvoltat îngăduind conectarea Serbiei la circuitele europene și mai ales au crescut numărul oamenilor și volumul producției. Pe de altă parte, după cum a remarcat Marie-Janine Calic, „sporul rapid al populației a fost în izbitoare contradicție cu slăbiciunea structurală a sectorului agricol și a produs un sindrom de criză tipic pentru societățile preindustriale”³³². Blocajul din sectorul agricol³³³ a făcut ca productivitatea muncii să rămână modestă, iar gradul de folosire a potențialului productiv al populației rurale mediocru³³⁴. Potrivit evaluărilor lui Holm Sundhaussen, produsul social brut al Serbiei era în 1910 de circa 700 de milioane de dinari (echivalenți francului francez la acea dată)³³⁵, ceea ce, la o populație de 2,9 milioane locuitori, înseamnă 241 dinari/locuitor. Această estimare, care nu este cea mai pesimistă dintre cele avansate de specialiști³³⁶, reprezintă doar circa 65% din cifrele postulate – cu destule rezerve – de Paul Bairoch pentru

producția industrială (incluzând produsele animaliere, înregistrate separat de animalele vii, dar excluzând construcțiile), ajungem la un procentaj total de 24,4% pentru ponderea industriei în produsul interior brut.

332. Calic 1994 : 441.

333. Sundhaussen 1989b.

334. Calic 1994 : 86-97.

335. Sundhaussen 1989a : 444.

336. Michael Palairet ajunge chiar la o evaluare și mai scăzută, de doar 226 dinari/locuitor (Palairet 1997 : 322).

Serbia anului 1910, care plasau deja Serbia pe penultimul loc dintre 19 entități geografico-statale din Europa, cu un nivel reprezentând doar 56,5% din media europeană³³⁷. Dincolo de relativitatea multor estimări macroeconomice, este indubitabil că în ciuda progreselor realizate, Serbia a avut în tot secolul al XIX-lea și a continuat să aibă și în preajma primului război mondial unul dintre nivelurile economice cele mai scăzute din Europa³³⁸.

II.3.4. *Bilanț statistic*

Secolul al XIX-lea a fost perioada în care majoritatea statelor europene au început să se doteze cu instituții însărcinate să colecteze datele statistice³³⁹. Deși imperfecte, datele colectate de aceste instituții au oferit istoricilor economiei o bază net superioară față de perioadele de dinainte de 1800 pentru a calcula anumiți indicatori considerați relevanți pentru estimarea nivelului economic al diverselor țări. Dintre acești indicatori, informațiile sunt mai sigure în ceea ce privește avuția națională, în timp ce calculele referitoare la produsul intern brut, produsul național brut sau venitul național conțin mai multe aproximări și sunt de considerat cu mai multă prudență. Ca o caracteristică ce este comună tuturor seturilor de date, informațiile sunt mai sigure pentru perioadele mai recente, în timp ce pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea ele fie lipsesc, fie au fost lacunare; din acest motiv indicatorii reconstituiți oferă mai degrabă ordine de mărime decât valori precise.

Avuția națională măsoară stocul de active economice acumulat în timp pe teritoriul unui stat. Cercetările lui Victor Axenciuc au îngăduit reconstituirea creșterii substanțiale a acesteia în statul român după 1860.

Tabelul II.31. *Avuția națională pe locuitor în statul român 1860-1914 (lei aur)*

	1860- -1864	1880- -1884	1900- -1904	1912- -1914	Indice 1912-1914 față de 1860-1864
Agricultura, silvicultura și stocul de hrană și semințe	461	784	1.057	1.412	3,06
Clădirile, locuințele și bunurile de consum durabile	59	83	236	320	5,45
Transporturile și comunicațiile	5	112	227	341	66,41
Industria	15	15	67	157	10,34
Comerțul	48	124	106	144	3,01
Sectorul edilitar	?	?	?	34	?
Stocul de metal monetar	9	18	28	51	5,54
Activ brut	597	1.135	1.722	2.460	4,12
Obligațiile financiare externe	12	116	253	411	4,12
Activ net	585	1018	1469	2048	3,50

Sursa : Axenciuc 2000 : 160.

337. Bairoch 1976b : 286. Am folosit sintagma ușor ambiguă „entități geografico-politice” deoarece, pe lângă statele propriu-zise, Bairoch include în lista sa și Finlanda, care era un mare ducat autonom în cadrul Rusiei.

338. Evităm s-o plasăm pe ultimul loc, așa cum ar rezulta dacă am aplica mecanic corectura adusă de Holm Sundhaussen la tabelele alcătuite de Paul Bairoch (caz în care Serbia ar coborî sub nivelul Bulgariei), deoarece aceste tabele nu cuprind Muntenegru, care, după toate indiciile, ar fi ocupat în mod ferm ultima poziție dintre toate statele Europei.

339. Koren 1918 : 89, 127-128, 203, 291-292, 334. 432, 469-470, 553.

Având în vedere creșterea demografică apreciabilă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, datele generale la nivelul Vechiului Regat ar fi fost mai mari, de 7,66 ori la nivelul activelor brute și de 6,51 ori la nivelul activelor nete³⁴⁰. Pe de altă parte, dacă avuția națională nu este un indicator foarte elocvent al creșterii nivelului activității economice, acumulările anterioare distorsionând imaginea comparativă, în schimb structura avuției naționale poate oferi informații relevante cu privire la profilul economiei unui stat. În cazul României, poate fi evidențiată modernizarea treptată a economiei, prin creșterea ponderii acumulărilor din transporturi și industrie (este adevărat, de la niveluri inițiale extrem de modeste); pe de altă parte, faptul că agricultura continua să fie larg majoritară chiar și în preajma primului război mondial arată în mod clar faptul că Vechiul Regat mai avea încă un drum lung de străbătut până să devină o societate cu adevărat modernă economic. Totodată, deși datele pentru diverse țări au grade diferite de exactitate, comparațiile la nivel european ne pot ajuta să înțelegem mai bine atât acumulările realizate, cât și drumul pe care România, ca și alte state întârziate în procesul dezvoltării economice, îl mai aveau de parcurs până la nivelul țărilor dezvoltate economic.

Tabelul II.32. *Avuția națională pe cap de locuitor în diferite state europene în 1914 (dolari)*

Regatul Unit	1.590
Franța	1.525
Germania	1.220
Elveția	1.025
Danemarca	880
Suedia	840
Olanda	835
Belgia	785
Spania	720
Italia	640
Austro-Ungaria	605
România	476
Serbia	462
Rusia	425

Sursa : Axenciuc 2000 : 296, 304.

Dincolo de incertitudinile care planează asupra unora dintre datele incluse în tabelul de mai sus³⁴¹, imaginea rezultată este consistentă atât cu ceea ce știm despre potențialul acumulat al diferitelor state în preajma primului război mondial, cât și cu informațiile oferite de alți autori care au încercat să estimeze nivelul dezvoltării economice a acestor state. Cele mai recente estimări ale produsului intern brut pe cap de locuitor au fost realizate

340. Axenciuc 2000 : 159.

341. Victor Axenciuc recunoaște „relativitatea estimărilor acestui agregat atât de complicat” și „peste toate, caracterul exclusiv orientativ, ca ordin de mărime, al eventualelor comparații” și indică patru niveluri de certitudine a datelor, cele mai sigure fiind estimările referitoare la Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei și la România, nivelul al doilea de certitudine incluzând datele referitoare la Franța și Germania, nivelul al treilea datele referitoare la Suedia, Olanda (Țările de Jos), Belgia și Austro-Ungaria, în timp ce datele referitoare la Elveția, Danemarca, Spania, Italia și Rusia sunt cele mai imprecise (Axenciuc 2000 : 296).

de Angus Maddison, care a recalculat toate datele pornind de la granițele actuale ale respectivelor state europene³⁴².

Tabelul II.33. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în diferite state europene (PPP, dolari Geary-Khamis 1990)*

	1820	1870	1913
Regatul Unit	1.706	3.190	4.921
Irlanda	877	1.775	2.736
Belgia	1.319	2.692	4.220
Bulgaria	?	840	1.534
Danemarca	1.274	2.003	3.912
Elveția	1.090	2.102	4.266
Franța	1.135	1.876	3.485
Germania	1.077	1.839	3.648
Grecia	641	880	1.592
Italia	1.117	1.499	2.564
Norvegia	1.104	1.432	2.501
Portugalia	923	975	1.250
România	?	931	1.741
Rusia	688	943	1.488
Spania	1.008	1.207	2.056
Suedia	1.198	1.662	3.096
Țările de Jos (Olanda)	1.838	2.757	4.049
Teritoriile ex-Iugoslaviei	?	599	1.057
Media Europei apusene	1.204	1.960	3.458
Media Europei răsăritene	683	937	1.695
Media mondială	667	875	1.525

Sursa : Maddison 2003 : 66-67, 100, 262.

Și aceste date sunt exacte doar parțial, informațiile pentru Europa Răsăriteană bazându-se pe o metodă regresivă folosind indicatori indirecti, care lasă mult loc la aproximări³⁴³. De aceea, și acest set de date trebuie folosit cu maximă prudență, doar ca indicator al ordinilor de mărime și al tendințelor de ansamblu. Tabelul confirmă astfel performanța bună a Danemarcei, care în secolul al XIX-lea s-a plasat ferm în grupul țărilor dezvoltate ale Europei, performanța slabă a țărilor Europei sudice, și plasarea Europei sud-estice și a Rusiei în coada plutonului statelor europene. Aceste observații sunt confirmate și de setul de date calculate pe baza unei metodologii diferite de către Paul Bairoch, care a pornit de la granițele din 1914 și a folosit pentru calcule dolarul din 1960.

Tabelul II.34. *Produsul național brut pe locuitor în diferite state europene în secolul al XIX-lea (media europeană = 1)*

	1830	1850	1860	1870	1890	1900	1913
Regatul Unit	1,48	1,65	1,80	1,86	2,04	1,97	1,88
Austro-Ungaria	1,00	0,96	0,93	0,89	0,92	0,91	0,93

342. Maddison 2003 a confruntat estimările anterioare din Maddison 1995 și Maddison 2001 cu criticile aduse de alți autori, îndeosebi cu Prados de la Escosura 2000 și – pentru Europa Centrală și Răsăriteană – cu Good, Ma 1999.

343. Vezi explicațiile din Maddison 2003 : 93-95.

Belgia	1,23	1,18	1,58	1,29	1,39	1,40	1,48
Bulgaria	0,77	0,65	0,68	0,64	0,65	0,59	0,52
Danemarca	0,94	0,79	0,95	1,04	1,31	1,41	1,61
Elveția	1,15	1,19	1,55	1,39	1,61	1,57	1,63
Franța	1,15	1,21	1,18	1,29	1,31	1,31	1,22
Germania	1,00	1,07	1,14	1,21	1,35	1,39	1,44
Grecia	0,81	0,77	0,74	0,73	0,75	0,67	0,61
Italia	1,00	0,91	0,97	0,86	0,79	0,74	0,83
Norvegia	0,94	1,00	1,29	0,97	1,07	1,02	1,12
Portugalia	1,04	0,96	0,89	0,83	0,74	0,69	0,61
România	0,81	0,72	0,65	0,64	0,66	0,65	0,67
Rusia	0,75	0,67	0,57	0,63	0,52	0,56	0,62
Serbia	0,83	0,75	0,71	0,67	0,65	0,58	0,55
Spania	1,04	1,04	1,12	0,90	0,81	0,78	0,73
Suedia	0,98	0,95	0,73	0,90	1,01	1,06	1,28
Țările de Jos (Olanda)	1,25	1,35	1,46	1,34	1,42	1,31	1,35

Sursa : Bairoch 1997 : II, 252-253 (care conține corecții față de Bairoch 1976b : 286 ; calculul indicilor îmi aparține).

Concluzia este evidentă și confirmă în mare măsură observațiile noastre anterioare. În secolul al XIX-lea, decalajele economice din interiorul Europei au crescut, iar aceasta a afectat și țările periferice studiate de noi. **Performanța economică a acestor țări a fost extrem de diferențiată.** În mod evident, Danemarca a fost din nou „premiantul clasei”, câștigând ferm un loc în grupul țărilor dezvoltate ale Europei ; este adevărat, ea a avut și nivelul de pornire cel mai ridicat, putând astfel valorifica un set consistent de acumulări anterioare. Irlanda și România ocupă poziții intermediare, performanța pe cap de locuitor a Irlandei fiind net superioară, dar cu prețul unei reduceri dramatice a populației prin emigrare ; dacă ar fi să comparăm doar sporul de ansamblu al produsului intern brut, atunci în cazul Irlandei acesta a crescut în intervalul 1820-1913 de doar circa 1,90 ori, în timp ce în cazul României creșterea a fost de 2,55 ori doar în perioada 1870-1913³⁴⁴. În fine, performanța cea mai slabă i-a aparținut Serbiei, pentru care însă anul de referință 1913 este și deosebit de nefavorabil din cauza impactului războaielor balcanice³⁴⁵.

Până acum, analiza noastră statistică s-a focalizat asupra indicatorilor sintetici ai activității și potențialului economic, iar în capitolele anterioare am insistat asupra unor factori precum producția și productivitatea agricolă, industrializarea, urbanizarea etc. Un cercetător avizat al economiilor și societăților sud-est europene, Holm Sundhaussen, avertizează însă asupra faptului că „singurii factorii economici nu explică suficient redusul succes al modernizării din țările balcanice în timpul primilor 60-100 de ani de la dobândirea

344. Cifrele – foarte aproximative – pe care le oferă Angus Maddison sunt (în dolari internaționali Geary-Khamis 1990) de 6.231 de milioane în 1820, 9.691 de milioane în 1870 și 11.891 de milioane în 1913 pentru Irlanda, și 85.46 de milioane în 1870 și 21.810 de milioane în 1913 pentru România (Maddison 2003 : 54-55, 98).

345. Pe de altă parte însă, după cum am arătat în subcapitolul II.3.3, estimările lui Bairoch sunt considerate excesiv de optimiste de către Holm Sundhaussen și de către Michael Palairt, care apreciază că produsul social brut al Serbiei era sensibil mai mic (Sundhaussen 1989a : 444 ; Palairt 1997 : 322) ; evident, dacă în tabel am fi introdus cifre corectate potrivit unuia sau celuilalt dintre autori, bilanțul economic al Serbiei ar fi apărut încă și mai precar.

autodeterminării politice”³⁴⁶. De aceea, credem că este util să includem în analiza noastră și unii **factori sociali cuantificabili statistic**, care ar putea ajuta la reflectarea sintetică a nivelului de dezvoltare al societăților europene din preajma primului război mondial și ar putea sprijini analiza asupra cauzelor performanței diferențiate a societăților respective și asupra șanselor de dezvoltare pe termen mediu și lung a acestora. În selecția acestor indicatori sociali ne-am oprit asupra mortalității infantile și a nivelurilor educației elementare.

Mortalitatea infantilă măsoară numărul copiilor morți înainte de a împlini vârsta de un an la 1.000 de nou-născuți. În toate societățile premoderne, mortalitatea infantilă a fost uriașă, ajungând și la jumătate din numărul nou-născuților. Reducerea mortalității infantile a fost o componentă fundamentală a procesului de modernizare și a tranziției demografice. Desigur, reducerea mortalității infantile nu a avut un impact direct asupra performanței economice: pe termen scurt, ea a determinat chiar o creștere a ponderii persoanelor dependente (neproductive) în cadrul diferitelor societăți; pe de altă parte, pe termen mediu și lung ea a contribuit la sporul demografic, a făcut ca evoluția gospodăriilor să fie mai clar previzibilă și a împins astfel la raționalizarea graduală a comportamentelor economice și demografice ale oamenilor. Dincolo însă de aceste implicații, nivelul mortalității infantile este un bun indicator al nivelului de modernitate și de dezvoltare economică a diferitelor societăți.

Tabelul II.35. *Mortalitatea infantilă în 1910/1914 (medii, morți sub un an la 1.000 de nou-născuți)*

Austria (Cisleithania)		188
Belgia		136
Bulgaria		149
Danemarca		98
Elveția		102
Finlanda		110
Franța		119
Germania		163
Irlanda		93
Italia		139
Marea Britanie	Anglia și Țara Galilor	109
	Scotia	109
Norvegia		66
Portugalia		147
România		222
Rusia		256
Serbia (media anilor 1908/1910)		159
Spania		151
Suedia		72
Țările de Jos		104
Ungaria		197

Sursa : Mitchell 2003 : 123-124.

După cum se observă, clasamentul rezultat din datele referitoare la mortalitatea infantilă nu corespunde decât parțial cu cel realizat pe baza indicatorilor pur economici. În mod

346. Sundhaussen 1994 : 32.

evident, mortalitatea infantilă este mai mică în țările cu o distribuție mai egalitară a bogăției și mai mare în cele polarizate economic și social. În felul acesta se explică avansul luat de țările scandinave în raport cu Marea Britanie, precum și situația mai bună din Serbia și Bulgaria comparativ cu România. Nu în cele din urmă, mortalitatea infantilă foarte scăzută din Irlanda se explică și prin faptul că în această țară natalitatea scăzuse deja considerabil, ceea ce a îngăduit o mai bună îngrijire a copiilor care se nășteau. În ceea ce privește România, poziționarea sa pe unul dintre ultimele locuri din Europa la acest indicator atestă atât slaba pătrundere a îngrijirii medicale în straturile profunde ale societății, cât și o anume nepăsare față de copii, care avea să persiste de-a lungul secolului XX.

Dacă legătura dintre mortalitatea infantilă și capacitatea de dezvoltare economică este mai degrabă indirectă, în schimb istoricii și economiștii consideră aproape în mod unanim că **nivelul de educație al capitalului uman** este un factor important care influențează performanța în creșterea economică³⁴⁷. De altfel, într-un studiu cu importante valențe teoretice, Lars G. Sandberg a susținut că în evaluarea avantajelor/dezavantajelor țărilor rămase în urmă din punctul de vedere al dezvoltării economico-sociale trebuie să distingem între rolul sărăciei relative și cel al ignoranței relative, argumentând că, în contextul procesului de industrializare, deficitul de capital uman a grevat mai mult asupra posibilităților de dezvoltare decât deficitul de capital material (sau financiar)³⁴⁸.

La nivel european, secolul al XIX-lea a fost epoca în care majoritatea statelor și-au asumat sarcina reglementării, finanțării și coordonării unor sisteme publice de învățământ³⁴⁹. S-au realizat progrese în generalizarea învățământului elementar, chiar dacă în multe țări integrarea fetelor în cadrul acestuia era doar parțială. O amplă rețea urbană de școli secundare de diferite tipuri servea la formarea cadrelor medii necesare economiei și societății moderne, după cum universitățile și instituțiile echivalente (mai ales în domeniul tehnic și militar) asigurau pregătirea noilor elite sociale și profesionale. În lucrările care se ocupă cu raporturile dintre economie și educație în secolul al XIX-lea se pune accentul pe procesul de alfabetizare a populației, considerat esențial atât pentru socializarea modernă, cât și pentru acumularea unui set de competențe decisive pentru ridicarea productivității. În acest context, se consideră că pentru o dezvoltare economică susținută este necesar (dar nu și suficient) un nivel de alfabetizare de cel puțin 40%. Care era însă situația în diferitele țări europene din acest punct de vedere?

Tabelul II.36. *Analfabetismul în diferite țări europene în jur de 1900*
(% din populația peste vârsta de intrare în sistemul educației școlare)

	Bărbați	Femei	Total
Austria (1900)	22,1	25,5	23,8
Belgia (1900)	30,6	33,3	31,9
Bulgaria (1900)	57,9	86,9	72,1
Danemarca			4,0
Elveția			2,0
Finlanda (1900)	7,3	6,8	7,0
Franța (1901)	14,8	19,8	17,4

347. Timothy Yeager chiar începe discuția referitoare la explicațiile creșterii economice cu educația (1999: 4-6). La rândul său, Gabriel Tortella insistă pe rolul nivelului educativ scăzut în determinarea eșecului economic al țărilor din Europa sudică în secolul al XIX-lea și într-o mare parte din secolul XX (Tortella 1994: 11-16).

348. Sandberg 1982.

349. Cipolla 1969; Cummings 2007: 83-146.

Germania			4,0
Grecia (1907)	41,8	79,8	60,8
Irlanda (1901)	13,5	14,0	13,7
Italia (1901)	42,5	54,4	48,5
Marea Britanie			10,0
Norvegia			5,0
Portugalia (1900)	67,5	83,4	75,9
România (1899)	67,2	89,1	78,0
Rusia europeană (1897)	62,5	83,1	73,0
Serbia (1900)	67,3	92,9	79,7
Spania			52,0
Suedia			2,0
Țările de Jos (Olanda)			13,0
Ungaria	34,4	46,9	40,7

Sursa : Sundhaussen 1989a : 537-541, 543 (completat pentru structura pe sexe din România cu Iacob, Iacob 1995 I : 61).

Remarcăm avansul luat de țările Europei Nordice, și în general de țările majoritar protestante, despre care se poate spune că se apropiau vertiginos de eradicarea analfabetismului. O mențiune deosebită se cuvine și progreselor alfabetizării din Irlanda, reflectare a preocupărilor pentru capitalul uman într-o perioadă de scădere demografică. Pe de altă parte, atât România, cât și Serbia se aflau foarte departe de pragul de 40% din populație alfabetizată. Este adevărat, în cazul României se observă o situație mai bună la nivelul grupei de vârstă 7-15 ani, cu 32,8% din populația de această vârstă alfabetizată (42,3% dintre băieți și 16,2% dintre fete)³⁵⁰, ceea ce arată că extinderea rețelei școlare, impulsionată de activitatea lui Spiru Haret, începea să-și arate efectele³⁵¹. De altfel, o analiză recentă cu privire la alfabetizarea din România arată că Vechiul Regat ajunsese în 1912 la 39,3% știutori de carte dintre locuitorii în vârstă de peste 8 ani³⁵²; teritoriile aflate sub administrație austro-ungară depășiseră deja pragul de 40% – Transilvania și Banatul aveau 43,5% știutori de carte în 1910, iar Bucovina 46,1% – în timp ce în Basarabia procentul era mult mai scăzut (datele din 1897 indică 15,6% știutori de carte, iar progresul până în 1914 nu a putut fi prea mare)³⁵³.

Ierarhii similare apar și dacă vom confrunța datele referitoare la **procentajul tinerilor cuprinși în învățământul secundar** : cu 0,5% din grupa de vârstă 10-19 ani, România se afla

350. Iacob, Iacob 1995 : I, 61.

351. Astfel, numărul de elevi înscriși în învățământul primar a crescut de la 85.237 în 1864/1865 (Iacob, Iacob 1995 I : 58) la 108.000 în 1880, 191.000 în 1890, 352.000 în 1900, 587.000 în 1910 și 721.000 în 1914 (Mitchell 2003 : 877 ; Ungureanu 2006 : 114 indică o cifră ceva mai mică, de numai 616.570 de elevi în 1912/1913, care însă nu schimbă imaginea de ansamblu de creștere a numărului copiilor școlarizați). Remarcăm faptul că sporul numărului de elevi a depășit rata de creștere a populației abia după 1880. Potrivit calculelor lui Holm Sundhaussen, în 1903 România ajunsese la un număr de 351 de elevi la 1.000 de tineri cu vârsta între 5 și 15 ani, ceea ce era sensibil mai mult decât Serbia (1750‰ în 1904), dar mai puțin decât Grecia (376‰ în 1902) și Bulgaria (436‰ în 1898) (Sundhaussen 1989a : 555).

352. Ungureanu 2006 : 109-115, 130.

353. Ungureanu 2006 : 130. De menționat faptul că Basarabia nu depășise procentul de 40% nici măcar în 1930, când ponderea știutorilor de carte era de numai 38,1%, mult sub media națională care ajunsese între timp la 57% (Iacob, Iacob 1995 : I, 63).

pe unul dintre ultimele locuri din Europa, după Portugalia (1%), Ungaria (1,8%), Suedia (2,3%), Italia (2,4%), Marea Britanie (2,4%), Belgia (2,5%), Danemarca (2,6%), Franța (2,6%), Austria (2,8%), Norvegia (3%), Germania (3,2%), Finlanda (4,1%) și Elveția (10%)³⁵⁴.

În mod clar, nivelul de educație reflectă și **măsura în care diferitele state au investit în sistemul de învățământ**. Pentru România dispunem de cifre concludente: bugetul Ministerului Instrucțiunii și Cultelor a variat între 1864-1879 între 7 și 10 milioane de lei, a crescut apoi relativ lent până în 1893/1894, a oscilat între 25 și 30,1 de milioane de lei între 1894/1895 și 1907/1908 și a crescut apoi în ritm rapid și continuu, ajungând la 58,9 milioane de lei în 1914/1915; din punct de vedere procentual, situația este mai complicată, ponderea în bugetul total al statului scăzând de la 15% în 1864 la sub 10% în 1873 și la o minimă absolută de 5,63% în 1878, pentru ca apoi să se redreseze și să oscileze într-o bandă de 7-13% în anii 1883/1884-1914/1915, cu o tendință de stabilizare în jurul a 10% după 1910³⁵⁵. Situația din Serbia era încă și mai precară, bugetul cultelor și instrucțiunii reprezentând puțin sub 8 milioane de dinari în 1910, ceea ce însemna 2,74 dinari pe cap de locuitor, față de peste 6,5 lei pe locuitor în România aceluiași an; de altfel, în Serbia ponderea cheltuielilor pentru culte și educație a cunoscut o vizibilă tendință de scădere, situându-se la 8,32% din bugetul total al statului în media anilor 1860-1879, la 6,69% în 1895, 6,59% în 1905 și 6,45% în 1910³⁵⁶. Datele referitoare la cheltuielile bugetului de stat nu reflectă însă cu precizie efortul făcut de societate pentru susținerea sistemului de învățământ, învățătorii și școlile beneficiind deseori și de susținere din partea comunităților locale. De aceea, informațiile referitoare la bugete se cuvine să fie completate cu date despre numărul cadrelor didactice la 1.000 de locuitori. Carlo Cipolla afirmă tranșant că la un nivel sub un cadru didactic la 1.000 locuitori, analfabetismul va fi inevitabil mare, iar subdezvoltarea certă; abia de la un nivel de trei cadre didactice la 1.000 de locuitori în sus poate fi vorba de o investiție în educație relevantă pentru creșterea șanselor de dezvoltare economică³⁵⁷.

Tabelul II.37. *Cadre didactice din învățământul primar și secundar la 1.000 de locuitori*

Austria (1910)	4,26
Belgia (1905)	2,62
Bulgaria (1910)	3,07
Danemarca (1911)	5,11
Elveția (1910)	4,20
Finlanda (1910)	2,52
Franța (1911)	>4,03

354. Handbuch: V, 70 (capitol de Wolfram Fischer; nu sunt indicate date pentru țări precum Irlanda, Serbia, Bulgaria, Grecia etc.). Poziția mai bună pe care ar avea-o România într-un clasament realizat pe baza numărului studenților raportat la populația totală a țării nu este concludent pentru șansele de dezvoltare economică, pe de o parte din cauza numărului mic al absolvenților care ulterior foloseau în activități economice cunoștințele dobândite în învățământul universitar, iar pe de altă parte din cauza ponderii foarte mici a studenților în cadrul societății (sub 1‰ în majoritatea statelor europene; nivelul de 1,5‰ a fost depășit înainte de 1914 doar de Suedia, iar cel de 2‰ doar de Elveția – datele relevante în Mitchell 2003: 897-898).

355. Axenciuc III: 651-653.

356. Datele pentru Serbia sunt preluate din Sundhaussen 1989a: 492-495.

357. Cipolla 1969: 26; Sundhaussen 1994a: 28.

Germania (1910)	3,61
Grecia (1907)	1,66
Irlanda (1911)	>2,96
Italia (1911)	2,74
Marea Britanie (1911)	4,79
Norvegia (1910)	4,24
Portugalia (1890)	1,11
România (1912)	>1,15
Rusia europeană (1903)	1,70
Serbia (1910)	1,03
Spania (1901)	1,87
Suedia (1910)	4,20
Țările de Jos (1909)	5,34
Ungaria (1910)	2,00

Surse: Mitchell 2003: 2-8, 873-879; Sundhaussen 1989a: 555. Acolo unde se indică semnul „>” au lipsit datele referitoare la cadrele didactice din învățământul secundar.

Din nou, Danemarca se plasează în frunte printre țările periferice studiate de noi, ocupând un remarcabil loc 2 la nivel european, iar Irlanda ajunsese și ea în preajma pragului de 3‰ postulat de Carlo Cipolla. În schimb, România, deși depășise destul de ferm pragul de 1‰, mai avea încă foarte mult de investit în sistemul educativ. În fine, Serbia se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa (din lucrările consultate de noi lipsesc datele referitoare la Muntenegru și la Albania). Totodată, atât România, cât și Serbia se regăseau la acest criteriu după Rusia, și mai ales la foarte mare distanță de Bulgaria, care în preajma anului 1900 a făcut un efort foarte mare de extindere a educației elementare, cu efecte benefice asupra dezvoltării sale economice ulterioare³⁵⁸.

Desigur, după cum o arată și acest exemplu din Bulgaria, este nevoie de timp pentru ca investiția în educație să influențeze pozitiv dezvoltarea economică. În literatura de specialitate există o mare varietate de opinii în legătură cu orizonturile de timp în care progresele alfabetizării și ale educației în general au un **impact concret măsurabil asupra ritmurilor de creștere economică**. Majoritatea specialiștilor acceptă un prim puseu de creștere la circa 20 de ani după progresul educativ (adică atunci când tinerii mai bine educați ajung să-și asume roluri economice active), dar unii dintre ei consideră că se pot identifica corelații clare și după 60 sau chiar 120 de ani³⁵⁹. În cazul Danemarcei, progresele alfabetizării din prima jumătate a secolului al XIX-lea au rodit în adaptările productive din a doua jumătate a secolului, care au făcut ca agricultura daneză să devină una dintre cele mai performante din Europa³⁶⁰. Este posibil, dar mai puțin sigur, ca și progresele agriculturii irlandeze din

358. Holm Sundhaussen leagă progresele agricole din Bulgaria anilor '30 de nivelul educațional superior al țăranilor bulgari, care au trecut astfel mai ușor și mai rapid la metode intensive de producție (Sundhaussen 1994a: 29, nota 11).

359. Deschizător de drumuri pentru acest tip de cercetări a fost studiul din 1982 al lui Lars G. Sandberg, care a constatat că nivelurile de alfabetizare de la mijlocul secolului al XIX-lea sunt un predictor remarcabil de exact al ierarhiei veniturilor pe cap de locuitor ale diferitelor țări în anii '70 (Sandberg 1982: 688); diversele teorii referitoare la această corelație sunt bine prezentate în Sundhaussen 1994a: 29-30; vezi și Suci 2000: 86-104.

360. Dieter Senghaas formula astfel această corelație: „În cazul Danemarcei, o țăranime nealfabetizată și ignorantă nu ar fi făcut niciodată trecerea de la o economie bazată pe exportul de

a doua jumătate a secolului al XIX-lea să fi fost stimulate de sporul alfabetizării. Pe de altă parte, există o certă corelație între ponderea uriașă a analfabetismului în România și Serbia și slaba lor performanță economică de ansamblu în secolul al XIX-lea.

II.4. Concluzii parțiale

Performanța economică a celor patru țări studiate mai îndeaproape de noi a fost extrem de diferențiată în secolul al XIX-lea. Una dintre ele – Danemarca – a reușit să promoveze în grupa țărilor relativ dezvoltate și prospere, dar celelalte au rămas relativ subdezvoltate în contextul Europei vremii. Mai mult, dacă Irlanda – dincolo de dificultățile majore cu care a fost confruntată – a reușit totuși să se apropie la unii parametri de caracteristicile țărilor europene dezvoltate, România și mai ales Serbia au rămas mult în urmă în procesul de modernizare economică și socială.

Care ar fi **explicațiile succesului și respectiv insuccesului relativ** al acestor țări în secolul al XIX-lea ?

La o primă vedere, am fi tentați să punem în prim-plan **factorul religios**. Astfel, premiantul clasei – Danemarca – era majoritar luterană, Irlanda majoritar catolică sub stăpânirea unei puteri anglicane, iar România și Serbia majoritar ortodoxe. Chiar și numai această enumerare ar fi suficientă pentru a întări preconcepția că, dintre diversele confesiuni creștine, protestantismul este cel mai favorabil dezvoltării economice capitaliste, iar ortodoxia cea mai puțin favorabilă. Această idee era larg acceptată la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar teoria lui Max Weber nu și-a propus să convingă lumea în legătură cu adevărul acestei relații, ci doar să stabilească mecanismul/mecanismele prin care aderența la protestantism conducea la o performanță capitalistă superioară. Or, ipoteza sa că specificul credinței calvine despre mântuire a generat o etică protestantă favorabilă acumulării capitaliste și preocupării pentru maximizarea profitului economic nu pare să aibă un rol semnificativ în performanța economică a Danemarcei moderne, după cum nici eșecul Serbiei nu pare să se fi datorat caracteristicilor confesiunii ortodoxe. De altfel, secolul al XIX-lea a fost ambiguu în ceea ce privește rolul religiei în evoluția societăților europene. Pe de o parte, modernitatea a avut în destule privințe un sens antireligios, iar expansiunea statului modern a limitat influența bisericii și a clerului. Pe de altă parte, de-a lungul secolului al XIX-lea, Biserica a reușit în multe locuri să-și amplifice penetrația în adâncimea societății, astfel încât ceea ce a pierdut la nivelul elitelor a fost compensat parțial de o religiozitate mai riguroasă la nivelul unor segmente ale păturilor de jos ale societății. Dincolo însă de aceste succese parțiale, influența bisericii și a clerului asupra sectorului politic, asupra instituțiilor publice și asupra funcționării economiei a fost mai degrabă în declin în secolul al XIX-lea atât la nivelul de ansamblu al Europei, cât și în toate cele patru țări studiate de noi.

Un alt factor pe care îl putem lua în considerare este **independența politică**, respectiv **prezența/absența stăpânirii străine**. O mare parte din istoria secolului al XIX-lea a fost dominată de preocuparea pentru constituirea statelor-națiune. Această preocupare se verifică atât la nivelul de ansamblu al continentului european, cât și în cazul celor patru mici țări

cereale panificabile la importul de cereale furajere cu țelul unei comutări spre economia de prelucrare avansată. Totodată, o țărănie care nu ar fi fost formată în școlile populare superioare de la sate nu ar fi realizat o *inovație instituțională* decisivă, și anume organizarea întreprinderilor familiale autonome în cooperative țărănești” (Senghaas 1982 : 252).

europene studiate de noi. Chiar și în cazul Danemarcei, care s-a bucurat de continuitate statală, problematica națională a fost extrem de importantă, atât prin preocupările pentru a asigura suveranitatea națiunii în interior, cât și prin conflictul cu naționalismul german în problema concretă a ducatelor Schleswig, Holstein și Lauenburg. Pentru Serbia și România, secolul al XIX-lea a adus formarea statului-națiune prin eliberarea de sub stăpânirea otomană și respectiv prin unirea Principatelor, dar și lupta pentru aducerea între fruntariile statului-națiune propriu a teritoriilor locuite de conaționali, care s-au aflat până în 1918 sub stăpânirea altor state. În fine, în Irlanda, secolul al XIX-lea a fost marcat de lupta pentru drepturi și pentru emancipare națională, precum și de eforturile de a găsi căi pentru a scăpa de stăpânirea britanică. Cazul irlandez este exemplar pentru complexitatea relației dintre independența politică și dezvoltarea economică modernă. În mod evident și în pofida treptatelor ameliorări de-a lungul secolului al XIX-lea, stăpânirea britanică a fost opresivă pentru irlandezi și a generat ample discriminări sociale; cu toate acestea, aceeași stăpânire britanică a creat un cadru instituțional care a favorizat dezvoltarea economică de tip capitalist, investițiile britanice și piața britanică au fost cruciale pentru creșterea economică a Irlandei, iar performanța de ansamblu a acesteia, deși inferioară celei din Marea Britanie propriu-zisă, a fost totuși relativ bună în context european. Pe de altă parte, după cum a arătat Michael Palairt, în cazul Serbiei (și Bulgariei) „îndepărtarea dominației otomane a condus la adâncirea înapoierii economice”³⁶¹. Această observație, confirmată statistic atât prin raportarea la evoluțiile economice ale Europei în ansamblul său, cât și prin comparația cu teritoriile învecinate care au rămas până în 1878 sau 1912 provincii otomane, ne obligă la circumspecție în fața aprecierilor exuberante cu privire la fenomenul de descătușare a potențialului economic pe care l-ar fi declanșat succesul luptelor de eliberare națională și formarea unor state-națiune independente. Cazul românesc este și el ambivalent din acest punct de vedere. Deși istoricii români au tendința să vadă mai degrabă rolul de frână al stăpânirii străine, totuși există un anume consens asupra faptului că stăpânirea habsburgică a avut un rol civilizator/modernizator și că teritoriile intracarpătice ar fi avut un nivel de dezvoltare superior față de Vechiul Regat înainte de Unirea din 1918³⁶².

Observațiile de mai sus ne obligă să reexaminăm **rolul statului** în performanța economică a diverselor societăți în secolul al XIX-lea. În pofida faptului că liberalismul a susținut ideea unui stat care să se amestece cât mai puțin în economie, în fapt, de-a lungul secolului al XIX-lea rolul statului a crescut. Acest fapt s-a reflectat în creșterea ponderii bugetelor în produsul social și în afirmarea instituțiilor specifice unui stat modern: administrația birocratizată, justiția, școala, serviciul militar obligatoriu etc. La nivelul funcțiilor statului, discuția este mai complicată. Astfel, funcția principală a fiecărui stat este aceea de a-și proteja teritoriul și populația față de agresiuni, îndeosebi față de distrugerile pricinuite de război. Din acest punct de vedere, la nivel european situația a fost relativ bună în secolul al XIX-lea, care per total a fost mai puțin războinic decât secolul al XVIII-lea sau decât secolul XX. Dintre țările studiate de noi, Irlanda a fost în mod evident cea mai ferită (nici unul dintre multiplele războaie purtate de Marea Britanie nu s-a purtat pe teritoriul irlandez), în timp ce Danemarca a reușit și ea să evite angajamentele militare după înfrângerea din 1864. Serbia a fost relativ ferită în perioada suzeranității otomane (1815-1876), dar apoi a fost angajată în mai multe războaie istovitoare (1876-1878, 1885, 1912-1913). Teritoriile

361. Palairt 1997: 2.

362. Mitul primatului Transilvaniei este rareori discutat critic în istoriografie. Un set de aprecieri nuanțate, care însă nu repun în discuție performanța economică de dinainte de 1918, la Mitu 2006: 86-101.

românești au avut în general o situație diferită. Ele au fost angajate direct sau indirect într-o multitudine de conflicte militare, dar distrugerile materiale au fost mai mari în timpul luptelor din Transilvania din timpul revoluției din 1848-1849 decât în timpul diverselor războaie ruso-otomane care s-au purtat și în Principate, respectiv România (1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878); dacă avem în vedere și lungile perioade de pace (Austro-Ungaria a evitat războaiele în toată perioada 1866-1914, la fel ca și statul român după 1878, participarea la al doilea război balcanic fiind extrem de scurtă și lipsită de distrugerii materiale pe teritoriul românesc), atunci putem aprecia mai bine faptul că, mai ales în jumătatea de secol de dinainte de primul război mondial, condițiile au fost favorabile acumulării de bogăție și creșterii economice. Alte funcții ale statului, care au impact asupra performanței economice, sunt cea de reglementare și cea redistributivă. Aceste funcții s-au amplificat în secolul al XIX-lea, dar relația lor cu performanța economică nu este univocă și nici ușor de evaluat. În ceea ce privește funcția de reglementare, ne vom mulțumi să apreciem că în general diversele legiuri ale secolului al XIX-lea au contribuit la crearea unui cadru normativ conform cu cerințele unei dezvoltări economico-sociale moderne, fără a intra în discuția potențial nesfârșită dacă diversele reglementări concrete au fost potrivite sau dacă alte reglementări ar fi avut o eficacitate superioară³⁶³. În ceea ce privește funcția redistributivă, în general statele au luat resurse de la agenții economici și le-au folosit în cea mai mare parte pentru activități fără legătură cu potențialul economic³⁶⁴. Astfel, în România veniturile prelevate de stat au crescut de la 5-7 lei/locuitor în prima parte a anilor 1860 la o medie de circa 30 lei/locuitor în anii 1910-1914³⁶⁵, dar în aproape toată perioada dintre aceste două repere temporale suma cheltuielilor pentru funcționarea aparatului de stat și pentru plata datoriei publice au fost superioare sumei investițiilor în economie, învățământ, cultură și sănătate³⁶⁶. În cazul Serbiei, predominarea cheltuielilor pentru aparatul de stat și pentru plata datoriei publice a fost încă și mai categorică, suma lor depășind cu regularitate

363. Vom menționa totuși opinia lui Michael Palaret despre instituțiile și reglementările produse în statele balcanice după eliberarea de sub stăpânirea otomană: „Desigur, țările balcanice erau mult mai sofisticate instituțional în 1914 decât fuseseră în anii 1860, dar ele erau probabil, exceptând Bosnia, mai sărace și mai puțin productive. Nu se va argumenta că instituțiile create de noile state balcanice au fost direct responsabile pentru declinul economic, dar se va argumenta că acelea existente în teritoriile otomane înainte de 1878 furnizaseră un cadru mult mai eficient” (Palaret 1997: 2).

364. Holm Sundhaussen leagă în felul următor funcția redistributivă a statului de construirea sistemului instituțiilor moderne: „Înființarea și extinderea instituțiilor a sustras societății resurse rare [în context este vorba atât de resurse financiare, cât și de resurse de competențe, adică de atragerea unei părți a elitelor spre funcții de stat, în dauna activităților economice și a altor ocupații socialmente utile – notă BM] și le-a dirijat spre canale neproductive [...] Economia instituționalistă vorbește în acest context de «costuri de tranzacție». În țările balcanice costurile de tranzacție au depășit cu mult (ca urmare a supraocupării cu personal a aparatului instituțional și a ineficienței acestuia) capacitatea economică a societăților respective” (Sundhaussen 1994b: 54).

365. Axenciuc: III, 630-631. Mai grav încă este faptul că aproape întreaga creștere s-a realizat pe seama impozitelor indirecte, în timp ce impozitele directe, care reprezentau inițial cam două treimi din povara fiscală, au crescut doar foarte puțin, de la 3,84 lei/locuitor în 1863 la 5,45 lei/locuitor în 1913/1914 (sub o șesime din povara fiscală totală) (Axenciuc: III, 626).

366. Axenciuc: III, 661-662. Excepție au fost anii 1891/1892 și 1892/1893, cu investiții foarte mari în economie, îndeosebi în construirea podului de la Cernavodă (Axenciuc: III, : 657).

două treimi din totalul cheltuielilor bugetare³⁶⁷. Cheltuielile militare au reprezentat principalul capitol al ieșirilor bugetare chiar și în cazul Danemarcei, unde însă povara fiscală a fost relativ mai mică decât în țările balcanice, iar cheltuielile pentru educație au avut o pondere superioară³⁶⁸. Mai mult, în toate țările cea mai mare parte a sumelor alocate economiei s-a dus spre investiții de infrastructură, îndeosebi spre construirea de căi ferate; cum problemele de oportunitate și eficiență economică ale construirii căilor ferate le-am discutat mai sus, în capitolul II.2.5, aici ne vom mulțumi să observăm avantajul comparativ al Danemarcei și Irlandei, care, datorită particularităților geografice care le ofereau un acces mai facil la comunicațiile maritime, au depins mai puțin de relativ costisitoarele căi ferate.

În discuția mai generală asupra implicațiilor retardării economice asupra procesului de industrializare, Alexander Gerschenkron a susținut că în țările înapoiate economic forțele care au realizat industrializarea în țările dezvoltate (întreprinzătorii capitaliști și băncile) sunt prea slabe, și în consecință statul și-a asumat rolul decisiv în procesul de industrializare³⁶⁹. Serbia și România s-ar încadra și ele în acest tip de dezvoltare industrială stimulată de stat, protecționismul vamal și legile de încurajare a industriei fiind argumente la îndemână în acest sens. Cu toate acestea, trebuie să observăm că nici Serbia, nici România nu au reușit în procesul de industrializare înainte de 1914. Potrivit lui Iván T. Berend și György Ránki, eșecul industrializării din țările balcanice nu s-a datorat tipului politicilor de stat, ci faptului că în aceste țări „stimulii externi fiind atât de slabi și contradictorii, factorii interni și veniturile fiind atât de inadecvate, intervenția statului a funcționat în mod necesar într-un vacuum și a fost condamnată la ineficacitate”³⁷⁰. Dincolo de această observație, și spre deosebire de alte țări periferice precum Rusia, Italia sau Ungaria³⁷¹, **teoria lui Gerschenkron cu privire la rolul statului în dezvoltarea industrială nu se aplică în nici una dintre țările periferice studiate de noi**³⁷².

În concluzie, statele din țările studiate de noi nu au avut un rol de stimul al industrializării în secolul al XIX-lea, iar funcția lor redistributivă mai degrabă a inhibat dezvoltarea economică prin drenarea resurselor dinspre economie spre alte sectoare sociale³⁷³. Totuși,

367. Sundhaussen 1989a: 492-493.

368. Johansen 1987: 11-12.

369. Esențialul acestui argument a fost deja formulat în Gerschenkron 1952; ideile au fost apoi amplificate în cele 14 studii grupate în Gerschenkron 1962.

370. Berend, Ránki 1982: 72.

371. Berend, Ránki 1982: 66-71.

372. Despre eșecul politicilor statului în România și Serbia am discutat mai sus; în cazul Danemarcei, Gerschenkron consideră că preocuparea redusă pentru industrie își are originea în precaritatea resurselor naturale pentru o dezvoltare industrială (cărbune, minereuri etc.) și în profiturile care puteau fi obținute din specializarea agricolă pentru satisfacerea pieței britanice (Gerschenkron 1952: 119). Deși alți istorici au evidențiat progresele industriale ale Danemarcei după 1890, trebuie observat pe de o parte că industria a avut în această țară o pondere în produsul intern brut mai mică și decât agricultura, și decât serviciile (vezi supra, capitolul II.3.1), și pe de altă parte că indicii de industrializare al Danemarcei a fost relativ modest în context internațional, situându-se în 1913 la 73% din media europeană (Bairoch 1982: 330).

373. Iván T. Berend și György Ránki evidențiază și faptul că împrumuturile externe la care au apelat statele balcanice după 1860 nu au servit cu adevărat creșterii economice, ci au fost utilizate mai ales pentru a construi armate moderne și aparatele administrative ale noilor state-națiune; mai mult, pentru plata datoriilor au trebuit apoi mărite impozitele, reducându-se posibilitățile de investiții și consumul intern, astfel încât folosirea neproductivă a sumelor împrumutate din exterior a devenit „o grea povară asupra economiei fără a aduce vreun profit direct” (Berend, Ránki 1982: 125).

poate că felul nostru de a privi lucrurile este eronat. Poate că ar trebui să pornim de la partea plină a paharului și să vedem nu neapărat în ce domenii statul nu a avut impact, ci mai ales dacă statul a contribuit sau nu la performanța superioară a Danemarcei față de celelalte țări europene în general, și față de țările periferice studiate de noi în special. Or, meritele în succesul economic al Danemarcei în secolul al XVIII-lea nu au aparținut cu adevărat politicienilor. Chiar și în momentul de criză din timpul depresiunii de după 1873, când Danemarca s-a adaptat remarcabil prin trecerea de la exportul de cereale la specializarea în prelucrarea produselor animaliere, inițiativa nu a venit de la guvernul central; dimpotrivă, în această perioadă, când principalul lider politic a fost Jacob Brønnum Scavenius Estrup (prim-ministru în anii 1875-1894), șansa economiei daneze a fost mai degrabă blocajul politic, dezacordurile dintre cele două camere ale Parlamentului împiedicând concretizarea inițiativelor marilor proprietari funciari, sprijiniți de guvern, de a vota trecerea la protecționism³⁷⁴. Desigur, oamenii politici au contat foarte mult în reformele daneze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar **în secolul al XIX-lea dezvoltarea economică a Danemarcei a fost facilitată mai degrabă de slăbiciunea statului**, de faptul că acesta nu a fost capabil să preleveze o parte mai mare din produsul social, că a interferat într-un mod relativ limitat cu economia și că în momentul de criză nu a fost capabil să formuleze o politică economică ce ar fi putut să împingă în direcții greșite evoluția economică a țării.

Cazul danez este însă exemplar și dintr-un alt punct de vedere. Când am evocat slăbiciunea statului, ne-am referit la slăbiciunea puterii centrale și nu am discutat eficacitatea relativă a instituțiilor de la nivel substat. Or, după cum insistă Holm Sundhaussen, **instituțiile intermediare de la nivel substat** au avut un rol crucial în procesul de modernizare, în ridicarea nivelului general de competențe la nivelul societății și în adaptarea comportamentelor economice la constrângerile lumii moderne³⁷⁵. Rolul acestor instituții, al experienței acumulate în administrația locală și în consiliile parohiale, al sistemului educativ, al înaltelor școli populare, al Societății Regale de Agricultură, al Comitetului de Stat pentru Cultura Plantelor (*Statens Planteudvalg*, întemeiat în 1898) și al multor asociații de diverse feluri a fost crucial în sporirea capitalului social al unei mari părți a societății daneze. Dieter Senghaas generalizează astfel însemnătatea acestor acumulări în dezvoltarea economică a Danemarcei :

În dezvoltarea ridicată a capitalului invizibil – condiționată de o alfabetizare timpurie și largă, de edificarea unor instituții de educație superioară inclusiv școli profesionale, școli superioare populare, universități tehnice și universități de formație generală, a unor centre de cercetare și laboratoare private și de stat – rezidă unul dintre motivele pentru capacitatea ridicată de adaptare, inovare și transformare a acestor societăți. Este utilizată și cunoașterea deja disponibilă din societăți mai dezvoltate. Se dezvoltă însă și capacități locale, pe baza cărora cunoașterea străină este valorificată productiv și sunt realizate inovații științifice și tehnologice. În dezvoltarea acestor competențe este unul dintre motivele pentru progresele crescânde ale productivității și pentru capacitatea durabilă a unor mici societăți sărace în resurse și orientate spre export de a face față concurenței [internațională – BM]. Ceea ce lipsește sau devine rar în domeniul resurselor materiale este deseori înlocuit prin mobilizarea resurselor imateriale³⁷⁶.

374. Menzel 1988 : 222-224 ; Bohn 2001 : 105 ; Jones 1986 : 66-67.

375. Sundhaussen 1994b : 46-54.

376. Senghaas 1982 : 252. Referindu-se la eșecul modernizării agricole în țările sud-est europene, Holm Sundhaussen punctează și el că pentru multe ameliorări nu era nevoie de mult capital material, ci în primul rând de cunoștințe și de disponibilitatea de a schimba modul de cultură (Sundhaussen 1989b : 56).

Ajunși în acest punct, este ușor să considerăm că Danemarca a beneficiat de un specific social și cultural intrinsec superior celorlalte țări periferice studiate de noi, că succesul său relativ era predeterminat de acest specific, la fel ca și eșecul Serbiei și României. Această observație confirmă concluzia lui Lars G. Sandberg, potrivit căruia **capitalul uman a fost factorul crucial care a determinat succesul/insuccesul relativ al țărilor rămase în urmă din punct de vedere economico-social în secolele XIX-XX**. Concret, dacă în țările care au dispus de un capital uman considerabil adaptarea la cerințele economiei moderne a fost realizată în condiții relativ bune, în țările unde capitalul uman era deficitar, aceasta „a constituit o frână serioasă în calea modernizării/industrializării rapide, deoarece atât producția locală rapidă, cât și importul pe scară largă al capitalului uman sunt foarte ineficiente, cel puțin atunci când sunt comparate cu producția sau importul de capital fizic”³⁷⁷. Pe de altă parte, deficitul capitalului uman a făcut ca în respectivele societăți productivitatea din sectoarele neindustriale să stagneze, ceea ce a făcut ca mobilizarea de resurse pentru dezvoltarea industrială, pentru realizarea unor infrastructuri moderne, pentru construcția statului și/sau pentru ridicarea nivelului educativ să necesite o comprimare a nivelurilor de consum ale majorității populației, realizabilă numai în condițiile unei intervenții coercitive a statului³⁷⁸. În fine, observațiile generale ale lui Sandberg despre amplificarea fenomenelor de ineficiență economică prin acțiunea redistributivă a statului se potrivesc destul de bine cu situațiile concrete din Serbia și România secolului al XIX-lea.

Cu toate acestea, este poate prea facil să considerăm că diferența de capital uman de la începutul secolului al XIX-lea este un factor suficient în explicarea performanței diferite a țărilor studiate de noi de-a lungul acestui secol. Desigur, în tot secolul al XIX-lea nivelul mediu de competențe al țăranilor danezi a fost superior celui al celor irlandezi, români sau sârbi. Cu toate acestea, nu trebuie să idilizăm nivelul cultural al locuitorilor Danemarcei la începutul secolului al XIX-lea. Palle Ove Christiansen, care a studiat în detaliu evoluția unei comunități rurale daneze în ultimele trei secole, ne avertizează însă asupra riscului de a proiecta prea departe în trecut imaginea unor țărani danezi cultivați, raționali și eficienți economic :

Este adevărat că fermierii liberi danezi, cu fermele lor mari, cu educația lor bună și cu accesul lesnicios la auxiliari ieftini, au devenit un element cu adevărat esențial în modernizarea Danemarcei. Cu toate acestea, aceasta nu a fost un element universal, ci o secvență de creștere extrem de specifică, ce a culminat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și a avut loc în circumstanțe strategice și comerciale excepțional de bune pentru agricultura daneză. Suntem tentați să uităm că înainte de 1800 peste jumătate dintre țărani nu aveau calitățile mai sus menționate. O mare parte dintre ei pot fi considerați fataliști. Ei mâncau, beau, luptau și înșelau – la fel ca țărani din multe alte locuri din Europa³⁷⁹.

Dacă acceptăm că țărani danezi au dobândit cea mai mare parte dintre calitățile mult laudate de economiști, antropologi și sociologi abia în secolul al XIX-lea, atunci trebuie să ne întrebăm : ce factori au determinat și condiționat această evoluție diferită de cea a țăranilor din celelalte țări europene ? În opinia noastră, **doi factori au fost esențiali în a**

377. Sandberg 1982 : 696.

378. Sandberg 1982 : 696-697.

379. Christiansen 1996 : 577. Un observator francez consemna și el la începutul secolului al XIX-lea opinii critice despre lucrătorii danezi : „Lucrătorii noștri sunt scumpi, lucrează încet și deseori prost și fără gust” (citată în Bairoch 1976a : 264, nota 7).

oferi țăranilor danezi șansa unui progres rapid în secolul al XIX-lea : unul a fost structura de proprietate fixată în liniile sale esențiale prin reformele de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iar celălalt a fost capacitatea de a acumula încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea venituri din exporturi, care apoi au putut fi investite în capitalul uman și în dotarea tehnică a fermelor. Nu vom mai discuta acum despre structura de proprietate din mediul rural, caracterizată prin ponderea mare a loturilor consolidate, relativ mari, precum și prin existența unui proletariat rural lipsit aproape cu totul de pământ. Vom evidenția însă câțiva dintre factorii care i-au permis Danemarcei să profite de conjunctura comercială din al doilea și al treilea sfert al secolului al XIX-lea și să acumuleze resurse din exporturi într-o măsură incomparabil mai mare decât Principatele Române sau Serbia. Esențială a fost creșterea producției cerealiere, care a ajuns încă înainte de mijlocul secolului al XIX-lea la medii de peste 1.200 kg pe locuitor³⁸⁰. Existența disponibilului de export nu garanta însă și valorificarea convenabilă a acestuia. Cererea de cereale din al doilea sfert al secolului al XIX-lea, deși în creștere pe ansamblu, a cunoscut mari fluctuații de la un an la altul, amplificate de politica vamală britanică (regimul scării mobile la taxele de import pentru cereale). În condițiile unei previzibilități reduse, Danemarca a beneficiat de relativa proximitate față de piața britanică³⁸¹, proximitate care reducea atât costurile de transport, cât și timpul de afluire a cerealelor ; pe de altă parte, în anii când cerealele nu erau cerute pe piețele externe și prețul era mai scăzut, agricultorii danezi au învățat să evite pierderile prin furajarea sporită a unui număr mai mare de animale, care apoi erau exportate spre Germania și Țările de Jos. În felul acesta, Danemarca a reușit încă din anii 1830 să fie prezentă semnificativ pe piața alimentară engleză, cea mai dinamică de-a lungul întregului secol al XIX-lea, și, deși depășită în cantități brute de țări precum Germania, Rusia și Italia, le surclasa pe acestea atunci când evaluăm exporturile pe cap de locuitor³⁸². Astfel, exporturile daneze de la sfârșitul anilor 1830 se ridicau deja la echivalentul a circa 7 grame aur fin/locuitor, în timp ce Principatele Române exportau puțin sub echivalentul a 3 grame aur fin/locuitor, iar Serbia echivalentul a doar circa 2,5 grame aur fin/locuitor³⁸³. Ulterior, volumul exporturilor a crescut considerabil, dar superioritatea daneză s-a menținut, exporturile daneze pe cap de locuitor fiind (cu variații conjuncturale) de 2,5-4 ori mai mari decât cele românești și de 2,7-6,5 ori mai mari decât cele sârbești³⁸⁴. Chiar dacă nu toate aceste venituri au fost investite în capitalul uman sau în progresul tehnic al gospodăriilor agricole, este evident că ele au consolidat încă de timpuriu capacitatea economică a agricultorilor danezi.

Orientarea spre export s-a dovedit astfel esențială pentru succesul economic al Danemarcei în secolul al XIX-lea³⁸⁵. Totuși, aceasta nu este o explicație suficientă pentru performanța superioară a Danemarcei comparativ cu România, Serbia și Irlanda. Potrivit calculelor lui

380. Christensen 1999.

381. Paul Bairoch consideră și el la un mod mai general că „distanța în raport cu țara-leagăn a revoluției industriale” a avut un rol important în diferențierea performanței economice a diverselor țări europene în secolul al XIX-lea (Bairoch 1997 : II, 248).

382. Bairoch 1976a : 263-264.

383. Aceste cifre au fost calculate de noi pornind de la informațiile existente pentru exporturile acestor țări din : Menzel 1988 : 169 ; Sută 1996 : 77 – capitol de Maria Mureșan ; Sundhaussen 1989a : 339.

384. Bairoch 1997 II : 308 ; Hanson 1986 : 93 ; Axenciuc : III, 361 ; Sundhaussen 1989a : 340.

385. Bairoch 1976a : 263-266. Vezi și discuția mai generală despre orientarea spre export a țărilor mici în Senghaas 1982 : 147-241.

Paul Bairoch³⁸⁶ și John R. Hanson II³⁸⁷, către 1910 Danemarca și România erau economii tipice de export, depășind media europeană atât la nivelul valoric al exporturilor pe cap de locuitor, cât și în ceea ce privește ponderea exporturilor în produsul național brut; în schimb, Serbia se plasează la ambii indicatori sub media europeană. Tot ca economie de export ar trebui clasificată și Irlanda, care, din cauza faptului că se afla sub stăpânire britanică, nu este inclusă în comparațiile internaționale mai sus menționate, dar care își trimitea o mare parte a producției pe piața engleză. Relațiile externe ale acestor țări erau tipice pentru economiile periferice, exportatoare de produse agricole (cereale, animale vii, produse animaliere) și materii prime (petrolul românesc) și importatoare de produse industriale. Ele au fost favorizate în orientarea lor spre exportul de produse agricole de fertilitatea relativ ridicată a solului, incomparabil mai mare decât cea a țărilor din Europa sudică³⁸⁸. Aici însă se opresc asemănările și încep diferențierile. Faptul că Danemarca a reușit să câștige mult mai mult din exporturi în faza I (anii 1820-1873) i-a îngăduit să fie mai bine pregătită pentru a face față crizei de după 1873. **Factorul timp** a avut și el un rol important. Această lungă perioadă de acumulări consistente a îngăduit valorificarea investițiilor în educație – care în general cer timp – și în general creșterea capacității economice a fermierilor danezi.

Schimbarea de conjunctură comercială de după 1873 a reprezentat o serioasă sfidare pentru țările europene exportatoare de cereale. Unele, precum România, au încercat să compenseze scăderea prețurilor prin sporirea cantităților exportate sau accentuându-și orientarea cerealiară. Altele, precum Danemarca, și-au restructurat producția agricolă și felul de a participa la diviziunea internațională a muncii, găsimu-și alte nișe pe piața mondială. Studiile de economie comparativă a dezvoltării consideră că **felul în care diversele economii de export au răspuns crizelor care au afectat principalele lor mărfuri comercializabile a fost decisiv în diferențierea performanței lor economice**. Astfel, Ulrich Menzel acceptă ideea că țările mici pot și trebuie să profite de avantajele comparative pentru a valorifica prin exporturi factorii economici de care dispun, dar atrage imediat atenția asupra faptului că „pentru a evita subdezvoltarea rezultată din acest tip de exporturi, este decisiv ca aceste avantaje comparative să nu fie privite static, deci ca date odată pentru totdeauna, ci să fie dinamizate. Pentru aceasta este necesar ca, prin adăugarea în țară a cât mai multă valoare mărfurilor de export, prin ridicarea continuă a calificării forței de muncă și prin atingerea unui nivel de expertiză tehnică specializată în producția și prelucrarea produselor de export, poziția pe piața mondială a țării respective să fie modificată durabil în direcția unor trepte superioare de prelucrare, ponderea produselor primare în coșul de export să fie scăzută tendențial și să se câștige capacitatea de concurență internațională inclusiv în domenii tehnologice de nișă din sectorul producției bunurilor de investiții”³⁸⁹. Formularea lui Menzel surprinde destul de bine ceea ce a realizat Danemarca în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, ridicând nivelul de prelucrare (și valoarea) bunurilor sale principale de export de la cereale și animale vii la unt, conserve de carne, mezeluri, brânzeturi și ouă, și dobândind expertiză tehnologică superioară în producerea unora dintre utilajele necesare industriei alimentare (separatorul cu centrifugă). Paul Bairoch atrage

386. Bairoch 1976a : 79-80.

387. Hanson 1986 : 86-96.

388. În discuția asupra retardării Spaniei și Portugaliei, Gabriel Tortella insistă – pe lângă factorii socioculturali – și asupra particularităților climei și solului din aceste țări, care au frânat implementarea îmbunătățirilor specifice revoluțiilor agricole moderne și a făcut ca agricultura să nu fie un factor de progres economic în aceste țări în secolul al XIX-lea (Tortella 1994 : 5-10).

389. Menzel 1988 : 577.

atenția asupra faptului că pentru Danemarca trecerea la prelucrarea produselor animaliere nu a fost o noutate absolută, ci intensificarea unei orientări existente anterior³⁹⁰; de fapt, prin această observație este evidențiată, odată mai mult, însemnătatea acumulărilor de dinainte de 1873 pentru adaptarea reușită din ultimul sfert al secolului al XIX-lea.

Reușita sectorului de export este însă numai o parte a explicației succesului danez. Dieter Senghaas arată că în fond creșterea sectorului de export este comună majorității economiilor periferice. Pentru depășirea statutului de periferie și promovarea în rândul țărilor dezvoltate a fost nevoie de evitarea dezvoltării izolate a sectorului de export și de **realizarea unui set larg de conexiuni cu celelalte sectoare și ramuri economice**, astfel încât veniturile obținute din export să fie relativ larg distribuite în societate și să dinamizeze ansamblul economiei³⁹¹. Pornind de la teoria impactului produselor de export asupra creșterii economice (*staple theory of growth*) enunțată de Harold Innis pentru istoria economică a Canadei, Dieter Senghaas enumeră diversele tipuri de efecte de antrenare pe care le poate induce sectorul de export: efecte de antrenare în amonte (infrastructură; în cazul exportatorilor agricoli, producția de mașini agricole, îngrășăminte etc.); efecte de antrenare în aval (industrii de prelucrare etc.); efecte de antrenare a cererii finale de mărfuri (depinde de distribuția veniturilor din export pentru structurarea cererii interne de bunuri de consum și chiar de mijloace de producție; de obicei, distribuțiile mai egalitare ale veniturilor generează cerere de bunuri masive, mai ușor de produs local, în timp ce distribuțiile inegalitare privilegiază importurile de produse de lux); efecte fiscale (redistribuția de venituri spre sectoare cu rol de stimul al dezvoltării economice și sociale)³⁹². Este ceea ce a reușit Danemarca prin dezvoltarea industriei alimentare și electrotehnice, a transporturilor, a sistemului de învățământ și a îngrijirii sănătății. Chiar dacă înainte de 1914 nu ajunsese la o evoluție economică autocentrată – prosperitatea sa depindea încă într-o măsură foarte mare de piața britanică – **Danemarca realizase o integrare economică și socială internă apreciabilă**, care îi conferea prosperitate și o capacitate ridicată de a face față variațiilor conjuncturii internaționale. Discutând evoluția țărilor axate pe exporturi în secolele XIX-XX, Dieter Senghaas arată că numai unele dintre aceste țări au reușit să devină economii coerente, integrate (țările scandinave, Elveția, Canada, Statele Unite, Australia, Noua Zeelandă), în timp ce altele (Argentina, Uruguay, Ungaria, România) au eșuat, deși conjunctura de pe piețele internaționale părea că le favorizează la fel de mult ca și pe celelalte³⁹³. El argumentează că **factorii decisivi** pentru înscrierea diferitelor țări pe una sau cealaltă dintre traiectorii au fost:

- **gradul de distribuție a resurselor/veniturilor în societate încă de la începutul dezvoltării sectorului de export**; doar o distribuție relativ echilibrată a asigurat condiții pentru antrenarea ansamblului societății în procesul de modernizare, pentru ridicarea nivelului de prelucrare al produselor de export și pentru dezvoltarea unei piețe interne diversificate³⁹⁴;

390. Bairoch 1976a : 264.

391. Senghaas 1982 : 224.

392. Senghaas 1982 : 217.

393. Senghaas 1982 : 248.

394. Senghaas 1982 : 249-251. Paul Bairoch insistă și el asupra însemnătății unui raport echilibrat între oameni și resurse (Bairoch 1997 : II, 249), iar Ulrich Menzel consideră că o condiție necesară pentru depășirea perifericității economice a fost transformarea radicală și timpurie a structurii agrare, deoarece „numai absența unei prea mari concentrări a proprietății funciare sau a unei pulverizări a exploatațiilor agricole garantează posibilitatea ca țăranii să dispună de motivația și mijloacele să modernizeze agricultura și ca veniturile agrare, mai ales cele provenite din sectorul de export, să fie astfel împărțite încât să ia naștere o cerere comercială pentru bunuri de larg consum” (Menzel 1988 : 578).

- **nivelul de competențe (capitalul uman)**, atât la începutul evoluției ca economie de export, cât și de-a lungul evoluției ulterioare, și îndeosebi în momentele de răscruce a dezvoltării³⁹⁵;
- **capacitatea de a realiza o mutație la nivelul raporturilor de putere**, respectiv ca factorii de putere din sectorul de export să piardă/cedeze puterea politică altor grupuri sociale, mai intern orientate; deși această mutație poate îmbrăca o multitudine de forme și cuprinde diverse tipuri de coaliții politice, esențială este creșterea capacității de autoreglare și autocentrare a societăților respective³⁹⁶.
- **capacitatea de a lua autonom decizii de politică economică**, respectiv capacitatea de a trece la momentul oportun de la politici asociative față de economia mondială la politici selectiv-disociative față de aceasta³⁹⁷.

Chiar și numai enumerarea acestor factori este suficientă pentru a înțelege de ce România nu a putut valorifica boomul agricol și apoi pe cel petrolier și a rămas relativ subdezvoltată economic în context european. Condițiile considerate decisive de către Dieter Senghaas au lipsit în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, și doar capacitatea de a lua autonom decizii de politică economică a fost dobândită într-o oarecare măsură la mijlocul anilor 1880, când s-a trecut la protecționism (ceea ce nu a fost opțiunea cea mai potrivită pentru o țară cum era România). În schimb, structura socială polarizată, nivelul mediu de competențe și sistemul politic dominat de marii proprietari funciari au rămas realități predominante până la izbucnirea primului război mondial, iar rezolvarea lor parțială în perioada interbelică avea să fie, după cum vom vedea, mult prea târzie. O observație similară putem face și cu privire la Irlanda, cu mențiunea că aceasta a reușit ceva mai bine în atenuarea polarizării sociale și în dezvoltarea capitalului uman, dar în schimb nu a dispus de capacitatea de a-și defini singură politica economică. Nu în cele din urmă, Serbia a fost în prea mică măsură o economie de export, și deși a dispus de o structură socială relativ egalitară, nu a reușit să-și îmbunătățească nivelul de competențe economico-sociale și în general a plătit prețul unei integrări prea slabe în economia mondială.

Înainte de a încheia, ne putem întreba în ce măsură eșecul României, al Serbiei și chiar al Irlandei era pre-determinat de situația de la începutul secolului al XIX-lea sau responsabilitatea eșecului revine unor politici greșite de-a lungul acestui secol? La această întrebare nu putem da un răspuns univoc. În mod clar, structurile economico-sociale existente la începutul secolului al XIX-lea, și mai ales nivelurile inițiale ale productivității agricole și ale pregătirii capitalului uman, precum și determinările geografice au împiedicat Principatele Române și Serbia să profite cu adevărat de conjunctura agricolă din anii 1820-1873, iar factorii politici nu puteau schimba imediat și radical această situație. Pe de altă parte însă, politicile promovate de elite au fost departe de nevoile reale ale dezvoltării economice, prea puțin eficiente în ridicarea nivelului productivității agricole, în diversificarea structurii economice și în ridicarea nivelului de competențe al majorității populației. În ceea ce privește România, șansa unei cotituri pozitive în dezvoltare a fost ratată în anii 1860 și 1870, când s-ar fi putut impune o structură socială mai favorabilă dezvoltării și când încă s-ar fi putut diversifica fără prea mari costuri sociale baza economică a țării. Ulterior, scăderea prețurilor agricole a micșorat marjele de manevră, iar accentuarea profilului cerealier al țării și pauperizarea unei mari părți a țărănimii a creat o nouă dependență de cale, împingând țara spre o dezvoltare distorsionată, de tip periferic. Redresarea conjuncturii externe și

395. Senghaas 1982 : 251-252. Opinii convergente la Bairoch 1997 : II, 249 și Menzel 1988 : 579.

396. Senghaas 1982 : 252-253.

397. Senghaas 1982 : 253-254.

avântul economic din anii 1900-1914 a venit prea târziu, într-un moment când epuizarea resurselor de creștere agricolă, presiunea demografică și tensiunile sociale făceau ca orice restructurare economico-socială să antreneze mari costuri și să genereze importante rezistențe. **În concluzie, determinările istorice acumulate în timp au avut un rol decisiv pentru menținerea României, Serbiei și Irlandei la periferia economică a Europei; pe de altă parte, însă, elitele politice au perceput cu mare întârziere și în mod cu totul parțial problemele economice reale ale acestor țări, iar politicile promovate de ele au fost de cele mai multe ori defazate (tardive), inadecvate și ineficiente.**

III. Epoca interbelică

III.1. Contradicțiile lumii interbelice

Deși în unele societăți, inclusiv în România, există încă tendințe de a o privi ca o „epocă de aur”, perioada interbelică este judecată extrem de sever de istorici. Eric Hobsbawm este tranșant :

Deceniile de la izbucnirea primului război mondial până la anii imediat următori celui de-al doilea război mondial au fost o epocă a catastrofei pentru această societate. Timp de patruzeci de ani s-a trecut de la o calamitate în alta. Au existat momente în care nici măcar conservatorii inteligenți nu ar fi pariat pe supraviețuirea ei. A fost zguduită de două războaie mondiale, urmate de două valuri de rebeliune și revoluție globală, care au adus la putere un sistem ce susținea că este alternativa istoric predestinată a societății burgheze capitaliste [...] Mai mult chiar : o criză economică mondială de o profunzime fără precedent a îngenucheat până și economiile celor mai puternice țări capitaliste, părând să fie reversul instaurării unei singure economii mondiale, care reprezentase o cucerire atât de remarcabilă a capitalismului liberal din secolul al XIX-lea. Chiar și Statele Unite, care fuseseră scutite de revoluții și războaie, s-au aflat la un pas de prăbușire. În timp ce economia mergea împleticindu-se, instituțiile liberale au dispărut practic între 1917 și 1942 din aproape întreaga lume, exceptând o fâșie din Europa, America de Nord și Australasia, pe măsură ce fascismul și mișcările autoritare satelite ale acestuia câștigau teren”¹.

Verdictul istoricilor economiei este și el sever. Angus Maddison apreciază : „Aceasta a fost o eră profund tulburată de război, depresiune și politici de a-ți ruina vecinii. A fost o epocă deprimantă, al cărei potențial de creștere a fost subminat de o serie de dezastre”². Comparația cu perioadele de creștere de dinainte de 1914 și din primele decenii de după al doilea război mondial este și ea defavorabilă epocii interbelice.

Tabelul III.1. *Perioada interbelică în comparație cu alte epoci istorice – estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică (%)*

	1870-1913	1913-1950	1950-1973
Populația lumii	0,80	0,93	1,93
Produsul global brut	2,11	1,82	4,90
Produsul global brut/locuitor	1,30	0,88	2,92

Sursa : Maddison 2003 : 257, 260, 263.

1. Hobsbawm 1994 : 19-20 (traducere parțial modificată prin confruntarea cu originalul englez).
2. Maddison 1995 : 65.

Scăderea ritmurilor de creștere economică în intervalul 1913-1950 este evidentă. Desigur, s-ar putea invoca faptul că decupajul cronologic este inechitabil, în sensul că intervalul 1913-1950 cuprinde în interiorul său ambele războaie mondiale, în timp ce anii 1870-1913 și 1950-1973 au fost scutiți de calamități de amploare comparabilă. Dacă am lua în considerare numai anii strict interbelici – intervalul 1919-1938, de exemplu – probabil că imaginea ar fi mult mai bună. Totuși, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că din două decenii ale perioadei interbelice propriu-zise, ritmurile de creștere din anii 1870-1913 au fost depășite numai în anii 1924-1929, iar creșterea realizată în acești ani a fost apoi anulată în bună măsură de Marea Criză declanșată în 1929³. Nu în cele din urmă, datele referitoare la media mondială sunt evident mai bune decât cele care ar privi Europa sau părți ale continentului european. Faptul acesta nu trebuie să ne mire: Europa a fost în centrul ambelor conflagrații mondiale, în timp ce alte părți ale lumii au fost mai puțin sau deloc afectate. De aceea, ritmurile sale de creștere în perioada interbelică au fost mult mai mici și decât în anii premergători primului război mondial, și decât în restul lumii. Astfel, produsul intern brut a crescut în anii 1913-1950 în Europa Apuseană cu numai 1,19% anual (față de 2,11% anual în 1870-1913), iar în Europa Răsăriteană cu numai 0,86% anual (față de 2,33% anual în 1870-1913); media mondială a fost în această perioadă de 1,82% anual, macroregiunea cea mai performantă fiind America Latină cu 3,42% anual⁴. La nivelul datelor pe cap de locuitor involuția este mai puțin pronunțată, dar la fel de evidentă. Astfel, produsul intern brut pe cap de locuitor a crescut în Europa Apuseană cu 0,76% anual (față de 1,33% în 1870-1913) și în Europa Răsăriteană cu 0,60% anual (față de 1,39% anual în 1870-1913), față de o medie mondială de 0,88% anual⁵. În aceste condiții, **ponderea Europei în cadrul lumii a scăzut considerabil**. Astfel, populația Europei (incluzând Rusia europeană) reprezenta în 1913 circa 26% din populația lumii și sub 21% în 1950⁶; produsul intern brut realizat în Europa era în 1913 peste 44% din produsul global și sub 38% în 1950⁷. Marele câștigător au fost Statele Unite ale Americii, a căror pondere în produsul global brut a crescut de la 18,9% în 1913 la 27,3% în 1950⁸. Trebuie totuși să observăm faptul că până și în momentele de vârf ale hegemoniei economice americane, volumul economiei Statelor Unite ale Americii nu l-a depășit pe cel însumat al economiilor tuturor statelor europene. Pe de altă parte, deși produsul intern brut pe cap de locuitor realizat în medie în Europa era mai mic decât cel din Statele Unite ale Americii, el a rămas sensibil peste media mondială⁹.

După cum am arătat deja, **evoluția economiilor europene din perioada interbelică a fost inegală de la o țară la alta și a cunoscut ample fluctuații în timp**¹⁰.

Astfel, primii ani interbelici au fost dedicați refacerii după distrugerile primului război mondial. Războiul pricinuisse nu numai ample pierderi umane și distrugerii materiale directe,

3. Maddison 1995 : 68-69.

4. Maddison 2003 : 260.

5. Maddison 2003 : 263.

6. Maddison 2003 : 258.

7. Maddison 2003 : 261.

8. Maddison 2003 : 261.

9. 216,9% din media mondială pentru media țărilor vest-europene în 1950 și egală cu media mondială pentru media țărilor est-europene în același an (Maddison 2003 : 262).

10. Pentru prezentarea caracteristicilor generale ale evoluțiilor economice europene din perioada interbelică am folosit, acolo unde nu este explicit indicată altă sursă, informațiile din FEHE 5, Handbuch VI, Svennilson 1954, Bairoch 1997 : III, 7-103 și Crouzet 2000 : 284-332.

dar și o prăbușire a producției agricole și industriale, fenomene de inflație (în unele țări, precum Germania, chiar de hiperinflație) și o reducere severă a comerțului internațional. Refacerea – complicată de perturbările economice pricinuite de luptele sociale din multe țări, de adaptarea structurilor economice la noile frontiere, de problemele reparațiilor și ale datoriilor interaliate – a fost realizată în momente diferite în diversele țări europene; la nivelul de ansamblu al continentului european, ea poate fi considerată încheiată în 1924.

A urmat în 1924-1929 o perioadă scurtă de avânt economic, analogă „prosperității” din Statele Unite. Majoritatea statelor au reușit să-și stabilizeze moneda, producția a crescut atât în industrie, cât și în agricultură și, pentru singura dată în epoca interbelică, rata de creștere a comerțului internațional a fost mai mare decât creșterea produsului intern brut. Dacă mai avem în vedere și fenomenele de destindere politică – Pactul de la Locarno (1925) și Tratatul Briand-Kellogg (1928) –, atunci putem considera că dezvoltarea din acești ani părea să conducă ferm la depășirea efectelor războiului și la o revenire la direcțiile de evoluție existente înainte de 1914. Era însă o iluzie. Tendința de scădere a prețurilor cerealiere după 1925, politica deflaționistă din multe țări europene, care a limitat suplimentar creșterea puterii de cumpărare a unor largi segmente sociale, precum și acumularea unor capacități productive peste nivelul cererii solvabile la o multitudine de mărfuri anunțau iminența furtunii.

Declanșarea Marii Crize este îndeobște legată de prăbușirea bursei de pe Wall Street, New York, fiind invocate ca date istorice „joia neagră” din 24 octombrie 1929 și „marțea neagră” din 29 octombrie 1929, când cursul acțiunilor a scăzut cu mai mult de 10% într-o singură zi. De fapt însă, scăderea severă a cursului acțiunilor a început încă din septembrie 1929, iar perioadele de prăbușire a cursului au alternat cu unele de redresare parțială. Per total, scăderea cursului acțiunilor a fost însă uriașă, indicele Dow Jones coborând de la un maxim istoric de 381,17, atins în 3 septembrie 1929, la un minim istoric de 41,22, la 8 iulie 1932, deci sub 11% din nivelul de dinainte de crah¹¹. Catastrofa bursieră a afectat finanțarea ansamblului activităților economice, iar scăderile succesive ale cererii și ale producției au condus la extinderea dramatică a șomajului și la pauperizarea unor largi categorii sociale, ceea ce a amplificat criza. Din cauza rolului dominant al Statelor Unite în economia mondială, criza a fost rapid exportată în Europa, efectele cele mai grave fiind resimțite în Germania, a cărei refacere după primul război mondial depinsese într-o măsură considerabilă de capitalurile americane. La criză a contribuit și tendința multor state de a-și proteja producătorii împotriva concurenței externe. Declanșată de mărirea taxelor de import în Statele Unite (tariful Smoot-Hawley, intrat în vigoare în 1930), spirala protecționistă a continuat cu măsuri retaliatorii ale majorității puterilor industriale, cu trecerea la protecționism – de fapt, la sistemul „preferințelor imperiale” menite să favorizeze legăturile cu țările Commonwealth-ului – a Marii Britanii, până atunci campioana mondială a liberului-schimb, cu introducerea unor restricții netarifare la importuri și cu abandonarea etalonului-aur și declanșarea succesivă a unor devalorizări competitive ale diverselor monede naționale. Declinul dramatic al comerțului internațional a amplificat criza de supraproducție relativă, și a marcat întreaga perioadă până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Multe state au intrat în încetarea de plăți, au redus cheltuielile pentru a redresa balanța bugetară, și în felul acesta au agravat încă și mai mult criza. Scăderea produsului intern brut a fost maximă în Statele Unite (-28,5%), Canada (-29,6%) și Chile (-30,0%), în timp ce în Europa economia cel mai sever lovită a fost cea germană (-24,5%)¹².

11. http://en.wikipedia.org/wiki/Wall_Street_Crash_of_1929 (accesat la 25.01.2008).

12. Maddison 1995: 69.

Redresarea a fost realizată printr-o combinație de politici care au stimulat consumul intern și au condus la instituirea așa-numitului *welfare state*. Asociate în teoria economică cu numele economistului britanic John Maynard Keynes (1883-1946) și în practica politică cu *New Deal* promovat de președintele Franklin Delano Roosevelt, aceste politici au avut forme de manifestare și succese extrem de diferențiate. Per total, au crescut rolul statului în economie și ponderea sa în redistribuirea unei părți din produsul social. Redresarea cea mai rapidă a fost aceea a Germaniei după 1933, asociată cu instituirea unui control sever al relațiilor economice externe, cu un amplu program de lucrări publice care a îngăduit resorbirea șomajului (44% din forța de muncă industrială în 1932) și cu sporirea cheltuielilor militare în pregătirea pentru declanșarea războiului mondial. Remarcabilă a fost și performanța economică a Marii Britanii, care a reușit o creștere substanțială în anii 1932-1938 și a depășit cu mult nivelul produsului intern brut pe locuitor de dinainte de criză. Creșteri peste media europeană au mai realizat și țările scandinave, Bulgaria și Uniunea Sovietică. Pe de altă parte, redresarea din anii 1933-1938 a fost doar parțială, în sensul că în mai multe țări dificultățile economice s-au prelungit practic până la declanșarea celui de-al doilea război mondial (Statele Unite, Canada, Franța, Belgia, Elveția, Austria, Cehoslovacia, Polonia etc.). Un alt aspect care nu trebuie pierdut din vedere este descreșterea însemnătății comerțului internațional, a cărui pondere în produsul global brut a continuat să scadă de-a lungul anilor '30.

Ramura economică ce a cunoscut cele mai multe dificultăți în epoca interbelică a fost **agricultura**¹³. În timpul primului război mondial, producția agricolă a scăzut considerabil în țările beligerante, mai mult din cauza mobilizării unei părți mari din forța de muncă decât din cauza distrugerilor materiale propriu-zise. În schimb, producția a sporit în țările din afara Europei, care și-au sporit exporturile spre Europa Apuseană, fără a putea însă compensa integral scăderea din țările antrenate în război. În aceste condiții, prețurile agricole s-au menținut relativ ridicate și în primii ani interbelici. Apoi, odată cu redresarea producției în Europa a început să se contureze o situație de supraproducție relativă, care a început să preseze spre reducerea prețurilor, mai ales la cereale. Pentru a-și feri agricultorii de ruină și pentru a-și menține o bază productivă proprie suficientă pentru cazul unui nou război, majoritatea statelor importatoare au adoptat măsuri menite să limiteze importurile agricole și să stimuleze producția internă. În aceste condiții, prețurile din Europa Apuseană au scăzut mai puțin decât în alte țări ale lumii, dar comerțul internațional cu produse agricole – și în primul rând cel cu cereale – a scăzut sub nivelurile de dinainte de 1914. Scăderea prețurilor a făcut ca o mare parte dintre producătorii agricoli să sufere de penurie de fonduri și să se îndatoreze. Această situație a condus la reducerea investițiilor și la încetinirea implementării celei de-a doua revoluții agrare moderne¹⁴, cu efecte evidente asupra încetinirii creșterii productivității agricole.

Alte ramuri economice au evoluat mai bine decât agricultura. Vedeta a fost indiscutabil **industria**. La nivelul general al continentului, valoarea producției industriale pe cap de

13. Alături de lucrările generale menționate mai sus, esențiale pentru reconstituirea evoluției agriculturii sunt Bairoch 1999 și Federico 2005. Pentru aspecte particulare, am consultat cu folos: Malenbaum 1953; Tracy 1989: 119-211.

14. Ingvar Svennilson comentează evoluția defavorabilă a prețurilor cerealelor în raport cu prețul îngrășămintelor, ca și faptul că sporirea numărului de tractoare în Europa, reală, a fost totuși mult sub nivelul atins în Statele Unite: astfel, în 1939 în întreaga Europă (fără Uniunea Sovietică) erau folosite circa 270.000 de tractoare, în timp ce în Statele Unite erau aproape 1,6 milioane (Svennilson 1954: 99).

locuitor s-a dublat în 1938 față de 1913 ; astfel, indicele de industrializare calculat de Paul Bairoch în funcție de nivelul britanic din anul 1900 (= 100) a crescut de la o medie europeană de 45 în 1913 la 76 în 1928 și 94 în 1938. Pentru comparație, în Statele Unite nivelul a fost 126 în 1913, 182 în 1928 și 167 în 1938, Marea Britanie a avut un nivel de 115 în 1913, 122 în 1928 și 157 în 1938, Franța 59 în 1913, 82 în 1928 și 73 în 1938, Germania 85 în 1913, 101 în 1928 și 128 în 1938, Suedia 67 în 1913, 84 în 1928 și 135 în 1938, Italia 26 în 1913, 39 în 1928 și 44 în 1938, iar Rusia (Uniunea Sovietică) 20 în 1913, 20 în 1928 și 38 în 1938¹⁵. În cadrul industriei, dezvoltarea diverselor subramuri a fost extrem de diferențiată. Rațiunile politico-militare, evidențiate de experiența primului război mondial, au determinat majoritatea țărilor să încerce încă din primul deceniu interbelic să-și dezvolte capacitatea metalurgică proprie. Naționalismul economic a favorizat dezvoltarea industriei ușoare inclusiv în țări care nu beneficiau de avantaje comparative, dar unde autoritățile se străduiau să diminueze dependența de importurile de bunuri de larg consum. Totuși, potențialul de creștere al acestor ramuri era limitat, mai ales în condițiile restrângerii accesului la piețe externe. În acest context, ramurile industriale cele mai dinamice au fost în perioada interbelică sectorul energetic și electrotehnic, industria chimică (inclusiv producția de textile sintetice) și construcțiile de mașini. Astfel, producția de energie electrică a sporit în 1920-1937 într-un ritm mediu anual de 7,1%, iar parcul de automobile a crescut în același interval într-un ritm mediu anual de 12%¹⁶. Numărul de automobile înregistrate în 1938 în Europa a ajuns la peste 8,38 milioane (de la puțin peste un milion la începutul epocii interbelice); decalajul față de Statele Unite rămânea însă uriaș, atât în ceea ce privește numărul automobilelor înregistrate (29,44 milioane în 1938), cât și în ceea ce privește raportul dintre automobile și populație (circa 21 la 1.000 de locuitori în Europa față de circa 225 la 1.000 de locuitori în Statele Unite)¹⁷.

Progresele automobilului ne conduc spre **sectorul serviciilor**. Transporturile s-au diversificat prin creșterea ponderii automobilului și prin instituirea rutelor comerciale de transport aerian de pasageri și de mărfuri, în timp ce rețeaua de căi ferate s-a extins proporțional puțin (și aproape numai în regiunile insuficient dezvoltate din acest punct de vedere înainte de 1914), iar tonajul combinat al flotelor comerciale europene a crescut și el în mod moderat. Progrese însemnate s-au realizat și în sectorul comunicațiilor, mai ales prin extinderea rețelei telefonice și a transmisiunilor radiofonice ; în 1936 au început în Marea Britanie și primele transmisiuni ale televiziunii, dar impactul acestui nou mijloc de comunicație avea să devină semnificativ abia după al doilea război mondial. Se cuvine să adăugăm și progresele utilităților publice, mai ales în mediul urban, precum și extinderea sistemului educațional și a gamei instituțiilor și activităților culturale. Pe ansamblul epocii interbelice a crescut și ponderea activităților comerciale, dar cea mai mare parte a acestei creșteri se plasează în anii 1924-1929, în timp ce în al doilea deceniu interbelic declinul comerțului internațional a fost compensat în proporții variabile de la o țară la alta de sporul comerțului intern. Nu în cele din urmă, a sporit semnificativ ponderea statului și a serviciilor publice, mai ales în anii '30 ; astfel, în Franța cheltuielile de la bugetul public reprezentau 8,6% din produsul intern brut în 1913 și 23,2% în 1938, în Marea Britanie creșterea a fost de la 13,3% în 1913 la 28,8% în 1938, în Germania de la 17,7% în 1913 la 42,4% în 1938 (se simte impactul

15. Bairoch 1982 : 302.

16. Crouzet 2000 : 303.

17. Svenilson 1954 : 147, 237. În interiorul Europei variația era considerabilă, dar până și țările cu cele mai multe autovehicule raportate la populație – Marea Britanie la autoutilitare și Franța la autoturisme – se plasau sub 30% din nivelul Statelor Unite (Dobre 1996a : 217-218).

pregătirilor de război) și până și în pașnica Olandă (care nu a participat la primul război mondial) ponderea acestor cheltuieli a crescut de la 8,2% în 1910 la 21,7% în 1938¹⁸.

Aceste evoluții au determinat și unele **modificări în structura economiei**. Ponderea diferitelor ramuri în cadrul economiei poate fi estimată fie prin cota acestora în constituirea produsului intern brut, fie prin procentajul forței de muncă active în ramura respectivă¹⁹. Date fiind sinuozitățile evoluțiilor economice din perioada interbelică, aceste modificări nu au fost spectaculoase. Astfel, la nivelul unui grup de 12 țări europene cu un nivel ridicat de dezvoltare economică, forța de muncă masculină angajată în agricultură a scăzut de la 27% în 1920 la 22% în 1940, cea din industrie a rămas stabilă la 44%, iar cea angajată în servicii a sporit de la 29% în 1920 la 34% în 1940²⁰. În țările mai puțin dezvoltate agricultura a continuat să fie ocupația principală pentru cea mai mare parte din populație (62% din forța de muncă masculină în 1920 și 57% în 1930), iar cea mai mare parte din forța de muncă eliberată din agricultură a migrat spre industrie, sporul serviciilor fiind mult mai modest²¹. Deși, datorită sporului mai mare al productivității din industrie față de cea din agricultură, ponderea industriei în produsul intern brut a crescut mai mult decât ponderea sa în ocuparea forței de muncă²², totuși rolul epocii interbelice în schimbarea structurii economiilor europene nu trebuie supralicitat. O serie de state deveniseră deja economii predominant industriale înainte de 1914, iar țările care la începutul epocii interbelice erau preponderent agricole au devenit în cel mai bun caz economii agrar-industriale.

Mai importante decât modificările în structura propriu-zis economică au fost schimbările în **structura socială**. Astfel, gradul de urbanizare a sporit în medie cu 7-8%, dar cu mari diferențe de la o țară la alta: creșterile cele mai mari ale ponderii populației trăind în orașe cu mai mult de 20.000 de locuitori au fost realizate de Uniunea Sovietică (10% în 1920 și 28% în 1950), Spania (26% în 1920 și 40% în 1950) și Danemarca (32% în 1920 și 45% în 1950), în timp ce sporuri sensibil sub media europeană au fost înregistrate în Austria, Cehoslovacia, Elveția și Ungaria, iar în Germania, Belgia și Portugalia procentajul populației locuind în așezări mai mari de 20.000 de locuitori a fost mai mic în 1950 decât în 1920²³. Totuși, și din punctul de vedere al urbanizării, ca și din cel al scăderii mortalității și natalității sau din cel al diminuării polarizării sociale, epoca interbelică reprezintă o etapă semnificativă în modernizarea structurii sociale, dar nu ansamblul mutației în acest sens.

Per total, epoca interbelică a adus evoluții naționale și regionale foarte diferențiate și o sporire a divergenței economice în interiorul Europei.

18. Maddison 1995 : 65. Potrivit unei alte serii de date și metodologii de calcul, la sfârșitul perioadei interbelice cheltuielile bugetare variau între o minimă de 10,9% din venitul național în Polonia și o maximă de 34% din venitul național în Italia (Dobre 1996a : 274).

19. Pentru problematica generală a schimbărilor din structura pe ramuri a economiilor moderne, a se vedea Ambrosius, Petzina, Plumpe 1996 : 175-241.

20. Svennialson 1954 : 75. Cele 12 țări sunt : Regatul Unit, Irlanda, Franța, Belgia, Țările de Jos, Germania, Danemarca, Norvegia, Suedia, Finlanda, Austria și Elveția.

21. Svennialson 1954 : 75 (date pentru 1920 și 1930 din Italia, Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, România, Bulgaria și Iugoslavia)

22. Datorită dificultăților de calcul, nu dispunem de estimări ale ponderii diferitelor ramuri economice în produsul intern brut la nivelul întregului continent european, ci numai de estimări pentru unele dintre țările europene. Diferențele dintre aceste țări sunt foarte mari, dar în general tendința a fost de scădere a ponderii agriculturii și de creștere a ponderii industriei, în timp ce ponderea serviciilor a crescut în unele țări și a scăzut în altele (Handbuch : VI, 96 – capitol de Wolfram Fischer).

23. Handbuch : VI, 54 (capitol de Wolfram Fischer).

Tabelul III.2. *Produsul intern brut/locuitor în diferite state europene în epoca interbelică (dolari internaționali Geary-Khamis 1990)*

	1913	1919	1929	1938	1950
Media mondială	1.525	?	1.806	?	2.111
Media a 12 țări vest-europene dezvoltate	3.688	3.245	4.387	4.818	5.018
Austria	3.465	2.259	3.699	3.559	3.706
Belgia	4.220	3.389	5.054	4.832	5.462
Danemarca	3.912	3.860	5.075	5.762	6.943
Elveția	4.266	4.060	6.332	6.390	9.064
Finlanda	2.111	1.658	2.717	3.589	4.253
Franța	3.485	2.811	4.710	4.466	5.271
Germania	3.648	2.586	4.051	4.994	3.881
Italia	2.564	2.845	3.016	3.316	3.502
Marea Britanie	4.921	4.870	5.503	6.266	6.939
Norvegia	2.501	2.647	3.472	4.337	5.463
Olanda	4.049	4.122	5.689	5.250	5.996
Suedia	3.096	2.669	3.869	4.725	6.739
Media a 4 țări periferice vest- și sud-europene	1.934	2.000	2.488	2.016	2.206
Grecia	1.592	?	2.342	2.677	1.915
Irlanda	2.736	?	2.834	3.052	3.453
Portugalia	1.250	1.173	1.610	1.747	2.086
Spania	2.056	2.044	2.739	1.790	2.189
Media a 7 țări central-est-europene	1.695	?	1.942	1.980	2.111
Albania	811	?	926	?	1.001
Bulgaria	1.534	?	1.180	1.595	1.651
Cehoslovacia ²⁴	2.096	1.933	2.977	2.882	3.501
Iugoslavia	1.057	?	1.364	1.356	1.551
Polonia	1.739	?	2.117	2.182	2.447
România	1.741	?	1.152	1.242	1.182
Ungaria ²⁵	2.098	1.709	2.476	2.655	2.480
Rusia/URSS	1.488	?	1.386	2.150	2.841

Surse : Maddison 2003 : 43-44, 48-49, 62-63, 67-68, 96, 98, 100-101, 262 ; Maddison 1995 : 228.

O primă observație : decalajul dintre extreme a crescut de la puțin peste 1 : 6 în 1913 (Albania față de Marea Britanie) la circa 1 : 9 în 1950 (Albania față de Elveția). Dincolo de aceasta, se poate aprecia că în general au avut de câștigat țările care au reușit să evite angajarea în cele două războaie mondiale (Elveția, Suedia) și de asemenea cele care s-au orientat spre industrie și servicii, și au pierdut țările în care agricultura a rămas ramura economică dominantă. În acest context, nu trebuie să ne mire faptul că periferiile economice ale Europei – atât cele din Europa meridională, cât și cele din Europa Răsăriteană – au avut performanțe sub medie, ceea ce a făcut ca distanța ce le despărțea ca nivel economic față de țările dezvoltate să se mărească în epoca interbelică.

24. Date din 1920 în loc de 1919 și 1937 în loc de 1938.

25. Date din 1920 în loc de 1919.

III.2. România Mare și eșecul ei economic²⁶

III.2.1. Pre-concepții

Dacă în istoriografiile occidentale predomină aprecierile critice și rezervele în legătură cu bilanțul economic al epocii dintre cele două războaie mondiale, în România, la fel ca și în alte câteva țări post-comuniste, perioada interbelică este tratată ca un fel de „epocă de aur”²⁷. În sondajul efectuat de noi, 69,5% dintre respondenți au considerat că perioada 1918-1940 a fost cea în care România „s-a apropiat cel mai mult de nivelul țărilor dezvoltate din perioada respectivă” ; dacă printre studenții la istorie aderența la această idee este ceva mai reținută, în schimb, opinia despre excelența economică a României interbelice face unanimitate printre elevii de liceu (desigur, în condițiile unui eșantion limitat) și se bucură de o aderență foarte mare printre respondenții profesori de liceu de alte specialități decât istoria.

Tabelul III.3. *Ierarhizarea perioadei 1918-1940 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenți la istorie (% din respondenți)	56,6	20	6,6	16,6
Profesori de istorie (% din respondenți)	66,6	11,1	11,1	11,1
Profesori de alte specialități (% din respondenți)	80	20	0	0
Elevi de liceu (% din respondenți)	100	0	0	0
Total general (% din total respondenți)	69,50	15,25	5,08	10,17

Explicațiile pentru această **imagine idealizată a perioadei dintre cele două războaie mondiale** sunt multiple. Este vorba mai întâi despre o anumită nostalgie a epocii interbelice care a persistat la o parte a societății de-a lungul întregului regim comunist, fiind amplificată de frustrările materiale generate de acesta. Transmisă mai ales în familii, de la generațiile care aveau amintiri directe din anii interbelici către copii și nepoți, această nostalgie a fost multă vreme în contradicție cu ideologia oficială a regimului comunist, care, mai ales la începuturile sale, se legitima prin negarea radicală a vechiului „regim burghezo-moșieresc”. Odată cu trecerea la național-comunism, atitudinile regimului față de perioada interbelică s-au nuanțat, elementele de apreciere pozitivă eclipsând treptat pe cele negative. Mecanismul de persuasiune a fost simplu: dat fiind că elementele-cadru erau pozitive – în 1918 se realizase Marea Unire, deci idealul național fusese realizat; în subsidiar, reforma agrară împărțise pământ țăranilor; s-au realizat progrese pe linia dezvoltării industriei; naționalismul economic care a dominat politicile economice ale celei mai mari părți a perioadei interbelice era recuperat ca precursor al politicilor economice comuniste –, atunci și performanța economică trebuia să fie bună. Și cum comparațiile forțate pe care uneori apologeții regimului le mai făceau între nivelul dezvoltării din perioada comunistă și cel din anul 1938 (considerat ca cel mai bun din perioada interbelică) sunau tot mai fals în anii ceaușismului târziu, oamenii au reținut doar faptul că 1938 a fost anul de vârf al dezvoltării capitaliste a României și că oricum trebuie să fi fost mai bine atunci decât pe vremea comunismului. Pe de altă parte, pentru reprezentanții exilului anticomunist, epoca interbelică era inevitabil un reper pozitiv, opus comunismului importat din Uniunea Sovietică. Chiar și

26. Am publicat în Murgescu 2004 o primă versiune, sensibil mai scurtă, a acestui capitol.

27. Brunnbauer 2004: 24.

istoricii care aveau o percepție nuanțată asupra realității istorice interbelice, și care de altfel nu ezitau să recunoască limitele și blocajele dezvoltării economice interbelice, au simțit nevoia să revină cu aprecieri foarte pozitive : „Indiferent însă de această încheiere, ceea ce este în afară de orice îndoială este faptul că economia interbelică a cunoscut un proces de neconținută creștere, de progres, neafectat de degradarea vieții politice”²⁸. Evident, „neconținută” nu are acoperire, cu atât mai mult cu cât pe aceeași pagină se amintește faptul că criza economică a întrerupt dezvoltarea ; totuși, adjectivul nu este un simplu „lapsus calami”, ci coerent unei imagini evident ideologizate a perioadei interbelice : „principiile și temeliile pe care se înălțase România Mare fuseseră bune : economia și cultura au progresat continuu. Anii interbelici au fost ani de dezvoltare, ca de altfel în întreaga Europă de Răsărit”²⁹.

După 1989 ideile de acest tip s-au impus. Respingerea globală a comunismului a însemnat căutarea unor repere pozitive în trecut, iar epoca interbelică, asociată cu democrația parlamentară și cu aderența la modelul occidental, a fost repede și destul de larg acceptată ca „epocă de aur”. În ceea ce privește performanța economică, această acceptare nu a fost totuși deplină. Mulți istorici mai păstrau încă o anumită percepție a problemelor și limitelor economiei românești interbelice, întărită și de faptul că referințele lor bibliografice rămăneau de multe ori lucrări redactate în perioada comunistă, care conțineau inevitabil și aprecieri critice. În aceste condiții, strategia discursivă a devenit următoarea : cadrul general creat de Marea Unire a fost favorabil, potențialul era mare, valorificarea sa a fost îngreunată de efectele primului război mondial și de criza economică din 1929-1933, dar mai ales în anii 1924-1929 și 1934-1938 s-au realizat mari progrese, atât în dezvoltarea industrială cât și în diminuarea dependenței de capitalul străin, astfel încât, în 1938, România a atins apogeul dezvoltării sale capitaliste, fapt reflectat în diverse performanțe productive (selectate „să dea bine”, de exemplu locul în Europa la producția și exporturile de petrol și gaze naturale) și în faptul că ponderea industriei s-a apropiat de cea a agriculturii în compunerea venitului național, ceea ce însemna că România trecuse de la stadiul de țară eminentamente agrară la cel de țară agrar-industrială³⁰. În manualele școlare, supralicitarea acestui tip de discurs a fost foarte rapidă. Într-un manual de clasa a VIII-a din 1992, lecția dedicată economiei interbelice se încheie cu următoarea concluzie : „Apreciind în general evoluția economică a României după Marea Unire se constată că, deși nu au fost valorificate pe deplin condițiile și posibilitățile favorabile oferite de făurirea statului național unitar român, s-a înregistrat un curs ascendent în dezvoltarea tuturor ramurilor economice, s-a asigurat o creștere a producției bunurilor materiale, ceea ce s-a reflectat în sfera vieții sociale, politice și culturale. Domeniul economic, realizările notabile obținute de poporul român în cei douăzeci de ani de regim constituțional-democratic, ne relevă urmările pozitive ale Unirii, forța creatoare a națiunii întregite”³¹. Supralicitarea nu se oprește însă la autorii de manuale școlare. Într-o sinteză de istorie a României publicată la mijlocul anilor '90, după obișnuitele

28. Georgescu 1992 : 216 (ediția originală a fost publicată în 1984).

29. Georgescu 1992 : 222.

30. Exemple reprezentative, dar nici pe departe singulare, ale acestei strategii discursive : Pop 1998 : 145-146 ; Scurtu, Buzatu 1999 : 93-100 (capitol redactat de Gheorghe Buzatu) ; puterea mitului dezvoltării economice puternice din perioada interbelică reiese din faptul că până și istorici care sunt conștienți că România Mare era o țară a contrastelor, și care au o părere extrem de critică despre clasa politică românească dintre cele două războaie mondiale, cad totuși în capcana de a reitera acest mit, acceptând „că, în perioada interbelică, România a cunoscut epoca ei de aur, că în numai două decenii economia națională, după ce a ieșit din criza economică a anilor 1929-1933, a înregistrat un progres spectaculos...” (Constantiniu 1999 : 296).

31. Cristescu, Păsăilă, Teodorescu, Tomi 1992 : 115.

remarci despre producția de petrol și de grâne, găsim aprecierea că România avea toate condițiile (inclusiv „o clasă conducătoare cu experiență”!) pentru a deveni o „Belgie a Orientului”, dar „Această evoluție normală a societății românești (începută după 1821-1848) este curmată brusc de ocupația sovietică”³². Convertirea ideologică este cu atât mai spectaculoasă, cu cât provine de la un istoric care anterior își desfășurase cea mai mare parte din carieră în Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR!

Nu toți istoricii contribuie însă la edificarea acestei vechi-noi mitologii. Specialiștii care au lucrat mai mult cu izvoarele de epocă, și cu atât mai mult cei care au simțit cifrelor statistice, prezintă de obicei imagini mai complexe, în care dezvoltarea economică a României interbelice este pusă în context european și în care chiar și bilanțul final, realizat tot pentru anul 1938, este mai degrabă nefavorabil³³. Pe de altă parte, istoricii străini care au scris despre România sunt îndeobște mai puțin sensibili la tendința de idealizare a României interbelice și de aceea în lucrările celor mai buni dintre ei prevalează aprecierile nuanțate și verdictele critice³⁴. De aceea, se poate aprecia că în ultimii ani au apărut destule lucrări care contrazic, mai pe față sau poate numai implicit, cu mai multe sau mai puține argumente, ideea că performanța economică a României interbelice a fost remarcabilă. Totuși, atât în rândurile istoricilor români, cât și în opinia publică românească prevalează încă în mod clar ideea că perioada interbelică a fost și din punct de vedere economic deosebit de fastă pentru România.

III.2.2. *Bilanț statistic*

Contradicția dintre imaginea pozitivă de care se bucură epoca interbelică într-o mare parte a societății românești și judecățile mai degrabă severe ce pot fi găsite în lucrările unor istorici români și străini, ca și în relatările de epocă, poate fi tranșată prin verificarea statistică a bilanțului evoluției economice a României în această perioadă. Desigur, statistica nu este un panaceu universal, iar specialiștii au evidențiat destule slăbiciuni ale felului cum au fost colectate datele statistice în România interbelică³⁵; pe de altă parte, în lucrările de referințe publicate în ultimele două decenii informațiile cantitative au fost supuse unei analize critice, iar metodele de verificare ale statisticii istorice au îngăduit reducerea marjelor de eroare³⁶.

În mod firesc, evaluarea noastră ar trebui să pornească de la **indicatorii sintetici ai evoluției macroeconomice**, respectiv de la Produsul Intern Brut pe locuitor și/sau de la Venitul Național pe locuitor. Pentru o parte a epocii interbelice putem găsi informații cu

32. Bulei 1996 : 144.

33. Axenciuc 1997 : 393-427. Tot Victor Axenciuc, în colaborare cu Vasile Bozga, a redactat capitolele despre economia interbelică în Constantinescu 1997 : 387-454 și în IR : VIII, 75-124, ceea ce explică și de ce textele respective sunt nuanțate și bazate pe o corectă percepție a cifrelor statistice. Mai recent, Victor Axenciuc a calificat afirmații de tipul „România, una din țările cele mai dezvoltate ale Europei în perioada interbelică”, „Belgia Orientului” și „Bucureștiul, micul Paris” ca „legende fără acoperire în realitatea istorică” (Axenciuc 2006 : 51-52).

34. De exemplu, Hitchins 1996 : 359-402. Tot Keith Hitchins este cel care a redactat partea referitoare la România interbelică în IstRO : 352-357.

35. Madgearu 1995 : 7 ; Roberts 1951 : viii-ix.

36. Lucrările fundamentale care au reînnoit cunoașterea cantitativă cu privire la România interbelică sunt Axenciuc, Axenciuc 2000 și Dobre 1996a.

privire la evoluția anuală a PIB/locuitor (la paritatea puterii de cumpărare) și în lucrarea de referință a lui Angus Maddison.

Tabelul III.4. *Estimările lui Angus Maddison cu privire la PIB/locuitor pentru România interbelică*

Anul	Dolari Geary-Khamis 1990
1926	1.258
1927	1.241
1928	1.225
1929	1.152
1930	1.219
1931	1.229
1932	1.144
1933	1.184
1934	1.182
1935	1.196
1936	1.194
1937	1.130
1938	1.242

Surse : Maddison 1995 : 200 ; Maddison 2003 : 100.

Cifrele calculate de Angus Maddison contrazic destul de puternic imaginea unei dezvoltări economice viguroase a României interbelice, atât în ceea ce privește tendința de ansamblu, cât și în ceea ce privește anii „buni” sau „răi”. O primă reacție – firească mai ales pentru cei sceptici cu privire la statistica istorică – ar fi să respingem global aceste cifre, ca fiind rezultatul artificial al unor calcule mult prea complicate (întâi reconstituirea nominală a produsului intern brut pe locuitor, apoi stabilirea coeficienților pentru recalcularea la paritatea puterii de cumpărare și recalcularea tuturor datelor cu ajutorul acestora) și deci supuse riscului unor erori. Înainte însă de a elimina din discuție datele calculate de Angus Maddison, se cuvine să le confruntăm cu informațiile din alte lucrări de referințe, obținute pe baza unor serii de date primare independente de cele folosite de Maddison și calculate potrivit unor metode diferite. Or, surprinzător sau nu, lucrările lui Paul Bairoch și David Good, chiar dacă nu dau estimări pentru fiecare an, oferă o imagine de ansamblu convergentă cu cea rezultată din calculele lui Angus Maddison, respectiv indică deteriorarea poziției relative a României în raport cu restul lumii.

Tabelul III.5. *Estimări ale PIB/locuitor în perioada interbelică*

	România în raport cu media mondială – calcule pe baza datelor lui Angus Maddison	România în raport cu media europeană – calcule pe baza datelor lui Paul Bairoch	România în raport cu SUA – estimările lui David Good și Tongshu Ma
1913	1,14	0,63	0,334
1929	0,64	0,58	0,167
1933	...	0,54	-
1938	...	0,51	0,202

Surse : Maddison 1995 : 200, 228 ; Bairoch 1976b : 297 ; Good, Ma 1999 : 111.

Se impun câteva comentarii în acest sens. Comparațiile cu Statele Unite ale Americii sunt influențate de faptul că acestea au avut o performanță mult mai bună decât Europa atât în perioada primului război mondial, cât și în anii 1920, având însă apoi o cădere mult mai brutală în timpul mării crize economice din 1929-1933. Același lucru se poate spune și despre scăderea dramatică a României în raport cu media mondială în intervalul 1913-1929, evidențiată de datele lui Angus Maddison. De aceea, credem că pentru evaluarea de ansamblu a performanței economice a României interbelice comparațiile cu media europeană sunt mai relevante. Or, aici opiniile diverșilor autori sunt convergente. Rata de creștere economică a României interbelice a fost mai mică decât cea a Europei în ansamblul său³⁷, iar Europa a avut o rată de creștere mai mică decât cea mondială.

Alte lucrări, care se concentrează asupra comparațiilor internaționale la sfârșitul perioadei interbelice, confirmă concluzia despre precaritatea situației economice a României Mari. Astfel, Mark Harrison a realizat o trecere în revistă a datelor și metodelor de calcul pentru PIB/locuitor în țările Europei răsăritene pentru anul 1937, a evaluat critic diversele estimări și a comparat rezultatele cu PIB/locuitor în Marea Britanie.

Tabelul III.6. *Estimări ale PIB/locuitor în diverse țări în 1937*

Țara	Dolari internaționali 1980	Raport față de Marea Britanie
Cehoslovacia	1.948	0,54
Ungaria	1.599	0,44
Polonia	1.372	0,38
Iugoslavia	1.275	0,35
România	1.237	0,34
Bulgaria	1.148	0,32

Sursa : Harrison 1994 : 253.

Produsul intern brut este un indicator apărut relativ târziu în analizele de statistică economică. În perioada interbelică se folosea un alt indicator, Venitul Național. Este adevărat, nici cu privire la Venitul Național nu avem date comparabile referitoare la un număr mai mare de ani³⁸; nici datele referitoare la celelalte țări europene nu abundă, astfel încât suntem nevoiți să ne concentrăm demersul comparativ asupra sfârșitului epocii interbelice. Această opțiune este însă justificată de faptul că 1938 este unanim considerat anul de vârf al dezvoltării economice a României Mari și, în consecință, o radiografie asupra acestuia este suficientă pentru a ne îngădui să evaluăm sintetic bilanțul dezvoltării economice a României interbelice.

Cifrele care se pot găsi în diversele lucrări, deși exprimate toate în dolari SUA curenți la valoarea anului 1938, variază foarte mult: potrivit unora, în România anului 1938 VN/locuitor era de 65-70 dolari³⁹, potrivit altora, era 70-75 dolari⁴⁰, 81 dolari⁴¹, 90 dolari⁴²,

37. Astfel, David Good și Tongshu Ma calculează pentru intervalul 1920-1938 o rată medie de creștere a PIB/locuitor de 1,1 % pe an pentru România, față de 2% pe an ca medie europeană (Good, Ma 1999 : 113).

38. O lucrare pregătitoare în acest sens a fost realizată în anii '90 de un colectiv coordonat de Victor Axenciuc, dar nu a fost încă publicată.

39. EHEE : I, 31 (capitol de E.A. Radice ; autorul recunoaște însă că este vorba de un „rough estimate”).

40. EHEE : I, 532 (capitol de Eric Lethbridge : tot „rough estimate”).

41. Berend, Ránki 1977 : 99 ; Teichova 1989 : 890. Ambele lucrări precizează că cifra se referă la anul 1937, dar dau trimiteri la lucrări diferite.

42. Marcu 1979 : 361 ; Olaru 1999 : 260.

94 dolari⁴³, 107 dolari⁴⁴ sau chiar 110 dolari⁴⁵. *Tratatul de istorie a românilor* nu ne ajută prea mult: după ce indică în mod corect faptul că VN/locuitor era de 76 de dolari, relativizează imediat această apreciere inserând fraza: „Potrivit altor surse, venitul național pe cap de locuitor era în România de 100 sau chiar de 110 dolari SUA”⁴⁶. Diferența dintre 76 și 110 de dolari nu este neimportantă, mai ales atunci când se realizează comparații internaționale. Or, după cum a argumentat Gheorghe Dobre⁴⁷, VN/locuitor din 1938 a fost de 76 de dolari SUA, ceea ce conduce la următoarele comparații internaționale:

Tabelul III.7. *Venitul național/locuitor în România și în alte țări europene – 1938 (dolari SUA)*

Marea Britanie	378
Germania	338
Danemarca	318
Belgia și Luxemburg	285
Irlanda	248
Franța	237
Cehoslovacia	174
Italia	127
Ungaria	111
Polonia	104
Grecia	80
România	76
Bulgaria	68
Iugoslavia	68
Nivel mediu 20 de țări europene	222

Sursa: Dobre 1996a: 138.

Dincolo de unele observații metodologice⁴⁸, tabelul de mai sus confirmă amploarea relativ mare a decalajelor față de Europa Apuseană și Centrală. Orice fabulație cu „Belgia Orientului” este imediat amendată de faptul că venitul național pe locuitor al României era de 3,75 ori mai mic decât al Belgiei. Chiar și în raport cu Cehoslovacia decalajul era mai

43. Bulei 1996: 113; Buzatu, Scurtu 1999: 100.

44. Capanu, Wagner, Porojan 1985: 180.

45. Pop 1998: 145-146.

46. IR: VIII, 123 (capitol de Victor Axenciuc și Vasile Bozga).

47. Dobre 1996a: 37-38, 138-139 (unde sunt discutate critic și estimările divergente cu privire la Venitul Național al României din anul 1938).

48. Decalajele sunt mai mari în acest tabel decât în cel anterior. Diferența rezultă atât din deosebirea dintre indicatorii folosiți (PIB respectiv VN), cât și din faptul că Mark Harrison aplică o metodă pornind de la indicatorii fizici convertiți apoi la paritatea puterii de cumpărare (PPP), în timp ce Gheorghe Dobre realizează echivalările pe baza ratei de schimb din anul respectiv; or, este bine cunoscut faptul că folosirea indicatorilor la PPP conduce la micșorarea decalajelor între indicatorii macroeconomici ai diferitelor țări. În ceea ce privește ierarhia dintre țări, deosebiri apar în ceea ce privește poziția relativă a Iugoslaviei, pentru care datele folosite de Gheorghe Dobre diferă de cele care apar în alte lucrări de referință și ni se par din acest motiv insuficient de robuste.

mare de 1 : 2. România se afla sensibil în urma Poloniei și Ungariei, și se plasa pe o poziție relativ bună doar în contextul Europei sud-estice⁴⁹.

Desigur, indicatorii valorici, mai ales atunci când sunt exprimați în termeni nominali și nu convertiți la paritatea puterii de cumpărare, pot amplifica decalajele prin includerea influenței dintre nivelurile generale ale prețurilor din diferitele țări analizate. De aceea, considerăm util să confruntăm informațiile referitoare la venitul național pe locuitor cu unii **indicatori economici exprimați în valori fizice**. Lucrările de referințe consultate cuprind date cu privire la un mare număr de indicatori economico-sociali ; în ceea ce ne privește, am selectat doar câțiva dintre acești indicatori, care ni s-au părut a avea o relevanță specială pentru nivelul general economic atins de diferitele țări europene la sfârșitul perioadei interbelice. Selecția noastră cuprinde doi indicatori referitori la consumurile alimentare, între care consumul de carne este considerat în literatura de specialitate ca reflectând destul de riguros deosebirile de nivel de trai, un indicator referitor la un consum nealimentar esențial și alți doi indicatori care cuprind consumuri relevante pentru ramurile industriale în expansiune ale economiei interbelice.

Tabelul III.8. *Consumul mediu pe locuitor în România și alte țări europene (1938)*

Țara	Hrana totală (calorii/zi)	Carne (inclusiv derivate) (kg/an)	Textile (kg/an)	Oțel (kg/an)	Energie electrică (kwh/an)
Marea Britanie	3.100	60	12,3	227	539
Germania	2.960	51	8,2	263	808
Danemarca	3.420	75	7,2	147	302
Belgia	2.970	44	9,3	180	662
Irlanda	3.390	55	4,4	35	125
Franța	2.880	52	7,0	136	500
Cehoslovacia	2.720	33	5,1	95	263
Italia	2.640	20	4,2	52	355
Ungaria	2.770	36	3,8	50	121
Polonia	2.710	26	2,8	30	115
Grecia	2.580	20	4,7	24	38
România	2.760	18	2,6	22	58
Bulgaria	2.900	22	4,5	19	37
Iugoslavia	3.020	21	3,4	17	71
Nivel mediu (22 țări europene)	2.870	39	6,3	122	441

Sursa : Dobre 1996a : 240, 243, 246, 252, 261.

Datele de mai sus evidențiază decalaje de peste 1 : 2 față de media acelor 22 de state europene la indicatori-cheie pentru nivelul de trai al populației (consumurile de carne și textile) și o rămânere în urmă încă și mai mare în ceea ce privește elementele „moderne” ale perioadei interbelice. **Indicatorii sociali** completează această imagine sumbră a României la sfârșitul perioadei interbelice :

49. O imagine similară este oferită de datele calculate de Eva Ehrlich prin metoda indicatorilor fizici pentru anul 1937 : Venitul Național pe locuitor ar fi fost de 440 dolari în Regatul Unit, 340 de dolari în Germania, 265 de dolari în Franța, 170 de dolari în Cehoslovacia, 120 de dolari în Ungaria, 100 de dolari în Polonia, 81 de dolari în România, 80 de dolari în Iugoslavia și 75 de dolari în Bulgaria (*apud* Teichova 1997 : 6).

Tabelul III.9. *Indicatori sociali în diferite țări europene (1938)*

Țara	Speranța medie de viață la naștere (ani) ⁵⁰		Mortalitatea infantilă (morți sub un an la 1.000 nou-născuți)	Ponderea analfabeților în populația totală (%)
	Bărbați	Femei		
Marea Britanie	58,74	62,88	55,5	...
Germania	59,86	62,81	59,8	...
Danemarca	62,00	63,80	58,7	...
Belgia	56,02	59,79	81,3	5,6
Irlanda	58,20	59,62	5,8	...
Franța	54,30	59,02	65,6	3,8
Cehoslovacia	51,92	55,18	109,6	4,1
Italia	53,76	56,00	106,3	21,6
Ungaria	48,27	51,34	131,4	6,0
Polonia	48,20	51,40	139,8	23,1
Grecia	49,06	50,89	99,4	40,8
România	40,20	41,40	182,5	54,3
Bulgaria	45,92	46,64	144,4	31,4
Iugoslavia	41,00	42,00	140,0	45,2

Sursa : Dobre 1996a : 120, 131, 277.

După cum lesne se poate observa, la acești indicatori sociali România se situa nu numai în urma țărilor din Europa Apuseană și centrală, ci și în urma Bulgariei și Iugoslaviei. Această situație era generată de polarizarea socială persistentă, mai mare în România decât în celelalte state sud-est europene. Dincolo însă de explicațiile posibile, tabelul de mai sus demonstrează faptul că România de la sfârșitul perioadei interbelice stătea deosebit de slab în ceea ce privește **investiția în capitalul uman**. Este adevărat, în această privință există și indicatori la care situația era mai favorabilă : de exemplu, România se afla la egalitate cu Bulgaria și cu Ungaria cu 1,3 studenți la 1.000 de locuitori și devansa la acest capitol Grecia și Iugoslavia, care aveau numai 1,1 și respectiv 1,0 studenți la 1.000 de locuitori⁵¹ ; totodată, România avea 13,9 abonați radio la 1.000 de locuitori, devansând Portugalia (9,2), Iugoslavia (8,8), Bulgaria (7,5) și Grecia (3,3), dar aflându-se sensibil în urma Ungariei (45,7) și Poloniei (26,6)⁵². Pe de altă parte, tocmai specificul acestor indicatori mai favorabili arată amploarea diferențierii sociale din România interbelică, și faptul că beneficiile educativ-culturale erau în mare măsură limitate la o pătură relativ subțire a populației.

Credem că datele enumerate mai sus sunt suficiente pentru a dovedi faptul că la sfârșitul perioadei interbelice România Mare era unul dintre statele cele mai slab dezvoltate economic și social la nivelul Europei. În fapt, **decalajele României față de cele mai multe țări europene s-au amplificat în perioada interbelică**. Această observație este confirmată și de calculele lui Victor Axenciuc cu privire la Avuția Națională.

50. Ani diferiți din perioada interbelică ; comparabilitate limitată. La Marea Britanie au fost inserate datele pentru Anglia și Țara Galilor, reprezentând peste 80% din populația totală ; în Scoția și Irlanda de Nord valorile erau ceva mai reduse, de numai 56,00 și respectiv 55,42 ani la bărbați, și 59,50 și respectiv 56,11 ani la femei.

51. Dobre 1996a : 278.

52. Dobre 1996a : 279.

Tabelul III.10. *Avuția națională pe locuitor a României în comparație cu alte țări*

Țara	Dolari		Indici (România = 1,0)	
	1914	1938	1914	1938
România	478	500	1,0	1,0
SUA	2.057	2.673	4,5	5,3
Marea Britanie	1.531	1.672	3,2	3,3
Franța	1.459	1.352	3,1	2,7
Germania	1.100	2.710	2,3	5,4
Elveția	1.555	3.071	3,3	6,1
Danemarca	789	1.702	1,7	3,4
Japonia	311	1.334	0,7	2,7
India	120	226	0,3 ⁵³	0,5

Sursa: Axenciuc 2000: 311.

Deși tabelul alcătuit de Victor Axenciuc cuprinde date numai despre un număr relativ mic de țări, imaginea rezultată este destul de clară. Exceptând Franța, care a suferit mari distrugereri în timpul primului război mondial, și care a avut în perioada interbelică o evoluție economică destul de cenușie, poziția relativă a României s-a înrăutățit în raport cu toate celelalte state analizate. Cum avuția națională este un indicator ce privilegiază stocul de bogăție acumulată în raport cu activitatea curentă, tabelul de mai sus evidențiază avantajele de care au beneficiat țările care în timpul primului război mondial au rămas neutre sau care au reușit să nu fie lovite prea mult de stihia distrugătoare a războiului. Un alt tabel sintetic alcătuit de Victor Axenciuc îngăduie detalierea imaginii cu privire la evoluția avuției naționale a României în perioada 1912/1914 – 1938/1939.

Tabelul III.11. *Avuția națională a României (1912-1939) (lei aur pe locuitor)*

Sectorul	1912-1914	1920-1922	1938-1939
Agricultură și silvicultură	1.411,9	1.170,2	1.102,2
Clădirile și bunurile de consum durabile	320,2	288,8	632,9
Transporturile și comunicațiile	341,3	209,3	229,3
Industria	157,1	116,7	224,8
Comerțul	144,3	84,1	187,1
Sectorul edilitar	33,6	16,6	37,0
Stocul de metale monetare	51,1	0,5	24,1
Activ brut	2.459,5	1.886,1	2.437,4
Obligațiile financiare externe	-411,3	-572,0	-224,2
Activ net	2.048,2	1.314,1	2.213,2

Sursa: Axenciuc 2000: 273.

Câteva concluzii se impun: relativa stagnare a avuției naționale pe locuitor pe ansamblul perioadei 1914-1938 este masiv determinată de scăderea acestuia în timpul și din cauza primului război mondial; dacă luăm în considerare doar anii 1920-1938, dinamica este ceva mai bună (+ 29% la nivelul activelor brute și + 68% în ceea ce privește activele nete în 18 ani), deși în continuare sub ritmurile altor țări europene. Performanța slabă a economiei românești a fost

53. Cifră corectată de noi. În tabelul lui Victor Axenciuc apare 0,4.

determinată de reducerea valorii sectorului agricol, cauzată pe de o parte de scăderea de producție generată de război și de reforma agrară, iar pe de altă parte de scăderea prețurilor agricole după 1925-1926. Creșteri semnificative au fost obținute în industrie și comerț, și mai ales în domeniul fondului de construcții și al bunurilor de consum durabile. În acest domeniu trebuie însă să reținem și observația lui Victor Axenciuc : „sporul substanțial de acumulare se datorează creșterii volumului de construcții, cantitativ și calitativ, îndeosebi în mediul urban, cât și includerii unui patrimoniu important de construcții publice civile și militare, neestimat în unele perioade anterioare”⁵⁴; ca atare, o parte – probabil minoritară – din creștere s-ar putea datora schimbării sistemului de inventariere a fondului de construcții. Tot Victor Axenciuc atrage atenția asupra „raportului neoptim dintre fondurile active și cele inactive din avuția națională, ceea ce se reflectă în mod negativ în eficiența economiei naționale și în rata acumulării”⁵⁵, și asupra retragerilor de credite și capital internațional, care au slăbit la rândul lor capacitatea de dezvoltare a României interbelice⁵⁶.

Credem că datele și comentariile prezentate în acest capitol sunt suficiente pentru a putea împărtăși concluzia lui Victor Axenciuc : în ciuda eforturilor și a unor realizări, România interbelică „nu a reușit să depășească ultimul eșalon al țărilor europene cu redusă avuție națională pe locuitor”⁵⁷. Înțelegerea mecanismelor acestui eșec necesită însă o discuție specială.

III.2.3. *Explicații ale eșecului*

III.2.3.1. Impactul primului război mondial

Impactul economic al primului război mondial a cuprins forme multiple, directe și indirecte⁵⁸. Pe lângă distrugerile materiale și umane, războiul a determinat și un set amplu de restructurări ale fluxurilor și mecanismelor economice ; alte dislocări și restructurări au fost generate de noua ordine politică și economică instituită după 1918.

În cazul particular al României, discuția trebuie să cuprindă atât urmările directe ale războiului, cât și consecințele economice al Marii Uniri din 1918. Din punct de vedere istoriografic, trebuie să observăm că urmările directe ale războiului au fost adesea discutate, în timp ce istoricii s-au ferit în general să analizeze bilanțul economic al Marii Uniri, și cu atât mai mult să considere urmările războiului ca parte a prețului pentru Unirea din 1918. Această reținere este lesne de înțeles și, până la un anumit punct, justificată. Pentru oamenii din anii primului război mondial, efortul de realizare a unui stat care să cuprindă între hotarele sale toate teritoriile românești avea la bază motivații naționale și nu se cuvenea să fie întinat de meschine calcule de rentabilitate economică. Mai puțin legitimă este însă tendința istoricilor de a considera că toate aspectele negative au fost generate de război, iar elementele pozitive au fost urmările benefice ale Marii Uniri⁵⁹. În fond, dacă societatea românească și factorii politici nu ar fi dorit să reunească teritoriile românești din Austro-Ungaria cu Vechiul Regat, România nu s-ar fi angajat în 1916 în aventura participării la război ; de aceea, credem că este legitim să tratăm urmările economice ale războiului ca parte a bilanțului general al Marii Uniri din 1918.

54. Axenciuc 2000 : 280.

55. Axenciuc 2000 : 280.

56. Axenciuc 2000 : 276-277.

57. Axenciuc 2000 : 281.

58. Lucrarea clasică este Keynes 1919 ; a se vedea și Mitrany 1973 : 155-222.

59. O tentativă de a discuta – mai mult în termeni politici și sociali, decât economici – problema costului unirii la Alexandrescu 1998 : 62-64.

Pierderile umane și distrugerile materiale cauzate de război au fost considerabile, dar nu se lasă cu ușurință sintetizate în date statistice. De altfel, pe plan internațional se recunoaște faptul că până și pierderile umane, oricum mai ușor de calculat decât pagubele economice, pot fi estimate numai cu aproximație⁶⁰. Statisticile cuprind de regulă pierderile umane ale Vechiului Regat, estimate la circa 250.000 de militari și 430.000 de civili morți, la care se adaugă un deficit de peste 400.000 de nou-născuți lipsă în anii războiului, ceea ce conduce la un deficit total de 14% față de populația antebelică, deficit depășit în Europa doar de Serbia (și Muntenegru) cu 31,3% și Rusia cu 18,5% (unde însă nu se pot distinge morții din războiul mondial de cei din războiul civil)⁶¹. Evident, în aceste cifre intră atât persoanele ucise în lupte⁶², cât și cele moarte din cauza teribilelor epidemii de tifos și gripă spaniolă de la sfârșitul războiului. Din punctul nostru de vedere, distincția pe subcategorii este mai puțin importantă; de altfel, capacitatea de a combate epidemiile a fost diminuată tocmai de condițiile speciale de război. Pentru teritoriile românești reunite cu Vechiul Regat în 1918, estimările sunt încă și mai aproximative, deoarece statisticile includ aceste teritorii fie la Austro-Ungaria, fie la Rusia. Vom observa totuși faptul că și în aceste cazuri pierderile umane totale au fost foarte mari, fiind de 18,5% în cazul Rusiei și de 9,5% în cazul Austro-Ungariei față de o medie europeană (excluzând Rusia) de numai 7%⁶³. Totodată, trebuie să avem în vedere faptul că un număr relativ mare de oameni au rămas invalizi sau cu alte diverse sechele de pe urma războiului, ceea ce a diminuat capacitatea lor economică.

Distrugerile materiale au fost evaluate după război la 31 de miliarde de lei aur⁶⁴. Cifra este uriașă, și este imposibil de confirmat prin verificări ulterioare; de altfel, imediat după război a prevalat o tendință mai generală de a supraevalua volumul distrugerilor pentru a putea solicita un quantum mai mare al despăgubirilor, iar România nu a făcut excepție⁶⁵. Dincolo însă de exagerări, distrugerile și pierderile au fost considerabile. Distrugerilor cauzate în mod direct de lupte li s-au adăugat efectele dezorganizării de către război a proceselor economice și cele ale ocupației de către Puterile Centrale a circa două treimi din teritoriul Vechiului Regat în anii 1916-1918. Istoricii români au insistat îndeosebi asupra prelevărilor realizate de autoritățile de ocupație, inventariind 1,14 milioane tone produse petroliere, 2,6 milioane tone cereale, 1,4 milioane bovine, 6,4 milioane ovine, peste 1 milion de porcine, alte bunuri alimentare, lemn de construcție, sare, cărbune, tutun, furaje, piei, și chiar un număr mare de mașini industriale⁶⁶.

O altă consecință a războiului a fost **inflația** și în general pierderea stabilității monetare ce caracterizase Vechiul Regat. În această privință România nu este o excepție, cele mai multe dintre statele beligerante alegând să-și finanțeze efortul de război prin politici inflaționiste. În cazul României au intervenit însă doi factori agravanți. Primul privește pierderea rezervelor de aur – circa 105 tone de aur, evaluate la 315 milioane lei aur⁶⁷ – care

60. Handbuch : VI, 15 (capitol de Wolfram Fischer).

61. Handbuch : VI, 17 (capitol de Wolfram Fischer).

62. Circa 300.000 (Kirițescu 1989 : 496).

63. Fischer 1987 : 17.

64. Axenciuc 1997 : 222.

65. În istoriografia română există chiar tendința de a considera că și cifra de 31 de miliarde lei aur este mică, și că distrugerile au fost chiar mai mari. A se vedea de exemplu Kirițescu 1989 : 499 și Puia 1988 : 341, care preiau calcule realizate de G.M. Dobrovici în 1925. O critică a acestor abordări la Axenciuc 2000 : 202, nota 2.

66. Puia 1988 : 121-122 ; Axenciuc 1997 : 220-222 (unde se sintetizează și aprecierile din lucrările mai vechi ale lui Ilie Georgianu și Grigore Antipa).

67. Axenciuc 2000 : 200.

în timpul războiului au fost trimise în Rusia, și care după Revoluția din Octombrie 1917 au fost însușite de autoritățile noului stat sovietic⁶⁸. Al doilea factor agravant a fost politica autorităților germane de ocupație din anii 1917-1918, care au emis masiv lei de ocupație, fără acoperire, amplificând astfel spirala inflaționistă⁶⁹. Totuși, pentru o dreaptă judecată trebuie precizat faptul că presiunile inflaționiste începuseră să se manifeste încă din perioada neutralității (1914-1916), iar în timpul participării României la război ele au fost amplificate și de emisiunile de bancnote, bonuri de rechiziție, bonuri de tezaur și alte mijloace de plată de către autoritățile române aflate în refugiul din Moldova⁷⁰. Astfel, la sfârșitul războiului se aflau în circulație circa 4,6 miliarde de lei față de o masă monetară de doar 0,5 miliarde la izbucnirea războiului⁷¹; dintre aceștia, emisiunile germane prin Banca Generală Română reprezentau 2,1 miliarde lei⁷², ceea ce înseamnă că responsabilitatea pentru emisiunile inflaționiste din anii 1916-1918 se împarte aproape egal între autoritățile germane de ocupație și autoritățile române.

Inflația a fost apoi sporită de problemele integrării noilor teritorii după 1918. De regulă, aceste probleme se subsumează titlului frumos „**unificarea monetară**”. În fapt, statul român a trebuit să preschimbe în lei rublele rusești și coroanele austro-ungare care circulau în teritoriile revenite României Mari. Nu vom intra acum în detaliile tehnice ale acestei operațiuni. Vom consemna doar că ea a costat statul român un total de peste 5,5 miliarde de lei, dintre care 1,2 miliarde de lei pentru rublele rusești și 4,3 miliarde de lei pentru coroanele austro-ungare⁷³. Comparat cu cheltuielile bugetare totale de 7,4 miliarde de lei efectuate în anul bugetar 1920/1921⁷⁴, efortul apare ca uriaș. Într-un fel, acest efort era necesar pentru integrarea pe baze viabile a teritoriilor care anterior aparținuseră Rusiei și Austro-Ungariei. Pe de altă parte, istoricii au observat faptul că autoritățile române au fixat un curs de preschimbare extrem de ridicat pentru coroanele austro-ungare (1 leu = 2 coroane, când lefurile funcționarilor din Transilvania erau plătite la cursul 1 leu = 3 coroane, iar pe piața liberă cursul a ajuns în condiții speculative la 1 leu = 5 coroane); dacă mai avem în vedere și faptul că cea mai mare parte dintre coroane au fost preschimbate nu de populația din teritoriile nou dobândite, ci de băncile românești și de diverși speculatori cu bune legături în elitele politice de la București, atunci avem o imagine mai clară asupra costurilor și beneficiarilor unificării monetare din anii 1920-1921⁷⁵.

Finanțarea unificării monetare s-a făcut, la fel ca și cea a războiului, prin masive emisiuni inflaționiste. Deși după 1922 rata de creștere a masei monetare s-a redus, dificultățile refacerii economice și relațiile tensionate cu capitalurile internaționale, care au îngreunat accesul la credite externe, au făcut ca deprecierea leului să continue până către 1925, iar stabilizarea propriu-zisă să poată să fie realizată abia în 1929⁷⁶.

68. Păunescu, Ștefan 1999.

69. Kirițescu 1997 : II, 118-131.

70. Kirițescu 1997 : II, 89-118.

71. Kirițescu 1997 : II, 134.

72. Kirițescu 1997 : II, 127.

73. Kirițescu 1997 : II, 288.

74. Axenciuc 1992, 1996, 2000 : III, 621.

75. Kirițescu 1997 : II, 287-295.

76. Axenciuc 1997 : 303-310.

Tabelul III.12. *Deprecierea oficială a leului (1913-1929)*

	Lei curenți/1 leu aur (1913)	Lei aur/100 lei curenți
1913	1,0	100,0
1918	2,3	27,8
1920	11,8	9,4
1925	42,9	2,5
1929	32,3	3,1

Sursa : Axenciuc 1997 : 307.

Desigur, **bilanțul economic al Marii Uniri** nu se reduce la costurile financiare ale procesului de unificare. Teritoriul României a crescut de la 137.000 km² la 295.000 km², iar populația a sporit de la 7,7 milioane de locuitori la 15,7 milioane de locuitori. Potențialul economic al teritoriilor reunite cu statul român era considerabil, deși inegal. Transilvania și Banatul aveau un nivel economic ceva mai ridicat decât Vechiul Regat, mai ales la nivelul industriei prelucrătoare, în timp ce Basarabia era mult mai slab dezvoltată economic. Per total, Unirea din 1918 a condus nu numai la sporirea cantitativă a potențialului economic al statului român, ci și la diversificarea acestui potențial și la amplificarea posibilităților de dezvoltare a diviziunii interne a muncii ; pe de altă parte, noile frontiere au perturbat fluxuri economice existente anterior și au lovit cu precădere regiunile din vestul țării, care gravitaseră economic spre Budapesta și spre Viena⁷⁷.

Compararea avuției naționale a României Mari din 1920-1922 cu cea a Vechiului Regat din anii 1912-1914 evidențiază atât sporul cantitativ de ansamblu, cât și declinul acestei avuții pe cap de locuitor.

Tabelul III.13. *Evoluția avuției naționale a României (1912/1914 – 1920/1922)*

	AN (milioane lei aur)			AN/locuitor (lei aur)		
	1912-1914	1920-1922	Indice	1912-1914	1920-1922	Indice
Agricultură și silvicultură	10.522,9	18.427,6	175	1.412	1.170	83
Clădirile și bunurile de consum durabile	2.386,8	4.547,9	191	320	289	90
Transporturile și comunicațiile	2.543,4	3.296,1	130	341	209	61
Industria	1.171,2	1.837,2	157	157	117	74
Comerțul	1.075,3	1.324,5	123	144	84	58
Sectorul edilitar	250,4	260,8	104	34	17	49
Stocul de metale monetare	381,0	7,1	2	51	0,45	1
Activ brut	18.331,0	29.701,2	162	2.459,5	1.889,1	77
Obligațiile financiare externe	3.065,6	9.008,0	294	411,3	572,0	139
Activ net	15.265,4	20.693,2	136	2.048,2	1.314,1	64

Sursa : Axenciuc 2000 : 207-208.

77. O discuție de ansamblu la Axenciuc 1997 : 225-231.

Concluzia este limpede : participarea la primul război mondial și realizarea Unirii din 1918 a avut o raționalitate politică și a rentat economic pentru ansamblul statului român, dar au costat pe cetățeanul mediu o parte însemnată a avuției acumulate și a nivelului său de trai (aceasta pentru a nu mai vorbi despre suferințele umane cauzate de război). Pe criteriile epocii, când interesele statului și ale națiunii primau asupra celor ale indivizilor, decizia clasei politice de a intra în război în 1916 apare justificată⁷⁸. Dacă se iau în calcul criteriile de raționalitate economică ale lumii actuale, atunci ea apare ca o teribilă eroare istorică.

Prin participarea la primul război mondial **situația României s-a înrăutățit** atât în raport cu statele neutre, cât și în raport cu alte state participante la război, dar care din diverse motive au fost mai puțin grav afectate⁷⁹. Această înrăutățire nu a fost specifică numai României, ci a caracterizat ansamblul Europei răsăritene și sud-estice. Totuși, scăderea producției a fost mai gravă în România decât în cele mai multe țări din regiune. Astfel, producția cerealiară pe cap de locuitor a României a fost în anii 1921-1925 de doar 67,6% față de nivelul mediu din anii 1901-1913, în timp ce în Bulgaria nivelul a fost de 72,1%, în Iugoslavia de 80,4% și doar în Grecia (afectată însă până în 1922 de războiul cu Turcia) de 64,2%⁸⁰. Producția industriei prelucrătoare se situa în România anulului 1921 la doar 47,2% din nivelul anulului 1913, în timp ce pentru Ungaria valoarea era de 64%, pentru Polonia de 46,8%, pentru Franța de 61,7%, pentru Germania 74,7%, iar media mondială se situa la 81,1%⁸¹. Firește, șocul războiului a fost temporar. În unele domenii refacerea a fost mai rapidă, în altele efectele s-au resimțit o perioadă mai lungă de timp. În fine, există și domenii pentru care este greu sau chiar imposibil să stabilim o dată când efectul defavorabil al războiului a fost resorbit. De exemplu, în plan monetar stabilizarea oficială s-a realizat în 1929, dar nivelul leului a fost mult mai scăzut decât înainte de război, iar stabilitatea cu greu câștigată nu a durat decât 7 ani, din 1936 relansându-se procesul inflaționist. Încă și mai greu de evaluat este impactul primului război mondial în stimularea naționalismului economic și în geneza unei atmosfere nefavorabile pentru cooperarea economică internațională.

În concluzie, **impactul primului război mondial – sau, altfel spus, costul economic al angajamentului politic pentru Marea Unire – explică o parte din eșecul economic al României Mari**. Nu este însă singura explicație.

III.2.3.2. Conjunctura agricolă

Unul dintre cei mai buni cunoscători ai economiei românești interbelice, Henry L. Roberts, semnala „**stagnarea generală**” a agriculturii, rezultată – în opinia sa – din interacțiunea

78. La sfârșitul războiului, România și-a atins scopul pentru care a intrat în luptă, deși a fost slab pregătită, a fost înfrântă în primă instanță, suferind pierderi teribile, și a fost salvată mai degrabă de un complex de împrejurări istorice decât de meritele proprii. Afirmarea atribuită lui Petre P. Carp „România are atâta noroc, încât nu-i trebuie oameni de stat” (Lovinescu 1941 : 113) reprezintă și o critică severă adresată clasei politice a Vechiului Regat, în mare măsură ireponsabilă în opțiunea sa pentru război. Calificativul „iresponsabilă” nu este exagerat : perioada neutralității a oferit timp pentru a lua cunoștință despre felul de desfășurare a războiului mondial, despre exigențele și costurile sale, și totuși în 1916 oamenii politici nu au luat în considerare acești factori, având o viziune complet nerealistă asupra implicațiilor participării României la război. Recent, Lucian Boia a argumentat faptul că o parte însemnată a elitelor a avut totuși rețineri față de ideea intrării României în război alături de Antanta (Boia 2009).

79. Good, Ma 1999 : 111, 136 ; Teichova 1997 : 14.

80. Lampe, Jackson 1982 : 365.

81. Axenciuc : I, 589.

mai multor factori, cum ar fi presiunea demografică, ce a anulat efectele creșterii brute la nivelul indicatorilor pe cap de locuitor, declinul comerțului european cu cereale și mai ales scăderea prețului grâului după 1929, dezavantajarea agriculturii în comerțul interior, în alocarea de capitaluri și în politica statului român și „reziduurile” sistemului latifundiar de dinainte de 1914, inclusiv fragmentarea exploatațiilor, sistemul extensiv de cultivare a cerealelor și formele arhaice de învoieli agricole⁸².

Performanța agriculturii românești interbelice⁸³ trebuie evaluată în **două planuri distincte**. Pe de o parte, trebuie avută în vedere evoluția producției în termeni fizici, și pe de altă parte impactul evoluției prețurilor asupra valorii producției agricole și asupra contribuției acestui sector la performanța de ansamblu a economiei românești interbelice.

Având în vedere ponderea mare a culturilor cerealiere în ansamblul producției agricole românești, este firesc să începem analiza cu evoluția producției de cereale.

Tabelul III.14. *Producția de cereale a României interbelice (milioane tone, cifre rotunjite)*

Perioada	Total cereale	Grâu	Porumb	Alte cereale
1911-1915 ⁸⁴	11,7	3,9	5,0	2,8
1919	9,2	2,7	4,5	2,0
1920	9,1	1,7	4,6	2,8
1921	7,2	2,1	2,8	2,3
1922	9,2	2,5	3,0	3,7
1923	9,1	2,7	3,8	2,6
1924	7,3	1,9	3,9	1,5
1925	9,0	2,8	4,1	2,1
1926	12,1	3,0	5,8	3,3
1927	8,6	2,6	3,5	2,5
1928	8,7	3,1	2,8	2,8
1929	13,6	2,7	6,4	4,5
1930	12,1	3,5	4,5	4,1
1931	12,3	3,7	6,0	2,6
1932	9,9	1,5	6,0	2,4
1933	11,0	3,2	4,5	3,3
1934	8,6	2,1	4,8	1,7
1935	9,9	2,6	5,4	1,9
1936	12,1	3,5	5,6	3,0
1937	11,0	3,8	5,3	2,0
1938	11,8	4,8	5,1	1,9
1939	12,3	4,4	6,1	1,8

Sursa : Axenciuc : II, 516-517, 519.

Dincolo de fluctuațiile anuale, se poate observa că nivelul antebelic al producției cerealiere a fost atins din nou abia în 1926, dar că depășirile din anii 1929-1939 au fost

82. Roberts 1951 : 83.

83. Prezentări generale în : ER : III, 295-588 ; Madgearu 1995 : 44-70. ; Stănculescu, Ștefănescu 1941 ; Parpală 1966 ; Bozga 1975 ; Șandru 1975 : 315-349 ; Axenciuc 1997 : 243-272.

84. Media anilor 1911-1915 ; pentru totalul producției cerealiere s-au adăugat cifrele pentru Vechiul Regat, Transilvania, Bucovina (media anilor 1910-1915) și Basarabia (Axenciuc : II, 516, 521, 645, 654).

ocazionale, media acestor ani fiind de 11,3 milioane de tone, deci încă ușor sub nivelul din 1911-1915. Dacă luăm în considerare și sporul demografic, atunci putem constata o **scădere severă a producției cerealiere pe cap de locuitor**, de la circa 890 kg/locuitor în Vechiul Regat în anii 1910/1913, la circa 578 kg/locuitor în 1919 și la circa 550 kg/locuitor în media anilor 1934/1938⁸⁵. Înainte de a discuta implicațiile acestei scăderi, se cuvine să-i căutăm explicațiile. Prima ar fi aceea că producția de cereale pe cap de locuitor era mai mare în Vechiul Regat decât în teritoriile care au intrat în componența României după primul război mondial și că scăderea ar fi astfel – măcar parțial – o consecință a Marii Uniri. Dacă privim însă cifrele, vom observa că această explicație dă seama numai de o parte a scăderii. Astfel, teritoriile românești provenite din cadrul Austro-Ungariei aveau într-adevăr producții cerealiere pe locuitor sensibil mai mici decât Vechiul Regat – circa 580-590 kg/locuitor în teritoriile provenite din Transleithania (Transilvania, incluzând Banatul, Crișana și Maramureșul) și doar circa 300 kg/locuitor în Bucovina – dar Basarabia avea o producție mai mare, de circa 860-870 kg/locuitor⁸⁶; în aceste condiții, media de ansamblu a teritoriilor intrate după primul război mondial în componența României Mari a fost de circa 720-730 kg/locuitor în 1911-1915, ceea ce înseamnă că reducerea provocată de război a fost reală și substanțială.

Dacă scăderea din primii ani interbelici a avut drept una dintre cauze și restrângerea temporară a suprafețelor cultivate, pe ansamblul perioadei interbelice factorul principal care a influențat nivelul total al producției a fost **dinamica randamentelor la hectar**. În condițiile unei agriculturi slab dotate tehnic, aceste randamente erau extrem de sensibile la variațiile vremii și ale condițiilor naturale; totuși, mediile multianuale evidențiază în mod clar scăderea randamentelor în primii ani interbelici și redresarea lor doar parțială în restul epocii interbelice.

Tabelul III.15. *Producția medie la hectar, la principalele cereale și plante alimentare (chintale/ha)*

Media anilor		Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Fasole	Cartofi
1911- -1915	Vechiul Regat	11,5	13,6	10,4	9,5	8,9	8,1	81,6
	Transilvania	11,0	15,2	12,7	11,5	10,3	8,9	76,3
1919-1924		8,9	11,0	8,0	7,9	8,1	7,0	78,2
1925-1929		9,2	10,6	9,3	9,0	9,3	7,0	98,7
1930-1934		9,0	10,9	8,7	8,7	9,1	8,1	87,7
1935-1939		10,4	10,8	8,0	8,0	9,7	5,3	88,5

Sursa : Axenciuc : II, 525, 526, 579, 580.

După cum se poate observa, scăderea a fost de-a dreptul dramatică exact la principalele cereale, adică la grâu, porumb și orz, unde și la sfârșitul perioadei interbelice productivitatea medie la hectar a rămas sub nivelul de dinainte de primul război mondial. Evoluțiile ceva mai pozitive la secară și la cartofi nu trebuie să ne inducă în eroare : ponderea acestor plante la nivelul suprafețelor cultivate și la cel al producției totale a rămas modestă. Comparațiile internaționale reliefează încă și mai bine adâncirea rămânerii în urmă a nivelului productivității agricole românești în perioada interbelică.

85. Axenciuc 1997 : 254 ; pentru 1919 calculul nostru pe baza datelor din Axenciuc II : 516 și EIR II : 102.

86. Niveluri calculate de noi pornind de la datele din Axenciuc II : 521, 645, 654 și EIR II : 101-102.

Tabelul III.16. *Producția medie de grâu la hectar în diverse țări europene (chintale/hectar, cifre rotunjite)*

	1908-1912	1920-1922	1934-1938
România	11,7 ⁸⁷	8,9	10,3
Danemarca	31,0	29	30,4
Marea Britanie	21,4	20	23,1
Germania	18,5	17	22,0
Cehoslovacia	...	15	17,1
Austria	...	11	16,7
Franța	13,2	14	15,6
Italia	9,6	10	14,4
Ungaria	...	11	14,0
Polonia	...	10	14,6
Serbia/Iugoslavia	10,0	10	11,4
Bulgaria	10,3	12	12,5
Grecia	7,0	7	9,0
Spania	9,4	9	9,6
Portugalia	6,0	10	9,5

Surse : Bairoch 1999 : 108 ; Handbuch : VI, 109 (capitol de Wolfram Fischer).

Se poate observa că reculul randamentelor la hectar a condus nu numai la mărirea decalajului de productivitate față de țările dezvoltate ale Europei, ci și la rămânerea în urmă față de țările predominant agricole vecine României (Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, Polonia)⁸⁸.

De ce au evoluat însă atât de slab randamentele cerealiere din România în perioada interbelică ?

Istoricii economiei au luat în considerare mai multe explicații. Intemperiele au compromis unele recolte⁸⁹, dar este greu de argumentat că ele ar fi fost mai frecvente și/sau mai severe decât în alte perioade istorice sau decât în țările vecine și nici nu pot explica scăderea mediilor multianuale⁹⁰. Mult mai gravă a fost **fragmentarea exploatațiilor**, agravată de reforma agrară și de sporul demografic din mediul rural. Reforma agrară din 1918-1921 s-a soldat cu exproprierea a circa 6,4 milioane de hectare, dintre care cea mai mare parte a fost distribuită la circa 1,6 milioane de gospodării țărănești, precum și pentru crearea unor izlazuri și păduri comunale⁹¹. Rezultatul a fost scăderea ponderii marii proprietăți și creșterea considerabilă a numărului și ponderii micilor proprietăți țărănești. Datele statistice reflectă această fragmentare considerabilă a proprietății funciare.

87. În România (Vechiul Regat), media anilor 1908/1912 a fost ceva mai mare decât cea a anilor 1911/1915. Pentru aceștia din urmă, Victor Axenciuc oferă următoarele date comparative, care (exceptând o diferență ceva mai mare în cazul Germaniei) nu schimbă însă imaginea de ansamblu : România 1.150 kg/ha, Belgia 2.530 kg/ha, Danemarca 3.160 kg/ha, Marea Britanie 2.130 kg/ha, Germania 2.170 kg/ha (Axenciuc 1997 : 109).

88. Un alt set de date, pentru grâu și porumb în anii 1931-1935, indică precaritatea randamentelor din România în comparație atât cu țări din Europa Apuseană, centrală și meridională (Olanda, Franța, Germania, Italia), cât și cu vecinii României (Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, Bulgaria) (Georgescu-Roegen 1997 : 29).

89. Bozga 1975 : 92-93 ; Lampe, Jackson 1982 : 445-446.

90. Vezi și comentariile referitoare la nivelul precipitațiilor și corelațiile acestuia cu producția de grâu și porumb la Axenciuc : II, 65-71.

91. Cele mai bune analize de ansamblu sunt Mitrany 1930 : 95-413 și Șandru 1975. Bilanțul cantitativ al reformei este prezentat critic și în Axenciuc : II, 99-101.

Tabelul III.17. *Exploatațiile agricole, pe grupe de mărime, în România interbelică (1930-1935)*

Hectare	% din numărul de proprietăți	% din suprafața arabilă
< 1	18,6	1,6
1-3	33,6	11,1
3-5	22,8	15,3
5-10	17,1	20,0
10-20	5,5	12,0
20-50	1,7	7,8
50-100	0,3	4,5
100-200	0,2	4,0
200-500	0,1	6,7
> 500	0,1	17,0

Sursa : Axenciuc : II, 183.

Observăm faptul că peste jumătate dintre gospodăriile țărănești aveau sub 3 hectare și circa trei sferturi dintre ele sub 5 hectare, limita considerată de obicei în epocă drept necesară pentru asigurarea subzistenței unei familii medii. Mai mult, ponderea exploatațiilor mijlocii (10-20 hectare), considerate a avea potențialul cel mai ridicat de intensificare a producției țărănești pentru piață, a fost în România deosebit de mică în comparație cu alte țări europene⁹². Discuțiile cu privire la influența reformei agrare asupra productivității agricole au fost și sunt deosebit de controversate, fiind marcate atât de partizanatele ideologice ale diverșilor autori, cât și de ambiguitatea rezultatelor cercetărilor empirice asupra performanțelor relative ale diferitelor categorii de exploatații⁹³. Dincolo însă de aceste controverse, este neîndoiebnic faptul că exploatațiile foarte mici erau inadecvate pentru producția cerealiară, care a continuat în toată perioada interbelică să reprezinte principala componentă a producției agricole din România.

Un alt factor care a contribuit la slaba performanță a agriculturii române interbelice a fost **nivelul agrotehnic redus**, respectiv slaba aplicare a inovațiilor celei de-a doua revoluții agrare din epoca modernă. Astfel, în pofida strădaniilor unora dintre camerele agricole județene, susținute începând din 1929 și prin măsuri directe ale Ministerului Agriculturii și Domeniilor, de a stimula folosirea îngrășămintelor⁹⁴, la sfârșitul perioadei interbelice România ocupa ultimul loc din Europa la cantitatea de îngrășămintă folosite pe un hectar⁹⁵. Deși în perioada interbelică s-au realizat unele progrese în ceea ce privește dotarea tehnică a gospodăriilor țărănești⁹⁶, nivelul de

92. Astfel, în România această grupă de proprietăți forma 5,5% din numărul exploatațiilor și ocupa 12% din suprafață, în timp ce în Bulgaria (1934) procentele erau de 9,18% și respectiv 24,69%, în Iugoslavia (1931) 8,8% și respectiv 22,3%, iar în Franța (1929) 14,96% și respectiv 20,48%, doar Ungaria (1935), cu 4,48% și respectiv 14,99%, fiind ceva mai aproape de România din acest punct de vedere (date din Axenciuc : II, 242-243 și Handbuch : VI, 886 – capitol de Holm Sundhaussen).

93. O bună sinteză a acestor controverse în Roberts 1951 : 58-62.

94. Șandru 1973 : 83-84.

95. Handbuch : VI, 110 (capitol de Wolfram Fischer). De menționat faptul că din acest tabel lipsesc datele pentru câteva state europene, printre care și Albania, care însă în perioada postbelică a avut un consum de îngrășămintă la hectar mai mare decât România.

96. Date pe diferite tipuri de unelte agricole, de la cele mai simple până la cele mai moderne, în ER : III, 339-343 (capitol de Nicolae Georgescu-Roegen) și Axenciuc : II, 359-363, 394-401. Vezi și analiza din Madgearu 1995 : 54-59 și Stănculescu, Ștefănescu 1941 : 124-153. Un bilanț extrem de critic la Parpală 1966 : 85-100.

motorizare a agriculturii a rămas extrem de slab comparativ cu alte țări europene. Astfel, la sfârșitul perioadei interbelice, în România reveneau 2.436 de hectare teren agricol la un tractor față de 598 de hectare la un tractor în media a 16 țări europene⁹⁷. În fine, dincolo de slaba dotare tehnică, agricultura din România interbelică a mai fost grevată și de practicile agrotehnice deficitare ale multor țărani, îndeosebi în ceea ce privește respectarea regulilor rotirii culturilor, absența selecției semințelor și depozitarea proastă a recoltei⁹⁸. Experimentele realizate de Camera agricolă a județului Ilfov în anii '30 au evidențiat faptul că îmbunătățirea practicilor agrotehnice fără investiții suplimentare, deci folosind aceleași resurse umane și materiale, îngăduia dublarea randamentului la hectar la grâu și porumb și îmbunătățirea calitativă a producției cu 20%⁹⁹; aceste cercetări evidențiază „prețul” pe care România îl plătea pentru slabul nivel de pregătire a forței de muncă din agricultură.

Nici celelalte componente ale producției agricole nu au evoluat spectaculos în perioada interbelică. Astfel, **producția plantelor alimentare și industriale** a crescut mai rapid decât cea cerealiară¹⁰⁰, dar ponderea acestor culturi a rămas minoritară în comparație cu cerealele. Astfel, în anii 1935-1939 plantele industriale (rapiță, tutun, cânepă, in, sfeclă de zahăr, floarea-soarelui etc.) dădeau 3,1% din valoarea totală a producției agricole vegetale (2,3% în 1919-1924), plantele alimentare necerealiere (fasole, mazăre, linte, cartofi, ceapă, varză, pepeni etc.) 9,4% (9% în 1919-1924), strugurii 4,7% (3,4% în 1919-1924) și fructele 6,2% (3,3% în 1919-1924)¹⁰¹, ceea ce însemna un total sub un sfert din valoarea producției agricole vegetale.

Mai importantă era **producția animalieră**, însă – spre deosebire de plantele industriale și alimentare – aceasta a avut per total o dinamică încă și mai slabă decât producția cerealiară¹⁰². Cauzele acestei situații au fost diminuarea numărului de animale în timpul războiului și redresarea doar parțială a acestuia în cele două decenii interbelice¹⁰³. Astfel, efectivele de bovine au fost de 4,6 milioane de capete în 1919 (aproape 6 milioane înainte de 1914 în teritoriile care au compus România Mare după 1918), au crescut apoi până la 5,7 milioane de capete în 1922, au scăzut apoi treptat până la o minimă de 4 milioane de capete în 1930, variind între 4 și 4,3 milioane capete de-a lungul anilor '30. Nici la cabaline și porcine creșterile din anii interbelici nu au putut recupera scăderile din timpul războiului, astfel încât efectivele din 1939 erau mai mici decât cele din 1914 (la un teritoriu comparabil). Creșteri ceva mai mari au fost realizate la ovine și la păsări. În cazul ovinelor vârful a fost atins în 1924 (13,6 milioane de capete, față de 6,7 milioane în 1919 și 10,7 milioane înainte de

97. Dobre 1996a : 183. În acest clasament, România ocupa locul 14 din 16 state europene, fiind urmată numai de Iugoslavia și de Polonia, dar foarte departe de locul 13 (Bulgaria), unde reveneau 1.387 de hectare la un tractor. Situația nu se schimbă nici dacă luăm în considerare cifra de 5.732 de tractoare atestată pentru anul 1939 (Axenciuc II : 361), care ar conduce la o medie de 2.337 de hectare pe tractor. Pentru date comparative pe diferitele țări, vezi Svenilson 1954 : 250.

98. ER : III, 154-156 (capitol de Constantin Garoflid și N. Cornățeanu); Madgearu 1995 : 65-67; Șandru 1975 : 325-327.

99. Georgescu-Roegen 1997 : 30. Vezi și Madgearu 1995 : 66-67.

100. Date și analize detaliate în ER : III, 353-428 și Axenciuc : II, 541-638.

101. Axenciuc : II, 704.

102. Descrieri detaliate ale diverselor sub-sectoare ale creșterii animalelor în ER : III, 473-541 și Stănculescu, Ștefănescu 1941 : 154-204.

103. Informațiile cantitative din acest paragraf au fost preluate din Axenciuc II : 416. Pentru estimările situației de dinainte de 1914 am adunat datele pe provincii istorice din Axenciuc II : 416, 443, 449, 450.

primul război mondial), iar după această dată efectivele au variat între 11,8 și 13 milioane de capete. În cazul păsărilor, creșterea a fost spectaculoasă până spre mijlocul anilor '30, dar după aceea s-a instalat o tendință descrescătoare, care a făcut ca în 1939 efectivele să fie doar puțin mai mari decât în 1919 (39 față de 36 milioane de capete). Dacă raportăm efectivele de animale la numărul de locuitori, declinul relativ al șeptelului este încă și mai evident.

Tabelul III.18. *Efectivele de animale din România interbelică (capete/100 locuitori, cifre rotunjite)*

Perioada	Bovine	Cabaline	Ovine și caprine	Porcine	Păsări
1914 ¹⁰⁴	38	14	68	22	?
1919	30	9	46	15	234
1920	31	10	59	16	247
1921	36	11	75	20	248
1922	37	11	81	20	249
1923	35	11	81	18	249
1924	34	11	86	19	250
1925	31	11	81	19	251
1926	29	11	83	19	251
1927	28	11	78	18	332
1928	27	11	76	16	327
1929	26	11	72	14	325
1930	23	11	70	14	363
1931	23	11	70	18	227
1932	24	11	69	16	331
1933	23	11	68	15	352
1934	23	11	67	16	?
1935	24	11	64	16	258
1936	22	11	63	16	231
1937	22	11	65	16	219
1938	22	11	67	16	195
1939	22	10	66	15	196

Sursa : Axenciuc : II, 817.

După cum a arătat Virgil Madgearu, principalele cauze ale scăderii numărului de animale au fost reducerea suprafețelor pentru fânețe, creșterea insuficientă a suprafeței terenurilor cultivate cu plante furajere și declinul randamentelor la hectar și în cazul acestora¹⁰⁵. Acești factori au limitat și posibilitățile de creștere a randamentelor pe animal, astfel încât producția de carne, lapte, piei, lână, ouă etc. a fost și ea influențată mai mult de variațiile efectivelor decât de creșterea ușoară a cantităților medii obținute¹⁰⁶. Scăderea numărului de animale domestice a însemnat și o reducere a cantității de îngrășămintă naturale disponibile, ceea ce a influențat negativ și dinamica producției vegetale. Agricultură românească se afla astfel prinsă într-un blocaj al capacității sale de creștere. Virgil Madgearu exprimă tranșant această idee : „Noi am ajuns la limita producției posibile cu ajutorul mijloacelor primitive

104. Estimările noastre bazate pe datele din diverși ani pentru diferitele provincii istorice (Axenciuc : II, 416, 443, 449, 450).

105. Madgearu 1995 : 49-53.

106. Vezi datele și comentariile din Axenciuc : II, 465-481.

și cu organizarea nerațională a exploatației descrisă mai sus”¹⁰⁷. Desigur, soluții existau, dar ele presupuneau restructurarea profundă a producției agricole, diversificarea culturilor de plante și sporirea ponderii creșterii animalelor, ca și adoptarea unor practici și tehnologii superioare, care își probaseră eficiența în alte spații geografice; or, în această privință realizările din România anilor '30 au rămas extrem de modeste.

Dinamica mediocră a producției agricole exprimată în unități fizice este însă numai o parte a tragediei agriculturii românești interbelice. Cealaltă fațetă este **conjunctura agricolă defavorabilă pe plan mondial** în cea mai mare parte a epocii interbelice. Victor Axenciuc exprimă astfel această realitate :

Agricultura românească din perioada interbelică a suportat nu numai consecințele proprii sale subdezvoltări, ale exploatații sale de către celelalte sectoare interne, dar a fost supusă din exterior, din economia mondială, la acțiuni economice ruinătoare din care cea mai distrugătoare a fost criza agrară mondială din perioada 1928-1936, când toate carențele agriculturii românești au apărut și s-au manifestat cu mare gravitate în viața socială a țării¹⁰⁸.

Per total, după cum am văzut și în subcapitolul III.1, perioada interbelică a fost puțin fastă pentru agricultura mondială și îndeosebi pentru cea europeană. Europa a avut de suferit din cauza absenței unor noi inovații tehnice majore, din cauza dezorganizării și pierderilor de forță de muncă umană și animală pricinuite de primul război mondial și din cauza concurenței producătorilor extraeuropeni. Ingvar Svennilsson conchidea că, „în perspectiva dezvoltărilor care au avut loc în restul lumii, recesiunea agriculturii europene poate fi văzută ca expresie a unei scăderi de productivitate și de competitivitate în raporturile cu exportatorii extraeuropeni”¹⁰⁹. Această pierdere de viteză a fost pregnantă în timpul primului război mondial, când scăderea producției din multe țări europene afectate de război a determinat creșterea prețurilor la produsele alimentare de bază, ceea ce a stimulat exporturile de cereale și carne ale producătorilor care reușiseră să-și păstreze sau să-și extindă capacitățile productive. Spre mijlocul anilor '20 creșterea continuă a producției extraeuropene s-a combinat cu restabilirea producției în majoritatea țărilor europene și cu un anume declin al consumului de cereale în țările dezvoltate, ceea ce a condus la **răsturnarea tendinței prețurilor** în anii 1925-1926 și la instalarea treptată a unei recesiuni agricole, deosebit de grave în ceea ce privește comerțul cu cereale. Evidențiind faptul că în centrul crizei agrare s-a situat criza cerealelor și că „criza grâului a stat la baza crizei cerealelor”, Vasile Bozga arată că prețul grâului pe diverse piețe, deși în scădere față de vârful din 1925, s-a menținut relativ remunerator și în 1926 și 1927, scăderea dramatică începând din 1928 și continuând până la minime istorice în anii 1932-1934 (în Marea Britanie a ajuns la mai puțin de o treime din nivelurile anilor 1925-1926), după care a avut loc o redresare parțială până în 1937, urmată de noi scăderi în 1938 și 1939¹¹⁰. Scăderi încă și mai severe au avut loc la așa-numitele cereale secundare, precum și la plantele industriale și la cele tropicale, în timp ce în cazul produselor animaliere scăderea a fost ceva mai târzie și mai puțin amplă decât la cereale¹¹¹. Prăbușirea prețurilor agricole a determinat majoritatea guvernelor din țările importatoare să încerce să-și protejeze producătorii proprii, fie prin

107. Madgearu 1995 : 65.

108. Axenciuc 1997 : 244.

109. Svennilsson 1954 : 84.

110. Bozga 1975 : 38 (și anexa V).

111. Bozga 1975 : 38-42.

sporirea protecționismului vamal, fie prin introducerea unor măsuri netarifare (rații între grâu de import și cel autohton impuse procesatorilor din domeniul morăritului, condiționări de import-export, cote de import, licențe etc.) și prin intervenții mai mult sau mai puțin directe ale statului pentru regularizarea piețelor. În consecință, țările dezvoltate au reușit să-și mențină producția proprie și în fazele cele mai dificile ale recesiunii agricole, efectele defavorabile fiind suportate îndeosebi de exportatori și mai ales de aceia care nu au reușit să-și diversifice producția în alte direcții, mai puțin lovite conjunctural decât domeniul cerealiier. Chiar și atunci când conjunctura prețurilor cerealiere s-a redresat parțial – cum a fost în anii 1935-1937, piața agricolă mondială a fost mult mai fragmentată și mai sever reglementată și controlată de stat decât în perioada de dinainte de primul război mondial și chiar decât în anii '20.

Ca țară exportatoare de cereale, România era în principiu sensibilă la acest tip de evoluții ale conjuncturii agricole. Având în vedere acest fapt, merită să vedem cum au evoluat cantitativ exporturile românești de cereale în perioada interbelică.

Tabelul III.19. *Exporturile de cereale ale României interbelice (milioane tone, cifre rotunjite)*

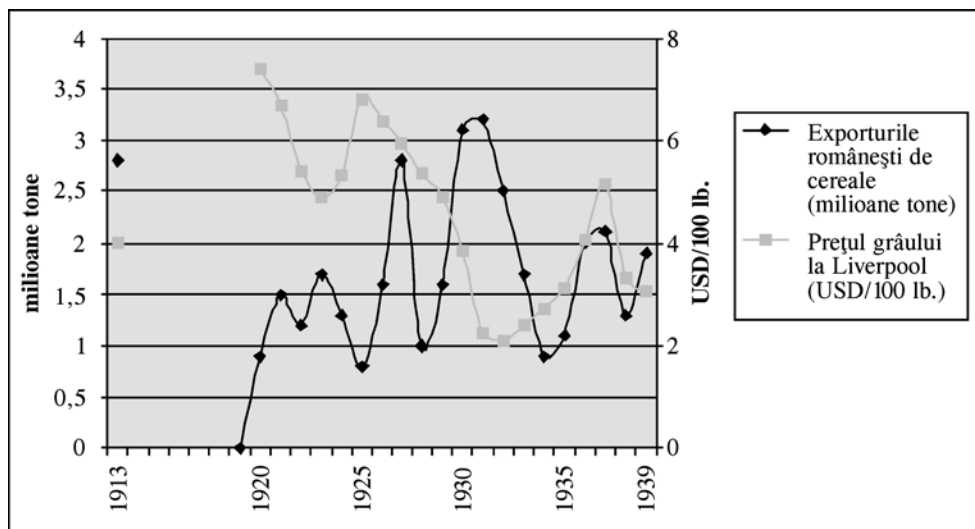
Anii	Total cereale	Grâu	porumb	Orz	Alte cereale
1910-1914 ¹¹²	3,1	1,3	1,1	0,3	0,2
1919	0,001
1920	0,9	?	?	?	?
1921	1,5	0,1	0,8	0,4	0,2
1922	1,2	0,03	0,3	0,6	0,3
1923	1,7	0,03	0,7	0,8	0,2
1924	1,3	0,1	0,7	0,3	0,1
1925	0,8	0,01	0,6	0,2	0,03
1926	1,6	0,3	0,7	0,6	0,1
1927	2,8	0,2	1,8	0,7	0,2
1928	1,0	0,03	0,5	0,4	0,1
1929	1,6	0,01	0,4	1,2	0,1
1930	3,1	0,3	1,2	1,4	0,2
1931	3,2	1,0	1,0	1,0	0,2
1932	2,5	0,1	1,7	0,5	0,1
1933	1,7	0,01	1,1	0,6	0,05
1934	0,9	0	0,5	0,3	0,02
1935	1,1	0,3	0,6	0,2	0,04
1936	2,0	0,6	0,8	0,5	0,1
1937	2,1	1,0	0,5	0,3	0,3
1938	1,3	0,9	0,2	0,2	0,02
1939	1,9	1,1	0,5	0,2	0,1

Sursa : Axenciuc : III, 373-374.

Concluziile sunt evidente. Deși cu un teritoriu și cu o populație mai mult decât duble față de cele ale Vechiului Regat, România Mare a exportat cantități mult mai mici de cereale decât în anii premergători primului război mondial (singurul an când exporturile au depășit media anilor 1910-1914 a fost 1931). În primul deceniu interbelic cantitățile exportate au depins

112. Doar Vechiul Regat.

covârșitor de variațiile producției (vezi, de exemplu, prăbușirea exporturilor în 1919-1920 sau impactul recoltei proaste din 1924 asupra exporturilor din 1925), influența variațiilor cererii (reflectedă de prețurile de pe piețele internaționale) fiind practic nulă. Această situație s-a menținut și în perioada cea mai acută a depresiunii agricole, abia din 1933 putându-se vorbi de începuturile unei anumite adaptări a volumului exporturilor la conjunctura internațională (deși relevanța prețurilor este mai scăzută după anii 1931-1932, când majoritatea țărilor vest-europene au introdus și bariere netarifare în calea importurilor de cereale).



Surse : Axenciuc : III, 373-347 ; Svennilson 1954 : 243.

Figura III.1. *Exporturile românești de cereale raportate la variația prețului grâului pe piața britanică*

Concluzia este șocantă. Când prețurile mondiale au fost mari, România nu a exportat sau a exportat doar cantități relativ mici; când prețurile au fost mici, România a exportat cantități mult mai mari. Exporturile românești de cereale din perioada interbelică reproduc într-un fel încă și mai grav tiparul păgubos conturat în secolul al XIX-lea (vezi *supra*, cap. II.2.3). Din punct de vedere strict economic, putem spune simplu că exporturile românești de cereale au continuat și în epoca interbelică să fie determinate în primul rând de variațiile ofertei (producției)¹¹³ și nu de cerere (nivelul prețurilor mondiale), ceea ce este un simptom clasic al înapoierii economice. Această explicație nu este suficientă. Se cuvine să ne întrebăm de ce s-a persistat într-un comportament economic atât de contrar față de ceea ce am fi înclinați – privind lucrurile de la distanța convenită – să considerăm un comportament economic rațional, vizând maximizarea profitului.

Orice răspuns la această întrebare trebuie să aibă în vedere deosebirile dintre anii de prețuri mari de la începutul epocii interbelice și anii cu prețuri mici din timpul Marii Crize. Deci, de ce nu a exportat România mai multe cereale în prima fază și de ce a exportat atât de mult în anii când prețurile erau extrem de mici?

113. Corelația dintre nivelul producției cerealiere, volumul exporturilor și balanța comercială a României era un loc comun în România interbelică (cf. ER : IV, 482-483 – subcapitol de Nicolae Georgescu-Roegen).

Nivelul extrem de scăzut al exporturilor din **primii ani interbelici** s-a datorat prăbușirii nivelului producției, îndeosebi la grâu (vezi *supra*). În această privință, România nu a fost singură, scăderi similare fiind observate în majoritatea țărilor europene, îndeosebi în Europa Răsăriteană¹¹⁴. O redresare imediată a producției pentru a profita de conjunctura comercială era practic imposibilă dacă avem în vedere pierderile de forță de muncă umană și de animale de tracțiune din timpul războiului, ca și nesiguranța raporturilor de proprietate în contextul desfășurării reformei agrare. Dincolo însă de aceste dificultăți obiective, se poate spune că **factorul politic a contribuit și el la întârzierea și limitarea refacerii**. Nu voi lua în considerare opiniile potrivit cărora România ar fi trebuit să renunțe la efectuarea reformei agrare; acest lucru era politic imposibil în contextul acelor ani, orice refuz de a respecta promisiunea de a împărți pământul țăranilor demobilizați putând declanșa conflicte sociale devastatoare. De altfel, trebuie să ne amintim și faptul că în ultimii ani de dinainte de primul război mondial vechiul sistem agrar își epuizase posibilitățile de creștere. Dar, chiar și în condițiile efectuării reformei agrare, ar fi fost posibilă redresarea mai rapidă și mai completă a producției de cereale¹¹⁵. Astfel, constatând deficitul de animale de tracțiune, Constantin Garoflid, ministru al Agriculturii în guvernul Averescu, a promovat în 1921 Legea motoculturii, prin care se acordau facilități la importul tractoarelor și înlesniri la cumpărare agricultorilor și asociațiilor acestora. Deși imediat după aprobarea legii au fost semnate deja contracte de import de tractoare, deși acest import ar fi mărit producția pe termen scurt și ar fi reprezentat totodată un important pas înainte în progresul tehnicilor de cultură, guvernul liberal instalat în ianuarie 1922 a abrogat legea și a reziliat contractele, plătind chiar despăgubiri pentru aceasta¹¹⁶. Privind lucrurile de la o anumită distanță și prin prisma intereselor pe termen lung ale economiei românești, această decizie a guvernului liberal apare ca aberantă. Ea se înscrie însă într-un set de măsuri impuse de Vintilă Brătianu în calitate de ministru de Finanțe, pentru echilibrarea bugetului puternic deficitar al statului; în acest scop, Vintilă Brătianu a suspendat toate cheltuielile care i se păreau inutile sau neurgente¹¹⁷. Opiniile contemporanilor au fost extrem de severe cu acest fel limitat de a concepe politica economică: „el era cel mai onest apărător al intereselor țării, dar cu un orizont de mic burghez, fără imaginație, incapabil să priceapă legile dezvoltării economice și neconcepând investiții decât în funcție de bugetul anual al statului”¹¹⁸. Pentru a fi imparțiali, trebuie să arătăm că și alte țări au dus în această vreme politici financiare severe și au avut programe deflaționiste în anii '20, dar în cazul României politica „tenace, dar primitivă” a lui Vintilă Brătianu a avut darul „de a distruge cu o mână ceea ce încerca să creeze cu cealaltă”¹¹⁹. De altfel, abrogarea Legii motoculturii și a programului de import de tractoare nu a fost un episod izolat în politica liberală față de agricultură. Aceeași obsesie a echilibrării bugetului l-a determinat pe Vintilă Brătianu să mărească taxele de export, care au ajuns să asigure o mare parte a încasărilor bugetare; pe de altă parte, taxele pe

114. Svennilson 1954: 88-89.

115. Propunerile din primii ani interbelici de a intensifica dezvoltarea agriculturii din România sunt trecute în revistă în Știrban 1987: 222-227.

116. Mitrany 1930: 451-452; ER: III, 150 (capitol de Constantin Garoflid). O critică a folosirii tractoarelor în agricultură în AGER 1937: 45-46 (comunicare de N. Cornățeanu).

117. Dobrovici 1934: 408-412. Pentru conjunctura generală a acestei austerități financiare, vezi și Kirițescu 1997: II, 298-300.

118. Șeicaru 2002: 28.

119. Roberts 1951: 119, 121

exporturile de cereale și de produse agricole în general au acționat ca un factor care a blocat eficient orice încercare de a investi pentru a ridica nivelul productivității în agricultură. Dacă mai avem în vedere și faptul că din cheltuielile bugetare doar o foarte mică parte era dedicată agriculturii și/sau lumii rurale, atunci putem conchide că politica liberală viza drenarea de resurse din sectorul agrar pentru nevoile statului și ale dezvoltării industriale¹²⁰. Această politică nu era neapărat eronată ca principiu. Ea a avut însă efectul unei auto-strângulări, a unei deprimări a producției agricole și a comerțului exterior¹²¹, exact în momentul când prețurile internaționale la cereale erau ridicate. În 1925, Vintilă Brătianu a anunțat reducerea graduală a taxelor de export, dar până când acestea au devenit irelevante¹²², prețurile internaționale au încetat să mai fie la fel de remuneratoare.

Nivelul insuficient al producției nu a fost singurul handicap în calea unei valorificări profitabile a cerealelor românești în primul deceniu interbelic. O altă problemă a fost calitatea proastă a cerealelor, care deseori erau necurățate și depozitate în condiții proaste¹²³. O lege pentru clasarea cerealelor a fost adoptată abia în 1928¹²⁴, fiind urmată de alte legi pentru asigurarea calității la animale, ouă etc.; toate acestea au intrat în vigoare într-un moment când conjunctura internațională nu mai era la fel de favorabilă exporturilor agricole românești. La fel de târzii au fost și măsurile de stimulare a producției agricole promovate de guvernele național-țărăniști în anii 1928-1931, cum ar fi închirierea de utilaje sau înființarea unor stații de selecție a semințelor¹²⁵. Un alt handicap al agriculturii românești a fost accesul mai redus al agricultorilor români la credit comparativ cu cei din alte țări sud-est europene (Bulgaria, Grecia)¹²⁶.

Cu totul altfel se pun problemele pentru **anii 1929-1933**. În acești ani, România și-a sporit masiv exporturile de cereale, deși prețurile internaționale erau în scădere dramatică, iar încasările din exporturi au fost în medie sensibil mai mici decât în perioada anterioară.

Tabelul III.20. *Exporturile românești de cereale și derivate (indici, medii multianuale)*

Anii	Cantități	Valori
1924-1928	100,0	100,0
1929-1933	159,1	60,8
1934-1938	97,6	46,3

Sursa: Bozga 1975 : 173.

120. Pentru politica economică a guvernărilor liberale din anii 1920, vezi în afara lucrărilor citate mai sus, Saizu 1981 și Păun 2000 : 133-162. Comentarii severe asupra neglijării agriculturii de către guvernele liberale, cu comparații defavorabile față de sprijinul acordat acestui sector de guverne din țări precum Bulgaria sau Cehoslovacia, la Mitrany 1930 : 452-454.

121. Roberts 1951 : 120-121.

122. Un tabel sintetic al cantumului acestor taxe în ER : IV, 478.

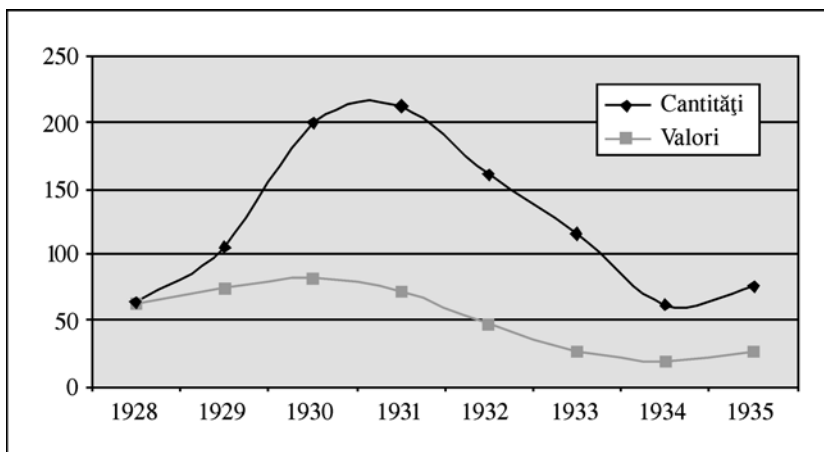
123. Șandru 1975 : 320 ; Lampe, Jackson 1982 : 367.

124. Bozga 1975 : 192-193.

125. Lampe, Jackson 1982 : 451.

126. Lampe, Jackson 1982 : 451-456. Problema creditului insuficient și/sau oneros pentru agricultori a fost des invocată atât de observatorii interbelici, cât și de istoricii de mai târziu. Este incontestabil că penuria creditului a reprezentat un handicap pentru orice încercare de modernizare agricolă. Dumitru Șandru, care a studiat în detaliu această problemă, conchide categoric : „Volumul insuficient al mijloacelor financiare care au stat la dispoziția agricultorilor se reflectă fidel în rezultatele și în evoluția acestei ramuri a economiei naționale” (Șandru 1985 : 169). Fără a nega adevărul acestei observații, trebuie să subliniem faptul că mijloacele financiare necesare dezvoltării agricole nu puteau veni numai din credit și că accesul la credit era condiționat și de nivelul veniturilor țăranilor, deci de prețurile la care aceștia își puteau vinde produsele.

Mediile cincinale, deși extrem de utile pentru a atenua influența variației recoltelor și pentru a evidenția tendințele mai generale, prin definiție sunt inadecvate pentru a reliefa evoluțiile pe termen scurt. Or, ceea ce trebuie remarcat este faptul că după o recoltă mediocră în 1928, România a avut recolte foarte bune în anii 1929 (mai ales la porumb, ceea ce s-a tradus prin exporturi mari în 1930), 1930 și 1931, recolte care au îngăduit creșterea spectaculoasă a exporturilor de cereale, deși prețurile internaționale erau în scădere.



Sursa : Bozga 1975 : 254.

Figura III.2. Evoluția cantității și valorii exporturilor de cereale și derivate ale acestora (indici, media anilor 1924-1928=100)

Ce era de făcut? În mod normal, cel mai târziu în 1931, când prețul de export al porumbului a ajuns 43,3%, iar cel al grâului coborâse la 37,6% din cel din 1929, România ar fi trebuit să-și autolimeze exporturile de cereale, să încerce să conserve valoarea stocurilor (fie prin prelucrare directă, fie prin hrănirea unui număr cât mai mare de animale) și să caute să acționeze pentru redresarea prețurilor mondiale la cereale. Cum ponderea țării în comerțul mondial era prea mică pentru a putea impune prețurile, soluția rațională economic era concertarea exportatorilor în vederea evitării concurenței și vânzarea la prețuri mai ridicate a unor cantități mai mici de cereale. Pentru a fi onești, trebuie să consemnăm faptul că Virgil Madgearu, succesiv ministru al Industriei și Comerțului, al Finanțelor și al Agriculturii și Domeniilor în diversele guverne național-țărăniști, a promovat activ **ideea „blocului agrar”**, grupare a exportatorilor agricoli din Europa Central-răsăriteană menită să promoveze interesele acestora în raport cu statele importatoare din Europa Apuseană. Pe de altă parte, trebuie să observăm faptul că primele conferințe ale țărilor agrare nu s-au focalizat pe problema prețurilor, ci au vizat mai degrabă obținerea de concesiuni – tratament preferențial și renunțarea la restricții – din partea importatorilor¹²⁷. Abia târziu, când prețurile mondiale erau la nivelul cel mai scăzut și când s-a învățat din exemplul înțelegerilor dintre producătorii diverselor mărfuri industriale, statele exportatoare de cereale

127. Bozga 1975 : 47-49, 183-185. Într-un context polemic, Mihail Manoilescu consemna și el „sărăcia de idei a acestor conferințe” și „utopia mijloacelor recomandate de ele”, care le făceau „sterile, goale și infecunde” (Manoilescu 1993 : II, 231).

au încheiat un acord de contingentare a exporturilor lor pe piața mondială ; această înțelegere referitoare la grâu, ca și cea anterioară, referitoare la zahăr, și ca și cele care au mai urmat cu privire la alte produse agricole, a avut însă doar puține efecte practice¹²⁸.

Dacă încercările de coagulare a intereselor exportatorilor agrari s-au dovedit puțin eficiente, mai rămânea **varianta adaptării structurilor productive din agricultura românească la noua conjunctură mondială**. Aceasta ar fi presupus pe termen scurt reducerea cantității cerealelor vândute la export și găsirea altor căi de valorificare a excedentului, iar pe termen mediu restructurarea agriculturii prin diminuarea suprafețelor cultivate cu cereale și prin extinderea celor alocate altor culturi (legume, alte plante alimentare sau plante de nutreț), prin intensificarea culturilor și creșterea randamentelor pe unitatea de suprafață și prin sporirea ponderii creșterii animalelor ; după modelul danez, putea fi avută în vedere și o sporire a gradului de prelucrare a produselor animaliere, care ar fi fost în concordanță cu accentuarea barierelor netarifare prin care diverse state căutau să împiedice importul de animale vii¹²⁹. O asemenea evoluție ar fi răspuns semnalului dat de prețuri – prețurile plantelor alimentare, ale animalelor vii și ale produselor animaliere au scăzut și ele în timpul Marii Crize, dar mai puțin decât cele ale cerealelor¹³⁰ – și ar fi reprezentat un pas semnificativ în direcția trecerii la o agricultură mai intensivă, la niveluri superioare de prelucrare și la produse cu mai multă valoare adăugată.

O asemenea politică ar fi însemnat o cotitură radicală cu filosofia anterioară potrivit căreia exporturile de cereale erau sursa principală de venituri externe, și ca atare un element vital pentru societate, ca și pentru bugetul statului. Deși în România interbelică au fost exprimate deseori opinii că agricultura trebuie intensificată și diversificată, **ideea unei restructurări agricole nu s-a impus cu adevărat pe agenda publică**¹³¹. Prioritare au rămas preocupările față de deteriorarea balanței de plăți, care amenința să compromită decisiv echilibrul financiar, să blocheze rambursarea datoriilor externe și funcționarea în continuare a statului¹³². În aceste condiții, **factorul politic a acționat pentru sporirea cu orice preț a volumului fizic al exporturilor tradiționale**, astfel încât România să facă rost de devizele necesare pentru plata datoriei publice și de acoperirea importurilor minimale¹³³.

128. Bozga 1975 : 50-51, 185 ; vezi și prezentarea conferinței economice mondiale de la Londra din 1933 în Dobrovici 1934 : 986-1007.

129. ER : III, 542-548 (capitol de Justin Braghină) și IV, 481-482 (subcapitol de Nicolae Georgescu-Roegen) ; Madgearu 1995 : 206 ; Șandru 1975 : 323.

130. Vezi indicii anuali din Bozga 1975 : 124.

131. Roberts 1951 : 180-186.

132. Ample prezentări ale dezbatărilor economico-financiare, inclusiv ale rapoartelor consilierului tehnic francez pe lângă Banca Națională a României, Charles Rist, în Dobrovici 1934 : 756-1072. Cu privire la gravitatea crizei financiare a României din anii 1931-1933, vezi de asemenea : Kirițescu 1997 : II, 406-420 ; Axenciuc : III, 623, 699-706, 721-729, 744. De observat că, exceptând anul de vârf 1932-1933, anuitatea datoriei publice din România a fost – raportată la bugetul statului – mai mică decât cea a Bulgariei din aceeași vreme (Lampe, Jackson 1982 : 480-481).

133. Virgil Madgearu sintetizează astfel situația : „Această prăbușire a prețurilor atrage după sine o scădere a valorii exportului și cum de valoarea exportului depind posibilitățile de transfer a cuponului datoriei externe, politica economică din acea vreme a fost o politică de intensificare cantitativă a exportului, prin căutarea de debușeuri noi și lărgirea celor existente” (ER : IV, 438). La rândul său, Nicolae Georgescu-Roegen elogia „efortul pe care economia românească l-a făcut în criză, luptând pentru menținerea parității aur a monedei și pentru respectarea integrală a angajamentelor sale financiare față de străinătate” (ER : IV, 476),

Nu s-a încercat serios reducerea suprafețelor cultivate cu cereale. Dimpotrivă, acestea au crescut în timpul Marii Crize, fiind mai mari în anii 1930-1934 în medie cu 366.000 de hectare decât în media anilor 1925-1929¹³⁴. Mai mult, statul român a stimulat exporturile de cereale prin politica de „valorificare a produselor agrare”. După ce un prim set de măsuri adoptate încă de guvernarea național-tărănistă în aprilie 1931 (scutirea vânzărilor de cereale, leguminoase și oleaginoase de taxe de timbru și de înregistrare; scutirea exporturilor de impozitul pe cifra de afaceri), în iulie 1931 guvernul condus de Nicolae Iorga a introdus **sistemul primelor de export**, mai întâi pentru grâu și făina de grâu, apoi pentru o multitudine de alte produse. Acest sistem, care a devenit treptat esențial pentru plasarea exporturilor românești de cereale, s-a împletit cu taxarea tot mai severă a importurilor, care era menită nu numai să ajute la menținerea balanței comerciale active, ci și să aducă veniturile necesare pentru subvenționarea exporturilor¹³⁵. Efectele economice au fost discutabile. Virgil Madgearu, deși susține că menirea sistemului era în primul rând socială, de a suplimenta veniturile agricultorilor¹³⁶, recunoaște: „Contribuabilul român plătește în acest fel hrana străinului și consumatorul român suportă povara prețurilor sporite pe care le plătește pe piața internă”¹³⁷.

În anii '30, plasarea cerealelor la export a devenit tot mai dificilă. Restricțiile ridicate de tot mai multe state au făcut să sporească însemnătatea înțelegerilor speciale și a comerțului în compensație. A sporit ponderea grâului în dauna altor cereale, dar după doi ani ceva mai

concluzionând: „lupta economiei românești cu criza din 1929 a fost câștigată prin export, nu fără însemnate pierderi însă” (ER: IV, 489). La rândul său, Mitiță Constantinescu explică politica de a exporta cereale chiar dacă prețul era foarte scăzut, prin faptul că altfel „agricultorii noștri ar fi căzut într-o grea situațiune, economia noastră ar fi fost lipsită de o importantă contravaloare de schimb, iar uneori chiar liniștea și ordinea publică internă a țării ar fi fost amenințate” (Constantinescu 1943: I, 43). Acest ultim argument reliefează miza socială a exporturilor agricole, ca și faptul că majoritatea țăranilor, copleșiți de nevoi, nu aveau mijloacele materiale pentru a susține ei înșiși investițiile necesare unei restructurări agricole. În consecință, dacă s-ar fi încercat o asemenea politică, ar fi fost nevoie în mod obiectiv de o intervenție masivă a statului, atât pentru construirea capacităților de prelucrare, cât și pentru îndrumarea agricultorilor în direcția schimbării raporturilor dintre culturi. O asemenea intervenție ar fi presupus o sporire semnificativă a capacității administrative a statului și alocarea de mijloace financiare considerabile. Argumentul că statul român nu dispunea de aceste mijloace financiare este real, dar nu trebuie absolutizat, deoarece statul tot a cheltuit sume foarte mari pentru primele de export, pentru conversiunea datoriilor agricole și prin tolerarea scăderii nivelului de încasare a impozitelor datorate de agricultori. Problema era deci în mai mică măsură de natură financiară, cât de concepție economică și de capacitate administrativă. În ambele privințe, România plătea prețul lipsei acumulărilor anterioare, inclusiv al ratării valorificării prețurilor internaționale mai favorabile din anii '20.

134. Axenciuc: II, 51. De observat că în același timp media suprafețelor alocate culturilor alimentare necerealieră a sporit cu numai 42.000 hectare, iar cea a plantelor de nutreț cu doar 79.000 hectare.

135. ER: IV, 440-447 (subcapitol de Virgil Madgearu); Madgearu 1995: 183-186; Puia 1982: 100-127; Dobre 1987: 31-39 (capitol de Adrian Platon);

136. ER: IV, 446 (subcapitol de Virgil Madgearu). Pe de altă parte, dacă avem în vedere faptul că majoritatea țăranilor nu participau direct la export, este evident faptul că primele de export au revenit mai ales marilor producători, efectul de ajutorare a țăranilor cu nevoi fiind limitat (Bozga 1975: 180).

137. Madgearu 1995: 221.

buni – 1936 și 1937 – în 1938 prețurile mondiale au scăzut din nou, obligând la conștientizarea faptului că dezvoltarea economică a României nu se mai putea baza prea mult pe veniturile obținute din exportul de cereale¹³⁸. În aceste condiții, s-a impus ideea de a diversifica producția agricolă prin creșterea ponderii unor activități mai profitabile, iar ministrul Economiei Naționale din acea vreme, Mitiță Constantinescu, a și formulat un plan economic vizând, printre altele, „refacerea compunerii și structurii exportului nostru, înlocuind materiile prime sau simplu transformate cu produse industrializate, conform cerințelor piețelor consumatoare”¹³⁹. Acest plan, care se bucura și de aprobarea unor specialiști aflați în opoziție față de regimul dictaturii regale a lui Carol al II-lea¹⁴⁰, a venit din păcate prea târziu și nici nu a mai fost aplicat cu adevărat (mai ales că la 1 februarie 1939 Mitiță Constantinescu a fost trecut de la Economia Națională la Finanțe și apoi la Banca Națională). Astfel, prevederile concrete de a scădea semnificativ suprafețele cultivate cu cereale și de a extinde suprafețele cultivate cu plante textile, oleaginoase, leguminoase, de nutreț, industriale și medicinale au găsit doar o foarte parțială transpunere în realitate în anii celui de-al doilea război mondial, în condițiile în care o parte semnificativă din forța de muncă din agricultură fusese mobilizată în serviciul militar. Dincolo însă de aceste evoluții târzii și totodată limitate ca amploare, se cuvine să constatăm că – în pofida conștientizării de către unii specialiști și oameni politici a nevoii de reducere a predominanței cerealelor – la sfârșitul perioadei interbelice România continua să aibă o agricultură covârșitor cerealiară. Astfel, după creșteri energice în anii 1935-1936, suprafața cultivată cu cereale a scăzut cu câteva procente în anii 1937-1939¹⁴¹, rămânând însă dominantă la nivelul de ansamblu al economiei.

138. O analiză detaliată a acestei situații la Constantinescu 1943 : I, 42-47.

139. Constantinescu 1943 : I, 255-256 (pentru ansamblul acestui plan în domeniul exporturilor, p. 204-260).

140. Virgil Madgearu, conștient de faptul că sistemul de producție predominant cerealiară este „total opus condițiilor de existență a exploatației agricole mici” (Madgearu 1995 : 47) și că împiedică sporirea ponderii culturilor de plante industriale și alimentare, conchidea : „Folosirea mai intensivă a muncii în agricultura țărănească presupune înainte de toate părăsirea cerealismului și în primul rând dezvoltarea pe o scară mai mare a producției de animale” (Madgearu 1995 : 67). Același autor subliniază : „Până acum fondurile limitate de care a putut dispune statul au fost folosite pentru a susține prețul grâului în loc să se acționeze ca să se schimbe metodele și condițiile tehnice de producție. Dacă această soluție de timp de criză s-ar înlocui prin utilizarea fondurilor pentru investiții productive, s-ar asigura în scurt timp o sporire a producției, care ar ameliora standardul de viață al satelor” (Madgearu 1995 : 267). Pentru evoluția concepțiilor lui Madgearu, vezi și Hitchins 2003 : 125-144.

141. De fapt, suprafețele cultivate cu grâu au continuat să crească în acești ani, cele cu porumb au scăzut ușor, iar cea mai mare parte a reducerii s-a realizat pe seama suprafețelor cultivate cu orz și ovăz (Axenciuc : II, 508). Pentru comparație, planul agricol de 5 ani adoptat la sfârșitul anilor '30 prevedea reducerea cu 800.000 de hectare a suprafețelor cultivate cu grâu, cu 500.000 de hectare a celor cu porumb și cu 300.000 de hectare a ogoarelor sterpe, ceea ce ar fi însemnat alocarea suplimentară a circa 11-12% din suprafața arabilă a țării pentru culturile de plante industriale, alimentare necerealiere și de nutreț.

Tabelul III.21. *Suprafața arabilă după modul de folosire (media anilor, %)*

Anii	Total	Cereale	Plante industriale	Plante alimentare	Plante de nutreț	Ogoare
1919-1924	100,0	79,1	1,7	2,8	4,0	12,4
1925-1929	100,0	85,3	3,1	3,4	5,0	3,2
1930-1934	100,0	84,4	2,8	3,5	5,4	3,9
1935-1939	100,0	83,3	3,6	3,6	5,5	4,0
1940-1944	100,0	79,1	5,5	5,9	5,8	3,7

Sursa: Axenciuc: II, 53.

Dacă mai avem în vedere faptul că ponderea alocată culturilor de cereale a rămas în România mai ridicată nu numai decât cea din statele dezvoltate ale Europei, dar și decât cea din Iugoslavia și Bulgaria¹⁴², și că în 1939 cerealele dădeau 58,6% din valoarea totală a producției agricole vegetale¹⁴³, atunci este evident faptul că **la sfârșitul epocii interbelice România nu începuse încă cu adevărat restructurarea producției agricole**. Această realitate s-a reflectat și în nivelul scăzut al productivității din agricultură.

Tabelul III.22. *Productivitatea muncii în agricultura diverselor țări europene (1938) (dolari/persoană ocupată în agricultură)*

Marea Britanie	560
Olanda	500
Suedia	470
Danemarca	440
Elveția	430
Belgia și Luxemburg	400
Irlanda	310
Germania	290
Franța	280
Cehoslovacia	200
Norvegia	200
Austria	160
Ungaria	150
Italia	130
Polonia	130
Finlanda	110
Bulgaria	110
România	80
Media a 18 țări europene	210

Sursa: Dobre 1996a: 180.

Din setul de țări pentru care există date lipsesc câteva informații pentru slaba lor productivitate agricolă (Portugalia, Grecia, Iugoslavia, Albania, precum și Spania, zguduită la acea dată de războiul civil), ceea ce înseamnă că nu trebuie să ne grăbim cu afirmația că România se plasa pe ultimul loc din Europa în ceea ce privește productivitatea muncii din

142. Vezi datele din Axenciuc: II, 59-62.

143. Calculul nostru după datele din Axenciuc: II, 703.

agricultură¹⁴⁴. Pe de altă parte, este evident faptul că productivitatea agricolă din România de la sfârșitul epocii interbelice era extrem de scăzută în comparație cu cea din alte țări europene¹⁴⁵.

Nivelul scăzut al productivității agricole, persistența cerealismului și scăderea severă a prețurilor cerealelor, precum și a prețurilor altor produse agricole au avut **consecințe economice și sociale severe**. Prețurile au scăzut nu numai în raporturile economice externe, ci și pe piața internă, pauperizând satul în favoarea orașului¹⁴⁶. Împreună cu revalorizarea banilor, prețurile mici ale produselor agricole au adus o mare parte dintre țărani în imposibilitate de a-și plăti datoriile. Statul a intervenit mai întâi printr-un moratoriu, apoi prin conversiunea datoriilor rurale. Aceste măsuri au salvat de la ruină totală gospodăriile țărănești, dar totodată au contribuit la restrângerea în continuare a creditului agricol. Veniturile scăzute și lipsa accesului la credit au contribuit la scăderea capacității de a cumpăra utilaje și mașini agricole¹⁴⁷ și la menținerea nivelului tehnic precar al agriculturii românești. Standardul de viață al majorității țăranilor a rămas extrem de scăzut¹⁴⁸ și – dat fiind faptul că țăranimea forma peste trei sferturi din populația României interbelice – a fost o piedică majoră în calea extinderii pieții interne. Această piedică era cu atât mai gravă, cu cât diminuarea comerțului internațional în anii '30 făcea ca exporturile să nu mai poată fi un motor semnificativ al creșterii economice, care depindea tot mai mult de cererea internă¹⁴⁹.

Felul în care criza agriculturii a reprezentat un factor de blocaj pentru economia României interbelice rezultă și din evoluția valorii producției agricole.

Tabelul III.23. *Valoarea producției agricole a României interbelice*

Anul	Valoarea totală a producției agricole (milioane lei aur)	Ponderi (%)		Valoarea totală a producției agricole (lei aur /locuitor)
		Producția vegetală	Producția animalieră	
1911-1915 ¹⁵⁰	1.809,7	70,0	30,0	242
1919	3.251,2	61,4	38,6	210
1920	3.265,6	57,5	42,5	210
1921	3.349,8	51,6	48,4	213
1922	3.928,9	53,4	46,6	246

144. Josan 2004a : 209.

145. Această observație este confirmată și de setul de date alcătuit după o metodologie diferită – milioane de calorii produse de un lucrător agricol activ de sex masculin – de către Paul Bairoch (Bairoch 1999 : 143).

146. Bozga 1975 : 127-140 ; Șandru 1975 : 342-344.

147. În consecință, au scăzut atât importurile, cât și producția internă de mașini și unelte agricole (Madgearu 1995 : 59). După 1935, când veniturile țăranilor începeau să se redreseze, importurile de mașini agricole au fost supuse unor taxe vamale protecționiste (Madgearu 1995 : 287).

148. Mitrany 1930 : 481-509 ; Parpală 1966 : 188-200 ; Șandru 1975 : 346-349.

149. Nevoia unei strategii coerente pentru dezvoltarea țării pe baza cererii interne a fost conștientizată de Madgearu (Madgearu 1995 : 278-281). La rândul său, Vlad Georgescu recunoaște că la sfârșitul epocii interbelice „limitele progresului economic fuseseră evident atinse, ele nu s-ar mai fi putut extinde fără o restructurare a relațiilor sociale interne și o lărgire a puterii de cumpărare a populației” (Georgescu 1992 : 216).

150. Doar Vechiul Regat.

1923	4.057,2	55,0	45,0	250
1924	3.740,7	52,5	47,5	227
1925	4.016,3	57,1	42,9	241
1926	4.594,7	61,3	38,7	271
1927	4.121,7	56,6	43,4	240
1928	4.128,2	56,3	43,7	237
1929	4.959,3	62,5	37,5	281
1930	4.736,3	61,6	38,4	262
1931	4.621,3	66,3	33,7	254
1932	4.338,7	58,4	41,6	235
1933	4.573,9	59,4	40,5	245
1934	4.337,3	54,9	45,1	229
1935	4.458,8	59,3	40,7	234
1936	4.702,0	63,7	36,3	243
1937	4.481,7	63,0	37,0	229
1938	4.755,3	63,1	36,9	241
1939	4.798,0	64,1	35,9	241

Sursa : Axenciuc : II, 700, 822.

Dincolo de variațiile de la un an la altul, putem observa faptul că de-a lungul celei mai mari părți a epocii interbelice producția agricolă pe locuitor a fost mai mică decât cea din Vechiul Regat înainte de primul război mondial, iar în 1938-1939 ea se afla practic la nivelul mediu din 1911-1915. Ponderea ridicată a producției vegetale arată că producția agricolă românească nu fusese restructurată încă la sfârșitul perioadei interbelice. Cel mai important era însă faptul că, în pofida muncii și sacrificiilor țăranilor, agricultura nu a fost un factor de creștere, ci un factor de stagnare pentru economia românească interbelică.

III.2.3.3. Conjunctura petrolieră

Petrolul a fost una dintre resursele economice cele mai importante ale României interbelice. În România, ca și în restul lumii, extracția și rafinarea petrolului au fost legate mai întâi de expansiunea iluminatului public din orașe, apoi de nevoile incomparabil mai mari ale industriei și transporturilor moderne. După o creștere relativ moderată în cea mai mare parte a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, exploatarea petrolului din România a sporit considerabil după adoptarea Legii Minelor din 1895, care a creat condiții favorabile pentru investițiile marilor trusturi internaționale¹⁵¹. De altfel, cele mai mari întreprinderi din acest sector au aparținut acestor trusturi : Steaua Română a fost întemeiată în 1896 cu capital britanic și austro-ungar, fiind apoi preluată în 1903 de un consorțiu condus de Deutsche Bank, Româno-Americană (creată în 1904) era o filială a lui Standard Oil, Concordia a fost înființată în 1907 de un consorțiu financiar condus de Disconto-Gesellschaft, iar Astra Română (întemeiată în 1910) aparținea trustului olandezo-britanic Royal Dutch–Shell. Pe această bază, producția de țiței a României a sporit de la 200 de tone în 1857 la 16.000 de tone în 1880, 247.000 de tone în 1900 și 1,848 milioane tone în 1913¹⁵². Victor Axenciuc sintetizează astfel însemnătatea dobândită de industria petrolieră în economia României : „de la sfârșitul secolului trecut și până la 1947, această industrie a atras interesul și investiția unor mari trusturi internaționale și a reprezentat ramura cu cea mai mare

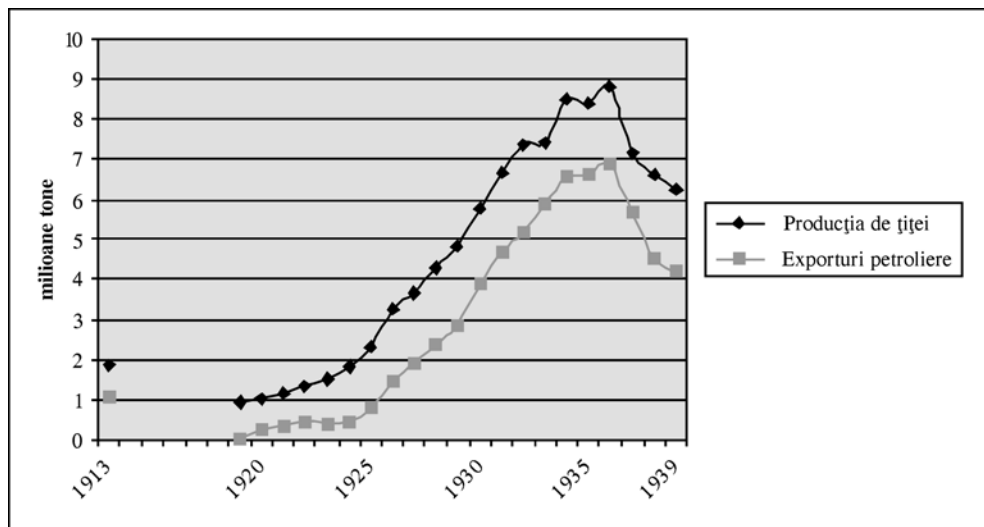
151. Pearton 1971 : 18-20.

152. Axenciuc I : 291.

concentrare de capital străin, plasat în economia românească, cu masa și rata profitului cele mai ridicate între celelalte industrii”¹⁵³.

În perioada interbelică, **cererea mondială de petrol** a crescut, atât datorită progreselor industriei în general, cât și datorită trecerii unei părți tot mai mari din industrie și din mijloacele de transport de la energia bazată pe folosirea cărbunelui la cea bazată pe derivatele din petrol¹⁵⁴. Desigur, Marea Criză din 1929-1933 a provocat o scădere temporară a consumului și a prețurilor petrolului, dar, spre deosebire de cereale, comerțul internațional cu petrol și produse petroliere nu a fost supus restricțiilor de sorginte protecționistă.

România era una dintre țările cu apreciable bogății petroliere. În Europa, resursele României erau depășite doar de cele ale Rusiei (Uniunii Sovietice). La nivel mondial însă, Statele Unite asigurau ele singure circa 60-75% din producția mondială (cu o ușoară tendință de scădere de-a lungul perioadei interbelice), iar producția României era depășită și de cea a altor producători importanți, cum ar fi Mexicul, Venezuela, Iranul și Indiile olandeze. În acest context, ponderea României în producția mondială de țiței a scăzut mai întâi de la 3,44% în 1913 la circa 1% în primii ani interbelici și s-a redresat apoi, variind între 2-3% în anii '30¹⁵⁵. România era astfel un producător important în contextul unei Europe relativ sărace în resurse petroliere, dar un actor modest la scara marelui comerț internațional cu petrol și derivate petroliere, dominat categoric de un număr limitat de mari trusturi transnaționale. Dincolo însă de această poziție relativ slabă în comerțul internațional, se cuvine să observăm faptul că – spre deosebire de anii primului război mondial, când tranzitul prin Bosfor și Dardanele a fost afectat de operațiunile militare –, în perioada interbelică România nu a avut dificultăți în găsirea de debușuri pentru petrolul exportat. În aceste condiții, nivelul exporturilor nu a depins de cererea mondială, ci doar de capacitatea proprie de producție, ca și de nivelul consumului intern.



Sursa: Calcan 1997: 104, 151.

Figura III.3. Producția de țiței și exporturile de produse petroliere ale României interbelice

153. Axenciuc I: 261.

154. Nowell 1994: 223-251.

155. Calculele noastre pe baza datelor din Axenciuc I: 291.

Câteva observații se impun. În primul rând, consumul intern, deși a sporit prin realizarea României Mari și apoi prin procesul de industrializare și de motorizare din perioada interbelică, nu a depășit 2 milioane de tone¹⁵⁶. În aceste condiții, cea mai mare parte a sporului producției a servit la alimentarea exporturilor. Pe de altă parte, producția a scăzut mai întâi din cauza auto-distrugerilor realizate în timpul retragerii din 1916, s-a redresat relativ lent în primii ani interbelici, a crescut apoi considerabil în aproape întreaga perioadă interbelică până la un plafon maxim atins în anii 1934-1936 și a intrat pe un trend clar descendent după 1936. La nivelul exporturilor se poate observa faptul că nivelul dinainte de primul război mondial a fost depășit abia în 1926, când exporturile de petrol au intrat într-o fază de creștere accelerată, care a continuat până în 1936. În această perioadă, exporturile de produse petroliere au depășit pe cele de cereale atât în termeni fizici, cât și în plan valoric¹⁵⁷.

Tabелul III.24. *Ponderea valorică a cerealelor și produselor petroliere în exporturile României (%)*

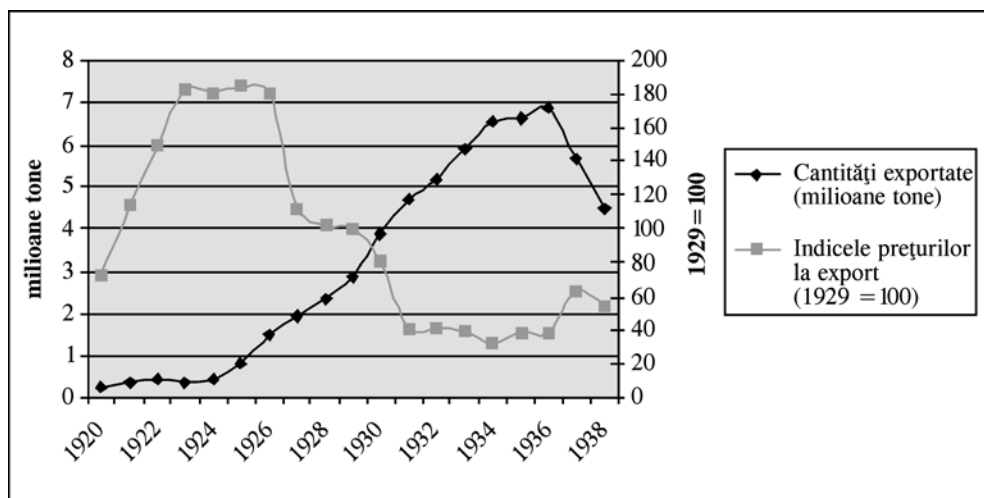
	Cereale (inclusiv semințe și derivate)	Produse petroliere
1920	67,2	19,1
1921	50,5	22,5
1922	38,2	18,5
1923	49,6	13,1
1924	43,3	11,9
1925	25,4	19,8
1926	36,8	24,7
1927	51,8	19,7
1928	29,9	30,1
1929	32,9	33,2
1930	36,5	36,6
1931	41,4	30,8
1932	37,2	43,1
1933	26,9	55,3
1934	22,0	52,8
1935	24,5	51,7
1936	35,1	41,3
1937	36,4	40,5
1938	29,5	43,5
1939	31,9	41,9

Sursa : Axenciuc : III, 608.

În termeni relativi, produsele petroliere au trecut deci ferm pe primul loc în exporturile României în anii '30. Confruntarea evoluției cantităților exportate cu indicele prețului la export al produselor petroliere relevă însă și un alt aspect al acestor exporturi.

156. Axenciuc I : 275.

157. Georgescu-Roegen 1997 : 45-47.



Surse : Georgescu-Roegen 1997 : 63 Calcan 1997 : 151.

Figura III.4. *Cantități și prețuri în exporturile de produse petroliere ale României interbelice*

Graficul de mai sus evidențiază o situație extrem de similară cu cea observată în cazul exporturilor de cereale. Și în cazul exporturilor petroliere, România a exportat puțin în anii când prețurile au fost ridicate (1923-1926) și a exportat mult atunci când prețurile au fost scăzute (îndeosebi în 1931-1936). Similitudinea situațiilor este cu atât mai surprinzătoare cu cât cele două ramuri economice aveau structuri de producție și de comercializare foarte diferite : astfel, producția cerealiară se baza pe un număr foarte mare de producători, dintre care majoritatea aveau foarte puțin capital și erau incapabili să aștepte redresarea prețurilor, în timp ce industria petrolieră era mult mai concentrată, fiind dominată de un număr limitat de trusturi puternice, cu o capacitate net superioară de a influența piața mondială. Cu toate acestea, **nici în cazul petrolului România nu a valorificat decât în mică măsură resursele disponibile.**

De ce ? Pentru un răspuns adecvat, trebuie să analizăm distinct cele trei faze evidențiate de grafic.

În **primul deceniu interbelic**, deși prețurile mondiale au fost relativ ridicate, iar în anii 1923-1926 chiar deosebit de remuneratorii, România nu a dispus de suficiente cantități pentru export¹⁵⁸. Producția scăzuse considerabil în timpul războiului, și s-a redresat relativ lent. Pentru grăbirea refacerii și creșterea rapidă a producției era nevoie de capitaluri

158. Criza infrastructurii de transport, des invocată pentru a explica nivelul scăzut al exporturilor din primii ani interbelici (vezi, de exemplu, Georgescu-Roegen 1997 : 32), a fost reală, dar efectele sale au fost limitate în timp. Astfel, conducta Băicoi-Constanța a fost dată în folosință în 1919, dar capacitatea sa a fost limitată ; mult mai importantă a fost repararea podului de la Cernavodă și reluarea circulației feroviare spre Constanța în 1922. În felul acesta, România avea capacitatea de transport pentru a profita de boomul prețurilor produselor petroliere din anii 1923-1926 ; ratarea acestei șanse nu a fost deci cauzată de penuria mijloacelor de transport, ci de insuficiența cantităților disponibile la export.

considerabile, de care România nu dispunea la acea dată. Pe de altă parte, despăgubirile convenite pentru auto-distrugea la solicitarea Antantei a capacităților de extracție și de rafinare în toamna anului 1916 au întârziat să vină, guvernele britanic și francez legând achitarea celor aproximativ 10 milioane de lire sterline convenite de o comisie mixtă în 1922 de problema datoriilor contractate de guvernul român în timpul războiului¹⁵⁹. Având în vedere insuficiența capitalurilor proprii pentru o rapidă redresare a producției, pentru România soluția rațională ar fi fost o politică de atragere a capitalurilor internaționale, abundente în acest sector. Contrar acestei nevoi, o parte semnificativă a elitelor politice și economice românești a declanșat exact în acești ani o luptă pentru limitarea ponderii și a rolului capitalurilor străine în industria petrolieră din România¹⁶⁰. Desfășurată sub lozincă „prin noi înșine” și având ca principal exponent politic Partidul Național-Liberal, această luptă a vizat într-o primă fază societățile petroliere aparținând capitaliștilor din țările învinse (Germania, Austro-Ungaria), iar într-o a doua fază ansamblul industriei petroliere. Constituția din 1923 proclama proprietatea statului asupra bogățiilor subsolului, ceea ce din punctul de vedere al trusturilor internaționale însemna fragilizarea asigurării drepturilor de proprietate (de fapt, a posibilității de a folosi drepturile obținute prin concesiuni pe termen lung), iar Legea Minelor din 1924 condiționa acordarea unor noi concesiuni de foraj de aplicarea prevederilor referitoare la trecerea majorității capitalului societăților în proprietatea unor cetățeni români și de prevalența cetățenilor români în consiliile de administrație și în conducerile executive ale societăților respective. Incertitudinile și tensiunile generate de această politică au descurajat parțial tendințele marilor trusturi internaționale de a investi în companiile pe care le dețineau în România, au reprezentat o frână pentru eforturile de creștere a producției petroliere și au contribuit la ratarea de către România a conjuncturii de prețuri deosebit de favorabile din anii 1923-1926. În plus, această perioadă a înveninat durabil relațiile cu marile trusturi petroliere internaționale, îndeosebi cu Standard Oil și cu Royal Dutch-Shell, care nu numai că au sabotat accesul României la credite internaționale, dar au și început să considere România ca o zonă relativ nesigură în contextul strategiei lor mondiale.

A doua perioadă este din punctul de vedere al exporturilor petroliere cea cuprinsă între anii **1929-1936**. În 1928, liberalii au pierdut puterea în favoarea național-țărăniștilor, adepți ai politicii „porților deschise” pentru capitalul străin. În consecință, în 1929 a fost adoptată o nouă lege a minelor, care anula prevederile discriminatorii sau restrictive ale legii din 1924, iar guvernul a încercat prin diferite mijloace să restabilească relații de cooperare cu trusturile internaționale. Producția a crescut, atingând maximum său din perioada interbelică în anii 1934-1936. Au fost realizate progrese tehnice și în ceea ce privește extracția, și în ceea ce privește rafinarea¹⁶¹. Era însă prea târziu, prețurile mondiale fiind în accentuată scădere, agravată de reducerea cererii industriale în condițiile Marii Crize din 1929-1933. În aceste condiții, soluția rațională economic ar fi fost reducerea producției și a exporturilor până la redresarea prețurilor. Din punct de vedere tehnic, o asemenea ajustare a producției era mult mai ușor de realizat în domeniul petrolului decât în agricultură. Și, pentru a fi drepti, trebuie să și consemnăm faptul că au fost realizate două acorduri de limitare a exporturilor¹⁶². Primul, propus de „Steaua Română”, susținut de „Astra Română”, de

159. Calcan 1997: 159-161.

160. Buzatu 1998: 85-226; Calcan 1997: 13-60.

161. AGER 1937: 262-264 – conferință de A. Drăgulănescu; Gane 1938: 41-51; Ivănuș 2004: 246-352 (capitole de Gheorghe Ivănuș și Ștefan S. Stirimin). Unele aprecieri critice asupra nivelului tehnic al exploatărilor petroliere din România la Madgearu 1995: 78-79.

162. Informațiile despre aceste acorduri au fost preluate din Calcan 1997: 120-125.

„Româno-Americană” și de guvern prin Virgil Madgearu ca ministru al Industriei și Comerțului, a fost aplicat din iulie 1930 până în noiembrie 1930, când a fost denunțat de „Steaua Română”. Al doilea acord, sensibil mai cuprinzător pentru că era realizat la nivel mondial cu implicarea directă a marilor trusturi internaționale, a fost încheiat la Paris în decembrie 1932 și a vizat reducerea drastică a livrărilor pe piața mondială în vederea unei creșteri de 30% a prețurilor mondiale; încheiat inițial pe o perioadă de 3 luni și prelungit apoi, acest acord – de data aceasta privit cu reticență de guvernul României (ministru al Industriei și Comerțului era acum Ion Lugoșianu) – a fost rupt de Asociația Industriașilor de Petrol din România la 30 mai 1933. Per total, aceste acorduri, deși au beneficiat de susținerea marilor trusturi internaționale, au avut efecte foarte limitate, neputând opri nici scăderea prețurilor mondiale și nici tendința – foarte puternică printre micii producători – de a spori producția pentru a menține cât de cât nivelul veniturilor în condițiile scăderii prețurilor. Acest tip de raționament a prevalat atât la nivelul întreprinderilor din industria petrolieră, cât și la nivelul politicii publice, statul român fiind confruntat cu mari probleme financiare în anii 1931-1933 și depinzând într-o măsură tot mai mare de exporturile petroliere pentru asigurarea veniturilor sale externe.

Tabelul III.25. *Exporturile petroliere în contextul problemelor financiare ale României (1929-1936)*

	Cantitățile exportate (milioane tone)	Indicele prețurilor la export (1929 = 100)	Valoarea exporturilor petroliere (milioane lei 1929)	Valoarea totală a exporturilor României (milioane lei 1929)	Balanța comercială a României (milioane lei 1929)	Anuitatea datoriei publice a României (milioane lei 1929) ¹⁶³
1929	2,85	100,0	9.590	28.960	-668	6.403
1930	3,87	80,5	10.408	28.522	+ 5.477	6.851
1931	4,67	40,4	6.901	22.196	+ 6.442	6.447
1932	5,17	41,3	7.178	16.721	+ 4.710	6.863
1933	5,88	39,8	7.879	14.170	+ 2.428	4.540
1934	6,55	32,5	7.213	13.655	+ 447	2.248
1935	6,61	38,5	8.454	16.756	+ 5.908	2.954
1936	6,88	38,2	8.960	21.703	+ 9.065	3.509

Surse : Calcan 1997 : 151 ; Georgescu-Roegen 1997 : 63 ; Axenciuc : III, 361-362, 705.

Putem observa că abia în 1935 România a ajuns într-o situație financiară externă ceva mai relaxată. Era însă un moment când extracția de petrol arăta că-și epuizase posibilitățile de creștere și începeau să se înmulțească preocupările că România își irosise resursele. În acest context s-au înmulțit opiniile că producția ar trebui limitată și rezervele valorificate cu eficiență superioară¹⁶⁴ și suspiciunile (în mare măsură justificate) că exporturile mari la prețuri mici practicate de marile trusturi internaționale erau de fapt forme de a realiza repatrierea de profituri și capitaluri în condițiile restricțiilor introduse de statul român (ca și de aproape toate statele lumii în acea vreme) în ceea ce privește fluxurile financiare externe¹⁶⁵.

A treia fază, care cuprinde anii **1937-1939** și continuă în unele dintre caracteristicile sale și în timpul celui de-al doilea război mondial, a fost dominată de dificultățile menținerii

163. Din 1932, pe ani fiscali, începând la 1 aprilie și până la 31 martie ale anului următor.

164. Calcan 1997 : 125-134.

165. Georgescu-Roegen 1997 : 79.

producției, de întoarcerea la o politică relativ ostilă față de trusturile internaționale prin Legea Minelor din 1937, de scăderea cantităților exportate în condițiile scăderii presiunii exercitate de preocuparea pentru balanța de plăți externe și de însemnătatea sporită a considerentelor strategico-militare în stabilirea opțiunilor referitoare la nivelul și orientarea exporturilor¹⁶⁶.

Dincolo însă de deosebirile dintre aceste trei faze, se impun câteva observații mai generale cu privire la evoluția industriei petroliere din România interbelică. Pe ansamblul perioadei interbelice, industria petrolieră din România a cunoscut o creștere spectaculoasă, atât la nivelul extracției, cât și la cel al rafinării și comercializării. **Capacitatea industriei petroliere de a antrena alte ramuri ale economiei naționale a fost totuși limitată.** Numărul angajaților a cunoscut fluctuații de la un an la altul, dar per total nu a urmat tendința crescătoare a producției și a rămas la un nivel relativ modest în ansamblul forței de muncă¹⁶⁷. Nici celelalte conexiuni în aval nu au fost foarte importante, industria petrolieră fiind prin natura ei concentrată într-un număr relativ mic de județe. Desigur, după cum am văzut deja, petrolul a trecut pe primul loc între exporturile României, a avut deci un rol decisiv în menținerea pozitivă a balanței comerciale și în salvarea finanțelor statului în anii Marii Crize, dar impactul său modernizator la nivelul de ansamblu al societății și economiei românești a fost extrem de redus și, oricum, discordant cu posibilitățile deschise de evoluțiile tehnice ale lumii interbelice. Astfel, într-o epocă de expansiune a folosirii combustibililor derivați din transport în industrie, în transporturi și chiar în agricultură, precum și de deschidere a unor noi utilizări ale petrolului în industria chimică și în numeroase alte domenii, România, care beneficia teoretic de resurse abundente de petrol, a rămas la un nivel modest de motorizare și chimizare. Astfel, forța motrice din industrie raportată la 1.000 de locuitori a crescut în întreaga perioadă interbelică de mai puțin de 2 ori, rămânând însă sensibil mai mică decât în media europeană¹⁶⁸; în ceea ce privește industria chimică, aceasta a avut un ritm de creștere mai mic decât media producției industriale¹⁶⁹, iar în ceea ce privește parcul de mașini, cu 1,3 autoturisme la 1.000 de locuitori, România se plasa în 1938 pe locul 15 dintre 19 state europene (lipsește din nou Albania, Bulgaria, Spania și Uniunea Sovietică), peste Polonia (0,7), Iugoslavia (0,9) și Grecia (1,2), dar sub Ungaria (1,7), Austria (4,8), Portugalia (5,1), pentru a nu invoca Danemarca (28,6), Marea Britanie (40,7) sau Franța (43,7)¹⁷⁰. Redusa utilizare a disponibilităților petroliere în industrie și/sau în transporturi¹⁷¹ a fost determinat în bună măsură și de nivelul ridicat al fiscalității, care a făcut ca nivelul prețurilor de pe piața internă să fie mult mai mare decât cel de la export¹⁷².

166. Calcan 1997: 70-86, 196-228; Marguerat 1977.

167. Date despre numărul angajaților din industria petrolieră în Axenciuc: I, 266-267. În 1939 cei 30.125 de angajați ai industriei petroliere (extracție și rafinare) reprezentau doar puțin peste 8% din forța de muncă din industria românească (extractivă și prelucrătoare – Axenciuc: I, 485, 491).

168. Axenciuc: I, 75. De remarcat totodată faptul că în 1938 aproape jumătate din puterea motrice instalată consta încă în mașini cu abur (Madgearu 1995: 118).

169. Axenciuc: I, 586.

170. Dobre 1996a: 218. Date mai ample cu privire la parcul de automobile din România la Axenciuc: I, 351-353.

171. Benzina și motorina cumulate nu au depășit 20% din consumul intern decât în 1928, ponderea lor variind în jurul a 16-18% spre sfârșitul perioadei interbelice, cu mult în urma reziduurilor de păcură și a petrolului lampant (Axenciuc: I, 273).

172. Axenciuc: I, 278-281.

Prin numeroasele taxe impuse, statul contribuia astfel la limitarea efectelor de antrenare ale bogăției petroliere în economia reală a României interbelice ; dacă avem în vedere și nivelul slab de valorificare financiară a bogățiilor petroliere exportate, atunci putem conchide că România Mare, deși binecuvântată de la natură cu resurse petroliere considerabile, a ratat în mare măsură șansa de a folosi bogăția petrolieră pentru sporul productivității muncii, pentru ridicarea nivelului său de dezvoltare economică și pentru sporirea avuției sale naționale¹⁷³.

III.2.3.4. Naționalismul economic

Exemplul petrolului a evidențiat rolul naționalismului economic în modelarea politicii economice și în ratarea unora dintre șansele pe care România le-a avut în această perioadă istorică, de exemplu a șanseii de a profita de conjunctura favorabilă a prețurilor internaționale la petrol și produsele petroliere din primul deceniu interbelic. Se cuvine totodată să remarcăm faptul că în domeniul petrolului naționalismul economic românesc nu a atins gradul de virulență al celui mexican, țară care în 1938 a etatizat industria petrolieră¹⁷⁴. Cu toate acestea, și în cazul României naționalismul economic s-a dovedit unul dintre factorii care au generat confuzie și au împiedicat adoptarea unor politici economice pragmatice.

Înainte însă de a evalua impactul naționalismului economic asupra performanței economice a României Mari, se cuvine să observăm faptul că epoca interbelică a reprezentat la nivel european „apogeul naționalismului”, precum și triumful unor politici vizând concretizarea națiunii ca „economie națională”¹⁷⁵. Experiența traumatizantă a primului război mondial a accentuat – în România, la fel ca și în multe alte țări – ideea că potențialul de război depindea de potențialul economic, și că o țară putea ajunge în situația în care să fie nevoită să reziste bazându-se doar pe resursele proprii¹⁷⁶. În acest context, chemarea „prin noi înșine” propagată de reprezentanții Partidului Național-Liberal a părut justificată¹⁷⁷, iar ideile alternative, cum ar fi doctrina „porților deschise” pentru capitalul străin, au rămas minoritare. Deși de obicei se consideră că principalele partide ale epocii interbelice, Partidul Național-Liberal și Partidul Național-Țărănesc au optat compact pentru politica „prin noi înșine” și respectiv pentru politica „porților deschise”, în ceea ce privește atitudinile față de capitalul străin¹⁷⁸ spectrul opțiunilor a fost mai complicat. Au fost și țărăniști apropiați naționalismului economic și ostili capitalurilor internaționale (de exemplu Constantin Stere), după cum și unii fruntași liberali erau favorabili colaborării cu capitalul străin (de exemplu, Tancred Constantinescu și Istrate Micescu)¹⁷⁹.

173. Am argumentat mai amplu această ratare istorică în Murgescu 2006 : 241-248.

174. Rippey 1972.

175. Hobsbawm 1997 : 129.

176. Buruiană 2007 : 151, nota 29.

177. Pentru dimensiunea intelectuală a naționalismului economic românesc, vezi îndeosebi Murgescu C. 1987 : 380-468, Love 2002 : 78-140 și Harre 2009. Pentru politicile economice concrete inspirate de lozincă „prin noi înșine”, vezi și ER : III, 145-230, Saizu 1981 : 38-55 și Maner 1997 : 324-373.

178. Deși cele două devize – „prin noi înșine” și „porți deschise” – se referă direct la raporturile cu capitalul străin, politicile desemnate de ele cuprindeau opțiuni cu privire la alte aspecte ale politicii economice. Cele mai nete delimitări între poziția liberală și cea țărănistă se pot observa în opțiunea de a dezvolta cu precădere industria și respectiv agricultura și ramurile care valorificau produsele agricole (Harre 2009 : 59-152).

179. Roberts 1951 : 144-147 ; Saizu 1981 : 42-43 ; Buruiană 2007 : 145-146.

Mihail Manoilescu definea astfel **naționalismul economic românesc** : „întâi el înseamnă lupta externă a întregii economii interne împotriva intereselor economice ale străinătății și, al doilea, lupta internă de cucerire pe seama românilor a pozițiilor economice hotărâtoare”¹⁸⁰. Dincolo de această definiție radicală, trebuie să observăm faptul că naționalismul economic nu a fost o caracteristică exclusivă a României interbelice, ci un set de politici aplicat într-o multitudine de state¹⁸¹. Dintre formele concrete pe care le-a îmbrăcat naționalismul economic interbelic menționăm :

- protecționismul vamal ;
- politica de mărire a ponderii capitalului românesc în dauna capitalului străin în anumite ramuri economice considerate mai profitabile sau importante strategic (fenomen cunoscut în studiile de istorie economică sub numele de *nostrificare*) ;
- privilegierea forței de muncă naționale față de specialiștii străini ;
- substituirea importurilor (cu tendințe spre autarhie economică) ;
- controlul și restricționarea relațiilor economice externe.

Cum aceste forme ale naționalismului economic nu au fost aplicate în egală măsură de-a lungul întregii epoci interbelice, considerăm că pentru scopurile analizei noastre este mai utilă o evidențiere a felului cum s-au împletit ele în timp. Pentru aceasta, vom împărți analitic cele două decenii interbelice în **3 faze distincte**.

Anii 1918-1928 pot fi considerați din punctul de vedere al politicii economice ca **deceniul „vintilismului”**. Acest deceniu a fost dominat politic de Partidul Național-Liberal, care a guvernat direct cea mai mare parte a timpului (1918-1919, 1922-1926, 1927-1928) și a controlat situația chiar și în perioadele când la guvernare s-au aflat alte forțe politice (cea mai importantă dintre acestea fiind formațiunea întemeiată de generalul Alexandru Averescu, Liga Poporului, devenită din 1920 Partidul Poporului, care a guvernat în anii 1920-1921 și 1926-1927), iar în cadrul Partidului Național-Liberal principala voce economică a fost aceea a lui Vintilă Brătianu. Ministru de finanțe timp de 5 ani și jumătate, prim-ministru pentru aproape un an, Vintilă Brătianu a fost considerat în acești ani „conducătorul efectiv, cu puteri nelimitate, al întregii politici economice a României”¹⁸². Politica economică a lui Vintilă Brătianu a fost dominată de problematica financiară și de efortul de a lărgi partea ce revenea capitalului românesc în cadrul economiei naționale.

Politicile de *nostrificare* nu reprezintă o singularitate a istoriei României. În epoca interbelică ele au fost aplicate într-un număr relativ mare de țări, mai ales în Europa Centrală și Răsăriteană. Alice Teichova definește *nostrificarea* în felul următor : „impunerea legală ori de câte ori a fost posibil a transferului proprietăților deținute de străini ([deseori – BM] foști inamici) în proprietatea cetățenilor proprii, preferabil în mâinile majorității etnice ale cărei interese statul le reprezenta cu precădere”¹⁸³. În România, problema *nostrificării* a fost precipitată de ponderea considerabilă a activelor aparținând Puterilor Centrale, atât în Vechiul Regat, cât și – sau mai ales – în teritoriile care aparținuseră Austro-Ungariei ; cum aceste active urmau să revină statelor învingătoare, se puneau problema asigurării transferului de proprietate și mai ales a stabilirii exacte a felului cum se împărțeau ele între învingători.

180. Manoilescu 1997 : 325.

181. Monografiile clasice sunt Hertz 1947 și Kofman 1997 ; vezi și studiile grupate în Szlajfer 1990 și Schultz, Kubù 2006. După redactarea într-o primă formă a acestui subcapitol a apărut și lucrarea fundamentală a lui Thomas David (David 2009).

182. Murgescu C. 1987 : 392.

183. CEHE : VIII, 905 (capitol de Alice Teichova).

Dincolo de avatarurile concrete ale diverselor active¹⁸⁴ – unele dintre ele foarte mari, cum ar fi Uzinele și Domeniile Reșița (UDR) sau „Steaua Română” (Câmpina) –, în general soluțiile au fost găsite sub forma unor compromisuri prin care proprietatea asupra acestor întreprinderi era împărțită între capitaliștii români și cei aparținând puterilor Antantei (mai ales cei englezi, francezi și belgieni). Realizarea acestor compromisuri a fost însă dificilă, marcată de numeroase situații conflictuale, care au generat numeroase resentimente¹⁸⁵. În aceste condiții, de la capitalul inamic, lozinca „naționalizării” a fost extinsă foarte repede la toate capitalurile străine, iar Constituția din 1923 și Legea Minelor din 1924 au exprimat cel mai bine această extensie în privința bogățiilor subsolului, vizând în principal industria petrolieră.

În primul deceniu interbelic, **statul a intervenit masiv în domeniul relațiilor comerciale externe**. Unele dintre aceste intervenții¹⁸⁶ au continuat în forme noi politicile definite înainte de primul război mondial (de exemplu, tarifele vamale protecționiste), dar altele au reprezentat noutăți determinate de război sau de constrângerile/opțiunile economice specifice epocii interbelice. Astfel, datorită scăderii producției, care amenința asigurarea consumului intern, în primii ani interbelici au fost interzise temporar și/sau restricționate o serie de exporturi, inclusiv cele de cereale și de produse petroliere. Taxele vamale la export, menținute și după depășirea situației de criză, au reprezentat atât o sursă importantă de venituri pentru bugetul de stat, cât și o formă prin care statul a intervenit pentru a menține prețuri scăzute pe piața internă, ceea ce era nu numai o formă de luptă (puțin eficientă) împotriva presiunilor inflaționiste, ci și o metodă pentru a favoriza economic pe consumatorii urbani, clientela politică a Partidului Național-Liberal. În schimb, taxele vamale protecționiste la importul de produse manufacturate vizau atât echilibrul balanței comerciale prin descurajarea importurilor de consum, cât și favorizarea dezvoltării industriei naționale. Deși au crescut în termeni nominali, taxele de import au fost erodate de inflație și nu au fost deosebit de eficace la nivel macroeconomic, creșterea industrială a României din primul

184. O prezentare sintetică, marcată însă de ideologia epocii când a fost redactată, în Murgescu, Constantinescu 1960 : 21-187 (capitole de Costin Murgescu și Mihai Ștefan). Alte lucrări se focalizează asupra unora dintre ramurile sau întreprinderile economice disputate de capitaliștii români și de capitalurile internaționale, cum ar fi industria petrolieră (Buzatu 1998 : 112-226 ; o abordare diferită în Schultz, Kubù 2006 : 231-250 – capitol de Bogdan Murgescu) sau cea carboniferă (Báthory 1999 : 54-156).

185. Un episod puțin cunoscut, dar exemplar pentru felul cum s-au deteriorat raporturile dintre statul român și marile trusturi internaționale este cel al sechestrării întreprinderii „Astra Română”. În noiembrie-decembrie 1918 statul român a pus sub administrația sa întreprinderile aparținând capitaliștilor Puterilor Centrale. Pe lista acestor întreprinderi a fost trecută și „Astra Română”, cea mai mare întreprindere petrolieră din România la acea dată, întreprindere controlată de trustul olandezo-britanic Royal Dutch-Shell, situat pe locul doi în ierarhia mondială a întreprinderilor petroliere și totodată principalul furnizor al flotei britanice în timpul războiului. Evident, această măsură șicanatoare (argumentată prin prezența a doi germani în Consiliul de Administrație și prin existența unor participații minoritare germane la capitalul „Astrei Române”) a trebuit să fie abandonată în ianuarie 1919, după ce justiția română a anulat sechestrul, iar patronul Royal Dutch-Shell a intervenit pe lângă primul-ministru Ionel Brătianu, aflat la Paris pentru participarea la conferința de pace (Pearson 1971 : 106-107).

186. Prezentări sintetice ale politicii statului în domeniul comerțului exterior în primul deceniu interbelic în Madgearu 1995 : 159-162, Georgescu-Roegen 1997 : 31-36, Puia 1982 : 62-92, Ghorghiță 2002b : 102-131 și Josan 2004a : 63-71.

deceniu interbelic fiind relativ mediocră nu numai în context general european¹⁸⁷, dar și în comparație cu celelalte state sud-est europene¹⁸⁸.

Problemele financiare au fost deosebit de complicate și grele în primul deceniu interbelic. Scăderea producției agricole și industriale redusese drastic veniturile populației și ale statului, iar cheltuielile mari și datoriile acumulate au exercitat o masivă presiune inflaționistă¹⁸⁹. În plan bugetar, politicile adoptate au oscilat între sporirea veniturilor statului prin noi impozite și taxe și reducerea drastică a cheltuielilor publice, promovată de Vintilă Brătianu după 1922. Excedentele bugetare au fost însă mai mult aparente, deoarece numeroase cheltuieli au fost adăugate ulterior aprobării bugetelor. Mai gravă a fost însă strădania lui Vintilă Brătianu de a redresa leul la un nivel cât mai apropiat de cel de dinainte de război, ceea ce a condus la restrângerea creditului și la o politică deflaționistă severă. Aceste eforturi financiare deosebite nu numai că au eșuat în atingerea obiectivelor propuse (oprirea inflației și stabilizarea leului), dar au și contribuit la diminuarea fluxurilor de investiții și la blocarea posibilităților de accelerare a creșterii economice exact în perioada când conjunctura internațională (vezi prețurile la cereale și la produsele petroliere) era încă favorabilă. Cauzele eșecului au fost multiple. Relațiile defectuoase ale liberalilor cu marile trusturi petroliere și în general cu cercurile financiare internaționale au blocat obținerea unor credite externe suficiente, iar nivelul scăzut al exporturilor de cereale din 1925, determinat de recolta proastă din 1924, a compromis o primă încercare de stabilizare monetară¹⁹⁰.

Eșecul politicilor economice ale lui Vintilă Brătianu nu a fost însă determinat doar de o recoltă proastă sau de reaua voință a unor capitaliști străini rapaci. Concepția de ansamblu era eronată, rigidă și primitivă¹⁹¹. Dintre contemporani, această concepție a fost criticată atât de adversarii ideologici, cum ar fi țărănistul Virgil Madgearu, cât și de adepții ai neoliberalismului teoretic, cum ar fi Ștefan Zeletin și Mihail Manoilescu. Iată argumentele lui Madgearu, exprimate într-un discurs parlamentar din 1923 :

...unde nu există producțiune mare, nu poate fi nici balanță activă și am arătat că n-ați creat nici condițiuni generale, nici condițiuni speciale, care să chezășuiască o sporire

187. Astfel, potrivit indicilor calculați de Paul Bairoch, producția industrială pe cap de locuitor era în România în 1928 numai 11 (nivelul Marii Britanii la 1900 = 100), față de 13 în Vechiul Regat în 1913 (Bairoch 1982 : 331). În același interval, nivelul mediu al producției industriale pe cap de locuitor crescuse în majoritatea statelor europene, iar media europeană se ridicase de la 45 la 76 (Bairoch 1982 : 294, 302, 331).

188. O analiză comparativă în context sud-est european în Lampe, Jackson 1982 : 402-433. Deși are în general o opinie pozitivă despre protecționismul vamal al României Mari, Eugen Ghiorghiță evidențiază și el caracterul „moderat” al acestuia din primul deceniu interbelic, eficacitatea sa diferențiată pe ramuri și impactul său redus asupra dezvoltării producției industriale (Ghiorghiță 2002b : 167-221).

189. Detalii cu privire la problemele financiare ale României în anii '20 la Dobrovici 1934 : 347-662.
190. Lampe, Jackson 1982 : 385, 390.

191. O analiză critică devastatoare a fost realizată de Henry Roberts, care conchide : „În pofida unei concepții aproape puritane despre economie și a dorinței de ameliorare „prin noi înșine”, programul lor [al liberalilor din anii '20 - BM] a distrus cu o mână ceea ce încerca să creeze cu cealaltă. Încercarea Brătienilor ca România să dobândească o fermă capacitate de a-și controla dezvoltarea părea să conducă la auto-strangulare” (Roberts 1951 : 121). Unul dintre cei mai buni cunoscători ai economiei românești interbelice, Ludovic Báthory, deși înfinit mai moderat în aprecieri, recunoștea și el faptul că prin politica liberală „industria românească a ajuns să se confrunte cu o cumplită lipsă de capital”, care, evident, i-a limitat drastic posibilitățile de dezvoltare (Báthory 1999 : 11).

rapidă a producțiunii naționale. În această situație critică domniile-voastre continuați să călăriți pe principiul naționalismului economic. Gândiți-vă la opera pe care ați făcut-o la comisia economică specială, operă de „naționalizare” în folosul finanțelor domniilor-voastre și operă de oprire a producțiunii [...] avem o criză de capital, producțiunea este amenințată cu oprirea în loc sau cu deznaționalizarea¹⁹².

Ștefan Zeletin, promotor al necesității dezvoltării industriale și unul dintre principalii teoreticieni ai neoliberalismului românesc, critică și el politica economică a lui Vintilă Brătianu. Desigur, argumentele sale sunt diferite de cele ale lui Madgearu, dar verdictul și sensul soluțiilor sunt convergente pe fond :

Astăzi [1925] politica noastră de stat pare a fi îngreuiat procesul de industrializare, contopindu-l cu rezolvarea altei probleme [...], aceea a naționalizării capitalului. În evoluția istorică dezvoltarea industriei și naționalizarea capitalului sunt două procese deosebite : întâi se naște industria, și aceasta întotdeauna cu capital străin și cu capacități străine, și apoi, când acest proces este asigurat, se înfăptuiește și procesul de naționalizare a capitalului. A întreprinde însă al doilea proces înainte ca cel dintâi să fie pus în afară de orice pericol înseamnă a crea industriei soarta unei ființe ce trebuie să trăiască fără aer și fără hrană. În actuala fază a mercantilismului nostru, când industrializarea țării e încă în proces, lozinca noastră nu poate fi decât aceasta : *porți închise pentru fabricate străine, dar deschise pentru capital străin și capacități străine*¹⁹³.

Mihail Manoilescu, el însuși un adept al naționalismului economic, dar pe alte premise teoretice decât Vintilă Brătianu, exprima aceeași idee într-o cuvântare rostită la Camera de Comerț și Industrie din Cluj în calitate de subsecretar de stat în guvernul Averescu : „Țara noastră, atât de bogată în averi de tot felul, este lipsită de capitalul mobil pentru exploatare și de aceea suntem forțați să privim și spre capitalul străin [...] De aceea este de dorit să se deschidă cât mai larg porțile țării pentru intrarea capitalurilor străine, nu numai pentru stat, ci și pentru întreprinderile particulare”¹⁹⁴

„Vintilismul” a eșuat atât în planul dezvoltării industriale, cât și în cel al stabilizării monetare și financiare. Incapabil să obțină credite externe, confruntat cu o contestare tot mai largă în interior și considerat inadecvat chiar și de unii dintre apropiați¹⁹⁵, Vintilă Brătianu a trebuit să cedeze puterea unui guvern național-țărănist, care începând din toamna anului 1928 a trecut la aplicarea unei politici economice complet diferite, de colaborare cu capitalurile internaționale, politică ce a continuat până în 1932.

192. Căpreanu 2003 : 205-206. În 1928 Virgil Madgearu făcea un bilanț deosebit de aspru al politicii economice a lui Vintilă Brătianu, conchizând : „Orbit de un fals naționalism economic, dictatorul vieții economice românești de după război a lucrat sistematic la nimicirea operii, ce își închipuia că creiază, prin legile și măsurile sale administrative. Moneda națională, creditul și transporturile – cele trei pârghii ale propășirii economice naționale – au fost subminate neconștient și sistematic” (Madgearu 1928 : 148).

193. Zeletin 1925 : 133-134.

194. *Apud* Báthory 1999 : 138-139. Pentru ostilitatea lui Mihail Manoilescu față de politica economică a lui Vintilă Brătianu, vezi și Manoilescu 1993 I : 59-91. O critică din perspectivă naționalistă a ineficienței naționalismului economic practicat de liberali în Manoilescu 1997 : 328-330.

195. Astfel, potrivit lui Ovidiu Buruiană, Vintilă Brătianu ajunsese el însuși să perceapă neîncrederea celor din jur în politica sa economică naționalistă, iar Gheorghe Duca remarcă faptul că în 1930 această politică nu mai era combătută (nici nu mai era cazul, pentru că cele mai importante măsuri ale sale fuseseră anulate de național-țărăniști), ci „era luată în derâdere” (Buruiană 2007 : 156, nota 49).

În plan concret, **politica național-țărănistă din anii 1928-1931** a inclus atât măsuri pentru atragerea de capitaluri din străinătate în spiritul devisei „porți deschise”, cât și eforturi pentru a folosi cooperarea cu capitalurile internaționale pentru a realiza o creștere economică axată pe agricultură¹⁹⁶. Legislația a fost modificată pentru a oferi capitalului străin egalitate de tratament cu capitalul românesc și pentru a pune în ordine finanțele statului, a fost revizuit tariful vamal în sensul reducerii gradului de protecție vamală și al trecerii la protejarea cu precădere a ramurilor care valorificau producția agricolă autohtonă, au fost contractate credite externe pentru stabilizarea monetară (1929) și apoi pentru dezvoltare (1931). Relațiile cu capitalul străin nu au fost scutite de momente neplăcute, cum au fost obligația de a accepta prezența la Banca Națională a României a unui consilier tehnic francez cu drept de control și de veto asupra plăților sau faptul că România a trebuit să accepte să concesioneze în favoarea partenerilor externi monopolurile statului¹⁹⁷. Filosofia generală a politicii economice național-țărăniste presupunea că ordonarea vieții economice interne și colaborarea economică internațională vor conduce la mărirea potențialului productiv și de export, iar în termeni fizici s-a și realizat o creștere a producției agricole și industriale. O asemenea politică ar fi fost binevenită în anii '20, când conjunctura mondială era favorabilă exporturilor românești. În fapt însă, ea a venit prea târziu, deoarece prețurile la principalele produse de export ale României au scăzut dramatic exact în acești ani, ducând la scăderea veniturilor din export în ciuda creșterii cantităților exportate.

Tabelul III.26. *Exporturile României în anii 1928-1933*

Anul	Cantități totale (mii tone)	Valori totale (milioane lei 1929)
1928	5.886	27.599
1929	7.065	28.960
1930	9.125	28.522
1931	10.047	22.197
1932	9.057	16.722
1933	8.778	14.171

Sursa: Axenciuc : III, 361-362.

Impactul crizei economice nu s-a limitat însă la scăderea valorii exporturilor. Aceasta a coincis cu creșterea anuității datoriei publice datorită marilor împrumuturi din 1929 și 1931¹⁹⁸. S-au adăugat șocurile financiare externe, mai ales impactul falimentului băncii Credit-Anstalt din Viena (1931), care a antrenat o „fugă” a capitalurilor din Europa Central-Răsăriteană, precum și prăbușirea sistemului comerțului internațional prin trecerea tot mai multor țări la politici agresive de asigurare a unei balanțe comerciale active prin

196. În epocă, liniile principale ale politicii economice național-țărăniste au fost sintetizate în Madgearu 1930, care, într-o prezentare a politicii sale economice destinată străinătății, consemna cu năduf : „România a experimentat destul izolarea economică de piețele mondiale, iar statul român a suferit destul de politica economică de a exclude capitalul străin, astfel încât orice amânare în a schimba radical tratamentul legislativ și administrativ față de capitalul străin este de neimaginat” (Madgearu 1930 : viii). O recentă privire sintetică asupra acestei politici la Josan 2004a : 43-49.

197. Murgescu, Constantinescu 1960 : 188-331, 438-542 (capitole de N.N. Constantinescu, Constanța Bogdan și Radu Paul).

198. Axenciuc : III, 705.

devalorizării monetare și restricționarea importurilor. În aceste condiții, menținerea politicii de promovare a colaborării economice internaționale a devenit imposibilă, deși, după cum afirma Virgil Madgearu, „România a rămas fidelă acestei politici economice externe până când urmările adânci ale crizei mondiale n-au mai putut fi oprite în loc și după ce toate celelalte state din Europa Centrală trecuseră la o politică de restricțiuni comerciale și monetare”¹⁹⁹.

Faza a 3-a, care începe în 1932 odată cu introducerea unui set masiv de restricții în domeniul relațiilor economice externe și a durat practic până la sfârșitul epocii interbelice, continuând apoi în alte forme și în timpul războiului și după acesta, a reprezentat o **revenire accentuată la naționalismul economic**. Există totuși deosebiri importante între naționalismul economic al primului deceniu interbelic și cel al anilor 1932-1939. Astfel, în timp ce în anii 1918-1928 adoptarea unei politici economice „prin noi înșine” a reprezentat o opțiune dintre mai multe alternative posibile de politică economică, în anii '30 constrângerile internaționale au fost mult mai mari, iar menținerea unei politici de deschidere economică față de exterior era o variantă complet nerealistă pentru o țară cu nivelul de dezvoltare și poziția geopolitică a României. Faptul că multe dintre politicile economice adoptate în anii 1932-1939 au reprezentat echivalentul a ceea ce în șah sunt „mutările obligate” nu înseamnă că au lipsit cu totul situațiile în care s-a păstrat o marjă de alegere, iar formele concrete în care au fost aplicate aceste politici arată că unele segmente ale elitelor politice și economice din România Mare au folosit prilejurile pentru a-și promova propriile afaceri²⁰⁰. Dincolo însă de aceste avataruri, sensul general de evoluție a economiei României de după 1932 spre un control sporit al statului asupra relațiilor economice externe, impunerea unor bariere netarifare în calea importurilor și axarea prioritară a producției pe satisfacerea pieței interne, stimulată prin comenzi ale statului, a fost determinat în liniile sale fundamentale de condițiile obiective ale situației economice mondiale din anii 1930.

Măsurile de restricționare a relațiilor economice externe²⁰¹ au cuprins introducerea controlului tranzacțiilor cu devize prin intermediul Băncii Naționale a României (începând din 1932), contingentarea importurilor, care în cazul unui număr tot mai mare de mărfuri au fost supuse unui regim de autorizații speciale eliberate de organisme speciale (Comisia superioară de contingentare întemeiată în 1932, urmată apoi de Consiliul superior pentru devize și import) și stimularea exporturilor prin instituirea unor prime de export și a unui

199. ER : IV, 441 (subcapitol de Virgil Madgearu). La sfârșitul aceluiași subcapitol, Virgil Madgearu reia această idee : după ce insistă că guvernele din care a făcut parte au încercat sistematic să se mențină pe linia unui curs „liberal de colaborare economică internațională”, el adaugă : „România a fost cea din urmă țară care a adoptat acest sistem de măsuri [de control și restricționare a comerțului exterior] – treptat și în raport cu necesitățile trezite de consecințele măsurilor celorlalte țări – apare clar că politica economică externă a României a fost rezultatul instabilității situațiunii economice internaționale” și nu rezultatul vreunei dorințe proprii (ER : IV, 450).

200. De altfel, înmulțirea controlului organismelor statului asupra activităților economice a reprezentat un prilej obiectiv pentru sporirea corupției, iar atmosfera nesănătoasă a climatului de afaceri a fost accentuată de exemplele venite din vârful societății, inclusiv din partea „camarilei” regelui Carol al II-lea (Murgescu 1970).

201. Detalii în Dobre 1987 : 9-90 (capitol de Adrian Platon) ; prezentări sintetice în ER : IV, 440-442 (subcapitol de Virgil Madgearu), Puia 1982 : 103-106 și Sută 1996 : 186-189 (capitol de Gabriela Drăgan). Analize nuanțate recente și în Ghiorghită 2002b : 142-166 și Josan 2004a : 76-89.

sistem al importurilor în compensație. În 1933, din cauza epuizării rezervelor valutare, a fost suspendată plata anuităților datoriei publice externe; plățile au fost reluate în 1934, dar sistemul de control asupra ieșirilor valutare i-a împiedicat pe creditori să repatrieze sumele obținute din rambursări și i-a obligat să le folosească în România. Relațiile economice externe ale României s-au bazat într-o măsură crescândă pe acorduri speciale încheiate cu diverse state care trecuseră și ele la controlul schimburilor externe, acorduri prin care se stabileau raporturile de schimb și compensațiile reciproce, forma cea mai strictă fiind aceea a instituirii cliringului, care permitea evitarea folosirii resurselor reduse de valută liber convertibilă. Încheiate deseori ad-hoc și pe termene relativ scurte cu scopul de a rezolva pragmatic diversele probleme curente ale funcționării relațiilor economice externe, aceste acorduri diminuau predictabilitatea afacerilor și favorizau manifestarea arbitrarului birocratic. Ajuns ministru al Economiei Naționale în 1939, Mitiță Constantinescu a constatat că „mulți beneficiari ai permiselor de import nu justificau cu nimic faptul de a obține asemenea permise, pe care le speculau” și realizează o amplă descriere a viciilor administrative și a rețelor practice care funcționau în acest sistem²⁰².

Instituirea controlului statului asupra relațiilor economice externe avea menirea de a împiedica fuga capitalurilor și de a asigura echilibrul balanței plăților externe. Ea reprezenta în mare măsură un răspuns la **retragerile masive de capitaluri efectuate de investitorii străini** în contextul crizei financiare internaționale, mai ales în anii 1931-1932, retrageri evaluate de specialiștii epocii la 12-17 miliarde de lei 1929, adică aproape echivalentul întregului împrumut de stabilizare din 1929²⁰³. Ieșirile de capital, deși restricționate prin controlul exercitat de Banca Națională asupra fluxurilor valutare externe, au continuat în diverse forme și după 1932, una dintre forme fiind subevaluarea exporturilor petroliere în folosul trusturilor internaționale care controlau firmele exportatoare din România²⁰⁴. Dacă politica liberală „prin noi înșine” nu a condus la scăderea semnificativă a ponderii capitalului străin în economia românească, în schimb repatrierile de capitaluri de după 1931 au fost – în pofida eforturilor guvernului român de a opri procesul – mult mai eficiente în această direcție. Reconstituirea ponderii capitalului străin se lovește de considerabile dificultăți documentare și metodologice, care conferă estimărilor făcute de diverși autori un grad semnificativ de nesiguranță²⁰⁵. Potrivit unora dintre aceste estimări, ponderea capitalului străin a scăzut în industria mare de la 70% în 1929 la 40,5% în 1938, în sistemul bancar de la 65% la 25%, iar în comerțul „mare” de la 50% la 43,5%²⁰⁶. Chiar dacă există unele îndoieli cu privire la acuratețea acestor cifre²⁰⁷, este cert faptul că ponderea capitalului străin în economia românească a scăzut mult mai mult în anii '30 decât în deceniul anterior, marcat de „vintilism”²⁰⁸.

202. Constantinescu 1943 : I, 135-147, 153.

203. Axenciuc 1997 : 351.

204. Georgescu-Roegen 1997 : 79.

205. Vezi și comentariile din Axenciuc 2000 : 263-266.

206. Puia 1982 : 175.

207. De exemplu, alți autori estimează participațiile străine la capitalul întreprinderilor industriale din România la 83%, în sectorul bancar la 75%, iar în domeniul asigurărilor la 70% (CEHE : VIII, 924 – capitol de Alice Teichova). Alte estimări parțiale în Bogdan, Platon 1981, Axenciuc : I, 452-454 și Dobre 2003 : 16-21.

208. Gheorghe Dobre consideră că momentul de cotitură a fost anul 1933. Din datele prezentate de el, elementul cel mai spectaculos nu este creșterea ieșirilor de capital străin, ci prăbușirea noilor intrări de capital străin (Dobre 2003 : 22-24).

O reducere similară se poate observa și în ceea ce privește **datoriile externe**. Astfel, România se împrumutase relativ mult înainte de primul război mondial, a acumulat apoi foarte mari datorii în timpul participării la primul război mondial, a reușit să obțină doar relativ puține credite în anii 1920, a contractat apoi două mari împrumuturi externe în 1929 și 1931, după care nu a mai reușit să contracteze noi credite semnificative, rambursând chiar net o parte din datoria sa externă²⁰⁹.

Tabelul III.27. *Datoriile externe ale României*

Anul	Milioane dolari aur	Dolari aur/locuitor
1915	372,1	47
1931/1932	1.022,7	57
1937	571,8	29

Surse : Axenciuc : III, 706 ; CEHE : VIII, 938 (capitol de Alice Teichova).

Per total, rezultatul a fost **scăderea de ansamblu a ponderii capitalului străin în economia românească**, cu mențiunea că partea cea mai mare acestei reduceri s-a realizat în anii 1931-1939.

Tabelul III.28. *Obligațiile financiare externe ale României*

Anii	Milioane dolari aur	Dolari aur/locuitor	% din avuția națională
1912-1914	591,8	79,4	16,7
1920-1922	1.739,0	110,4	30,3
1938-1940	858,7	43,3	9,2

Sursa : Axenciuc 2000 : 272-273.

Desigur, această evoluție nu a fost specifică numai României, ci se înscrie într-un proces mai larg de repatriere a investițiilor occidentale din Europa Central-Răsăriteană, care, la rândul său, a fost parte a unui proces mondial de reducere a ponderii investițiilor de capital în străinătate în al doilea deceniu interbelic²¹⁰. Evident, acest proces nu era sub controlul guvernului României, și ca atare nu poate fi atribuit naționalismului economic românesc, chiar dacă acesta a cunoscut un reviriment în timpul guvernării liberale din 1933-1937²¹¹. Totuși, se cuvine remarcat faptul că naționalismul economic românesc a fost ostil cu precădere față de investițiile străine în România, și rareori a refuzat împrumuturile străine către statul român. Or, la sfârșitul perioadei interbelice raportul dintre datoriile externe ale statului român și investițiile străine directe în economia românească se modificase în favoarea primelor, care au ajuns la circa 67% din totalul capitalului străin investit în

209. De menționat că diverse lucrări prezintă sumele totale ale datoriei externe a României în lei sau în dolari americani curenți, ceea ce obligă la luarea în considerare a inflației puternice în diverse momente ale epocii interbelice. De exemplu, datoria nominală a României a crescut de la 512 milioane dolari SUA în 1933 la 782 milioane dolari SUA în 1936 (Axenciuc : III, 706), dar cvasitotalitatea acestei creșteri se explică prin devalorizarea cu peste 40% a dolarului în 1934.

210. Vezi CEHE : VIII, 911-939 (capitol de Alice Teichova).

211. Vezi, de exemplu, adoptarea în 1937 a unei noi legi a minelor, care relua unele dintre prevederile restrictive ale legii din 1924 (Calcan 1997 : 70-83). O utilă analiză a politicilor industriale de la mijlocul anilor '30 în Arcadian 1936 : 281-370.

România de la circa 53-55% înainte de 1916. Cu alte cuvinte, reducerea investițiilor străine directe a fost mai accentuată decât cea a datoriei publice externe.

Într-o vreme a existat tendința de a prezenta această evoluție ca pe un mare succes, care a redus exploatarea economiei românești de către rapacele capital străin. În realitate, pentru o țară precum România, care nu dispunea de suficient capital financiar, tehnologic și cognitiv, **diminuarea ponderii investițiilor străine directe a fost un handicap**, care a contribuit la stagnarea productivității și la încetinirea ritmurilor de creștere economică.

*

În încheierea acestui subcapitol, doresc să mă refer la un caz special, ilustrativ însă pentru înțelegerea implicațiilor naționalismului economic. Am avut privilegiul de a coordona teza de doctorat a domnului Ion Dumitrașcu despre IAR Brașov²¹². Întreprinderea aeronautică de la Brașov a fost înființată în 1925, în ideea de a asigura României capacitatea de a-și produce singură avioanele necesare apărării naționale. Inițial, capitalul a fost mixt, român și străin, dar în 1938 întreprinderea a fost restructurată ca regie autonomă, deci cu capital aparținând integral statului român. Deși este lăudată în multe lucrări pentru realizările sale tehnice, IAR Brașov a produs în cea mai mare parte avioane după licențe străine, deseori cu motoare sau alte componente importate. Beneficiarul acestor avioane a fost statul român, IAR nevândând nimic la export. Nu se poate estima dacă IAR ar fi avut sau nu șanse să iasă pe piața internațională, deoarece pur și simplu această opțiune nu a fost luată în considerare în epocă. Consecințele limitării la un singur cumpărător au fost negative din punct de vedere economic: IAR a produs numeroase tipuri de avioane solicitate de armată în serii relativ mici, iar faptul că în general în industria aeronautică productivitatea crește odată cu producerea unor serii mari de avioane și repere a făcut ca la IAR randamentele să rămână scăzute, rebuturile să fie multe, iar costurile mari. Pentru statul român procurarea avioanelor de la IAR nu a fost deci o afacere din punct de vedere financiar. Se pot însă aduce unele contraargumente la această evaluare negativă. Unul este argumentul Manoilescu, potrivit căruia utilitatea pentru economia națională a unei activități industriale nu este doar financiară, ci este determinată și de aportul său în ridicarea de ansamblu a nivelului productivității muncii în această economie și în asigurarea unei activități economice interne²¹³. În plus, s-ar mai putea evoca rolul IAR în formarea unei forțe de muncă de înaltă calificare, ca și în constituirea unei tradiții industriale regionale, care au servit și la progresele industriale de după al doilea război mondial, când producția de avioane a fost oprită. Aceste argumente sunt importante, dar ele nu trebuie să ne împiedice să observăm că IAR nu a atins obiectivul principal pentru care a fost creată. Acest obiectiv nu era economic, ci strategico-militar: asigurarea capacității de apărare a țării în domeniul aviației. Experiența celui de-al doilea război mondial este categorică: capacitatea de producție și de modernizare tehnică a avioanelor produse a fost mult sub nevoile războiului, iar aviația militară a României s-a dovedit insuficientă atât pentru susținerea operațiunilor militare de pe frontul antisovietic, cât și pentru apărarea teritoriului național împotriva raidurilor aliate. Desigur, s-ar putea invoca faptul că potențialul României era oricum insuficient într-un război atât de mare, împotriva unor mari puteri precum Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. Observația este justificată și îndeamnă la reflecție asupra raționalității opțiunilor politice ale factorilor de conducere din acea vreme. Din punctul nostru de vedere problema este însă alta. Limitele capacității de producție ale IAR au fost în mare măsură determinate

212. Dumitrașcu 2008.

213. Manoilescu 1986: 239-266.

de focalizarea sa pe satisfacerea unui unic cumpărător : statul român. Soluția economică ar fi fost orientarea încă din perioada interbelică spre export și spre producerea pentru aviația civilă ; o asemenea strategie, dacă ar fi reușit, ar fi îngăduit sporirea capacității de producție, acumularea de resurse financiare și de expertiză care ar fi permis realizarea unor niveluri de producție superioare și pe timp de război. O opțiune vizând maximizarea performanței economice ar fi ajutat deci și la realizarea obiectivelor politico-militare ; naționalismul economic, în felul în care a fost conceput în România interbelică, s-a dovedit și pentru IAR un factor de blocare a dezvoltării.

III.2.3.5. Succesul limitat al anilor '30

Nu totul a fost sumbru și mediocru în dezvoltarea economică a României interbelice. Au existat și faze de creștere economică, atât din anii '20, dar mai ales în anii 1930. Deși atent să nu se lase sedus de mitul succesului economic al României interbelice, Lucian Boia acceptă că înainte de 1938 „fuseseră câțiva ani buni, de dinamism economic și înflorire culturală”, și că „deceniul 1930-1940 s-a remarcat printr-un ritm susținut de modernizare”²¹⁴. **Progrese au fost realizate mai ales în industrie²¹⁵ și în dezvoltarea infrastructurii urbane**, în special în București²¹⁶. Astfel, față de nivelul 1929 = 100, producția industrială în ansamblul său a ajuns la indicele 139 în 1939 (maxima fiind 141 în 1938)²¹⁷. În cadrul industriei, diferențele dintre diferitele ramuri și subramuri au fost apreciabile. Industria extractivă, dominată de producția de țitei, a crescut în anii crizei economice și apoi s-a confruntat cu o epuizare a unora dintre rezervele exploatabile după 1936. Industria prelucrătoare a suferit din cauza scăderii cererii în timpul mării crize economice și a reușit să crească în anii 1932-1938. În cadrul industriei prelucrătoare, unele ramuri au avut o dinamică foarte slabă (de exemplu, industria alimentară a ajuns în 1939 la indicele 111,8 față de 100 în 1929) sau chiar au dat înapoi (industria lemnului era în 1939 la 86,9% față de nivelul din 1929), în timp ce altele au crescut peste medie, cum ar fi industria metalurgică (150,6 în 1939 ; maxima fusese 171,6 în 1938), industria pielăriei (162,6 în 1939) și industria textilă (169,1 în 1939 ; maxima fusese 178,4 în 1937)²¹⁸. În fine, sporul producției de energie electrică, deși cel mai spectaculos, este influențat în mare măsură și de nivelul scăzut de pornire.

Tabelul III.29. *Indici sintetici ai dezvoltării industriale a României (1929-1939) (1929 = 100)*

Anul	Producția industrială în ansamblu	Industria extractivă	Industria prelucrătoare	Industria energiei electrice
1929	100	100	100	100
1930	98	111	96	96
1931	91	121	86	91

214. Boia 2002 : 91, 94.

215. Referitor la dezvoltarea industrială a României Mari, lucrarea clasică rămâne Arcadian 1936 ; analize interesante de epocă la Madgearu 1995 : 95-157 și în ER : III, 591-1052 ; dintre lucrările mai recente, vezi Iovanelli 1975, Lampe, Jackson 1982 : 483-519, Axenciuc 1997 : 273-302, Ghiorghită 2002b.

216. Hitchins 1996 : 369-371 ; Hochstuhl, Wolf 2007 : 83-88 (capitol de Hanna Derer, cu o bogată bibliografie referitoare la dezvoltarea Bucureștiului).

217. Axenciuc : I, 585.

218. Axenciuc : I, 586.

1932	97	127	92	95
1933	110	127	108	104
1934	123	148	118	132
1935	129	149	123	152
1936	134	157	126	168
1937	139	137	133	189
1938	141	132	136	201
1939	139	126	129	213

Sursa : Axenciuc : I, 585.

Dar poate mai sugestiv decât indicațiile acestor indici valorici sunt **evoluțiile cantităților fizice produse**. De exemplu, producția de uleiuri vegetale comestibile, care ajunsese la 21.228 de tone în 1929, a oscilat în anii crizei economice, iar apoi a crescut de la 22.500 de tone în 1933 la 42.108 de tone în 1939²¹⁹. Producția de fire de lână a sporit de la 2.976 de tone în 1929 la 7.596 de tone în 1938, iar la fire de bumbac creșterea a fost și mai spectaculoasă, de la 3.036 de tone în 1929 la 15.264 de tone în 1939 (în recul însă față de maxima de 16.524 de tone din 1938)²²⁰. Producția de ciment a scăzut în anii crizei de la 306.540 de tone în 1929 la 208.320 de tone în 1931 și a crescut apoi la 465.000 de tone în 1939²²¹. Similară a fost și evoluția producției de oțel : 160.782 de tone în 1929, 103.046 de tone în 1932 și 254.227 de tone în 1939 (după o maximă de 263.846 de tone în 1938) ; în cazul fontei variațiile au fost încă și mai mari, de la 72.346 de tone în 1929 la o minimă istorică de 2.013 de tone în 1933 și apoi la 129.308 de tone în 1938 și 114.742 de tone în 1939²²². Lista ar putea continua, dar ne vom mulțumi să menționăm doar câteva date legate de ramuri exponente ale modernității în contextul epocii interbelice : producția de energie electrică a sporit de la 570 milioane kWh în 1929 la 1.212,5 milioane kWh în 1939²²³, numărul abonamentelor de radio a crescut de la 31.740 în 1929 la 259.347 în 1939²²⁴, iar cel al convorbirilor telefonice de la aproape 99,4 milioane în 1929 la 248,9 milioane în 1939²²⁵. Cifrele de mai sus sunt totaluri pe ansamblul economiei naționale. Dacă avem în vedere faptul că populația României a sporit și ea în perioada interbelică, evident că sporurile producției pe cap de locuitor sunt ceva mai mici. Ele rămân însă, cel puțin la produsele selecționate de noi, apreciabile.

Tabelul III.30. *Producția industrială și comunicațiile moderne pe locuitor în România anilor '30*

	Unitatea de măsură	1929	1939
Oțel	kg	9,1	12,7
Lamine	kg	11,0	11,7
Ciment	kg	173,8	233,3
Cherestea	m ³	0,14	0,11
Hârtie	kg	2,4	3,0

219. Axenciuc : I, 387. Maxima interbelică a fost de 44.004 tone în 1938.

220. Axenciuc : I, 388.

221. Axenciuc : I, 390. Maxima interbelică a fost de 510.921 tone în 1938.

222. Axenciuc : I, 393.

223. Axenciuc : I, 392.

224. Axenciuc : I, 380.

225. Axenciuc : I, 375.

Țesături de lână	kg	0,3	0,3
Țesături de bumbac	kg	0,8	1,1
Zahăr	kg	5,1	6,7
Ulei vegetal	kg	0,8	2,1
Energie electrică	kWh	32,3	60,8
Radio	abonamente	0,002	0,014
Telefonie	convorbiri	5,6	12,5

Sursa : Axenciuc : I, 380, 407-409 (rotunjirile ne aparțin).

Aceste sporuri nu sunt însă reprezentative pentru ansamblul economiei românești din anii '30. Alte ramuri industriale, și mai ales agricultura, au cunoscut dinamici inferioare. Într-un fel, această deosebire în ceea ce privește ritmurile de dezvoltare sectoriale a condus la echilibrarea ponderii relative a industriei și agriculturii în cadrul producției materiale : de la un raport de 1 : 2 în anii '20 s-a ajuns la un raport de 51,4% producția agricolă și 48,4% producția industrială în 1938²²⁶. Aproximarea ponderii industriei de cea a agriculturii în cadrul venitului național a făcut ca în unele lucrări să se insiste asupra faptului că în 1938 România reușise „trecerea de la stadiul de țară eminentamente agrară la cel de țară agrar-industrială”²²⁷. În fapt, dincolo de deosebirile dintre cifrele vehiculate de diverși analiști²²⁸, modificarea structurală la nivelul economiei românești a fost destul de modestă.

Tabelul III.31. *Structura venitului național din România interbelică (%)*

Anii	Agricultură	Industrie	Construcții	Servicii materiale
1920-1924	38,9	30,7	7,7	22,7
1925-1929	38,3	32,5	8,7	20,5
1930-1934	41,9	31,5	8,1	18,5
1935-1939	39,4	34,5	9,1	16,7

Sursa : Axenciuc 1997 : 411.

Potrivit acestor date, considerate provizorii de autorul lor până la finalizarea unui *magnum opus* referitor la evoluția produsului intern brut și a venitului național în România modernă, ponderea industriei a crescut cu mai puțin de 4% în ansamblul perioadei interbelice, și aceasta mai puțin pe seama agriculturii (în pofida scăderii prețurilor agricole) și mai mult pe seama serviciilor materiale, categorie în care au fost incluse transporturile, comunicațiile și comerțul. Această constatare confirmă concluzia lui Keith Hitchins, care, pornind de la faptul că în 1939 peste trei sferturi din forța de muncă era activă în agricultură față de 10% în industrie, aprecia că „structura economică de bază a țării nu s-a schimbat în mod semnificativ”²²⁹.

226. IR VIII : 95 (capitol de Vasile Bozga și Victor Axenciuc).

227. Scurtu, Buzatu 1999 : 100 (capitol de Gheorghe Buzatu).

228. Dacă majoritatea specialiștilor consideră că în 1938 ponderea industriei ajunsese la 30-38% din venitul național al României interbelice, un caz extrem este Gheorghe Dobre, care estimează că industria producea numai 16% din venitul național al României anului 1938, față de 38,4% agricultura, 5,7% construcțiile și 39% serviciile (Dobre 1996a : 137) ; diferența dintre el și ceilalți analiști ține probabil de includerea la servicii a unor activități economice care în alte lucrări sunt subsumate producției industriale.

229. Hitchins 1996 : 387.

Privite în context internațional, progresele industriei românești au fost modeste. Astfel, potrivit indicilor de dezvoltare industrială calculați de Paul Bairoch, nivelul producției industriale din România Mare a atins în 1928 4% din cel al Regatului Unit în 1900 și în 1938 5% (Vechiul Regat avusese în 1913 doar 2% din același nivel); dublarea s-a datorat însă în cea mai mare măsură integrării provinciilor care anterior primului război mondial fuseseră sub stăpânire austro-ungară, pe cap de locuitor România înregistrând chiar un ușor recul (indice 11 în 1928 și 1938, față de 13 – Vechiul Regat în 1913), singular în istoria interbelică a Europei (media europeană a crescut de la 45 în 1913 la 76 în 1928 și 94 în 1938)²³⁰. Totodată, la sfârșitul perioadei interbelice România se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa la un număr foarte mare de indicatori relevanți pentru nivelul de dezvoltare industrială.

Tabelul III.32. *Indicatori ai nivelului dezvoltării industriale în România și alte țări europene – 1938*

Țara	Producția netă industrială (dolari/locuitor)	Productivitatea muncii industriale (dolari/ persoană ocupată)	Producția de oțel (kg/locuitor)	Producția de zahăr (kg/locuitor)	Producția de fire de bumbac (kg/locuitor)	Producția de energie electrică kWh/locuitor)
Marea Britanie	140	850	221,5	11,5	10,0	708
Germania	132	810	331,1	26,1	6,0	809
Belgia	99	750	272,2	29,5	8,7	591
Danemarca	86	900	6,9	57,4	?	302
Franța	76	580	149,4	24,2	6,0	500
Cehoslovacia	57	450	121,4	41,8	5,7	267
Irlanda	43	830	?	26,0	?	129
Italia	41	450	53,1	8,0	4,1	355
Ungaria	26	340	70,8	13,9	2,3	121
Polonia	21	400	41,6	13,3	1,8	115
Grecia	?	?	2,8	?	2,2	67
România	13	290	14,0	5,5	0,8	58
Bulgaria	10	300	?	3,6	1,8	37
Iugoslavia	?	?	14,8	4,9	1,2	71
Nivel mediu (după caz, 16-22 țări europene)	78	710	140,5	18,4	5,1	467

Surse: Dobre 1996a: 30, 149, 154, 163, 169; Mitchell 2003: 513-514, 562-563 (calculule și rotunjirile ne aparțin).

Deși datele statistice sunt categorice în a indica menținerea României într-un stadiu de subdezvoltare relativă față de majoritatea statelor europene, anii '30 au adus și unele schimbări calitative în ceea ce privește relațiile economice externe ale țării. Cea mai importantă a fost **reducerea semnificativă a importurilor de produse industriale de consum**. Strâns legată de mecanismele de control al comerțului exterior instituite începând din 1932, această reducere a condus la sporirea gradului de acoperire a pieței interne de

230. Bairoch 1982: 302, 331.

către producția industriei românești. Astfel, ponderea importurilor în asigurarea consumului intern de produse industriale a scăzut de la 34,8% în 1929 la 21,4% în 1938²³¹. Anvergura procesului de substituire a importurilor a variat de la o ramură la alta. În unele ramuri, industria românească asigură aproape tot consumul intern (industria alimentară – 99%, industria materialelor de construcții – 99%, industria pielăriei – 98%), în altele ponderea sa variază între 70 și 85% (industria textilă – 85%, industria chimică – 84%, industria metalurgică – 72%), în timp ce în altele rolul său era minoritar (industria electrotehnică – 25%)²³². În consecință, structura importurilor s-a modificat, scăzând ponderea bunurilor de consum finite și crescând în schimb ponderea materiilor prime și a bunurilor de capital necesare dezvoltării producției interne. Nicolae Georgescu-Roegen a sintetizat astfel această evoluție :

1. Până în 1929 importul de produse finite formează centrul de gravitate al comerțului cu străinătatea. În primii ani, acest import este constituit mai ales din bunuri de consum. Treptat, importul de produse finite se deplasează spre mijloace de producție. Volumul importului de produse finite se menține la un nivel ridicat, în timp ce importul materiilor prime și semifabricatelor urmează o linie ascendentă.
2. Între 1930 și 1934, bunurile de consum nu mai sunt în general importate decât în forma semifabricată. Industria internă termină procesul de prelucrare început aiurea. Volumul importului de produse finite este în categorică scădere, iar cel al produselor semifabricate, în urcare.
3. Începând cu 1935, deplasarea pe scara de producție a importului continuă : importul de materii prime crește paralel cu o scădere a importului de semifabricate. Importul produselor finite este, de asemenea, în urcare ; industria internă își mărește capacitatea de producție, lărgindu-și scara de prelucrare²³³.

Într-un studiu anterior am corelat aceste evoluții cu diversificarea exporturilor spre țări din Orientul Apropiat, cu realizarea unei balanțe comerciale active în tot deceniul 4, cu rambursarea unei părți a datoriilor externe și cu reducerea părții capitalului străin în economia românească, conchizând că ele reprezentau „pași concreți în direcția trecerii României de la periferia la semiperiferia economiei mondiale”²³⁴ ; în tipologia lui Immanuel Wallerstein ar fi fost, desigur, o promovare de la periferie la semiperiferie prin „strategia valorificării conjuncturii favorabile”, adică prin orientarea spre dezvoltare autocentrată și substituirea importurilor în contextul unei recesiuni a economiei mondiale capitaliste²³⁵. Deși chiar și atunci aveam rezerve cu privire la anvergura transformării și la capacitatea României de a menține suficient timp cursul de dezvoltare de tip semiperiferic²³⁶, trebuie să recunoșc faptul că supraestimasesem sensul transformator al acestor evoluții. Pașii concreți în direcția unei dezvoltări de tip semiperiferic erau extrem de timizi, iar dependența de importul de produse industriale de consum a fost înlocuită cu **dependența de importul de utilaje și bunuri de capital**²³⁷. Asociată cu mai vechile forme de dependență față de fluctuațiile cererii mondiale și față de fluxurile financiare internaționale, noua dependență tehnologică a contribuit la menținerea României anilor '30 în rândurile țărilor europene periferice din punctul de vedere al dezvoltării economice.

231. Lampe, Jackson 1982 : 486.

232. Axenciuc 1980 : 497. Analize și grafice pe diverse produse industriale la Ghiorghită 2002b : 194-221.

233. Georgescu-Roegen 1997 : 57.

234. Murgescu, Bonciu 1993 : 545.

235. Wallerstein 1979 : 76-79.

236. Murgescu, Bonciu 1993 : 545-546.

237. Axenciuc 1966 : 698-699.

Caracterul periferic al economiei României interbelice este evidențiat, într-un sens diferit de cel pe care-l are acest concept în teoria lui Wallerstein, și de **ponderea sa relativ modestă în comerțul internațional**. Aceasta variase în jurul a 0,65% pentru Vechiul Regat în deceniul premergător primului război mondial, a scăzut apoi la o medie de sub 0,45% în primul deceniu interbelic și a variat apoi în marja 0,5-1% în anii '30²³⁸. Aparent, avem de-a face cu un recul datorat distrugerilor din timpul primului război mondial și consecințelor Marii Uniri, urmat de o refacere în anii '30. În realitate, rolul comerțului exterior a scăzut considerabil de-a lungul celei mai mari părți a perioadei interbelice. Acest lucru poate fi observat atât prin raportarea volumului comerțului exterior la venitul național²³⁹, cât și prin calcularea volumului comerțului exterior pe locuitor.

Tabelul III.33. *Comerțul exterior al României în perioada interbelică (medii, dolari/locuitor)*

1911-1913	33,9
1921-1925	15,5
1926-1930	20,6
1931-1935	9,2
1936-1940	10,5

Sursa : Axenciuc : III, 609.

Se pot observa cele două perioade de scădere dramatică, urmate de redresări parțiale. Cauzele au fost radical diferite.

În perioada imediat următoare primului război mondial, volumul comerțului exterior pe cap de locuitor a scăzut în România mai ales datorită Marii Uniri. Cifrele pentru anii 1911-1913 se referă doar la Vechiul Regat, care era mult mai orientat spre export decât teritoriile care s-au alăturat României în 1918. Pe de altă parte, realizarea Unirii a făcut ca unele dintre relațiile anterioare între teritoriile românești să treacă de la rubrica de comerț extern la cea de comerț intern, iar strădania spre realizarea unei economii naționale integrate au condus la slăbirea dramatică a legăturilor noilor provincii cu fostele lor metropole. Datele pentru anii 1921-1925 mai reflectă și nivelul scăzut al exporturilor tradiționale de cereale și petrol, în pofida prețurilor ridicate ale acestor mărfuri pe piețele internaționale (vezi *supra*, III.2.3.2 și III.2.3.3). Nu în cele din urmă, apariția unui mare număr de state noi pe ruinele fostelor imperii austro-ungar și țarist a condus prin ea însăși la sporirea volumului de activități înregistrate drept comerț exterior în anii '20 față de perioada de dinainte de 1918, ceea ce a contribuit suplimentar la scăderea relativă a ponderii comerțului exterior al României în cadrul celui european și mondial.

Anii '30 prezintă o situație complet diferită. Volumul comerțului european (și a celui mondial) a scăzut din cauza Marii Crize, iar scăderea nu a mai fost recuperată până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, multe țări încercând să-și refacă economiile prin reducerea dependenței de relațiile economice externe și printr-un grad mai ridicat de autocentrare economică²⁴⁰. Potrivit aprecierii lui Gheorghe Dobre, în anii 1929-1937, „prăbușirea și respectiv revenirea comerțului exterior total românesc au avut loc la cote inferioare, respectiv superioare celor înregistrate în aceeași perioadă de timp de comerțul

238. Axenciuc : III, 602-603.

239. Pentru comerțul exterior am folosit datele din Georgescu-Roegen 1997 : 40, iar pentru venitul național din anii 1926-1938 pe cele din ER : IV, 964 (capitol de Mitiță Georgescu). Reducerea este de la peste 20% în anii 1926-1928 la fluctuații în marja 11-17% în anii 1932-1938.

240. Svernison 1954 : 168-202, 312-313.

exterior total pe plan mondial și european”²⁴¹. Altfel spus, gradul de decuplare a economiei românești din circuitele comerțului internațional a fost mai mic decât media europeană și cea mondială. În realitate, dacă analizăm datele anuale, vom constata că reducerea importurilor României a fost ceva mai mare în anii 1931-1936 și că importurile s-au redresat peste media mondială și europeană abia în 1937-1938; exporturile românești au scăzut mult mai puțin decât media mondială în anii 1931-1936, au crescut în 1937 și s-au prăbușit din nou în 1938²⁴². Dincolo însă de aceste variații și considerații, anii '30 marchează o cotitură în istoria economică a României: „Centrul de gravitate al acestei economii s-a deplasat din sectorul comerțului exterior în cel al producției naționale și al schimburilor interne”²⁴³. Altfel spus, România nu mai era o economie de export, cum fusese Vechiul Regat înainte de 1914, și, la fel ca multe alte state din anii '30, încerca să-și asigure dezvoltarea pe baza resurselor interne și printr-un efort sporit de articulare economică la nivel național.

În principiu, o asemenea **autocentrare economică** era un răspuns rațional la criza economică mondială și la modul asimetric în care economia românească fusese integrată anterior în economia mondială capitalistă. În cazul particular al României se pune însă problema dacă această nouă orientare economică putea să asigure o dezvoltare economică susținută. O asemenea dezvoltare ar fi avut nevoie de resurse semnificative pentru investiții, cu atât mai mult cu cât România avea serioase carențe atât la nivelul capitalului fizic, cât și la cel al capitalului uman. Or, nivelul resurselor mobilizabile era relativ redus. Exporturile tradiționale erau blocate în ceea ce privește posibilitățile lor de creștere, cerealele din cauza restricțiilor de acces pe diferite piețe, iar petrolul din cauza epuizării resurselor exploatabile pe termen scurt și nici o altă marfă nu se profila ca element motor al exporturilor românești²⁴⁴. În mod normal, ștafeta ar fi trebuit să fie preluată de unele dintre produsele industriei în ascensiune. Or, industria românească era incapabilă să concureze cu adevărat pe piețele externe, având în primul rând costuri prea mari și fiind lipsită de rețele și experiență de distribuție la export; în aceste condiții, ea depindea fie de piața internă, fie de comenzile de stat²⁴⁵. Astfel, multe dintre ramurile cele mai dinamice ale industriei românești – metalurgia, construcțiile de mașini, într-o mare măsură industria materialelor de construcții și industria chimică – înfloreau doar pe baza comenzilor de stat, legate de efortul de înarmare²⁴⁶, ceea ce nu oferea perspectiva unei dezvoltări durabile pe termen mediu sau lung. În mod evident, motorul dezvoltării economice ar fi trebuit să devină piața internă, mai ales pentru producția bunurilor de consum. **Cererea internă era însă handicapată de sărăcia lumii satelor.** Constatând faptul că „lărgirea bazei interne” este „condiție *sine qua non* a dezvoltării industrializării”²⁴⁷, Virgil Madgearu observa și că „nu acesta este cazul industrializării României”²⁴⁸. Cauzele erau multiple, de la nivelul redus al productivității agricole și prețul relativ scăzut al produselor agricole (redresarea din a doua parte a anilor '30 a fost insuficientă pentru a ridica în mod semnificativ veniturile și puterea de cumpărare a sătenilor) până la faptul că restricționarea importurilor a făcut ca la multe produse

241. Dobre 1987: 92.

242. Georgescu-Roegen 1997: 67-68.

243. Georgescu-Roegen 1997: 82.

244. Observații categorice în acest sens la Georgescu-Roegen 1997: 54-55 și Constantinescu 1943 III: 5-7.

245. Georgescu-Roegen 1997: 81.

246. Iovanelli 1975: 59-66.

247. Madgearu 1995: 155.

248. Madgearu 1995: 154.

industriale prețurile de pe piața românească să fie mai ridicate decât pe piețele din țările dezvoltate, ceea ce evident limita posibilitatea de absorbție a acestor mărfuri. Verdictul lui Virgil Madgearu este categoric :

Din faptul că în 1938 consumul intern de produse industriale nu s-a ridicat la nivelul celui din 1927, rezultă că industrializarea în loc să ridice capacitatea de cumpărare a populației, a scăzut-o. [...] capacitatea de cumpărare de bunuri de consum a pieței interne este foarte slabă, astfel încât industria bunurilor de consum posedă o capacitate de producție neutilizată, echivalând cu o supracapitalizare relativă, care la rândul ei grevează prețul de cost și contribuie la scumpirea unor articole de primă necesitate, completând astfel cercul vicios²⁴⁹.

Această analiză „la cald” a fost confirmată de cercetările ulterioare. Constatând că protecția acordată industriei naționale și restricțiile la import au condus la sporirea prețurilor la produsele industriale pe piața românească și că producția s-a mărit uneori și „în condițiile diminuării productivității muncii”, Andrei Josan conchide că particularitățile industrializării României au condus în anii '30 „la apariția unei configurații specifice a pieței interne care nu a favorizat creșterea consumului”²⁵⁰. **Lipsa unei perspective solide de dezvoltare economică durabilă** este argumentată tranșant și de Victor Axenciuc :

Astfel, piața națională restrânsă prin scumpetea capitalului, prin veniturile reduse agricole a 80% din populație și protecția ridicată a industriei formau un cerc vicios care limita expansiunea industrială; la rândul său, proliferarea mașinismului în agricultură era frânată de suprapopulația agricolă relativă și lipsa de capitaluri agricole. Apărea astfel o puternică frână în dezvoltarea aparatului național de producție, în ridicarea productivității muncii, condamnând economia la întârziere și decalaj față de statele industriale.

Progresele înregistrate de industria autohtonă, mai însemnate în deceniul patru, s-au datorat, după cum s-a explicat mai înainte, factorilor extraeconomici, pe de o parte reducerii drastice de către stat a importului, care a făcut loc pe piața internă produselor autohtone, iar pe de alta forțării exportului de produse petroliere și forestiere pe piața externă.

Mecanismele economice, care limitau piața internă, apăreau ca o motivație [sic!] esențială a frânării dezvoltării și menținerii subdezvoltării economiei românești.

În concluzie, înapoierea inițială a țării genera o dezvoltare slabă a economiei și acumulări reduse, iar slaba dezvoltare menținea economia națională la periferia statelor dezvoltate, care o foloseau în avantajul lor, fără perspectiva previzibilă de schimbare, de ieșire din această postură²⁵¹.

249. Madgearu 1995 : 191. Observații similare făcea în epocă și Mitiță Constantinescu, care aprecia că protecționismul practicat în România interbelică ducea „la o politică de prețuri interne ridicate și la o scumpire a vieții. Și dacă o atare politică își găsea o justificare în crearea industriilor cu activitate intermitentă și de durată redusă, cum erau de pildă cele specializate pentru fabricarea de armament, la care amortizarea investițiilor trebuia efectuată pe intervalul scurt al celor câțiva ani de durată a activității productive, pentru industriile însă cu funcțiune continuă și permanentă, o atare politică era cu totul antieconomică și contraindicată” (Constantinescu 1943 : III, 99); calificând industriile protejate drept „ciuperci industriale”, el solicita un alt tip de protecționism, care să conducă la ieftinirea costului vieții și deci la lărgirea pieței interne (Constantinescu 1943 : III, 100-113).

250. Josan 2004a : 142-143.

251. Axenciuc 1997 : 408.

III.2.3.6. Responsabilități interne și constrângeri externe

Am arătat până acum faptul că performanța economică a României interbelice a fost modestă. Ajunși în acest punct, se cuvine să ne întrebăm în ce măsură responsabilitatea pentru această situație revine felului cum a fost gestionată România Mare de către elitele sale politice și economice sau dacă nu cumva constrângerile externe au fost prea mari pentru a îngădui un nivel superior de performanță.

După cum am arătat și în subcapitolul III.1, **constrângerile externe** au fost considerabile în Europa interbelică. Ele au afectat toate țările și cu atât mai mult pe cele relativ mici și slab dezvoltate economic, care nu aveau potențialul pentru a putea influența semnificativ conjunctura mondială. Distrugerile provocate de primul război mondial, depresiunea agricolă și apoi criza economică din 1929-1933 au fost realități stihinice, care au lovit puternic un mare număr de țări, inclusiv România. Constrângerile externe au fost considerabile și în alte domenii. În subcapitolele anterioare am evidențiat faptul că guvernele din primul deceniu interbelic au conceput greșit din punctul de vedere al intereselor de ansamblu ale economiei românești politica față de capitalul străin, mai ales în domeniul petrolier; aceasta nu înseamnă însă că – presupunând că guvernele României ar fi adoptat o deschidere totală spre cooperare – totul ar fi fost perfect și că trusturile internaționale nu ar fi căutat să-și maximizeze profiturile proprii, independent de interesele și preferințele României. Un alt set de constrângeri externe a fost cel legat de nevoile de apărare ale țării. România Mare reunise în cadrele sale majoritatea teritoriilor locuite compact de români. Această realizare avusese însă drept revers antagonizarea unora dintre statele vecine – Ungaria, Bulgaria și Rusia (din 1922 Uniunea Sovietică) –, iar amenințarea revizionismului a fost un factor constrângător al cărui impact nu s-a limitat la politica externă înțeleasă în sens clasic, ci a afectat în multiple feluri atât relațiile economice externe, cât și politica internă și modul de alocare a resurselor în interior.

Constrângerile externe nu înseamnă însă că felul în care au reacționat elitele românești în aceste situații era unicul posibil. Marjele de opțiune au fost deseori reduse, dar nu inexistente. Politicile puse în aplicare puteau fi mai mult sau mai puțin adecvate situațiilor concrete în care s-a găsit România interbelică. Intrăm astfel în **domeniul spinos al responsabilităților interne**.

Performanța politică și economică a elitelor României Mari a fost cel mai adesea judecată în **termeni morali**. Deși după 1989 s-a manifestat tendința de a idiliza epoca interbelică, făcând din ea un fel de vârstă de aur a istoriei României, mărturiile păstrate din acea vreme sunt extrem de critice la adresa elitelor politice și economice. Criticii erau diverși ca background sociocultural și orientări ideologice. Putem regăsi aici și oameni de dreapta, și oameni de stânga, și pe un tânăr și exaltat Emil Cioran, și pe un cinic *insider* cum a fost Constantin Argetoianu. Dar poate cel mai bine este să dăm cuvântul unui inginer care a adus contribuții notabile la teoria economică și a scris totodată o importantă monografie despre rostul și destinul istoric al burgheziei românești, Mihail Manoilescu :

Eu cred că dacă România ar ajunge într-o zi printr-o minune să se curețe de toate păcatele și scăderile clasei ei politice conducătoare și dacă s-ar dezbăra, ca prin farmec, de egoism, de intrigă, de corupție, de incompetență și de disprețul pentru mase, totuși, chiar și atunci, țara tot n-ar putea merge bine, dacă oamenii noștri publici nu s-ar lepăda și de neseriozitate ! Să numești în posturile publice cele mai grele prieteni de masă ; să avansezi funcționari incorecți pentru că au intervenit în favoarea lor doamne irezistibile ; să împarți fondurile publice la ziaristi care te adulează ; să treci în

Parlament legi alcătuite de funcționarii tăi și pe care tu nici măcar nu le-ai citit ; să periclitezi, pentru o glumă bună urmată de aplauze, un interes de stat, să vii în fruntea unui departament atunci când nimic nu te cheamă acolo ca să primești audiențe prelungite cu o notă galantă ; să accepți la inspecțiile făcute în țară ca subalternii să-ți aranjeze mese ce încep ca un banchet oficial și sfârșesc ca un chef de mahala, iată atâtea și atâtea forme de neseriozitate care pot părea anodine dar care, în realitate, sapă în chip nevăzut prestigiul conducătorilor față de mulțimea ce vede și înțelege totdeauna mai mult decât îngăduie distanța la care e ținută²⁵².

Nu numai contemporanii, ci și istoricii de mai târziu aveau să fie deosebit de critici în legătură cu profilul moral al elitelor politice și economice din România interbelică²⁵³. Critica în termeni morali, acuzele justificate de corupție și de lipsă de atașament față de valorile democratice nu sunt însă suficiente pentru a postula răspunderea acestor elite pentru lipsa de performanță economică. Teoretic, ar fi fost posibil ca și liderii lipsiți de moralitate să implementeze politici economice eficiente. Dincolo însă de această posibilitate, neconcretizată de altfel, mai important ni se pare să evaluăm adecvarea sau, dimpotrivă, inadecvarea politicilor aplicate la nevoile reale ale economiei României interbelice.

Un prim aspect care ne izbește atunci când examinăm politicile economice ale României interbelice este **lipsa de îndrăzneală conceptuală**. Ideile economice revoluționare fie nu au apărut, fie nu au fost niciodată puse în practică atunci când au fost formulate. Structura de cheltuieli a bugetelor statului a rămas în linii mari aceeași de-a lungul întregii perioade²⁵⁴, evidențiind incapacitatea guvernărilor de a lega ideile lor de reformă economică de schimbări semnificative în raporturile dintre marile grupe de cheltuieli bugetare. Chiar și atunci când au fost concepute și puse în aplicare politici economice coerente, acestea au fost gândite „în principiu” și nu au fost adaptate la imperatiile constrângerii economice mondiale. Un observator avizat, cum a fost Henry Roberts, observa faptul că **atât politicile liberale din anii 1922-1928, cât și cele național-țărănistice din 1928-1931, au fost defazate față de evoluțiile economice mondiale**.

252. Manoilescu 1993 : I, 77.

253. Din motive lesne de înțeles, nu vom lua în seamă criticile exprimate de istoricii aserviți regimului comunist. Ni se pare însă semnificativ faptul că opinii extrem de severe au fost exprimate și de către autorul principalei sinteze de istorie a românilor publicate în exil, Vlad Georgescu, și de către autorul celei mai citite sinteze de autor de după 1990, Florin Constantiniu. Astfel, Vlad Georgescu apreciază că noile elite interbelice, în loc „să consolideze România Mare, în fapt au distrus-o, cu mult înainte de dezmembrarea ei de către puterile totalitare și sateliții lor” (Georgescu 1992 : 222), iar Florin Constantiniu consideră că România interbelică a preluat fără rest racilele clasei politice din Vechiul Regat, astfel încât „societatea românească, în ansamblul ei, a intrat în noua perioadă ca un organism mâncat de boli lăuntrice, ascunse de către cei chemați să o diriguiească” (Constantiniu 1999 : 296). Un alt punct de vedere, mai nuanțat, dar care insistă tot pe răspunderea morală, a fost exprimat de Sorin Alexandrescu. El pornește de la ideea că sistemul politic era prea complex pentru a putea fi controlat cu adevărat de unul sau altul dintre actorii istorici, precum și de la prezumția de sinceritate a respectivilor actori, dar insistă totodată pe nevoia de a corela prezumția de nevinovăție politică cu răspunderea morală : „Dacă agentul istoric este, politic, nevinovat, în sensul că acțiunea lui decurge logic din sistemul lui normativ, aici el putând greși, dar neputând fi vinovat, același agent este, moral, responsabil pentru fapta sa, în sensul că, aici, el nu doar greșește, ci chiar este vinovat (când este) pentru ceea ce întreprinde” (Alexandrescu 1998 : 19).

254. Cf. Axenciuc : III, 662-663.

Liberalii s-au angajat într-o politică de naționalism economic și semiautarhie exact în acei ani în care Europa făcea un ultim eșuat efort de restabilire a vechii ordini economice. Național-tărăniștii, când au venit la putere, au căutat să schimbe politica românească exact atunci când economia europeană evolua spre un nou stadiu de naționalism economic²⁵⁵.

Sintetizând, statul român, deși a încercat să facă multe în primul deceniu interbelic, a avut în multe privințe o acțiune regresivă asupra forțelor economice. Încercarea național-tărăniștilor de îndreptare a situației a fost compromisă pe de o parte de incoerențele politicii lor economice²⁵⁶, și pe de altă parte – în mod decisiv – de impactul crizei economice mondiale. Reorientarea politicii economice de la liberalismul promovat de național-tărăniști în anii 1928-1931 la restricționarea relațiilor economice externe și dirijarea crescândă a economiei de către stat s-a produs și ea cu destulă întârziere față de momentele când alte state europene adoptaseră măsuri similare. Virgil Madgearu laudă chiar faptul că național-tărăniștii au încercat cât au putut să respecte principiile liberalismului economic²⁵⁷, iar Nicholas Georgescu-Roegen constata și el faptul că „introducerea controlului schimburilor n-a fost un act spontan de politică comercială, ci o reacție față de forțele depresive ale economiei mondiale”²⁵⁸. În contextul anilor '30, când nivelul constrângerilor externe era mult mai mare decât în deceniul anterior, statul român și-a asumat un rol mult mai activ în stimularea dezvoltării economice. Deși nivelul și ponderea cheltuielilor bugetare destinate economiei nu au crescut semnificativ²⁵⁹, totuși ele au fost compensate prin sporul cheltuielilor militare²⁶⁰ și prin rolul comenzilor de stat legate de nevoile înarmării. Impresia unei coerențe economice sporite este totuși destul de înșelătoare. Deși s-au multiplicat controalele și reglementările, precum și structurile birocratice, studiile și luările de poziție ale diverselor organizații socioprofesionale, deși mulți specialiști cereau o coordonare economică mai fermă și chiar elaborarea unui plan economic național, rezultatele au fost modeste. Astfel, în februarie 1937 o dezbatere organizată de Asociația Generală a Economistilor din România pe tema planului industrial și raționalizării se încheia, după ample discuții, cu concluzia că „nu știu dacă sub regimul politic în care trăim, când nu poate fi asigurată nici o continuitate în organizarea unui plan economic general, se va pune ordine și în economia noastră națională”²⁶¹. O observație similară făcea și un observator extern avizat, Henry Roberts :

255. Roberts 1951 : 169.

256. Argumentele esențiale pentru această incoerență au fost enunțate în Müller 2001 ; pentru o perspectivă din interior, vezi și observațiile nuanțate din Gafencu 1991 : 29-48, 73-79, 110-120, 184-210.

257. ER : IV, 441, 450.

258. Georgescu-Roegen 1997 : 82.

259. Axenciuc : III, 659-660, 663.

260. În unele lucrări se evidențiază faptul că în anii '30 au crescut spectaculos cheltuielile militare, de la 23,2% în 1934/1935 la 32% în 1937/1938 și 36,2% în 1938/1939 (Lampe, Jackson 1982 : 501) ; trebuie totuși să observăm faptul că anul financiar 1934/1935 a fost acela în care cheltuielile militare ale României au atins minimul absolut din deceniul 4, atât în termeni absoluți, cât și în termeni relativi (cf. Axenciuc : III, 672, 675), ceea ce face ca tendința de creștere a cheltuielilor militare să pară mai amplă decât ar fi fost dacă s-ar fi luat drept element de referință un alt an.

261. AGER 1937 : 485 (afirmația îi aparține lui Gheorghe Șușnea). În ceea ce privește regimul politic, trebuie observat faptul că această afirmație este făcută în al patrulea an al uneia dintre cele mai stabile guvernări ale României interbelice, cea condusă de Gheorghe Tătărescu, care încerca aplicarea principiilor neoliberalismului pentru stimularea dirijată de stat a dezvoltării economice.

„nu există prea multe dovezi care să ateste vreo politică economică cuprinzătoare”²⁶². Ideea coordonării dezvoltării economice de către un organism centralizat s-a conturat cu dificultate și a făcut obiectul a numeroase controverse în epocă²⁶³. Abia în 1936 guvernul PNL a impus înființarea unui Consiliu Superior Economic²⁶⁴, dar rolul acestuia a fost destul de modest. Un Minister al Economiei Naționale a fost întemeiat abia în 1938, iar strădaniile lui Mitiță Constantinescu de a pune în aplicare o politică economică coerentă au avut un efect limitat²⁶⁵; era de altfel și foarte târziu, declanșarea celui de-al doilea război mondial și intrarea României în zona de influență politico-militară și economică a Germaniei reducând la zero șansele unei dezvoltări autocentrate.

Unul dintre handicapurile României interbelice a fost **polarizarea socială**. În lipsa unor studii aprofundate, este greu de afirmat categoric cum a evoluat aceasta pe ansamblul epocii interbelice în raport cu perioada de dinainte de 1914. În mod cert, reforma agrară a contribuit la diminuarea polarizării în mediul rural; pe de altă parte însă, scăderea productivității agricole și foarfecele prețurilor, defavorabil produselor agricole în cea mai mare parte a epocii interbelice, a contribuit la sărăcirea relativă a populației rurale și la sporirea disparităților dintre sat și oraș. De altfel, majoritatea observatorilor au perceput România interbelică drept o **țară a contrastelor sociale și economice**²⁶⁶. Atunci când contrastăm satele și mahalalele sordide cu splendoarea occidentală a centrului Bucureștiului și chiar cu unele dintre celelalte orașe, am putea fi tentați să considerăm că elitele politice și economice poartă răspunderea principală pentru penuria în care au trebuit să trăiască majoritatea locuitorilor României Mari. Ideea că nivelarea veniturilor burgheziei și orășenilor în general ar putea lăsa surplusuri semnificative pentru ridicarea satelor a fost combătută în epocă cu argumente economice²⁶⁷, dar discuția referitoare la acest aspect nu epuizează problema responsabilității elitelor politice și economice pentru sărăcia sătenilor. Marea problemă este aceea a măsurii în care aceste elite au încercat să micșoreze disparitățile, să ridice nivelul de viață al sătenilor și al orășenilor din mahalale mai aproape de cel de care se bucurau ele. Verdictul oferit de Mitiță Constantinescu, guvernator al Băncii Naționale a României în anii 1935-1940 și ministru în mai multe guverne, este sever:

Și burghezia târgurilor și orașelor tot fuge înainte, realizând și împrumutând, năvalnic și fără selecțiune, toate formulele noilor și schimbătoarelor aspecte de civilizație; tot uită mereu să-și mai aducă aminte, să-și mai întoarcă privirile îndărăt; iar când a făcut-o, a fost rapid și superficial: nici nu s-a întors pozitiv către sate, nici nu a mai apropiat satul de ea, nu a realizat micșorarea simțitoare a distanței de civilizație dintre sat și oraș, dintre țărâtime și burghezie²⁶⁸.

262. Roberts 1951 : 344. Mai multe argumente pentru această lipsă de coerență la Lampe, Jackson 1982 : 499-500.

263. Pentru dezbaterile de epocă legate de conceptul *economiei dirijate*, vezi Saizu 1987. Opiniile referitoare la ideea coordonării și la trecerea la dezvoltarea planificată a economiei naționale sunt analizate în Saizu 1991 : 70-99.

264. Avatarurile trecerii prin Parlament ale legii referitoare la Consiliul Superior Economic sunt analizate în Maner 1997 : 367-373.

265. Constantinescu 1943 : III, 331-354.

266. Tema contrastelor este exemplar ilustrată de albumele de fotografii : vezi Pragher 1943 și Hochstuhl, Wolf 2007.

267. Astfel, Mihail Manoilescu argumenta faptul că sporul de eficiență economică adus de organizarea activităților economice de către burghezie este incomparabil mai mare decât surplusul de consum din partea acesteia (Manoilescu 1997 : 209-228).

268. Constantinescu 1943 : II, 333.

Pe de altă parte, nici acuza de „nesimțire socială” care ar putea fi adusă acestor elite nu este suficient fundamentată și nici nu poate fi aplicată pausal. Au existat în perioada interbelică un număr mare de membri ai elitelor politice, economice și culturale, care au pledat pentru îmbunătățirea situației celor care se zbăteau în lipsuri. S-au realizat progrese semnificative în constituirea unui sistem de asigurări sociale, iar în 1938 Casa centrală a asigurărilor sociale a depășit cifra de un milion de asigurați²⁶⁹, este adevărat concentrați aproape exclusiv în mediul urban. În sprijinul ideii unei compasiunii sociale a elitelor se pot invoca și alte măsuri, cum ar fi bursele pentru elevii și studenții merituoși sau legile de conversiune a datoriilor agricole. Pe de altă parte, bugetul statului a fost în toată epoca interbelică un formidabil mecanism de redistribuire a mijloacelor dinspre mediul rural spre mediul urban, contribuind astfel la accentuarea contrastelor sociale și compromițând în mare măsură intențiile idealiştilor care încercau să-i ajute pe săteni. Chiar un apologet al burgheziei române, cum a fost Mihail Manoilescu, recunoaște categoric faptul că bugetul, alimentat mai ales din impozitele plătite de săteni, a fost consumat în cea mai mare parte pentru folosul orașelor, fiind astfel „semnul cel mai concret al gradului de exploatare a satelor de către orașe și a maselor populare de către burghezie”²⁷⁰. În contextul egoismului de care au dat dovadă deseori elitele urbane în raport cu masele rurale și urbane, apelurile ca elementele burgheze să-și asume dezvoltarea satelor nu au lipsit totuși. Astfel, Mitiță Constantinescu cerea aproape patetic: „Așadar, burghezia conducătoare a orașelor, are îndatorirea să desăvârșească procesul de întoarcere a preocupărilor primordiale și hotărâtoare către sat, și de readucere, de ridicare a acestuia la nivelul economic și de civilizație ce i se datorează”²⁷¹. Același autor însă, după ce laudă activitatea unora dintre miniștrii Agriculturii din România interbelică și progresele reale ale științei agronomice, constată că efectul practic al acestora a fost ne semnificativ:

Spre marele nostru regret însă, această masă de cunoștințe, de știință, de soluții și planuri agricole n-a putut să străbată, adânc și larg, pe terenul practic al gravelor preocupări și probleme din acest sector [agricultura – BM], ci au fost reținute, fie în păienjeniișul unui funcționarism agricol, care bântuie ministerul de resort, fie au fost sensibilizate și intimidat de preocupările politico-electorale, fie au fost curmate, prin lipsa de continuitate, ce caracterizează viața noastră publică²⁷².

Polarizarea nu era doar – și nici măcar în primul rând – o problemă de echitate socială. Ea constituia un **handicap pentru orice strădanie de ridicare a eficienței economice**. Sărăcia lumii rurale împiedica investițiile în inventarul agricol, iar nivelul scăzut al productivității agricole deprima grav nivelul tuturor indicatorilor macroeconomici. Totodată, penuria puterii de cumpărare constituia un handicap major și pentru dezvoltarea industriei, iar dinamica insuficientă a industriei împiedica absorbirea de către orașe a suprapopulației relative din mediul rural.

Faptul că o distribuție ceva mai echilibrată a veniturilor în cadrul societății ar fi fost mai eficientă din punct de vedere economic este atestat și de **cazul Bulgariei**. Atenția asupra

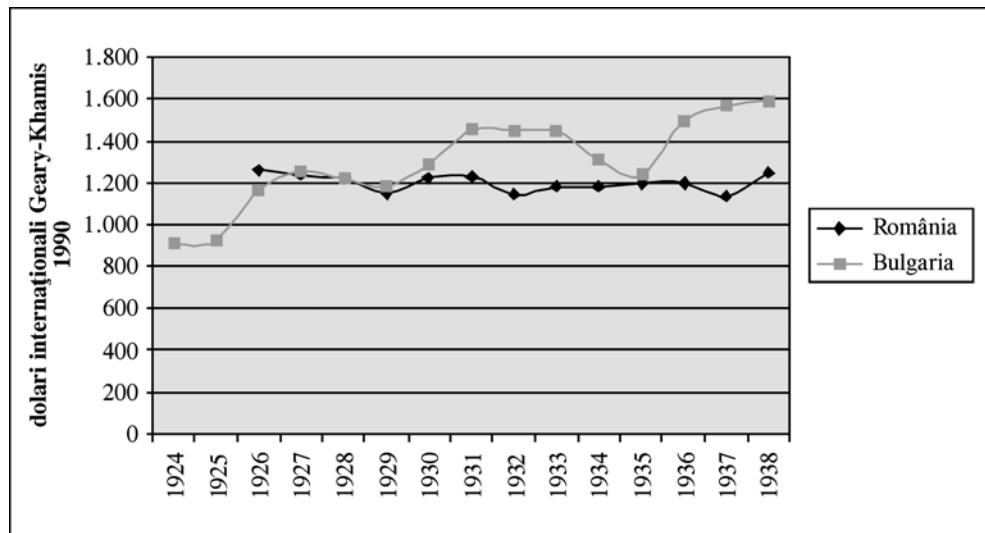
269. Axenciuc : I, 561.

270. Manoilescu 1997 : 259.

271. Constantinescu 1943 : II, 335.

272. Constantinescu 1943 : II, 323. Același contrast între numărul mare de idei cu potențial inovator și nivelul extrem de modest al încercărilor de valorificare practică a acestora, nu numai în agricultură, ci în ansamblul vieții economice, a fost constatat și de cercetătorii de mai târziu ai economiei României interbelice (Saizu 1991 : 267).

acestui caz ne-a fost atrasă de o afirmație a lui Marvin Jackson, care aprecia că performanța economică a Bulgariei în perioada dintre criza economică și al doilea război mondial a fost net superioară celei a României²⁷³. Am verificat această afirmație cu estimările macroeconomice ale lui Angus Maddison.



Sursa : Maddison 2003 : 100.

Figura III.5. *Produsul intern brut/locuitor în România și Bulgaria în epoca interbelică*

Dincolo de discuțiile referitoare la cifrele lui Angus Maddison pentru Bulgaria²⁷⁴, imaginea este clară : Bulgaria nu numai că a recuperat rămânerea în urmă față de România, dar a și cunoscut o dezvoltare robustă în a doua jumătate a anilor '30²⁷⁵. Din punct de vedere moral sau al compasiunii sociale, elitele politice din Bulgaria nu au fost mai bune decât cele din România ; dimpotrivă chiar, felul în care ele au reacționat împotriva guvernării agrariene a lui Stamboliiski a atins culmi de violență nemaiîntâlnite în România anilor 1920. În schimb, **Bulgaria a stat mai bine decât România în ceea ce privește progresele agricole și capitalul uman**²⁷⁶. Ambele avantaje comparative ale Bulgariei își au originea în structura socială fixată în această țară imediat după eliberarea de sub stăpânirea otomană, prin care țărănimia controla cea mai mare parte a proprietății funciare și avea drept de vot. Forța socială și politică a țărănimii a făcut ca Uniunea Națională Agrară din Bulgaria să

273. Lampe, Jackson 1982 : 457.

274. Astfel, Martin Ivanov și Adam Tooze au propus revizuirea în sus a cifrelor indicate de Angus Maddison pentru cea mai mare parte a epocii interbelice (Ivanov, Tooze 2007 : 683) ; această corecție nu modifică deloc imaginea unei creșteri economice semnificative în Bulgaria, mai ales în a doua jumătate a anilor '30.

275. Trebuie notat faptul că seriile lui Angus Maddison, Martin Ivanov și Adam Tooze sunt divergente față de datele mai vechi referitoare la venitul național, care au stat și la baza comparațiilor din Dobre 1996a : 138.

276. Acolo unde nu se indică alte surse, informațiile referitoare la economia și societatea bulgară se bazează pe Lampe, Jackson 1982 : 329-519.

devină încă din primul deceniu al secolului XX un partid de masă bine organizat și cu o puternică reprezentare în Parlament, cu o orientare pacifistă, care după aventurile militare eșuate din timpul celui de-al doilea război balcanic și a primului război mondial a putut prelua puterea la începutul epocii interbelice. Deși guvernarea agrariană s-a încheiat tragic prin lovitură de stat militară din 1923, totuși raporturile de putere din societatea bulgară erau de așa natură, încât elitele politice nu s-au putut angaja pe calea favorizării industriei în dauna agriculturii și au acordat o atenție continuă ridicării nivelului de productivitate agricolă. Randamentele la cereale au crescut apreciabil, stimulate de importurile de utilaje agricole și – în a doua parte a anilor '30 – de îngrășăminte chimice. La fel de important a fost faptul că agricultura din Bulgaria s-a diversificat mai mult decât cea din România, în anii '20 sporind considerabil suprafețele cultivate cu tutun, iar în deceniul următor, când prețul tutunului a scăzut în contextul crizei economice, suprafețele cultivate cu legume și cu bumbac. În plus, agricultorii bulgari au avut un acces mai bun la credit, datorat printre altele dezvoltării net superioare a cooperativelor în Bulgaria²⁷⁷. Bulgaria s-a ilustrat în perioada interbelică – de fapt, încă din anii 1890 – prin investiția masivă în sistemul de educație, care a făcut-o să aibă un număr mai mare de cadre didactice la 1.000 de locuitori și o rată de alfabetizare superioară atât față de România, cât și față de Serbia/Iugoslavia. Superioritatea Bulgariei la nivelul capitalului uman se poate observa și în declinul mai timpuriu al mortalității, ca și în reducerea semnificativă a natalității în anii '30, care i-a făcut pe analiști să considere că la sfârșitul epocii interbelice Bulgaria realizase în esență tranziția demografică. Nu în cele din urmă, alfabetizarea și atenția acordată în sistemul educativ cunoștințelor tehnice, agricole și economice au contribuit la progresele agricole din Bulgaria anilor '30. În concluzie, deși la sfârșitul epocii interbelice Bulgaria continua să fie o țară majoritar rurală, transformările realizate – intensificarea agriculturii, tranziția demografică și realizarea în linii esențiale a alfabetizării – făceau ca această țară să fi îndeplinit prerechizitele necesare pentru trecerea de la creșterea economică extensivă la o creștere accelerată, capabilă să susțină sporuri semnificative pe cap de locuitor²⁷⁸.

Deosebiriile dintre Bulgaria și România, țări supuse unui set asemănător de constrângeri externe, în ceea ce privește ritmurile de creștere economică și transformările economico-sociale structurale sugerează faptul că nu trebuie să subestimăm capacitatea elitelor din diversele țări de a influența nivelul lor de performanță economică din perioada interbelică. Dar înainte de a trage concluzii despre răspunderile interne pentru eșecul economic relativ al României Mari, se cuvine să vedem cum au evoluat și alte state în perioada interbelică.

III.3. Comparații europene

III.3.1. *Danemarca – consolidarea statutului de țară dezvoltată*

Primul război mondial a pus Danemarca într-o situație extrem de delicată²⁷⁹. Majoritatea opiniei publice era mai degrabă antigermană, dar toată lumea era conștientă că Danemarca nu ar fi putut să opună o rezistență semnificativă în cazul unei invazii germane. De aceea,

277. Performanța superioară a agriculturii bulgare îl făcea pe Virgil Madgearu să scrie despre valoarea de exemplu a acestei țări pentru România (Madgearu 1995 : 267).

278. Ivanov, Tooze 2007 : 697-698.

279. În prezentarea situației Danemarcei în timpul războiului ne-am bazat mai ales pe Jones 1986 : 102-115.

guvernul a proclamat imediat neutralitatea strictă a țării și a solicitat opiniei publice să evite orice manifestații care ar fi contravenit acestei poziții. Acceptarea și respectarea neutralității daneze de către beligeranți nu rezolva însă toate problemele generate de război. Din punct de vedere economic, Danemarca era o țară cu o economie deschisă, integrată în circuitele economice mondiale, dar totodată lipsită de multe resurse necesare funcționării normale a unei economii moderne, și deci în foarte mare măsură dependentă de importul de materii prime din exterior. Menținerea legăturilor economice externe era deci foarte importantă pentru Danemarca. Această situație era însă complicată de faptul că principalii parteneri economici externi erau Marea Britanie și Germania, care se aflau în război și au dat foarte curând războiului o dimensiune economică, britanicii blocând comerțul maritim al Germaniei, iar germanii trecând la războiul submarin pentru a submina aprovizionarea Marii Britanii. Riscul era deci mare ca Danemarca să fie o „victimă colaterală” a războiului. Pe de altă parte, ambii beligeranți erau interesați în cooperarea economică cu Danemarca. Britanicii aveau nevoie de importurile alimentare din Danemarca, iar germanii au constatat că Danemarca putea să fie una dintre porțile prin care să se aprovizioneze cu mărfuri care nu mai puteau fi aduse direct în Germania din cauza blocadei navale britanice. Prin urmare, guvernul danez a fost capabil să negocieze un aranjament, prin care germanii promiteau într-o primă fază să nu se opună comerțului danez cu Marea Britanie, iar britanicii au acceptat ca danezii să-și continue aprovizionarea pe mare, îndeosebi din Statele Unite, cu condiția ca materiale sensibile pentru economia de război să nu fie reexportate spre Germania. Pe această bază, primii doi ani ai războiului au fost relativ prosperi pentru Danemarca, deși prețurile au crescut, iar guvernul a trebuit să ia un prim set de măsuri de regularizare și de înfrânare a tendințelor speculative. Situația s-a înrăutățit în 1917, odată cu adoptarea de către Germania a războiului submarin total, cu rechiziționarea de către britanici a unei părți din flota neutrilor pentru aprovizionarea Marii Britanii, cu intrarea în război a Statelor Unite și cu agravarea crizei economice în Europa continentală, mai ales în Germania. Un aspect oarecum periferic al acestei situații de criză a fost incapacitatea de a mai controla teritoriile de peste mări, ceea ce a condus la vânzarea coloniilor din Marea Caraibelor către Statele Unite și la acceptarea independenței Islandei cu condiția păstrării pentru 25 de ani a uniunii personale sub domnia regelui Danemarcei. Mai grave au fost pierderile navale – 33 de vase au fost scufundate numai în aprilie 1917, și mult mai multe în perioada care a urmat, până la sfârșitul războiului fiind pierdute nave cu un deplasament total de 282.000 de tone, deci circa jumătate din capacitatea flotei daneze de dinainte de război. În ciuda eforturilor guvernului de a menține un anume control, prețurile au crescut foarte mult și au trebuit introduse raționalizări pentru multe produse, îndeosebi pentru combustibili. Situația a devenit deosebit de dificilă în orașe, iar aceasta, împreună cu influența revoluțiilor din Rusia și Germania, a condus la o radicalizare a mișcării muncitorești și la o sporire a rolului sindicatelor.

Perioada care a urmat primului război mondial a fost deci agitată în Danemarca. Este adevărat, epoca interbelică a început cu recuperarea unei părți din Schleswig ; deși agitația naționalistă pe această temă era mare, guvernul danez a căutat o soluție care să nu împovăreze inutil relațiile pe termen lung cu Germania, și a preferat ca soarta provinciei să fie decisă prin referendum de populația locală. Cum studiile anterioare indicau că părerile populației erau împărțite, s-a căzut de acord să se organizeze două referendumuri separate, unul pentru zona de nord a provinciei, cu populație majoritar daneză, și altul pe circumscripții mici pentru comunitățile din partea sudică a provinciei. În urma referendumului, nordul s-a reunit cu Danemarca, iar sudul a votat să rămână parte a Germaniei. Gestionarea cu succes a problemei Schleswigului nu a fost de natură să calmeze tensiunile politice interne.

Peisajul politic din primul deceniu interbelic, dominat de patru partide – Conservator Popular, *Venstre* (Liberal-Social), Radical și Social-Democrat –, dintre care nici unul nu a reușit să dobândească majoritatea absolută, a fost caracterizat de o relativă instabilitate guvernamentală. Mult mai grave au fost însă **dificultățile economice**: inflație, turbulențe în sistemul bancar ca urmare a faptului că unele bănci comerciale angajaseră operațiuni riscante în febra speculativă din timpul războiului, greve și agitație socială în rândurile muncitorilor industriali, șomaj și intensificarea concurenței externe. Deși aceste probleme au fost abordate prin politici economice mai degrabă conservatoare, pe ansamblul primului deceniu interbelic se poate aprecia că performanța economică a Danemarcei a fost destul de bună²⁸⁰. Au fost depășite două crize scurte – produsul intern brut a scăzut în 1921 și în 1925 – a fost asanat sistemul bancar (cu prețul intervenției băncii naționale și apoi direct a guvernului, ceea ce a însemnat emisiuni monetare inflaționiste), a fost apoi realizată o stabilizare monetară deflaționistă, au fost calmate relațiile industriale (printre altele și prin legiferarea săptămânii de lucru de 48 de ore în 1920, prin introducerea pensiei pentru dizabilitați fizice în 1921 și prin schimbarea în 1922 a legii referitoare la pensiile pentru limită de vârstă), a fost efectuată o minireformă agrară, prin care s-au distribuit circa 9.300 de mici proprietăți agricole de câte 3-4 hectare fiecare²⁸¹, și per total a fost obținută o creștere destul de robustă a produsului intern brut. Explicațiile succesului sunt multiple: politica de limitare a salariilor în sectorul public, disponibilitatea capitalurilor externe, esențiale pentru redresarea coroanei daneze din 1925, și mai ales sporurile impresionante ale productivității agricole. Folosirea semințelor selecționate și a îngrășămintelor au îngăduit sporirea productivității la hectar a producției vegetale în medie cu 3-4% pe an, ceea ce la nivelul unui întreg deceniu a fost semnificativ. Progrese au fost realizate și în creșterea animalelor. Astfel, cantitatea de unt obținută în medie de la o vacă a sporit de la 109 kg anual în 1914 (și doar 73 kg anual în 1919) la 131 kg anual în 1928. Producția de cereale a crescut cu aproape 40% în intervalul 1921-1929, cea de lapte de la 3,5 milioane de tone în 1914 (și doar 2,6 milioane de tone în 1920) la 5,4 milioane tone în 1930, cea de carne de vită de la 123.000 tone în 1914 (104.000 de tone în 1920) la 145.000 de tone în 1930, iar cea de carne de porc și derivate de la 217.000 de tone în 1914 (doar 99.000 de tone în 1920) la 422.000 de tone în 1930²⁸². Pe această bază, exporturile de produse animaliere au crescut și ele considerabil, la sfârșitul anilor 1920 exporturile de unt fiind în medie cu 50% mai mari decât cele din 1900-1914, iar cele de vite vii, de produse din carne de porc și de pui dublându-se; de remarcant că sporul cantităților exportate a continuat chiar și după ce prețurile au început să scadă²⁸³. Creșterea industrială a fost și ea substanțială, de aproape 50% în termeni valorici, la prețuri constante. Situația a diferit însă de la o ramură industrială la alta. Sectorul textil a avut de suferit din cauza competiției externe, iar construcțiile navale, care cunoscuseră un mare avânt în timpul războiului și imediat după încetarea acestuia, au intrat și ele în recensiune din cauza reducerii cererii mondiale. În schimb, o mare dezvoltare au cunoscut măcelăriile, industria cimentului și mai ales industria electrotehnică.

Per total, **creșterea din anii '20** a fost realizată păstrându-se structura economică anterioară primului război mondial, în cadrul căreia agricultura era ramura economică principală, exporturile de produse animaliere aveau rolul de locomotivă a economiei, iar

280. Acolo unde nu este indicată altă sursă, în prezentarea situației economice din anii '20 ne-am bazat pe datele din Johansen 1987: 26-39.

281. Skrubbeltang 1953: 268-280.

282. Skrubbeltang 1953: 296.

283. Skrubbeltang 1953: 297-298.

fermierii și cooperativele erau principalii agenți ai prosperității țării. Acest tip de creștere economică începea însă să-și epuizeze potențialul. De pe la mijlocul anilor '20, prețurile agricole au început să scadă. Inițial s-au micșorat prețurile la cereale, ceea ce, pentru o țară care importa cereale atât pentru consumul uman, cât și pentru hrana animalelor, părea să ofere un avantaj competițional²⁸⁴. Prețurile la produsele animaliere au urmat și ele tendința descrescătoare, astfel încât termenii de schimb ai economiei daneze s-au înrăutățit, veniturile obținute din export s-au redus, iar profiturile obținute de fermieri au fost tot mai mici.

Marea criză economică mondială declanșată în 1929 nu și-a făcut simțite efectele imediat în Danemarca. Anii 1929 și 1930 au fost în Danemarca ani de creștere economică, de scădere a șomajului (foarte ridicat în cea mai mare parte a anilor '20) și de relativă prosperitate. Primele efecte negative au fost resimțite de industrie, care a avut de suportat șocul unei concurențe sporite, firme transnaționale în căutare de debușuri pentru stocurile tot mai mari de mărfuri începând să vândă și în Danemarca la prețuri reduse. Treptat, au început să apară probleme și pentru exporturile daneze de produse animaliere, generate de scăderea puterii de cumpărare în țările lovite de criză și de măsurile luate de unele dintre aceste țări pentru a limita importurile. Astfel, în anii 1929-1932, Germania și-a mărit considerabil taxele pe importurile de unt și vite vii, ceea ce – dincolo de avaturile comercial-diplomatice, care au culminat cu o plângere combinată a Olandei și Danemarcei la Liga Națiunilor – a condus la scăderea severă a exporturilor daneze spre această țară²⁸⁵. Anterior crizei, Germania se situase însă numai pe locul al doilea printre partenerii comerciali ai Danemarcei, la mare distanță după Marea Britanie, care absorbea în cei mai mulți ani peste 60% din exporturile daneze. De aceea, esențiale pentru economia daneză erau evoluțiile de pe piața britanică. În primele faze ale crizei economice mondiale, Marea Britanie a menținut politica liber-schimbistă adoptată încă din secolul al XIX-lea. În 1931-1932 s-a produs însă o mutație majoră în politica economică britanică, mutație concretizată în abandonarea convertibilității în aur a lirei sterline și devalorizarea agresivă a acesteia, în instituirea unor măsuri pentru controlul și restricționarea selectivă a importurilor, precum și în stabilirea unui sistem al preferințelor imperiale, prin care se privilegia comerțul cu țările Commonwealth-ului față de comerțul cu alte state.

Pentru Danemarca, riscurile erau uriașe. Abandonarea de către Marea Britanie a convertibilității aur și devalorizarea lirei sterline cu 25% la 21 septembrie 1931 însemna automat reducerea valorii exporturilor spre această țară cu 25%, ceea ce ar fi însemnat dintr-un foc o reducere cu circa 15% a totalului veniturilor din export. Dezavantajele dependenței prea mari de comerțul exterior și ale concentrării excesive a exporturilor spre o singură piață erau mai evidente ca oricând²⁸⁶. Pe de altă parte, Danemarca nu se putea decupla imediat și radical din rețelele de diviziune internațională a muncii instituite de decenii. De aceea, era nevoie de o **politică de adaptare treptată și graduală la noile condiții ale economiei mondiale**. După o săptămână de ezitări agonice, la 29 septembrie 1931, Danemarca a abandonat și ea convertibilitatea în aur a coroanei și și-a readus moneda la paritatea anterioară devalorizării britanice, de 18,16 coroane daneze pentru o liră sterlină. Măsura

284. Menzel 1988: 251-252.

285. Tracy 1989: 207-209. Exporturile daneze de unt spre Germania au scăzut de la circa 42.000 de tone în media anilor 1928-1930 la 30.000 de tone în 1931 și la 13.000 de tone în 1932, cele de vite de la 270.000 în 1929 la 169.000 în 1930, 124.000 în 1931, 116.000 în 1932 și 48.000 în 1933, iar cele de porci de la 52.000 în 1930 la 30.000 în 1931 și o minimă absolută de 2.000 în 1932.

286. Menzel 1988: 253-256.

era menită să mențină competitivitatea exporturilor daneze pe cruciala piață britanică. Ea avea însă dezavantajul de a scumpi importurile din țări care nu se angajaseră în cursa devalorizărilor competitive, cum erau Germania și Statele Unite, ceea ce, dincolo de potențialul de risc pentru balanța de plăți externe, însemna că marja de rentabilitate din sectorul agrozootehnic, care depindea de materii prime din import, era redusă destul de sever. Șocul a fost atenuat de faptul că prețurile pentru cereale și pentru alte materii prime scăzuseră mai devreme și mai mult decât cele pentru produsele animaliere. Totuși, termenii de schimb ai economiei daneze, care se îmbunătățiseră considerabil din 1875 până în anii '20 inclusiv, s-au deteriorat considerabil²⁸⁷.

Tabelul III.34. *Termenii de schimb ai comerțului exterior danez (1912/1913 = 100)*

Anul	Indicele prețurilor de export	Indicele prețurilor de import	Indicele termenilor de schimb
1929	143	132	109
1930	122	109	112
1931	94	89	105
1932	80	94	86
1933	95	100	95
1934	103	105	97

Sursa : Ølgaard 1993 : 591.

Devalorizarea monetară nu garanta însă menținerea exporturilor, cu atât mai mult cu cât tot mai multe state treceau la măsuri de restrângere a importurilor. În februarie 1932, Marea Britanie a impus taxe vamale de 100% pentru majoritatea importurilor agricole din Danemarca, iar câteva luni mai târziu sistemul preferințelor imperiale, adoptat prin conferința de la Ottawa a statelor Commonwealthului, a înlocuit aceste taxe vamale printr-un sistem combinat de cote cantitative și taxe vamale diferențiate, care îi discrimina pe exportatorii danezi în raport cu competitorii din domeniile britanice²⁸⁸. Pentru Danemarca, **salvgardarea exporturilor pe piața britanică** era vitală din punct de vedere economic. Negocierile bilaterale începute în decembrie 1932 s-au concretizat printr-un acord încheiat în aprilie 1933 și aplicat cu începere din iunie 1933, prin care Marea Britanie renunța la aplicarea de taxe vamale discriminatorii și rezerva Danemarcei 62% din cota importurilor de preparate din carne de porc atribuită statelor care nu aparțineau Commonwealthului, dar obținea în schimb măsuri pentru sporirea exporturilor britanice pe piața daneză. Aceste măsuri cuprindeau reducerea taxelor la importurile industriale din Marea Britanie, precum și angajamentul de a mări importurile de fier și oțel și de a achiziționa de pe piața britanică cel puțin 80% din importurile de cărbune²⁸⁹. Efectele pentru exporturile daneze au fost per total pozitive. Astfel, deși exporturile de produse din carne au scăzut din punct de vedere cantitativ, această reducere a fost mai mult decât compensată prin sporirea prețurilor. Este adevărat, Danemarca a pierdut o parte din piața britanică la unt în fața concurenței din Noua Zeelandă, dar scăderea a fost totuși moderată și a fost în mare măsură compensată prin

287. Ølgaard 1993 cuprinde și o importantă discuție metodologică, unde se arată congruența rezultatelor chiar în condițiile în care se aplică diverse metodologii de calcul și ponderi în calcularea indicilor prețurilor.

288. Menzel 1988 : 252-253.

289. Johansen 1987 : 59-60.

creșterea exporturilor de ouă²⁹⁰. Desigur, prețul a fost creșterea considerabilă a importurilor din Marea Britanie, dar aceasta a îngăduit stabilizarea exporturilor pe principala piață externă și menținerea unui anumit excedent pe parcursul întregii perioade până la cel de-al doilea război mondial.

Tabelul III.35. Comerțul Danemarcei cu Marea Britanie (milioane DKr)

Anul	Importuri	Exporturi
1929	263	963
1932	255	728
1935	479	731
1937	638	824
1938	567	861

Sursa : Tracy 1989 : 208.

Comparativ cu Marea Britanie, **relația cu Germania** era secundară, dar totuși importantă. Confruntată ea însăși cu o criză economică extrem de gravă, în 1932, Germania a mărit din nou taxele de import și a introdus de asemenea un sistem de limitări cantitative pentru unele mărfuri, inclusiv pentru importurile de unt. Exporturile daneze au scăzut la un minimum în 1933, dar apoi redresarea economiei germane a condus la o relansare a cererii pentru produsele daneze. Cum însă atât Germania, cât și Danemarca aplicau un sistem prin care își controlau comerțul exterior pentru a evita acumularea de deficite, tratatul comercial din martie 1934 a stabilit un sistem de cliring și mecanisme de echilibrare a balanței comerciale bilaterale. După ce într-o primă fază s-a încercat compensarea creșterii exporturilor daneze de produse animaliere prin importuri echivalente de mărfuri germane, din 1937, Germania a trecut la limitarea importurilor sale din Danemarca în funcție de încasările realizate prin exporturile în această țară²⁹¹.

Menținerea accesului pe piețele de export a însemnat deci o intensificare a presiunii concurenței externe pe piața internă. Pentru a face față problemelor care apăreau la nivelul balanței de plăți a fost instituit la 30 ianuarie 1932 **controlul Băncii Naționale asupra devizelor externe**, exportatorii fiind obligați să schimbe imediat încasările din exporturi la Centrala Valutară (*Valutacentralen*), care totodată căpăta rolul de a autoriza (sau nu) importurile. Capacitatea de a regula comerțul exterior nu era însă suficientă pe termen mediu și lung. De aceea, Danemarca a adoptat și o serie de măsuri specifice, menite să întărească capacitatea diverselor ramuri economice de a-și menține/consolida rentabilitatea și de a face față concurenței.

Preocuparea pentru apărarea intereselor agricole a fost considerabilă în Danemarca, atât în secolul al XIX-lea, cât și în perioada interbelică. Deși *Venstre*, partidul care promovase în mod tradițional interesele fermierilor, a pierdut puterea în favoarea social-democraților în 1929, totuși guvernele din anii '30 au adoptat și ele o multitudine de **măsuri în favoarea producătorilor agricoli**. Unele dintre aceste măsuri au vizat salvarea fermierilor din capcana datoriilor, agravată de scăderea prețurilor agricole, care mărea povara împrumuturilor contractate în perioadele de prețuri ridicate. Diversele măsuri de conversiune a datoriilor agricole adoptate în 1931-1933 nu au reușit să îmbunătățească semnificativ situația. Ceva mai eficientă a fost legea de asanare din 1936, prin care fermierilor cu datorii care depășeau cu peste 10% valoarea ipotecară a fermelor li se acordau de către stat credite ieftine pe termen lung ca o măsură de protecție socială, deseori însă cu condiția cedării unei părți din

290. Skrubbeltang 1953 : 297-298.

291. Tracy 1989 : 209.

proprietate ; prevederile legii au fost apoi extinse și la alte categorii de proprietari agricoli, astfel încât până în noiembrie 1939 au beneficiat de prevederile legii circa 20.000 de fermieri²⁹². Mai importante au fost reglementările referitoare la comercializarea produselor agricole²⁹³. Prima în ordine cronologică a fost „schema zahărului”, prin care fabricile de zahăr au fost puse sub control public, au primit monopolul colectiv asupra pieței daneze, statul a fixat prețurile de achiziție a sfeclei de zahăr și de vânzare a produsului finit, iar profiturile urmau să fie împărțite între acționari, cultivatorii de sfeclă de zahăr și stat. În 1933 au urmat scheme similare pentru procesatorii de carne de porc și pentru cereale. Pentru a evita concurența inutilă dintre exportatorii danezi în condițiile scăderii cantităților exportate în Marea Britanie, ceea ce ar fi însemnat că profiturile rezultate din creșterea prețurilor ar fi fost acaparate de firmele angajate în comerțul internațional (majoritatea britanice), statul a distribuit fermierilor așa-numite „tichete de porc”, prin care se acorda dreptul de a tăia și procesa porcii la prețuri subvenționate, în timp ce restul porcilor puteau fi procesați la prețuri dependente de cererea pe alte piețe decât cea daneză și britanică. Cum criteriile de distribuire a tichetelor, deși stabilite cu multă grijă pentru a ține cont atât de potențialul productiv al diverșilor fermieri, cât și de performanțele lor anterioare, nu garantau stimularea în continuare a eficienței economice, s-a stabilit ca tichetele să fie negociabile pe o piață secundară, ceea ce a făcut ca crescătorii cei mai eficienți să poată cumpăra dreptul de a vinde un număr mai mare de animale. Cum restricțiile germane de import amenințau cu scăderea dramatică a prețului vitelor, statul a inițiat o schemă de achiziționare și lichidare a unei părți de efective, finanțată printr-o taxă percepută la măcelării ; această politică, prin care au fost sacrificate în anii 1933-1938 circa 600.000 de vite, a îngăduit atât selecționarea animalelor mai performante și eradicarea tuberculozei bovine, cât și dublarea prețului la carnea de vită. Pentru a contracara scăderea prețurilor, taxe suplimentare au fost instituite temporar pe unt și margarină. Mai durabilă a fost taxarea suplimentară a cerealelor importate, care a îngăduit stimularea producției interne și subvenționarea micilor proprietari agricoli ; după o suspendare temporară a importurilor de grâu și secară în 1938, a fost introdus sistemul unei cote obligatorii la măcinare, prin care cel puțin 50% din grâu și 30% din secară trebuiau să fie de producție daneză. Toate aceste măsuri au îngăduit menținerea producției agricole la nivelul relativ ridicat atins în 1930, precum și unele modificări structurale, dintre care cea mai importantă a fost scăderea relativă a importanței creșterii porcinelor și creșterea ponderii cerealelor și creșterii păsărilor.

Tabelul III.36. *Producția agricolă daneză în anii '30*

		1930	1938
Producția vegetală (milioane unități convenționale de hrană)		11.270	12.520
din care	Grâu (mii tone)	278	461
	Secară (mii tone)	255	284
	Cartofi (mii tone)	984	1.433
Lapte (mii tone)		5.425	5.420
Carne de vită (mii tone)		160	169
Carne de porc (mii tone)		487	322
Valoarea totală (milioane DKr)		1.595	1.683

Surse : Johansen 1987 : 50-52 ; Mitchell 2003 : 270.

292. Skrubbeltrang 1953 : 288-289.

293. Descrierea acestor măsuri se bazează pe Johansen 1987 : 48-49 și Tracy 1989 : 209-211.

Comparativ cu ritmurile rapide de creștere a agriculturii daneze din secolul al XIX-lea și din anii '20, anii '30 apar însă incomparabil mai modești. Productivitatea, care a crescut puternic în anii '20 și la începutul anilor '30, a stagnat după 1932²⁹⁴. Agricultură, deși rămânea importantă în ansamblul economiei daneze, înceta să mai fie principala locomotivă a modernizării și creșterii economice.

Criza economică a lovit deosebit de puternic **sectorul industrial**. Șomajul, deja ridicat în anii '20, a crescut de la 13,7% în 1930 la 17,9% în 1931 și 31,7% în 1932²⁹⁵. Această situație era intolerabilă, cu atât mai mult cu cât guvernul social-democrat se considera exponent al intereselor muncitorilor. Un prim set de măsuri adoptate în 1931-1932 – distribuirea de către municipalități a unor ajutoare excepționale subvenționate de bugetul central, prelungirea duratei eligibilității pentru primirea ajutorului de șomaj, alocarea unei asistențe sociale speciale de iarnă – a fost departe de a soluționa criza socială. Mai grav, prăbușirea cererii pentru produsele industriale i-a determinat pe angajatori să solicite o reducere a salariilor cu 20% la expirarea în ianuarie a contractului colectiv de muncă încheiat la nivel național; sindicatele au refuzat scăderea salariilor, și în lipsa unui compromis, angajatorii au amenințat cu încetarea unilaterală a relațiilor de muncă (*lock-out*), care urma să intre în vigoare la 1 februarie 1933. Guvernul social-democrat s-a decis să instituie un moratoriu de un an pentru toate grevele și concedierile colective și să prelungească contractul colectiv național existent până la acea dată, dar nu dispunea de majoritatea necesară legiferării în Parlament. În această situație critică, prim-ministrul Thorvald Stauning a convocat la reședința sa de la Kanslergade o reuniune a principalilor lideri politici social-democrați, radicali și social-liberali (*Venstre*), și după 18 ore de negocieri tensionate, a reușit să obțină un compromis cuprinzător. „**Înțelegerea de la Kanslergade**” a fost considerată un moment de răscruce în istoria Danemarcei²⁹⁶. Ea a marcat trecerea la o politică economică pronunțat dirijistă atât în agricultură, cât și în industrie, și a creat baza politică pentru adoptarea unui pachet de patru legi promovate de ministrul Muncii, Karl Kristian Steincke. Cunoscut și sub numele de **reforma socială din 1933**, acest pachet de legi reforma toate sistemele de asistență socială deja existente, limita restricțiile la categoria precum bețivii și persoanele care refuzau să muncească, prelua o mare parte din cheltuieli și responsabilități de la nivelul autorităților locale la cel al administrației centrale și, în general, căuta să asigure pentru toți cetățenii o asistență socială acoperitoare, care nu mai era un act de caritate, ci un drept garantat de stat. În mod firesc, cheltuielile sociale au crescut. Cea mai mare parte a creșterii s-a realizat la nivelul cheltuielilor sociale de la bugetul central – un spor de 135% între anii 1931 și 1938 –, în timp ce cheltuielile sociale ale bugetelor locale au sporit în același interval cu „numai” 69%²⁹⁷. Era enorm. Prin această dublare a cheltuielilor sociale și prin filosofia socială care stătea la baza reformei sociale din 1933 – potrivit unei formulări a lui Steincke, fiecare cetățean era îndreptățit să beneficieze de asistență „din leagăn până în mormânt”²⁹⁸ – Danemarca trecea, la numai câțiva ani după Suedia, la edificarea propriei versiuni a statului bunăstării generale.

Au fost adoptate și **măsuri specifice pentru sprijinirea dezvoltării industriale**. Un program de lucrări publice a vizat atât modernizarea infrastructurii, cât și combaterea

294. Johansen 1987 : 53 ; date statistice relevante în Handbuch : VI, 271 (capitol de Olle Krantz).

O părere contrară, care evidențiază rolul cercetării în stimularea unui set considerabil de îmbunătățiri agronomice, la Skrubbeltrang 1953 : 291-295.

295. Menzel 1988 : 256.

296. Jones 1986 : 140.

297. Johansen 1987 : 68.

298. Johansen 1987 : 67.

somajului și sporirea cererii de materiale de construcție, grav afectate de scăderea comenzilor private în contextul crizei. Contingentarea importurilor și mai ales politica activă a Centralei Valutare, care a restricționat drastic importurile ce concureau industria autohtonă, au sporit protecția pieței interne. Evoluția diferitelor subramuri industriale a cunoscut numeroase specificități²⁹⁹. Astfel, procesarea cărnii a cunoscut o reducere a volumului producției, dar prin sporirea gradului de prelucrare și ponderea crescută a conservelor declinul a fost mai mic decât ar fi impus-o scăderea numărului de animale sacrificate; o dezvoltare interesantă a fost și folosirea pancreasului de porc pentru producerea insulinei, Danemarca devenind unul dintre principalii exportatori mondiali de insulină. Construcțiile navale au fost sever lovite de criză, și în iarna 1932-1933 numai intervenția statului a împiedicat închiderea șantierelor de la Burgmeister og Wain, întreprinderea particulară cu cei mai mulți salariați din economia daneză. Infuzia de capital public a fost esențială pentru modernizare, iar din 1935 un număr sporit de comenzi a îngăduit acestui sector să se dezvolte spectaculos. Industria cimentului a cunoscut și ea dificultăți în timpul crizei, dar după 1934, comenzile au crescut atât pe piața internă, cât și la export, iar modernizările tehnice au condus la sporuri consistente de productivitate, astfel încât producția anuală pe muncitor a crescut de la 375 de tone în 1929 la 509 tone în 1939. Cele mai importante creșteri au fost totuși realizate în industria ușoară și în industria electrotehnică. Industria textilă a profitat probabil cel mai mult de pe urma protecției asigurate pieței interne și mai multe fabrici noi au fost stabilite în Iutlanda, profitând de tradiția meșteșugărească locală și de nevoia de venituri a populației rurale. Construcțiile de mașini și instalații electrice au fost în general ramuri în expansiune în epoca interbelică. În cazul particular al Danemarcei anilor '30, dezvoltarea rapidă a acestei ramuri s-a bazat pe tradiția deja acumulată de la sfârșitul secolului al XIX-lea, pe investițiile realizate de mari firme transnaționale – cea mai spectaculoasă a fost construirea unei fabrici de radiouri și lămpi de către Philips, interesată să aibă acces la piața internă din Danemarca – și pe realizarea unor exporturi cu grad înalt de tehnicitate, cum ar fi sistemele frigorifice pentru vapoare. Dincolo de aceste evoluții diferențiate, per total, creșterea industrială a fost considerabilă în anii '30. Între 1932, anul cel mai grav al crizei, și 1939 valoarea producției industriale a sporit cu aproape 50%, ceea ce o făcea să fie mai ridicată cu circa 25% și decât vârful atins anterior, în 1930³⁰⁰.

Convertită în rate medii anuale, **creșterea producției industriale** a însemnat un plus de 6,5% în 1932-1939, ceea ce era mult mai mult decât media anilor '20³⁰¹. Acest ritm anual de creștere industrială se apropia de cel din anii 1890-1897, ceea ce determină unii istorici să vorbească despre un al doilea decolaj industrial al Danemarcei.

După cum am arătat, o mare parte a creșterii industriale avusese la bază piața internă. De fapt, în Danemarca, la fel ca și în restul Europei, **comerțul internațional a încetat în anii '30 să mai fie o locomotivă a creșterii economice**. Rata de creștere a comerțului exterior danez a fost sensibil mai mică decât cea a produsului social³⁰², iar ponderea importurilor și exporturilor în cadrul economiei daneze a scăzut³⁰³. Totuși, în comparație cu

299. Informațiile specifice despre evoluția subramurilor industriale sunt preluate din Johansen 1987: 54-57.

300. Johansen 1987: 55.

301. Menzel 1988: 265. Menzel calculează creșterea industrială din anii 1920-1932 la o medie anuală de 1,5%, ceea ce înseamnă o accelerare de peste patru ori după 1932.

302. Handbuch: VI, 273 (capitol de Olle Krantz).

303. Boje 1993: 30-31.

media a 22 de state europene, scăderea ponderii comerțului exterior a fost mai mică în cazul Danemarcei³⁰⁴. În consecință, ponderea Danemarcei în exporturile europene de fapt a crescut de la 3% în 1928 la 3,3% în 1938, iar în preajma celui de-al doilea război mondial, Danemarca era în continuare una dintre economiile europene cel mai puternic orientate spre exterior³⁰⁵. Moderația reorientării spre interior a dezvoltării economice daneze are mai multe explicații. Pe de o parte, Danemarca nu-și putea permite o politică radical autarhică. Ea nu se putea lipsi de un set de importuri vitale pentru funcționarea economiei, fiind totodată vulnerabilă în fața presiunilor principalilor parteneri economici externi de a-și reduce excedentul comercial. Pe de altă parte, Danemarca a reușit mai bine decât majoritatea celorlalte state europene în competiția pentru piețe externe. Acest succes relativ a avut la bază atât dinamismul exporturilor tradiționale de produse animaliere, cât și orientarea spre export a unora dintre ramurile industriale noi. Exemplul cel mai semnificativ sunt construcțiile de mașini, care în anii '30 au ajuns să exporte 30-40% din producția realizată; după cum comentează Ulrich Menzel, succesul acestor exporturi de înaltă tehnicitate reflectă faptul că – după etape în care exportase predominant cereale mai întâi și apoi produse animaliere, dezvoltându-și totodată industriile legate de agricultură – Danemarca trecea, la fel ca și alte țări care au reușit să depășească subdezvoltarea economică, într-o fază superioară de maturizare economică, în cadrul căreia își valorifica experiența acumulată pe piața internă printr-o competitivitate ridicată pe piața mondială a mijloacelor de producție sofisticate³⁰⁶.

O altă transformare accentuată în anii '30 a fost **schimbarea raportului dintre principalele sectoare economice**.

Tabelul III.37. *Structura economiei daneze (% din PIB)*

Anii	Agricultura	Industria	Serviciile
1920-1924	25	24	51
1925-1929	23	25	52
1930-1934	19	30	51
1935-1939	18	32	50

Sursa : Johansen 1987 : 22.

Ascensiunea industriei este reflectată și de creșterea ponderii acesteia în cadrul forței de muncă. Astfel, numărul persoanelor angajate în industrie (inclusiv activitățile meșteșugărești) a crescut de la 350.000 în 1914 la 634.000 în 1940, depășind pentru prima dată numărul persoanelor active în agricultură³⁰⁷. O parte din dezvoltarea industrială a avut loc în mediul rural, fapt dovedit și de creșterea relativ mică a ponderii populației urbane, de la 43% în 1920 la numai 47% în 1940³⁰⁸. Per total însă, avansul urbanizării și ascendentul industriei asupra agriculturii s-au reflectat și pe plan politic, hegemonia politică exercitată

304. Potrivit calculelor lui Ingvar Svennilsson, care a convertit toate exporturile statelor europene în dolari americani, în 1938 exporturile daneze au fost cu 24% mai mici decât în 1928, în timp ce la nivelul totalului celor 22 de state scăderea a fost de peste 31% (Svennilsson 1954 : 171).

305. Svennilsson 1954 : 171, 214.

306. Menzel 1988 : 268.

307. Menzel 1988 : 265-267. O argumentare care pune accentul pe stabilitatea forței de muncă agricole și pe capacitatea redusă de absorbție a orașelor daneze interbelice la Priebis 1990 : 20-22.

308. Handbuch : VI, 234 (capitol de Olle Krantz).

de *Venstre* fiind înlocuită de cea a social-democraților, care, deși nu au reușit niciodată să obțină majoritatea absolută, au devenit cel mai puternic partid și au format guvernul singuri sau în coaliție în toată perioada 1929-1940.

În ciuda relativității lor, estimările macroeconomice reflectă destul de bine creșterea semnificativă a economiei daneze în ansamblul perioadei interbelice.

Tabelul III.38. *PIB/locuitor în Danemarca (dolari 1990 Geary Khamis)*

1914	4.110
1920	3.992
1929	5.075
1930	5.341
1931	5.359
1932	5.169
1933	5.291
1938	5.762
1939	5.993

Sursa : Maddison 2003 : 62.

Dincolo de cifrele în sine, merită să reținem faptul că performanța economică daneză a fost superioară celei a majorității statelor europene³⁰⁹. Este adevărat, din cauza ponderii relativ mari a agriculturii, în anii '30, creșterea economică daneză a fost ceva mai mică decât cea a Suediei, Norvegiei și Finlandei, dar, cu toate acestea, până la declanșarea celui de-al doilea război mondial, produsul intern brut pe cap de locuitor a rămas mai mare în Danemarca decât în celelalte țări nordice³¹⁰. Era și acesta un semn al consolidării statutului de țară dezvoltată din punct de vedere economic.

III.3.2. *Irlanda – tensiunile consolidării statale*

O mare parte a secolului al XIX-lea, lupta de emancipare națională a irlandezilor a avut ca obiectiv central restabilirea dreptului de autoadministrare a Irlandei sau ceea ce era numit *Home Rule*. După destule avataruri, Partidul Parlamentar Irlandez, refăcut sub conducerea lui John Redmond, a reușit în 1910 să devină factorul decisiv în competiția din Parlamentul britanic dintre guvernul liberal sprijinit de laburiști și opoziția conservatoare, și a condiționat sprijinul său de adoptarea unei legi pentru autoadministrarea Irlandei³¹¹. Adoptarea legii a fost multă vreme întârziată de împotrivirea Camerei Lorzilor – și a prilejuit adoptarea unui nou aranjament constituțional, care elimina dreptul de veto al Camerei Lorzilor față de legile adoptate de Camera Comunelor – și de agitația unionistă din Ulsterul protestant, care se împotriva subordonării față de un Parlament irlandez previzibil dominat de catolici. Până la urmă, imediat după declanșarea primului război mondial Parlamentul britanic a adoptat legea de autoadministrare a Irlandei, decizând totodată ca aceasta să fie aplicată numai după război, când urma să se decidă și soarta Ulsterului. După o revoltă eșuată la Dublin în 1916 și după ce radicalizarea populației în timpul războiului

309. Pentru comparații internaționale, vezi Maddison 2003 : 262-263.

310. Handbuch : VI, 251-252 (capitol de Olle Krantz).

311. Prezentarea istorică generală din acest capitol se bazează pe Jackson 1999 : 142-307, 335-355, Hollis 2001 : 120-164 și Cronin 2002 : 173-218.

a determinat ascensiunea partidului Sinn Féin, care-și propunea separarea completă de Marea Britanie și proclamarea Republicii, situația a devenit explozivă în 1919. Deputații Sinn Féin au proclamat republica și au început să organizeze o administrație proprie, iar IRA (Armata Republicană Irlandeză) a declanșat un război de gherilă împotriva trupelor britanice. Până la urmă, prim-ministrul britanic George Lloyd George a decis separarea Ulsterului de restul Irlandei și a oferit acesteia din urmă statutul de dominion în cadrul Commonwealthului. Acceptarea acestui aranjament de către „pragmaticii” din Sinn Féin i-a divizat pe partizanii independenței și a generat un sângeros război civil în 1922-1923, încheiat cu înfrângerea adversarilor tratatului. Ca atare, în 1921-1922, Irlanda a fost divizată din punct de vedere politic, șase comitate din nord formând Irlanda de Nord, cu drept de autoadministrare în cadrul Marii Britanii, iar restul de 26 de comitate formând **Statul Liber Éire**, care, după ce a avut timp de 16 ani statut de dominion în cadrul Commonwealthului, s-a desprins negociat din acest statut și a devenit republică independentă. Organizarea noului stat nu a fost scutită de tensiuni. Războiul civil a lăsat cicatrici adânci, înveninând viața politică dominată de partidele Cumann na nGaedheal (în esență partizanii tratatului cu Marea Britanie din decembrie 1921; reorganizat în 1933 sub numele Fine Gael) și Fianna Fáil (format de Éamon de Valera în 1926 și grupându-i mai ales pe foștii oponenți ai acestui tratat). Mai mult, noul stat irlandez a păstrat o mare parte din birocrăția care servise și pe britanici, iar legăturile cu Marea Britanie au rămas considerabile în plan politic (până în 1937-1938 regele Marii Britanii a fost suveranul nominal al Statului Liber, fiind reprezentat de un guvernator general), militar (britanicii păstrau baze navale în trei porturi irlandeze), monetar și comercial. Ca atare, în ciuda războiului și a tensiunilor, construirea instituțiilor independente a fost graduală, și acest fapt s-a reflectat și în evoluția economică a Irlandei.

Primul război mondial a fost o perioadă economică fastă pentru Irlanda. Construcțiile navale din Ulster, ca și alte ramuri industriale care puteau produce pentru nevoile războiului și-au sporit producția. Conjunctura a fost deosebit de favorabilă și pentru agricultorii irlandezi, ca și pentru industria alimentară, deoarece stoparea majorității importurilor agroalimentare din Europa a condus la creșterea cererii și a prețurilor pe piața britanică. Această conjunctură specială a încetat însă odată cu restabilirea păcii, când atât exporturile, cât și prețurile au scăzut drastic³¹².

Deși Irlanda fusese scutită de serviciul militar obligatoriu, mulți irlandezi au luptat totuși, și Irlanda și-a plătit tributul de sânge în primul război mondial. Pierderile umane au fost totuși compensate de reducerea drastică a emigrării, astfel încât, per total, Irlanda nu a pierdut în 1914-1918 mai mulți oameni decât în anii de pace. Apoi au venit luptele pentru independență, războiul civil și mai ales construirea celor două state separate. Deși evoluția economică a Ulsterului și a restului Irlandei fusese divergentă și într-o mare parte a secolului al XIX-lea, în mod firesc separarea politică a accentuat și divergența economică.

Mulți irlandezi consideraseră că stăpânirea britanică era vinovată de neîmplinirile economice ale Irlandei și că, odată cu instaurarea statului propriu, lucrurile se vor îmbunătăți. Totuși, cele 26 de comitate care au format Statul Liber în 1921-1922 reprezentau partea mai degrabă rurală și agricolă a Irlandei și în mod cert erau mai sărace decât cele șase comitate din nord. Pe de altă parte, condițiile în care a fost dobândită independența au determinat o **politică economică destul de prudentă** în anii 1920. Desigur, au fost obținute unele realizări, cea mai spectaculoasă fiind probabil construirea unei centrale hidroelectrice pe râul Shannon cu ajutorul firmei Siemens, și în general progresul industriei energetice, care între 1924 și 1938 și-a sporit producția de peste zece ori³¹³. De asemenea, ar mai putea

312. Johnson 1985: 3-5.

313. Johnson 1985: 24.

fi invocate progresele în standardizarea și certificarea calitativă a produselor agroalimentare în anii '20³¹⁴, ca și dezvoltarea unei industrii orientate spre piața internă după trecerea la protecționism în 1932³¹⁵. Totuși, performanța economică generală a fost mai degrabă mediocră. Astfel, istoricii irlandezi au calculat că produsul social a crescut în Statul Liber în perioada 1926-1938 cu numai 1,3% în medie anuală, în timp ce în Marea Britanie creșterea a fost în același interval de 2,4% în medie anuală; chiar dacă vom converti aceste cifre în date pe cap de locuitor, raportul rămâne defavorabil Irlandei, și anume 1,4% față de 2%³¹⁶. Această evoluție este cu atât mai dramatică, cu cât în perioada de dinainte de primul război mondial, când Irlanda se aflase sub stăpânire britanică, avusese loc o reducere a decalajului economic față de Marea Britanie (vezi *supra*, subcapitolul II.3.2).

Desigur, nu trebuie să ajungem de aici la concluzii strict negative. Perioada interbelică nu a fost în Irlanda o epocă de stagnare sau recesiune, ci doar una de **creștere fluctuantă și per total lentă**. Au fost realizate unele progrese în ceea ce privește nivelul de trai, mai ales în cazul populației urbane, și construcțiile de locuințe din acești ani au îngăduit rezolvarea problemelor sociale cele mai grave din Dublin³¹⁷. Totuși, dacă vom urmări evoluția PIB/locuitor, atunci vom putea surprinde mai bine atât realizările, cât și neîmplinirile economice ale tânărului stat irlandez în perioada interbelică.

Tabelul III.39. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte țări (dolari 1990 Geary Khamis)

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	România	Iugoslavia
1926	2.572	4.713	4.598	1.258	1.263
1929	2.824	5.255	5.075	1.152	1.364
1931	2.972	4.906	5.341	1.229	1.261
1933	2.800	5.039	5.169	1.184	1.147
1936	3.052	5.762	5.575	1.194	1.270
1937	2.957	5.937	5.668	1.130	1.273
1938	3.052	5.983	5.762	1.242	1.356

Sursa : Maddison 2003 : 62, 68, 100.

Per total, performanța irlandeză (+1,4% anual) este mai bună decât cea a Iugoslaviei (+0,56% anual) sau a României (-0,1% anual), dar inferioară celei daneze (+1,9% anual) și celei britanice (+2% anual). Care ar fi explicațiile acestui semieșec ?

Prima, și poate cea mai importantă, ar fi **conjunctura agricolă proastă** din cea mai mare parte a epocii interbelice. Irlanda, la fel ca România, Iugoslavia și (într-o anume măsură) Danemarca, avea o structură economică în cadrul căreia agricultura reprezenta un sector crucial. Astfel, în 1922, agricultura acapara 51% din forța de muncă, asigura (împreună cu diversele derivate agroalimentare) circa 75% din exporturi și circa o treime din PIB³¹⁸. Scăderea prețurilor agricole pe piețele mondiale în cea mai mare parte a perioadei interbelice a condus la scăderea veniturilor obținute. Chiar și atunci când exporturile agroalimentare irlandeze au crescut, cum a fost cazul în anii 1925-1929, sporul valoric a fost mai mic decât

314. Johnson 1985 : 11.

315. Ó Gráda 1994 : 396-402.

316. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 118. Alegerea datei de 1926 pentru începutul perioadei analizate a fost determinată de faptul că abia din acest an s-au realizat statistici sistematice în Statul Liber.

317. Ó Gráda 1994 : 436-440.

318. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 202.

sporul cantitativ (+12,4%, față de +27%)³¹⁹. Mediocritatea cererii externe a și condus la plafonarea nivelului producției agricole irlandeze pe ansamblul perioadei interbelice și chiar și în primii ani postbelici³²⁰.

O altă explicație care ar putea fi invocată ar fi **costul construcției statului independent**. Aici trebuie însă să remarcăm mai întâi că statul irlandez a fost destul de modest în ceea ce privește acapararea unei părți a produsului social. Astfel, în primul deceniu de după independență, administrația financiară (moștenită din sistemul britanic) a impus teoria statului modest, iar fiscalitatea a rămas extrem de moderată. Această situație s-a schimbat într-o oarecare măsură în anii '30, pe de o parte din cauza crizei economice, care a impus sporirea cheltuielilor sociale, și pe de altă parte deoarece partidul Fianna Fáil, care a cucerit puterea în alegerile din 1932 și a guvernat până în 1948, a venit cu o politică economică intervenționistă, de stimulare a dezvoltării industriale, ce a condus la creșterea ponderii statului (prin impozite, cheltuieli sociale și investiții) în cadrul economiei irlandeze³²¹.

De fapt însă, **costul efectiv al statului independent** nu a fost dat de cheltuielile acestuia sau de cota-parte pe care și-a însușit-o din produsul social, ci de înrăutățirea relației cu Marea Britanie ori, mai corect spus dintr-un defazaj al relației cu Marea Britanie. Am arătat mai sus că acordurile din 1921-1922 conservaseră legături politice și economice strânse între Statul Liber și Marea Britanie. Acest lucru era important, deoarece piața britanică absorbea peste 90% din exporturile Irlandei și asigura peste trei sferturi din importurile irlandeze³²². Politica economică a guvernelor Cumann na nGaedheal din anii 1922-1932 a fost orientată cu precădere spre dezvoltarea agriculturii și spre stimularea exporturilor agroalimentare, destinate aproape în întregime pieței britanice. Acest lucru s-a realizat într-o perioadă când Marea Britanie promova o politică liber-schimbistă și prețurile agricole de pe această piață, precum și din întreaga lume, cunoșteau o tendință de scădere. În 1931, criza economică a determinat Marea Britanie la o reorientare a politicii sale economice. Devalorizarea lirei sterline a fost acompaniată de instituirea unei politici a preferințelor comerciale pentru statele Commonwealthului, și de impunerea unor taxe vamale relativ ridicate pentru importurile din restul lumii. Teoretic, Irlanda, care beneficia de statutul de dominion, ar fi trebuit să beneficieze și de noile preferințe comerciale britanice. Însă, în februarie 1932 alegerile din Irlanda au fost câștigate de partidul Fianna Fáil, iar noul guvern condus de Éamon de Valera era hotărât să promoveze o **politică economică independentă de Marea Britanie**, cu scopul declarat de a realiza o dezvoltare autocentrată care să îngăduie obținerea unui anumit grad de autosuficiență economică. Guvernul irlandez a refuzat în iulie 1932 să mai plătească anuitatea scadentă în contul datoriilor de dinainte de independență, ceea ce a declanșat „războiul economic” din 1932-1938. Britanicii au răspuns impunând taxe vamale speciale asupra importurilor animaliere din Irlanda și apoi le-au extins și asupra celorlalte importuri agricole. Irlandezii au răspuns ridicând tariful vamal pentru importurile din Marea Britanie și oferind prime compensatorii exportatorilor irlandezi, drept pentru care britanicii au contingentat importurile de animale

319. Johnson 1985 : 12.

320. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 202-204.

321. Cifrele referitoare la ponderea statului în economia Irlandei diferă de la o lucrare la alta (cf. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 160 ; Handbuch : VI, 203, 209 – capitol de Wolfram Fischer ; Mitchell 2003 : 820, 840). De reținut și observațiile lui Cormac Ó Gráda despre conservatorismul financiar al guvernelor irlandeze interbelice (Ó Gráda 1994 : 420-432).

322. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 183.

vii din Irlanda. Fără a mai intra în detaliile acestui „război economic”³²³, trebuie să observăm că exporturile irlandeze s-au prăbușit exact într-o perioadă când prețurile de pe piața britanică începeau să crească. Astfel, exporturile irlandeze către Marea Britanie (inclusiv Irlanda de Nord) au scăzut de la 34,9 milioane de lire sterline în 1931 la 25 de milioane în 1932 și 18,2 milioane în 1933, menținându-se apoi la niveluri între 16,3 și 22,5 milioane de lire până la terminarea războiului economic în 1938³²⁴.

Mai mult, deși **scăderea volumului comerțului exterior** a fost o trăsătură generală a reacțiilor la Marea Criză Economică din 1929, totuși în cazul particular al Marii Britanii, sistemul preferințelor imperiale a făcut ca importurile agricole din Commonwealth să crească în anii 1931-1936 puternic în dauna importurilor din afara sistemului de preferințe; or, Irlanda, care era eligibilă, a renunțat practic din proprie inițiativă la aceste beneficii, iar partea ei din totalul importurilor britanice a scăzut la bovine de la 27% media anilor 1924-1931 la 19,7% media anilor 1932-1939, la lactate de la 6,3% la 3,3%, la păsări și ouă de la 17,3% la 11,3%, iar la porcine de la 10,9% la 6,1%³²⁵. Irlanda a avut mai mult de suferit nu numai comparativ cu membrii Commonwealthului, ci și cu țări care nu erau membre ale Commonwealthului, dar care au știut să întrețină bune relații cu Marea Britanie.

Tabelul III.40. *Cota-parte din importurile totale ale Marii Britanii (%)*

Anul	Irlanda	Noua Zeelandă	Danemarca	Olanda
1931	4,5	4,2	5,8	4,4
1932	4,0	5,1	6,2	3,3
1933	2,8	5,1	5,6	2,9
1937	2,1	4,6	3,8	3,2
1938	2,6	4,9	4,4	3,4

Sursa : Ó Gráda 1994 : 415.

Tabelul de mai sus reproduce fidel impactul „războiului economic”, care a început la mijlocul anului 1932 și de aceea s-a repercutat integral asupra statisticii din 1933, precum și impactul reconcilierii de la începutul anului 1938. Se poate observa și faptul că Noua Zeelandă, ca membră a Commonwealthului, și-a consolidat accesul pe piața britanică, în timp ce Danemarca și Olanda au reușit să-și limiteze într-o oarecare măsură pierderile.

Problema Irlandei nu a fost neapărat aceea că a căutat să-și reducă dependența de Marea Britanie. Problema este că nu a reușit să câștige alte piețe, astfel încât și în 1938 exporturile în Marea Britanie reprezentau 93% din exporturile sale totale³²⁶. Desigur, în condițiile mondiale ale anilor '30, când protecționismul câștiga teren în cea mai mare parte a lumii, găsirea de piețe de export nici nu era ușoară. Pe de altă parte însă, guvernul Fianna Fáil nici nu și-a propus prea mult stimularea exporturilor, ci a acordat prioritate creșterii autosuficienței alimentare a Irlandei și a încercat să profite de „războiul economic” cu Marea Britanie pentru a realiza o „**industrializare de substituție**”. Taxele vamale protecționiste, și alte măsuri stimulatorii ale guvernului au impulsionat creșterea cu 50% a volumului

323. Ó Gráda 1994 : 411-419.

324. Mitchell 2003 : 622. Această reducere a făcut ca și volumul total al exporturilor irlandeze să se reducă de la 36 de milioane de lire în 1931 la 26 de milioane în 1932 și la 19 milioane în 1933 (Mitchell 2003 : 578).

325. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 212.

326. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 183.

producției industriale și sporirea numărului muncitorilor industriali de la 110.600 în 1931 la 166.100 în 1938 ; totuși, productivitatea muncii în industria prelucrătoare a scăzut, ceea ce reflectă caracterul deseori artificial al dezvoltării industriale din anii '30³²⁷.

S-a invocat deseori faptul că protecționismul irlandez din 1932-1938 nu a fost excepțional la nivel mondial și că nici măcar nu a fost la fel de sever ca în alte țări. Astfel, potrivit unei analize a Ligii Națiunilor, Irlanda supunea unor restricții netarifare (licențe de import și contingentări) doar 17% din importurile sale, în timp ce în Franța cota era de 58%, în Elveția de 52% și în Belgia de 24%³²⁸. Prin definiție, restricțiile netarifare sunt doar o parte a mijloacelor protecționiste, și dacă avem în vedere și barierele tarifare – nivelul mediu al taxelor vamale de import a crescut de la 9% în 1931 la 45% în 1936³²⁹ –, atunci nivelul protecționismului irlandez din anii '30 este departe de a fi neglijabil. Ceea ce a fost însă mai grav este faptul că de prea multe ori în această perioadă **considerentele politice și ideologice au primat asupra rațiunii economice**. Astfel, în cadrul „războiului economic” cu Marea Britanie, guvernul Fianna Fáil a impus la tarife speciale ridicate și importurile de cărbune și de ciment, deși aceste produse erau necesare în dezvoltarea industriei, pe care același guvern încerca s-o promoveze³³⁰. Pe lângă faptul că guvernul nu a luat în considerare pierderile suferite de agricultura irlandeză, el nu a realizat nici faptul că și unii exportatori industriali irlandezi vor avea de pierdut și vor găsi mijloace să reacționeze. Exemplul cel mai pregnant este Guinness, cel mai mare producător de bere din Irlanda acelei vremi. Înainte de „războiul economic”, industria berii asigura 30% din producția industrială a Statului Liber și exporta circa 75% din producție. În momentul când exporturile irlandeze de bere au fost supuse unei taxe speciale la intrarea în Marea Britanie, Guinness a construit o berărie lângă Londra, transferându-și astfel o parte din producție în Marea Britanie³³¹. Unii comentatori mai târzii au apreciat că politica economică a Fianna Fáil din anii 1932-1938 a făcut ca venitul național al Statului Liber să fie în 1939 cu 25% mai mic decât ar fi putut să fie dacă se evita confruntarea cu Marea Britanie ; deși această apreciere este probabil exagerată³³², totuși este limpede faptul că „**războiul economic” a afectat în mod defavorabil dezvoltarea economică a Irlandei**. Analiza lui Ronan Fanning arată că atât guvernantații, cât și economiștii și înalții funcționari publici cu responsabilități în sectorul economic, au fost în anii '20-'50 mult mai mult orientați spre trecut decât spre soluții pragmatice, iar climatul antimaterialist care a dominat cultura politică irlandeză din această perioadă a contribuit și el la adoptarea unor politici economice inadecvate³³³.

Un argument că nu toate relele s-au tras de la deciziile eronate ale guvernantaților Statului Liber poate fi **evoluția economică interbelică a Irlandei de Nord**. Irlanda de Nord, care a preferat să rămână sub stăpânire britanică, pornea la începutul epocii interbelice de la un nivel economic superior restului Irlandei, mai ales în planul dezvoltării industriale ; de asemenea, Irlanda de Nord a beneficiat de un acces nestingherit pe piața britanică și de unele transferuri financiare din partea guvernului britanic, neputând însă să recurgă la măsurile protecționiste specifice. Problema cea mare a Irlandei de Nord în perioada interbelică a fost însă vulnerabilitatea celor două industrii principale ale sale la schimbările de

327. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 46-48.

328. *Apud* Ó Gráda 1994 : 388.

329. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 43.

330. O'Hagan 1995 : 31 (capitol de Jonathan Haughton).

331. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 47.

332. O'Hagan 1995 : 32 (capitol de Jonathan Haughton).

333. Murphy 1984 : 138-155 (capitol de Ronan Fanning).

conjunctură economică. Astfel, pânzeturile au făcut față cu greu schimbărilor modei din anii '20, când consumul de pânză a scăzut în întreaga Europă; un timp, piața americană a absorbit încă o mare parte din producția irlandeză, dar după 1929 și vânzările peste ocean au scăzut, și în 1938 jumătate din forța de muncă din industria pânzei era fără lucru³³⁴. Construcțiile navale, care profitaseră masiv de pe urma primului război mondial, și-au restrâns și ele activitatea după încheierea păcii, dar totuși au reușit să funcționeze în condiții relativ bune până în 1929; după această dată însă, Marea Criză Economică a determinat prăbușirea cererii și implicit a producției, încetarea activității la Workman Clark și un șomaj aproape generalizat³³⁵. Eforturile de redresare a producției sau de diversificare a economiei prin lansarea unor noi industrii au avut succese modeste, cel mai spectaculos fiind deschiderea unei fabrici de avioane în 1937, în cadrul pregătirilor britanice de război³³⁶. De altfel, tot comenzile militare aveau să genereze un nou și efemer avânt al construcțiilor navale și al producției de pânzeturi în anii celui de-al doilea război mondial. Mai importantă a fost însă în anii '30 redresarea producției agricole din Irlanda de Nord, pe de o parte pentru a răspunde nevoilor sporite ale locuitorilor acestei provincii, pe de altă parte pentru a profita de oportunitățile noi de pe piața britanică³³⁷. O comparație a nivelurilor de creștere a produsului intern brut între cele două părți ale Irlandei și Marea Britanie este extrem de sugestivă.

Tabelul III.41. *Rate medii anuale de creștere economică în Irlanda și Marea Britanie (%)*

	Produsul total		Produsul total/locuitor	
	1926-1938	1938-1950	1926-1938	1938-1950
Statul Liber	1,3	1,1	1,4	1,0
Irlanda de Nord	0,7	4,0	0,6	3,5
Marea Britanie	2,4	1,4	2,0	0,8

Sursa: Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 118-119.

Acest tabel ne arată nu numai performanța extrem de fluctuantă a Irlandei de Nord, ci și faptul că Statul Liber, devenit Republica Éire din 1937, a continuat să aibă o **performanță relativ mediocră și în timpul celui de-al doilea război mondial**. Astfel, deși Irlanda a rămas neutră, refuzând chiar oferte britanice de a primi Irlanda de Nord în schimbul alăturării la războiul antihitlerist³³⁸, ea nu a putut profita cu adevărat de avantajele neutralității. Astfel, deși cererea britanică de produse agroalimentare a crescut foarte mult, agricultura irlandeză nu a reușit să-și sporească producția, fiind handicapată de lipsurile de îngrășăminte și mașini agricole din import. De fapt, una dintre problemele cele mai complicate pentru Irlanda a fost absența unei flote proprii, în condițiile în care atât britanicii, cât și americanii au trebuit să-și raționalizeze propriile transporturi și dependența multor industrii de materii prime din import. În 1942 importurile se redusese la o treime din nivelul de dinainte de război și, deși guvernul irlandez a creat în 1941 o marină proprie de stat, Irish Shipping, aceasta nu a putut suplini toate nevoile. Deosebit de gravă a fost reducerea importurilor de materii prime energetice – cărbune și petrol – care a condus la raționalizări dramatice,

334. Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 107-108.

335. Ó Gráda 1994: 402.

336. Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 108.

337. Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 104; Ó Gráda 1994: 404-405.

338. Jackson 1999: 301-302.

afectând atât consumul particularilor, cât și transporturile și producția industrială³³⁹. Prioritatea acordată acoperirii nevoilor interne și accentuarea emigrării spre Marea Britanie, care în condițiile efortului de război avea nevoie de forță de muncă, au fost factori suplimentari care au împiedicat adaptarea exporturilor irlandeze la cererea externă crescută. Cu toate acestea, datorită scăderii dramatice a importurilor și a evoluției favorabile a prețurilor, Irlanda, deși a cunoscut o scădere dramatică a nivelului de trai, a beneficiat în anii celui de-al doilea război mondial de excedente ale balanței de plăți externe³⁴⁰.

Experiența economică a celui de-al doilea război mondial este revelatoare pentru **performanța și limitele economiei irlandeze din perioada interbelică**. Ea ne dezvăluie atât slăbiciunile intrinseci ale unei economii mici și insuficient dezvoltate, cât și o anumită lipsă de preocupare politică pentru valorificarea maximală a unor conjuncturi economice favorabile. Totuși, deși factorii politici nu păreau obsedați de maximizarea profiturilor pentru economia irlandeză și preferau deseori să gândească în termenii asigurării locurilor de muncă și a independenței economice pe termen lung, în fapt Irlanda nici nu și-a asigurat independența economică, nici nu a eliminat șomajul și nici nu a izbutit să evite fluctuații considerabile în dezvoltarea sa economică. Desigur, asemenea fluctuații economice au fost curente în lumea interbelică, dar în cazul Irlandei ele au fost agravate de dimensiunile reduse ale economiei, de persistența orientării aproape exclusive a relațiilor economice externe spre Marea Britanie, precum și de deciziile politice din 1932 și 1938.

III.3.3. *Iugoslavia – limitele succesului economic*

Evaluarea performanței economice a Iugoslaviei interbelice este deosebit de dificilă. Pe de o parte, această dificultate ține de faptul că în pofida unor realizări, per total Iugoslavia (și cu atât mai mult Serbia propriu-zisă) a continuat să fie în context european o regiune relativ subdezvoltată economic. Pe de altă parte, un aspect care îngreunează analizele și comparațiile sunt **schimbările teritoriale**. Ca urmare a celor două războaie balcanice și a primului război mondial, Serbia a devenit nucleul catalizator al unui nou stat, numit în 1918 Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, iar din 1929 Iugoslavia³⁴¹. Dacă Serbia de dinainte de 1914 cuprindea circa 78.000 km² și circa 4,5 milioane de locuitori (înainte de 1912 doar 48.303 km² și 2,9 milioane de locuitori), în 1920 Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor avea 247.542 km² și 11,9 milioane de locuitori. Regiunile nou-dobândite erau deosebit de diverse și ca tradiții istorice, și ca niveluri de dezvoltare economică. Macedonia și Kosovo fuseseră până la războaiele balcanice provincii otomane și au fost preluate de Serbia într-o situație economică deosebit de precară. Muntenegru fusese un stat independent, dar cu o economie predominant pastorală, arhaică în contextul secolului XX. O diversitate apreciabilă exista chiar și între teritoriile care până la primul război mondial ținuseră de Austro-Ungaria : astfel, Slovenia, Croația, Slavonia și Voivodina erau mai dezvoltate decât Serbia, dar Dalmația și Bosnia și Herțegovina se plasau la majoritatea indicatorilor sub nivelul Serbiei. Distrugerile pricinuite de războaiele din 1912-1918 fuseseră considerabile, dar foarte inegal distribuite teritorial. Slovenia, Croația, Bosnia-Herțegovina și Voivodina fuseseră într-adevăr antrenate în efortul de război al Austro-Ungariei, plățiseră tributul lor de sânge pe fronturi

339. Ó Gráda 1997 : 6-21.

340. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 50-51.

341. Prezentarea generală a situației Iugoslaviei interbelice se bazează pe Singleton 1991 : 131-171 ; Lampe 2000 : 110-200 ; Sundhaussen 2003.

și suferiseră din plin efectele rechizițiilor și ale crizei economice, dar suferiseră puține distrugereri materiale directe, deoarece pe teritoriul lor nu se purtasera lupte semnificative. În schimb, Serbia, Macedonia și Muntenegru se aflaseră în război atât în 1912-1913, cât și în 1914-1918, iar nivelul pierderilor umane și al distrugerilor materiale era considerabil. Pierderile umane au fost evaluate la circa 1,2 milioane de morți (din care circa 2/3 civili), la care trebuie adăugați 114.000 de invalizi de război și circa 150.000 de civili cu handicapuri fizice în urma războiului. Distrugerile de război au fost evaluate de către delegația Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor la conferința de pace din 1919-1920 la circa 7-10 miliarde de franci aur (la prețuri din 1914), ceea ce ar fi însemnat cam jumătate din averea națională a Serbiei înainte de 1914; alte evaluări, ceva mai modeste, se opresc puțin sub 5 miliarde de franci aur (la prețuri din 1914). Deosebit de grave fuseseră efectele în agricultură, fiind pierdute circa 70% din efectivele de animale, ceea ce, alături de pierderile de forță de muncă umană, constituia o gravă ipotecă asupra producției viitoare într-o țară predominant agricolă. Distrugerile industriale fuseseră amplificate de demontările inițiate de autoritățile austro-ungare în timpul ocupației militare din 1915-1918, astfel încât în 1919 erau în stare de funcționare doar 42% dintre și așa puținele întreprinderi industriale pe care le avusese Serbia înainte de primul război mondial³⁴².

Problemele economice ale noului stat iugoslav nu se reduceau însă la depășirea efectelor distructive ale primului război mondial. Ca și în cazul României, se puneau **problema sudării într-un ansamblu politic și economic coerent a unor teritorii extrem de diverse** :

Din punct de vedere economic, noul stat Iugoslavia era doar o amalgamare care nu aducea în mod automat unitate. Regiunile constitutive difereau mult în ceea ce privește nivelurile de dezvoltare, structurile instituționale și tradițiile legale și de afaceri. Totuși, structurile lor economice erau destul de asemănătoare; ele erau în esență economii agrare cu surplusuri de șeptel, care deseori concureau pentru aceleași piețe de export. Legăturile comerciale [dintre ele] erau ne semnificative și legăturile feroviare directe erau inexistente³⁴³.

Sau, după cum sintetiza lucrurile în mod plastic John Lampe, „pe cuprinsul viitorului stat existau patru rețele diferite de căi ferate, cinci etaloane monetare și șase zone vamale și sisteme legale, toate datând de dinainte de 1914”³⁴⁴.

Ca și în România, urgența numărul 1 a fost ținerea sub control a situației monetare, ceea ce practic a condus la **unificarea monetară**. Problemele cele mai grave le-au ridicat coroanele austro-ungare, care, în condițiile prăbușirii Dublei Monarhii și ale sporirii volumului de emisiuni, aveau un puternic potențial inflaționist. Într-o primă etapă, soluția a fost asemănătoare cu cea din România: ștampilarea coroanelor austro-ungare, realizată în 1919 cu scopul de a împiedica introducerea în regat a unor noi emisiuni inflaționiste. În etapa a doua a urmat preschimbarea vechilor coroane în dinari ai Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor, care continuau de fapt dinarii Serbiei de dinainte de 1914. Asupra cursului de preschimbare au apărut divergențe aprige, reprezentanții croaților și slovenilor cerând preschimbarea la paritate, în timp ce de la Belgrad s-a propus cursul de 10 coroane = 1 dinar. Până la urmă cursul a fost 4 coroane = 1 dinar, ceea ce, dacă adăugăm reținerea a 20% dintre coroane cu prilejul ștampilării din 1919, înseamnă că per total s-a obținut 1 dinar

342. Calic 1994 : 214-219.

343. Good 1994a : 148 (capitol de Ivo Bičanić și Marko Škreb).

344. Lampe 2000 : 118.

pentru 5 coroane³⁴⁵. Această soluție, care a fost totuși percepută în Croația și în Slovenia ca o măsură discriminatorie, menită să favorizeze pe sârbi în raport cu foștii supuși austro-ungari, nu a putut elimina complet deriva inflaționistă, dar a ajutat la menținerea inflației în anumite limite. Desigur, Banca Națională a Serbiei, transformată la 1 februarie 1920 în Banca Națională a Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor, a trebuit să-și sporească emisiunile, iar valoarea dinarului a scăzut considerabil, dar totuși mult mai puțin decât a scăzut valoarea altor monede din țările vecine.

Tabelul III.42. *Rata devalorizării monetare în Iugoslavia comparativ cu alte țări*

Anul	Austria <i>krone</i>	Bulgaria <i>lev</i>	Franța <i>franc</i>	Grecia <i>drahma</i>	România <i>leu</i>	Serbia/Iugoslavia <i>dinar</i>	Ungaria <i>korona</i>
1920	1,3	8,5	30,7	39,2	10,2	19,8	1,0
1921	...	5,3	38,7	30,2	6,4	12,3	0,7
1922	...	3,6	42,4	17,2	3,6	7,0	0,2
1923	0,01	4,6	31,5	8,9	2,5	5,6	0,03
1924	0,01	3,8	27,1	9,3	2,6	6,6	0,008
1925	...	3,8	24,7	8,1	2,5	9,1	0,007

Surse: Svennilson 1954 : 318-319; EHEE I : xii.

Explicația situației relativ mai bune a Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor rezidă pe de o parte în politica financiară prudentă a autorităților, dar și în performanța relativ bună a economiei reale a tânărului stat în primii ani de după război (aspect asupra căruia vom reveni mai jos). Pe de altă parte, noul stat a mai beneficiat și de avantajul că rezervele sale de aur fuseseră depozitate în Franța în timpul ocupației Puterilor Centrale din anii 1915-1918 și au putut servi drept garanție pentru valoarea dinarului. Ca urmare a acestei combinații de factori, cursul dinarului a fost stabilizat în 1925 și a cunoscut apoi doar fluctuații nesemnificative până în 1931³⁴⁶.

La fel de importantă ca problema monetară sau chiar și mai importantă a fost **problema agrară**. Serbia era încă de la constituirea sa ca stat o țară a micilor proprietari, dar în Macedonia, Bosnia-Herțegovina, Voivodina, Slavonia, Croația și Slovenia existau multe proprietăți mari aparținând unor aristocrați austro-ungari și otomani (musulmani) și un număr considerabil de țărani fără pământ. De aceea, presiunea pentru o reformă agrară radicală era foarte mare și, de altfel, în toamna anului 1918 mulți țărani au început să ocupe din proprie inițiativă latifundiile din fosta Austro-Ungarie. Prințul-regent Alexandru Karageorgevic a anunțat mai întâi o „soluție dreaptă” printr-un manifest din 6 ianuarie 1919, cu scopul de a calma spiritele. Principiile reformei agrare au fost enunțate la 25 februarie 1919, dar forma concretă de realizare a diviziunii marilor proprietăți și a împărțirii pământului la țărani a fost stabilită printr-o multitudine de reglementări speciale, de obicei limitate la una sau la alta dintre provinciile istorice care intraseră în componența Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Per total, au fost expropriate contra unei despăgubiri plătite de stat circa două milioane de hectare, care au fost împărțite la circa 600.000 de familii țărănești³⁴⁷. Trebuie remarcat faptul că reforma agrară, deși radicală, nu a putut asigura pământ suficient pentru toți țărani, circa două treimi dintre proprietățile țărănești fiind și

345. Handbuch : VI, 899 (capitol de Holm Sundhaussen).

346. Lampe, Jackson 1982 : 385.

347. Handbuch : VI, 884-885 (capitol de Holm Sundhaussen).

după reforma agrară mai mici de cinci hectare. Faptul că situația era mai grea în teritoriile nou-dobândite, ca și faptul că țărani din Serbia (de regulă foști voluntari în război sau „coloniști”) au primit pământ și în afara Serbiei (în Macedonia, în Kosovo, dar și în Voivodina și în Slavonia) au contribuit la acumularea unor puternice resentimente antisârbe, mai ales în Croația. Totuși, proprietățile sub 5 hectare reprezentau peste 60% din numărul total și în Serbia istorică (de remarcat faptul că în România 75% dintre proprietăți erau mai mici de cinci hectare).

Tabelul III.43. *Mărimea proprietăților agricole în 1931 (%)*

Ha	Iugoslavia	Serbia (granițele din 1912)
<2	33,8	24,4
2-5	34,1	37,7
5-20	29,2	35,6
> 20	2,9	2,3

Sursa : Tomasevich 1955 : 389.

Efectele economice ale reformei agrare au fost amestecate. Este limpede faptul că mai ales în partea nordică a noului stat, în Voivodina, Slavonia, Croația și Slovenia, dezorganizarea provocată de reforma agrară și de fragmentarea proprietăților a condus la o anumită scădere a productivității. Pe de altă parte, trebuie totuși să remarcăm că producția totală s-a redresat repede și aceasta în ciuda faptului că pierderile umane și deficitul la nivelul șeptelului îngreunau reluarea procesului productiv. Producția agricolă pe cap de locuitor (în prețuri constante) a scăzut în 1919-1920 la circa 71% față de nivelul din 1909-1912, dar a egalat nivelul de dinainte de război în 1922 și a ajuns la 109% în 1929. De remarcat faptul că pentru România valorile comparabile au fost 76% în 1919, 71% în 1922 și 88% în 1929³⁴⁸.

Comparația dintre evoluția interbelică a agriculturii românești și a celei iugoslave este utilă analitic. Astfel, în ambele țări au avut loc reforme agricole radicale, circa trei sferturi din populație locuia în mediul rural și practica agricultura, a crescut ponderea suprafețelor cultivate cu cereale în dauna pădurilor și a pășunilor, iar produsele agricole reprezentau o parte esențială a exporturilor.

Tabelul III.44. *Performanța agricolă comparată a Iugoslaviei și României interbelice*

Indicatori	Anii	Iugoslavia	România
Suprafețele cultivate (șapte culturi principale, indici)	1920-1924	100	100
	1925-1929	112,8	116
	1930-1934	128,1	119,6
	1935-1938	133,3	124,3
Producția medie la grâu (tone/hectar)	1920-1924	0,91	0,85
	1925-1929	1,18	0,92
	1930-1934	1,05	0,90
	1935-1938	1,19	1,02
Producția medie la porumb (tone/hectar)	1920-1924	1,35	1,07
	1925-1929	1,44	1,06
	1930-1934	1,61	1,09
	1935-1938	1,71	1,01

Sursa : EHEE : I, 169, 190 (capitol de Ivan T. Berend).

Desigur, la alți indicatori, cum ar fi producția de secară sau cea de cartofi, situația României era mai bună, dar ponderea lor în ansamblul economiei era mai mică decât cea a grâului sau a porumbului. În plus, dincolo de valorile absolute, care depindeau și de factori precum calitatea solului și adecvarea climatică pentru anumite culturi, trebuie reținut faptul că la majoritatea indicatorilor randamentele din Iugoslavia urmează o tendință predominant ascendentă, în timp ce randamentele din România (exceptând din nou secara) stagnează sau cresc mult mai lent. Cum nici Iugoslavia interbelică nu a excelat printr-o politică de stimulare a producției agricole, credem că explicația trebuie căutată în **ponderea mai mare a proprietăților mijlocii în Iugoslavia comparativ cu România.**

Tabelul III.45. *Structura proprietăților funciare în Iugoslavia și România interbelică*

Hectare	Iugoslavia (1931)		România (1930-1935)	
	% din numărul de proprietăți	% din suprafața arabilă	% din numărul de proprietăți	% din suprafața arabilă
< 1	33,8	6,5	18,6	1,6
1-2	34,0	21,5	33,6	11,1
2-3			22,8	15,3
3-5	20,5	27,0		
5-10	8,8	22,3	5,5	12,0
10-20	2,5	13,0	1,7	7,8
20-50	0,3	3,2	0,3	4,5
50-100	0,1	6,4	0,4	27,7
> 100				

Surse : Handbuch ; VI, 886 (capitol de Holm Sundhaussen) ; Axenciuc : II, 183.

Un alt element care a favorizat dezvoltarea agriculturii din Iugoslavia, dar în cadrul Iugoslaviei mai mult din părțile apusene decât din Serbia propriu-zisă, a fost penuria alimentară din Europa Centrală și, mai ales, din Austria, din primii ani interbelici. Această penurie a generat o cerere masivă la prețuri relativ ridicate (deși în monede prinse într-o puternică spirală inflaționistă), de care au profitat producătorii iugoslavi, care au știut să evite noile bariere comerciale prin obținerea unor permise speciale de export³⁴⁹. Pe de altă parte, conjunctura mondială la comerțul cu produse agricole, relativ favorabilă în prima parte a anilor '20, s-a deteriorat începând din 1926 și a devenit extrem de defavorabilă din 1928³⁵⁰, ceea ce a făcut ca și Iugoslavia să aibă de suferit pentru ponderea prea mare a produselor agricole în cadrul exporturilor sale.

Tabelul III.46. *Evoluția exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice*

Anii	Valoare medie anuală (miliarde dinari)	Pondere în cadrul exporturilor iugoslave (%)
1921-1925	3,197	48,9
1926-1930	2,922	41,3
1931-1935	1,406	36,7
1936-1939	2,045	38,6

Sursa : Tomasevich 1955 : 620.

349. Lampe, Jackson 1982 : 350-351.

350. EHEE : I, 475 (capitol de Zdenek Drabek).

Efectele crizei economice din 1929-1933 și ale scăderii prețurilor agricole sunt vizibile. Totuși, per total termenii de schimb ai Iugoslaviei s-au deteriorat mai puțin decât cei ai României și ai Bulgariei³⁵¹, iar acest fapt s-a datorat faptului că exporturile agricole iugoslave erau mai puțin concentrate asupra cerealelor decât cele românești și bulgărești. Astfel, în cadrul exporturilor iugoslave ponderea grâului și cea a porumbului luate la un loc nu a depășit decât în ani excepționali ponderea animalelor vii și a produselor animaliere.

Tabelul III.47. *Structura exporturilor agricole ale Iugoslaviei interbelice (%)*

	1921-1925	1926-1930	1931-1935	1936-1939
Grâu și făină	8,8	9,7	4,5	7,7
Porumb	10,2	7,1	8,6	6,4
Total grâu + făină + porumb	19,0	16,8	13,1	14,1
Vite	7,9	4,6	2,6	2,0
Porci	3,9	5,1	6,2	8,1
Carne proaspătă	6,2	3,9	4,8	5,7
Ouă	6,8	7,2	5,1	2,7
Total animale și produse animaliere	24,8	20,8	18,7	18,5
Câneapă	1,6	1,3	1,8	3,8
Prune proaspete și uscate	3,5	2,4	3,1	2,2
Total exporturi agricole	48,9	41,3	36,7	38,6

Sursa : Tomasevich 1955 : 620.

Se cuvine remarcată diversitatea exporturilor agricole iugoslave, care, alături de proximitatea geografică față de unele piețe relativ bogate precum Austria sau Italia, le-au îngăduit să reziste mai bine dificultăților prilejuite de conjunctura agricolă predominant defavorabilă din cea mai mare parte a perioadei interbelice. Pe de altă parte, comparația relativ favorabilă cu România, și nici datele referitoare la dinamismul și progresele agriculturii iugoslave nu trebuie să ne ascundă faptul că ponderea mare a agriculturii în cadrul economiei naționale a fost un handicap și pentru Iugoslavia, mai ales după mijlocul anilor '20.

Cealaltă fațetă a monedei este incapacitatea celorlalte sectoare economice și în primul rând a industriei de a prelua ștafeta dezvoltării de la sectorul agricol. **Evoluția industrială** a Iugoslaviei interbelice a cunoscut sinuozități considerabile. Mai întâi, trebuie remarcat faptul că diversele regiuni intrate în componența Iugoslaviei interbelice avuseseră anterior niveluri și structuri diferite de dezvoltare industrială, iar experiența lor din timpul primului război mondial diferise și ea considerabil, distrugerile materiale fiind deosebit de mari în Serbia propriu-zisă. În primii ani de după primul război mondial a avut loc un adevărat boom al întemeierii de noi întreprinderi industriale, mai puternic inițial în Slovenia și Croația, dar care s-a extins treptat pe întreg teritoriul Iugoslaviei.

Tabelul III.48. *Noi întreprinderi industriale în Iugoslavia interbelică*³⁵²

Provincia	Ante 1918	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938
Slovenia	453	189	100	70	44
Croația-Slavonia	478	236	147	140	112

351. Lampe, Jackson 1982 : 471.

352. Cifrele din acest tabel reprezintă minime, deoarece au fost excluse din statistică 233 de întreprinderi industriale pentru care nu se consemnează anul întemeierii.

Dalmația	70	20	29	35	13
Bosnia-Herțegovina	145	50	34	29	16
Voivodina	406	96	96	95	103
Serbia (granițele din 1912)	249	102	139	103	84
Serbia sudică + Macedonia	22	14	28	21	36
Muntenegro	8	0	7	2	3
Total Iugoslavia	1531	707	580	515	411

Sursa : Calic 1994 : 223-224.

Tabelul de mai sus evidențiază atât avansul inițial al Sloveniei, Croației și Voivodinei în ceea ce privește dezvoltarea industrială³⁵³, cât și tendința de reducere a decalajelor interregionale după 1925, în contextul unei anumite scăderi de viteză a întemeierii unor noi întreprinderi. Startul lansat al fostelor teritorii austro-ungare (exceptând însă Dalmația și Bosnia-Herțegovina) a fost legat și de rolul mult mai activ al băncilor din Zagreb decât cel al băncilor din Belgrad în susținerea dezvoltării industriale³⁵⁴. Pe de altă parte, băncile din Zagreb intermediu deseori investiții ale unor capitaliști străini, inclusiv austrieci și unguri, pentru ale căror investiții industriale noul stat iugoslav ridicase o serie de bariere legislative. Astfel, capitaluri austriace au continuat să controleze o parte importantă din industria forestieră din noul stat iugoslav tocmai prin intermediul participațiilor industriale ale băncilor din Zagreb³⁵⁵. Pe de altă parte, această conexiune cu capitalurile internaționale avea să se dovedească deosebit de vulnerabilă în timpul crizei economice din 1929-1933, falimentul Creditanstalt din Viena antrenând și o severă criză a băncilor din Zagreb, dintre care cele mai mari au intrat în încetare de plăți în 1932³⁵⁶.

Din cauza penuriei datelor statistice, **structura pe ramuri a industriei iugoslave** și ritmurile diferite ale diverselor ramuri industriale se lasă reconstituite doar cu greutate pentru primii ani ai perioadei interbelice. La începutul perioadei interbelice, ramurile cele mai puternice par să fi fost industria alimentară, industria textilă și industria lemnului³⁵⁷. Sectorul forestier era cel care contribuia cel mai mult la exporturi, ponderea sa fiind de 17,8% în 1919-1925, 21,2% în 1926-1929, 19,9% în 1930-1933 și 17,2% în 1934-1939³⁵⁸. Deși datele de mai sus indică o anumită stabilitate, confirmată și de cifrele referitoare la producția de lemn, per total ponderea sectorului forestier în ansamblul economiei iugoslave a scăzut în perioada interbelică de la 8,1% în 1923 la doar 4,9% în 1939³⁵⁹. Această scădere s-a datorat atât evoluției defavorabile a prețului lemnului, cât și creșterii mult mai dinamice a altor ramuri industriale, atât în domeniul extractiv, cât și în industria prelucrătoare. Iată mai întâi câteva date referitoare la producția din sectorul extractiv.

353. Vezi și comentariile referitoare la numărul de firme, numărul de angajați și puterea mecanică instalată, în Lampe, Jackson 1982 : 410.

354. Lampe, Jackson 1982 : 395-398, 425 ; Calic 1994 : 284-287.

355. Lampe, Jackson 1982 : 425.

356. Lampe, Jackson 1982 : 429, 478 ; Handbuch : VI, 902 (capitol de Holm Sundhaussen).

357. Calic 1994 : 425.

358. Calic 1994 : 434 ; în realitate, ponderea acestui sector era chiar mai mare, produsele prelucrate de lemn fiind înregistrate separat, la „industria prelucrătoare”.

359. Calic 1994 : 439.

Tabelul III.49. *Evoluția producției forestiere și miniere în Iugoslavia interbelică*

	1922	1927	1929	1932	1935	1937
Lemn (milioane m ³)	13,5	16,0	17,0	14,5	15,5	22,6
Huilă (milioane de tone)	0,1	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4
Lignit (milioane de tone)	3,6	4,5	4,2	4,1	4,0	4,6
Fier (milioane de tone)			198			287
Crom (mii de tone)		3,9	13,3	8,6	17,3	19,6
Plumb (mii de tone)	7	12	15	47	61	66
Zinc (mii de tone)				23	31	45
Cupru (mii de tone)	5,2	12,9	20,7	15,0	32,2	41,9
Bauxită (mii de tone)	31	100	103	67	216	354
Argint (tone)			11	44	55	70

Sursa : EHEE I : 211-220 (capitol de E.A. Radice).

Dacă sectorul extractiv producea în mare măsură pentru export, în schimb alte ramuri s-au dezvoltat mai ales în legătură cu piața internă. Un bun exemplu pentru dezvoltarea din primii ani interbelici este industria pielăriei. Astfel, încă din 1921 firma cehoslovacă „Bata” a întemeiat în Iugoslavia mai întâi fabrica „Borova”, apoi o întregă rețea de fabrici și ateliere subsidiare, prin care a reușit să obțină o poziție dominantă în producția de pantofi³⁶⁰. Deși concernul „Bata” reprezintă o excepție prin coerența strategiei, prin creșterile puternice de productivitate și prin angajamentul său social, cazul său este relevant și pentru potențialul dinamic al industriei iugoslave și pentru felul cum unii producători au evitat efectele defavorabile ale fragmentării fostei piețe austro-ungare. Un alt exemplu este marea fabrică de ciment de la Beočin din Slavonia, care a continuat să fie controlată de investitori unguri prin intermediul unui consorțiu elvețian și care a profitat de expansiunea pieței iugoslave a materialelor de construcție³⁶¹. În minerit erau deosebit de active capitalurile britanice, mai ales cât privește extracția de metale neferoase, și cele franceze, implicate mai ales în exploatarea cărbunelui din Slovenia și a cuprului de la Bor. În aceste condiții, nu surprinde faptul că, la sfârșitul anilor '20, circa jumătate din industria iugoslavă era în proprietatea investitorilor din diverse țări europene, în principal din Franța, Marea Britanie, Cehoslovacia și Elveția³⁶². Totuși, trebuie remarcat faptul că autoritățile iugoslave au fost relativ reticente față de penetrația capitalului străin, fără însă a ajunge la conflicte acute cu reprezentanții acestuia, cum a fost cazul României în anii '20; explicația rezidă însă mai mult în puterea superioară a trusturilor petroliere comparativ cu firmele care investiseră în mineritul și în industria iugoslavă, și mai puțin într-o eventuală moderație a politicii iugoslave față de capitalul străin comparativ cu cea românească. Și în Iugoslavia s-au impus aceleași principii ca majoritatea capitalului și a conducerii firmelor industriale să fie „naționale”³⁶³. De aceea, nu trebuie să ne mire faptul că la sfârșitul anilor '20 nivelul investițiilor străine pe cap de locuitor rămăsese modest și în Iugoslavia, la fel ca și în România din aceeași vreme, ceea ce a diminuat șansele de dezvoltare ale celor două țări³⁶⁴.

Marea criză din 1929-1933 a lovit și economia iugoslavă. Impactul crizei s-a manifestat, ca și în România, prin deteriorarea termenilor de schimb în comerțul internațional, ceea ce

360. Calic 1994 : 276-280.

361. Lampe, Jackson 1982 : 425.

362. Lampe, Jackson 1982 : 428-430.

363. Calic 1994 : 287-289 ; David 2009 : 191.

364. Lampe, Jackson 1982 : 428.

a condus la scăderea dramatică a veniturilor obținute din exporturi, prin prăbușirea unora dintre circuitele financiare internaționale (cu efecte mai ales asupra băncilor din Zagreb), prin presiunile asupra monedei naționale și prin criza socială declanșată de criza economică³⁶⁵. Adaptarea politicii economice iugoslave la condițiile crizei s-a făcut cu multe ezitări. Au existat și o serie de erori, cum ar fi efortul de a realiza convertibilitatea externă deplină a dinarului prin legarea sa de etalonul aur în mai 1931 ; în mijlocul crizei economice, în contextul prăbușirii băncii Creditanstalt din Viena și al abandonării etalonului aur chiar de către Marea Britanie în septembrie 1931, costul unei asemenea politici a devenit oneros, și Iugoslavia a trebuit și ea să abandoneze convertibilitatea în aur și să devalorizeze oficial moneda națională, după ceea ce a fost caracterizat drept „cel mai scurt episod de stabilizare din istoria monetară mondială”³⁶⁶. Diversele politici încercate pentru a ține situația sub control – inițial o politică de austeritate financiară, apoi o politică de restricționare a importurilor prin devalorizarea dinarului, prin mărirea taxelor vamale și prin introducerea de restricții valutare – au eșuat³⁶⁷. Până la urmă, soluțiile la criză au fost asemănătoare cu cele adoptate în România. Cum, din cauza prăbușirii prețurilor agricole, o mare parte dintre țărani erau incapabili să-și plătească datoriile și impozitele, în aprilie 1932 a fost instituit un moratoriu pentru datoriile proprietarilor agricoli, iar datoriile pe termen scurt au fost convertite în datorii pe termen lung, cu dobânzi de 4-6%. Această primă soluție s-a dovedit insuficientă, astfel încât în 1935 statul a trebuit să reducă impozitele pe pământ, iar în septembrie 1936 statul a trebuit să preia printr-o bancă agricolă privilegiată plata a jumătate din datoriile agricole rămase³⁶⁸. Per total, prin aceste măsuri, peste 650.000 de gospodării țărănești au fost salvate de la faliment. Totuși, situația unei mari părți a producătorilor agricoli a rămas dificilă în toată perioada de până la al doilea război mondial.

În general, criza economică a lovit cu precădere ramurile economice care lucrau pentru export. Acestea au trebuit să se confrunte atât cu scăderea cantităților cerute pe piețele externe, cât și cu prăbușirea prețurilor. Acordurile de cliring, încheiate pentru a putea desfășura operațiuni de comerț exterior în condițiile lipsei unor valute convertibile și dintre care cel mai important a fost cel încheiat cu Germania la 1 mai 1934, au oferit doar o soluție parțială la această problemă³⁶⁹. Per total, nicidecum în anii '30 volumul comerțului exterior al Iugoslaviei nu a mai atins nivelul din 1929³⁷⁰. Având în vedere aceste circumstanțe, a avut loc o **reorientare spre piața internă**, care în mod logic a condus spre o politică de „substituire a importurilor” și de industrializare promovată activ de către stat. Această politică a fost definită sistematic de către Milan Stojadinović, de mai multe ori ministru de finanțe și apoi prim-ministru în anii 1935-1938. Deși promotor al liberalismului economic în anii '20 și artizan al stabilizării dinarului în 1925, după experiența crizei economice Stojadinović a devenit un aprig partizan al dirijismului și etatismului. „Noul curs economic” anunțat de el în 1935 prevedea, alături de măsuri deflaționiste și de stabilizare a veniturilor agricole, promovarea dezvoltării industriale în strânsă legătură cu nevoile ridicării capacității de apărare (ceea ce însemna atât investiții în ramurile industriale relevante, cât și comenzi militare) și atingerea unui grad cât mai ridicat de autarhie industrială³⁷¹. Pentru atingerea

365. Lampe 2000 : 171-172.

366. Handbuch : VI, 900 (capitol de Holm Sundhaussen).

367. Lampe, Jackson 1982 : 465-468.

368. EHEE : I, 178 (capitol de Ivan T. Berend).

369. Handbuch : VI, 905 (capitol de Holm Sundhaussen).

370. Lampe, Jackson 1982 : 462.

371. Calic 1994 : 404-421.

acestor obiective Stojadinović a lansat un amplu program de lucrări publice, îndeosebi în transporturi și în construirea de centrale hidroelectrice. Totodată, statul iugoslav s-a implicat direct într-o serie de activități productive, mergând de la fabricile de țigări (monopolul tutunului avea o veche tradiție în Serbia) până la minerit și industria grea, relevantă pentru efortul de apărare.

Rezultatele acestei politici au fost ambivalente. Mineritul și metalurgia s-au dezvoltat spectaculos, favorizate și de interdicția exporturilor de minereuri, instituită în 1936, care a determinat numeroase firme cu capital internațional să deschidă capacități de prelucrare pe teritoriul iugoslav³⁷². În consecință, în timp ce extracția de fier a crescut de la 198.000 de tone în 1929 la 287.000 de tone în 1937, producția de oțel a sporit de la 98.000 de tone în 1929 (și 71.000 de tone în 1932, în contextul crizei economice) la 169.000 de tone în 1937 și 235.000 de tone în 1939³⁷³. Ambițiile mari din acest domeniu au fost materializate prin crearea în 1938 la Sarajevo a unui mare concern al industriei de apărare, Jugočelik, care grupa mai multe mine de cărbuni și întreprinderi metalurgice și care, cel puțin declarativ, aspira să preia moștenirea lui Krupp în Peninsula Balcanică³⁷⁴. Totuși, bilanțul la sfârșitul perioadei interbelice era departe de a fi glorios, atât în ceea ce privește producția pe cap de locuitor, cât și cu alte țări. Astfel, cu o producție de oțel de doar 12,5 kg/locuitor în 1937 Iugoslavia se plasa nu numai sub media țărilor europene industrializate (219 kg/locuitori), dar și sub cea a țărilor europene predominant agricole (30,2 kg/locuitor) și în general sub cea a țărilor est-europene (28,9 kg/locuitor); totodată, la nivel macroeconomic producția de oțel a Iugoslaviei reprezenta doar 0,4% din producția totală a Europei³⁷⁵.

Dificultățile și capcanele dezvoltării industriale din anii '30 sunt evidențiate cel mai bine de **sectorul textil**, cel în care s-a încercat cel mai consecvent aplicarea politicii de substituie a importurilor. Grație politicilor vamale adoptate încă din anii '20 și restricțiilor dure din perioada crizei economice, importurile de țesături de bumbac au scăzut de la un maxim de 14,1 mii de tone în 1927 la trei mii de tone în 1933, 4,1 mii de tone în 1937 și 2,6 mii de tone în 1938 și 1939; importurile de postav s-au redus și ele de la trei mii de tone în 1926 la 0,8 mii de tone în 1933 și apoi au fluctuat între 1,2 și 1,6 mii de tone în anii 1936-1939³⁷⁶. În schimb, au crescut puternic importurile de fire, și aceasta nu numai la bumbac, domeniu în care Iugoslavia nu avea condiții naturale favorabile pentru o producție proprie în cantități mari, ci și în domeniul lânii, unde potențialul intern era mult mai mare. Totodată, consumul total de textile a scăzut în anii '30 de la 3,5 kg pe cap de locuitor la numai 3 kg, ceea ce atestă faptul că dezvoltarea industriei textile iugoslave s-a făcut în mare măsură și pe costul consumatorilor, adică al mării mase a populației³⁷⁷.

În consecință, deși Iugoslavia a cunoscut un anume avânt industrial în anii 1935-1939, ca și în cea mai mare parte a anilor 1920³⁷⁸, per total producția industrială a crescut mai puțin decât în ansamblul Europei.

372. EHEE : I, 257 (capitol de Alice Teichova).

373. EHEE I : 215 (capitol de E.A. Radice).

374. Calic 1994 : 412.

375. David 2009 : 273.

376. Lampe, Jackson 1982 : 490.

377. Calic 1994 : 426-427.

378. Luând ca bază anul 1923 = 100, indicii dezvoltării industriale au fost 141,1 în 1930, 106,3 în 1932, 125,2 în 1935, 168,1 în 1938 și 183,2 în 1939 (EHEE : I, 232 – capitol de Alice Teichova). În literatura de specialitate există însă neconcordanțe cu privire la acești indicatori (a se compara, de exemplu, cu Lampe, Jackson 1982 : 484).

Tabelul III.50. *Valoarea pe locuitor a producției industriale din Iugoslavia comparativ cu media europeană*

	1913	1928	1938
(1) Serbia/Iugoslavia (indici, Regatul Unit 1900 = 100)	12	15	18
(2) Europa (indici, Regatul Unit 1900 = 100)	45	76	94
(1)/(2)	0,27	0,20	0,19

Sursa : Bairoch 1982 : 302, 330.

În aceste condiții, dezvoltarea industrială nu a fost suficientă pentru a schimba decisiv structura economiei, dominată încă de agricultură.

Tabelul III.51. *Structura veniturii naționale al Iugoslaviei interbelice (%)*

Ramura economică	1923	1939
Agricultura	46,9	46,1
Economia forestieră	8,1	4,9
Industria și mineritul	17,0	21,1
Meșteșugurile	11,1	8,6
Construcțiile	1,6	1,9
Transporturile	3,3	5,6
Comerțul	12,0	11,8

Sursa : Calic 1994 : 439³⁷⁹.

Preponderența agriculturii ar fi încă și mai zdrobitoare dacă am lua în calcul distribuția pe ramuri economice a forței de muncă³⁸⁰.

Bilanțul economic al Iugoslaviei interbelice poate fi interpretat și după regula paharului pe jumătate plin, și după regula paharului pe jumătate gol. Dacă vom compara datele economice ale Iugoslaviei cu cele ale tuturor celorlalte state europene, performanța iugoslavă pare mediocră. Dacă vom porni de la comparații cu celelalte state sud-est europene sau est-europene, atunci acest bilanț este sensibil mai pozitiv. O apreciere exemplară din acest punct de vedere îi aparține lui John Lampe :

Bilanțul dezvoltării economice (totuși insuficient pentru o dezvoltare autosusținută), al reformei agrare, al educației publice, al libertății intelectuale și religioase și chiar al domniei legii a fost pozitiv pentru Iugoslavia în ansamblu. [...] Economia noului stat a crescut la rate respectabile în decursul perioadei interbelice [...] Acești indici plasează creșterea economică pe cap de locuitor a Iugoslaviei în primele rânduri ale Europei răsăritene interbelice³⁸¹.

379. Datele din acest tabel sunt în prețuri constante 1938. În prețuri curente, ponderea industriei (fără meșteșuguri și economia forestieră) a crescut de la 13,4% în 1923 la 20,6% în 1939 (Calic 1994 : 440). O asemenea recalculare nu schimbă însă datele esențiale ale problemei, respectiv primatul categoric al agriculturii la nivelul economiei iugoslave de la sfârșitul perioadei interbelice.

380. Recensământul din 1931 consemna faptul că 77% din forța de muncă lucra în agricultură, 11% în industrie, meșteșuguri și construcții și 12% în servicii (EHEE : I, 580 – capitol de Eric Lethbridge).

381. Lampe 2000 : 187-188.

Pe de altă parte, trebuie evidențiat faptul că ritmurile de dezvoltare a Iugoslaviei au fost mai mari în anii '20 și că în anii '30, pe de o parte din cauza crizei economice și scăderii prețurilor agricole, pe de altă parte din cauza dificultăților de a realiza o dezvoltare industrială amplă orientată spre piața internă, aceste ritmuri au fost per total mult mai lente³⁸². Astfel, cele două mari serii de date statistice folosite în lucrările de referințe cu privire la economia Iugoslaviei interbelice, ca și estimările recente ale lui Angus Maddison, consemnează practic menținerea la același nivel a produsului brut pe cap de locuitor în ansamblul perioadei 1929-1939.

Tabelul III.52. *Evoluția produsului social brut pe cap de locuitor în Iugoslavia interbelică (1929 = 100)*

Anul	Estimare Stajić	Estimare Vinski	Estimare Maddison
1920	...	75,0	77,1
1923	86,6	80,3	81,6
1929	100	100	100
1933	84,6	83,9	85,5
1939	102	103,5	103,2

Surse : EHEE : I, 573-575 (capitol de Eric Lethbridge) ; Maddison 1995 : 200.

Toate aceste date statistice se referă însă la ansamblul Iugoslaviei. De aceea, pentru nevoile analizei noastre, se cuvine să încercăm să evaluăm și **situația Serbiei în raport cu media iugoslavă**. O defalcare a datelor statistice nu este ușoară, întrucât diviziunile administrative introduse în 1929 (*banovina*) fuseseră concepute tocmai pentru a nu corespunde cu împărțirea în vechile provincii istorice ; în consecință, părți din Serbia aparțineau de mai multe *banovine*, fiind totodată reunite în cadrul acestora cu părți din Bosnia-Herțegovina, Croația, Macedonia și Muntenegru. Totuși, unele indicii pot fi obținute. Astfel, avem unele date referitoare la nivelul de dezvoltare industrială din Serbia în granițele din 1912.

Tabelul III.53. *Dezvoltarea industrială în Serbia (1910-1938)*

	1910	1938
Număr fabrici	465	718
Locuri de muncă	16.095	55.025
Capital (milioane de dinari)	62	2.853,4
PS	24.030	146.506

Sursa : Calic 1994 : 422.

Deși creșterea industrială din Serbia pare impozantă și probabil că a depășit întrucâtva media de la nivelul întregii Iugoslavii, handicapul de start în raport cu alte teritorii iugoslave, cum ar fi Croația, Slovenia sau Voivodina, fusese suficient de mare pentru a nu putea fi recuperat în întregime. Defalcarea capitalului industrial pe provincii istorice îngăduie evidențierea primatului Sloveniei, Croației, Slavoniei și Voivodinei, precum și a înapoierii relative a Muntenegrului, Macedoniei și Serbiei sudice. Astfel, dintr-un capital industrial total de 12,25 miliarde dinari (ceea ce înseamnă 761 dinari/locuitor), Slovenia avea 2,2

382. Holm Sundhaussen a calculat pentru anii 1936-1939 o rată medie de creștere de 7,4% anual la nivelul produsului social, din care 6,6% în agricultură și 10% în industrie și minerit (Handbuch : VI, 881). În anii 1930-1935, produsul social scăzuse însă cu 1,6% în medie anuală.

miliarde (adică aproape dublul mediei iugoslave pe locuitor), Croația (incluzând Slavonia și Dalmația) 4,16 miliarde, Voivodina 1,56 miliarde, Serbia în granițele din 1912 doar 2,85 miliarde, Bosnia-Herțegovina 1,2 miliarde, iar teritoriile sudice anexate la Serbia în 1913 („Serbia sudică”, azi cuprinzând părți ale Serbiei și Macedonia) 0,24 miliarde și Muntenegru doar 25 de milioane³⁸³; cu o medie sub 550 dinari/locuitor, **Serbia se plasa, din punctul de vedere al capitalului industrial, sensibil sub media iugoslavă.**

Situația era oarecum mai bună, dar nu esențialmente diferită, în ceea ce privește producția agricolă, mult mai importantă întrucât agricultura avea o pondere economică mai mare decât industria.

Tabelul III.54. *Randamente agricole medii în Serbia și Iugoslavia (1939) (tone/hectar)*

	Grâu	Porumb
Serbia ³⁸⁴	1,24	1,28
Banatul sârbesc	1,29	1,89
Serbia + Banatul sârbesc	1,26	1,43
Iugoslavia	1,27	1,45

Sursa : Schlarp 1986 : 305.

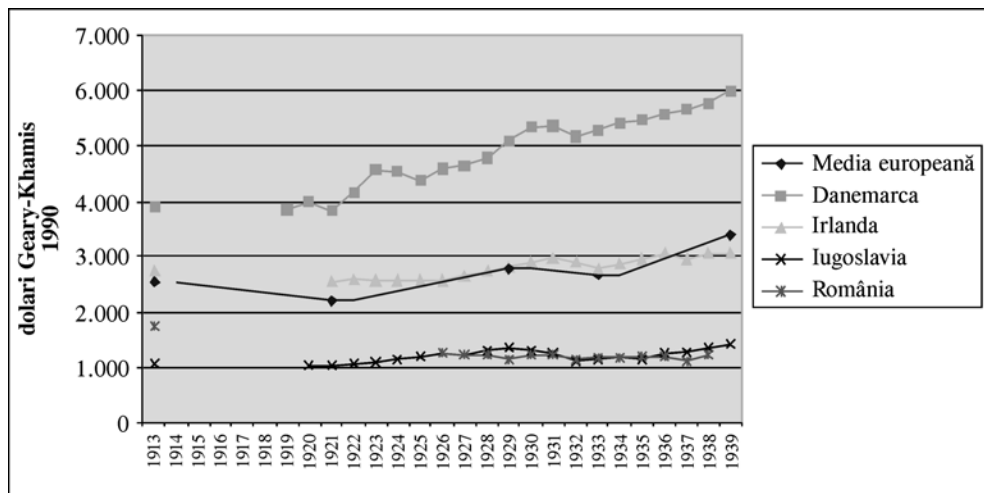
Fără a mai intra în detaliile pe care le-ar presupune o analiză completă – mărimea mai mare a suprafețelor cultivate cu grâu și porumb în Serbia comparativ cu multe alte zone ale Iugoslaviei, dotarea naturală diferită pentru multe alte culturi, problemele legate de numărul de animale și celelalte producții animaliere –, credem că informațiile prezentate mai sus sunt suficiente pentru a conchide că Serbia (atât în accepțiunea ei restrânsă, adică în granițele din 1912, cât și în accepțiunea ei mai largă, definită prin granițele actuale care cuprind și Kosovo și Voivodina) se afla per total puțin sub media iugoslavă. De aceea, considerăm că cele mai multe dintre observațiile generale despre limitele dezvoltării interbelice a Iugoslaviei sunt valabile și pentru Serbia.

III.4. Concluzii parțiale

Capitolele anterioare au fost destul de explicite în ceea ce privește performanța economică diferențiată a țărilor studiate de noi în perioada interbelică. Se cuvine totuși să verificăm această imagine prin apelul la datele lui Angus Maddison cu privire la produsul intern brut pe cap de locuitor.

383. Calic 1994 : 287.

384. Datele fiind compilate de administrația militară germană în 1941, se referă la partea din Serbia care s-a aflat sub ocupație germană. Nu se includ deci date despre Kosovo și o parte din fostul „sancak”, aflate sub administrație italiană în 1941-1943, și nici din zona Pirot, intrată sub administrație bulgară (vezi harta din Schlarp 1986 : 447).



Surse : Maddison 2003 : 60, 62, 100 ; media europeană calculată de noi pe baza datelor din Maddison 2003 : 43-44, 55-56, 96, 98.

Figura III.6. *Produsul intern brut/locuitor în diverse țări europene interbelice*

Informația sintetizată în graficul de mai sus confirmă faptul că Danemarca fost singura dintre țările studiate de noi care a reușit în perioada interbelică să-și consolideze poziția bună dobândită deja înainte de 1914 și să-și îmbunătățească poziția relativă în raport cu media europeană ; cu toate acestea, după cum am văzut deja în subcapitolul III.3.1, nici performanța daneză nu a fost lipsită de probleme. Celelalte țări studiate de noi au avut evoluții economice mai degrabă defavorabile, atât în ceea ce privește dificultățile de pe parcurs, cât și în bilanțul general al perioadei interbelice în raport cu situația de dinainte de primul război mondial. Care ar fi **explicațiile acestei performanțe diferențiate** ?

O primă observație ar fi aceea că epoca interbelică, dominată de impactul unor mari șocuri precum primul război mondial și Marea Criză începută în 1929³⁸⁵, a fost în general defavorabilă țărilor mai puțin dezvoltate economic, mai ales celor din Europa. Cu toate acestea, au fost și țări periferice care au cunoscut îmbunătățiri ale poziției lor relative în perioada interbelică, cum ar fi Bulgaria (a cărei performanță am evocat-o deja în capitolul III.2.3.6) și mai ales Finlanda.

Performanța Finlandei³⁸⁶ prezintă însă un număr important de particularități, care o pun într-un contrast destul de marcant față de majoritatea periferiilor economice europene. Una dintre aceste particularități mi se pare esențială : Finlanda, deși avea încă o parte semnificativă din populație ocupată în agricultură, nu era un exportator agricol, ci în primul rând un exportator de lemn și derivate ale acestuia, produse care – cumulate – au asigurat peste 80% din valoarea exporturilor finlandeze pe ansamblul anilor 1920-1937³⁸⁷. Or, epoca interbelică a fost – în cea mai mare parte a sa – o perioadă defavorabilă producătorilor agricoli³⁸⁸ și în care, în schimb, prețurile pentru produsele forestiere au fost relativ

385. Rolul acestor șocuri este subliniat și în Findlay, O'Rourke 2007 : 470-471.

386. Această performanță a fost analizată recent în Ojala, Eloranta, Jalava 2006, precum și în comparație cu țările Europei răsăritene de către David 2009 : 377-406.

387. David 2009 : 381.

388. Svenilson 1954 : 82-89 ; Federico 2004 : 191-195 ; Findlay, O'Rourke 2007 : 446-447.

ridicate³⁸⁹. În consecință, spre deosebire de țările axate pe exporturi agricole, Finlanda a avut de câștigat din evoluția foarfecelui prețurilor din epoca interbelică. Cu aceasta cred că atingem un factor esențial. **Conjunctura agricolă proastă** explică într-o măsură semnificativă performanța slabă a țărilor predominant agricole; toate țările în care agricultura avea o pondere mare (30-50%) în produsul intern brut și în care produsele agricole asigurau cea mai mare parte a veniturilor din exporturi s-au văzut în situația de a suporta o scădere a valorii producției lor agricole din cauza scăderii prețurilor internaționale. Dacă acceptăm faptul că în anii 1921-1938 prețurile mondiale ale produselor agricole în raport cu produsele industriale au fost în medie 86,5% față de nivelurile din 1913³⁹⁰, deci termenii de schimb ai producătorilor agricoli s-au înrăutățit în medie cu 13,5%, atunci putem estima că această conjunctură explică ea singură 4-7% din diferența de performanță economică a țărilor agricole în raport cu cea a țărilor deja axate pe producția industrială. În realitate însă, impactul negativ al conjuncturii agricole defavorabile nu a fost limitat la nivelul indicatorilor macroeconomici sintetici. Scăderea veniturilor agricole a diminuat disponibilitățile de capital pentru orice fel de investiții, fie că era vorba de implementarea unor îmbunătățiri ale tehnologiei agricole, fie că era vorba de capitalul din industrie, transporturi și comunicații, sau de capitalul uman.

În cadrul agriculturii, conjunctura defavorabilă a lovit în special prețurile cerealelor, în timp ce prețurile produselor animaliere au scăzut mai puțin. Această situație explică faptul că Danemarca, ea însăși mare producător agricol, dar care realizase încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea trecerea spre preponderența sectorului zootehnic și dezvoltarea industriei alimentare, a evoluat mult mai bine și în perioada interbelică, în timp ce România și Iugoslavia, care nu au reușit să-și restructureze producția agricolă, au avut cel mai mult de suferit.

Odată ce am stabilit însemnătatea majoră a conjuncturii agricole, putem trece și la examinarea celorlalți factori pe care i-am postulat ca posibil determinanți la începutul acestei cercetări.

În ce măsură a contat **factorul religios** în performanța economică diferențiată a diverselor țări în perioada interbelică? Este adevărat, și în această perioadă ierarhia economică a celor patru țări studiate de noi corespunde preconcepțiilor larg răspândite cu privire la adecvarea diverselor confesiuni religioase în raport cu dezvoltarea economică de tip capitalist: Danemarca predominant luterană se află clar pe primul loc, Irlanda covârșitor catolică pe o poziție secundă, iar Iugoslavia și România (ambele majoritar ortodoxe) au rămas sensibil mai puțin prospere. Atunci când încercăm însă să identificăm mecanismele concrete prin care apartenența religioasă ar fi influențat direct performanța economică a uneia sau alteia dintre aceste țări, constatăm că singurul aspect în care acest factor a contat relativ mult este nivelul de educație al populației. Astfel, în Danemarca luteranismul a avut un rol important în depășirea analfabetismului, în timp ce nici Biserica ortodoxă, nici cea catolică nu s-au implicat semnificativ în sprijinirea adaptării populației la cultura modernă. Totuși, se cuvine să semnalăm faptul că în planul alfabetizării populației progresele daneze s-au realizat mai ales înainte de primul război mondial, iar perioada interbelică doar a păstrat, în pofida recuperărilor parțiale realizate de țările rămase în urmă, ierarhia instituită înainte de 1914.

389. David 2009: 381, 399-400.

390. Calculul nostru pe baza indicilor anuali din EHEE: I, 475 (capitol de Zdenek Drabek). De observat că deteriorarea termenilor de schimb a fost încă și mai gravă în cazul materiilor prime neagricole, categorie care include petrolul și combustibilii, mărfuri care contau atât de mult în economia și exporturile României.

De aceea, credem că nu greșim când afirmăm că factorul religios nu a influențat în mod semnificativ performanța economică a diverselor țări europene în epoca interbelică.

Un alt factor pe care am putea să-l luăm în considerare ar fi **independența politică**, sau, altfel spus, **înlăturarea stăpânirii străine și constituirea unui stat propriu** al majorității populației care a locuit țările studiate de noi. Exceptând Danemarca, pentru care alipirea în 1920 a unor teritorii din nordul Schleswig-ului nu a mai generat transformări majore în edificiul statal conturat în secolul al XIX-lea, pentru toate celelalte țări studiate de noi anii imediat următori primului război mondial au marcat prefaceri puternice în direcția desăvârșirii constituirii de state-națiune. Dacă România Mare și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor s-au constituit pe baza structurilor deja existente în regatele România și Serbia, nu fără destule probleme de integrare a teritoriilor alipite în 1918, în schimb Irlanda și-a dobândit statalitatea și apoi independența abia în perioada interbelică. În toate aceste țări, edificarea statelor-națiune a fost celebrată ca un mare succes și o concretizare a unor îndelungate strădanii naționale. Construcția instituțională a noilor state a absorbit o parte însemnată a energiilor și resurselor, dar din punct de vedere strict economic rezultatul a fost în cel mai bun caz ambiguu. Am arătat mai sus că prin desprinderea de Marea Britanie și mai ales prin politica economică din anii '30 teritoriile care au format Statul Liber Eire au „reușit” să aibă o performanță economică inferioară atât Marii Britanii în ansamblul său, cât și Irlandei de Nord. În ceea ce privește România și Iugoslavia, se poate de asemenea spune că „mărirea politică” nu a adus dividende economice măsurabile în ceea ce privește nivelul de trai și prosperitatea majorității populației.

Cu aceasta atingem de fapt o altă problemă: **rolul statului**. Au impulsionat statele interbelice dezvoltarea economică sau mai degrabă au parazitat-o? În toate cele patru cazuri studiate de noi, statele și-au asumat ca țel consolidarea potențialului lor economic. Politicile concrete adoptate, ca și măsurile luate, au avut efecte variabile. Unele au ajutat la adaptarea economiilor la constrângerile lumii interbelice, altele dimpotrivă. Două exemple mi se par edificatoare. Unul, pozitiv, este reprezentat de politica guvernului danez Thorvald Stauning de a edifica un „stat al bunăstării generale” în anii '30, asigurând nu numai pacea socială, ci și consolidarea rolului cererii interne în stimularea activității economice în condițiile în care, din cauza declinului comerțului internațional, piețele externe nu mai puteau juca același rol de locomotivă a creșterii economice. Celălalt, negativ, este reprezentat de politica economică a guvernelor liberale din România anilor 1922-1928, care au încercat să combine dezvoltarea prioritară a industriei în dauna agriculturii cu o politică de limitare a accesului capitalului străin în economia românească, deși disponibilitățile de capital autohton erau cu totul insuficiente pentru atingerea obiectivelor propuse. Aceste două exemple evidențiază și marea dificultate de a realiza o evaluare de ansamblu a rolului de stimulent sau de frână al statului în dezvoltarea economică a țărilor studiate de noi.

Multe dintre măsurile și politicile economice adoptate de statele interbelice au fost inspirate de **naționalismul economic**. Analizele dedicate acestui fenomen istoric în ultimele două decenii au evidențiat mai multe componente ale naționalismului economic din epoca interbelică: refuzul acceptării teoriilor economice clasice și neoclasice ce fundamentau liberul-schimb în relațiile economice internaționale, prioritatea acordată dezvoltării industriale, subordonarea intereselor particulare față de interesele naționale definite de către stat, dezvoltarea unor mecanisme menite să asigure autonomia economiei naționale în raport cu piața (restricții ale libertății comerțului intern și extern, controlul fluxurilor monetare și de capital, crearea unor întreprinderi publice etc.) și chiar a unor instituții de tip corporatist, menite să contribuie la integrarea națională și la acceptarea politicii economice dirijate de

către stat³⁹¹. Pe de altă parte, după cum a arătat Thomas David, în majoritatea țărilor est-europene, inclusiv în România și Iugoslavia, naționalismul economic interbelic nu a reușit să evolueze în direcția unei abordări holistice a problematicii dezvoltării diferitelor economii naționale și a promovat mai mult interesele economice particulare ale unor grupuri influente decât interesele de ansamblu a respectivelor economii și societăți³⁹². Un aspect trebuie neapărat precizat. În condițiile deloc favorabile liberului-schimb care au caracterizat cea mai mare parte a epocii interbelice, un oarecare grad de naționalism economic era inevitabil, și – mai ales în anii '30 – probabil chiar necesar. De altfel, ideea de a urmări cu prioritate interesul economic național este nu numai legitimă, ci și obligatorie pentru orice guvern. Marea problemă a fost aceea însă că obsesiile naționale au împiedicat o analiză lucidă a posibilităților și au condus la opțiuni nerealiste, fie că era vorba de obsesia lui Vintilă Brătianu de a nu lăsa ca bogățiile României să fie exploatare de capitalul străin sau de cea a lui Éamon de Valera de a realiza o independență economică deplină față de Marea Britanie. Exemplele țărilor care au aplicat cu mai mult succes politici subsumate naționalismului economic – precum Finlanda sau, dintre țările studiate de noi, Danemarca – arată că acestea au avut succes numai atunci când nu și-au propus asigurarea autarhiei economice (opțiune oricum nerealistă pentru țări relativ mici, dotate incomplet cu resurse și relativ slab dezvoltate), ci doar conectarea selectivă la circuitele economice internaționale, astfel încât să maximizeze avantajele obținute de propria economie națională, iar măsurile concrete au fost adoptate de către birocrății specializate, relativ autonome față de presiunile grupurilor de interese, atente la detaliu și grijulii în ceea ce privește efectele economice și sociale pentru ansamblul societăților proprii³⁹³.

Atunci când discutăm rolul statelor interbelice, mai trebuie să avem în vedere și un alt aspect : **participarea la cele două războaie mondiale**. În mod evident, țările beligerante au avut de suferit, atât în planul pierderilor umane, cât și în cel al distrugerilor materiale, în timp ce țările neutre au putut evita aceste dezavantaje și uneori chiar să profite de pe urma neutralității lor (exemplele clasice la nivel european fiind Elveția și Suedia). Cu toate acestea, experiența țărilor studiate de noi arată că lucrurile sunt departe de a fi fost simple. Au existat și situații când decizia de intrare în război a fost adoptată în mod voluntar de către guvernele unora dintre aceste țări (de exemplu, România în 1916 și 1941), și situații când țările respective au fost antrenate în război fără a avea cu adevărat de ales (de exemplu Irlanda ca parte a Regatului Unit în 1914 și Danemarca în 1940 ; cazurile Serbiei în 1914 și Iugoslaviei în 1941 sunt ceva mai complicate, dar până la urmă pot fi subsumate tot acestui tip de situații). Pe de altă parte, neutralitatea nu a adus automat beneficii economice, deoarece războiul a blocat accesul la o mare parte dintre piețele externe tradiționale (cazul României în 1914-1916) sau a generat dificultăți de aprovizionare pentru țările a căror economie era dependentă de resurse din exterior, mai ales în ceea ce privește resursele energetice și de materii prime (Danemarca în primul război mondial, Irlanda în al doilea război mondial).

Dacă antrenarea în cele două războaie mondiale a reprezentat un handicap economic pentru beligeranți, s-ar cuveni să examinăm și **impactul factorului geografic** atât asupra posibilităților de a evita participarea la cele două războaie mondiale, cât și asupra șanselor de dezvoltare economică din perioada interbelică. În mod clar, posibilitățile de a evita antrenarea în război au fost mai mari în 1914-1918 decât în 1939-1945, iar geografia nu a

391. Am reprodus această enumerare după David 2009 : 199-200.

392. David 2009 : 232-233.

393. David 2009 : 400-406.

avut în această privință un rol decisiv (decât poate în posibilitatea pe care a avut-o Irlanda de a rămâne neutră pe întreaga durată a războiului). De asemenea, în cele două decenii de pace dintre cele două războaie mondiale nu au existat factori geografici care să discrimineze decisiv între posibilitățile de dezvoltare ale diferitelor țări, iar scăderea costurilor de transport diminuea însemnătatea apropierii de sursele de materii prime și respectiv de piețele de desfacere. Factorul geografic avea în schimb să se dovedească extrem de important în timpul celui de-al doilea război mondial, când a condiționat mai mult decât orice altceva faptul dacă una sau alta dintre țări a rămas în zona de influență occidentală sau a trecut sub hegemonia sovietică; în aceste cazuri, impactul s-a exercitat asupra societăților postbelice, și nu asupra performanței economice interbelice.

În condițiile conjuncturii mondiale mai degrabă defavorabile agriculturii, **opțiunea pentru dezvoltarea industrială** era în principiu rațională. Problema a fost însă că în multe dintre state mijloacele alese pentru concretizarea acestei opțiuni au fost mai degrabă inadecvate, astfel încât rezultatele au fost mediocre. Calculele referitoare la nivelurile de industrializare ale diverselor țări pentru sfârșitul perioadei interbelice sunt indubitabile în acest sens. Aceste calcule au fost inițiate de Paul Bairoch, care a oferit și un set coerent de date pentru secolele XIX-XX³⁹⁴; ulterior, aceste calcule au fost rafinate metodologic și refăcute de către Thomas David, care a și integrat informații care îi fuseseră inițial inaccesibile lui Paul Bairoch.

Tabелul III.55. *Nivelurile de industrializare ale diverselor țări europene în 1937 (indici pe locuitor, Regatul Unit = 100)*

Media europeană	49,1
Austria	37,2
Belgia	109,9
Bulgaria	3,7
Danemarca	43,1
Elveția	71,4
Finlanda	38,9
Franța	58,1
Germania	90,6
Grecia	5,4
Irlanda	15,7
Italia	27,6
Iugoslavia	6,3
Norvegia	41,7
Portugalia	10,7
Polonia	15,2
Regatul Unit	100
România	5,9
Spania	12,5
Suedia	73,8
Țările de Jos (Olanda)	63,5
Ungaria	21,3

Sursa : David 2009 : 250.

394. Bairoch 1982.

Ierarhia țărilor studiate de noi este pe deplin confirmată : Danemarca este pe primul loc, Irlanda pe locul secund (dar la foarte mare distanță), iar Iugoslavia și România se află pe ultimele locuri, la mică distanță între ele. Ar putea să ne surprindă faptul că indicele calculat pentru Danemarca este inferior mediei europene, dar acest fapt se explică prin dezvoltarea relativ târzie a industriei daneze în comparație cu cea din alte state nordice, cum ar fi de exemplu Suedia. Pe de altă parte, această ierarhie nu a fost stabilită numai ca urmare a performanței statelor respective în perioada interbelică ; ea avea la origine discrepante majore acumulate încă înainte de 1914, discrepante pe care evoluțiile interbelice le-au amplificat sau le-au atenuat. Comparând indicii referitori la sfârșitul epocii interbelice cu cei referitori la anii de dinainte de primul război mondial, constatăm că Danemarca și-a îmbunătățit ușor poziția atât în raport cu media europeană, cât și în raport cu Regatul Unit, în timp ce Iugoslavia și România au pierdut teren în raport cu ambele valori de referință³⁹⁵. Thomas David a sintetizat astfel situația :

În preajma celui de-al doilea război mondial, țările Europei Răsăritene, în frontierele lor postbelice, nu și-au ameliorat nivelurile de industrializare comparativ cu anul 1910, dovadă suplimentară a faptului că ratele ridicate de creștere din anii 1924-1938 trebuie relativizate și că ele constituie, cel puțin în parte, un proces de recuperare față de primul război mondial³⁹⁶.

Un alt element ne ajută să percepem **mediocritatea performanței industriale** a acestor țări în perioada interbelică. Astfel, produsele industriei prelucrătoare ocupau o pondere foarte scăzută în structura exporturilor României și Iugoslaviei (2,2% din valoarea totală a exporturilor românești în 1929 și 1,5% în 1937 ; 17,1% în 1929 și 15,8% în 1937 pentru Iugoslavia), fiind cu totul eclipsate de exporturile de mărfuri agroalimentare, combustibili și materii prime în stare brută³⁹⁷, ceea ce evidențiază o dată mai mult faptul că aceste țări se aflau abia într-o fază extrem de precară a dezvoltării lor industriale. Sau, cu alte cuvinte, eforturile considerabile pentru dezvoltarea industriei naționale erau încă departe de a-și fi adus roadele.

Dacă performanța strict economică a României, Iugoslaviei și Irlandei a fost mediocră pe ansamblul epocii interbelice, s-ar putea invoca faptul că au fost realizate progrese la nivelul structurii sociale, care au pus bazele unei dezvoltări mai rapide a acestor țări în perioada postbelică. Ne amintim faptul că înainte de 1914 potențialul de dezvoltare al României și Irlandei (ca și cel al unor teritorii sud-slave intrate în componența Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor în 1913 și 1918) a fost handicapat de structura socială prea inegalitară, care împiedica ameliorarea nivelului economico-social și a productivității unei mari părți a populației. Reformele agrare din România și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor au contribuit la atenuarea unora dintre disparitățile sociale existente anterior și ar fi trebuit teoretic să stimuleze dezvoltarea economico-socială ; cu toate acestea, ele au venit relativ târziu (mai ales în România), iar potențialul lor de dezvoltare a fost anulat de scăderile productivității agricole din primii ani de după primul război mondial și apoi de diminuarea dramatică a prețurilor agricole, care a accentuat disparitățile de resurse dintre populația urbană și cea rurală. Dacă mai avem în vedere și fărâmițarea multor exploatații agricole în condițiile continuării creșterii demografice (România și Iugoslavia nu-și desăvârșiseră

395. Bairoch 1982 : 302 ; David 2009 : 253 (calculare numai pentru țările Europei răsăritene).

Pentru Irlanda lipsesc datele cu privire la perioada de dinainte de primul război mondial.

396. David 2009 : 253.

397. David 2009 : 254. Cf. EHEE : I, 407-408, 475 (capitol de Zdenek Drabek).

tranziția demografică)³⁹⁸, atunci apare evident faptul că evoluția spre o societate cu o distribuție mai echilibrată a veniturilor a fost erodată, iar posibilele consecințe pozitive asupra dezvoltării economico-sociale nu s-au concretizat. Dintre cele patru țări studiate de noi, **structura socială egalitară** a favorizat progresul economic doar în Danemarca, dar situația acestei țări era cu totul deosebită datorită acumulărilor realizate încă de dinainte de primul război mondial, care o plasau în rândul țărilor celor mai dezvoltate din Europa, având o populație prosperă, educată și productivă.

În perioada interbelică au fost realizate însă și **unele progrese în ceea ce privește educația și îngrijirea sănătății populației**.

De exemplu, la sfârșitul perioadei interbelice **mortalitatea infantilă** scăzuse în România la 179‰ de la 222‰ înainte de începutul primului război mondial, în Iugoslavia la 138‰ de la 159‰ în 1908/1910, în Irlanda la 69‰ de la 93‰, iar în Danemarca la 61‰ de la 98‰³⁹⁹. Progresul era real, dar decalajele rămăneau încă substanțiale.

În planul educației, au sporit cifrele tinerilor școlarizați la toate cele trei niveluri ale sistemului de învățământ: primar, secundar și universitar. **Ponderea analfabetismului** în cadrul populației care depășise vârsta de intrare în sistemul educației școlare s-a redus în România de la circa 78% în 1899 la 61% în 1912 și 43% în 1930⁴⁰⁰, iar în Serbia de la 79,7% în 1900 la 56,3% în 1931⁴⁰¹; în Irlanda și în Danemarca cea mai mare parte a analfabetismului fusese eliminată încă din secolul al XIX-lea (în Irlanda mai erau în 1901 doar 13,7% analfabeți, iar în Danemarca doar circa 4%), ceea ce explică și de ce în aceste țări scăderile interbelice ale ratei analfabetismului au fost inevitabil mai mici. Progresele realizate în Serbia/Iugoslavia au fost apreciabile, mai ales dacă avem în vedere faptul că alfabetizarea a fost mai puternică la nivelul generațiilor tinere decât la cel al vârstnicilor, ceea ce însemna că procentajul avea să crească într-o oarecare măsură și numai prin înlocuirea naturală a generațiilor. Pe de altă parte, se cuvine să observăm și o anume încetinire a progreselor alfabetizării. Cu privire la România, fenomenul a fost semnalat încă din 1938 de către Sabin Manuilă și Mitu Georgescu, cu referire la încetinirea ritmului de creștere a numărului știutorilor de carte în intervalul 1912-1930 față de intervalul 1899-1912; explicația oferită de către cei doi autori – „Acest fenomen se datorează turburărilor provocate de război, precum și dificultăților operei de refacere, care a urmat”⁴⁰² – este fără îndoială corectă, dar parțială. Dacă privim evoluția procentelor de încadrare în învățământul primar a copiilor din grupa de vârstă 5-14 ani, atunci vom constata faptul că în anii 1930 a avut loc o ușoară scădere în toate țările studiate de noi.

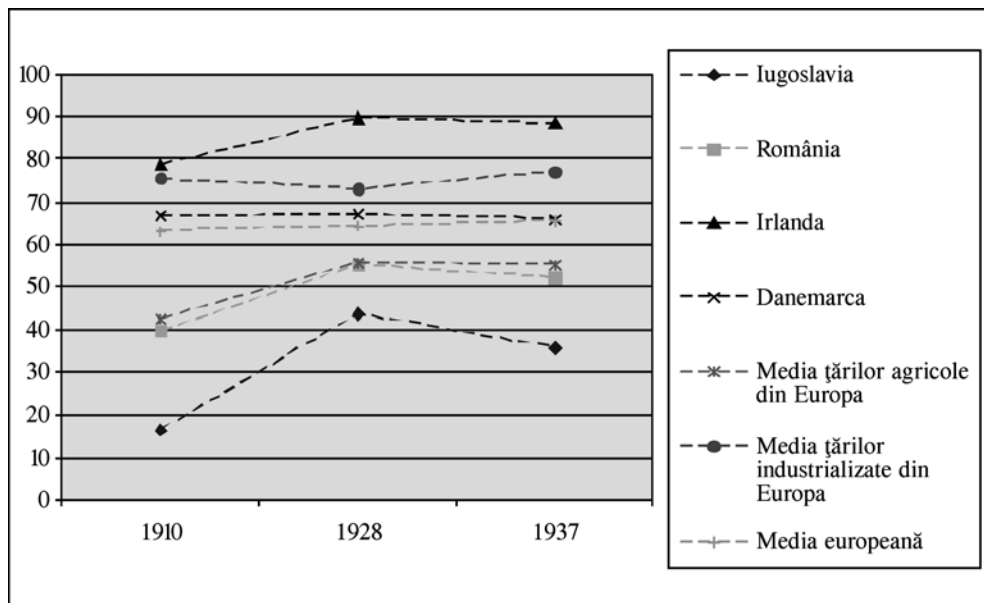
398. În cele două decenii interbelice populația Iugoslaviei a crescut cu 33%, iar cea a României cu aproape 26%, în timp ce pe ansamblul Europei răsăritene și sud-estice creșterea a fost de 20%, în Europa Apuseană de 9%, iar în Europa nordică de 15% (Handbuch: VI, 12-13 – capitol de Wolfram Fischer). Acest spor demografic a avut la bază menținerea natalității la niveluri de peste 30%, scăderea din anii 1935-1939 fiind datorată mai puțin schimbării comportamentelor demografice, cât ajungerii la vârsta fertilă a generațiilor subnumerice născute în anii primului război mondial (Handbuch: VI, 18 – capitol de Wolfram Fischer).

399. Mitchell 2003: 123-124 (pentru sfârșitul perioadei interbelice am folosit media anilor 1937/1939).

400. ER: I, 142 (capitol de Sabin Manuilă și Mitu Georgescu). Cifra de 54,3% analfabeți indicată de Gheorghe Dobre (Dobre 1996a: 277) se referă la ansamblul populației, nu numai la populația peste vârsta școlară.

401. Sundhaussen 1989a: 534, 537. Pe ansamblul Iugoslaviei interbelice, rata analfabetismului era sensibil mai mică, fiind de „numai” 45,2% din populația de peste 11 ani (EHEE: I, 93 – capitol de Milan Hauner).

402. ER: I, 142 (capitol de Sabin Manuilă și Mitu Georgescu).



Sursa : David 2009 : 341.

Figura III.7. Ponderea elevilor din învățământul primar în cadrul grupei de vârstă 5-14 ani (%)

Înainte de a invoca motive specifice fiecărei țări pentru această scădere – inclusiv variațiile numerice ale cohortelor de copii născuți în anii 1923-1932 –, să observăm că scăderea din anii '30 este comună aproape tuturor țărilor predominant agricole, în timp ce în cazul țărilor industrializate procentajul mediu a crescut în aceeași perioadă. În mod evident, evoluția diferită în cele două grupuri de țări a fost determinată într-o mare măsură de reducerea prețurilor agricole în raport cu cele ale produselor industriale. Scăderea veniturilor agricole a făcut pe de o parte ca unii dintre părinți să nu-și mai poată trimite copiii la școală și, pe de altă parte, ca statele să-și reducă finanțarea pentru sistemul de învățământ, fapt reflectat și de creșterea numărului de elevi pe cadru didactic în anii '30⁴⁰³. Încetinirea ratei de cuprindere a tinerilor în învățământul primar explică într-o bună măsură persistența decalajelor în ceea ce privește eliminarea analfabetismului între țările Europei nordice, apusene și centrale, și cele ale Europei răsăritene, sud-estice și sudice și pune într-o perspectivă mai realistă progresele reale obținute în epoca interbelică de țările rămase în urmă în secolul al XIX-lea.

Educația nu se reduce la învățământul primar, după cum rolul său în ridicarea capitalului uman al unei societăți nu se limitează la alfabetizare. Progrese însemnate au fost obținute și în **dezvoltarea învățământului secundar**. Doar câteva exemple. În Danemarca numărul elevilor din învățământul secundar a sporit de la sub 39.000 în 1920 la peste 67.000 în 1939, în Irlanda de la sub 23.000 în 1924 la aproape 38.000 în 1939, iar în Iugoslavia de la 132.000 în 1921 la 213.000 în 1938⁴⁰⁴. De observat însă că la nivelul procentelor din

403. David 2009 : 341-342. Pentru scăderea severă a numărului cadrelor didactice în România în 1938/1939, vezi și EHEE : I, 136 (capitol de Milan Hauner).

404. Mitchell 2003 : 881-885. Pentru România datele sunt lacunare pentru începutul perioadei interbelice, iar comparația cu datele de dinainte de război este slăbită de schimbările teritoriale

populația de vârstă școlară, în pofida progreselor obținute, România și Iugoslavia, la fel ca și celelalte țări din Europa Răsăriteană, au rămas și în perioada interbelică la niveluri de circa 3-5%, inferioare mediei europene⁴⁰⁵. Fenomene similare se pot observa în ceea ce privește **învățământul superior**. În Danemarca numărul studenților a sporit de la 4.900 în 1924 (datele pentru anii anteriori nu sunt comparabile deoarece se referă numai la noii studenți admiși, și nu la numărul total de studenți înmatriculați) la 7.200 în 1939, în Irlanda de la 3.700 în 1920 la 5.400 în 1939, în Iugoslavia de la 10.600 în 1922 la 21.300 în 1938, iar în România de la 18.227 în 1921 la un maximum de 39.425 în anul universitar 1935/1936, după care a scăzut la numai 25.651 în 1936/1937 și a sporit din nou la 26.489 în 1938/1939⁴⁰⁶. În 1938, Danemarca și Irlanda aveau 1,8 studenți la 1.000 de locuitori, România 1,3 studenți la 1000 de locuitori, iar Iugoslavia numai 1,0 student la 1.000 de locuitori⁴⁰⁷. Diferențele sunt relativ mici, iar avansul României în raport cu Iugoslavia se datora mai degrabă polarizării superioare a societății, care făcea ca în România tinerii din clasele degerabă să aibă mai multe resurse pentru a urma învățământul superior. Pe de altă parte, dintre studenții români înmatriculați în 1935/1936, peste trei sferturi erau înscriși în universități, 11,4% în învățământul superior economic, 5,3% în învățământul superior artistic, și doar 4,9% în politehnici; mai mult, în cadrul universităților predominau studenții la drept (41%) și litere și filosofie (20,5%), față de cei care urmau studii medicale și farmaceutice (16,7%), științifice (11,2%) și teologice (5,4%)⁴⁰⁸. Având în vedere cele de mai sus, pare destul de evident că majoritatea studenților români urmăreau să aibă cariere în cadrul birocrăției de stat sau a sistemului judiciar, în timp ce numai o minoritate se angaja în economie. Având în vedere faptul că dezvoltarea interbelică a învățământului secundar și superior a fost un fenomen „limitat și inegal, rezervat unei elite”⁴⁰⁹, din punctul de vedere al acumulării capitalului uman se cuvine să examinăm mai ales **situația învățământului profesional**. Acesta era asigurat printr-o multitudine de forme, diferite de la o țară la alta: școli profesionale, școli de seară, ucenicie organizată de întreprinderi. Datele statistice de care dispunem pentru anii '30 reflectă ierarhia la care ne așteptam: pe locul întâi Danemarca, unde elevii învățământului profesional reprezentau 12% dintre elevii din învățământul primar, urmată de Iugoslavia cu 6% (se resimte influența tradiției austro-ungare în

și de dublarea practic a populației prin constituirea României Mari. Vom observa totuși că avem o creștere spectaculoasă de la puțin peste 17.000 în 1910 în Vechiul Regat, la 155.000 în România Mare în 1921/1922 – creștere în cadrul căreia nu putem în acest moment estima ponderea teritoriilor reunite cu statul român în 1918 (știm totuși că teritoriile care anterior aparținuseră Austro-Ungariei avuseseră un număr relativ ridicat de elevi în învățământul secundar), ponderea recuperării acestei etape de către cei care nu apucaseră să studieze în timpul războiului, și ponderea sporirii numărului de elevi atrași în condițiile întemeierii de noi instituții de învățământ în primii ani interbelici – a continuat să crească până la 195.000 în 1925, apoi a variat la niveluri ceva mai reduse (162.000 în 1929, printre altele și datorită cohortelor sub-nerice născute în timpul războiului) și a crescut din nou după 1933, atingând un maxim de 201.000 în 1937 (Mitchell 2003 : 876, 884; pentru 1921/1922 date din Lampe, Jackson 1982 : 503).

405. David 2009 : 342. Pentru comparație, procentul tinerilor care urmau învățământul secundar a crescut în Irlanda de la 3,5% în 1910 la 6,5% în 1937, iar în Danemarca de la 4,9% în 1910 la 9,9% în 1937.

406. Sadlak 1990 : 13; Mitchell 2003 : 897-898.

407. Dobre 1996a : 278.

408. Sadlak 1990 : 13.

409. David 2009 : 342.

Slovenia și Croația) și de România cu 2%⁴¹⁰. În această privință, progresele iugoslave contrastează puternic cu rămânerea în urmă din România.

În alte domenii, transformările structurii sociale au fost încă și mai puțin spectaculoase. **Tranziția demografică** fusese realizată în componentele sale esențiale în Danemarca și Irlanda încă înainte de primul război mondial, iar aceste țări nu au făcut în perioada interbelică decât să-și consolideze avansul prin scăderi limitate ale mortalității și natalității, precum și prin prelungiri ale speranței medii de viață. În schimb, în România și Iugoslavia se pot observa elemente ale tranziției demografice doar în mediul urban și în unele regiuni mai dezvoltate economico-social precum Slovenia și Banatul, ceea ce, în condițiile în care trăsăturile vechiului regim demografic persistau în mediul rural, larg majoritar, face ca la nivel statistic aceste țări să rămână pe unele dintre primele locuri în Europa atât la nivelul natalității cât și la cel al mortalității⁴¹¹. În mod firesc, această diferențiere se reflectă la nivelul speranței medii de viață la naștere : în România aceasta a fost sub 41 ani în 1932, în Iugoslavia de 41,5 ani în 1930/1931, în timp ce în Irlanda era de aproape 59 de ani în 1935/1937, iar în Danemarca de puțin sub 63 de ani în 1931/1935⁴¹². Se cuvine să observăm totodată faptul că progresele la nivelul urbanizării au fost relativ limitate (cu un plus evident pentru Danemarca, urmată de Irlanda, în timp ce în Iugoslavia și România locuitorii orașelor au continuat să reprezinte și la sfârșitul epocii interbelice sub un sfert din populația totală)⁴¹³, iar cele din **transferul de forță de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii** încă și mai reduse. Astfel, în Danemarca ponderea populației active în agricultură, forestier și pescuit a scăzut de la 34,9% în 1920 la 28,5% în 1940 (dată la care industria și construcțiile ocupau 30,6%, iar serviciile 40,9% din populația activă), iar în Irlanda scăderea a fost încă și mai mică, de la 52,1% în 1920 la 48,5% în 1936 (față de 15,1% în industrie și construcții și 36,4% în servicii) ; în Iugoslavia, populația ocupată în agricultură a scăzut de la 82,2% în 1920 la 76,6% în 1931 (la aceeași dată 11% în industrie și 12,4% în servicii) și la 74,8% în 1938, iar în România forța de muncă din agricultură reprezenta în 1930 încă 77,2% (față de 10,2% în industrie și 12,6% în servicii)⁴¹⁴. Dacă avem în vedere faptul că la sfârșitul epocii interbelice structura populației ocupate pe ansamblul Europei (fără Uniunea Sovietică) era 22% în agricultură, 44% în industrie și 34% în servicii⁴¹⁵, atunci înțelegem mai bine cât de puțin se modernizaseră din acest punct de vedere Irlanda, Iugoslavia și România.

410. David 2009 : 343 (unde nu se dau date pentru Irlanda).

411. Handbuch : VI, 22-23 (capitol de Wolfram Fischer). Se cuvine să observăm că România și Iugoslavia nu au coborât sub pragul considerat crucial în reducerea natalității – 30 de nou-născuți la 1.000 de locuitori – decât în anii 1935/1939, când scăderea s-a datorat mai mult atingerii vârstei fertile de către generațiile subnumerice de femei născute în timpul primului război mondial decât schimbării comportamentului demografic prin controlul voluntar al natalității.

412. Dobre 1996a : 120.

413. Handbuch : VI, 53-54 (capitol de Wolfram Fischer). Pentru urbanizarea interbelică din România, vezi și Ronnäs 1984 : 177-188.

414. Datele pentru 1920 din Handbuch : VI, 93 (capitol de Wolfram Fischer). Pentru Danemarca și Irlanda la sfârșitul epocii interbelice, calculele noastre pe baza datelor din Mitchell 2003 : 147, 152. Pentru România, datele bazate pe recensământul din 1930 (*apud* Axenciuc 2006 : 53-54 ; cifrele diferite din ER : III, 47 – capitol de Mitu Georgescu au fost corectate de către Virgil Madgearu în 1940), iar pentru Iugoslavia date din EHEE : I, 91 (capitol de Milan Hauner) și Lampe, Jackson 1982 : 559.

415. Svenilson 1954 : 75.

Bilanțul transformărilor sociale și al acumulărilor la nivelul capitalului uman este limpede. În epoca interbelică cele patru țări studiate de noi au realizat unele acumulări, dar exceptând progresele alfabetizării, acestea au fost mai degrabă limitate și nu au schimbat în mod semnificativ ierarhiile existente înainte de primul război mondial. Mai mult, chiar și în domeniile în care s-au realizat progrese, roadele aveau să fie culese mai degrabă în perioada postbelică.

Pe de altă parte, **limitele dezvoltării interbelice** s-au dovedit considerabile. Impactul primului război mondial, conjunctura extrem de defavorabilă agriculturii, penuria capitalului, erorile politice inspirate de naționalismul economic și conservatorismul structurilor sociale au limitat capacitatea țărilor periferice, predominant agricole și rurale, de a-și accelera modernizarea economică, și au condus la accentuarea decalajelor lor față de țările dezvoltate. Danemarca a fost o excepție în cadrul țărilor studiate de noi, dar nu trebuie să uităm faptul că ea reușise încă din secolul al XIX-lea să promoveze în rândul țărilor dezvoltate economic la nivel european, iar în epoca interbelică a reușit doar să-și consolideze această poziție. În schimb, Irlanda, România și Iugoslavia au rămas și mai mult în urmă comparativ cu majoritatea celorlalte țări europene, precum și cu media mondială.

IV. Epoca postbelică

IV.1. Epoca postbelică, între accelerarea creșterii economice și amplificarea decalajelor economice

Impactul celui de-al doilea război mondial a fost teribil, mult mai puternic decât cel al primei conflagrații mondiale. La nivelul pierderilor umane, cu peste 50 de milioane de morți (cele mai conservatoare estimări; mai probabile sunt estimările din jurul cifrei de 60 de milioane de morți, dar unii istorici avansează chiar cifra de 78 de milioane de persoane ucise, majoritatea civili), la care mai trebuie adăugați peste 20 de milioane de răniți –, el a depășit cu mult bilanțul deja cumplit al primului război mondial (16 milioane de morți, 21 de milioane de răniți). La nivelul pagubelor materiale, să consemnăm acum numai faptul că distrugerile cauzate de acțiunile militare au fost amplificate de dezorganizarea multor activități economice și de multiple fenomene de penurie, care au cauzat în multe țări scăderi dramatice ale consumului și ale nivelului de trai. După o apreciere discutabilă, în 1946 produsul intern brut al Europei continentale (fără URSS) era cu 19% mai mic decât în 1939, în timp ce în 1913-1920 scăderea fusese de numai 15%¹. Câștigând în mod categoric locul I la cea mai ucigătoare și distrugătoare conflagrație din istoria omenirii, al doilea război mondial a dobândit o poziție simbolică atât de importantă, încât termenul „postbelic” este încă folosit pentru a desemna ansamblul perioadei scurse după 1945², fără să se fi impus încă în conștiința comună alte diviziuni, deși există multe argumente pentru a considera că anii 1973 și/sau 1989 pot servi pentru a marca împărțirea a ceea ce încă numim „epoca postbelică” în perioade istorice distincte³.

Recuperarea după catastrofa colectivă a celui de-al doilea război mondial a fost dificilă, dar per total spectaculoasă, și oricum mai rapidă și mai completă decât cea de după primul război mondial. Mai mult, ea a fost urmată de o **accelerare fără precedent a creșterii economice mondiale**, care l-a determinat pe Angus Maddison să constate :

Economia mondială a performat în ultima jumătate de secol mai bine decât în orice altă perioadă din trecut. Produsul global brut a crescut de 6 ori între 1950 și 1998, cu

1. Crouzet 2000 : 330 ; fără a subestima impactul distrugerilor, Angus Maddison insistă pe diferențele de la o țară la alta și pe creșterile temporare ale produsului intern brut în unele țări beligerante (Maddison 1995 : 69-71).
2. Crafts, Toniolo 1996 : 1.
3. Să menționăm aici mai ales demersul lui Eric Hobsbawm, care a pledat pentru faptul că la sfârșitul anilor '80 și la începutul anilor '90 se termina o epocă în istoria lumii și începea alta, și a propus în consecință anul 1991 ca final al „scurtului secol XX” (Hobsbawm 1994 : 17-18).

o rată anuală de 3,9% comparativ cu 1,6% anual din 1820 până în 1950 și cu 0,3% anual din 1500 până în 1820.

O parte a acestei creșteri a fost consumată pentru a susține creșterea accelerată a populației, dar venitul pe cap de locuitor a crescut cu 2,1% pe an comparativ cu 0,9% din 1820 până în 1950 și cu 0,05% anual din 1500 până în 1820. Astfel, creșterea pe cap de locuitor a fost de 42 de ori mai rapidă decât în epoca protocapitalistă și de mai mult de două ori mai rapidă decât în primele 13 decade ale epocii noastre capitaliste⁴.

Contrastul cu perioada interbelică este deosebit de puternic în cazul Europei. Faptul nu trebuie să ne mire dacă avem în vedere faptul că cele două războaie mondiale s-au desfășurat mai ales pe continentul european, care a suferit cea mai mare parte a pierderilor umane și a distrugerilor militare, și care a evoluat economic mult sub media mondială în epoca interbelică. Or, dacă în intervalul 1913-1950 produsul intern brut pe locuitor al Europei Apusene a crescut în medie cu 0,76% anual față de o medie mondială de 0,88% anual (în Europa Răsăriteană și în teritoriile fostei Uniuni Sovietice ratele de creștere au fost încă și mai mici decât în Europa Apuseană), după 1950 creșterea europeană la acest indicator a depășit semnificativ media mondială⁵, astfel încât PIB/locuitor din Europa (incluzând nu numai Europa Apuseană, ci și Europa Răsăriteană și fosta URSS) a crescut de la 1,73 ori media mondială în 1950 la 1,98 ori media mondială în 2001⁶. Dacă **Europa și-a consolidat avansul față de media mondială din punctul de vedere al indicatorilor pe locuitor** (rămânând însă mult în urma Statelor Unite și fiind depășită și de Japonia), **ponderea sa în produsul global brut a cunoscut o scădere relativă**, determinată îndeosebi de reducerea severă a creșterii sale demografice (populația Europei a crescut de la 572 milioane în 1950 la 803 milioane în 2001, în timp ce populația lumii a crescut în același interval de peste 2,4 ori, de la 2,5 miliarde la peste 6,1 miliarde).

Tabелul IV.1. *Ponderea Europei la nivel mondial, 1913-2001*

	1913	1950	2001
Populația Europei/populația lumii	27,7	22,7	13,1
PIB Europa/Produsul Global Brut	46,4	39,3	25,9
PIB/locuitor Europa/media mondială	1,68	1,73	1,98

Sursa : Maddison 2003 : 256-263.

Tratarea ansamblului celei de-a doua jumătăți a secolului XX ca o perioadă unitară ascunde însă foarte mari diferențe între două subperioade distincte: anii 1945-1973, cunoscuți în istoriografia economică și drept „epoca de aur” (a creșterii economice), „miracolul economic” (german, italian etc.) sau „cei 30 de ani glorioși” („Trente glorieuses”)⁷. Datele statistice sintetice confirmă nevoia de a face această distincție atât la nivel mondial, cât și la nivelul Europei, unde diferențele dintre cele două etape sunt încă și mai pronunțate.

4. Maddison 2001 : 125.

5. Maddison 2003 : 263.

6. Calcule bazate pe datele din Maddison 2003 : 256, 259, 263.

7. Crouzet 2000 : 339.

Tabelul IV.2. *Europa în raport cu media mondială – estimări ale ritmurilor medii anuale de creștere demografică și economică (%)*

		1913-1950	1950-1973	1973-2001
Populația	Media a 29 de state vest-europene	0,42	0,71	0,32
	Media a 7 state est-europene	0,26	1,01	0,32
	URSS și statele succesoare	0,38	1,44	0,54
	Media mondială	0,93	1,93	1,62
PIB	Media a 29 de state vest-europene	1,19	4,79	2,21
	Media a 7 state est-europene	0,86	4,86	1,01
	URSS și statele succesoare	2,15	4,84	-0,42
	Media mondială	1,82	4,90	3,05
PIB/locuitor	Media a 29 de state vest-europene	0,76	4,05	1,88
	Media a 7 state est-europene	0,60	3,81	0,68
	URSS și statele succesoare	1,76	3,35	-0,96
	Media mondială	0,88	2,92	1,41

Sursa : Maddison 2003 : 257, 260, 263.

Nicholas Crafts și Gianni Toniolo au subliniat **caracterul excepțional al creșterii economice europene din „epoca de aur”**, care a fost în mare măsură și o recuperare după subperformanța din perioada anterioară⁸. După cum rezultă din tabelul anterior, accelerarea creșterii economice a cuprins în perioada 1950-1973 ansamblul continentului european, dincolo de eventualele deosebiri în funcție de sistemul politic și/sau de nivelul anterior de dezvoltare a diverselor state. Faptul este cu atât mai spectaculos, cu cât una dintre trăsăturile fundamentale ale istoriei postbelice a Europei a fost tocmai împărțirea continentului în două blocuri politico-militare, unul dominat de Statele Unite și axat pe menținerea sistemului capitalist și a pluralismului politic, iar celălalt dominat de Uniunea Sovietică, definit ca socialist și caracterizat de monopolizarea puterii politice de către partidele comuniste.

Care au fost **factorii pe care s-au bazat ratele excepțional de înalte ale creșterii economice din anii 1945-1973** ?

De la început trebuie precizat că acești factori au fost diferiți în țările rămase capitaliste din Europa Apuseană față de cele socialiste.

Pentru **Europa Apuseană**⁹, un element crucial a fost interesul Statelor Unite de a evita colapsul economic și politic al acestei regiuni și intrarea ei sub control sovietic. Angajamentul american în stabilizarea Europei s-a materializat într-o multitudine de măsuri, dintre care unele au vizat ajutoare punctuale pentru redresarea economică, iar altele au urmărit crearea unui cadru instituțional care să asigure un parteneriat pe termen lung în vederea conservării și consolidării pozițiilor americane pe plan mondial. Pe termen scurt, cel mai important aspect al angajamentului american a fost Planul Marshall, anunțat în 1947 și aplicat în anii 1948-1952. Ajutorul american, deși nu a cuprins până la urmă decât circa 23 de miliarde de dolari distribuite unui total de 17 țări, a avut un rol crucial, atât prin faptul că a permis țărilor beneficiare să-și finanțeze importurile pentru asigurarea hranei și a resurselor necesare

8. Crafts, Toniolo 1996 : 2.

9. Pentru prezentarea generală a evoluțiilor economice din Europa Apuseană în anii 1945-1973 am folosit, acolo unde nu este menționată explicit altă sursă, informațiile din FEHE 5, Pollard 1990 : 130-235, Maddison 1995 : 73-75, Crafts, Toniolo 1996 : 1-130, Bairoch III : 113-259, Aldcroft, Sutcliffe 1999 : 177-220, Crouzet 2000 : 332-354, Maddison 2001 : 125-167, Findlay, O'Rourke 2007 : 473 : 526.

relansării proceselor productive, cât și prin constrângerile care au obligat aceste țări să adopte planuri și să pună la punct mecanisme instituționale adecvate pentru această relansare. Dintre instituțiile economice create la nivel internațional pentru a sprijini relansarea economică postbelică a țărilor capitaliste europene se cuvine să menționăm mai ales Organizația pentru Cooperare Economică Europeană (întemeiată 1948 ; din 1961 Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică – OCDE) și Uniunea Europeană de Plăți (1950) ; tot aici am putea menționa și Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, convenită în 1951 și intrată în vigoare din 1952. Un al doilea element important al creșterii economice din țările Europei Apusene a fost transferul de tehnologie americană, uneori asociat și cu investiții americane directe în aceste țări. În epoca interbelică, productivitatea muncii sporise în Statele Unite în ritmuri mult mai rapide decât în Europa, îndeosebi prin înnoirea utilajelor industriale, prin implementarea rapidă a invențiilor și inovațiilor tehnologice, ca și prin economiile de scală prilejuite de trecerea la producția de masă, iar progresul susținut a continuat și în primele decenii postbelice ; la sfârșitul celui de-al doilea război mondial nivelul productivității din Statele Unite era de peste două ori mai mare decât cel mediu în Europa Apuseană, ceea ce însemna că adoptarea metodelor americane de producție a avut prin ea însăși un puternic impact accelerator asupra ratelor de creștere economică. Este adevărat, succesul transferului de know-how american a fost determinat și de faptul că Europa Apuseană avea o forță de muncă bine educată, obișnuită cu rigorile activității economice moderne, capabilă deci să preia relativ ușor metodele dezvoltate în Statele Unite. Un alt aspect important a fost instituirea în aceste țări a unor aranjamente sociale și instituționale vizând cooperarea dintre capital și forța de muncă în vederea sporirii productivității muncii. Esențialul acestor aranjamente a fost acceptul muncitorilor de a primi salarii relativ moderate în schimbul garanției că întreprinderile vor folosi fondurile disponibile mai ales pentru investiții în ridicarea productivității și că statul va dezvolta schemele de ajutor social, asigurând astfel un nivel decent de bunăstare. În țările care la sfârșitul celui de-al doilea război mondial fuseseră relativ slab dezvoltate, creșterea economică a fost accelerată suplimentar de transferul de forță de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii, precum și de sporirea temporară a ponderii populației adulte (și deci active economic) în condițiile creșterii duratei medii de viață în ultimele faze ale tranziției demografice. Nu în cele din urmă, stabilitatea sistemului monetar internațional („sistemul de la Breton Woods”) și decizia americană de a evita resuscitarea politicilor protecționiste de dinainte de al doilea război mondial au condus la o deschidere graduală a economiilor occidentale spre comerțul internațional, pe măsură ce factorii de dezechilibru determinați de război erau depășiți. Măsurile de liberalizare a schimburilor internaționale au fost stimulate de rundele GATT (Acordul General asupra Tarifelor și Comerțului), precum și de inițiativele europene de creare a Pieței Comune (1957) și a Asociației Europene a Liberului Schimb (1960). În aceste condiții, comerțul internațional a fost un factor accelerator al creșterii economice a țărilor occidentale, rata sa de creștere depășind-o semnificativ pe cea a produsului intern brut al acestor țări. În aceste condiții valoarea totală a exporturilor țărilor din Europa Apuseană a crescut de peste șase ori în anii 1950-1973, ceea ce, în condițiile unei multiplicări de numai trei ori a produsului lor intern brut, a însemnat pe ansamblul regiunii o creștere a ponderii exportului în PIB de la o medie de sub 10% la una de peste 20%¹⁰. Această medie ascundea însă considerabile deosebiri de la o țară la alta : de exemplu, creșterea ponderii exporturilor britanice a fost relativ moderată (11,3% din PIB în 1950, 14% în 1973), Franța a cunoscut o dublare (7,6% în 1950, 15,2% în 1973), RFG o creștere de aproape patru ori

10. Maddison 1995 : 38.

(6,2% în 1950, 23,8% în 1973), iar țările mici au avut permanent rate ale exporturilor superioare mediei regionale (astfel, Țările de Jos au avut 12,2% exporturi în 1950, și 40,7% în 1973)¹¹.

Sectoarele motor ale creșterii economice a țărilor din Europa Apuseană au diferit de la o țară la alta, dar prezintă și unele similitudini semnificative. Un rol important l-au avut construcțiile (mai ales în primele decenii postbelice, când și nevoile reconstrucției erau mai mari), apoi construcțiile de automobile și în general industriile producătoare de bunuri electrocasnice de folosință îndelungată (frigidere, mașini de spălat, aspiratoare, radiouri, televizoare etc.). Progrese importante s-au realizat și în agricultură, unde producția totală a crescut spectaculos, sprijinită și de către stat (iar în țările Pieței Comune prin Politica Agricolă Comună); un aspect remarcabil al acestei creșteri a fost faptul că s-a realizat cu contribuția unui număr tot mai mic de lucrători agricoli, agricultura eliberând forța de muncă pentru angajarea în industrie și în servicii. De altfel, alături de industrie serviciile au fost sectorul economic ce a profitat cel mai mult de pe urma creșterii economice din anii 1945-1973, exemplul cel mai spectaculos fiind în această perioadă dezvoltarea turismului de masă în majoritatea societăților occidentale. Transformarea structurală a economiilor occidentale este evidențiată de schimbările la nivelul ponderii celor trei sectoare economice în ocuparea forței de muncă și în ceea ce privește contribuția lor la produsul intern brut. Astfel, ponderea forței de muncă ocupate în agricultură a scăzut în toate statele, în 1980 nivelurile cele mai ridicate fiind în Grecia și Portugalia (30,3% și respectiv 28,5% ; în 1950 nivelurile din aceste țări fuseseră de 48,2% și respectiv 48,3%); forța de muncă ocupată în industrie reprezenta în 1980 între 29,3% (Danemarca) și 45,3% (Suedia), creșterile și scăderile variind de la o țară la alta, iar forța de muncă activă în servicii a sporit de la ponderi între 26,1% (Spania) și 45,9% (Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord) în 1950 la ponderi între 35,5% (Portugalia) și 63,6% (Țările de Jos) în 1980¹². Contribuția agriculturii la produsul intern brut a scăzut la niveluri sub 10% în majoritatea țărilor occidentale, cea a industriei a variat între un sfert și o jumătate din PIB, cu creșteri în unele țări și scăderi în altele (de exemplu, creștere în Spania de la 27% în 1950 la 35% în 1980 și scădere în RFG de la 49% în 1950 la 43% în 1980), iar cea a serviciilor a crescut de la niveluri între 29% (Italia) și 47% (Belgia) în 1950 la niveluri de peste 50% în toate țările în 1980, cu un maxim de 70% în Danemarca¹³.

În **țările socialiste din Europa** combinația de factori care a condus la o dezvoltare economică rapidă în primele trei decenii postbelice a fost diferită¹⁴. Din cauza presiunilor sovietice, aceste țări au trebuit să refuze planul Marshall și să-și restructureze economia după model sovietic, etatizând cea mai mare parte a industriei și serviciilor, cooperativizând părți variabile ale agriculturii și trecând la dezvoltarea planificată a economiei. Cum Uniunea Sovietică nu avea nici capacitatea și nici voința de a acorda un ajutor comparabil cu cel oferit de Statele Unite țărilor occidentale, relansarea economică și apoi creșterea din anii 1950-1970 s-a bazat în cea mai mare măsură pe resursele proprii ale acestor țări. Aceste resurse au fost mobilizate forțat prin comprimarea severă a consumului, mai ales în primul deceniu

11. Maddison 2001 : 363 (date ușor revizuite față de Maddison 1995 : 38).

12. Handbuch : VI, 93 (capitol de Wolfram Fischer).

13. Handbuch : VI, 96 (capitol de Wolfram Fischer).

14. Pentru evoluțiile economice ale țărilor socialiste din Europa în anii 1945-1973 am folosit, acolo unde nu este menționată explicit altă sursă, informațiile din EHEE III, Kornai 1992, Aldcroft, Morewood 1995 : 94-165, Berend 1996 : 182-221, Bairoch 1997 : III, 275-328, Crouzet 2000 : 354-362, Maddison 2001 : 125-167, Turnock 2006 : 289-456.

postbelic, și printr-o rată foarte ridicată a investițiilor, orientate de stat mai ales în direcția dezvoltării industriale. Investițiile de capital au fost însoțite de o mobilizare extraordinară a resurselor de forță de muncă, îndeosebi prin atragerea femeilor în activitățile productive și prin transferul de forță de muncă din agricultură în industrie. Factorul demografic a favorizat în aceste țări creșterea mai mult decât în Occident, deoarece în majoritatea acestor țări tranziția demografică era mai puțin avansată, astfel încât sporirea duratei medii de viață a condus la mărirea temporară a ponderii populației active în raport cu populația dependentă economic. De asemenea, în cele mai multe dintre aceste țări rezerva de forță de muncă ocupată în agricultură era foarte mare la începutul perioadei postbelice, iar economiile de scală realizate prin trecerea la mari exploatații agricole lucrate cu ajutorul unui număr crescând de utilaje mecanizate au îngăduit obținerea unor producții superioare de către un număr mai mic de producători. Având în vedere nivelurile relativ scăzute de pornire, în majoritatea țărilor socialiste a fost nevoie de un amplu efort educațional, care a permis eliminarea analfabetismului, atragerea unui număr sporit de tineri în învățământul secundar și ridicarea nivelului de competență tehnologică al populației active. În pofida progreselor realizate, din cauza persistenței unor carențe în pregătirea forței de muncă, a faptului că nivelul tehnologic era în general mai scăzut decât cel occidental și a accentului pe care regimul îl punea pe cantitate în dauna calității și eficienței economice, nivelul productivității muncii a rămas sensibil mai mic în economiile socialiste comparativ cu cele ale țărilor capitaliste dezvoltate. De aceea, creșterea economică a fost obținută cu un consum foarte mare de resurse, iar succesul relativ obținut în sporirea produsului intern brut (să ne amintim faptul că acesta a crescut în anii 1950-1973 cu o medie anuală de 4,86% în cele șapte state socialiste din Europa Central-Răsăriteană față de 4,84% în URSS și 4,79% în 29 state capitaliste europene; creșteri peste medie au fost realizate de statele inițial mai slab dezvoltate, cum ar fi Bulgaria și România) a fost sensibil mai redus atunci când se are în vedere produsul intern brut pe locuitor (rate medii de 3,81% în cele 7 state socialiste și 3,35% în Uniunea Sovietică față de 4,05% anual în cele 29 de state capitaliste).

Sectoarele motor ale economiei au fost și ele deosebite în țările socialiste față de cele din țările capitaliste. Doctrina economică socialistă atribuia un rol decisiv dezvoltării industriei, iar în cadrul acesteia mai ales industriilor producătoare de mijloace de producție (metalurgie, construcții de mașini, sectorul energetic etc.). Alocarea de resurse în folosul acestor sectoare a fost atât de disproporționată în primii ani ai regimurilor socialiste, astfel încât a condus la serioase dezechilibre; pe de altă parte, deși mai întâi Hrușciiov și apoi tentativele de reformă din sistem din anii '60 au condus la o ușoară redresare a ponderii investițiilor alocate agriculturii și industriilor producătoare de mijloace de consum, acestea nu au pus sub semnul îndoielii primatul mării industriei grele. Nu în cele din urmă, serviciile au cunoscut o dezvoltare contradictorie – au sporit considerabil serviciile publice din domeniul educației, sănătății, transportului și administrației comunale, s-a extins într-o oarecare măsură comerțul și au rămas relativ precare serviciile financiare și cele dedicate timpului liber; per total însă, nivelul de dezvoltare a serviciilor a rămas sensibil inferior celui din țările capitaliste europene. Astfel, ponderea serviciilor în produsul intern brut al țărilor socialiste s-a menținut – cu modeste creșteri, respectiv scăderi în diversele state, la niveluri sensibil sub 30% (exceptând Iugoslavia, care însă a fost și țara socialistă cea mai deschisă spre exterior după 1948)¹⁵. Prin structura relativ arhaică a economiei, caracterizată de supradimensionarea industriei producătoare de mijloace de producție, de consumuri ridicate de resurse și de o relativă subdezvoltare a serviciilor, țările socialiste tindeau să reproducă

15. Handbuch : VI, 96 (capitol de Wolfram Fischer).

în a doua jumătate a secolului XX un model de dezvoltare care în țările mai avansate fusese modern la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX.

Anul 1973 este considerat pe plan mondial a marca sfârșitul perioadei de creștere accelerată și începuturile unei perioade de dificultăți economice pentru majoritatea țărilor lumii¹⁶. De obicei, intrarea în recesiune a economiei mondiale este legată de șocul petrolier din 1973, când producătorii grupați în OPEC au mărit prețul petrolului, care a crescut în câteva luni de la puțin peste 3 dolari barilul la peste 12 dolari barilul. Dincolo de circumstanțele concrete ale șocului petrolier (cum ar fi legătura sa cu războiul israeliano-arab din octombrie 1973, embargoul arab împotriva statelor care susțineau Israelul și dorința producătorilor de a-și redresa veniturile erodate de devalorizarea dolarului după 1971), acesta, împreună cu creșterile ulterioare de preț, a marcat pe plan mondial trecerea de la o epocă a petrolului ieftin la una a petrolului scump și totodată volatil în ceea ce privește prețul și condițiile de achiziție. Istoricii economiei avertizează însă că recesiunea mondială începută în 1973 nu a fost cauzată doar de șocul petrolier. În fapt, în mai multe țări fenomene de încetinire a creșterii economice apăruseră încă de la sfârșitul anilor '60, creșterile salariale de după 1968 reduseseră profitabilitatea mai multor industrii și semnalau erodarea consensului social postbelic, iar dezechilibrele balanțelor de plăți externe conduseseră deja la abandonarea convertibilității în aur a dolarului în 1971 și la prăbușirea practică a sistemului monetar instituit de conferința de la Breton Woods.

Problematica crizei economice începute în 1973 este complexă. Ea poate fi studiată din mai multe perspective: cea a recesiunilor care au lovit principalele economii ale lumii în anii 1974-1975 și 1981-1983, cea a constrângerilor impuse de noua conjunctură economică mondială și a adaptărilor la aceste constrângeri, precum și cea a trecerii pe plan mondial la o nouă fază de creștere economică, mai lentă decât cea din anii 1945-1973 și bazată mai mult pe servicii decât pe industrie.

Strict statistic, în majoritatea țărilor europene **impactul celor două recesiuni succesive din anii 1974-1975 și 1981-1983** asupra produsului intern brut a fost mai degrabă moderat: unele țări au continuat creșterea economică, altele au cunoscut scăderi ale produsului intern brut de câteva procente, recuperate rapid în anii următori¹⁷. Efectele economice și sociale au fost însă mult mai mari. Fenomenele de penurie au determinat adoptarea unor măsuri de limitare și raționalizare a consumurilor energetice. Creșterea prețului petrolului și rolul major al acestuia în asigurarea resurselor energetice au generat presiuni inflaționiste, iar în multe țări capitaliste europene rata medie anuală a inflației pe deceniul 1973-1983 a depășit 10% (campionă fiind Portugalia cu o inflație de 22,6% anual, în timp ce la polul opus s-au aflat Elveția cu 4,3% și RFG cu 4,9% anual)¹⁸. Rentabilitatea multor întreprinderi și activități economice a fost sever afectată, iar șomajul a crescut semnificativ, marcând astfel trecerea de la epoca ocupării cvasicomplete a forței de muncă la o perioadă de șomaj structural relativ ridicat (spre 10% în medie europeană, dar cu variații de la o țară la alta și cu scăderi modeste în perioadele de creștere economică). Cheltuielile sociale și povara facturii petroliere au făcut ca multe state să se confrunte cu deficite bugetare și cu sporuri considerabile ale datoriei publice. În fine, în majoritatea țărilor a avut loc o încetinire semnificativă a creșterii productivității muncii.

16. Pentru problematica crizei economice din 1973 am folosit îndeosebi Crafts, Toniolo 1996: 25-27, Bairoch 1997: III, 151-183, Aldcroft, Sutcliffe 1999: 221-278, Crouzet 2000: 362-383.

17. Cf. Maddison 2003: 52-53, 57, 99. Excepțiile sunt Elveția și Portugalia în 1974-1975 și Polonia în 1980-1981, dar în ultimele două țări scăderile au fost amplificate de tulburările generate de revoluția portugheză din aprilie 1974 și respectiv de *Solidarność*.

18. Maddison 1995: 84.

În 1983 majoritatea țărilor occidentale au reușit să depășească nu numai recesiunea determinată de al doilea șoc petrolier, ci și unele dintre consecințele economice ale primului șoc petrolier. Succesul s-a datorat în mare măsură concentrării eforturilor pe combaterea inflației, cu prețul împingerii în plan secund a măsurilor de stimulare a creșterii economice și de ocupare a forței de muncă. Noua ordine de priorități a fost evidențiată mai întâi de instituirea Sistemului Monetar European (1979) și apoi de stabilirea prin Tratatul de la Maastricht (1992) a unor criterii severe în ceea ce privește disciplina financiară a statelor membre. Pe de altă parte, pe plan mondial prețul petrolului, care a atins un maxim anual de 37 dolari barilul în 1980, a început să scadă, mai întâi lent, apoi accelerat în 1985-1986, ceea ce evident a avantajat țările importatoare. **Relansarea creșterii economice** a cuprins cea mai mare parte a țărilor occidentale, dar ritmurile de creștere au fost mai mici decât în anii 1950-1973. Încetinirea creșterii economice poate fi observată și atunci când comparăm anii de vârf din cele două perioade la nivel mondial (produsul global brut a sporit cu 4,6% în 1984 față de 7,3% în 1964) sau la nivelul Europei Apusene (4,3% în 1976 și 4% în 1988 față de 6,4% în 1960)¹⁹, și atunci când comparăm ratele medii de creștere ale produsului intern brut (pe ansamblul Europei Apusene acesta a crescut în medie cu 4,86% pe an în 1950-1973 și cu numai 2,21% în 1973-2001)²⁰. Mai mult, la nivelul produsului intern brut total, rata de creștere a Europei Apusene a fost depășită după 1973 de ratele medii de creștere ale tuturor celorlalte continente, singura grupare de țări față de care creșterea vest-europeană a fost superioară fiind fostele state socialiste²¹. Europa Apuseană a evoluat ceva mai bine la creșterea PIB/locuitor, unde rata sa medie de 1,88% anual depășea media mondială (1,41%), fiind practic egală cu creșterea din Statele Unite (1,86%) și mai mică decât cea din Japonia (2,14%) și media celorlalte țări asiatice (3,55%)²². Privind această încetinire a creșterii din perspectiva duratei lungi, Nicholas Crafts și Gianni Toniolo conchid că performanța de după 1973 a fost totuși mai bună decât ar rezulta la o primă privire, deoarece : „(1) perioada 1950-1973 a fost cu adevărat excepțională în procesul creșterii economice moderne, (2) bilanțul creșterii ulterioare nu prea poate fi considerat nesatisfăcător”²³. La rândul său, referindu-se la situația de la nivel mondial, Angus Maddison consideră : „În cadrul epocii capitaliste, se pot distinge 5 faze de dezvoltare. «Epoca de aur», 1950-1973, a fost de departe cea mai bună în ceea ce privește performanța creșterii economice. Epoca noastră, începând din 1973 (în continuare denumită «ordinea neoliberală») a fost a doua [în această ierarhie]”²⁴.

Răspunsurile la sfidările crizei economice au fost diferite în țările occidentale comparativ cu țările socialiste. În Occident a avut loc o **restructurare a economiei**²⁵. Au fost realizate importante economii de energie, a scăzut ponderea industriei și s-au dezvoltat serviciile. Au fost aplicate măsuri de liberalizare a economiei, inclusiv a fluxurilor financiare internaționale.

19. Maddison 2003 : 236.

20. Maddison 2003 : 260.

21. Astfel, rata medie vest-europeană de 2,21% anual este mai mică decât cea a Statelor Unite (2,94%), a Japoniei (2,71%), a celorlalte țări asiatice (5,41%), a Americii Latine (2,89%) și chiar a Africii (tot 2,89%); în aceeași perioadă micile țări foste socialiste din Europa Central-Răsăriteană au crescut în medie cu numai 1,01%, Uniunea Sovietică și statele succesoare acesteia au scăzut în medie cu 0,42%, iar rata mondială de creștere a fost de 3,05% (Maddison 2003 : 260).

22. Maddison 2003 : 263.

23. Crafts, Toniolo 1996 : 2.

24. Maddison 2001 : 125.

25. Pentru problematica dezvoltării recente a economiilor occidentale, acolo unde nu este indicată altă sursă am folosit informațiile din Bairoch 1997 : III, 349-464, 528-545, 593-630.

A fost redusă dimensiunea sectorului de stat printr-o serie de privatizări și a slăbit puterea sindicatelor. Au fost întemeiate noi întreprinderi, mai mici și mai flexibile, iar productivitatea muncii a început din nou să crească mai repede după încetinirea din anii '80. Un rol important l-au avut noile tehnologii, mai ales în domeniul informaticii, microelectronicii și biotehnologiilor. Capacitățile productive au crescut atât de mult, încât problema a devenit mai degrabă valorificarea produselor decât realizarea lor efectivă. Nu în cele din urmă, reducerea natalității și prelungirea duratei medii de viață au condus la îmbătrânirea relativă a populației, ceea ce a dus la sporirea cheltuielilor alocate pentru îngrijirea sănătății și pune sub semnul întrebării sustenabilitatea sistemelor de protecție socială.

În țările socialiste, criza a lovit mai târziu și restructurarea a fost ratată²⁶. Impactul întârziat al crizei s-a datorat faptului că Uniunea Sovietică era principalul furnizor de resurse energetice pentru țările socialiste aflate sub influența sa, iar adaptarea sovieticilor la creșterea mondială a prețului petrolului s-a realizat doar parțial și cu o întârziere de câțiva ani. În plus, majoritatea micilor state socialiste din Europa Central-Răsăriteană au profitat de destinderea survenită în relațiile Est-Vest în anii '70 pentru a încerca o politică de creștere bazată pe credite și pe importuri tehnologice din Occident. Principial, această politică era corectă, în sensul că resursele extensive ale creșterii economice care funcționaseră în primele decenii postbelice se epuizau și era nevoie de trecerea la o dezvoltare economică intensivă, bazată pe cele mai noi tehnologii. În practică însă, sistemul socialist s-a dovedit incapabil să integreze eficient importurile de tehnologie din Occident în procesele sale de producție, cazurile de risipă și investiții eșuate fiind extrem de numeroase; în consecință, țările socialiste „nu au putut să reinnoiască bazele tehnologice ale vechilor ramuri industriale”²⁷ și, de asemenea, s-au dovedit incapabile să dezvolte noile tehnologii, ceea ce a făcut ca decalajul tehnologic față de economiile capitaliste dezvoltate să se mărească. În consecință, îndatorarea și recursul la tehnologii occidentale au permis continuarea creșterii economice și ridicarea nivelului de trai în anii '70, dar și evitarea de către conducerile politice a reformelor ce se impuneau. La începutul anilor '80, în condițiile creșterii costului facturii energetice (prețurile de livrare solicitate de Uniunea Sovietică s-au apropiat de nivelurile mondiale) și ale înăsprii condițiilor de acordare a creditelor pe piața mondială, țările socialiste au cunoscut serioase probleme în rambursarea datoriilor și asigurarea continuării proceselor economice. În cele mai multe țări au avut loc reduceri ale nivelului investițiilor, ceea ce a micșorat și mai mult posibilitățile de adaptare la noile condiții economice. Deosebit de gravă a fost neglijarea agriculturii (cu excepția poate a Ungariei), care a generat în unele țări fenomene de penurie alimentară. Totodată, transferul de forță de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii a încetinit (iar în unele țări chiar a încetat), ceea ce anula una dintre sursele importante de creștere economică din perioada anterioară. În unele țări au existat tentative de reformă economică, dar acestea au fost relativ timide și au fost blocate de rigiditățile sistemului politic și economic socialist. Până la urmă, falimentul economic și incapacitatea de a susține competiția politico-militară cu Statele Unite l-au determinat pe Mihail Gorbaciov să încerce o restructurare economică (*perestroika*) și politică a sistemului socialist. Reformele economice au întârziat însă să-și arate roadele, rigiditatea sistemului s-a dovedit prea mare, iar populația era prea puțin dispusă să mai aștepte rezultatele îndoielnice ale încercărilor de a reforma un sistem perceput ca nedrept și falimentar. Au urmat, cu rezultatele cunoscute, prăbușirea sistemului socialist și destrămarea

26. Prezentarea impactului crizei în țările socialiste europene se bazează mai ales pe informațiile din Wallace, Clarke 1986: 115-133, Kornai 1992, Aldcroft, Morewood 1995: 156-205, Berend 1996: 222-253, Bairoch 1997: III, 328-345, Crouzet 2000: 405-418.

27. Berend 1996: 197.

Uniunii Sovietice (ca și a Iugoslaviei și ulterior a Cehoslovaciei) în anii 1989-1991. Trecerea la sisteme politice democratice nu a rezolvat imediat problemele inadecvării structurilor economice și sociale la cerințele economiei postindustriale. În majoritatea țărilor central-est europene a survenit mai întâi o prăbușire a vechilor structuri economice, urmată de procese de privatizare și de edificare a instituțiilor economiei de piață. Sub impactul deschiderii spre comerțul internațional și al investițiilor de capital străin a avut loc o restructurare masivă a întregii economii, care a condus și în țările foste socialiste la scăderea relativă a ponderii industriei și la dezvoltarea rapidă a serviciilor. Dar marea șansă a majorității acestor țări a fost cea a aderării la Uniunea Europeană, care a oferit o perspectivă și un cadru favorabil pentru dezvoltarea lor economică la începutul secolului XXI.

Nu este posibil să ne detaliem acum caracteristicile noii faze a dezvoltării economice în care a intrat omenirea începând cu ultimele decenii ale secolului XX. Vom aminti doar că **dezvoltarea economică de tip postindustrial** a implicat o răsturnare radicală a raporturilor dintre marile sectoare ale economiei, respectiv impunerea primatului serviciilor și trecerea în plan secund a industriei, concomitent cu reducerea graduală a ponderii agriculturii, deși productivitatea muncii din agricultură a continuat să crească spectaculos²⁸. Pe ansamblul țărilor capitaliste dezvoltate, ponderea forței de muncă ocupate în agricultură a coborât la sfârșitul secolului XX la sub 5%, cea a persoanelor ocupate în industrie a ajuns în jurul a 30%, iar serviciile ocupau aproape două treimi din populația activă; fostele țări socialiste au evoluat cu o anumită întârziere în aceeași direcție, astfel încât într-un viitor apropiat s-ar putea ca producția agricolă să fie asigurată de doar 1-2% din populație, cea industrială de sub 20%, iar forța de muncă angajată în servicii să ajungă la circa 80%. Progresul științei și inovațiile au permis sporuri de productivitate care reduc considerabil nevoia de forță de muncă. Pe lângă șomaj, au proliferat formele de muncă parțială și flexibilă. În același timp, la nivelul bugetelor de consum a scăzut ponderea alimentației și a vestimentației și a sporit ponderea cheltuielilor socioculturale legate de petrecerea timpului liber. Unii dintre acceleratorii dezvoltării au fost schimburile internaționale, integrarea europeană și procesul mai amplu al globalizării, favorizat de dezvoltarea comunicațiilor, de expansiunea fără precedent a operațiunilor financiare și de acțiunea globală a marelui capital transnațional. Unele riscuri ale acestui tip de dezvoltare au fost evidențiate de criza economică din anii 2007-2010, altele țin de evoluțiile demografice pe termen lung și mai ales de implicațiile îmbătrânirii populației (Europa este mai avansată în această direcție decât majoritatea celorlalte părți ale lumii), precum și de tendințele de atomizare a indivizilor, care renunță la interacțiunea socială directă și preferă tot mai mult refugiul în domeniul comunicării virtuale.

Cum s-a reflectat dezvoltarea postbelică a lumii în ceea ce privește **decalajele economice**? La nivel mondial, deosebirile dintre produsul intern brut pe locuitor al principalelor regiuni ale lumii s-au mărit pe ansamblul epocii postbelice. Dacă anii 1950-1973 au reprezentat o perioadă de relativă convergență, raportul dintre macrorégiunea cea mai bogată și cea mai săracă scăzând de la 15 : 1 în 1950 la 13 : 1 în 1973, după 1973 evoluția a fost mai degrabă divergentă, astfel încât în 2001 raportul era deja aproape 19 : 1²⁹. Și la nivel european anii 1950-1973 au constituit o perioadă în care au prevalat tendințele de convergență, țările rămase în urmă reușind în general să recupereze

28. Bairoch 1997 : III, 378-387. Date pentru contribuția diverselor sectoare la produsul intern brut al diverselor țări în Mitchell 2003 : 929-934.

29. Maddison 2001 : 125-126 ; Maddison 2003 : 262. Între țările individuale, decalajele sunt mult mai mari. Astfel, potrivit Băncii Mondiale VNB/locuitor a fost în anul 2008 de 64.320 dolari internaționali în Luxemburg și 290 de dolari internaționali în Republica Democrată Congo, ceea ce înseamnă un raport de peste 221 : 1 (<http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf>, accesat la 02.02.2010).

o parte din decalajele față de țările cele mai dezvoltate, în timp ce după 1973, în pofida unor realizări recuperatorii și a politicilor de coeziune ale Uniunii Europene, discrepanțele au sporit din nou³⁰. Astfel, potrivit datelor Băncii Mondiale, în anul 2008 Luxemburgul avea un venit național pe locuitor la paritatea puterii de cumpărare de 64.320 de dolari internaționali, iar Republica Moldova, aflată pe ultimul loc în Europa, de doar 3.210 dolari internaționali³¹; raportul era astfel mai mare de 20 : 1. În interiorul Uniunii Europene decalajul maxim dintre state (Luxemburg vs Bulgaria) era de aproape 6,7 : 1, dar dacă măsurăm raporturile la nivel substatal, considerând regiunile de dezvoltare (NUTS), atunci diferența maximă dintre regiunea cea mai prosperă (Inner London) și cea mai săracă (nord-vestul Bulgariei) a fost în 2007 de peste 13 : 1³². Aceste discrepanțe ne avertizează că, atât la nivel mondial, cât și în interiorul Europei reducerea decalajelor prin depășirea subdezvoltării relative rămâne încă în mare măsură o sarcină a viitorului.

IV.2. Experimentul dezvoltării socialiste în România

IV.2.1. *Pre-concepții*

Raportarea societății românești la moștenirea economică a perioadei comuniste este puternic marcată de diviziunile politice și ideologice de după 1989. În consecință, atât judecățile de ansamblu, cât și strategiile discursive sunt diferite și în multe privințe divergente.

Un prim grup de interpretare este reprezentat de **exponenții puterii instituite după revoluția din decembrie 1989**. În mod firesc, aceștia au acuzat „greaua moștenire” economică lăsată de regimul Ceaușescu, „dezvoltarea haotică, nerațională a economiei, irosirea unor mari valori din avuția națională în investiții costisitoare și neeficiente, necorelări grave în diverse ramuri ale industriei și ale economiei în ansamblu”, care „constituie surse de mari greutăți și premise obiective pentru instabilitate pe termen îndelungat”³³. Această retorică era cu atât mai persuasivă în primele luni de după revoluție, cu cât ea făcea apel la nemulțumirile încă vii pe care populația le acumulase în anii '80. Pe de altă parte, focalizarea criticii asupra rolului nociv al lui Nicolae Ceaușescu permitea exponenților acestui curent de interpretare să evite discuția mai complicată cu privire la rolul regimului comunist în ansamblu său, și mai ales contrazicerea memoriei mai degrabă pozitive pe care o aveau mulți oameni despre situația economică din anii '60-'70.

O a doua direcție de interpretare a venit de la **adversarii lui Ion Iliescu**. Aceștia i-au acuzat pe Ion Iliescu și pe adepții săi că sunt „neocomuniști” și că, negându-l doar pe Ceaușescu, încearcă de fapt să perpetueze cât mai mult din regimul comunist. În efortul lor de a blama regimul comunist în ansamblul său, ei s-au concentrat însă mult mai mult asupra laturii politice, asupra faptului că regimul comunist fusese impus cu forța de către sovietici și asupra represiunii de la sfârșitul anilor '40 și din anii '50. În cadrul acestei argumentații,

30. Crafts, Toniolo 1996 : 27-31. Vezi de asemenea Iancu 2008.

31. <http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf> (accesat 02.02.2010).

32. http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_European_Union#Richest_.26_Poorest_NUTS-2_Regions_.28GDP_PPP_2007.29 (accesat 02.02.2010).

33. Iliescu 1995 : 59 (cuvântare ținută la 7 ianuarie 1990). Având în vedere faptul că starea economică dezastruoasă a țării și „subminarea economiei naționale” constituiseră capete de acuzare împotriva lui Nicolae Ceaușescu și a Elenei Ceaușescu, noua putere a alcătuit și o comisie, intitulată Comisia pentru studierea și evaluarea fenomenelor de subminare a economiei naționale a României în perioada de dictatură, care și-a focalizat criticile asupra ultimei perioade a regimului comunist (Ionete 1993).

problematica economică a fost inițial complet marginală ; ulterior, criticile s-au concentrat asupra deteriorării situației economice din perioada de după revoluție, considerată o dovadă a gestiunii proaste a guvernelor postdecembriste³⁴. Nu în cele din urmă, eforturile de a valoriza perioada precomunista ca o epocă de normalitate, spre ale cărei valori și instituții români trebuiau să aspire să se întoarcă, a condus și la un anumit efort de a considera perioada interbelică drept o „epocă de aur” economică, superioară comunismului.

Dezamăgirea față de evoluțiile din anii '90 au alimentat un al treilea curent de interpretare, de **nostalgie față de epoca comunistă**. În cadrul acestui curent s-au regăsit variate categorii de nemulțumiți ai tranziției postcomuniste, de la persoane care se maturizaseră/afirmaseră în perioada de relativă deschidere a regimului comunist și care reacționau polemic față de negările globale a ceea ce era o parte crucială a biografiei lor, până la membri ai sistemului de putere național-comunist. Adepții acestui curent recunosc că în sistemul socialist existaseră și unele disfuncționalități, dar insistă pe faptul că bilanțul de ansamblu al perioadei comuniste a fost pozitiv și pe critica virulentă a declinului din anii de după 1989. Pentru a ilustra tezele prestabilite, adepții acestui curent au preferat în comparații anul 1980 ultimilor ani ai regimului comunist și indicatorii fizici celor valorici. Manipularea informației statistice atinge culmi greu egalabile atunci când, după ce se amintește că România și Norvegia aveau în 1980 un produs național brut foarte apropiat valoric (57,6 miliarde de dolari față de 57,3 miliarde de dolari) – fără a se pomeni faptul că populația Norvegiei era de cinci ori mai mică decât a României, ceea ce înseamnă că produsul național brut pe cap de locuitor era de cinci ori mai mare în Norvegia decât în România – se insistă pe faptul că în România aportul industriei era mai mare decât în Norvegia (36,9 miliarde de dolari față de 23,4 miliarde dolari) și se adaugă cu mândrie că și „comparația cu țări dezvoltate cum sunt Finlanda și Austria, este în favoarea României, din punctul de vedere menționat mai sus”³⁵ ; autorii par să nu știe faptul elementar că în economiile dezvoltate ponderea serviciilor a depășit-o pe cea a industriei, și că, prin urmare, nivelul superior al producției industriale nu este neapărat un indicator de superioritate economică, ci mai degrabă un indiciu al întârzierii în dezvoltarea sectorului serviciilor și în adaptarea la dezvoltarea de tip postindustrial.

Aceste trei linii de interpretare, conturate încă de la începutul anilor '90, s-au menținut cu minime modificări până în primii ani ai mileniului III. Divergența interpretărilor este reflectată și de sondajul realizat de noi în 2002.

Tabelul IV.3. *Ierarhizarea perioadei 1944-1989 în istoria economică a României*

	Locul 1	Locul 2	Locul 3	Locul 4
Studenti la istorie (% din respondenți)	16,7	20	25	38,3
Profesori de istorie (% din respondenți)	...	50	30	20
Profesori de alte specialități (% din respondenți)	...	80	10	10
Elevi de liceu (% din respondenți)	25	12,5	50	12,5
Total general (% din total respondenți)	12,1	34,5	26,7	26,7

34. Astfel, Corneliu Coposu era convins de faptul că „noi avem obligația de a schimba aproape integral, nu numai tehnologia noastră dar și zestrea noastră industrială, pentru că cele mai multe mașini și unelte cu care se lucrează în economia românească sunt de mult depășite” (1993 : 146), dar își concentra esențialul criticilor pe neprofesionalismul guvernanților de după 1990, care, prin amatorismul și lipsa lor de prevedere, ca și prin judecata lor „limitată la concepțiile marxist-leniniste”, au provocat țării și populației un traumatism economic ce „putea fi foarte bine evitat” (Coposu 1993 : 142).

35. *Starea* 1996 : 55.

Se remarcă îndeosebi ambiguitatea opțiunilor profesorilor ; aceștia se feresc să pună perioada comunistă pe locul I, rezervat conformist epocii interbelice, dar cei mai mulți par totuși să aibă o părere mai degrabă bună despre comunism ; în schimb, o majoritate relativă dintre studenții la istorie considerau că perioada comunistă a fost cea mai neperformantă din istoria României.

Sondajul reflectă și unele clivaje generaționale, dar este insuficient pentru fundamentarea unor concluzii legate de acestea. Totodată, cercetările de istorie orală evidențiază nu numai felul cum impresiile perioadei postcomuniste determină elementele reținute în memoria referitoare la perioada comunistă, ci și felul cum multe elemente ale acesteia sunt estompate la numai câțiva ani după 1989. Astfel, oamenii își mai aduc aminte de lipsurile din ultimii ani ai regimului comunist, dar tind să le povestească fără îndârjirea din acei ani sau din primele luni de după revoluție, și exprimă chiar nostalgia unei anume egalități economico-sociale, ceea ce este o clară reacție la polarizarea economică din perioada postcomunistă³⁶.

Odată cu trecerea timpului, interesul social pentru bilanțul economic al regimului comunist tinde mai degrabă să scadă decât să sporească. Îmbunătățirea de ansamblu a situației economice după anul 2000 și mai ales fenomenul migrației masive la muncă în țările dezvoltate fac ca opiniile nostalgice despre performanțele economice din anii '60-'70 să devină minoritare, aparținând aproape exclusiv unei generații care la data publicării acestei cărți se apropie de finalul vieții active profesional. Pe de altă parte, după ce într-o primă fază studiile referitoare la regimul comunist se focalizaseră mai ales asupra represiunii din faza stalinistă a acestuia, în ultimii ani se poate observa o creștere a interesului pentru anii '80, stimulată mai ales de intelectualii marcați existențial de ultimul deceniu al comunismului³⁷. Această recuperare, promovată mai mult de scriitori și esești decât de istoricii profesioniști, deși alimentată și de o componentă subconștient nostalgică, are la bază respingerea încrâncenată a regimului Ceaușescu și evidențierea absurdităților acestuia, care generează o senzație involuntară de exotism în contextul discursiv al începutului de secol XXI. În fine, deși cu mize mai degrabă simbolice decât pragmatic politice, disputele dintre adepții și adversarii lui Ion Iliescu continuă chiar și după încetarea ultimului mandat de președinte al acestuia (2004), dar nu mai ating aproape deloc problematica performanței economice a regimului comunist. Simptomatic, Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (cunoscut sub numele „Raportul Tismăneanu”), alcătuit în anul 2006 la solicitarea președintelui Traian Băsescu și prezentat public Parlamentului de către acesta, acordă problematicii economice un rol cu totul marginal : astfel, procesele economice (inclusiv colectivizării agriculturii și aspectelor represive ale acesteia) le sunt alocate doar 45 de pagini din peste 800³⁸. Mai mult, deși Raportul a stârnit numeroase controverse politico-ideologice, partea despre economie nu a provocat nici un fel de reacție critică sau laudativă, trecând practic neobservată în tumult. La fel de puțin sunt discutate problemele economice și în sintezele de istorie a României care cuprind și perioada comunistă. Desigur, aceste lucrări menționează restructurarea comunistă a economiei (naționalizarea și cooperativizarea, eventual și trecerea la dezvoltarea planificată), dar apoi nu se mai referă la problematica economică decât cel mult atunci când discută cauzele prăbușirii regimului la sfârșitul anilor '80³⁹. La rândul lor, sintezele dedicate comunismului românesc evită analizele

36. Corduneanu 2003 : 270-273, 276-277.

37. Reprezentative pentru acest curent de recuperare sunt volumele colective Cernat, Mitchievici, Manolescu, Stanomir 2004-2008 și Neculau 2004.

38. CPADCR 2007 : 213-257.

39. Cf. Constantiniu 1999 : 490-492 ; IstRO 2002 : 434-436 (capitol de Dennis Deletant). Problematica economică este în mai mare măsură integrată narațiunii de ansamblu în IRC : 617-675 (capitol de Cosmin Popa).

economice, și își concentrează demersul asupra aspectelor politice și ideologice⁴⁰. Analizele realizate de către economiști⁴¹ și de către sociologi⁴² n-au fost cu adevărat receptate de către istorici sau de către publicul cultivat mai larg decât cercul îngust al specialiștilor. În aceste condiții, sunt șanse ca și încercarea recentă a lui Vladimir Pasti de a discuta perioada socialistă ca una dintr-un șir de tranziții eșuate din ultimele două secole ale istoriei românești și de a evalua performanța regimului comunist prin intermediul criteriului prosperității (definită social, nu doar economic)⁴³, să fie la fel de puțin receptată.

În concluzie, nivelul pre-concepțiilor cu privire la istoria economică a României în timpul regimului comunist este redus. Desigur, există un consens asupra faptului că anii imediat postbelici au fost dificili, că sistemul a fost hipercentralizat, că în anii '60-'70 a avut loc un proces de creștere economică, și că în anii '80 România a intrat într-o perioadă de criză și de lipsuri economice care au contribuit la prăbușirea regimului în 1989. Dincolo însă de această narațiune de bază, ca și de crâmpiele de memorie vie la care apelează oamenii care au trăit pe pielea lor comunismul, nivelul de cunoaștere este redus. Ca atare, istoria economică a României din timpul regimului comunist așteaptă încă să fie scrisă.

IV.2.2. *Bilanț statistic*

Orice bilanț statistic al dezvoltării economice a României în perioada comunistă poate fi făcut fie din perspectiva paharului pe jumătate plin, fie din perspectiva paharului pe jumătate gol. Cei care doresc să vadă numai realizările comunismului aduc în discuție mai ales **creșterile producției și îmbunătățirile anumitor indicatori sociali**. Câteva exemple⁴⁴: în raport cu începutul perioadei comuniste, în 1989 România producea de 25 de ori mai multă energie electrică pe cap de locuitor (3.276 kWh față de 130 kWh în 1950), de 18 ori mai mult oțel (623 kg pe cap de locuitor față de 34 kg în 1950), de 2,5 ori mai multe cereale (794 kg pe locuitor față de 316 kg pe locuitor în 1950), avea un număr sensibil mai mare de locuințe cu dotări moderne, iar mortalitatea infantilă scăzuse de peste 4,3 ori (de la 116,7 copii decedați până la un an la 1.000 de născuți vii în 1950, la 26,9‰ în 1989).

Pe de altă parte, dacă privim lucrurile în context comparatist, creșterea economică a României în perioada socialistă nu mai este la fel de spectaculoasă precum ar sugera cifrele din paragraful anterior. Astfel, un colectiv de economiști care a cercetat **poziția relativă a României în context european la sfârșitul perioadei comuniste**, a constatat că la majoritatea indicatorilor economici România se plasa pe unul dintre ultimele locuri din Europa, în urma nu numai a țărilor capitaliste dezvoltate, ci și a majorității statelor socialiste din Europa Central-Răsăriteană și Sud-Estică. Din multitudinea datelor statistice strânse de acest colectiv, am selectat doar câțiva indicatori, suficient de diverși însă pentru a oferi o imagine de ansamblu a locului relativ al României în Europa la sfârșitul perioadei comuniste⁴⁵.

40. De exemplu, Cioroianu 2005 sau Tismăneanu 2005.

41. Ionete 1993.

42. Câmpeanu 1994; Câmpeanu 2002a.

43. Pasti 2006: 82-89.

44. Datele sunt preluate din Postolache 1991: 469-471. Exemple similare pot fi date și dacă se compară perioada finală a regimului comunist cu anul 1947 sau cu anul 1938 (Dobre 1996a; Dobre 1996b; Grigorescu 1993).

45. O altă selecție, cuprinzând 21 de indicatori economici și sociali, a fost propusă în Constantinescu 2000: 505-513 (capitol de Constantin Grigorescu).

Tabelul IV.4. Nivelul economic al României în context european (1989)

Țara	Valoarea adăugată în industria prelucrătoare (USD/locuitor)	Randamentul la cereale (kg/ha)	Consumul mediu zilnic de calorii (kcal)	Consumul mediu zilnic de proteine de origine animală (gr)	Autoturisme la 1.000 de locuitori
Albania	258	2.914	3.049	20,2	?
Austria	3.793	5.407	3.496	64,8	366
Bulgaria	?*	3.991	3.683	52,2	137
Cehoslovacia	?*	4.951	3.609	63,3	138
Danemarca	3.935	5.646	3.622	66,2	309
Elveția	6.736	4.541	3.565	63,8	424
Franța	3.655	6.101	3.449	76,1	395
Germania (RFG)	6.690	5.715	3.464	63,8	420
Grecia	923	3.306	3.793	57,3	143
Irlanda	3.537	6.169	3.779	66,9	208
Italia	2.297	3.816	3.508	57,3	303
Iugoslavia	1.277	3.550	3.620	40,4	131
Polonia	836	3.136	3.464	56,1	119
Portugalia	839	1.659	3.414	49,9	202
Regatul Unit	4.048	5.792	3.181	53,9	349
România	778	3.109	3.252	38,3	50
Spania	1.857	2.669	3.567	59,1	276
Ungaria	?*	4.772	3.668	55,5	169
URSS	?*	1.925	3.380	56,1	45
Media europeană	2.642	2.807	3.423	58,0	197
Locul României	22/24	19/24	19/24	22(23)/24	23/24

Sursa : Grigorescu 1993 : 64, 71-72, 175, 176, 187 ; semnul întrebării urmat de asterisc indică nesiguranța în legătură cu cifrele indicate de sursa folosită.

Trebuie remarcat faptul că poziția relativă a României este ceva mai bună la indicatori precum consumul total de calorii (care, după atingerea unui anumit nivel de saturație cantitativă, încetează să mai fie un indicator al nivelului de trai), precum și la randamentul la cereale, influențat consistent de condițiile naturale ; în schimb, atât la valoarea producției industriei prelucrătoare, cât și la indicatori clasici ai nivelului de trai (cum ar fi consumul de proteine animale), locul României este stabil în partea inferioară a clasamentului european, la niveluri între un sfert și o treime din media continentală. În fine, dacă avem în vedere și locul codaș al României la unii indicatori sociali, cum ar fi mortalitatea infantilă (în ciuda progreselor reale, România avea în 1989 mortalitatea infantilă cea mai ridicată din Europa după Albania⁴⁶) și speranța medie de viață la naștere (cu 71 de ani, în 1989 România se plasa pe locul 24 din 25 de țări europene, în urma chiar și a Albaniei, care ajunsese la o speranță medie de viață de 72 de ani⁴⁷), nu trebuie să ne mire faptul că la cel mai sintetic indicator – Indicatorul Dezvoltării Umane (IDU) – România se afla pe ultimul loc între cele 25 de țări analizate⁴⁸.

46. Grigorescu 1993 : 245.

47. Grigorescu 1993 : 248.

48. Grigorescu 1993 : 266. România avea un indice de 0,733, fiind precedată în clasament de Albania – 0,791, Portugalia – 0,850, Iugoslavia – 0,857 și Bulgaria – 0,865 ; pe primul loc se afla Norvegia cu un indice de 0,978.

Luarea în discuție a indicatorilor sociali complică însă discuția. Mai simplu este să ne bazăm în evaluare pe indicatorii macroeconomici clasici, respectiv să comparăm produsul intern brut pe locuitor al României cu cel al altor țări europene. În lucrările de referințe găsim diverse seturi de date, dintre care unele au la bază produsul național brut calculat pe baza cursului de schimb, iar altele au la bază produsul intern brut calculat la paritatea puterii de cumpărare.

Tabelul IV.5. Nivelul economic al unor țări europene în 1989 conform indicatorilor economici sintetici

Țara	PNB pe baza cursului de schimb (dolari americani)	PIB la paritatea puterii de cumpărare (PPP)
Albania	900	4.270
Austria	17.360	13.063
Bulgaria	2.320	5.064
Cehoslovacia	5.000	7.420
Danemarca	20.510	13.751
Elveția	30.270	18.590
Franța	17.830	14.164
Germania (RFG)	20.750	14.507
Grecia	5.340	6.764
Irlanda	8.500	7.481
Italia	15.150	13.608
Iugoslavia	2.490	5.095
Polonia	1.760	4.770
Portugalia	4.260	6.259
Regatul Unit	14.570	13.732
România	1.567	3.000
Spania	9.150	8.723
Ungaria	2.560	6.245
URSS	1.732	6.270
Media europeană	8.298	9.207

Sursa : Grigorescu 1993 : 29-31, 264.

Dincolo de diferențele dintre cele două seturi de date și de metodologiile de calcul deosebite care au stat la baza calculării lor⁴⁹, concluzia este evidentă. În pofida progreselor realizate în perioada comunistă, la sfârșitul acesteia România se afla în continuare pe unul dintre ultimele locuri ale Europei, la concurență cu Albania. Este evident faptul că în ciuda programelor sale ambițioase, a eforturilor făcute de ansamblul societății românești și a sacrificiilor impuse populației, regimul comunist nu a reușit să rezolve problema subdezvoltării relative a României în context european.

Înainte de a încheia acest excurs, se cuvine să ne punem **întrebarea dacă în perioada comunistă decalajele față de restul Europei au crescut sau totuși s-au micșorat**. Desigur,

49. Astfel, specialiști de la Comisia Națională pentru Statistică au considerat că metodologia de calcul folosită de PNUD pentru calculul parității puterii de cumpărare a condus în cazul particular al României la subevaluarea produsului său intern brut (*apud* Constantinescu 2000 : 507 – capitol de C. Grigorescu).

în condițiile creșterii economice rapide din perioada postbelică o anumită sporire în termeni absoluți a acestor decalaje era inevitabilă ; problema cu adevărat importantă este însă dacă ele au crescut sau au scăzut în termeni relativi. Metoda standard ar fi aceea de a compara datele referitoare la perioada de sfârșit a comunismului (1989) cu cele referitoare la începutul regimului comunist (1947) sau chiar cu cele referitoare la anul 1938. Constantin Grigorescu a realizat o asemenea comparație și a ajuns la următoarea concluzie :

Potrivit datelor, și decalajele dintre România și țările dezvoltate au înregistrat în intervalul 1938-1947-1989 o anumită adâncire [...]. Venitul național pe locuitor, spre exemplu, a fost în 1938 de 222 dolari în Europa (20 de țări) și 76 dolari în România, iar în 1947 datele respective au fost de 176 dolari și 54 dolari. Ca atare, decalajul mediu la venitul național a fost de 2,9 : 1 în 1938 și de 3,2 : 1 în 1947.

Produsul național brut pe locuitor, calculat potrivit metodologiei Băncii Mondiale a fost, în 1989, în Europa (24 țări) de 8.298 dolari și în România de 2400 dolari. În consecință, decalajul mediu la acest indicator a fost de 3,5 : 1, evident mai mare decât în 1938 și 1947⁵⁰.

Desigur, s-ar putea obiecta faptul că o asemenea comparație ar trebui făcută cu mai multă prudență, deoarece indicatorii nu sunt aceiași, respectiv pentru 1938 și 1947 se ia în considerare venitul național, iar pentru 1989 produsul național brut. Pentru a ajunge la date mai riguros comparabile, vom porni de la seriile alcătuite de Angus Maddison, care a recalculat produsul intern brut la paritatea puterii de cumpărare, în dolari internaționali din 1990, calculând totodată mediile pentru a putea contextualiza performanța economică a României.

Tabelul IV.6. *Performanța economică a României postbelice în context european (PIB/locuitor, PPP, dolari Geary-Khamis 1990)*

Anul	România	Media a 7 țări est-europene	Media a 36 state europene	România în raport cu media europeană
1938	1,242	1,764	3,226	0,38
1950	1,182	2,111	3,655	0,32
1960	1,844	3,070	5,316	0,35
1970	2,853	4,315	7,697	0,37
1980	4,135	5,786	9,643	0,43
1989	3,941	5,915	11,113	0,35

Sursa : Maddison 2003 : 44-45, 56-57, 68-69, 96-101.

Datele de mai sus confirmă în mare măsură observațiile noastre anterioare, dar totodată le nuanțează. Astfel, decalajele în termeni absoluți au crescut în toată perioada postbelică, ceea ce era și de așteptat. În termeni relativi, România și-a păstrat în toată perioada poziția mult sub media europeană (de fapt, sub jumătate din media europeană), și de asemenea sub media celorlalte țări est-europene care au fost supuse regimului comunist. Pe de altă parte,

50. Constantinescu 2000 : 518-519 (capitol de C. Grigorescu). Comparația simplă dintre datele calculate pe baza cursului de schimb pentru 1938 și 1947 și cele calculate la paritatea puterii de cumpărare pentru 1989 (decalaj 2,8 : 1 între media europeană și România) nu este validă metodologic, deoarece întotdeauna calculele bazate pe paritatea puterii de cumpărare diminuează decalajele relative comparativ cu seturile de date bazate pe cursul de schimb.

dincolo de stabilitate pe ansamblul perioadei 1938-1989, datele referitoare la evoluția produsului intern brut pe locuitor evidențiază deosebiriile dintre diferitele faze ale regimului comunist: astfel, România a suferit mai mult decât alte state europene efectele războiului și mai ales pe cele ale ocupației sovietice, a cunoscut apoi circa trei decenii de creștere economică peste media europeană, având apoi un ultim deceniu de comunism absolut catastrofal din punct de vedere economic⁵¹.

IV.2.3. Explicații și limite ale creșterii economice în socialism

IV.2.3.1. Impactul celui de-al doilea război mondial

Orice discuție referitoare la evoluția economiei românești în perioada regimului socialist trebuie să ia în considerare impactul celui de-al doilea război mondial. Acest impact a fost diferențiat în cele **trei subperioade distincte** pe care le-a parcurs România în cei șase ani cât a durat al doilea război mondial în Europa⁵². În primii doi ani de război România a fost oficial neutră, dar ea a suferit în 1940 pierderi teritoriale considerabile și a trebuit să gestioneze ample fluxuri de populație (cedările teritoriale către Uniunea Sovietică și Ungaria au generat valuri de refugiați, iar cu Bulgaria a avut loc un schimb de populație), care au bulversat societatea și economia națională. În a doua etapă, aflată în sfera de influență a Germaniei, România a fost antrenată în războiul împotriva Uniunii Sovietice, și prin aceasta împotriva Națiunilor Unite în ansamblul lor. Această situație a agravat evoluții care începuseră să se manifeste deja în perioada neutralității. Astfel, relațiile economice externe au trebuit să se limiteze la puterile Axei și la statele neutre, pierzându-se legăturile cu parteneri tradiționali cum ar fi Franța (parțial) și mai ales Marea Britanie. Dacă impactul acestei orientări a comerțului exterior mai ales spre Germania a fost moderat, nevoile economiei de război germane excedând disponibilitățile de export ale României, în schimb mobilizarea unui număr tot mai mare de bărbați a avut efecte dezorganizatoare în economie, mai ales în agricultură. Deși până în 1944 s-a reușit menținerea unei aprovizionări relativ bune și a unui nivel de trai mai bun decât în alte țări angajate în război, prețurile au început să crească, iar presiunea inflaționistă a fost accentuată de deficitele financiare tot mai mari. Totodată, bombardamentele anglo-americane au pricinuit în 1943-1944 distrugerii destul de mari în principalele orașe, afectând grav rețeaua feroviară și industria petrolieră. După 23 august, trecerea de partea Națiunilor Unite a fost însoțită de ocupația sovietică, iar participarea României la războiul împotriva Germaniei nu a scutit-o de ample rechiziții pentru susținerea efortului militar al Alianților (în principal al armatei sovietice) și pentru acoperirea uriașelor despăgubiri de război către Uniunea Sovietică. Livrările către Uniunea Sovietică, împreună cu efectele dezorganizatoare ale disputelor politice de după 23 august 1944 și ale aplicării reformei agrare din 1945, au generat fenomene de penurie gravă și o scădere dramatică a nivelului de trai al populației în ultima fază a războiului și în primii ani postbelici. Simptomatică pentru agravarea situației a fost și explozia inflaționistă⁵³, agravată de incapacitatea guvernelor succesive de a mai asigura disciplina finanțelor publice.

51. Cf. Ionete 1993. Pentru implicațiile deosebirilor de performanță economică din diversele subperioade asupra memoriei diferitelor generații, vezi observațiile din Murgescu 2009: 35-37.

52. Acest paragraf se bazează mai ales pe Constantinescu 2000: 39-92.

53. Kirițescu 1997: III, 36-109 (capitol de Dionis Patapievici).

Tabelul IV.7. *Evoluția inflației în România (1938-1947)*

Anul	Indicele general al prețurilor de detaliu în București (1938=100)	Cursul leului față de francul elvețian ⁵⁴ (1938=100)
1940	156,3	146,0
1941	271,3	156,7
1942	431,9	...
1943	586,0	...
1944	934,4	...
1945	6.489,5	7.982,6
1946	36.808,6	43.662,6
Iulie 1947	853.163,0	1.890.204,0

Surse : Alexandrescu 1986 : 245, 250 ; Axenciuc : III, 39-40.

Pierderile umane și materiale suferite de România au fost considerabile. În plan uman România a pierdut un total de circa un milion de persoane decedate, dispărute sau dislocate (prizonieri și deportați care nu s-au înapoiat în primii ani de după război). Pe plan material, pierderile totale ale României sunt estimate la aproximativ 3,7 miliarde dolari (la cursul anului 1938), dintre care circa un miliard înainte de 23 august 1944, 1,2 miliarde din august 1944 până în mai 1945, iar 1,5 miliarde prin aplicarea Convenției de Armistițiu⁵⁵. După cum se vede, pierderile materiale s-au amplificat după 23 august 1944, iar ponderea cea mai mare au avut-o **despăgubirile către Uniunea Sovietică**⁵⁶. Convenția de armistițiu din 12 septembrie 1944 fixa despăgubirile datorate de România la un total de 300 de milioane de dolari (la paritatea de 35 de dolari pentru o uncie de aur), eșalonat pe șase ani. Aceste 300 de milioane de dolari reprezentau peste 55 % din venitul național al României înregistrat în 1945. Evident, nu se punea problema ca despăgubirile să fie plătite în bani, ci s-a solicitat ca ele să fie achitate în livrări de produse, la prețurile din 1938 (deci mult mai scăzute decât cele de la sfârșitul războiului mondial), ceea ce a amplificat hemoragia de avuție națională.

Tabelul IV.8. *Obligațiile de livrări de produse ale României în contul despăgubirilor de război către Uniunea Sovietică*

Categorie de mărfuri	Cantitate	Valoare	
		dolari	% din total
Produse petroliere	10.195.800 tone	150.000.000	50,00
Cereale	682.700 tone	16.002.500	5,33
Animale	990.000 de capete, din care 200.000 de bovine, 100.000 de porcine, 500.000 de ovine, 190.000 de cabaline	19.801.796	6,60
Material lemnos	1.967.483 m ³	18.000.000	6,00
Vase maritime și fluviale	355 de bucăți	19.656.823	6,55

54. Pentru anii 1940-1944 cursurile oficiale medii din martie 1940 și ianuarie 1941 ; din 1941 până în 1944 cursul oficial a fost blocat la 44,57 lei pentru un franc elvețian (echivalentul unui indice de 1,39 față de 1938), ceea ce face îl face irelevant pentru evoluția inflației (Axenciuc : III, 39-40) ; pentru anii 1945 și 1946 media cursurilor de la sfârșitul celor patru trimestre pe piața liberă (Alexandrescu 1986 : 245).

55. Mureșan, Mureșan 1998 : 323.

56. Alexandrescu 1986 : 36-42.

Utilaj industrial		28.034.893,5	9,35
Utilaj feroviar	490 de locomotive, 6.000 de vagoane marfă, 1.200 de cisterne etc.	48.504.000	16,17

Sursa : Alexandrescu 1986 : 39.

Livrările de bovine și cabaline, ca și cele de utilaj industrial și de material rulant, au afectat grav capacitatea de reluare a ciclurilor de producție, atât în agricultură, cât și în industrie și transporturi. Asociate cu pierderile deja considerabile pricinuite de război, aceste livrări au contribuit la **scăderea dramatică a producției** la sfârșitul războiului.

Tabelul IV.9. *Producția din 1945 raportată la 1938*

	1938	1945	1945/1938
Grâu (milioane de tone)	3,755	1,066	0,28
Porumb (milioane de tone)	4,092	1,099	0,27
Orz (milioane de tone)	0,502	0,267	0,53
Ovăz (milioane de tone)	0,404	0,258	0,64
Secară (milioane de tone)	0,206	0,044	0,21
Efectiv cabaline (milioane de capete)	1,593	0,752	0,47
Efectiv bovine (milioane de capete)	3,652	2,551	0,70
Efectiv porcine (milioane de capete)	2,761	1,016	0,37
Efectiv ovine (milioane de capete)	10,451	5,790	0,55
Efectiv păsări de curte (milioane de capete)	27,234	11,904	0,44
Țiței brut extras (milioane de tone)	6,594	4,640	0,70
Oțel (milioane de tone)	0,284	0,136	0,48
Ciment (milioane de tone)	0,510	0,294	0,58
Cărămizi (milioane de tone)	1,208	0,129	0,11
Țesături bumbac (mii de tone)	21,096	4,500	0,21
Țesături lână (mii de tone)	5,484	3,055	0,56
Ulei comestibil (mii de tone)	17,800	2,344	0,13
Zahăr (mii de tone)	95,100	25,205	0,27

Sursa : Alexandrescu 1986 : 236-238, 240-241.

Bilanțul este dramatic, mai ales dacă avem în vedere rolul central al grâului și porumbului în economia românească, atât la nivelul producției, cât și la cel al consumului populației. Totuși, trebuie să avem în vedere și faptul că România din 1945 era sensibil mai mică decât cea din 1938. Teritoriul de la sfârșitul războiului era (după reintegrarea nordului Transilvaniei în martie 1945) numai 80,5% din cel din 1938⁵⁷, iar populația totală scăzuse de la aproape 20 de milioane de locuitori în 1938 la ceva mai mult de 15 milioane de locuitori în 1945⁵⁸. În consecință, scăderile pe cap de locuitor sunt ceva mai mici decât apar în tabelul de mai sus. Totuși, ele rămân considerabile, și se resimțeau chiar și în 1947, la doi ani după terminarea războiului și când – în pofida fenomenelor de dezorganizare amplificate de nesiguranța generată de inflație și mai ales de perspectiva amenințătoare a etatizării economiei – începuse procesul de reconstrucție și de relansare economică. Astfel, în după război producția de cereale era de 303,4 kg/locuitor⁵⁹, în timp ce înainte de izbucnirea

57. EIR : II, 93-94 (capitol de Adriana Gheorghe).

58. Dobre 1996a : 30 ; EIR : I, 369-370 (capitol de Ion Alexandrescu).

59. Dobre 1996b : 177 (media anilor 1945-1949).

războiului fusese de 549,3 kg/locuitor⁶⁰. În alte domenii, mai ales în industrie, scăderile erau mai puțin dramatice. Producția de oțel era în 1947 de 11,5 kg/locuitor față de 14 kg/locuitor în 1938, cea de ciment se situa la același nivel cu 26,9 kg/locuitor, cea de hârtie scăzuse de la 2,9 kg/locuitor în 1938 la 1,9 kg/locuitor în 1947, iar cea de zahăr de la 5,5 kg/locuitor (media anilor 1933/34-1937/38) la 4,6 kg/locuitor (media anilor 1945/46-1949/50)⁶¹. Comparativ cu producția, consumurile medii pe locuitor reflectă mai bine scăderea nivelului de trai. Faptul este vizibil atât la nivelul consumurilor alimentare (de exemplu, în 1947 un locuitor al României a consumat în medie numai 2.350 calorii/zi față de 2.760 calorii/zi în 1938 ; la carne consumul mediu anual s-a redus de la 18 kg la 14 kg, la lapte și brânzeturi de la 103 kg la 96 kg, în timp ce la zahăr a rămas la același nivel de 5 kg anual), cât și la cel al consumurilor nealimentare (de exemplu, consumul mediu anual de textile a scăzut de la 2,6 kg la 1,9 kg, cel de bumbac de la 1,8 kg la 1,2 kg, iar cel de lână de la 0,7 kg la 0,4 kg)⁶². Amploarea scăderii este probabil mai bine măsurată dacă avem în vedere venitul național/locuitor : în prețuri comparabile (1938), acesta scăzuse de la 76 dolari în 1938 la 54 dolari în 1947.

Tabelul IV.10. *Venitul național/locuitor al României și al altor state europene (1947 vs 1938, dolari SUA, prețuri 1938)*

Țară	1938	1947	1947/1938
Marea Britanie	378	363	0,96
Germania	338	127	0,38
Danemarca	318	275	0,86
Belgia și Luxemburg	285	254	0,89
Irlanda	248	249	1,00
Franța	237	211	0,89
Cehoslovacia	174	165	0,95
Italia	127	99	0,78
Ungaria	111	83	0,75
Grecia	80	64	0,80
România	76	54	0,71
Bulgaria	68	51	0,75
Iugoslavia	68	56	0,82
Nivel mediu 20 de țări europene	222	177,7	0,80

Sursa : Dobre 1996a : 138 ; Dobre 1996b : 340.

Putem observa faptul că reducerea venitului național pe cap de locuitor din România a fost una dintre cele mai mari din Europa. Desigur, această scădere dramatică nu era numai consecința războiului propriu-zis, ci se datora în foarte mare măsură și problemelor din primii ani postbelici. Dincolo însă de aceste nuanțe, se cuvine să remarcăm faptul că România se afla pe unul dintre ultimele locuri la nivel european atât în ceea ce privește venitul național pe locuitor, cât și majoritatea indicatorilor economici relevanți pentru nivelul de dezvoltare economico-socială⁶³. Al doilea război mondial și

60. Dobre 1996a : 184 (media anilor 1934-1938).

61. Dobre 1996a : 163, 166, 168, 169 ; Dobre 1996b : 159, 162, 163, 164.

62. Dobre 1996a : 246, 247, 248, 252, 253, 254, 261 ; Dobre 1996b : 223, 224, 225, 228, 229, 230, 233.

63. Gheorghe Dobre sintetiza astfel rezultatele anchetei sale : „Faptul că toți acești indicatori despre care am pomenit mai sus, ca și alții calculați și cuprinși în lucrarea de față concordă între ei, ne îndrituiesc [sic] să conchidem că sub raportul nivelului ei de dezvoltare economică

evoluțiile defavorabile din primii ani postbelici – mai ales pierderile de avuție națională în favoarea Uniunii Sovietice – au contribuit astfel la deteriorarea poziției relative a României în context european.

IV.2.3.2. Politica de dezvoltare forțată. Investițiile

Primii ani postbelici au fost nefaști din punct de vedere economic pentru România. Încă și mai grave, sau în orice caz cu efecte mult mai ample pe termen mediu și lung, au fost evoluțiile politice. La fel ca și celelalte țări aflate la sfârșitul celui de-al doilea război mondial sub autoritate militară sovietică, România a cunoscut un proces de restructurare care a afectat toate domeniile vieții sociale. Instituirea sistemului politic de tip sovietic a fost finalizată în liniile sale esențiale la sfârșitul anului 1947, fiind urmată de **restructurarea economiei**. Aceasta a cuprins atât schimbarea relațiilor de proprietate, cât și instituirea mecanismelor de comandă specifice sistemului comunist⁶⁴. Au fost naționalizate întreprinderile industriale, majoritatea serviciilor și o parte semnificativă din fondul locativ urban. Cooperativizarea a cuprins o mare parte a pământului și a inventarului agricol. Au fost extinse atribuțiile economice ale guvernului și ale administrației și au fost înființate organisme noi, cum ar fi Comisia de Stat a Planificării și numeroase ministere economice de ramură. Deși cooperativizarea a durat până în 1962, iar restructurările instituționale au fost recurente pe toată perioada de existență a regimului, se poate spune că în 1950 reorganizarea de tip socialist a economiei României era finalizată. Astfel, în istoriografie se evidențiază faptul că în 1950 s-a încheiat refacerea economică după război, produsul social și venitul național au atins din nou nivelurile din 1938, iar din 1951, după două planuri anuale de dezvoltare, viața economico-socială din România s-a desfășurat pe baza planurilor cincinale stabilite de conducerea de partid și de stat⁶⁵.

Performanța economică ocupa un loc central în ideologia comunistă. Regimul clama că sistemul socialist este capabil să asigure nu numai echitatea socială, ci și o creștere economică mai rapidă decât sistemele capitaliste. Dezvoltarea economică de tip socialist avea în centrul său **procesul de industrializare forțată**. Și în această privință motivațiile ideologice se îmbinau cu cele ținând de exercitarea controlului politic. Astfel, comunismul se legitima ideologic ca exponent al muncitorimii industriale, industria fusese considerată ramura economică purtătoare a progresului istoric, iar marile întreprinderi industriale erau forma de organizare economică cel mai ușor de controlat în cadrul sistemului de comandă. Dincolo însă de aceste motivații specifice comunismului, politicile postbelice de dezvoltare industrială au prezentat și elemente de continuitate față de cele liberale din perioada interbelică, fapt care explică și sprijinul relativ larg de care s-a bucurat opțiunea industrializatoare chiar și după ce regimul a evoluat spre național-comunism⁶⁶.

Pentru asigurarea unor ritmuri ridicate de creștere economică, regimul a căutat să aloce o parte cât mai mare a resurselor disponibile pentru **investiții**. Constantin Ionete a sintetizat

România în 1947 se situa printre ultimele locuri între țările europene, deținând astfel o poziție periferică în continentul nostru” (Dobre 1996b : 26).

64. Analiza clasică a economiilor socialiste rămâne Kornai 1992.

65. Mureșan, Mureșan 1998 : 326.

66. Această continuitate a fost argumentată încă din anii '60 în Montias 1967 : 231-232. O argumentare recentă, diferită dar convergentă, la Pasti 2006 : 82-85. Pentru faptul că trecerea de la faza stalinistă la cea național-comunistă nu a fost specifică numai României, ci unei părți semnificative a „blocului socialist”, vezi Soulet 1998 : 156-168.

astfel politica regimului comunist în problema investițiilor : „Levierul de comandă pentru exercitarea deplină a puterii de decizie în toate sectoarele vieții economice și sociale l-a constituit mobilizarea într-un fond unitar a resurselor de dezvoltare prin investiții, cunoscut sub denumirea de fond de acumulare [...]”. În economia noastră acest fond a fost dimensionat administrativ prin decizii centralizate pe termene scurte și lungi, ca element structural al utilizării finale a venitului național”⁶⁷.

Tabelul IV.11. *Împărțirea venitului național în fond de consum și fond de acumulare, 1951-1989 (%)*

Anii	Fond de consum	Fond de acumulare
1951-1955	75,70	24,30
1956-1960	82,90	17,10
1961-1965	74,50	25,50
1966-1970	70,50	29,50
1971-1975	66,30	33,70
1976-1980	64,00	36,00
1981-1985	69,30	30,70
1986-1989	74,30	25,70

Sursa : AS 1990 : 240.

Exceptând cincinalul 1956-1960, tendința de creștere a ponderii fondului de investiții s-a menținut până în 1980 ; apoi, criza economică a impus regimului și o scădere relativă a fondurilor de investiții. În mare măsură, evoluția ratei acumulării este legată de creșterea economică. Astfel, în perioadele de creștere economică accelerată, disponibilitățile economice îngăduiau mărirea fondului de acumulare fără a afecta în termeni absoluți fondurile alocate consumului. Totuși, se cuvine observat faptul că sporirea fondului de acumulare la peste 30% din venitul național după 1971 a singularizat România la scară mondială. **Forțarea ratei investițiilor** în deceniul 1971-1980 a fost expresia voluntarismului imprimat de Nicolae Ceaușescu creșterii economice⁶⁸. Creșterea „în asalt” a fondului de acumulare a depășit „nivelul suportabilității acestora de către economie, în ansamblu, și de către populație în special”⁶⁹ ; dacă în anii '70 efectele nocive ale supradimensionării fondului de acumulare au fost mascate de creșterea economică, în conjunctura schimbată de după 1980 ele aveau să se manifeste cu încă și mai multă putere.

67. Ionete 1993 : 33.

68. O primă sporire a ratei investițiilor în cursul derulării planului cincinal avusese loc în 1966 (Crowther 1988 : 83-84 ; după 1990 Alexandru Bărlădeanu a relatat cum în vara anului 1965 el s-ar fi împotrivit, susținut de Maurer, solicitării lui Ceaușescu de a mări fondul de acumulare, dar ar fi trebuit apoi să cedeze după Congresul al IX-lea – Betea 2008 : 166-167). Momentul crucial a fost totuși legat de fixarea cifrelor pentru planul cincinal 1971-1975. În raportul prezentat de Ion-Gheorghe Maurer Congresul al X-lea al PCR din august 1969 cu privire la pregătirea planului cincinal 1971-1975 s-a prevăzut o rată a acumulării „în jurul a 28-30% (Maurer 1969 : 28), ceea ce însemna de fapt oprirea tendinței de creștere a ratei acumulării ; ulterior, cifrele au fost sporite din inițiativa personală a lui Nicolae Ceaușescu (Ceaușescu 1971 : 5, 270-271), care a și patronat inițiativa pornită „de jos” de a se realiza cincinalul „în patru ani și jumătate” (Ceaușescu 1973 : 7, 429-430). Studii ulterioare vor trebui să clarifice legăturile dintre această sporire a ratei acumulării și procesul de trecere a controlului asupra economiei românești de la Maurer la Ceaușescu.

69. Ionete 1993 : 34.

În termeni absoluți, **volumul anual al investițiilor** a crescut de la 6,3 miliarde de lei în prețuri curente în 1950, la 27,6 miliarde lei în 1960, aproape 80 de miliarde lei în 1970, 210 miliarde lei în 1980 și un maxim de 249 miliarde lei în 1986, scăzând apoi până în 1989, când a fost de 236 miliarde lei⁷⁰.

Mărimea în termeni absoluți și relativi a fondului de acumulare era însă numai o parte a problemei. În fond, în orice economie investițiile sunt esențiale pentru asigurarea creșterii economice. Odată alocate însă fondurile pentru investiții, elementele-cheie devin **alegerea domeniilor spre care sunt orientate investițiile și eficacitatea economică a acestora**. Or, în această privință România a fost un exemplu de decizii greșite și de irosire a resurselor. Verdictul specialiștilor este nimicitor, incriminând „politica voluntaristă de investiții, în discordanță cu posibilitățile și necesitățile reale ale economiei”⁷¹. Argumentele sunt multiple. Unul ar fi excesiva concentrare a investițiilor spre industrie, deseori în dauna celorlalte ramuri economice.

Tabelul IV.12. *Structura pe destinații a investițiilor (%)*

		1950	1960	1970	1980	1985	1989
Industria	Total	43,6	42,7	47,5	50,9	48,4	43,7
	Grupa A	37,6	36,3	40,2	42,7	43,4	37,7
	Grupa B	6,0	6,4	7,3	8,2	4,9	6,0
Construcții		5,9	1,9	4,5	4,6	4,6	4,7
Agricultură		10,6	18,9	16,0	12,9	17,8	17,0
Silvicultură		1,2	0,8	0,4	0,4	0,4	0,5
Transporturi		14,9	7,4	9,8	11,2	10,3	10,3
Telecomunicații		0,6	0,7	0,8	0,8	0,4	0,4
Circulația mărfurilor		2,3	2,7	3,5	2,2	2,1	2,4
Gospodăria comunală de locuințe și alte prestări de servicii neproductive		12,2	19,0	12,7	13,5	13,0	14,9
Învățământ, cultură și artă		3,1	2,6	2,0	1,3	0,4	1,1
Știință		1,7	1,2	0,5	0,6	0,6	1,0
Ocotirea sănătății și asistența socială		2,4	1,4	1,4	0,5	0,4	0,3
Administrație		1,2	0,6	0,6	0,6	0,6	4,1
Alte ramuri		0,3	0,2	0,2	0,5	1,1	0,4

Sursa: AS 1990 : 526-527 ; Ionete 1993 : 227-228 ; Mureșan, Mureșan 1998 : 328.

Înainte de orice alt comentariu, se cuvine să observăm faptul că de-a lungul celor patru decenii de funcționare a sistemului comunist s-a păstrat în general **același model de alocare a fondurilor pentru investiții**. Astfel, industria a primit regulat „partea leului”, iar în cadrul industriei a predominat categoric „grupa A” (industriile producătoare de mijloace de producție, adică industria extractivă, metalurgia, construcțiile de mașini etc.), care a acaparat circa 85 % din totalul investițiilor industriale, „grupa B” (industriile producătoare de bunuri de consum, adică alimente, textile, încălțăminte etc.) beneficiind de doar circa 15 % din acest total⁷². După cum subliniază Vladimir Pasti, „disparitatea dintre cele două grupe de industrii se traduce, în România, printr-o evidentă alocare a resurselor în defavoarea

70. AS 1990 : 526-527.

71. Postolache 1991 : 481 (capitol redactat de Theodor Stolojan).

72. AS 1990 : 526-527.

populației și în favoarea industriei”⁷³. Această observație poate fi extinsă și la ansamblul structurii investițiilor. Astfel, după industrie ponderi semnificative au mai deținut agricultura, transporturile, gospodărirea comunală și construcțiile, în timp ce învățământul, cultura, arta, știința, sănătatea și asistența socială nu numai că au trebuit să se mulțumească cu procentaje infime din fondul de acumulare, dar au și văzut cum partea lor din acest fond a scăzut de-a lungul celei mai mari părți a perioadei comuniste (ușorul spor din 1989 este neglijabil, având loc într-un context caracterizat deja de scăderea în termeni absoluți a investițiilor pe ansamblul economiei). Împărțirea pe destinații a fondurilor de investiții trădează o evidentă cantonare a factorilor de decizie într-un model de creștere economică specific primelor faze ale industrializării, puțin receptiv la dezvoltarea unor noi industrii, a serviciilor sau a societății bazate pe informație și pe cunoaștere.

Eficiența redusă a fost structural constitutivă sistemului comunist, alocarea investițiilor fiind stabilită, la fel ca majoritatea deciziilor economice din cadrul sistemului, nu pe criterii de oportunitate economică, ci preponderent în funcție de voința și prioritățile politice⁷⁴. Această ineficiență s-a agravat în ultimul deceniu al regimului comunist, când greșita alocare a fondurilor pentru investiții a amplificat dezechilibrele din cadrul economiei naționale, iar începerea simultană a unui număr nerealist de obiective de investiții a condus la imobilizarea fondurilor și a mijloacelor umane și materiale în cadrul unor proiecte începute, dar nefinalizate⁷⁵.

Discuțiile referitoare la (in)eficiența investițiilor sunt focalizate asupra ultimului deceniu al regimului Ceaușescu. Acesta reprezintă un caz aproape didactic pentru evidențierea irosirii fondului de acumulare pe investiții ineficiente, precum și pentru ilustrarea felului cum investițiile amplificau dezechilibrele structurale ale economiei. Or, tocmai extremitatea situației din România anilor '80 trebuie să ne îndemne la prudență și să postulăm că ineficiența era mai puțin extremă în deceniile anterioare. Pe de altă parte, dincolo de variațiile eficienței lor economice, la nivel macroeconomic a contat încă și mai mult **volumul de ansamblu al investițiilor**. Astfel, investițiile din perioada comunistă au fost suficient de mari pentru a genera creștere economică și pentru a modifica substanțial structura economiei românești.

În cele de mai sus, discuția a fost focalizată numai pe investițiile materiale, palpabile. O analiză completă trebuie însă să țină cont și de **investiția umană** în sfera producției. De altfel, János Kornai atrăgea atenția asupra faptului că ratele ridicate de creștere economică din primele decenii ale regimului socialist s-au bazat pe combinația a doi factori principali : o rată ridicată a investițiilor și o creștere semnificativă a gradului de ocupare a forței de muncă⁷⁶. Pentru a evidenția acest proces, este util să analizăm împreună cei doi indicatori principali ai gradului de ocupare al forței de muncă : populația ocupată și numărul salariaților.

73. Pasti 2006 : 88.

74. O argumentare originală a caracterului sistemic al ineficienței deciziilor economice în sistemul socialist la Câmpeanu 2002a : 123-125.

75. Postolache 1991 : 407-418 (capitol de Gheorghe Zaman și Steliana Sandu) ; Ionete 1993 : 35-90.

76. Kornai 1992 : 181. Această observație este de altfel convergentă cu schemele analitice ale teoriei creșterii economice, care consideră că producția poate fi stimulată și printr-un input sporit al factorului muncă, îndeosebi prin transferul excedentului de muncă din agricultură spre sectoarele non-agrar ale economiei (Fei, Ranis 1997 : 87-162, 249-281). O încercare de a calcula impactul acestui factor în țările occidentale și în cele din „Lumea a Treia” în Maddison 1995b : 13-23, 113-115, 119-120. Rolul ofertei de muncă elastice în creșterea economică a țărilor occidentale din perioada postbelică este analizat nuanțat în Crafts, Toniolo 1996 : 13-14 – capitol de Nicholas Crafts.

Tabelul IV.13. *Evoluția forței de muncă în România socialistă (milioane persoane)*

	Total populație	Populația ocupată				Salariați			
		Total	Agricoltura și silvicultură	Industria și construcții	Servicii	Total	Agricultură și silvicultură	Industria și construcții	Servicii
1950	16,3	8,4	6,2	1,2	1,0	2,1	0,2	1,0	0,9
1960	19,0	9,5	6,2	1,9	1,4	3,2	0,3	1,6	1,3
1970	20,2	9,9	4,9	3,0	2,0	5,1	0,5	2,7	1,9
1980	22,2	10,4	3,1	4,5	2,7	7,3	0,6	4,1	2,6
1989	23,1	10,9	3,1	4,9	2,9	8,0	0,7	4,5	2,8

Sursa : AS 1990 : 102-105.

Se impun câteva comentarii. Mai întâi, creșterea mai lentă a numărului total al populației ocupate în raport cu populația totală a României are la bază prelungirea duratei medii de viață, respectiv creșterea ponderii cohortelor de vârstă înaintată, care nu mai figurează în statistici ca populație ocupată ; de asemenea, prelungirea duratei școlarizării a dus și ea la creșterea ponderii populației care din punctul de vedere al statisticii nu era ocupată⁷⁷. Deosebirea dintre populația ocupată și numărul salariaților se datorează mai ales persoanelor care lucrau în sectorul particular sau în cel cooperatist. Creșterea ponderii salariaților în cadrul populației ocupate reflectă și un fenomen de **intensificare a ocupării forței de muncă**, bazat pe atragerea unui număr considerabil de țărani și de femei în relații de muncă de tip salarial. Faptul că este vorba de o intensificare a ocupării forței de muncă, pe care indicatorul „populație ocupată” nu o reflectă decât în mică măsură, este ilustrat atât de faptul că în agricultura tradițională, din cauza caracterului sezonier al unei mari părți a activității, o parte însemnată a potențialului de muncă era subutilizat⁷⁸, cât și de faptul că pentru femei angajarea în relații de muncă salariale în industrie sau în servicii nu a însemnat o degrevare de muncile casnice, ci adăugarea unei activități suplimentare, la serviciu, peste cea de acasă⁷⁹.

Din punct de vedere macroeconomic, sporul cantitativ al populației ocupate și intensificarea ocupării forței de muncă au fost o sursă importantă de creștere economică. Nu vom intra acum în discuția spinoasă dacă și în ce măsură această creștere a fost extensivă sau intensivă⁸⁰. Mai

77. Astfel, numărul pensionarilor a sporit de la 461.000 în 1950 la peste 3,4 milioane în 1989, iar cel al populației școlare de la 2,3 milioane în 1950 la peste 5,5 milioane în 1989 (Constantinescu 2000 : 424 – capitol de Constantin Ciutacu, Petru Andrei Goga și Marcela Irimie).

78. Madgearu. 1995 : p.39-40.

79. Astfel, „femeile și-au asumat dificila povară de a continua să joace rolul tradițional de soție și mamă, adăugându-i însă și rolul social masculinizat pe care li-l impunea regimul : muncind dublu, răbdând dublu, suferind și «pe cont propriu» și în numele familiei lor” (Boia 1998 : 264 – articol de Zoe Petre).

80. Aici, pe lângă discuțiile clasice referitoare la deosebirile dintre productivitatea muncii în agricultură și cea în industrie (de exemplu, Manoilescu 1986 : 150-167, 261-266), ar trebui să includem și implicațiile sporirii gradului de pregătire al forței de muncă prin extinderea cuprinderii în învățământul secundar și superior. Pentru o analiză de ansamblu cu privire la evoluția forței de muncă și a productivității în România socialistă, vezi și Grigorescu 1993 : 45-52. Împotriva absolutizării distincției dintre metodele extensive și cele intensive de creștere economică din țările socialiste pledează și Kornai 1992 : 180-181.

important ni se pare însă faptul că mutația în structura populației ocupate prin trecerea unei părți a acesteia de la ocupații rurale și casnice la ocupații salariale în industrie și servicii este prin definiție o **resursă epuizabilă a creșterii economice**.

În cazul particular al României, deși ponderea încă relativ mare a persoanelor active în agricultură ar putea sugera că mai existau încă rezerve de creștere din acest punct de vedere, structura de vârstă a populației ocupate în agricultură obligă la constatarea că aceste rezerve erau mai degrabă modeste. În ceea ce privește rezervorul feminin, printr-un grad ridicat de ocupare a forței de muncă feminine, România socialistă epuizase în cea mai mare parte această resursă de creștere.

Dincolo însă de aceste observații, care surprind limitele sustenabilității creșterii bazate pe sporul forței de muncă, se cuvine să observăm faptul că acest spor, în combinație cu factorul investiții materiale, explică în mare măsură creșterea economică realizată în România anilor 1950-1980.

IV.2.3.3. Bilanțul industrializării

Dezvoltarea economică socialistă a fost axată pe industrializare. Această caracteristică nu a fost specifică numai României, ci tuturor țărilor socialiste din Europa Centrală și Răsăriteană. În cazul României, ca și al celorlalte țări care în momentul trecerii la socialism erau puțin dezvoltate industrial, deși nu a putut conduce la o recuperare integrală a decalajului față de statele deja industrializate, în termeni relativi creșterea industrială a fost peste medie, fapt determinat de nivelul scăzut de pornire. Evident, această situație a făcut ca atât documentele oficiale ale epocii, cât și apologetii comunismului să prefere să raporteze realizările industriei socialiste la nivelurile din 1938 sau din 1950. Și, într-adevăr, în acești termeni creșterea este deosebit de spectaculoasă: astfel, volumul valoric al producției industriale a fost în 1989 de 44 de ori mai mare decât în 1950 și de 65 de ori mai mare decât în 1938⁸¹. Creșterea valorică ridică unele probleme legate de comparabilitatea prețurilor pe un interval atât de mare de timp. De aceea, poate și mai convingătoare este evidențierea evoluției producției fizice la câteva dintre bunurile industriale cele mai reprezentative.

Tabelul IV.14. *Creșterea producției industriale în România socialistă – exemple*

	U.M.	1938	1950	1960	1970	1980	1989
Energie electrică	Mlrd. kWh	1,13	2,11	7,65	35,09	67,49	75,85
Cărbune extras	Mil. tone	2,83	3,89	8,16	22,83	37,81	66,46
Țiței extras	Mil. tone	6,59	5,05	11,50	13,38	11,51	9,17
Benzină	Mil. tone	1,53	1,50	2,79	2,79	4,76	6,07
Gaz metan extras	Mlrd. m ³	0,31	2,06	6,70	19,97	28,16	22,22
Oțel	Mil. tone	0,28	0,55	1,81	6,52	13,17	14,41
Motoare electrice	Mii kW	2	94	559	2.834	10.067	6.351
Autoturisme	Mii buc.	1	24	88	144
Îngrășăminte chimice	Mil. Tone	...	0,001	0,07	0,89	2,45	2,80
Ciment	Mil. tone	0,58	1,12	3,14	7,97	15,61	13,26
Cherestea	Mil. m ³	2,24	3,56	3,93	5,30	4,59	3,78

81. AS 1990: 432-433.

Hârtie	Mii tone	61	86	140	431	633	555
Țesături	Mil. m ²	130	193	329	603	1.154	1.109
Încălțăminte	Mil. per.	5	11	30	66	113	111
Carne	Mii tone	170	140	270	425	993	686
Preparate din carne	Mii tone	7	10	48	104	279	276
Uleiuri comestibile	Mii tone	18	36	118	274	369	248
Zahăr	Mii tone	95	87	391	377	509	693
Produce zaharoase	Mii tone	7	17	50	96	245	359
Bere	Mil. hl	0,51	0,87	1,63	4,37	9,90	10,57
Săpun	Mii tone	9	17	37	42	66	31

Surse : AS 1990 : 472-495 ; EIR : II, 383-391 (capitol de Ion Alexandrescu).

Imaginea este convingătoare, în ciuda diferențelor dintre diversele categorii de produse. **Producția industrială a crescut consistent în România socialistă**, chiar spectaculos în unele ramuri, mai ales în acelea în care nivelul de pornire a fost redus la începutul epocii postbelice. Creșterea a fost mare chiar și atunci când o raportăm pe cap de locuitor : astfel, de exemplu, producția de energie electrică a crescut de la 130 kWh/locuitor în 1950 la 3.276 kWh/locuitor în 1989, cea de oțel de la 34 kg/locuitor în 1950 la 623 kg/locuitor în 1989, cea de țesături de la 12 m²/locuitor în 1950 la 48 m²/locuitor în 1989, iar cea de zahăr de la 5 kg/locuitor în 1950 la 30 kg/locuitor în 1989⁸².

Această creștere a producției industriale a avut la bază investițiile, concentrarea activității într-un număr relativ mic de întreprinderi industriale mari⁸³ și creșterea considerabilă a fondurilor fixe din industrie⁸⁴. Deosebit de importantă a fost și creșterea numărului muncitorilor industriali.

Tabelul IV.15. *Populația ocupată în industrie (1950-1989)*

Anul	Milioane persoane	% din total populația ocupată
1950	1,00	12,0
1960	1,44	15,1
1970	2,28	23,0
1980	3,68	35,5
1989	4,17	38,1

Sursa : Turnock 1986 : 170 ; AS 1990 : 102-103.

82. EIR, II, 392 (capitol de Ion Alexandrescu).

83. Unele lucrări preiau datele compilate în *Anuarul Statistic* din 1990 cu privire la evoluția numărului de întreprinderi socialiste din industrie, date care, începând cu anul 1960, indică o tendință de creștere ; astfel, numărul acestor întreprinderi a sporit de la 1658 în 1960 la 2102 în 1989 (AS 1990 : 422-423). Dacă vom include însă și date anterioare anului 1955, vom observa că în prima fază a regimului socialist a avut loc o reducere considerabilă a numărului de întreprinderi, rezultată pe de o parte din procesul de naționalizare, și pe de altă parte din comasarea unui număr mare de stabilimente industriale în întreprinderi mari (astfel, numărul întreprinderilor socialiste era de 2.223 în 1955 și a scăzut la numai 1658 în 1960 – cf. Ronnäs 1984 : 138-139). Încă și mai semnificativ este faptul că întreprinderile socialiste aveau – în majoritate – mii de salariați, în 1980 ajungându-se la o medie de circa 3.700 salariați (Ronnäs 1984 : 140).

84. Valoarea fondurilor fixe din industrie a sporit de mai mult de 40 de ori, de la 40,9 miliarde lei în 1950 la 1.673,6 miliarde lei în 1989 (AS 1990 : 248-249).

Mai dificil este de calculat **ponderea industriei în ansamblul economiei**. În multe lucrări pot fi găsite date referitoare la ponderea industriei în cadrul produsului social sau în cadrul venitului național⁸⁵, dar metodologia de calcul folosită în timpul regimului comunist privilegia producția materială și neglija serviciile, ceea ce conduce la supraevaluarea ponderii industriei și face ca datele să nu fie cu adevărat comparabile cu cele obținute pe baza sistemului conturilor naționale. O estimare realizată după 1989 a ajuns la concluzia că în ultimul deceniu al regimului comunist ponderea industriei în cadrul produsului intern brut al României a variat între 53-55%⁸⁶.

După cum s-a putut vedea și din tabelul prezentat la începutul acestui subcapitol, creșterea industrială a fost inegală de la o ramură la alta. Această inegalitate s-a reflectat în **modificarea structurii industriei românești**.

Tabelul IV.16. *Structura pe ramuri a valorii producției industriale (%)*

	1950	1960	1970	1980	1989
Energie electrică și termică	1,9	2,5	3,2	1,8	3,9
Combustibili	11,3	9,1	5,3	4,5	11,5
Metalurgia	7,5	8,4	11,8	10,6	9,8
Construcții de mașini și prelucrarea metalelor	13,3	24,0	25,0	35,2	27,7
Chimie	3,1	6,1	10,1	8,7	9,8
Materiale de construcții	2,4	3,2	3,4	3,4	3,7
Exploatarea și prelucrarea lemnului	9,9	7,5	6,4	4,1	3,8
Celuloză și hârtie, inclusiv prelucrarea stufului	1,3	1,0	1,4	1,4	1,2
Textilă	11,1	7,9	7,2	8,2	6,6
Confecții	7,5	5,6	4,3	3,6	4,0
Pielărie, blănărie, încălțăminte	4,0	2,8	2,1	2,2	2,3
Alimentară	24,2	18,9	17,3	12,8	11,6

Sursa : Constantinescu 2000 : 172 (capitol de Ionel Desmireanu).

Nu vom discuta acum distorsiunile impuse de sistemul prețurilor administrate, care explică în parte unele aberații, cum ar fi scăderea aparentă a ponderii producției de combustibili în anii '70 și '80, adică exact în deceniul când, de exemplu, producția de țigete a României a atins maximumul său istoric⁸⁷. Ne vom mulțumi să observăm creșterile importante ale industriei construcțiilor de mașini și ale industriei chimice, ca și reducerea ponderii relative a industriei alimentare și a industriei ușoare (textile, confecții, pielărie, blănărie, încălțăminte etc.). Totodată, deși variațiile procentuale raportate la ansamblul producției industriale nu au fost la fel de mari ca cele ale ramurilor menționate mai sus, merită să evidențiem pentru însemnătatea lor strategică sporurile realizate de industria energetică, de metalurgie și de producția materialelor de construcții.

Într-o primă fază, eforturile cele mai mari au fost făcute în **industria energetică și extracția combustibililor necesari industriei energetice**⁸⁸. Aceste ramuri au absorbit peste 50% din investițiile industriale în cincinalul 1951-1955 și, deși ponderea lor a scăzut ulterior, au rămas pe primul loc până la mijlocul anilor '70, când au fost depășite de

85. De exemplu, EIR : II, 431 (capitol de Ion Alexandrescu).

86. Ionete 1993 : 73.

87. Ivănuș 2004 : 469-470 (capitol de Ștefan N. Stirimin) ; EIR : II, 383 (tabel de Ion Alexandrescu).

88. Cucu, Iordan 1984 : 226-238 (capitol de Lidia Bălăuță și Aurora Crângu). Vezi și mărturiile din Marin 2000 : 137-156. Informațiile cantitative din acest paragraf au fost preluate, acolo unde nu se menționează altă sursă, din AS 1990 : 472-473.

investițiile în industria construcțiilor de mașini⁸⁹. Aceste investiții au îngăduit sporul energetic al extracției țițeiului (5 milioane de tone în 1950, 11,5 milioane de tone în 1960, 13,4 milioane de tone în 1970), huilei (2,7 milioane de tone în 1950, 4,5 milioane de tone în 1960 și 8,1 milioane de tone în 1970), lignitului (0,8 milioane de tone în 1950, 3,1 milioane de tone în 1960 și 14 milioane de tone în 1970) și gazului metan (2,1 miliarde m³ în 1950, 6,7 miliarde m³ în 1960 și aproape 20 miliarde m³ în 1970). Au fost puse în funcțiune noi centrale hidro-electrice, cum ar fi cele de la Bicaz, Lotru și Porțile de Fier sau termoelectrice precum cele de la Ișalnița, Iernut, Mintia, Chiscani, Turceni și Rogojelu (Rovinari), care au dus la creșterea spectaculoasă a producției de energie electrică de la 2,1 miliarde kWh în 1950 la 7,6 miliarde kWh în 1960, 35,1 miliarde kWh în 1970 și 67,5 miliarde kWh în 1980. Aceste sporuri au îngăduit electrificarea celei mai mari părți a României, care a fost una dintre cele mai importante realizări economico-sociale ale perioadei comuniste și au asigurat baza energetică pentru dezvoltarea celorlalte ramuri ale industriei. Pe de altă parte, potențialul de creștere al industriei energetice a început să se epuizeze în anii 1970-1980. Astfel, extracția de țiței a atins un maxim în 1975 și a scăzut ulterior în pofida eforturilor de a o menține; de asemenea, creșterile producției de uilă și de gaz metan au încetinit și ele, ceea ce a obligat România să utilizeze într-o măsură tot mai mare combustibili cu putere calorică mai scăzută (lignit, șisturi bituminoase), deci mai puțin eficienți economic și mai destructivi ecologic; proiectul construirii unei centrale nucleare-electrice la Cernavodă a fost târăgănat prea mult, lucrările au început abia în 1982, iar ritmul lor lent în condițiile restrângerii importurilor a făcut ca primul reactor să fie dat în funcțiune abia în 1996, adică mult după răsturnarea regimului comunist din România. În aceste condiții, producția de energie electrică, deși a continuat să crească, nu a mai făcut față sporului consumului, mai ales al consumului industrial, iar România, care în 1970 exporta 2,4 miliarde kWh (6,9% din producția sa energetică), a ajuns în 1989 să importe 7,8 miliarde kWh (peste 9% din consum)⁹⁰.

În ideologia comunistă, **industria metalurgică** era considerată un sector crucial, nucleu al industriei grele, furnizor decisiv pentru construcțiile de mașini menite să ofere mijloace de producție pentru întreaga economie. În cazul particular al României, dezvoltarea metalurgiei⁹¹ a fost împiedicată de insuficiența resurselor proprii de materie primă, mai ales a celor de minereu de fier, care a obligat la utilizarea masivă a importurilor. În consecință, dacă în primul deceniu comunist majoritatea investițiilor au fost concentrate pentru modernizarea și extinderea vechilor combinate siderurgice de la Reșița și Hunedoara, începând din 1960 au fost construite noi combinate mari gândite să folosească minereu de import și să producă nu numai pentru piața internă, ci și pentru export (Galați, Târgoviște, Călărași). Pe această bază, producția de oțel și de fontă a crescut considerabil, cea de fontă de la 320.000 de tone în 1950 la un milion de tone în 1960, 4,2 milioane de tone în 1970 și 9 milioane de tone în 1980, iar cea de oțel de la 555.000 de tone în 1950 la 1,8 milioane de tone în 1960, 6,5 milioane de tone în 1970 și aproape 13,2 milioane de tone în 1980, dintre care peste 10% oțel aliat și oțel aliat superior⁹². S-a ajuns astfel la situația ca România să

89. Datele referitoare la investiții au fost preluate din Turnock 1986 : 161 : astfel, investițiile din sectorul producției energetice și combustibililor au reprezentat 50,7% din investițiile industriale în 1951-1955, 40,5% în 1956-1960, 34,3% în 1961-1965, 30,9% în 1966-1970, 26,2% în 1971-1975 și numai 24,3% în 1976-1980.

90. AS 1990 : 500-501.

91. Acolo unde nu se indică alte surse, prezentarea evoluției industriei metalurgice se bazează pe Cucu, Iordan 1984 : 238-246 (capitol de Claudiu Giurcăneanu) și Turnock 1986 : 196-201.

92. EIR : II, 383 (tabel de Ion Alexandrescu).

aibă o producție de oțel pe cap de locuitor superioară atât Statelor Unite, cât și Uniunii Sovietice, însă într-o perioadă când sporul costului energiei, preocupările ecologice și folosirea crescândă a unor noi materiale conduceau pe plan mondial la un declin al însemnătății oțelului. Metalurgia nu se reduce însă la siderurgie. Progrese importante au fost realizate în producția de feroaliaje, de laminate și de țevi, ca și în metalurgia neferoasă, mai ales în producția de aluminiu și laminate din aluminiu.

Strâns legată de metalurgie a fost **industria construcțiilor de mașini**⁹³. Investițiile în acest sector au sporit de la 7-8% din totalul investițiilor industriale în anii 1950 la 14,6% în 1966-1970, 20,2% în 1971-1975 și 25,3% în 1976-1980⁹⁴, numărul angajaților din acest sector a sporit de la puțin peste 200.000 în 1950 la 1,08 milioane în 1980 și la 1,23 milioane în 1989⁹⁵, iar ponderea sa în ansamblul producției industriale a crescut de la 13,3% în 1950 la 35,2% în 1980, scăzând apoi la 27,7% în 1989. Diversitatea acestui sector a fost considerabilă⁹⁶, producția sa cuprinzând cazane și turbine, motoare de tot felul, generatoare și transformatoare electrice, acumulatori și aparate de măsură și control, instrumente optice, mașini-unelte, aparatură electrocasnică, automobile, locomotive, vagoane, vapoare, avioane etc. Deși întreprinderile din acest sector au fost relativ mari, ajungând în anii '80 la o medie de peste 3.000 de angajați pe întreprindere, construcțiile de mașini au fost una dintre ramurile care au contribuit cel mai mult la dezvoltarea industrială a regiunilor care anterior nu participaseră decât în mică măsură la procesul de industrializare. Pe de altă parte însă, diversificarea prea mare a producției și restrângerea importurilor de tehnologie după 1980 au făcut ca tot mai multe produse ale industriei constructoare de mașini – cu unele excepții, cum ar fi utilajul petrolier și unele mașini-unelte – să rămână tot mai mult în urma nivelului tehnic al produselor similare produse pe plan mondial. De aceea, cu toate că ponderea mașinilor, utilajelor și mijloacelor de transport în cadrul exporturilor românești a sporit, mai ales grație exporturilor în țările Lumii a Treia, de la 4,2% în 1950 la 16,7% în 1960, 22,4% în 1970, 24,9% în 1980 și 29,3% în 1989⁹⁷, și cu toate că – în condițiile reducerii de producție în unele țări occidentale – în 1983 România a reușit să se plaseze pe locul 10 la nivel mondial în ceea ce privește construcțiile de mașini⁹⁸, și acest sector a cunoscut serioase dificultăți în anii 1980.

După construcțiile de mașini, ramura industrială care și-a mărit cel mai mult ponderea în cadrul producției industriale din România socialistă a fost **industria chimică**⁹⁹. Multă lume atribuie acest spor influenței Elenei Ceaușescu. Cu toate acestea, începuturile industriei chimice din România sunt mai vechi – să ne gândim la fabricile de negru de fum de la Copșa Mică și de amoniac de la Târnăveni din anii '30 –, iar etapa decisivă de creștere a investițiilor în industria chimică a fost anterioară preluării puterii de către Nicolae Ceaușescu¹⁰⁰.

93. Paragraf bazat, acolo unde nu se indică alte surse, pe Cucu, Iordan 1984 : 247-256 (capitol de Dimitrie Oancea).

94. Turnock 1986 : 161.

95. AS 1990 : 422-423.

96. Aprecieri critice la adresa acestei diversități, mai ales în sectorul mașinilor-unelte, la Brucan 1990 : 43-44.

97. AS 1990 : 612-613.

98. Georgescu 1985 : 23 (capitol de Șerban Orescu).

99. Paragraf bazat, acolo unde nu se indică alte surse, pe Cucu, Iordan 1984 : 256-265 (capitol de Ioan Ianoș și Iuliana Pop) și Turnock 1986 : 201-206.

100. Astfel, investițiile în industria chimică au reprezentat 7% din totalul investițiilor industriale în 1951-1955, 12% în 1956-1960 și 14,5% în 1961-1965 ; ulterior, deși s-au mai înregistrat creșteri, ponderea investițiilor în industria chimică a variat între 15-16,4% din totalul investițiilor industriale (Turnock 1986 : 161).

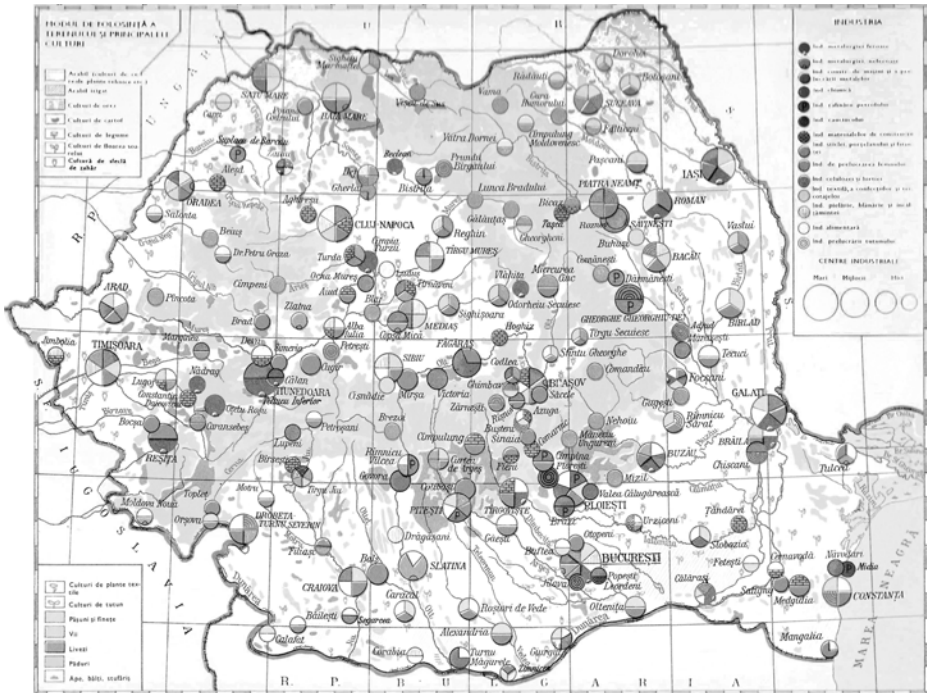
Într-o primă fază eforturile s-au concentrat spre ridicarea producției produselor chimice de bază (carbid, sodă caustică și calcinată, acid sulfuric, amoniac, negru de fum etc.), iar simbolul dezvoltării acestui sector a fost combinatul din orașul Victoria. În a doua parte a anilor '50, odată cu creșterea disponibilităților de petrol și de gaz metan, a început diversificarea producției, realizată mai ales prin înființarea unor noi întreprinderi chimice. Foarte importante au fost fabricile de îngrășăminte, dar tot în această perioadă a început și producția de PVC și cauciuc sintetic. În anii '60 a urmat avântul petrochimiei, îndeosebi al producției de fibre sintetice și de materiale plastice, ca și cel al industriei farmaceutice. Sporul producției industriei chimice a fost considerabil și în anii '70, îndeosebi în ceea ce privește amoniacul de sinteză, îngrășămintele chimice, acidul sulfuric, soda caustică, materialele plastice și rășinile sintetice, fibrele și firele chimice, cauciucul sintetic, lacurile și vopselele, medicamentele și detergenții. Deși numărul lucrătorilor din acest domeniu a fost întotdeauna mai mic decât cel din construcțiile de mașini, el a sporit de la 21,2 mii în 1950 la peste 200.000 în anii '80. Totodată, prin multitudinea întreprinderilor înființate în regiuni anterior slab industrializate, industria chimică, la fel ca și construcțiile de mașini, a contribuit la echilibrarea repartizării capacităților industriale în profil teritorial. Pe de altă parte, dezvoltarea industriei chimice a devenit problematică în anii '80. Reducerea producției proprii de petrol și creșterea prețului petrolului pe plan mondial au făcut ca importurile de materie primă să devină o povară tot mai mare pentru economia românească. Pe de altă parte, reducerea importurilor de tehnologie și politica tot mai autarhică a regimului au contribuit la rămânerea în urmă a industriei chimice românești în raport cu inovațiile și creșterile de eficiență ale acestei industrii pe plan mondial.

Dezvoltarea industrială a României socialiste nu se reduce la ramurile enumerate mai sus. Sporuri importante au cunoscut și industria materialelor de construcții (de exemplu, producția de ciment a ajuns nu numai să acopere nevoile interne, dar să și furnizeze exporturi pentru mai mult de 20 de țări), industria lemnului (inclusiv producția de mobilă), industria celulozei și hârtiei, industria textilă și mai ales producția de confecții de îmbrăcăminte, industria pielăriei, blănăriei și încălțămintei, industria alimentară și industria poligrafică¹⁰¹. Diversitatea foarte mare a industrializării socialiste este cel mai bine capturată de hărțile indicând distribuția teritorială a diferitelor capacități industriale¹⁰².

În mod clar, după patru decenii de regim comunist România devenise o **țară preponderent industrială**. Forța de muncă din industrie depășise pe cea din agricultură, industria dădea cea mai mare parte a produsului intern brut și asigura majoritatea exporturilor. Pe de altă parte, deși România a recuperat cea mai mare parte a întârzierii dezvoltării sale industriale, deși în ceea ce privește valoarea producției industriale pe cap de locuitor ea a depășit celelalte țări sud-est europene, la acest indicator ea a continuat să se claseze mult sub media europeană.

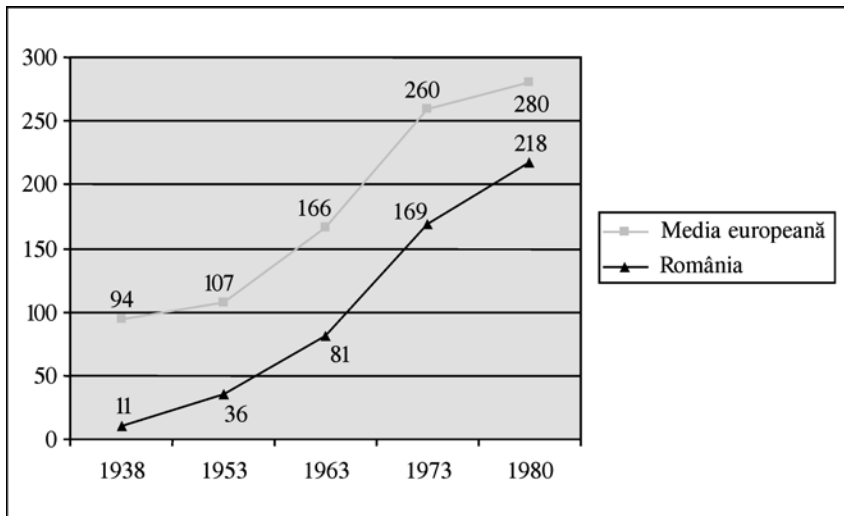
101. O bună prezentare descriptivă a acestor ramuri în Cucu, Iordan 1984 : 265-302 (capitole de Constantin Mocanu, Ioan Ianoș, Sorina Vlad, Maria Glăja și Alexandra Ghenovici).

102. O analiză interesantă a acestei distribuții teritoriale în Popescu 2000 : 99-141.



Sursa : AGG : 17 (hartă de Gheorghe Dragu).

Figura IV.1. România – geografia economică în anii '80



Sursa : Bairoch 1982 : 302, 331.

Figura IV.2. Producția industrială pe cap de locuitor (1938-1980) (indici raportați la Regatul Unit la 1900 = 100)

O altă problemă structurală a industriei socialiste din România era aceea a relativei ineficiențe în utilizarea resurselor. Încercând să analizeze cauzele insucceselor economice din timpul socialismului, Valentin Cojanu observa : „Începutul industrializării în România s-a bazat pe o relativă lipsă de constrângeri de resurse materiale. [...] Această relativă abundență ducea ineluctabil, în condițiile în care prețurile erau fixe și decizia se lua centralizat, la dispariția oricărui stimulent pentru economii, pentru utilizare intensivă și eficientă a inputurilor”¹⁰³.

Totodată, România plătea prețul formării „peste noapte” a forței de muncă industriale¹⁰⁴, în condițiile în care procesele de *learning by doing* („învățare prin practică”), esențiale pentru acumularea deprinderilor de muncă industrială, nu puteau fi comprimate prea mult. Încă și mai grav a fost însă faptul că dezvoltarea industrială a României a atins cote maxime într-un moment când, pe plan mondial, stimulate de creșterea prețului resurselor energetice și de intensificarea preocupărilor pentru protecția mediului înconjurător, țările dezvoltate se concentrău tot mai mult pe dezvoltarea serviciilor și acceptau să renunțe la unele dintre activitățile industriale consumatoare de energie și/sau distructive ecologic. În acest context, după cum se va arăta mai mult în subcapitolul IV.2.4.1, în anii '80 creșterea industrială a intrat în pană, și-a scăzut ritmul ajungând finalmente la valori negative, și mai ales a contribuit la criza generală a economiei socialiste din România.

IV.2.3.4. Urbanizarea și implicațiile ei sociale

Strâns legat de industrializare a fost procesul de urbanizare¹⁰⁵. Comparativ cu progresele lente din perioada interbelică, atunci când ponderea orașenilor în populația totală a țării a crescut doar cu câteva procente peste 20%¹⁰⁶, în perioada socialistă sporul populației orașelor a fost mult mai mare.

103. Cojanu 1997 : 83.

104. Cojanu 1997 : 83.

105. Pentru o bună analiză sintetică a problematicii dezvoltării urbane vezi Pacione 2001. Pentru dimensiunea istorică, vezi mai ales Bairoch 1985 și Woude, Hayami, Vries 1990. Asupra legăturii dintre industrializare și urbanizare pe plan mondial, vezi și studiile reunite în Rabb, Rotberg 1981. Procesul de urbanizare din România modernă și contemporană a fost analizat sistematic în Ronnâs 1984. Prezentări sintetice utile în Cucu 1976, Measnicov, Hristache, Trebici 1977 și Cucu, Iordan 1984 : 137-173 (capitol coordonat de Vasile S. Cucu ; subcapitole de Petre Deică, Melinda Căndea, George Erdeli, Ioan Ianoș, Alexandru Ungureanu și Ion Șandru).

106. Reconstituirea evoluției ponderii populației urbane în România interbelică este îngreunată de modificarea hotarelor țării între recensăminte. În 1912 Vechiul Regat avea 18,3% populație urbană (EIR I : 328), în 1930 România Mare 20,1% (de remarcat că în majoritatea publicațiilor de epocă se evită indicarea procentajului, care trebuie calculat după cifrele brute ; cf. ER : I, 133-160 – capitol de Sabin Manuilă și Mitu Georgescu ; aici am preluat cifra calculată în Iacob, Iacob 1995 : I, 25 ; în alte lucrări, cum ar fi Trebici 1996 : 28, apare o cifră diferită – 21,4% –, dar diferența se datorează recalculării ratei de urbanizare la granițele postbelice ale României), iar în 1941 teritoriile care mai rămăseseră în componența statului român 24,4% (EIR : I, 359 – capitol de Ion Alexandrescu ; de observat că o mare parte din creștere se datora pierderii Basarabiei, nordului Transilvaniei inclusiv a Maramureșului, și Cadrilaterului, adică unor regiuni care erau mai puțin urbanizate decât restul României Mari ; excluzând teritoriile cedate în 1940, cota populației urbane a sporit în anii 1930-1941 numai cu 1,91% din total – Turnock 1986 : 134).

Tabelul IV.17. *Populația urbană din România socialistă*

Anul	Număr total populație urbană	% din populația totală
1948	3.713.139	23,4
1956	5.474.264	31,3
1966	7.305.714	38,2
1977	9.395.729	43,6
1989	12.311.803	53,2

Sursa : AS 1990 : 51.

Dacă avem în vedere distorsiunea generațională provocată de migrarea tinerilor la oraș și de îmbătrânirea populației rurale, mutația realizată în timpul socialismului se dovedește încă și mai amplă decât rezultă din simpla prezentare a datelor statistice.

În mod evident, progresul masiv al urbanizării a fost determinat în mare măsură de **politica regimului**. Din punctul de vedere al ideologiei comuniste, industrializarea trebuia să conducă și la transformarea unei părți semnificative a populației rurale în muncitori industriali, beneficiari ai unor condiții de viață moderne și ca atare membri deplin ai clasei muncitoare, care măcar teoretic era clasa socială conducătoare în societatea socialistă. Cu toate acestea, după cum ne avertizează cercetările lui Karel Kansky referitoare la urbanizarea socialistă din Cehoslovacia, în practică lucrurile nu au fost atât de simple, iar alături de urbanizarea guvernamentală trebuie să avem în vedere și urbanizarea „particulară”, realizată din inițiativa cetățenilor. Potrivit lui Kansky, în timp ce autoritățile urmăresc prin procesul de urbanizare țeluri precum omogenitatea populației, avantajarea clasei muncitoare, dezvoltarea orașelor situate în preajma capacităților industriale și a resurselor naturale, dezvoltarea unor zone strategice și echilibrarea raporturilor dintre orașe, oamenii simpli au drept obiective obținerea unei locuințe convenabile, apropierea de facilitățile comerciale, de locul de muncă, de surse de informare și de alte locații și persoane relevante pentru ei, ca și menținerea sau chiar îmbunătățirea statutului lor social ; când interesele celor două părți converg, procesul de urbanizare este foarte rapid, dar atunci când apar contradicții între ele procesul se încetinește, și atunci autoritățile comuniste au avut tendința de a discredita motivațiile particulare ale cetățenilor, lansând chemări la „ridicarea nivelului conștiinței socialiste a oamenilor muncii”¹⁰⁷.

Teoria lui Kansky reprezintă un îndemn de a avea în vedere complexitatea procesului de urbanizare și mai ales felul concret în care politica regimului a interacționat cu interesele oamenilor care au devenit din săteni orășeni. Pentru aceasta se cuvine să trecem în revistă **formele procesului de urbanizare**. Creșterea ponderii populației urbane s-a realizat pe de o parte prin mutarea la oraș a unui număr mare de săteni, iar pe de altă parte prin schimbarea statutului unor localități, fie prin ridicarea unor așezări rurale la statutul de orașe, fie prin încorporarea lor administrativă în cadrul unor orașe învecinate. Dacă prima formă necesita colaborarea persoanelor implicate în acest proces de migrație de la sat la oraș, a doua formă exprimă cel mai bine voluntarismul regimului.

Din punctul de vedere al regimului, ridicarea unei așezări rurale la statutul de oraș era expresia palpabilă a succesului politicii de dezvoltare socialistă. Tentația de a consemna arbitrar cât mai multe asemenea succese era mare, cu atât mai mult cu cât clasificările epocii erau relativ flexibile, împărțind orașele în orașe industriale, orașe de servicii, orașe agricole și orașe mixte¹⁰⁸. Pentru a contrabalansa oarecum posibilitățile de a considera orice

107. *Apud* Ronnäs 1984 : 13-14.

108. Measnicov, Hristache, Trebici 1977 : 23.

ășezare rurală oraș agricol sau „oraș mixt”, s-a apreciat că un oraș trebuia totuși să fie „un centru cu o populație numeroasă având funcții politice și administrative, un însemnat potențial industrial, comercial și social cultural, precum și multiple legături cu zona înconjurătoare asupra căreia exercită o influență economică și organizatorică”¹⁰⁹. Dincolo însă de aceste probleme de definiție, **numărul orașelor a crescut** în timpul regimului comunist de la 152 în 1948 la 183 în 1966, la 236 în 1980 și apoi la 262 de orașe în 1989¹¹⁰. Saltul cel mai important a fost realizat în 1968, când, ca urmare a scăderii baremului de populație minimă pentru orașe de la 20.000 la 10.000 de locuitori prin legea de reorganizare administrativă, au fost ridicate la rangul de orașe 52 de așezări rurale¹¹¹. Evident, asemenea decizii nu însemnau automat trecerea la un mod de viață mai urban decât cel anterior ridicării rangului așezării respective, dar pe de altă parte în destule cazuri forma a fost urmată de îmbunătățiri la nivelul fondului, astfel încât noile orașe și locuitorii lor au ajuns să beneficieze într-o măsură mai mare sau mai mică, și la un nivel calitativ deseori problematic, de dotări și facilități de tip urban¹¹².

Potrivit calculelor lui Per Ronnäs¹¹³, noile orașe au adus în intervalul 1948-1977 un spor de aproape 880.000 de locuitori, iar modificările limitelor administrative ale orașelor prin înglobarea unor așezări rurale încă circa 217.000 de locuitori ; în raport cu o creștere totală a populației urbane de circa 5,68 milioane, sporul „administrativ” reprezenta sub o cincime. Chiar dacă vom accepta faptul că în ultima fază a regimului comunist această pondere a mai crescut, sporul la nivelul întregii perioade comuniste nu poate fi mai mare de câteva procente, ceea ce ne îndeamnă să apreciem că circa 75-80% din sporul populației urbane a României s-a datorat creșterii populației așezărilor care aveau statut urban încă înainte de 1948. În cadrul acesteia, ponderea sporului natural a fost modestă, iar **migrația rural-urban a constituit principalul factor de creștere urbană**.

Tabelul IV.18. *Componente ale creșterii populației urbane (1948-1982)*

Anii	Spor total al populației urbane	din care (%)		
		spor natural	spor migrator	spor datorat reclassificărilor administrative
1948-1956	+ 1,76 milioane	17	70	13
1956-1966	+ 1,83 milioane	26	68	6
1966-1977	+ 2,93 milioane	35	49	16
1977-1982	+ 1,53 milioane	40	59,5	0,4

Sursa : Sandu 1987 : 192.

Un alt set de date confirmă și el **însemnătatea decisivă a migrației în creșterea populației urbane**. Astfel, potrivit recensământului din 1966, 59% din populația de la acea dată a orașelor era formată din oameni care nu se născuseră în localitatea în care au fost recenzați ; dintre aceștia, sub un sfert se stabiliseră în orașul respectiv înainte și/sau în

109. Cucu 1970 : 39.

110. Cucu, Iordan 1984 : 142-147 (subcapitol de Petre Deică, Melinda Căndea și George Erdeli) ; EIR : I, 508-521 (capitol de Ion Alexandrescu și Gabriel Badea-Păun).

111. Cucu 1970 : 40.

112. Un exemplu târziu și desigur extrem pentru artificialitatea unei asemenea „promovări” este Scorniceștiul, ridicat la rangul de oraș în 1989 (Mungiu-Pippidi, Althabe 2002 : 116-121).

113. Ronnäs 1984 : 192-194.

timpul celui de-al doilea război mondial, iar o treime veniseră în anii '60¹¹⁴. Unii dintre migranți veniseră de la distanță relativ mică, dar alții veneau din cu totul alte provincii istorice, exemplul cel mai cunoscut, dar nu singular, fiind cel al muncitorilor moldoveni stabiliți la Brașov¹¹⁵. Cazul Bucureștiului merită și el evidențiat: la recensământul din 1977 au fost consemnați 1.933.885 de locuitori, dintre care doar 40,9% născuți în București; dintre locuitorii „veniți”, peste jumătate erau născuți în diversele județe ale Munteniei (581.016, adică 30% din populația totală), iar restul se născuseră în teritorii mai îndepărtate, precum Moldova (198.693, adică 10,3%), Oltenia (144.140, adică 7,5%), Transilvania (4,9%), Dobrogea (1,7%), Crișana și Maramureș (1,2%), Banat (0,6%)¹¹⁶.

De regulă, migrația de la sat la oraș nu a fost impusă de autoritățile comuniste, ci a fost rezultatul opțiunii oamenilor în condițiile în care regimul a creat stimuli încurajând această opțiune. De aceea, considerăm că teoria lui Kansky despre însemnătatea urbanizării la inițiativa particularilor, chiar și în condițiile regimurilor comuniste, este valabilă și pentru România. Colectivizarea agriculturii a contribuit la ruperea legăturilor dintre săteni și pământ, iar dezvoltarea industrială a creat locuri de muncă îndeosebi în mediul urban. Acești stimuli nu garantau însă mutarea noilor muncitori industriali la oraș; de altfel, practica navetei din sate spre locurile de muncă de la oraș a rămas o realitate considerabilă de-a lungul întregului regim comunist. Pentru a deveni orașeni, sătenii aveau nevoie de locuințe, ca și de un regim permisiv în ceea ce privește acordarea dreptului de rezidență la oraș. În aceste domenii, regimul a favorizat pe muncitorii industriali care se stabileau la oraș, acordându-le mai întâi vize de flotant și locuințe sociale în așa-numitele cămine de nefamilisti, iar apoi apartamente la bloc și dreptul la „buletin de oraș”. Alături de muncitorii industriali sau din sectorul serviciilor, migrația de la sat la oraș a cuprins și un număr considerabil de tineri care au venit să studieze la oraș și apoi s-au stabilit în mediul urban, combinând astfel mobilitatea spațială cu ascensiunea socio-profesională¹¹⁷. Trebuie observat faptul că regimul comunist nu a creat întotdeauna condiții favorabile pentru stabilirea la oraș a muncitorilor și tinerilor studioși veniți din mediul rural. Mai ales în primul deceniu al regimului, **oferta de locuințe din mediul urban** a fost mult sub nevoi. Astfel, în anii 1951-1960 din fondurile statului, ale întreprinderilor socialiste și ale organizațiilor cooperatiste și obștești s-au dat în folosință numai 125.070 apartamente în mediul urban¹¹⁸, ceea ce, la un

114. Measnicov, Hristache, Trebici 1977: 47-48; Ronnâs 1984: 206-208.

115. O analiză a tipologiei acestor migrații rural-urban la Measnicov, Hristache, Trebici 1977: 60-121 și Trebici, Hristache 1986: 119-134. Per total, regiuni precum Maramureșul, Oltenia, Muntenia (fără București) și Moldova au cedat populație, iar Dobrogea, Transilvania, Crișana, Banatul și Bucureștiul au fost beneficiari neți ai acestor fluxuri migratorii (Turnock 1986: 243).

116. Trebici, Hristache 1986: 125. Diferența până la 100% se datorează rubricii „alte situații și neidentificat”, care a cuprins 55.703 persoane. Autorii explică proveniența persoanelor migrate în București pe de o parte prin atracția provincială a capitalei în județele din Muntenia, și pe de altă parte prin factorii de respingere care au determinat fluxuri de emigrație din Oltenia și mai ales din Moldova, comparativ cu Transilvania care, „cu nivelul ei ridicat de dezvoltare economică și culturală, a avut condiții obiective puternice de a reține emigrația dintre hotarele ei” (Trebici, Hristache 1986: 126).

117. Astfel, studiile referitoare la migrația din anii 1950-1970 au evidențiat propensiunea de a rămâne la oraș a elevilor veniți la circa 15 ani să facă liceul la oraș, în timp ce majoritatea tinerilor care au rămas la sat după vârsta de 15 ani au continuat să locuiască în satele de origine și la maturitate, chiar și atunci când și-au găsit locuri de muncă la oraș (Ronnâs 1984: 209-210).

118. AS 1990: 540-541. Desigur, la orașe s-au mai dat în folosință în acest deceniu și 190.718 locuințe construite de populație cu forțe proprii, dar acestea rareori au fost accesibile sătenilor mutați la oraș, servind mult mai mult adăpostirii sporului demografic al „vechilor orașeni”.

aflux de cel puțin 1 milion de noi orășeni, era cu totul insuficient. O oarecare echilibrare a situației a avut loc abia în deceniul următor, când s-au dat în folosință în orașe și municipii un total de 529.319 apartamente construite din fondurile statului, ale întreprinderilor și ale organizațiilor cooperatiste și obștești, iar de o devansare a creșterii populației urbane de către oferta de locuințe noi se poate vorbi – cu prudență – abia pentru deceniul 1971-1980, când s-au dat în folosință în orașe și municipii un total de peste 1,2 milioane apartamente construite din fondurile statului, ale întreprinderilor și ale organizațiilor cooperatiste și obștești¹¹⁹.

Deși după standardele noastre cele mai multe dintre apartamentele construite în perioada comunistă sunt mici și cu deficiențe calitative, pentru sătenii care se stabileau la oraș „mutatul la bloc” reprezenta un o **îmbunătățire a condițiilor de locuit**, accesul la facilități (apă curentă, încălzire centrală, gaze pentru gătit, uneori chiar și electricitatea) de care nu dispuseseră în vechile locuințe din satele de unde veneau¹²⁰. La aceasta s-au adăugat progresele realizate prin dotarea gospodăriilor cu bunuri electrocasnice de folosință îndelungată, dotare care a fost mai timpurie și proporțional mai puternică în mediul urban, de data aceasta fără vreo distincție majoră între mai vechii și mai noii orășeni. Astfel, majoritatea gospodăriilor au ajuns să dispună de cel puțin un aparat de radio (în 1980 s-a depășit pragul de 250 de aparate de radio la 1.000 de locuitori), iar în anii 1965-1980 s-a realizat saltul decisiv în ceea ce privește dotarea cu televizoare (28,8 televizoare la 1.000 de locuitori în 1965, 81,8 în 1970 și 209,7 televizoare la 1.000 de locuitori în 1980). Ceva mai mici sunt valorile în ceea ce privește dotarea cu frigider (21,3 la 1.000 de locuitori în 1965, 156,2 la 1.000 de locuitori în 1980 și 176,4 la 1.000 de locuitori în 1989), cu mașini de gătit cu gaze (45,1 la 1.000 de locuitori în 1965, 114,1 la 1.000 de locuitori în 1980 și 139,8 la 1.000 de locuitori în 1989) și mașini de spălat rufe (22,9 la 1.000 de locuitori în 1965, 102,2 la 1.000 de locuitori în 1980 și 147,5 la 1.000 de locuitori în 1989)¹²¹, dar și în aceste cazuri se poate aprecia că majoritatea gospodăriilor urbane dispuneau deja către 1980 de aparatura electrocasnică de bază pentru o viață modernă.

Îmbunătățirea condițiilor de locuit și dotarea modernă a locuințelor, deși esențiale pentru decizia multor oameni de a se stabili la oraș, nu au fost singurele avantaje aduse de urbanizare. Orașele au oferit și accesul la o **infrastructură de aprovizionare cu bunuri materiale și servicii**. Odată cu trecerea la comunism, numărul unităților comerciale cu amănuntul a scăzut mai întâi prin închiderea sau comasarea unora din unitățile naționalizate, dar după această primă fază au fost întemeiate noi unități de stat și cooperatiste și a crescut foarte mult volumul vânzărilor cu amănuntul către populație.

119. AS 1990 : 540-541. Apelul la prudență se datorează pe de o parte faptului că suprafața locuibilă medie a acestor apartamente a fost extrem de modestă, variind în jurul a 31-32 m², și pe de altă parte faptului că unele dintre noile construcții au presupus demolarea unor case vechi, pierderea de locuințe și suprafață locuibilă nefiind surprinsă în această statistică. De asemenea, trebuie semnalată și scăderea numărului de locuințe construite în mediul urban de către populație cu forțe proprii : astfel, de la peste 190.000 locuințe în anii 1951-1960 s-a ajuns la 144.000 locuințe noi în deceniul 1961-1970 și la numai 60.852 locuințe noi în anii 1971-1980.

120. Mihăilescu, Nicolau, Gheorghiu, Olaru 1994 ; Ronnâs 1984 : 250-252. De observat faptul că în 1989 erau alimentate cu apă potabilă numai 2.301 de localități (și conectate la rețeaua de canalizare publică un număr mult mai mic, de numai 537 de localități - AS 1990 : 214, 217), ceea ce înseamnă că în majoritatea covârșitoare a satelor asigurarea apei curente trebuia realizată prin apelul la resurse proprii.

121. Datele cantitative din acest paragraf au fost preluate din AS 1990 : 130. Cu privire la deosebirile de dotare dintre gospodăriile urbane și cele rurale, vezi Ronnâs 1984 : 252.

Tabelul IV.19. Comerțul interior în România socialistă

	1948	1950	1960	1970	1980	1989
Total unități comerciale (mii unități)	108,4	65,8	50,8	61,6	78,7	82,0
din care	Particulare	97,9	38,2	0,6	-	-
	De stat	2,0	7,8	23,5	30,7	40,6
	Cooperatiste	8,5	19,8	26,7	30,9	38,1
Volumul total al vânzărilor (miliarde lei)	9,9	13,6	39,8	93,7	213,0	297,3
Pâine (mii tone)	...	667,5	1.215,0	1.961,7	2.449,5	2.571,9
Paste făinoase (mii tone)	...	18,7	28,7	48,3	61,6	85,9
Carne (mii tone)	...	75,9	138,5	185,6	462,7	224,4
Preparate din carne (mii tone)	...	9,9	45,8	94,1	236,7	257,1
Pește (mii tone)	...	6,9	10,8	52,7	72,3	75,3
Conserve pește (mii tone)	...		18,5	26,3	37,6	44,3
Ulei comestibil (mii tone)	...	23,9	69,6	134,8	203,9	199,2
Lapte (mii hl)	...	354,0	1.190,0	3.726,9	5.957,9	5.587,2
Brânzeturi (mii tone)	...	8,5	28,1	59,0	95,2	57,7
Unt (mii tone)	...	2,0	8,9	14,7	28,7	23,5
Ouă (milioane bucăți)	...	27,0	159,6	610,4	1.566,0	2.066,4
Zahăr (mii tone)	...	84,3	148,4	233,3	419,4	345,2
Produse zaharoase (mii tone)	...	14,4	42,9	71,6	144,7	480,6
Legume proaspete (mii tone)	...	105,2	241,7	649,3	813,8	860,5
Conserve de legume (mii tone)	...		16,7	79,8	163,0	237,8
Fruite proaspete (mii tone)	...	78,6	97,3	107,0	225,9	302,1
Bere (mii hl)	...	880,0	1.616,0	4.247,4	9.734,0	11.778,3
Țesături și confecții din bumbac (milioane m ²)	...	120,7	184,8	232,3	284,4	287,3
Țesături și confecții din lână (milioane m ²)	...	18,1	28,2	40,3	72,4	59,7
Țesături și confecții din mătase (milioane m ²)	...	12,0	22,7	32,0	60,1	80,7
Tricotaje (milioane lei)	...	434	1.444	4.017	10.533	14.780
Încălțăminte (milioane perechi)	...	8,6	26,8	51,2	76,9	84,3
Mobilă (milioane lei)	...	58	998	3.243	7.960	6.539
Aspiratoare (mii bucăți)	...		6,0	64,6	132,5	159,2
Ceasuri (mii bucăți)	...		390,0	910,5	1.856,1	1.742,8
Medicamente (milioane lei)	...	206	613	1.058	.2252	4.428
Săpun (mii tone)	...	12,2	29,0	25,6	23,7	20,6
Detergenți (milioane lei)	...		30,0	295,6	827,2	1.396,3

Sursa : AS 1990 : 566, 574, 590-593.

Evident, lista mărfurilor de mai sus, deși lungă, nu cuprinde decât o parte din tipurile de mărfuri vândute populației. Ea dă însă seama despre rolul modernizator al comerțului interior, atât prin sporul vânzării unor mărfuri care se constituie în indicatori ai modernității (de exemplu, preparatele alimentare sau produsele igienico-sanitare), cât și prin integrarea unei mari părți a populației, și în primul rând a populației urbane, în **circuitele economiei de schimb de mărfuri**. În cadrul trecerii de la autoconsum la achiziția de bunuri și servicii din comerț orașele au avut rolul decisiv, atât prin avansul populației urbane asupra celei rurale în ceea ce privește volumul bunurilor și serviciilor achiziționate¹²², cât și prin faptul că cea mai mare parte a acestor bunuri erau achiziționate în marile magazine de la oraș¹²³.

Orașele au avut un rol modernizator nu numai în stabilirea modelelor de consum, ci și în asigurarea unui amplu set de **servicii cultural-sociale**. Dezvoltarea învățământului va fi analizată într-un subcapitol separat (IV.2.4.2.3.), astfel încât acum este suficient să menționăm faptul că perioada comunistă a fost aceea în care a fost finalizată eradicarea analfabetismului și a sporit considerabil nivelul mediu de educație al populației; or, în aceste progrese, rolul orașelor a fost decisiv, fie și numai pentru că majoritatea covârșitoare a liceelor și totalitatea instituțiilor de învățământ superior se aflau în mediul urban. La fel de important a fost rolul orașelor în asigurarea unei infrastructuri sanitare, numărul paturilor de spital crescând de la 53.889 în 1950 la 206.908 în 1989¹²⁴; pe de altă parte, rețeaua de dispensare rurale, cu un rol foarte important în reducerea mortalității și a incidenței bolilor în mediul rural, a depins de-a lungul întregii perioade și de personal medical care locuia la oraș. Nu în cele din urmă, orașele au asigurat cea mai mare parte a ofertei culturale nu numai pentru populația proprie, ci și pentru locuitorii satelor. Or, această ofertă a sporit semnificativ în perioada regimului comunist, atât la nivelul producției de bunuri culturale (ziare, reviste, cărți etc.), cât și la cel al serviciilor și divertismentului (cinematografe, teatre, instituții muzeale etc.). De exemplu, numărul cinematografelor a crescut de la 1.299 săli existente în 1950 la 6.275 în 1970, după care creșterea s-a plafonat și a devenit chiar negativă, astfel încât în 1989 mai funcționau doar 5.453 de săli; sporul a fost încă și mai mare în ceea ce privește numărul spectatorilor, care a crescut de la 52 de milioane în 1950 la 203,5 milioane în 1989¹²⁵.

În concluzie, credem a nu greși când apreciem că și în România, la fel ca pe plan mondial, **urbanizarea a fost un vector al progresului economico-social și cultural**. Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem însă din vedere faptul că procesul de urbanizare din România socialistă a fost relativ întârziat față de cel din majoritatea țărilor europene și că nivelul de urbanizare din România a rămas, chiar și la sfârșitul perioadei comuniste, semnificativ sub media europeană. Astfel, la sfârșitul anilor '80, România (cu 53,2% populație urbană) se afla pe locul 23 din 25 de state europene, devansând la acest criteriu doar Portugalia și Albania, și la o distanță apreciabilă față de media europeană de 69%¹²⁶.

122. Acest avans este vizibil din compararea sumelor cheltuite pentru achiziția de bunuri și servicii din sectorul socialist: astfel, populația urbană a cheltuit anual în acest scop în medie 1.942 lei în 1950 și 6.841 lei în 1965, în timp sumele corespunzătoare pentru populația rurală sunt de 349 lei în 1950 și 1.883 lei în 1965 (Ronnäs 1984: 248); deși este de presupus că diferența a scăzut în termeni relativi după 1965, este cert faptul că locuitorii orașelor au continuat să-și asigure o parte mai mare din nevoi prin apelul la achizițiile din comerț.

123. Ronnäs 1984: 246-252; Cucu, Iordan 1984: 449-450 (subcapitol de Claudiu Giurcăneanu).

124. Constantinescu 2000: 432 (capitol de Marcela Irimie).

125. AS 1990: 194-195. Evoluții similare, chiar dacă de amplitudine mai mică, pot fi observate și în ceea ce privește teatrele și instituțiile muzicale, al căror număr a sporit de la 57 în 1950 la 146 în 1989, sau muzeele, care cresc de la 121 în 1950 la 463 în 1989 (AS 1990: 198, 206).

126. Grigorescu 1993: 193-194 (capitol de Vergiliu Iordache).

Limitele urbanizării socialiste sunt evidențiate și de alte două aspecte. Deși dezvoltarea urbană din timpul socialismului a fost mai echilibrată în profil teritorial decât în perioadele anterioare, deși ponderea Bucureștiului în ansamblul populației urbane a scăzut de la 28% în 1948 la circa 18% în anii '80, cea mai mare parte a creșterii populației urbane s-a concentrat la nivelul orașelor mari (de peste 100.000 de locuitori; numărul acestora, excluzând capitala, a sporit de la 2 în 1948 la 18 în 1980, cu o pondere de peste 35% din populația urbană totală), în timp ce România a rămas deficitară la nivelul orașelor mici (sub 20.000 de locuitori), atât în ceea ce privește ponderea acestora în populația urbană (26,7% în 1948, 14,7% în 1980), cât și calitatea infrastructurii urbane¹²⁷. Pe de altă parte, în ultima fază a regimului comunist procesul de urbanizare a cunoscut o încetinire cantitativă și fenomene de degradare calitativă. La mijlocul anilor '70 regimul și-a propus țeluri deosebit de ambițioase. S-a prevăzut crearea unui număr de circa 300-400 de noi centre orașenești¹²⁸ și se preconiza ca ponderea populației urbane să ajungă la 50% în 1980, aproximativ 66% în 1990 și aproximativ 70% la sfârșitul secolului XX¹²⁹. Noua linie politică punea accentul pe dezvoltarea orașelor mici și a centrelor agroindustriale și a inclus măsuri de limitare a mobilității spre orașele mari¹³⁰. Tensiunile dintre această opțiune politică a regimului și preferințele populației a fost agravată de acumularea problemelor economice în anii '80, și mai ales de restrângerea disponibilităților pentru investiții. Un simptom al acestei involuții a fost reducerea ofertei de locuințe noi, care, de la o medie de peste 123.000 de apartamente anual în deceniul 1971-1980 și niveluri de peste 140.000 de apartamente anual în 1981-1982, a scăzut sub 100.000 de apartamente noi anual după 1985¹³¹. Degradarea calitativă a vieții urbane s-a reflectat în reducerea ofertei de stat la o serie de bunuri alimentare și în sincopetele furnizării unor servicii publice elementare, cum ar fi asigurarea energiei termice și electrice. În aceste condiții, țelurile ambițioase pe care și le-a propus regimul nu au mai putut fi atinse. Astfel, populația urbană a ajuns la 50% din populația totală a țării abia în 1985 (față de 1980, cum se prevedea în Programul PCR), iar în 1989, în locul nivelului preconizat de aproape 66%, ea se situa la numai 53,2%.

IV.2.3.5. Comerțul exterior

Evoluția comerțului exterior al României socialiste poate fi împărțită în **trei mari faze** :

- 1) etapa concentrării asupra relației cu țările socialiste, îndeosebi cu Uniunea Sovietică ; această etapă, care a durat de la finele celui de-al doilea război mondial până la sfârșitul anilor '50, a cuprins mai întâi o fază de reducere cantitativă, urmată apoi de o creștere cantitativă stimulată de existența Sovromurilor și de înființarea CAER ;
- 2) etapa diversificării relațiilor economice externe și a creșterii rapide a volumului comerțului exterior, de la sfârșitul anilor '50 până în 1981 ; elementul-cheie al acestei faze au fost relațiile economice cu țările capitaliste dezvoltate, dar diversificarea raporturilor economice externe s-a manifestat și în relația cu țările „în curs de dezvoltare” din Lumea a Treia ;
- 3) etapa focalizării pe prioritatea achitării datoriilor externe, care s-a manifestat prin restrângerea importurilor și forțarea exporturilor, chiar și în condițiile în care multe

127. Cucu, Iordan 1984 : 142-153 (subcapitole de Petre Deică, Melinda Căndea și George Erdeli).

128. Programul PCR 1974 : 86.

129. Trebici 1977 : 5-6.

130. Turnock 1986 : 253-254.

131. AS 1990 : 540. Pentru o analiză comparativă a precarității condițiilor de locuit din ultimii ani ai regimului comunist, vezi Grigorescu 1993 : 195-213 (capitol de Vergiliu Iordache).

dintre aceste exporturi își găseau tot mai greu deosebiți; în această etapă, care a cuprins în esență anii 1981/1982-1989, balanța comercială externă a fost activă, dar volumul total al comerțului exterior a stagnat.

În cele ce urmează, nu ne propunem să discutăm în detaliu evoluția comerțului exterior al României socialiste și avaturile specifice ale fiecărei faze¹³². Ne vom mulțumi doar să semnalăm faptul că trecerile de la o fază la alta au fost convergente – cu unele deosebiri de sincronizare/sucesiune – cu mutațiile survenite în politica de ansamblu a regimului comunist¹³³ și să examinăm unele aspecte din perspectiva problemei generale a capitolului IV.2.3. – explicații și limite ale creșterii economice a României în timpul regimului comunist.

-
132. Analize sintetice cu privire la comerțul exterior al României socialiste pot fi găsite în Turnock 1986 : 231-241, Sută 1998 : 165-272, Mureșan, Mureșan 1998 : 364-365 și Constantinescu 2000 : 283-310 (capitol de Nicolae Sută). Pentru contextul general al comerțului exterior al țărilor socialiste din Europa și relațiile din interiorul CAER, vezi și Montias 1967 : 135-230, Köves 1985, Wallace, Clarke 1986, Csaba 1990 și Țăranu 2007.
133. Astfel, trecerea la fazele de restrângere a relațiilor economice externe a urmat mutațiile politice interne, în timp ce în cazul trecerii la faza a doua se poate vorbi de o împletire a diversificării relațiilor economice externe cu desprinderea graduală a comuniștilor români din dependența accentuată față de Uniunea Sovietică prevalentă în etapa anterioară. Pe de altă parte, în primii ani postbelici restrângerea legăturilor economice cu Occidentul a urmat imediat după instaurarea controlului politico-militar al Uniunii Sovietice asupra României, fiind totodată favorizată de dificultățile economice ce afectau cea mai mare parte a Europei în anii respectivi, în timp ce în anii 1970-1980 Ceaușescu a încercat să mențină linia ascendentă a comerțului exterior, inclusiv cu Occidentul, chiar după ce realizase o cotitură autoritară și autohtonistă în politica internă, trecând la restrângerea importurilor doar după ce dezechilibrele din relațiile economice externe conduseseră la criza datoriilor din 1981 și amenințau să limiteze autoritatea sa absolută în politica internă. În cazul trecerii de la focalizarea pe relațiile economice externe la diversificare, se cuvine să remarcăm alternanța deciziilor politice și economice în reorientarea regimului comunist spre o linie național-comunistă și spre cooperarea cu Occidentul : după retragerea trupelor sovietice din România în 1958, în 1959 a început crearea bazelor instituționale prin acorduri cu statele occidentale în vederea realizării de importuri care să stimuleze dezvoltarea industrială a României, iar în anii imediat următori decizia de construire a combinatului metalurgic de la Galați marca opțiunea regimului de a refuza specializarea agricolă în cadrul CAER și de a dezvolta peste nevoile interne industria grea în România ; în plan politic, noua orientare a regimului, mascată inițial de măsuri cum ar fi intensificarea represiunii interne în 1958, a devenit vizibilă în 1963-1964, când România a început să voteze diferit față de Uniunea Sovietică în organismele internaționale și apoi a afirmat prin declarația din aprilie 1964 dreptul fiecărui partid comunist de a decide independent politica țării sale. În esență, mutația politică și economică fusese realizată încă înainte de 1965, Ceaușescu doar continuând și amplificând direcția politico-economică de distanțare față de Uniunea Sovietică și de diversificare a relațiilor internaționale. Fără a mai enumera acum toți pașii politici din primul deceniu al guvernării lui Nicolae Ceaușescu (evenimentul-vedetă a fost, desigur, condamnarea invaziei trupelor țărilor din tratatul de la Varșovia în Cehoslovacia în august 1968, dar cel puțin la fel de importante au fost instituirea relațiilor diplomatice cu RFG și intensificarea relațiilor cu Statele Unite), vom remarca faptul că în plan economic această linie politică a fost încununată de aderarea României la GATT (Acordul General asupra Tarifelor și Comerțului) în 1971, la Fondul Monetar Internațional și la Banca Mondială în 1972, precum și de acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate de către Statele Unite ale Americii în 1975.

În mod firesc, vom începe prin consemnarea câtorva date referitoare la **evoluția cantitativă** de ansamblu a comerțului exterior al României în această perioadă. Datele statistice au fost centralizate pentru anii 1950-1980 în lei valută (calculați pe baza cursului oficial al leului față de valutele în care s-a derulat efectiv comerțului, curs oficial stabilit de Banca Națională a României), iar pentru anii 1981-1989 în lei (valorile în valute au fost convertite în lei pe baza cursurilor comerciale în vigoare în anul respectiv); în consecință, comparabilitatea datelor este limitată, atât în raport cu perioada anterioară anului 1950, cât și între seria de date pentru anii 1950-1980 și cea pentru anii 1981-1989¹³⁴. Vom observa totuși faptul că în primii ani postbelici, din cauza reducerii concomitente a producției proprii și a cererii din majoritatea țărilor europene afectate de război, ca și din pricina restricțiilor impuse de regimul de ocupație sovietică, volumul comerțului exterior al României a scăzut considerabil, de la o valoare totală de 286 de milioane dolari în 1938 la doar 95 de milioane de dolari în 1947, cu un deficit de 27 de milioane de dolari; ponderea Uniunii Sovietice și a țărilor aflate în zona de influență sovietică era în 1947 de 90% la exporturi și 70% la importuri, în raport cu valori sub 20% în anii premergători celui de-al doilea război mondial¹³⁵. De la această minimă redresarea a fost rapidă, volumul comerțului exterior fiind de 340 de milioane dolari în 1949 și 463 de milioane dolari în 1951; totodată, deși distribuția pe țări s-a mai diversificat, ponderea Uniunii Sovietice și a sateliților săi europeni a rămas larg majoritară.

Tabelul IV.20. *Volumul comerțului exterior al României (1950-1989)*

	Total	Export	Import	Sold
Milioane lei valută				
1950	2.735	1.274	1.461	-187
1960	8.189	4.302	3.887	+415
1970	22.866	11.105	11.761	-656
1980	109.969	50.963	59.006	-8.043
Milioane lei				
1981	332.373	167.702	164.671	+3.031
1989	302.762	167.780	134.982	+32.798

Sursa : AS 1990 : 604-605.

Creșterea a fost considerabilă, de circa 40 de ori în cele trei decenii din 1950 până în 1980, iar numărul țărilor cu care România a avut relații economice a sporit de la 28 în 1950 la peste 150 în anii 1980. Cea mai mare parte a creșterii a fost realizată în anii 1960 și 1970, de fapt începând din 1959, când România, îndeosebi prin intermediul lui Ion Gheorghe Maurer, a inițiat relansarea legăturilor comerciale cu țările occidentale¹³⁶.

134. Trebuie totuși remarcat că în 1990 specialiștii Comisiei Naționale pentru Statistică au făcut un efort de corelare a celor două serii de date și au prelucrat indici pentru întregul interval 1950-1989 (AS 1990 : 606-609); rata de echivalare rezultată a fost în zona de mărime 1 leu valută 1980 = 2,96-3,00 lei 1981, diferențele dintre ratele de echivalare pentru import și export depinzând de compoziția diferită a coșurilor de valute în care s-au desfășurat schimbările respective.

135. Turnock 1986 : 231. De menționat că înainte de 1939 majoritatea relațiilor cu țările care după război au devenit socialiste se derulau cu Cehoslovacia și Ungaria, în timp ce ponderea Uniunii Sovietice în comerțul exterior al României era de 0,1-0,5% (Axenciuc : III, 532, 536).

136. Montias 1967 : 201; Turnock 1986 : 232-233.

Tabelul IV.21. *Structura comerțului exterior al României pe grupe de țări (1950-1989) (%)*

	Țări socialiste est-europene	Țări capitaliste dezvoltate	Țări în curs de dezvoltare
1950	83,3	16,7	
1960	66,8	22,3	10,9
1970	48,8	38,6	12,6
1980	33,7	35,5	30,8
1988	47,8	27,3	24,9

Surse : Bonciu, Murgescu 1990 : 286 ; pentru 1960 am corectat datele prin confruntare cu Constantinescu 2000 : 298 (capitol de Nicolae Sută).

Dincolo de unele nepotriviri între datele existente în unele lucrări de referință¹³⁷, tabelul de mai sus este deosebit de clar în indicarea tendințelor mari de evoluție și confirmă etapizarea propusă de noi la începutul acestui subcapitol. Dacă studiem **datele defalcate pe subgrupe de țări și pe export-import**¹³⁸, vom observa mai întâi faptul că declinul relativ al relațiilor cu țările socialiste europene a fost determinat îndeosebi de scăderea ponderii relațiilor cu Uniunea Sovietică (de la aproape două treimi din totalul acestei grupe țări socialiste europene la sfârșitul anilor '50 la mai puțin de jumătate din totalul acestei grupe în anii 1970), în timp ce ponderea relațiilor cu celelalte țări socialiste europene s-a redus mult mai puțin. Pe de altă parte, în sporul relațiilor cu țările capitaliste dezvoltate elementul motor au fost importurile, care au devansat sistematic importurile, în timp ce în raporturile cu țările în curs de dezvoltare situația a diferit de la un subgrup la altul, exporturile prevalând de regulă în relația cu țările socialiste din Asia, în timp ce în relația cu țările din America Latină, Africa, Orientul Apropiat și Asia sudică excedentele au alternat cu deficitele, tendința fiind aceea de sporire a deficitelor odată cu creșterea prețului importurilor de petrol după 1973 și mai ales în anii '80. În fine, creșterea ponderii țărilor socialiste europene din anii 1980 a avut la bază importurile sporite de materii prime din Uniunea Sovietică, precum și dificultățile de a găsi debușeuri pentru multe dintre exporturi în țările capitaliste dezvoltate.

Aceste observații ne îndeamnă să luăm în considerare și mutațiile produse în **structura pe grupe de mărfuri** a importurilor și exporturilor României.

Tabelul IV.22. *Ponderea diverselor grupe de mărfuri în comerțul exterior al României 1950-1989 (%)*

		1950	1960	1970	1980	1989
Mașini, utilaje și mijloace de transport	Imp.	38,3	33,7	40,3	24,6	25,5
	Exp.	4,2	16,7	22,4	24,9	29,3
Combustibili, materii prime minerale, metale	Imp.	23,5	34,3	31,1	50,3	56,0
	Exp.	33,8	37,0	22,6	29,5	32,1
Produse chimice, îngrășăminte, cauciuc	Imp.	4,5	7,4	6,0	6,4	5,6
	Exp.	1,7	2,1	7,2	9,7	9,5
Materiale de construcții și accesorii	Imp.	1,1	1,0	1,5	1,0	0,9
	Exp.	4,4	2,5	2,8	2,2	2,0
	Exp.	1,3	5,8	18,2	16,2	18,1

137. Astfel, datele reproduse în Constantinescu 2000 : 298 (capitol de Nicolae Sută) sunt ușor diferite, fiind ceva mai mari la țările socialiste membre CAER și mai mici la țările capitaliste și la țările în curs de dezvoltare ; diferențele nu depășesc 1% decât în cazul anului 1988.

138. Pentru medii multianuale pentru intervalul 1958-1980 vezi Turnock 1986 : 236.

Alte materii prime nealimentare și produse prelucrate	Imp.	21,4	13,4	10,1	5,7	5,4
	Exp.	28,9	14,7	10,2	4,8	4,1
Animale vii (în afara celor pentru tăiere)	Imp.		0,3	0,2	0,1	...
	Exp.	
Materii prime pentru producția mărfurilor alimentare	Imp.	0,7	2,2	2,3	5,7	1,7
	Exp.	11,6	9,1	4,5	4,2	0,6
Produse alimentare	Imp.	0,3	2,5	3,0	3,2	1,5
	Exp.	14,1	12,1	12,1	8,5	4,3
Mărfuri industriale de larg consum	Imp.	10,2	5,2	5,5	3,0	3,4
	Exp.	1,3	5,8	18,2	16,2	18,1

Sursa : AS 1990 : 612-613.

Nu vom comenta în detaliu evoluția importurilor și exporturilor diferitelor categorii de mărfuri. Vom observa însă faptul că **structura comerțului exterior reflectă mutația produsă de dezvoltarea industrială a României**. Astfel, la nivelul importurilor se poate observa primul importurilor de mașini și utilaje pentru dotarea industriei până în anii '70, urmată de creșterea dramatică a valorii și ponderii importurilor de materii prime pentru industrie în anii '70 și '80, creștere influențată neîndoiește de mărirea prețului petrolului (vezi și subcapitolul IV.2.4.3.1), dar care reflectă și sporirea cantităților importate ; pe de altă parte, pe ansamblul intervalului a scăzut ponderea importurilor de mărfuri industriale de larg consum, ca și cea a unor importuri de materii prime nealimentare, cum ar fi fibrele de bumbac, pieile crude, fibrele și firele sintetice, furajele concentrate, celuloza, hârtia și cartonul. Încă și mai impresionantă este mutația la nivelul exporturilor. În 1950 România exporta cu precădere petrol și produse petroliere, lemn, produse agroalimentare, metale și minerale, ponderea acestor categorii de mărfuri depășind 88% din totalul exporturilor ; la sfârșitul intervalului, ponderea acestor exporturi scăzuse sub jumătate din valoarea totală, iar menținerea lor la niveluri relativ ridicate se datora mai ales creșterii cantitative și valorice a exporturilor de produse petroliere. Pe de altă parte, elementul cel mai dinamic pe ansamblul perioadei au fost exporturile industriei constructoare de mașini, a căror pondere în totalul exporturilor a crescut în intervalul studiat cu peste 25 % ; de asemenea, o creștere respectabilă poate fi observată în ceea ce privește exporturile de mărfuri industriale de larg consum, de produse chimice, îngrășăminte și cauciuc. Convergența dintre direcțiile de evoluție ale economiei în ansamblu și cele ale structurii comerțului exterior, ca și devansarea ratei de creștere a economiei de către cea a comerțului exterior în anii 1950-1981¹³⁹, confirmă observația lui David Turnock, potrivit căruia creșterea foarte rapidă a volumului comerțului exterior a constituit „**un factor crucial în menținerea unor rate de creștere rapidă în ansamblul economiei**”¹⁴⁰. Pe lângă faptul că „a permis desfacerea pe piața externă a unei părți crescânde din producția industrială proprie, contribuind, în același timp, la mărirea venitului național”¹⁴¹, comerțul exterior a asigurat și resursele necesare pentru modernizarea economiei românești, îndeosebi la nivelul industriei, transporturilor și consumului populației.

Capacitatea relațiilor economice externe de a servi ca stimulent al dezvoltării economice generale a României a început să se epuizeze în a doua parte a anilor '70. Cauzele au fost

139. AS 1990 : 234-235, 606-609.

140. Turnock 1986 : 239.

141. Cucu, Iordan 1984 : 453 (subcapitol de Alexandra Ghenovici și Sorina Vlad).

multiple, dar cea mai importantă dintre ele nu ținea nemijlocit de comerțul exterior, ci mult mai mult de structura internă a economiei românești. Astfel, dezvoltarea accelerată a economiei din anii '70 se făcuse cu prețul unui consum disproportionat de resurse, atât la nivelul investițiilor, cât și în ceea ce privește consumul populației. În condițiile deteriorării conjuncturii economice mondiale după 1973, cu momente de recesiune în multe țări în anii 1973-1974 și 1979-1982, dezechilibrele din relațiile economice externe nu au mai putut fi susținute, cu atât mai mult, cu cât creditele contractate de-a lungul anilor '70 trebuiau rambursate, iar exporturile românești de produse industriale se dovedeau limitat competitive pe piețele occidentale, ceea ce antrenase deja o reorientare a lor spre țările socialiste și spre țările „în curs de dezvoltare”¹⁴². În aceste condiții, o anumită restrângere a importurilor pentru obținerea unor excedente comerciale care să echilibreze balanța de plăți în momentele de vârf ale rambursării datoriilor era probabil inevitabilă; ceea ce ar fi putut fi doar o repliere temporară a fost însă transformat de decizia lui Nicolae Ceaușescu de a trece la achitarea completă a datoriei externe într-o cotitură majoră, cu efecte dramatice asupra nivelului și structurii comerțului exterior. Încă și mai important a fost însă faptul că în felul acesta în anii '80 a fost anihilată capacitatea comerțului exterior de a mai stimula creșterea de ansamblu a economiei.

Mai trebuie să evidențiem și o altă limită a comerțului exterior al României în timpul regimului comunist. Deși volumul comerțului exterior a crescut considerabil, mai ales până în 1980, totuși gradul de angajare a României în diviziunea internațională a muncii era relativ scăzut dacă îl comparăm cu celelalte țări europene.

Tabelul IV.23. *Exporturile pe locuitor în România și în alte țări europene în 1989*

Țara	Dolari/locuitor
Albania	110
Austria	4.256
Belgia	9.901
Bulgaria	1.781
Cehoslovacia	923
Danemarca	5.485
Elveția	7.752
Franța	3.185
Finlanda	4.692
RFG	5.523
Grecia	752
Italia	2.408
Irlanda	5.893
Iugoslavia	564
Marea Britanie	2.663
Norvegia	6.408
Polonia	348
Portugalia	1.222
România	453

142. László Csaba semnalează că o anumită reorientare a comerțului exterior al României (ca și al Iugoslaviei) poate fi observată încă din 1976 (Csaba 1990 : 233-234). Pentru reorientarea exporturilor industriale spre piețele mai puțin pretențioase ale țărilor socialiste la sfârșitul anilor '80, vezi și datele din Mureșan, Mureșan 1998 : 374.

Spania	1.143
Suedia	6.079
Țările de Jos	7.274
Ungaria	906
URSS	380
Media pentru 24 de țări	1.961

Sursa : Grigorescu 1993 : 101 (capitol de George Georgescu).

Desigur, datele de mai sus se referă la anii 1988-1989, când România se afla într-o serioasă criză economică ; chiar dacă în anul 1980 decalajele ar fi fost probabil ceva mai mici¹⁴³, diferențele sunt prea mari pentru ca modificarea anului de referință să schimbe în mod decisiv raporturile și ordinele de mărime. În mod clar, deși exporturile și importurile au crescut în perioada regimului comunist, România nu redevenise o „conomie de export”, așa cum fusese până în perioada interbelică. De altfel, regimul nici nu-și propusese o asemenea direcție de evoluție, relațiile economice externe fiind considerate doar ca un auxiliar al dezvoltării economice centrate pe nevoile și opțiunile politico-economice interne. În această viziune, era de neconceput ca exporturile să devină motorul dezvoltării economice. Pe de altă parte însă, în aceste condiții receptivitatea economiei românești față de stimulii externi era limitată, ceea ce, având în vedere faptul că pe plan mondial accelerarea evoluției științifice și tehnice conducea la scurtarea ciclurilor diverselor produse și metode de producție, constituia un handicap care a acționat în direcția mării decalajelor față de economiile dezvoltate.

IV.2.3.6. Producția agricolă

Ar putea surprinde includerea unui subcapitol despre agricultură în discuția despre creșterea economică în România socialistă. Opinia majorității istoricilor, ca și a altor analiști, este că agricultura socialistă a fost un monumental eșec. Acuzele vizează atât transformările din structura proprietății funciare, și mai ales nimicirea gospodăriilor țărănești prin procesul cooperativizării forțate, cât și ineficiența de ansamblu a sistemului socialist de gestionare a agriculturii.

Situația agrară a României [...], care reflectă politica agricolă a anilor 1945-1989, ne conduce, evident, la o singură concluzie : sistemul colectivist a reprezentat un experiment macroeconomic și macrosocial fără precedent în istoria omenirii, [...] care și-a dovedit, fără putere de tăgadă, falimentul economic, degradarea materială, profesională și morală a țărănimii și transformarea agriculturii într-un subsistem economic de piață într-un subsistem de subzistență la nivel național¹⁴⁴.

143. George Georgescu semnaleză faptul că România și Polonia au fost singurele state europene care în anii 1980 au cunoscut un recul valoric absolut al comerțului lor exterior. Totuși, în ceea ce privește exporturile scăderea a fost de numai circa 0,9 miliarde dolari (Grigorescu 1993 : 95 – capitol de George Georgescu), ceea ce însemna, luând în considerare și creșterea demografică din respectivelor decenii, circa 60 dolari/locuitor și ar fi lăsat România tot pe locul 22 dintre cele 24 de țări europene listate.

144. Otiman 2005 : 12. Să amintim aici și verdictul sever al unui bun specialist străin în agricultura țărilor socialiste : potrivit opiniei sale, agricultura românească suferea în anii '80 de centralism exagerat în conducere și planificare, birocratism, pregătire profesională deficitară, proastă dotare tehnică, penurie de materii prime, combustibili, piese de schimb pentru mașini, precum și de lipsa inițiativei creatoare din partea unor producători prea puțin motivați să contribuie la optimizarea proceselor productive (Antal 1992 : 83).

Cu toate tendințele de a idiliza situația țărănimii din România interbelică, trebuie să observăm că structura rurală de dinainte de cooperativizare era imposibil de conservat în lumea postbelică. „Pulverizarea proprietății agricole în asemenea proporții [91,1% dintre proprietăți agricole aveau sub 5 hectare teren agricol, iar 36,4% chiar sub un hectar, potrivit recensământului agricol din 1948 – BM] nu permitea practicarea unei agriculturi performante și valorificarea efectivă a potențialului agricol al țării”¹⁴⁵. Dacă avem în vedere și persistența sporului natural, care conducea la agravarea deja semnificativei suprapopulații rurale, este clar că situația satelor ar fi continuat să se deterioreze în condițiile păstrării vechilor structuri productive. De aceea, independent de regimul politic, România postbelică avea o nevoie acută să realizeze concentrarea exploatațiilor agricole și să dezvolte activități economice care să ofere un deuseu cât mai productiv pentru excedentul de forță de muncă eliberat din agricultură. Desigur, se poate discuta faptul că forma în care s-a realizat această restructurare, prin cooperativizare, și cu atât mai mult felul brutal în care a fost obținută renunțarea țăranilor la proprietatea asupra pământului, nu au fost cele mai potrivite, nici din punctul de vedere al eficienței economice, nici cel al costurilor umane. Dincolo însă de aceste considerații, se cuvine să subliniem faptul că **structura existentă a agriculturii și a satului românesc nu se mai putea menține mult timp după terminarea celui de-al doilea război mondial.**

Cooperativizarea a început în 1949 și s-a încheiat în 1962. Mijloacele pentru a-i convinge pe țărani să renunțe la pământul, animalele și uneltele lor și să le treacă în proprietatea gospodăriilor agricole colective, a întovărășirilor și apoi a cooperativelor agricole de producție au fost diverse, cuprinzând atât campaniile relativ pașnice de lămurire purtate de activiștii regimului, cât și presiuni economice – mai ales prin sistemul cotelor obligatorii de produse ce trebuiau predate statului – și măsuri de coerciție fizică, bătaii, arestări și deportări¹⁴⁶. Rezultatul a fost schimbarea radicală a structurii de proprietate funciară, mai ales în zonele de câmpie și de deal. În 1962, cele 5.398 cooperative agricole de producție aveau o suprafață agricolă de aproape 9,1 milioane de hectare și peste 4,5 milioane de membri cooperatori¹⁴⁷. Dacă vom mai adăuga și cele circa 1,7 milioane de hectare aflate în proprietatea întreprinderilor agricole de stat¹⁴⁸, atunci vom constata că sectorul socialist deținea aproape trei sferturi din suprafața agricolă a României, iar această structură a sistemului de proprietate s-a menținut apoi cu minime modificări până în 1989.

Tabelul IV.24. *Ponderea diferitelor forme de proprietate agricolă în România socialistă (% din suprafața agricolă)*

	Întreprinderi agricole de stat	Cooperative agricole	Proprietăți particulare
1960	11,8	62,5	25,7
1989	13,9	60,7	25,4

Sursa: Constantinescu 2000 : 190 (capitol de Traian Lazăr).

Ponderea sectorului socialist era mai mare în zonele de câmpie și de deal, în timp ce proprietățile țărănești s-au menținut ceva mai bine în regiunile mai înalte. De aceea, întreprinderile agricole de stat și cooperativele agricole de producție au deținut un procent

145. Mureșan, Mureșan 1998 : 338.

146. Dobrinu, Iordachi 2005 ; Kideckel 2006 : 74-92

147. EIR II : 376 (capitol de Ion Alexandrescu).

148. AS 1990 : 410.

încă și mai ridicat din suprafața arabilă, rezolvând astfel problema concentrării suprafețelor pentru marile culturi de plante.

La fel de importante au fost mutațiile realizate la nivelul forței de muncă din agricultură.

Tabelul IV.25. *Evoluția forței de muncă din agricultură și silvicultură, 1950-1989*

	Milioane persoane active	% din total economie	Mii specialiști
1950	6,23	74,3	?
1960	6,25	65,5	11,2
1970	4,87	49,4	29,2
1980	3,09	29,8	47,3
1989	3,06	27,9	65,6

Sursa : AS 1990 : 102-103, 272-273.

Teoretic, scăderea ponderii agriculturii în ocuparea forței de muncă de la 74,3% la 27,9% și creșterea spectaculoasă a numărului specialiștilor agricoli, dintre care circa jumătate aveau studii superioare, erau semne ale modernizării agriculturii românești. Pe de altă parte, reducerea în termeni absoluți la mai puțin de jumătate a forței de muncă din agricultură reflectă numai o parte a realității. Din cauza câștigurilor reduse și perspectivelor inferioare de realizare personală în sectorul agricol, migrația spre industrie a fost foarte mare la nivelul tineretului, ceea ce a făcut ca în 1980-1982 circa 2/3 din totalul persoanelor active în agricultură să fie în vârstă de peste 45 de ani¹⁴⁹. Această situație a condus nu numai la o acută subrepresentare a grupei de vârstă 20-30 ani, dar și la **fenomene de penurie a forței de muncă** într-o serie de regiuni ale țării¹⁵⁰; totodată, îmbătrânirea și feminizarea forței de muncă agricole aveau să aibă efecte nu numai în anii '80, ci și după 1989.

Teoretic, scăderea forței de muncă din agricultură ar fi putut să fie compensată prin investiții în dotarea tehnică. În termeni economici, aceasta ar fi însemnat ca producția agricolă să substituie factorul muncă prin factorul capital, să devină mai capital-intensivă. Cu toate acestea, investițiile în agricultură (incluzând și silvicultura) nu au depășit niciodată 20% din totalul investițiilor realizate de regimul socialist¹⁵¹. În pofida acestei limitări, care reflectă faptul că pentru regimul comunist agricultura nu a fost un sector prioritar în orientarea investițiilor, volumul total al acestor investiții a crescut până la mijlocul anilor '80¹⁵², ceea ce a îngăduit realizarea unor lucrări de îmbunătățiri funciare și sporirea semnificativă a gradului de mecanizare a agriculturii.

149. Cucu, Iordan 1984 : 319 (subcapitol de Florica Bordânc).

150. Antal 1992 : 81. Desigur, penuria forței de muncă nu trebuie înțeleasă în termeni absoluți, pentru că în alte țări se obțineau producții mai mari cu un număr mai mic de oameni angajați pe unitatea de suprafață ; fenomenul de penurie de forță de muncă din agricultura românească din anii '80 trebuie înțeles în corelație raportul dintre factorii muncă și capital în compunerea proceselor de producție specifice agriculturii românești, adică în corelație cu gradul insuficient al dotării tehnice a acesteia.

151. AS 1990 : 526-527.

152. Mureșan, Mureșan 1998 : 346.

Tabelul IV.26. *Suprafețe irigate și parcul de mașini agricole, 1950-1989*

	1950	1960	1970	1980	1989
Suprafețe irigate (milioane ha)	<0,1	0,2	0,7	2,3	3,2
Tractoare agricole fizice (mii)	13,7	44,2	107,3	146,6	151,7
Pluguri pentru tractor (mii)	13,6	46,1	97,2	103,1	83,3
Cultivatoare mecanice (mii)	1,3	20,7	29,3	40,2	35,4
Semănători mecanice (mii)	6,3	33,9	54,5	49,0	43,6
Mașini de împrăștiat îngrășăminte (mii)	...	3,2	14,5	15,1	15,6
Combine autopropulsate (mii)	0,04	1,6	1,3	39,0	62,0
Combine tractate (mii)	...	1,8	11,7	17,8	15,7
Prese pentru balotat paie și fân (mii)	17,5	22,1	23,3

Surse : AS 1990 : 268-269 ; Constantinescu 2000 : 194 (capitol de Traian Lazăr).

Rezultatele au fost notabile, mai ales în ceea ce privește **creșterea producției agricole vegetale**.

Tabelul IV.27. *Evoluția producției agricole, 1950-1989 (mii tone)*

	1950	1960	1970	1980	1989
Cereale boabe – total	5.149,2	9.825,7	10.631,4	19.366,5	18.379,3
din care					
Grâu și seară	2.401,6	3.552,7	3.398,6	6.339,8	7.935,2
Porumb	2.101,0	5.530,9	6.355,5	1.563,3	6.761,8
Cartofi	1.601,3	3.009,3	2.064,2	3.942,3	4420,3
Leguminoase boabe – total	112,7	253,9	229,1	99,1	255,9
Plante uleioase – total	238,9	627,1	919,7	1.306,7	1.034,3
Sfeclă de zahăr	582,2	3.127,0	2.921,3	5.297,5	6.771,1
Legume – total	1.126,5	1830,6	2.004,0	3.368,7	3.726,6
Fructe – total	401,1	843,9	1.173,7	1.327,8	1.580,2
Struguri	647,8	874,3	759,9	1.236,6	914,5
In pentru fibră	29,2	41,8	66,0	134,7	127,2
Câneapă	120,2	104,6	76,6	135,9	113,9
Plante de nutreț – total (în m.v.)	2.023,8	3.956,5	10.273,6	13.353,2	18.057,0

Sursa : AS 1990 : 278-281, 344-345, 356.

Creșteri semnificative, dar diferențiate, au fost obținute și în **producția animalieră**. Astfel, efectivele de bovine, ovine și caprine au crescut moderat, cele de cabaline au variat cu o tendință de scădere pe ansamblul perioadei comuniste, iar creșterile cu adevărat spectaculoase au fost obținute la efectivele de porcine și de păsări¹⁵³. Mult mai concludente sunt datele referitoare la principalele produse animaliere.

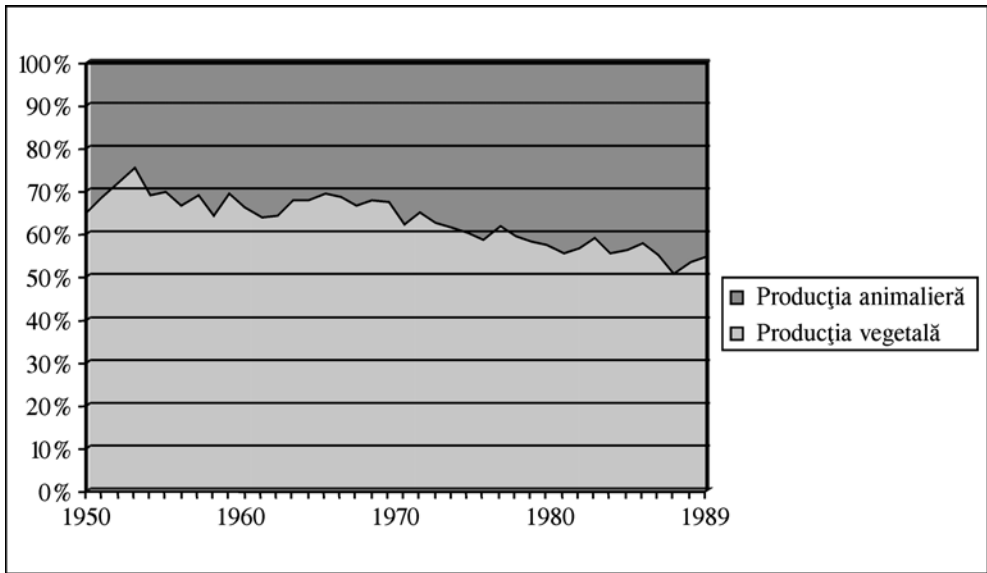
153. Astfel, efectivele de bovine au crescut de la 4,2 milioane în 1948 la 6,4 milioane în 1989, cele de porcine de la 1,6 milioane la 14,35 milioane, cele de ovine de la 10,6 milioane la 16,2 milioane, cele de caprine de la 0,5 milioane la 1,1 milioane, iar cele de păsări de la 15,3 milioane la aproape 127,6 milioane. Efectivele de cabaline au crescut mai întâi de la 932.000 în 1948 la 1 milion în 1951 și 1961, au scăzut apoi la 555.000 în 1981 și au crescut din nou în anii '80, probabil și din cauza lipsei de benzină pentru lucrările agricole, ajungând la 702.000 în 1989 (EIR II : 368 ; AS 1990 : 366-367).

Tabelul IV.28. *Principalele produse animaliere, 1950-1989*

	Carne (mii tone)	Lapte (mii tone)	Lână (mii tone)	Ouă (milioane)
1950	595	18.730	15.600	1.100
1960	943	26.670	21.850	2.355
1970	1.349	30.226	29.725	3.537
1980	2.408	42.127	37.376	6.259
1989	2186	36294	35386	7040

Sursa : AS 1990 : 384-385.

Producția animalieră evidențiază chiar mai bine decât cea vegetală blocarea creșterii economice în anii '80. Înainte însă de a analiza acest aspect, se cuvine să observăm unele **mutații de structură din agricultura românească în timpul regimului comunist**. Astfel, ponderea producției animaliere în valoarea totală a producției agricole a sporit de la 35% în 1950 la 46% în 1989, cu un maxim de 49,5% în 1987, datorat însă mai puțin sporului producției animaliere cât scăderii în acel an a producției vegetale.



Sursa : AS 1990 : 406.

Figura IV.3. *Structura valorică a producției agricole, 1950-1989 (%)*

Modificări s-au produs și în modul de folosire a pământului și în **suprafețele alocate diferitelor culturi**. Remarcăm mai ales scăderea suprafețelor cultivate cu cereale (de la 6,935 și respectiv 7,066 milioane hectare în 1950 și respectiv 1960 la 5,9 milioane hectare în 1970, aproape 6,5 milioane hectare în 1980 și puțin peste 6 milioane hectare în 1989) și sporirea celor alocate plantelor industriale, altor plante industriale (mai ales leguminoaselor

pentru boabe și cartofilor) și plantelor de nutreț¹⁵⁴. Dacă avem în vedere faptul că una dintre marile deficiențe structurale ale agriculturii interbelice din România fusese caracterul ei excesiv cerealier, atunci putem aprecia că reducerea ponderii terenurilor cultivate cu cereale în cadrul suprafeței arabile de la 83,3% în media anilor 1934/1939 și 76,3% în primii ani de după al doilea război mondial la 64,3% în 1970 și 61,2% în 1989 reprezenta o evoluție pozitivă. Pe de altă parte, se poate considera că aceste evoluții erau prea lente ca ritm și reduse ca amplitudine, pentru a putea contribui la depășirea decalajelor acumulate de-a lungul timpului.

Comparația cu agricultura din celelalte țări europene evidențiază această situație. Teoretic, criteriul cel mai bun pentru o asemenea comparație ar fi productivitatea muncii din sectorul agricol. Atunci când consultăm datele calculate de Paul Bairoch, constatăm că rata de creștere a productivității agricole din România este chiar ușor peste media celorlalte țări europene¹⁵⁵; această imagine este însă deformată de natura criteriului folosit de Paul Bairoch pentru calculul productivității – milioane de calorii produse în medie de un lucrător agricol de sex masculin –, criteriu care, în condițiile în care forța de muncă din agricultura românească a fost predominant feminină la sfârșitul intervalului studiat, distorsionează în sens pozitiv performanța României socialiste. De aceea, mai util ni se pare să observăm că în pofida progreselor realizate, la sfârșitul anilor '80 (de fapt, Bairoch folosește pentru toate țările media productivității în 5 ani succesivi, în acest caz anii 1988-1992) productivitatea agricolă din România era tot sensibil mai mică decât în majoritatea celorlalte țări europene.

Tabelul IV.29. *Productivitatea agricolă în diverse țări europene, 1948/52-1988/92 (milioane de calorii produse anual de un lucrător agricol masculin)*

	1948/52	1958/62	1968/72	1978/82	1988/92
Austria	15,2	35,0	56,2	94,7	117,9
Belgia	29,1	56,9	96,4	172,9	243,6
Bulgaria	12,5	22,3	49,2	89,5	117,3
Cehoslovacia	21,8	35,5	52,7	73,2	91,3
Danemarca	58,3	90,4	146,4	225,8	346,7
Franța	22,3	40,8	64,8	120,2	187,3
Germania	31,8	59,7	106,7	183,9	240,6
Grecia	4,5	7,0	8,6	15,0	22,3
Italia	9,2	18,4	31,2	58,1	83,2
Irlanda	20,9	31,3	38,6	64,9	94,8
Iugoslavia	18,6	33,9	40,3	75,4	88,4
Marea Britanie	36,6	62,1	85,1	111,7	139,7
Polonia	19,6	28,7	35,6	40,0	45,3
Portugalia	6,6	8,8	18,6	25,5	44,5
România	8,6	12,5	23,2	52,9	59,2
Ungaria	12,3	21,6	35,9	71,3	90,7
URSS	21,3	38,3	55,8	58,8	63,4

Sursa : Bairoch 1999 : 148.

Desigur, am putea argumenta că poziția relativ codașă a României în clasamentul care ar putea fi realizat pe baza datelor din tabelul de mai sus este determinată de natura criteriului

154. AS 1990 : 265, 274-277, 356, 418.

155. Bairoch 1999 : 148.

folosit de Paul Bairoch pentru calculul productivității, care, punând la numitor numărul persoanelor de sex masculin active în agricultură, favorizează țările care foloseau mai puțină forță de muncă și mai mult capital în producția agricolă. De aceea, am putea să completăm imaginea obținută pe baza acestui criteriu sintetic cu date referitoare la randamentele câtorva dintre producțiile agricole de bază. Vom începe cu randamentul culturii grâului, pentru care avem și datele cele mai multe.

Tabelul IV.30. *Randamentul culturii grâului în diverse țări europene, 1950-1990 (chintale/ha)*

	1950	1970	1990
Austria	17,1	32,8	51,5
Belgia	32,2	41,9	65,5
Bulgaria	12,4	29,3	40,0
Cehoslovacia	19,0	32,5	51,2
Danemarca	36,3	45,7	69,3
Franta	18,3	38,3	64,1
RDG	26,3	41,5	52,2
RFG	26,2	39,0	65,6
Grecia	10,2	17,8	26,4
Italia	15,2	23,7	30,5
Irlanda	22,6	42,2	81,8
Iugoslavia	11,9	24,2	41,1
Marea Britanie	27,1	40,8	70,2
Polonia	12,5	24,7	36,3
Portugalia	7,2	10,3	15,5
România	10,2	18,8	34,2
Ungaria	13,8	27,1	50,1
URSS	14,7	14,3	19,2

Sursa : Bairoch 1999 : 108.

Sporul realizat de România este respectabil în termeni relativi – de peste 3,3 ori în patru decenii –, dar a fost posibil numai în condițiile unui nivel de pornire foarte scăzut, iar decalajele în termeni absoluți au crescut față de majoritatea țărilor în care randamentele erau mai ridicate. Dacă pentru producția vegetală indicatorul cel mai relevant este randamentul la cereale¹⁵⁶, pentru sectorul animalier se consideră că randamentul la lapte de vacă reprezintă un parametru-cheie, care îngăduie aprecierea sintetică a intensificării producției. Dacă pentru perioada interbelică se consideră că producția medie obținută de la o vacă a fost de circa 1.000 kg lapte pe an, în 1989 România ajunsese la 1.951 kg lapte pe an, ceea ce consemna o creștere de aproape două ori în cinci decenii ; cu această producție medie, România se plasa sub media a 24 de țări europene (3.118 kg), depășind doar Iugoslavia (1.785 kg) și Albania (1.276 kg), dar mult în urma Bulgariei (3.295 kg), a Ungariei (5.043 kg) și, evident, a Danemarcei (6.107 kg)¹⁵⁷.

156. În cadrul acestuia, randamentul la grâu este o componentă importantă, dar nu singura. Poziția relativă a României în Europa din punctul de vedere al randamentului mediu la producția de cereale a fost prezentată în primul tabel din capitolul IV.2.2.

157. Estimarea pentru interbelic este preluată din Axenciuc : II, 478 ; datele pentru 1989 sunt din Grigorescu 1993 : 77 (capitol de Grigore Vâlceanu).

Evident, agricultura nu a reușit să contribuie la depășirea decalajelor care despărteau economia României de cea a țărilor dezvoltate. Ea nu a fost o ramură locomotivă a creșterii economice. Pentru a fi drepti, trebuie să spunem că nici regimul comunist nu a încercat să-i confere un asemenea rol. **Agricultura socialistă a reușit totuși să susțină industrializarea și urbanizarea României**, adică schimbarea structurii economico-sociale a țării. Dacă vom avea în vedere faptul că asigurarea unor cantități suficiente de resurse alimentare și materii prime pentru o populație angajată tot mai puțin în sectorul primar era o condiție necesară, dar nu suficientă, a acestei schimbări majore a structurii economice, atunci vom conchide că aportul agriculturii nu a fost deloc mic. El trebuie apreciat cu atât mai mult, cu cât s-a realizat „pe spinarea țăranilor”, atât din perspectiva acestora ca indivizi, cât și ca grup social.

Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că în ultimul deceniu al regimului comunist creșterea agricolă s-a încetinit și apoi s-a oprit, făcând loc unei recesiuni. Factorii care au condus la blocarea creșterii au fost erodarea solurilor, penuria forței de muncă, mai ales la nivelul grupei de vârstă 20-30 de ani, și mai ales generarea aberantă de către sistem a unor sincope în utilizarea factorului capital pentru producția agricolă¹⁵⁸. Criza agricolă nu a fost un fenomen care să fi afectat numai România. Ea s-a manifestat și în celelalte țări socialiste. Comparativ cu acestea, România a intrat ceva mai târziu în criză, dar amplitudinea scăderii producției agricole a fost mai mare.

Tabelul IV.31. *Indicii producției agricole din țările socialiste în anii '80 (1980=100)*

	1981	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Bulgaria	106	103	111	97	108	103	103	104
Cehoslovacia	98	106	111	109	110	111	114	116
RDG	102	102	109	113	113	113	110	111
Polonia	104	104	110	111	116	114	115	117
România	99	105	119	122	115	105	111	105
Ungaria	102	107	110	104	106	104	108	106
URSS	99	111	111	111	117	116	118	120

Sursa: Antal 1992 : 272.

Amplitudinea fluctuațiilor din România a fost în mare măsură determinată de dinamica producției vegetale, care a crescut de la indice 100 în 1980 la un maxim de 132 în 1985 și a scăzut apoi la 111 în 1989, în timp ce producția animalieră a avut o traiectorie fluctuantă

158. Astfel, potrivit analizei lui Andre Antal, eroziunea solurilor afecta grav circa 40% din suprafața agricolă (peste 6 milioane ha), întreruperile de electricitate au făcut ca între un sfert și o treime din instalațiile de irigații să nu poată fi utilizate, iar penuria pieselor de schimb și a combustibililor ținea imobilizate o mare parte dintre mașinile agricole (Antal 1992 : 81). Un alt specialist, Grigore Vâlceanu, deși indică o cifră ceva mai mică pentru terenurile afectate de eroziunea solului – doar circa 5 milioane de hectare –, adaugă riscul sărăturării pentru 1,2 milioane de hectare, impactul negativ al poluării și explică ineficacitatea folosirii sistemului de irigații atât prin restricțiile în consumul de energie electrică, cât și prin calitatea necorespunzătoare a apei în unele regiuni; tot el semnaleză și faptul că, deși producția de cereale din România rămânea scăzută din cauza folosirii unor cantități insuficiente de îngrășăminte – România se afla la acest indicator pe locul 23 din 24 de țări europene, cu un consum de 117.7 kg substanță activă îngrășăminte la hectar, față de o medie europeană 157,4 kg/ha – peste jumătate din producția națională de îngrășăminte chimice era exportată pentru rambursarea datoriei externe (Grigorescu 1993 : 74, 87-89 – capitole de Grigore Vâlceanu).

și cu modificări de amplitudine mai mică, atingând maximum din cadrul deceniului tot în 1985, dar numai cu indice 109, coborând apoi la indice 98 în 1989¹⁵⁹. Dinamica mai modestă a sectorului animalier față de cel vegetal indică epuizarea graduală a capacității de modernizare structurală a sectorului agricol și deci afundarea sa în criza economică generală ce a cuprins România socialistă în anii '80.

IV.2.4. *Eșecul economic al socialismului românesc*

IV.2.4.1. Simptomele eșecului

Potrivit analizei lui János Kornai, creșterea economică realizată în sistemele socialiste a fost „forțată”, în sensul că ea a fost accelerată nu printr-o mișcare generată de structurile profunde ale societății, ci prin acțiunea „de sus” a birocrăției :

Cuvântul „forțată” implică de asemenea faptul că sistemul încearcă să alerge mai repede decât îl țin picioarele.

Combi-nația tipică a caracteristicilor principale poate fi sintetizată după cum urmează :

1. O rată înaltă a investițiilor și un consum redus.
2. Un set specific de priorități.
3. Utilizarea accelerată a potențialelor evidente de dezvoltare extensivă ; propensiunea spre cantitate pe seama calității¹⁶⁰.

Acest tip de creștere nu este sustenabil pe termen lung. Am văzut deja faptul că saltul economic realizat prin mobilizarea rezervelor anterior subutilizate ale forței de muncă rurale și feminine este prin definiție posibil o singură dată, deci irepetabil, și de asemenea imposibil de prelungit pentru că rezervele se epuizează. O constatare similară, dar cu un nivel mai larg de generalitate, poate fi făcută pentru sistemul socialist în ansamblul său. „Acest tip de creștere își subminează propria performanță economică. Chiar și atunci când inițial este atinsă o rată ridicată de creștere, ea nu poate fi menținută ; mai devreme sau mai târziu, rata de creștere începe să se reducă tot mai accentuat”¹⁶¹.

În România, **încetinirea creșterii economice** s-a produs ceva mai târziu decât în celelalte țări socialiste, dar a fost evidentă de-a lungul anilor '80.

Când ne referim la simptomele eșecului, trebuie să avem în vedere și elementele pe care oamenii le-au perceput în mod direct. Dat fiind sistemul raportărilor triumfaliste și falsificarea datelor oficiale¹⁶², românii din anii '80 nu au putut să-și dea seama de deteriorarea indicatorilor sintetici la nivel macroeconomic. Ei au perceput însă în mod acut **declinul consumului**.

159. Antal 1992 : 273-274.

160. Kornai 1992 : 197.

161. Kornai 1992 : 202.

162. Pentru acest aspect, vezi mai ales analiza și calculele din Ionete 1993 : 16-22.

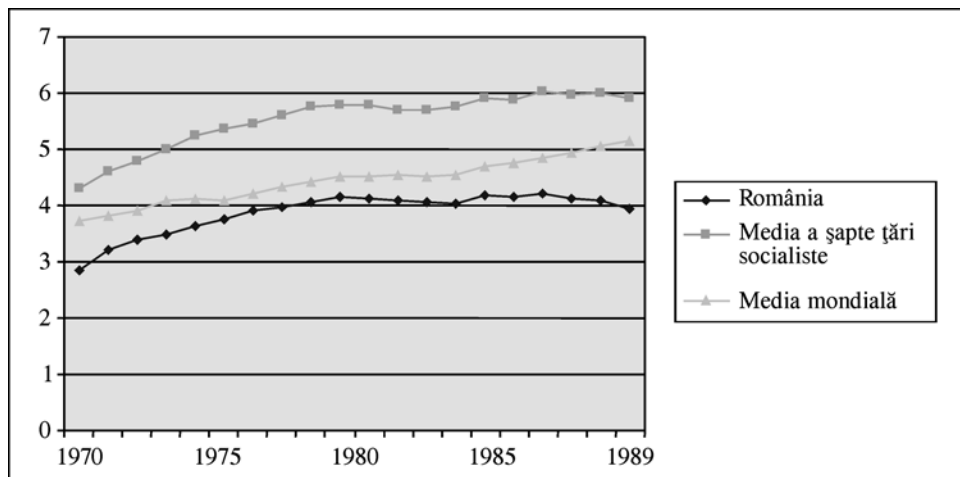


Figura IV.4. Încetinirea creșterii economice a României în context mondial – PIB/locuitor, 1970-1989

Tabelul IV.32. Consumul mediu anual pe locuitor în România anilor 1970-1989

	1970	1980	1985	1988	1989
Carne și produse din carne (în echivalent carne proaspătă) (kg)	31,2	62,0	55,1	52,4	50,2
Grăsimi (total) (kg)	14,1	17,8	17,6	16,6	16,7
Lapte și produse din lapte (exclusiv untul) (litri)	110,7	162,9	170,6	149,8	135,9
Ouă (buc.)	142	232	254	260	229
Zahăr și produse din zahăr în echivalent zahăr (kg)	19,3	28,2	26,3	25,0	24,7
Produse din cereale (în echivalent făină) (kg)	196,0	172,7	143,0	152,9	157,3
Cartofi (kg)	62,3	70,6	78,4	58,3	71,7
Legume și produse din legume în echivalent legume (kg)	86,7	121,4	169,8	138,9	135,6
Fruite și produse din fructe (în echivalent fructe) (kg)	34,6	45,8	71,0	52,9	53,9
Țesături (inclusiv confecții) (m ²)	19,3	28,6	28,1	28,3	27,9
Încălțăminte (perechi)	2,62	3,50	3,75	3,58	3,62

Sursa: AS 1990: 129.

Deși la unele produse restricțiile și raționalizările au început din 1977, reducerea posibilităților de consum, mai ales la nivelul alimentelor considerate indicatori de status social (carne, zahăr), a fost masivă abia după 1980 și a fost resimțită cu atât mai dureros, cu cât venea după o perioadă de relativă îmbunătățire a nivelului de trai în anii 1960-1970¹⁶³. Impactul psihologic a fost amplificat de retorica regimului cu privire la alimentația rațională

163. Pentru percepțiile subiective ale crizei anilor '80 a se vedea mai ales mărturiile din București strânse la inițiativa Irinei Nicolau și publicate în volumul LXXX 2003, precum și analiza pornind de la cazul locuitorilor din Sântana din Chelcea, Lățeștea 2000: 177-226.

a populației, concretizată în adoptarea oficială în 1984 a unui program de alimentație „științifică” a populației¹⁶⁴; dincolo de prevederile oficiale ale acestui program, chiar și numai faptul că într-un context de lipsuri reale regimul glosa pe marginea unei dimensiuni a vieții pe care oamenii o considerau ținând de sfera opțiunilor lor private, a fost perceput ca o expresie a unei politici deliberate de privare a populației de cele mai elementare necesități și uneori bucurii cotidiene. Această percepție nici nu era lipsită de fundament, multe dintre privațiunile suportate de populație fiind **consecința directă a priorităților politico-economice ale regimului**, chiar dacă nu se poate documenta o intenție deliberată de a înfometa populația.

Astfel, reducerea consumului populației în anii '80 reflectă la un nivel mai general **locul modest pe care l-a avut consumul în catalogul de priorități al regimurilor socialiste în general, și al lui Ceaușescu în special**. Economii socialiste au fost economii axate pe ofertă, iar în cadrul producției au privilegiat producția de mijloace de producție (bunuri de investiții) asupra celei de bunuri de consum¹⁶⁵. Faptul este reflectat și în catalogarea celor două grupe de industrii cu literele A și respectiv B. Or, în alocarea de investiții, ca și de alte mijloace, facilități și recunoaștere socială, industriile din grupa A au beneficiat aproape întotdeauna de prioritate, iar industriile din grupa B au trebuit să se mulțumească cu ceea ce mai rămânea¹⁶⁶. Pe de altă parte, scăderea consumului populației este direct legată și de **decizia lui Nicolae Ceaușescu de a acorda prioritate absolută achitării datoriilor externe**. Implicațiile acestei decizii au fost multiple. Fără a aspira la o enumerare exhaustivă, vom reține acum faptul că reducerea importurilor a afectat consumul intern și direct (prin reducerea cantităților importate la mai multe bunuri de larg consum) și indirect (prin dereglarea producției proprii în domenii dependente de importuri), iar forțarea exporturilor, în condițiile în care multe dintre produsele industriei românești nu erau competitive pe piețele externe, a generat penurie la mai multe bunuri importante în structura consumului populației. De exemplu, importurile de lămâi au scăzut de la 36.000 de tone în 1980 la o medie de 16.420 de tone anual în 1985-1989, iar cele de portocale și mandarine de la 69.200 de tone în 1980 la 30.000 de tone în 1985, 18.000 de tone în 1987 și doar 10.000 de tone în 1989¹⁶⁷. Și în cazul importurilor de carne se poate constata o tendință generală de reducere, punctată însă de variații foarte mari de la un an la altul: astfel, importurile totale de carne au fost de 88.700 de tone în 1980, 10.300 de tone în 1985, 55.000 de tone în 1986, 5.550 de tone în 1987, 5.000 de tone în 1988 și 67.850 de tone în 1989¹⁶⁸. În schimb,

164. IRT: 391-392.

165. Kornai 1992: 160-180. Katherine Verdery a exprimat apodictic această realitate: „modul de funcționare al sistemului tindea să sacrifice consumul în favoarea producției și a controlării producției” (2003: 49).

166. Astfel, în cadrul investițiilor industriale ponderea grupei A a variat de-a lungul întregii durate a regimului comunist între 83-90%, iar în anii 1985-1988 a fost constant mai mare de 88% (AS 1990: 526-527). Nu este întâmplător nici faptul că în 1989 ramurile industriale în care consumurile totale de combustibili și de energie electrică depășeau media (raportată la producție) pe ansamblul industriei erau industria chimică, metalurgia feroasă și neferoasă, industria celulozei și hârtiei, industria petrolieră, industria materialelor de construcții și industria electrică și termică (Constantinescu 2000: 170 – capitolul de Ionel Desmireanu).

167. Antal 1992: 337, 339 (date pe baza estimărilor FAO).

168. Antal 1992: 292. Cele mai importante importuri erau cele de carne de vită, urmate la distanță de cele de carne de porc și de pasăre; se poate observa și o tendință de creștere a importurilor de carne la conservă, care rămân însă minoritare în total (Antal 1992: 293-306).

exporturile de carne au depășit cu mult importurile, situându-se la 203.000 de tone în 1980, 211.100 de tone în 1985, 237.300 de tone în 1986, 187.900 de tone în 1987, 153.520 de tone în 1988 și 93.700 de tone în 1989¹⁶⁹. Cum din 1980 și până în 1989 consumul anual de carne al populației României a scăzut cu peste 200.000 de tone¹⁷⁰, la o primă vedere am putea considera că exporturile nu erau responsabile decât pentru o parte din reducerea cantităților disponibile pentru consumul intern; în realitate, dacă avem în vedere calitatea superioară a cărnii exportate comparativ cu cea vândută în țară¹⁷¹ și diversele pierderi colaterale, atunci putem considera că prioritatea acordată de regim exporturilor a fost – alături de reducerea reală a producției interne¹⁷² – un factor major în reducerea cantitativă și calitativă a consumului de carne al populației.

Reducerea cantităților de produse disponibile pentru consumul populației a condus pe de o parte la alocarea unora dintre aceste produse pe căi administrative¹⁷³, iar pe de altă parte la intensificarea competiției și consumului de resurse ale indivizilor pentru obținerea respectivelor bunuri și servicii. Rezultatele cele mai vizibile au fost proliferarea cozilor și înflorirea „economiei informale”¹⁷⁴. Până acum ne-am referit cu precădere la reducerea consumurilor de alimente, și poate că acestea au fost cele care au lovit cel mai sever populația. **Lipsurile** au fost însă serioase și în alte domenii ale consumului individual și/sau casnic-gospodăresc, iar măsurile de raționalizare luate de regim au afectat și alte aspecte ale vieții, cum ar fi aprovizionarea cu benzină și dreptul de a circula cu mașinile proprietate particulară duminică. Încă și mai grave au fost întreruperile de electricitate, complet aberante în condițiile în care 72-74% din consumul național era realizat de industrie și doar

169. Antal 1992 : 367. De observat că în 1980 locul I era ocupat de exporturile de carne de vită, dar după 1985 acestea au fost devansate de carnea de porc; exporturile de carne de pasăre s-au situat cu regularitate pe locul al treilea (Antal 1992 : 369-375).

170. Calculul nostru pornind de la datele din AS 1990 : 129.

171. Pentru cei care au trăit acele vremuri sunt emblematic cazurile unor produse precum „adidașii” (părțile inferioare ale picioarelor de porc, rămase la vânzare în alimentare după ce pulpele fuseseră date la export) sau „frații Petreuș” (pui sub greutatea normală, mult prea slabi pentru a putea fi vânduți la export, care erau comercializați câte doi într-o pungă de circa 1 kg) (LXXX 2003 : 26-27, 80).

172. Producția internă a scăzut de la puțin peste 2,4 milioane de tone în 1980 la sub 2,2 milioane de tone în 1989 (AS 1990 : 384-385).

173. De observat faptul că (re)stabilirea rolului burocrației de stat și de partid în alocarea unor resurse vitale pentru consumul cotidian al indivizilor era în logica de funcționare a sistemelor socialiste, unde esențial era controlul asupra resurselor care puteau fi distribuite, iar scopul exercitării acestui control era sporirea dependenței „celor dinăuntru” (Verdery 2003 : 47). Pentru extensiunea fenomenului raționalizării produselor de larg consum în diverse țări socialiste, vezi și tabelul din Kornai 1992 : 242)

174. Lucrarea clasică asupra cozilor este Câmpeanu 1994; contribuții mai noi în Neculau 2004 : 175-200 (studii de Dan Lungu și Paul Cernat). Vezi și observațiile lui Katherine Verdery despre felul în care statul socialist a tins să-și aproprieze timpul indivizilor (Verdery 2003 : 62-106). Pentru economia subterană din socialismul târziu, o prezentare analitică în Sampson 1987 și un bun studiu de caz referitor la o comună de la frontiera cu Ungaria vezi Chelcea, Lățea 2000 : 177-226; un alt studiu de caz pentru satele din Țara Olului folosește conceptul diferit de „economie secundară extinsă” sau „economie informală” (Kideckel 2006 : 68-69, 93-115).

o parte din rest de către populație¹⁷⁵, precum și reducerile dramatice ale căldurii alocate prin sistemele de termoficare. Lista privațiunilor ar trebui, desigur, completată cu alte componente, de la deteriorarea unor servicii publice (transport – asupra căruia vom mai reveni, sănătate publică, servicii educative și culturale, inclusiv reducerea programului postului public de televiziune !) până la interferențele autorităților în viața privată a oamenilor (prezente într-o gamă variată de forme, de la obligația de a înregistra la miliție mașinile de scris până la controalele ginecologice impuse femeilor în multe întreprinderi pentru a preveni întreruperile ilegale de sarcină).

Lipsurile tot mai grave cu care se confrunta populația în anii '80 erau doar partea cea mai vizibilă a simptomelor eșecului economiei socialiste în România lui Ceaușescu. **Dezechilibre grave** se acumulasă și în structurile mai puțin vizibile ale economiei¹⁷⁶. Necorelarea investițiilor cu cerințele pieței, precum și întreruperile eratică în aprovizionarea cu materii prime și energie au condus la subutilizarea cronică a unor însemnate capacități productive. Încercarea de a suplini resursele energetice din import cu cărbune cu capacitate calorică redusă sau cu șisturi bituminoase a fost inefficientă economic și a contribuit la agravarea fenomenelor de poluare industrială. Foarte multe întreprinderi au ajuns să producă în pierdere sau pe stoc, astfel încât rata veniturilor nete a scăzut sever, iar în 1989 statul a trebuit chiar să aloce pentru funcționarea economiei sume mai mari decât veniturile colectate. În aceste condiții, nu trebuie să ne mire faptul că investițiile s-au redus, iar cheltuielile pentru învățământ, cultură și sănătate au fost și ele sever restricționate. Economia României intrase într-o **severă criză de sistem**, iar deznodământul acesteia avea să fie prăbușirea regimului comunist în contextul revoluționar al anului 1989.

IV.2.4.2. Studii sectoriale

Criza de sistem a economiei socialiste din România anilor '80 a avut multiple fațete și determinări, împletindu-se cu crize la fel de grave în alte subsisteme ale societății. Ea a fost cauzată atât de factori interni, cât și de evoluția conjuncturii mondiale, fiind resimțită cu atât mai dureros, cu cât venea după aproape trei decenii de creștere economică și de relativă îmbunătățire a condițiilor de trai ale populației. Înainte de a trece la analiza responsabilităților pentru gravitatea crizei, ne propunem să examinăm trei domenii în care criza a avut manifestări specifice : turismul, transporturile și învățământul.

Această selecție poate stârni nedumeriri. Nici unul dintre aceste domenii nu avea o pondere decisivă în economia socialistă din România. Nici unul nu avea capacitatea de a arunca singur în criză sistemul socialist. Fiecare avea însă un real potențial modernizator, cu impact nu numai economic, ci și social în sens larg. Mai mult, în fiecare se pot consemna evoluții promițătoare în anii '60 și chiar în prima parte a anilor 1970, și de aceea evidențierea felului cum ele au intrat în criză poate servi la înțelegerea mai bună a cauzelor eșecului economic al socialismului în România.

175. Ionete 1993 : 80. Același autor observă și faptul că în 1989 consumul de energie electrică al populației ajunsese să fie mai mic decât pierderile în rețelele electrice de transport și distribuție (Ionete 1993 : 79). Mărturiile orale evidențiază impactul acestor întreruperi asupra vieții oamenilor : „Lumina se întrerupea în fiecare zi și, ce era mai rău, era că nu se știa niciodată programul acestor întreruperi. De cele mai multe ori seara între orele 18-20, cu mici variații (și asta mai ales iarna). Cel mai mult mă speriam dacă mă prindea întreruperea curentului în lift, trebuia să stau două ore fără să văd nimic și fără să aud vreun zgomot. Aveam senzația că sunt într-un mormânt, că am murit și că m-au îngropat” (LXXX 2003 : 146).

176. Acest paragraf sintetizează analiza din Ionete 1993 : 73-125.

IV.2.4.2.1. Turismul

Turismul a fost **una dintre cele mai dinamice ramuri economice ale economiei postbelice**. În strânsă legătură cu creșterea nivelului de trai și a timpului liber aflat la dispoziția indivizilor (odată cu generalizarea și extinderea concediilor plătite), turismul de concediu, care inițial fusese apanajul unor elite restrânse numeric¹⁷⁷, a devenit un fenomen de masă. S-au dezvoltat atât turismul intern, cât și turismul internațional. La sfârșitul anilor '80 turismul internațional era estimat la mai mult de 7% din valoarea exporturilor mondiale, iar Organizația Mondială a Turismului aprecia că ansamblul serviciilor turistice (interne și internaționale) reprezenta 12% din produsul global¹⁷⁸.

Țările socialiste europene au participat și ele la dezvoltarea turismului postbelic¹⁷⁹. Desigur, nivelul lor economic era inferior țărilor occidentale, iar natura regimurilor comuniste nu încuraja circulația cetățenilor din aceste state în țări din afara sistemului socialist. În schimb, țările socialiste au introdus relativ rapid concedii plătite și au organizat pe scară largă turismul social pentru muncitorii industriali. Dacă inițial acest turism se desfășura cu precădere spre bazele turistice deținute de stat sau de organizații sindicale în aceeași țară, mai ales din anii '60 a sporit și turismul organizat sau individual în alte state socialiste. În fine, tot din anii '60 țările socialiste au început să atragă într-un număr semnificativ și turiști din Occident, îndeosebi pentru a-și spori resursele de valută convertibilă. Comparativ cu aflulul de turiști occidentali, călătoriile turiștilor est-europeni în țări capitaliste au rămas – exceptând Iugoslavia, și într-o mai mică măsură Polonia și Ungaria – mai degrabă modeste.

Dezvoltarea turismului din România socialistă s-a încadrat – până către sfârșitul anilor '70 – în liniile generale de dezvoltare a acestui sector din țările socialiste europene¹⁸⁰. Baza materială a turismului – atâta câtă exista – a fost naționalizată în 1948-1950, iar dezvoltarea turismului a fost subordonată instituțiilor de stat. Într-o primă fază s-a dezvoltat mai ales turismul organizat, atât pentru turiștii români (domeniu în care remarcăm dinamismul turismului organizat de către sindicate), cât și pentru grupurile de turiști sosiți în România din alte țări, cu precădere din țările socialiste. Dacă în anii '50 au predominat investițiile în facilitățile pentru turismul balnear și bazele de tratament, în anii '60 se poate observa o creștere puternică a volumului investițiilor și o concentrare a acestuia pentru construirea de capacități turistice pe litoralul Mării Negre. Pe lângă dezvoltarea facilităților deja existente la Constanța, Eforie și Mangalia, din 1961 a început construirea stațiunii Mamaia, iar în a doua jumătate a anilor '60 a stațiunilor de la nord de Mangalia (Neptun, Saturn, Venus, Jupiter, Cap Aurora, Olimp). Investițiile au continuat în ritm susținut în prima jumătate a anilor '70, apoi ritmul lor s-a mai diminuat, iar o parte crescândă a investițiilor au fost orientate spre stațiunile de la munte. Cu toate acestea, efortul constructiv pe litoralul Mării Negre a fost per total apreciabil, astfel încât România dispunea pe litoral

177. Există și opinii potrivit cărora deja din a doua jumătate a secolului al XIX-lea turismul se dezvoltă ca turism de masă (Sklair 1994 : 232 – capitol de David Harrison). Deși aceste argumentări sunt corecte în ceea ce privește modul de organizare a activității unora dintre ofertanții de servicii turistice (de exemplu, Thomas Cook), chiar și în țările cele mai dezvoltate economic practica regulată a turismului de concediu a rămas un fenomen minoritar la nivel social.

178. Sklair 1994 : 232 (capitol de David Harrison).

179. Paragraf bazat pe prezentarea generală din Hall 1991 : 79-115.

180. Prezentări generale în Barbu 1981, Hall 1991 : 203-219 (capitol de David Turnock) și Constantinescu 2000 : 311-322 (capitol de Ștefan C. Enache).

la începutul anilor 1980 de peste 200 de hoteluri și o multitudine de alte facilități cu un potențial total de cca 155.000 locuri de cazare¹⁸¹. Mai relevantă este însă urmărirea sporului capacității turistice la nivel național : în 1970 România dispunea de 2.385 unități de cazare turistică (dintre care 497 de hoteluri) cu o capacitate de 248.434 locuri de cazare (dintre care 85.511 în hoteluri), în 1980 de 3.190 unități de cazare turistică (dintre care 707 hoteluri) cu o capacitate de 404.432 locuri de cazare (dintre care 146.531 în hoteluri), iar în 1989 de 3.490 unități de cazare turistică (dintre care 828 de hoteluri) cu o capacitate de 418.944 locuri de cazare (dintre care 168.895 în hoteluri)¹⁸².

Din punct de vedere cantitativ¹⁸³, credem a nu greși când apreciem că dinamica cea mai puternică a avut-o **turismul intern**. Potrivit lui David Turnock, numărul de turiști interni a crescut de la 1,24 milioane în 1965 la 12 milioane în 1987¹⁸⁴. Dacă în 1965 peste jumătate dintre acești turiști erau înregistrați în stațiunile balneoclimaterice și de tratament¹⁸⁵, ulterior dinamica a fost mult mai mare în ceea ce privește ponderea turismului individual sau organizat în alte tipuri de stațiuni, mai ales pe litoral, astfel încât în anii '80 ponderea turiștilor interni înregistrați în stațiunile balneoclimaterice și de tratament a scăzut la circa un sfert și chiar în rândurile acestora numărul celor aflați efectiv la tratament era minoritar¹⁸⁶. Totodată, dacă în anii '50 creșterea cea mai puternică aparținuse turismului organizat, îndeosebi datorită implicării puternice a sindicatelor, de pe la mijlocul anilor '60 dinamismul turismului individual a fost net superioară, ceea ce reflecta atât faptul că unii dintre proaspeții orașeni se învățaseră deja să-și petreacă concediile și/sau vacanțele departe de casă, cât și disponibilitățile bănești în creștere ale unor pături tot mai largi ale populației, care astfel puteau să-și structureze concediile potrivit propriilor preferințe, fără a mai depinde de constrângerile (și facilitățile financiare) ale turismului colectiv. Pe de altă parte, creșterea ofertei de „locuri de sindicat” nu a mai ținut pasul după mijlocul anilor '60, statul preferând ca o parte cât mai mare din noile capacități de cazare, construite prin investiții de la buget, să fie ocupate de turiști care plăteau prețuri integrale, nu de sindicaliști beneficiind de prețuri reduse. Cert este însă că în noile condiții turismul intern a crescut puternic în anii 1960-1980, depășind – potrivit înregistrărilor oficiale, care sigur sunt

181. Turnock 2006 : 386.

182. AS 1990 : 600-601.

183. Reconstituirea exactă a volumului activității turistice este îngreunată de inadecvarea metodologiilor de înregistrare folosite (îndeosebi de neînregistrarea multor turiști care se cazau la rude, cunoștințe sau alte persoane particulare) și de penuria datelor pentru primele decenii ale regimului comunist (de exemplu, AS 1990 : 600-602 conține date numai începând cu anul 1970). Pentru problemele colectării datelor despre turism la nivel mondial, vezi și Baron 1989.

184. Hall 1991 : 215 (capitol de David Turnock). Elena Ianoș-Schiler, folosind date ale Comisiei Naționale de Statistică, reține doar 10,85 milioane turiști cetățeni români în 1987, și 11,18 milioane în 1989 (Ianoș-Schiler 2001 : 17). Deosebirea poate proveni din faptul că unii dintre cetățeni puteau să se înregistreze într-un an la mai multe unități de cazare, ceea ce ar explica de ce numărul de înregistrări este mai mare decât cel referitor la persoanele efective.

185. 629.000 de persoane în 1965, față de un total de 1,24 milioane turiști interni (Hall 1991 : 215 – capitol de David Turnock). De remarcat totuși că numai circa o jumătate dintre persoanele înregistrate în stațiunile balneoclimaterice se aflau la tratament, în timp ce restul își petreceau doar concediul aici, fie individual, fie însoțind membri ai familiei aflați la tratament.

186. În 1985 s-au cazat în acest tip de stațiuni 2,6 milioane de turiști (față de peste 10 milioane de turiști cetățeni români înregistrați la nivelul întregii țări), dintre care 693.400 se aflau la tratament, iar 1,9 milioane doar în concediu de odihnă (Hall 1991 : 215 – capitol de David Turnock).

subevaluate – 8 milioane de turiști în 1975, 10 milioane în 1981 și 11,3 milioane în 1988¹⁸⁷. Faptul că numărul total al turiștilor a crescut chiar și în anii 1980, când alte elemente ale nivelului de trai s-au deteriorat, se datorează penuriei de bunuri de consum, care făcea ca cetățenii României să nu-și poată cheltui disponibilitățile bănești pentru achiziția mărfurilor pe care și le doreau, precum și limitării posibilităților de a opta pentru un concediu în străinătate din cauza regimului restrictiv al eliberării vizelor de ieșire din țară și a insuficienței resurselor valutare.

Turismul internațional a fost relativ limitat în anii '50. Din 1960, odată cu relativa reorientare spre îmbunătățirea relațiilor cu Occidentul, conducerea de partid și de stat a descoperit posibilitatea ca atragerea turiștilor străini să reprezinte o importanță de venituri, inclusiv în valută convertibilă. În acest scop, au fost aduse modificări cadrului legislativ, Oficiul Național de Turism „Carpați” a început să colaboreze cu agenții de voiaj occidentale pentru organizarea sejururilor în România ale unor grupuri de turiști occidentali și au fost intensificate acțiunile propagandistice și de reclamă pentru atragerea turiștilor străini. Astfel, până în 1970 au fost deschise 17 birouri de turism românești în 15 țări capitaliste dezvoltate, iar un număr relativ mare de lucrători în turism au beneficiat de stagii de perfecționare în țările de unde proveneau turiștii, uneori prin acorduri bilaterale, altele prin finanțări ale Programului Națiunilor Unite pentru Dezvoltare¹⁸⁸. Creșterea intrărilor turiștilor străini a fost spectaculoasă. De la doar 67.000 de intrări în 1959 s-a ajuns la 676.000 în 1965, 3,8 milioane în 1974 și un maximum de 7 milioane intrări în 1981, ritmurile de creștere cele mai mari înregistrându-se în anii 1965-1969, când rata medie de creștere a intrărilor a fost de 107,7% anual¹⁸⁹. Nu toți acești cetățeni străini care intrau în România erau însă turiști veritabili, cifrele fiind modificate de micul trafic de frontieră¹⁹⁰. Dincolo însă de acest aspect, creșterile au fost spectaculoase și la nivelul turiștilor propriu-ziși, fapt reflectat de cifrele turiștilor străini cazați în unități turistice, ca și de cele ale zilelor-turist. Acestea din urmă au sporit de la 3,7 milioane în 1965 la 26,3 milioane în 1980, adică de 7,2 ori în 15 ani¹⁹¹. Criteriul zilelor-turist este mai relevant și în ceea ce privește stabilirea ponderii relative a turiștilor din țările socialiste și a celor din țările capitaliste. Astfel, la nivelul turiștilor străini intrați în România în 1965 ponderea cetățenilor din țările socialiste era 70,2%, în timp ce, dacă socotim zilele-turist, ponderea lor era de numai 49,1%, iar cea a turiștilor din țările nesocialiste era 50,9%¹⁹². În perioada 1965-1980 a crescut spectaculos numărul turiștilor veniți din ambele grupuri de țări, cu mențiunea că ritmul de creștere a fost mai mare pentru turiștii provenind din țările socialiste europene, a căror pondere a sporit și la numărul total de intrări și la numărul de zile-turist. În ceea ce privește încasările valutare însă, raportul și evoluția sunt răsturnate în favoarea turiștilor din țările nesocialiste,

187. Ianoș-Schiler 2001 : 17.

188. Constantinescu 2000 : 312-314, 321 (capitol de Ștefan C. Enache).

189. Hall 1991 : 216 (capitol de David Turnock) ; Barbu 1981 : 136 (capitol de Clement Gavrilăscu).

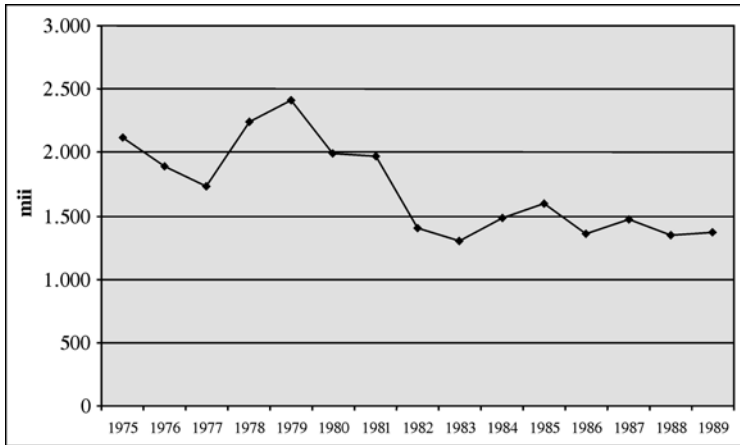
190. Sistemul de înregistrare folosit a fost criticat de Clement Gavrilăscu, care atrăgea atenția asupra faptului că potrivit metodologiei Organizației Mondiale a Turismului „vizitatorii care nu stau în țară cel puțin 24 de ore nu sunt considerați turiști, ci excursioniști” (Barbu 1981 : 139 – capitol de Clement Gavrilăscu).

191. Barbu 1981 : 137 (capitol de Clement Gavrilăscu). Potrivit aceluiași autor, încasările valutare (calculate în dolari) au crescut în acești 15 ani de 15,5 ori, dar dacă am ține cont de devalorizarea dolarului în acest interval, creșterea ar fi sensibil mai mică.

192. Barbu 1981 : 138 (capitol de Clement Gavrilăscu).

care au adus 67,4% din încasările în valută în 1965 și 76,8% în 1980¹⁹³. Dincolo de aceste distincții, ca și de profilul deseori diferit al turiștilor veniți din diversele grupuri de țări – turiștii occidentali soseau mult mai frecvent în România cu avionul și stăteau comparativ mai mult la hoteluri, în timp ce majoritatea turiștilor din țările socialiste veneau cu automobilul, locuiau în campinguri sau la particulari și își finanțau o parte din sejur prin vânzarea de bunuri aduse din țările lor – se cuvine să remarcăm faptul că majoritatea turiștilor sosiți în România proveneau din Europa (97,2% în 1980), că cei mai mulți se duceau pe litoral și că din acest motiv turismul internațional avea un puternic caracter sezonier (peste 40% din sosiri erau concentrate în lunile iulie-august, iar dacă avem în vedere cele patru luni – iunie-septembrie – procentajul depășește 60%)¹⁹⁴. Nu în cele din urmă, România se specializase în turismul internațional pentru clienți care dispuneau de mijloace materiale relativ modeste, și care cheltuiau pe zi și/sau pe sejur sume mai mici decât turiștii sosiți în celelalte țări socialiste și cu mult mai mici decât media turiștilor străini la nivel mondial¹⁹⁵. Dincolo însă de aceste limite, potrivit calculelor lui Derek Hall pe baza datelor Organizației Mondiale a Turismului, România a avut din turismul internațional venituri de 132 de milioane de dolari în 1975 și 324 de milioane de dolari în 1980¹⁹⁶.

Această dezvoltare promițătoare a fost stopată la sfârșitul anilor '70, iar turismul internațional în România socialistă a cunoscut chiar un **declin semnificativ în anii 1980**.



Sursa : Ianoș-Schiler 2001 : 17.

Figura IV.5. *Evoluția numărului turiștilor străini înregistrați în unitățile de cazare din România (1975-1989)*

193. Barbu 1981 : 142 (capitol de Clement Gavrilescu). De remarcat și nuanțările aceluiași autor cu privire la relevanța acestor cifre, care nu surprind toate sumele și intrările de bunuri de care beneficia economia românească de pe urma turiștilor veniți din celelalte țări socialiste.

194. Barbu 1981 : 139-141 (capitol de Clement Gavrilescu).

195. Hall 1991 : 102 ; Baron 1989 : 148-149. O dovadă suplimentară este faptul că ponderea României în lume după numărul de turiști a fost sistematic mult mai mare decât cota sa parte în veniturile obținute din turismul internațional : în 1970 România a primit 1,38% dintre turiștii internaționali înregistrați la nivel mondial și a realizat doar 0,32% din încasările mondiale, în 1975 cifrele au fost de 1,68% și respectiv 0,62%, iar în 1980 de 2,34% și respectiv 0,34% (Rotariu 2004 : 217-218).

196. Hall 1991 : 102.

Care sunt **explicațiile acestei involuții** ?

O primă cauză este conjuncturală. Din cauza crizei economice mondiale din anii 1980-1982, **turismul mondial a scăzut în prima parte a anilor '80**, iar această scădere s-a repercutat și în ceea ce privește turismul internațional în țările socialiste din Europa. Criza i-a lovit supraproportional pe consumatorii cu mijloace modeste, categorie care forma majoritatea turiștilor străini care veneau în România (și în general în țările socialiste)¹⁹⁷. Cu toate acestea, se cuvine să remarcăm că în majoritatea celorlalte țări valorile turismului internațional s-au redresat după resorbirea crizei, în timp ce în România acestea au continuat să se mențină la niveluri mult scăzute și în a doua parte a anilor '80.

Tabelul IV.33. *Veniturile din turismul internațional ale unor țări socialiste europene (milioane dolari SUA)*

	1980	1985	1988
Bulgaria	260	343	359
Cehoslovacia	338	307	436
Iugoslavia	1.115	1.061	2.024
Polonia	282	118	193
România	324	182	176
Ungaria	504	512	759

Sursa : Hall 1991 : 102.

Contrastul cu performanța celorlalte țări socialiste est-europene – chiar și Polonia, ale cărei venituri din turismul internațional au scăzut chiar mai accentuat în prima parte a anilor '80, a intrat pe un trend crescător după 1985 – ne obligă să luăm în considerare și „meritele” proprii ale României în această subperformanță, respectiv **politicile ostile turismului internațional aplicate de regimul Ceaușescu în anii '80**. La nivel anecdotic, acestea sunt lesne de reconstituit : „uzura” fizică și morală a capacităților turistice, care nu mai țineau pasul cu noile standarde pe plan mondial și se degradau din cauza proastei întrețineri și a limitării investițiilor, comportamentul deficitar al unei părți a personalului de deservire, reducerea dramatică a ofertei de servicii și divertisment, închiderea restaurantelor și localurilor publice la ora 22, restricțiile de circulație pe anumite porțiuni ale plajei, supravegherea prea vizibilă din partea organelor de Securitate etc. Unele dintre componentele acestei politici se pot detecta încă de la mijlocul anilor '70. Astfel, după un maxim atins în cincinalul 1971-1975, **investițiile în turism au scăzut în cincinalul 1976-1980**, iar trendul descrescător s-a accentuat în anii '80¹⁹⁸. Studiile existente

197. Date comparative pentru încasările medii pe turist în țările socialiste și în țările mediteraneene specializate în turismul de litoral (Spania, Grecia, Turcia) pot fi găsite în Hall 1991 : 102. Pentru date la nivel mondial, vezi Baron 1989 : 148-149.

198. Potrivit lui Clement Gavrilăscu, investițiile în turism au fost de 5,1 miliarde lei în cincinalul 1971-1975, iar în cincinalul 1976-1980 de doar 2,9 miliarde lei (Barbu 1981 : 137 – capitol de Clement Gavrilăscu) ; Ștefan Enache oferă cifre diferite – peste 4,8 miliarde lei în 1971-1975 și cca 5,6 miliarde lei în 1976-1980 (Constantinescu 2000 : 318-319 – capitol de Ștefan C. Enache) –, dar diferența pare să provină din faptul că el se referă la sumele planificate a fi investite, în timp ce în prima sursă se dau date despre sumele investite efectiv. De altfel, chiar și dacă am porni de la cifrele culese de Ștefan Enache din arhiva Ministerului Turismului, creșterea relativă a investițiilor plănuite în turism este mai mică decât creșterea generală a investițiilor în economie (cf. AS 1990 : 526-527), ceea ce înseamnă că ponderea relativă a turismului în investițiile totale era oricum în scădere.

nu oferă explicații pentru această scădere din a doua parte a anilor '70 ; este posibil ca ea să se fi datorat faptului că în perioadele anterioare se investise deja relativ mult în baza de hoteluri, iar nevoia de a investi mai mult în facilități complementare (infrastructuri complexe, promovare, servicii suplimentare) era mai dificil de explicat factorilor de decizie. Pe de altă parte, nu trebuie uitat că anii '70 au fost marcați – în România, ca și în alte țări socialiste europene – de ascendența ideii sporirii exporturilor de produse industriale și de o anumită marginalizare a serviciilor¹⁹⁹. Alături de scăderea investițiilor în turism, trebuie să consemnăm și **măsurile vexatorii îndreptate împotriva turiștilor străini**, cum ar fi încercările de a împune cazarea lor numai în hoteluri și unități turistice oficiale, decretarea obligației cetățenilor români de a raporta orice discuție purtată cu cetățenii străini, și decizia adoptată în vara lui 1979 ca toți străinii să cumpere benzină în România numai cu valută convertibilă, decizie care i-a lovit mai ales pe turiștii est-europeni sosiți în România cu automobilele personale și care au protestat în fața ambasadelor până la rezolvarea situației prin acorduri speciale bilaterale²⁰⁰. Limitarea programului restaurantelor și a celorlalte localuri publice, precum și reducerea ofertei de servicii suplimentare oferite turiștilor străini a avut efecte devastatoare nu numai asupra atractivității turistice de ansamblu a României, ci și asupra încasărilor valutare, deoarece încă din 1975 încasările din servicii suplimentare le depășiseră pe cele din servicii turistice de bază (transport, cazare, masă), iar în 1979 ele atinseseră 60,3% din totalul încasărilor valutare din turism²⁰¹.

Renunțarea la posibilitățile de a încasa sume mai mari în valută de pe urma turiștilor străini este cu atât mai surprinzătoare, cu cât în anii '80 regimul Ceaușescu a ajuns să fie obsedat de balanța de plăți externe pentru a putea plăti datoriile acumulate. **Care au fost motivațiile ostilității față de turiștii străini?** Unele țin probabil de natura închisă a regimului. Turiștii străini reprezentau o sursă de influențe nedorite asupra populației supuse, și de aceea regimul a dorit întotdeauna să limiteze și să controleze cât mai strict contactele lor cu cetățenii români. Pe de altă parte, decizia de a plăti datoriile externe era legată de dorința de eliminare a tuturor dependențelor față de exterior (și mai ales față de Occident), și atunci reducerea numărului turiștilor străini era conformă cu trendul politic general, deși nu și cu mijlocul pentru atingerea acestui obiectiv (maximizarea veniturilor valutare). La aceste explicații, Ilie Rotariu mai adaugă un alt element. El susține că veniturile din turismul internațional n-au depășit niciodată în timpul regimului comunist 5-6% din veniturile din exporturile de mărfuri (5,7% în 1970, 4,4% în 1975 și 4,9% în 1980) și că în aceste condiții Ceaușescu a considerat că ele nu merită eforturile de importare a unor mărfuri de consum pentru turiștii străini și nici nu justifică inconvenientele politice (influența „nocivă” asupra populației). De aceea, el consideră că decizia de șicanare a turiștilor străini a fost deliberată²⁰². În ceea ce ne privește, până când cercetări cu privire la procesul decizional nu vor aduce mărturii indubitabile, avem rezerve că ar fi existat o politică deliberată de renunțare la turiștii străini. Dacă Ceaușescu ar fi dorit să împiedice pur și simplu accesul turiștilor străini în România, ar fi putut să le blocheze direct accesul la facilitățile turistice din țară ; pe de altă parte, chiar în interiorul regimului existau mai multe grupuri influente care erau interesate de avantajele pe care le puteau avea de pe urma turiștilor străini.

199. Aldcroft, Morewood 1995 : 156-165.

200. Fischer 1989 : 221 ; Hall 1991 : 217 (capitol de David Turnock).

201. Barbu 1981 : 161 (capitol de N.Z. Ionescu).

202. Rotariu 2004 : 219. Aluzii la reticențe mai vechi cu privire la eficacitatea turismului internațional comparativ cu exporturile clasice de mărfuri fizice, la Barbu 1981 : 134-135 (capitol de Clement Gavrilăscu).

Dincolo însă de aceste discuții, este evident că, **pentru regim, atragerea turiștilor străini a încetat să mai fie o prioritate**. Desigur, veniturile obținute din turismul internațional nu au depășit niciodată un procent din produsul social brut al României socialiste, fiind în cei mai mulți ani chiar mult sub acest prag și desigur sub nivelurile obținute în aceeași perioadă de țări precum Ungaria, Iugoslavia sau chiar Bulgaria²⁰³. Totuși, turismul internațional aducea în balanța de plăți a României un excedent anual de câteva sute de milioane de dolari, iar pierderile nete din deceniul 9 comparativ cu anul 1980 s-au cifrat la 100-150 de milioane de dolari pe an²⁰⁴. Renunțarea la această sursă de venituri, în condițiile în care regimul impunea populației sacrificii dureroase pentru a putea plăti datoriile externe, reflectă incompetența economică și insensibilitatea socială a regimului Ceaușescu. Pe un plan mai larg, reducerea cantitativă a turismului internațional a contribuit la închiderea progresivă a economiei și societății românești față de exterior, închidere care a avut costuri economico-sociale diverse și persistente. Nu în cele din urmă, abandonarea relativă a acestui sector desigur minoritar, dar dinamic, a contribuit la subdezvoltarea serviciilor în ansamblul economiei, la rigidizarea suplimentară a structurilor economico-sociale și la agravarea crizei de sistem a României socialiste în anii '80.

IV.2.4.2.2. Transporturile

În monografia sa dedicată economiei românești din secolul XX, David Turnock consemnează prudent faptul că „transporturile și distribuția s-au bucurat consistent de un sprijin moderat în perioada postbelică”²⁰⁵. Această constatare este însă convergentă cu observațiile cu caracter de generalitate pe care le face János Kornai cu privire la politica în domeniul transporturilor a factorilor de conducere din regimurile comuniste: „Suprasolicitarea capacităților de transporturi și servicii, combinată cu perpetuarea sau creșterea aglomerării, îngăduie conducerii economice să ofere sectorului serviciilor mai puține investiții și alte resurse și să aloce fondurile de investiții altor sectoare cărora le conferă o prioritate mai înaltă”²⁰⁶.

Cu alte cuvinte, regimurile comuniste au tins să aloce investițiile prioritare spre sectoarele direct productive și să neglijeze infrastructurile economice, pe care au preferat însă să le exploateze cât de mult a fost cu putință. România confirmă această caracteristică generală. Investițiile în telecomunicații au fost sub 1% din totalul investițiilor de-a lungul întregii perioade a regimului comunist, iar cele în transporturi, după un maxim de 14,9% în 1950, s-au diminuat apoi la 7,4% în 1960 și au variat între 9,8-11,2% în anii 1970-1989²⁰⁷.

Cu toate acestea, în timpul regimului comunist au fost consemnate **realizări** destul de importante în domeniul transporturilor²⁰⁸. Rețeaua de căi ferate a sporit numai puțin ca lungime a liniilor (10.853 km în 1950²⁰⁹, 11.343 km în 1989), dar după 1960 o parte dintre aceste linii au fost dublate (în 1989 erau 2.949 km de linie dublă) și/sau electrificate (3.654

203. Turnock 2006 : 384.

204. Hall 1991 : 102.

205. Turnock 1986 : 223.

206. Kornai 1992 : 185.

207. AS 1990 : 526-527. Vezi și *supra*, capitolul IV.2.3.2.

208. Acolo unde nu se indică alte surse, prezentarea din acest paragraf se bazează pe analizele din Turnock 1986 : 223-231 și Constantinescu 2000 : 209-252 (capitol de Ioan Nașcu).

209. Aici trebuie remarcat faptul că în primii ani ai regimului comunist s-au făcut investiții de anvergură în construirea unor linii noi, cele mai importante fiind Bumbești-Livezeni, dată în funcțiune în 1948, Salva-Vișeu și Făurei-Tecuci, terminate în 1949.

km de linii electificate în 1989). Rețeaua rutieră a fost folosită tot mai intens, iar majoritatea drumurilor naționale au fost modernizate și asfaltate; au fost construite numeroase poduri și alte dotări de infrastructură rutieră, iar parcul auto a sporit considerabil, în mare măsură prin producția proprie a unei game largi de autovehicule, de la autocamioane de mare capacitate până la autoturisme și motorete. O dezvoltare spectaculoasă a cunoscut transportul fluvial și mai ales cel maritim. Au fost modernizate porturile, mai ales Galați și Constanța, s-a dezvoltat sectorul construcțiilor de nave, iar România a ajuns să dispună de o flotă maritimă semnificativă, folosită atât pentru transportul de mărfuri, cât și pentru pescuit oceanic. Transporturile aeriene, extrem de modeste la începutul epocii postbelice, s-au extins considerabil, atât ca număr de linii aeriene deservite, cât și ca număr al pasagerilor transportați. De asemenea, au fost construite relativ multe conducte pentru transportul petrolului și al gazelor naturale, iar rețeaua de poștă și telecomunicații a cunoscut și ea un proces de extindere și de modernizare. Aceste evoluții s-au reflectat într-o creștere spectaculoasă a volumului transporturilor de călători și de mărfuri.

Tabelul IV.34. *Volumul total al transporturilor din România, 1950-1989*

	1950	1960	1970	1980	1989
Mărfuri (milioane tone/km)	9.314	24.893	101.635	191.139	270.929
Călători (milioane/km)	8.669	12.311	26.743	50.105	62.447

Sursa: AS 1990: 552-553, 558-559.

S-au produs și schimbări în **ponderea relativă a diferitelor forme de transport**. Astfel, în anii '50 au prevalat categoric transporturile pe calea ferată (aproximativ 80% din parcursul mărfurilor și cca 90% din parcursul călătorilor); ulterior, transportul rutier și cel maritim au crescut mai puternic, astfel încât la mărfuri căile ferate au fost devansate de navigația maritimă (55,1% din parcursul mărfurilor se realiza pe vapoare maritime și numai 29,9% pe calea ferată), iar la călători transporturile rutiere au trecut pe primul loc în 1980 (47,9% din parcursul călătorilor s-a realizat cu mijloace auto, față de 46,3% pe calea ferată), cedând apoi din nou acest loc în anii 1980 din cauza prețului ridicat și mai ales a restricțiilor la combustibili²¹⁰.

Progresele realizate erau într-un fel firești în contextul modernizării economiei și societății românești. Progrese similare, uneori chiar mai spectaculoase, au realizat în perioada postbelică majoritatea țărilor europene. Unele dintre aceste țări devansaseră considerabil România, atât în privința folosirii autoturismelor, cât și în dezvoltarea transporturilor aeriene și maritime. În pofida întârzierii inițiale, în anii '60-'70 România se dezvolta și ea într-o direcție convergentă cu cea a economiilor dezvoltate și era de presupus că într-un viitor oarecare avea să recupereze decalajele care o despărțeau de celelalte țări europene în ceea ce privește folosirea mijloacelor de transport.

În anii '70 au fost însă adoptate câteva **decizii referitoare la investițiile din domeniul transporturilor**, care au compromis eforturile de recuperare a rămănerilor în urmă din context european. O primă decizie de acest fel a fost aceea de a construi Transfăgărășanul. Realizat în prima parte a anilor 1970, Transfăgărășanul a fost o șosea construită în condiții tehnice dificile, cu costuri mari, care nu au fost niciodată recuperate, pentru că proiectul oricum răspundea mai degrabă unor obiective strategice decât unei raționalități economice. Mult mai gravă a fost însă decizia lui Nicolae Ceaușescu de a relua lucrările la **Canalul**

210. AS 1990: 554-555, 558-559.

Dunăre – Marea Neagră. Având o lungime de 64,4 km, două ecluze și trei porturi, Canalul poate fi folosit de nave maritime având până la 5.000 de tone. Ideea realizării Canalului era aceea de a scurta cu circa 400 km drumul pe care vapoarele trebuiau să-l facă pe cursul Dunării în aval de Cernavodă, de a evita Delta Dunării și de a conecta mai ușor zona Mării Negre cu Europa Centrală și apoi prin canalul Rin-Main-Dunăre cu Marea Nordului. Lucrările, începute în 1976 și finalizate în 1984, au costat circa 2 miliarde de dolari, dintre care o jumătate a fost obținută printr-un împrumut de la Banca Mondială²¹¹. Acest efort financiar, ca și mobilizarea la Canal a unei forțe de muncă numeroase, inclusiv a unui mare număr de deținuți, a condus la reducerea dramatică a disponibilului de investiții pentru alte eventuale proiecte din domeniul transporturilor. Mai grav, Ceaușescu a continuat și după finalizarea Canalului Dunăre-Marea Neagră să acorde prioritate construirii unor asemenea canale, cum ar fi Canalul Poarta Albă-Midia (26,5 km) și lucrările nefinalizate la Canalul Dunăre-București.

Desigur, pot fi găsite argumente în favoarea opțiunii pentru construirea de canale. Transporturile rutiere deveneau tot mai scumpe din cauza creșterii prețului petrolului. Pe de altă parte, dacă facem abstracție de investiția inițială, transporturile pe apă au costurile de operare cele mai scăzute. Cu toate acestea, investițiile în canale s-au dovedit eronate în România lui Ceaușescu. Potrivit unor calcule din acea vreme, sumele cheltuite pentru realizarea Canalului Dunăre – Marea Neagră urmau să fie amortizate în circa 25 de ani, cu condiția realizării unui trafic anual de circa 80-100 milioane de tone marfă²¹², ceea ce însemna cel puțin 50 de vapoare pe zi ; inutil de spus că volumul real al traficului a fost mult mai redus, astfel încât **amortizarea cheltuielilor efectuate a rămas doar un deziderat nerealizat.**

Focalizarea investițiilor în construcția de canale a însemnat, în condițiile în care ponderea totală a investițiilor alocate acestui sector nu a crescut semnificativ, **limitarea drastică a resurselor pentru alte componente ale transporturilor.** Efectele s-au resimțit în mai multe planuri.

În **transporturile aeriene**, deși numărul călătorilor a continuat să sporească și în anii '80, ritmul a fost ceva mai lent decât în anii '70, iar creșterea s-a datorat mai mult zborurilor interne (majoritatea efectuate în interes de serviciu, deci din fondurile statului sau ale întreprinderilor) decât celor internaționale²¹³, fapt care reflectă tendința de închidere a României față de exterior. Totodată, numărul angajaților a fost redus²¹⁴ și mai ales au fost sever limitate investițiile în modernizarea aeroporturilor, fapt care avea să fie resimțit după 1990.

Mult mai dramatice au fost evoluțiile în ceea ce privește **transporturile auto.** Acestea cunoscuseră un mare avânt în anii '60-'70, atât la nivelul transporturilor publice de călători și de mărfuri, cât și în ceea ce privește circulația autoturismelor. De altfel, producția internă de autoturisme, lansată în 1968 prin producția de Dacia 1100 după licență Renault și

211. Turnock 1986 : 229.

212. Turnock 1986 : 229.

213. Numărul călătorilor transportați a sporit de la 849.000 în 1970 la 1,87 milioane în 1980 și la 3,37 milioane în 1989. Totuși, dacă la nivelul numărului de pasageri creșterea din anii 1980 a fost de 1,8 ori, în ceea ce privește parcursul călătorilor creșterea a fost de numai 1,38 ori (de la 2,8 miliarde km la 3,8 miliarde km), ceea ce reflectă scăderea distanței medii parcurse ; de remarcat că în anii 1970 raportul fusese invers, parcursul crescând de 2,8 ori, în timp ce numărul călătorilor sporise de 2,2 ori (calculele noastre pornind de la datele din AS 1990 : 558-559, EIR II : 402).

214. Circa 8.800 în 1980 și numai circa 8.400 în 1989 (AS 1990 : 564).

continuată apoi cu Dacia 1300 (din 1969), nu ar fi trebuit să depindă prea mult de investițiile statului, având finanțare asigurată fie de achizițiile populației, fie de vânzările la export. În aceste condiții, cantitativ producția a continuat să crească și în anii '80, dar mai lent decât în deceniul anterior (astfel, în 1989 s-au produs 144.000 de autoturisme față de 88.000 în 1980 și 24.000 în 1970)²¹⁵ și cu o mutație de structură spre autoturismele de mic litraj (modelul Dacia 500 „Lăstun” a început să fie produs în 1980, iar Olcit în 1981). Încetinirea ritmului de creștere nu era legată de scăderea cererii. Dimpotrivă, în România, la fel ca în alte țări mai devreme, autoturismul devenise un obiect de prestigiu, iar mulți cetățeni investeau salariile lor pe mai mulți ani pentru a-și cumpăra o mașină. În aceste condiții, exceptând „Lăstunul”, care a fost perceput ca prea mic pentru a fi considerat o adevărată mașină²¹⁶, pentru celelalte modele a existat de-a lungul întregului deceniu o cerere solvabilă masivă, reflectată în anii mulți de așteptare de la depunerea cererii de cumpărare a autoturismului și a sumei reprezentând contravaloarea acestuia până la livrarea efectivă a mașinii. Blocajele au venit mai degrabă din partea ofertei, atât prin incapacitatea de a mări producția internă, cât și prin orientarea unei părți semnificative a acesteia spre export²¹⁷. Dacă luăm în considerare și reducerea importurilor²¹⁸, atunci avem o explicație destul de clară a agravării decalajelor față de alte țări europene în ceea ce privește densitatea „motorizării” României, indicator la care România depășea în 1989 numai Uniunea Sovietică și probabil Albania.

Tabelul IV.35. *Densitatea dotării cu autoturisme în diverse țări europene, 1949-1989*
(număr autoturisme/1.000 de locuitori)

	1949	1959	1969	1979	1989
Austria	6	49	151	285	366
Bulgaria	137
Cehoslovacia	10	12	49	130	201
Danemarca	26	77	209	278	309
Elveția	27	86	208	340	424
Franța	37	123	235	345	395
RDG	4	8	54	151	229
RFG	7	69	207	369	420
Italia	6	32	166	309	463
Iugoslavia	0,4	2	28	102	131
Polonia	2	3	45	60	119
Marea Britanie	42	96	208	268	349
România	...	1	6	28	50
Spania	3	9	50	190	276
Ungaria	1	2	19	87	169
Uniunea Sovietică	...	3	5	31	45

Surse: Handbuch VI: 143 (capitol de Wolfram Fischer); Mitchell 2003: 3-6, 739-742;
AS 1990: 130; Grigorescu 1993: 187 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru).

215. AS 1990: 482

216. LXXX 2003: 204.

217. Astfel, în 1980 au fost exportate un total de 21.556 autoturisme (de oraș și de teren) dintr-o producție internă de 88 mii bucăți, iar în 1989 au fost exportate 79.690 autoturisme dintr-o producție internă de 144 mii bucăți (AS 1990: 482, 616-617).

218. De la 19.329 în 1980 la 1.000-1.500 anual în 1985-1988 (AS 1990: 626-627).

Încă și mai dramatică a fost evoluția în domeniul producției de autovehicule necesare transportului public, domeniu în care cererea nu era determinată de opțiunile de consum ale populației, ci de alocările de resurse din partea statului. Producția de autobuze a scăzut de la 3.702 bucăți în 1980 la 1.404 în 1989, cea de troleibuze de la 350 la 164, cea de autoutilitare de la 4.469 la 1.906, iar cea de autocamioane, autotractoare și autobasculante de la 31.711 la 13.515²¹⁹. Consecința a fost scăderea parcului de autovehicule dedicate transportului urban și interurban de călători, precum și reducerea severă a ofertei de servicii. Astfel, deși populația totală a orașelor a crescut de la puțin sub 10,2 milioane de locuitori în 1980 la peste 11,3 milioane de locuitori în 1989, lungimea traseelor deservite de transportul public urban s-a redus de la 18.168 km în 1980 la 16.647 km în 1985, iar parcul de vehicule de la 15.434 la 11.526, cele mai severe scăderi înregistrându-se la autobuze²²⁰. Reduceri severe pot fi constatate și la transportul interurban de călători, atât în ceea ce privește parcul de vehicule, cât și lungimea traseelor, parcursul mediu zilnic și numărul pasagerilor transportați²²¹; la aceasta se mai adăuga imprevizibilitatea sporită a curselor, suspendate uneori din cauza intemperiilor, pentru economisirea benzinei sau pentru că lipseau piesele de schimb pentru repararea mașinilor.

Deteriorarea transportului public interurban a condus la reorientarea unei părți a călătorilor spre folosirea căilor ferate, deși nici în această privință oferta nu s-a îmbunătățit în anii '80, ba chiar dimpotrivă. În principiu, reorientarea traficului de la transporturile auto spre cele feroviare era o soluție rațională în condițiile scumpirii combustibililor și ar fi putut de asemenea să reprezinte o contribuție la diminuarea poluării mediului. În cazul particular al României anilor '80 nu au prevalat însă asemenea considerente și nici nu s-au luat măsuri pentru îmbunătățirea ofertei de transporturi feroviare în vederea atragerii călătorilor; dimpotrivă, creșterea traficului a fost determinată în exclusivitate de deteriorarea condițiilor traficului auto și a condus la **suprasolicitarea gravă a rețelei feroviare**. Deja în 1979 în România se transportau 6,84 tone marfă pe km de cale ferată, față de 5,56 tone/km în Cehoslovacia, 5,55 tone/km în Polonia, 4,07 tone/km în Bulgaria, 1,21 tone/km în Finlanda, 1,14 tone/km în Italia, și 0,78 tone/km în Spania²²². În anii '80 volumul traficului de mărfuri și de călători a continuat să crească²²³, dar producția internă de vagoane și locomotive a scăzut²²⁴, ceea ce s-a reflectat în uzura tot mai mare a materialului circulant și a liniilor.

În lumina celor de mai sus, avem o imagine mai completă a costurilor de oportunitate ale deciziei lui Nicolae Ceaușescu de a acorda prioritate construirii Canalului Dunăre – Marea Neagră și apoi canalelor Poarta Albă-Midia și Dunăre-București. Nu numai că aceste canale

219. AS 1990 : 482-483.

220. Constantinescu 2000 : 225 (capitol de Ioan Nașcu). Construirea metroului la București a oferit doar o compensație parțială și limitată la capitală, la deteriorarea transporturilor urbane.

221. Constantinescu 2000 : 224 (capitol de Ioan Nașcu).

222. Kornai 1992 : 185.

223. Astfel, cantitatea mărfurilor transportate pe calea ferată a sporit de la 274,6 milioane de tone în 1980 la 306,3 milioane de tone în 1989, parcursul mărfurilor de la 75,5 miliarde tone-km la 81,1 miliarde tone-km, iar traficul de călători de la 347,9 milioane de călătorii la 481 de milioane de călătorii (Constantinescu 2000 : 210, 212 – capitol de Ioan Nașcu ; AS 1990 : 552-553, 558-559).

224. Producția de locomotive electrice și diesel a scăzut de la 276 de bucăți în 1980 la 152 de bucăți în 1989, cea de vagoane de călători de la 601 la 203, iar cea de vagoane de marfă de la 13.244 la 11.213 (AS 1990 : 482-483).

nu au fost eficiente din punct de vedere economic și au însemnat o irosire a fondurilor publice, dar alocarea resurselor pentru aceste proiecte a blocat și continuarea investițiilor pentru modernizarea și extinderea altor componente ale sistemului de transport. Alături de deteriorarea cantitativă și calitativă a serviciilor din domeniul transporturilor, deosebit de gravă a fost **carența modernizărilor infrastructurale**. Aceasta s-a manifestat cel mai pregnant în domeniul autostrăzilor. În 1989, România se prezenta cu o singură autostradă, București-Pitești, construită la începutul anilor '70, plasându-se astfel la acest capitol pe penultimul loc din Europa, devansând doar Albania. Carențe poate la fel de grave s-au acumulat și în domenii precum infrastructura feroviară, rețeaua urbană, aeroporturile etc. Combinate cu persistența rămănerilor în urmă în domeniul telecomunicațiilor²²⁵, disfuncțiile acumulate la nivelul transporturilor au subminat serios sustenabilitatea creșterii economice din România socialistă.

IV.2.4.2.3. Învățământul

Relația dintre învățământ și economie este duală. Pe de o parte, sistemul de învățământ este un subsistem social, ale cărui dimensiuni și direcții de evoluție sunt determinate de opțiunile sociale, de resursele alocate și de mecanismele de redistribuire și de funcționare instituite de societate, iar pe de altă parte el reprezintă principala formă instituționalizată de formare a capitalului uman, care constituie, la rândul său, un factor important în derularea proceselor economice și în funcționalitatea de ansamblu a societății. De altfel, teoriile mai noi ale dezvoltării tind să considere resursele alocate sistemului de învățământ nu ca pe o componentă a „consumului”, ci ca pe o „investiție” cu o rată ridicată de rentabilitate economico-socială²²⁶.

Politica regimului comunist nu a fost însă inspirată de aceste teorii economice sofisticate. Pentru liderii comuniști învățământul era tot o activitate „neproductivă”, parte a consumului. Pe de altă parte, regimul a intuit corect faptul că sistemul de învățământ are două funcții cruciale, de a oferi cadre adecvat pregătite pentru diversele activități economico-sociale și de a educa tinerii în spiritul valorilor promovate de sistemul politic, astfel încât să fie minimalizate costurile menținerii în ascultare a populației. Obiective precum „educarea tineretului în spiritul democrației populare” și „pregătirea cadrelor medii și superioare de specialiști, pe baze științifice, care să corespundă nevoilor consolidării democrației populare și constituirii societății socialiste” apar deja în decretul pentru reforma învățământului din 2 august 1948²²⁷ și s-au regăsit apoi, cu minime diferențe de formulare, în mai toate documentele programatice ale regimului comunist cu privire la sistemul de învățământ.

În acest subcapitol nu ne propunem să prezentăm în detaliu evoluția sistemului de învățământ din România socialistă. Ne vom mulțumi doar să observăm faptul că evoluția sistemului de învățământ reflectă destul de fidel evoluția generală a sistemului politic comunist din România, respectiv succesiunea a trei faze (restructurare sub semnul modelului sovietic, dezvoltare prin deschidere relativă și recuperarea parțială a tradițiilor naționale precomunite, și „ceaușismul pur și dur”, marcat de închiderea relativă a sistemului sub

225. Grigorescu 1993 : 172-173, 185-186, 189 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru).

226. Momentele-cheie ale acestei reconsiderări au fost pe plan mondial apariția în 1964 a lucrării lui Gary S. Becker despre capitalul uman (Becker 1997), integrarea acestui factor în modelul general al dezvoltării economice elaborat în anii '80 de Robert Lucas (Lucas 1986) și apoi preluarea sa în practica analitică și de colectare de indicatori de către principalele organisme economice internaționale, cum ar fi Banca Mondială sau Eurostat. Vezi și Suciuc 2000.

227. ISE 2004 : 342.

imperiuul dificultăților economice și al accentuării național-comunismului). Dincolo de deosebirile dintre aceste trei faze, se pot distinge câteva **constante definitorii** pentru funcționarea sistemului de-a lungul întregii existențe a regimului comunist din România²²⁸ :

- monopolizarea învățământului de către stat și folosirea sa pentru controlul ideologic al educației ;
- planificarea centralizată a evoluției sistemului și trecerea în subsidiar a opțiunilor și preferințelor celor implicați în funcționarea sistemului (profesori, elevi, studenți) ;
- accentul pus pe dezvoltarea cantitativă a sistemului ;
- folosirea sistemului de învățământ ca mijloc de „inginerie socială” (factor de reglare a mobilității sociale, profesionale și teritoriale a indivizilor ; substituirea în mare măsură a funcției general-formative a învățământului cu o funcție politică și cu una economică subordonată în principal formării forței de muncă etc.).

Dincolo de caracterul problematic al unora dintre opțiunile educative ale regimului comunist, trebuie consemnat mai întâi faptul că **sistemul de învățământ a crescut cantitativ**.

Tabelul IV.36. *Dinamica de ansamblu a sistemului de învățământ în România socialistă*

		1948/1949	1958/1959	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Nr. unități de învățământ		19.062	23.696	26.292	29.916	27.975
Populația școlară totală	Mii persoane	2214	2629	4272	5705	5563
	% din populația totală	13,9	14,6	21,7	26,1	24,1
Cadre didactice		86.490	122.196	198.496	256.595	227.623

Sursa : Constantinescu 2000 : 328-330 – capitol de Steliana Peț.

Realizările au fost notabile. În primul rând, **a fost lichidat aproape cu totul analfabetismul**. Desigur, în această privință regimul comunist a putut valorifica și progresele realizate în etapele anterioare. Astfel, se estimează că în 1948 mai erau în România circa 4 milioane de analfabeți, adică circa 29% din populația în vârstă de 7 ani sau mai mult²²⁹, dar ponderea analfabeților era mai mică la generațiile care fuseseră de vârstă școlară în epoca interbelică și mai mare la generațiile mai vârstnice²³⁰, al căror impact asupra statisticilor postbelice era în descreștere naturală. Această observație nu scade însă meritele campaniilor energice de alfabetizare din primul deceniu al regimului comunist, care au cuprins atât cursuri pentru adulți cât și măsuri pentru încadrarea tuturor tinerilor de vârstă școlară în învățământul primar. Prin combinarea rezultatelor acestor eforturi cu procesul natural de înlocuire a generațiilor, analfabetismul a fost redus la 3-4% din populația care a depășit vârsta școlară²³¹.

228. În prezentarea noastră, acolo unde nu sunt indicate alte surse, ne-am bazat cu precădere pe Constantinescu 2000 : 321-340 (capitol de Steliana Peț).

229. Constantinescu 2000 : 326 (capitol de Steliana Peț).

230. Astfel, la recensământul din 1930 știau să scrie și să citească 72,4% dintre tinerii de 8-12 ani și numai 27,7% din populația de peste 65 de ani (ER IV : 146 – capitol de Sabin Manuilă și Mitu Georgescu).

231. Constantinescu 2000 : 334 (capitol de Steliana Peț)

De asemenea, prin extinderea învățământului obligatoriu la 7, 8 și apoi 10 clase, ca și prin cuprinderea unei părți tot mai mari dintre tineri în învățământul secundar și superior, **stocul de învățământ**, măsurat în ani de școală/persoană ocupată, a crescut spectaculos, de la 3,5 ani în 1950 la 5,7 ani în 1970 și la aproape 10,5 ani în 1990²³².

Învățământul liceal a cunoscut creșterea cea mai puternică dintre toate componentele sistemului de învățământ. Numărul liceelor a crescut de la 281 în 1948/1949 la 781 în 1968/1969 și 981 în 1988/1989, cel al elevilor înscriși (toate clasele) de la 69.396 la 481.571 și respectiv 1.271.588, iar cel al absolvenților de la 13.905 la 81.660 și respectiv 149.436²³³. Dacă mai avem în vedere și faptul că în 1989 rata brută de înrolare în învățământul secundar ajunsese la 88%²³⁴, putem aprecia că liceul s-a transformat în perioada comunistă din apanajul unei elite restrânse într-o etapă normală de educație a majorității tinerilor de vârstă școlară.

Învățământul superior a cunoscut și el o dinamică apreciabilă²³⁵. Grav afectat de reforma din 1948, care a cuprins o amplă epurare a corpului didactic și o restructurare instituțională a sistemului universitar, învățământul superior a străbătut mai întâi un deceniu plin de contradicții și frământări, când politicile de extindere a sistemului și de „deschidere” a sa spre un număr cât mai mare de tineri muncitori și țărani au cunoscut multiple sincope, cauzate de dificultățile materiale generatoare de revolte studențești (cum au fost cele din toamna anului 1956, inspirate de revoluția din Ungaria), de valuri succesive de excluderi ale unor studenți și profesori și mai ales de inconsecvențele regimului. Abia de pe la sfârșitul anilor '50 s-a conturat o politică mai coerentă în domeniul învățământului universitar, combinând măsurile de stimulare a accesului în sistem (desființarea taxelor în 1961, trecerea la un sistem de admitere meritocratic prin concurs, disjungerea unor filiere de învățământ universitar de scurtă durată de universitățile clasice, extinderea ofertei universitare în orașe din diverse părți ale țării, construirea de cămine) cu cele de ridicare a nivelului academic (recuperarea unor specialiști marginalizați anterior, restabilirea unor discipline și filiere de studiu desființate anterior, cum ar fi de exemplu sociologia, sporirea numărului de publicații și manifestări științifice, înmulțirea contactelor cu mediile universitare și științifice din străinătate, inclusiv din Occident, restabilirea parțială a rigorii la examene etc.).

Tabelul IV.37. *Evoluția cantitativă a învățământului universitar din România, 1948-1989*

Anii	Instituții de învățământ superior	Total studenți	Total cadre didactice
1948/1949	47	48.676	5.638
1953/1954	54	80.593	7.866
1958/1959	42	67.849	8.009
1963/1964	44	112.611	11.965
1968/1969	47	147.637	12.950
1973/1974	51	143.985	14.537
1978/1979	44	190.560	14.227
1983/1984	44	174.042	13.344
1988/1989	44	159.465	11.810

Sursa : Sadlak 1990 : 31, 42.

232. Constantinescu 2000 : 334 (capitol de Steliana Peț)

233. Constantinescu 2000 : 336-337 (capitol de Steliana Peț).

234. Grigorescu 1993 : 226 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru).

235. Cea mai bună analiză de ansamblu a evoluției învățământului superior în România socialistă este în continuare Sadlak 1990 : 23-81.

Cu toate progresele realizate în anii '60, din punctul de vedere al cuprinderii tinerilor în sistemul universitar România se găsea pe un loc codaș la nivel european. Astfel, într-o anchetă efectuată de UNESCO la începutul anilor '70, România se situa pe ultimul loc dintre cele 21 de state europene care au raportat date, având o rată de înscriere în învățământul universitar de 5,2% dintre tinerii de 20-24 de ani²³⁶. De remarcat că procentajul cuprinderii în învățământul superior crescuse nu numai în țările occidentale (Franța se situa în frunte cu 18,6%), ci și în țările socialiste, care aveau o medie de 10-11%, cu țări precum Bulgaria și Republica Democrată Germană atingând chiar 14-15%²³⁷.

Anii '70 au fost cruciali pentru evoluția învățământului din România socialistă. Elementul cel mai important a fost revenirea în forță a activiștilor de partid la cârma sistemului de învățământ în contextul monopolizării puterii în stat de către Nicolae Ceaușescu și a implicării directe în controlul învățământului a Elenei Ceaușescu. Realizările din anii '60 fuseseră în mare măsură legate de activitatea unor miniștri cu valențe tehnocratice (Athanase Joja – 1957-1960, Ilie Murgulescu – 1960-1963, Ștefan Bălan – 1963-1969 și Mircea Malița – 1970-1972), care beneficiaseră de protecția lui Ion Gheorghe Maurer și putuseră realiza o sinteză între unele elemente pozitive ale tradiției învățământului precomunism, mijloacele superioare oferite de regimul comunist și inovațiile pedagogice din lumea occidentală. Pentru mulți dintre activiștii cu puține clase din jurul lui Nicolae și Elena Ceaușescu, aceste evoluții erau elitiste și purtau sâmburele pericolului de excludere a celor mai puțin educați. De aceea, reacția lor a mers în direcția repunerii în prim-plan a elementelor unde ei puteau puncta în competiția cu intelectualii tehnocrați: vigilența ideologică (vestitele „teze din iulie” 1971) și legătura învățământului cu viața practică și producția. De altfel, Programul PCR din 1974 statua fără echivoc: „În școlile de toate gradele, în cadrul procesului de învățământ se va organiza participarea efectivă a profesorilor și elevilor la activitatea productivă”²³⁸.

Deși efectele s-au făcut simțite în întregul sistem de învățământ, consecințele acestei politici au fost deosebit de grave pentru învățământul liceal și superior.

Rețeaua de licee a fost restructurată în 1977, fiind desființate liceele real-umaniste și înlocuite cu profiluri mai înguste (matematică-fizică, filologie-istorie, științe ale naturii etc.). Ofensiva împotriva pregătirii teoretice largi a fost însă mult mai amplă, cuprinzând și o dramatică redistribuire a locurilor în favoarea profilurilor industriale, precum și introducerea în planurile de învățământ a unor săptămâni compacte de practică în producție.

Tabelul IV.38. *Ponderea diferitelor tipuri de licee după numărul elevilor înscriși (%)*

	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Matematică-fizică	80,1	11,4	3,1
Științe ale naturii		1,3	0,6
Filologie-istorie		4,4	0,6
Pedagogice	3,5	1,0	0,4
Sanitare	0,1	1,2	1,0
Artă	0,7	0,4	0,1
Economice	5,3	4,1	3,8
Industriale	4,4	67,7	71,1
Agricole și silvice	4,7	8,5	19,1

Sursa : Constantinescu 2000 : 336-337 (capitol de Steliana Pert).

236. Sadlak 1990 : 41.

237. Handbuch : VI, 77-80 (capitol de Wolfram Fischer).

238. Programul PCR 1974 : 93.

Desigur, s-ar putea invoca faptul că o anumită scădere a ponderii liceelor teoretice era inevitabilă în condițiile lărgirii accesului la învățământul liceal, lărgire reflectată de creșterea numărului total de elevi de liceu de la sub 0,5 milioane în 1968/1969 la peste 1 milion în 1977/1978 și la aproape 1,3 milioane în 1988/1989. Totuși, sensul antiteoretic al politicii de alocare a locurilor de studiu la liceu se vede limpede din scăderea severă a numărului brut de elevi din acest tip de licee : astfel, 568 de licee real-umaniste aveau 390.455 de elevi în 1968/1969, în timp ce în 1978/1979 mai erau doar 144 de licee de matematică-fizică, științe ale naturii și filologie-istorie, cu 180.259 de elevi, iar în 1988/1989 doar 95 de licee ale acestor trei profiluri, cu 55.988 de elevi²³⁹. Se cuvine să remarcăm și faptul că într-o perioadă în care economiile dezvoltate păseau pe calea progresului cu precădere a serviciilor, iar regimul Ceaușescu afirma declarativ însemnătatea dezvoltării științei și cunoașterii pentru progresul economic al țării, politica de alocare a locurilor pe tipuri de licee tindea să reproducă o structură a forței de muncă orientată în mod zdrobitor spre nevoile industriei (și într-o oarecare măsură ale agriculturii).

Evoluții similare, deși poate mai puțin dramatice, se pot observa în ceea ce privește **învățământul universitar**.

Tabelul IV.39. *Ponderea diferitelor tipuri de studii universitare după numărul studenților înscriși (%)*

		1948/1949	1958/1959	1968/1969	1978/1979	1988/1989
Tehnice		26,1	38,9	36,3	56,1	68,8
din care	Industriale	13,2	22,2	23,1	40,1	57,8
	Construcții și arhitectură	5,0	7,4	6,7	9,0	6,8
	Agricole și silvice	7,8	10,3	6,5	7,1	4,2
Medico-farmaceutice		20,6	12,7	6,5	11,7	10,3
Economice		17,0	8,4	11,7	12,4	9,4
Juridice		11,4	4,3	4,2	3,7	1,5
Universitar-pedagogice		19,1	27,4	39,0	14,8	9,5
Artistice		4,7	2,1	2,3	1,3	0,6

Sursa : Constantinescu 2000 : 337-338 (capitol de Steliana Perț).

Evoluția din anii '80, cu depășirea considerabilă a pragului de 50% de către studenții înscriși la învățământul tehnic-ingenieresc, plasează România într-o situație singulară la nivel mondial ; potrivit afirmației lui Jan Sadlak, „nici o altă țară europeană nu a cunoscut o asemenea deplasare [a centrului de greutate al pregătirii universitare]”²⁴⁰. În aceeași ordine de idei, creșterea procentajului studiilor medico-farmaceutice în anii '70 nu trebuie să înșele : ea nu corespundea unei însemnătăți mai mari alocate de către planificatorii oficiali acestui tip de studii, ci reflecta doar creșterea numărului studenților străini în această perioadă, precum și faptul că majoritatea acestor studenți doreau să studieze medicina în România²⁴¹.

239. Constantinescu 2000 : 336-337 (capitol de Steliana Perț).

240. Sadlak 1990 : 60.

241. Numărul studenților străini înscriși la studii în România a crescut de la sub 1.000 înainte de 1968 la un maxim de 16.962 în anul universitar 1981/1982, scăzând apoi la sub 10.000 după 1986 (Sadalak 1990 : 42).

Încă și mai ciudată este **evoluția numărului total de locuri alocate pentru studiile de tip universitar**. Astfel, în anii '70 a continuat în general creșterea numărului de studenți, dar într-un ritm deja mai lent decât în anii '60; în schimb, după 1980 a scăzut și numărul total de locuri alocate pentru învățământul universitar, ceea ce a condus cu un ușor decalaj temporar și la reducerea numărului total de studenți înscriși în sistemul de învățământ superior, de la un maxim de 192.769 atins în anul universitar 1980/1981 la un minim de 157.041 în anul universitar 1987/1988²⁴². Scăderea poate fi observată și la nivelul numărului de instituții de învățământ superior (51 în 1970/1971, doar 44 în anii 1980), de facultăți (195 în 1970/1971, 134 în 1980/1981 și doar 101 după 1986) și de cadre didactice universitare (acesta a fluctuat în jurul a 14.000 de-a lungul anilor 1970, a atins un maxim de 14,592 în 1980/1981 și a scăzut apoi sistematic până la 11696 la începutul anului universitar 1989/1990)²⁴³. Ca urmare a acestei involuții, la sfârșitul anilor 1980 România se situa pe penultimul loc în Europa în ceea ce privește ponderea tinerilor care urmau studii universitare.

Tabelul IV.40. *Rata brută de încadrare în învățământul superior în 1989 (%)*

Finlanda	43,0
Franța	37,2
Norvegia	36,0
Belgia (1988)	34,2
Germania	33,7
Țările de Jos (1988)	32,4
Spania (1987)	31,5
Danemarca (1988)	31,5
Austria	31,4
Suedia	31,3
Italia	28,6
Grecia (1987)	28,0
Bulgaria	26,2
Elveția	26,2
Irlanda (1988)	25,8
URSS	25,1
Regatul Unit (1988)	23,5
Polonia	20,3
Iugoslavia	19,0
Portugalia	18,4
Cehoslovacia	17,6
Ungaria	14,7
România	8,6
Albania	8,5
Media europeană	26,4
Media mondială	14,0

Sursa : Grigorescu 1993 : 228 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru).

242. Sadlak 1990 : 42. Această scădere este cu atât mai ciudată, cu cât de la mijlocul anilor '80 au ajuns la vârsta studiilor universitare cohortele de tineri mult mai numeroși născuți după 1967 („decreștii”). Regimul a reacționat foarte târziu și subproporțional la această presiune demografică, abia în 1988 fiind alocate ceva mai multe locuri pentru studiile universitare, ceea ce a și condus la o ușoară creștere a numărului de studenți, de la 157.041 în 1987/1988 la 159.465 în 1988/1989 și 164.507 în 1989/1990 (AS 1990 : 141).

243. AS 1990 : 138-139 ; Sadlak 1990 : 42.

România nu numai concura puternic cu Albania pentru ocuparea ultimului loc în Europa la acest indicator, ci și mergea într-o **direcție profund regresivă**: procentul de 8,6% fusese atins după ce în 1978 România atinsese o rată de încadrare în învățământul superior de 11%²⁴⁴. În timp ce în aproape toate țările lumii rata de încadrare în învățământul superior a crescut, în România ea a scăzut în anii '80. Mai greu de surprins prin date statistice, dar nu mai puțin grave au fost involuțiile calitative ale învățământului superior în anii '80. În această privință au contribuit obligarea studenților la practică în afara specialității (inclusiv practică agricolă), cvasiblocarea sistemului de angajări și controlul acestuia de către cabinetul 2 (Elena Ceaușescu) și reducerea dramatică a fondurilor alocate pentru achizițiile de publicații de specialitate. Într-un interviu din februarie 1990, Silviu Brucan sintetiza astfel politica regimului Ceaușescu în ceea ce privește învățământul și cercetarea:

În contrast izbitor cu retorica oficială, care preamărea virtuțile revoluției științifico-tehnice (chiar și un cincinal a fost botezat în felul acesta), toate cele trei canale prin care puteau pătrunde în România informațiile despre această revoluție au fost efectiv închise:

- a) S-a redus la minim importul de cărți și reviste științifice și pentru cercetători era o adevărată tragedie să constate, la Biblioteca Academiei sau Biblioteca Centrală de Stat, că colecțiile acestor reviste se terminau în 1978 sau 1979.
- b) Participarea oamenilor noștri de știință și tehnică la congrese și simpozioane internaționale era aproape inexistentă.
- c) Numărul studenților români la universitățile străine era 0²⁴⁵.

Contradicția dintre retorica regimului și practica sa este cel mai bine exprimată de evoluția cheltuielilor pentru învățământ. În termeni nominali, aceste cheltuieli au crescut de 2,6 ori în anii '60, de 1,9 ori în anii '70 și au scăzut de la 17,7 miliarde lei în 1980 la 17,3 miliarde lei în 1985 și la 15,9 miliarde lei în 1988²⁴⁶. În termeni procentuali, ponderea cheltuielilor pentru învățământ a crescut în anii '60 și a scăzut în anii '70 și '80, ajungând în 1989 la doar 5,83% din cheltuielile bugetare²⁴⁷ și 2,2% din PIB²⁴⁸. În aceste condiții, nu trebuie să ne mire faptul că la sfârșitul anilor '80 România se situa pe unul dintre ultimele locuri din Europa în ceea ce privește ponderea în PIB a cheltuielilor pentru învățământ²⁴⁹.

Dacă avem în vedere reducerea alocării centralizate de mijloace, precum și distorsiunile introduse de politica regimului Ceaușescu în ceea ce privește structura, direcțiile de dezvoltare și mecanismele concrete de funcționare a sistemului de învățământ, o concluzie se impune. **Învățământul, care fusese în primele decenii postbelice un puternic factor de progres economico-social, a fost împins de regim într-o situație de criză, iar criza sa a amplificat criza generală a sistemului socialist din România**²⁵⁰.

244. Handbuch: VI, 80 (capitol de Wolfram Fischer).

245. Brucan 1990a: 45-46. Pentru peisajul dezolant al cercetării științifice și dezvoltării tehnologice din România la sfârșitul anilor '80, vezi și datele comparative din Grigorescu 1993: 102-135 (capitol de Steliana Sandu și Anca Dachin).

246. AS 1990: 656-657. În 1989 este semnată o ușoară creștere la 16,6 miliarde lei, dar care nu compensează scăderea din întregul deceniu.

247. Pe baza datelor referitoare la execuția bugetară care sunt publicate în AS 1990: 648-657, am putut calcula că alocațiile pentru învățământ au reprezentat 6,3% din cheltuielile bugetare în 1960, 7,1% în 1970, 6,0% în 1980 și 5,8% în 1989.

248. Constantinescu 2000: 332 (capitol de Steliana Perț).

249. Grigorescu 1993: 229 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru).

250. Aprecieri deosebit de severe pentru situația din anii '80 în Constantinescu 2000: 335 (capitol de Steliana Perț) și Sadlak 1990: 65.

IV.2.4.3. Explicații ale eșecului economic

La capătul celor trei studii sectoriale, am putea fi tentați să considerăm că răspunderea individuală a lui Nicolae Ceaușescu este deja ferm stabilită și că nu mai merită să zăbovim asupra altor factori și cauze ale acestui eșec. Cum însă în istorie raportul dintre structuri și acțiunea unor personaje istorice nu este niciodată univoc, considerăm util să examinăm trei niveluri de explicații/responsabilități.

IV.2.4.3.1. Conjunctura „șocului petrolier”

Una dintre explicațiile evidente ale eșecului economic al regimului socialist din România pornește de la impactul creșterii prețului petrolului. Pe plan mondial, aceasta s-a produs sub forma a două șocuri majore, unul în anii 1973-1974, iar cel de-al doilea în 1979-1980. Prețul mondial al petrolului a crescut în 1973-1974 de la circa 3 dolari/baril la peste 12 dolari/baril, a fluctuat în anii următori în jurul a 14 dolari barilul, iar în al doilea șoc petrolier a crescut la niveluri de peste 30 de dolari/baril, atingând ocazional chiar 38 de dolari barilul. Chiar dacă o parte din această creștere a fost erodată de deprecierea relativă a dolarului, totuși sporul a fost substanțial, **prețurile mondiale din anii 1980-1981 fiind în termeni reali de circa cinci ori mai mari decât în prima parte a anului 1973**²⁵¹.

Pentru o țară dispunând tradițional de rezerve de petrol, cum era România, această evoluție nu ar fi trebuit să fie defavorabilă. De altfel, producția internă a îngăduit României să treacă fără probleme semnificative peste primul șoc petrolier, cel din 1973-1974. Producția internă a atins însă un maxim istoric în anii 1975-1977, cu niveluri puțin peste 15 milioane de tone țiței extras, după care rezervele accesibile au început să dea semne de epuizare relativă, ceea ce a făcut ca în anii următori producția să scadă²⁵². Încă și mai grav a fost faptul că din cauza industrializării și îndeosebi a dezvoltării masive a ramurilor mari consumatoare de petrol și de alte resurse energetice (metalurgie, chimie), consumurile energetice ale României au crescut foarte mult, iar acestea au necesitat sporirea importurilor de resurse energetice, mai ales (dar nu numai) de petrol. În consecință, **în a doua parte a anilor '70 plafonarea și apoi reducerea producției interne de țiței s-a combinat cu creșterea explozivă a importurilor**.

Tabelul IV.41. *Consumurile energetice, producția și importurile de țiței în România 1960-1989*

	1960	1970	1975	1980	1985	1989
Consumul de energie electrică (inclusiv pierderi în rețele) (miliarde kWh)	7,6	32,7	[?]	67,9	75,0	83,7
Țiței extras (milioane tone)	11,5	13,4	15,0	11,5	11,3	9,2
Țiței importat (milioane tone)	...	2,3	5,1	16,0	14,6	21,8

Surse: AS 1990 : 472-473, 500-501, 626-627 ; Ivănuș 2004 : 470
(tabel de Ștefan N. Stirimin).

251. <http://www.wtrg.com/prices.htm> (accesat 15.01.2010). Deosebirea dintre creșterile nominale și cele reale ale prețurilor poate fi vizualizată grafic la <http://www.wtrg.com/prices.htm> (accesat la 15.01.2010).

252. Ivănuș 2004 : 469-471 (capitol de Ștefan N. Stirimin).

Factori agravanți au fost **revoluția din Iran de la începutul anului 1979 și declanșarea războiului dintre Irak și Iran în 1980**. România mizase în anii '70 pe stabilirea unor relații bune cu șahul Iranului, iar înlocuirea „prietenosului șah cu încruntatul ayatollah”²⁵³ a condus nu numai la pierderea unei relații politice privilegiate cu principalul furnizor extern de petrol, ci și la prăbușirea producției de țiței a Iranului de la niveluri de circa șase milioane de barili zilnic înainte de revoluție la niveluri sub patru milioane barili în 1980 și sub două milioane în 1981-1982²⁵⁴. La rândul său, Irakul, care în 1980 a luat locul Iranului ca principal furnizor de țiței al României²⁵⁵, a cunoscut și el o scădere severă a producției după începutul războiului din 1980-1988, astfel încât și exporturile sale s-au redus foarte mult în prima parte a anilor '80. În aceste condiții, România a trebuit să constate că nu mai era posibilă aprovizionarea preponderent pe baza unor contracte pe termen lung și că trebuie să caute noi furnizori de țiței, pe care să-i plătească la nivelurile foarte crescute ale prețurilor mondiale.

Costul facturii petroliere este greu de aflat cu exactitate. Unele dificultăți țin de reticența regimului comunist în a publica date cu privire la acest aspect (ca și în general cu privire la evoluțiile economice din anii crizei), altele de faptul că o parte semnificativă a importurilor era realizată conform unor acorduri speciale, în contrapartidă cu prestații de servicii și/sau exporturi de mărfuri românești; de aceea, un calcul bazat pe aplicarea prețului mondial la cantitățile importate poate conduce la rezultate îndepărtate de realitatea istorică. În aceste condiții, multe lucrări se fereșc să ofere cifre precise²⁵⁶ sau indică date disparate, greu de integrat într-o imagine de ansamblu²⁵⁷. Dispunem de unele date cu privire la anii 1985-1989, când importurile de țiței au costat în medie circa două miliarde de dolari SUA, reprezentând 53,4% din totalul importurilor pe devize liber convertibile ale României²⁵⁸. Acești ani au fost însă o perioadă în care prețurile mondiale ale țițeiului au scăzut la jumătatea nivelurilor din anii 1981-1985. Având în vedere acest fapt, este de presupus faptul că factura petrolieră din prima parte a anilor '80 a fost mai mare decât media anilor 1985-1989, reprezentând o grea povară pentru balanța de plăți a României socialiste. De altfel, această balanță s-a deteriorat grav în anii 1979-1980.

253. Câmpeanu 2002b : 273.

254. http://www.wtrg.com/oil_graphs/PAPRPIR.gif (accesat la 15.01.2010).

255. AS 1990 : 636.

256. De exemplu, în sinteza standard de istorie economică a României, informațiile cu privire la importurile de țiței sunt strict limitate la cantitățile fizice și la aprecieri generale referitoare la faptul că ponderea lor a crescut în anii '70-'80, în timp ce valoarea este indicată numai pentru categoria mai generală „grupa de combustibili, materii prime minerale și metale” (Constantinescu 2000 : 295-296 – capitol de Nicolae Sută ; text cvasiidentific în Sută 1998 : 185-186). Acest fapt se datorează probabil și faptului că nici *Anuarul statistic* pe 1990 nu indică valoarea decât pentru marile grupe de mărfuri care au compus comerțul exterior al României socialiste (AS 1990 : 610-613).

257. Astfel, Jolanta Zieba evocă un deficit de 2,6 miliarde de dolari SUA pe relația cu țările în curs de dezvoltare exportatoare de petrol în anii 1979-1980 (Zieba 1987 : 69).

258. Calculele noastre pe baza datelor din Ionete 1993 : 84. Media exactă este de 1,998 miliarde de dolari SUA ; de menționat însă faptul că valorile au variat mult de la un an la altul, extremele fiind de 2,813 miliarde dolari în 1985 și 1,364 miliarde dolari în 1986. De asemenea, trebuie semnalat și faptul că o parte din țițeiul importat apare și la importurile pe ruble convertibile, unde însă ponderea lor este mult mai mică. Aceasta înseamnă însă că ponderea țițeiului în importurile totale ale României (devize liber convertibile + ruble convertibile) era mai mică decât cea numai în cadrul grupei importurilor pe devize liber convertibile.

Tabelul IV.42. *Balanța de plăți externe a României (1978-1982) (milioane dolari americani)*

Anul	Balanța de plăți	Balanța comercială	Balanța serviciilor
1978	-779	-592	-187
1979	-1.669	-1.155	-513
1980	-2.399	-1.534	-865
1981	-818	+204	-1.022
1982	+655	+1.525	-870

Sursa : Zieba 1987 : 71.

Deteriorarea situației în 1979-1980 s-a datorat mai ales creșterii valorii importurilor, care au sporit de la 40,6 miliarde lei valută în 1978 la 48,8 miliarde în 1979 și la 59,0 miliarde în 1980²⁵⁹. Sporul de aproape cinci miliarde dolari în numai doi ani a fost prea puțin acoperit de creșterea în același timp a valorii exporturilor cu circa patru miliarde dolari, ceea ce evident s-a repercutat nu numai asupra balanței comerciale, ci și asupra credibilității României pe piețele financiare internaționale. Dificultățile au fost agravate de acumularea datoriei externe, care a crescut de la circa 5,2 miliarde dolari în 1978 la circa 9,5 miliarde dolari în 1980 și la peste 10 miliarde dolari în 1981²⁶⁰, precum și de creșterea treptată a serviciului acestei datorii. Soluția găsită de către regimul Ceaușescu a fost comprimarea severă a importurilor pentru a obține excedente comerciale care să îngăduie rambursarea datoriilor externe.

Cu toate acestea, decizia de reducere a importurilor nu s-a aplicat și pentru țitei. Situația este plastic surprinsă de către David Turnock : „Cu toate acestea, este surprinzător că România a răspuns la creșterea prețului petrolului prin importarea a mai mult țitei în loc de mai puțin”²⁶¹. Tot el explică aparentul paradox prin faptul că – dincolo de încurajarea consumului de către prețurile interne scăzute pentru derivatele din petrol –, România avea numeroase capacități de rafinare și petrochimice care au intrat în funcțiune la sfârșitul anilor '70 și la începutul anilor '80²⁶². Regimul Ceaușescu miza astfel că prin creșterea exporturilor de combustibili rafinați și produse chimice s-ar putea compensa creșterea facturii petroliere. În realitate însă, exporturile cumulate ale derivatelor petroliere nu au putut niciodată în anii '80 să egaleze valoarea importurilor de țitei²⁶³. Faptul nu trebuie să ne surprindă. Potrivit analizei lui Marvin R. Jackson, România pierdea circa 25 de dolari la fiecare tonă de produse rafinate vândute în Occident comparativ cu prețul plătit la import pentru țiteiul brut²⁶⁴. În consecință, **politica de a importa mai mult țitei pentru a asigura funcționarea rafinărilor și a industriei chimice s-a dovedit un eșec de proporții**. Sau, după cum sintetiza situația Jolanta Zieba, „afacerile cu petrol din anii 1981-1985 nu au adus nici un câștig și s-au transformat într-un joc riscant, în care se pot observa pierderi”²⁶⁵.

Importurile sporite pentru a putea exporta combustibili rafinați și produse chimice erau însă numai o parte a importurilor totale. După cum am arătat mai sus, România devenise un importator de țitei nu numai din cauza petrochimiei, ci și pentru că în anii '70 au sporit consumurile totale de energie. De aceea, **petrolul era necesar și pentru asigurarea nevoilor energetice ale țării**.

259. AS 1990 : 605.

260. Zieba 1987 : 73 ; date comparative cu celelalte țări socialiste în Aldcroft, Morewood 1995 : 161.

261. Turnock 1986 : 272.

262. Turnock 1986 : 272.

263. AS 1990 : 610-611. Pentru detalii cantitative în ceea ce privește exporturile de produse petroliere și chimice, vezi AS 1990 : 616-619.

264. *Apud* Turnock 1986 : 272.

265. Zieba 1987 : 70.

În mod normal, dată fiind evoluția defavorabilă a prețului țițeiului, o soluție ar fi putut fi **substituirea consumului de țiței cu alte surse energetice**. Sursa energetică cea mai potrivită ar fi fost gazele naturale, dar producția internă de gaz metan, mult solicitată încă din perioada anterioară²⁶⁶, a crescut de la puțin sub 20 miliarde m³ în 1970 la aproape 28,2 miliarde m³ în 1980, a atins un maxim de 29,26 miliarde m³ în 1981 și s-a redus apoi gradual la 27,2 miliarde m³ în 1985 și 22,2 miliarde m³ în 1989²⁶⁷. Preocupările pentru trecerea la producția de energie nucleară au fost discontinue²⁶⁸, astfel încât contractul de preluare a tehnologiei nucleare de la Atomic Energy of Canada Ltd. a fost încheiat abia în martie 1979, lucrările la primul reactor al centralei de la Cernavodă au început abia câțiva ani mai târziu și s-au desfășurat cu discontinuități, în decembrie 1989 fiind realizate abia în proporție de circa 45%²⁶⁹. În aceste condiții, singura alternativă la consumul de țiței a rămas creșterea ponderii consumului de cărbune. Cum însă România dispunea doar de relativ puțin cărbune de bună calitate, s-au depus mari eforturi pentru creșterea producției și valorificării energetice a lignitului, cu efecte păgubitoare asupra mediului și cu o eficiență economică mediocră. Constantin Ionete observa astfel faptul că, în pofida investițiilor considerabile, ponderea cărbunilor în producția de energie electrică a sporit cu numai 5,7%, de la 26,5% în 1980 la 32,2% în 1989, iar nerealizările în raport cu planul au fost foarte mari, contribuind la subutilizarea capacităților instalate și la distorsionarea funcționării economiei românești²⁷⁰.

Dacă substituirea țițeiului cu alte resurse energetice a avut doar un impact limitat, o altă soluție ar fi fost **eficientizarea/reducerea consumurilor energetice**. Cuvântările lui Nicolae Ceaușescu și documentele de partid din anii '80 au pus mare accent pe economisirea energiei. Cu toate acestea, rezultatele au fost mediocre. Cea mai mare parte a consumurilor energetice se datora industriei. Or, **în industrie consumurile au continuat să crească**, atât în termeni absoluți (de la puțin sub 43,7 miliarde kWh în 1980 la peste 49,3 miliarde kWh în 1985 și aproape 55,6 miliarde kWh în 1989), cât și în termeni relativi (de la 64,3% din totalul consumurilor în 1980 la 66,4% în 1989)²⁷¹. În cadrul industriei, ramurile care consumau cele mai mari cantități au fost industria chimică și metalurgia, care împreună au realizat peste jumătate din consumurile energetice²⁷². Or, exact aceste ramuri, împreună cu

266. Ionete 1993 : 81.

267. AS 1990 : 472-473.

268. Gheorghe Gaston Marin evocă faptul că negocierile pentru construirea unei centrale atomoelectrice în cooperare cu Statele Unite fuseseră începute de el încă din 1963 și că regimul – acuzațiile sale se îndreaptă mai ales împotriva lui Ion Gheorghe Maurer – le-a abandonat, preferând să dezvolte producția prin centrale termoelectrice, ceea ce a contribuit la criza energetică din anii '70-'80 (Marin 2000 : 230-231) ; o critică a acestui punct de vedere – pe care îl califică drept „o răfuială tardivă cu Nicolae Ceaușescu” de pe poziția unui „dejism ireductibil” – la Cioroianu 2005 : 376-378.

269. <http://www.cne.ro/m.aspx?id=36&it=2> (accesat la 15.01.2010).

270. Ionete 1993 : 81-82.

271. AS 1990 : 500-501. Vezi și comentariile din Constantinescu 2000 : 144-145 (capitol de Ionel Desmireanu).

272. În 1985 industria chimică „devora” 28,2% din consumurile energetice totale ale României, iar în 1989 ponderea sa crescuse la 29,6% ; metalurgia feroasă și neferoasă i se alătura cu 21,8% în 1985 și 23,4% în 1989 (Ionete 1993 : 78 ; AS 1990 : 499). Consumuri semnificative mai aveau producția de combustibili (15,3% din total în 1989), construcțiile de mașini (8,7% în 1989), producția materialelor de construcții (5% în 1989) și producția de energie electrică și termică (4,2% în 1989), în timp ce restul ramurilor industriale aveau ponderi inferioare în consumul total de resurse energetice.

construcțiile de mașini și cu industria energetică au beneficiat în anii '80 de cea mai mare parte a investițiilor și și-au mărit ponderea atât în producția industrială totală, cât și în consumurile energetice ale țării. Dacă mai avem în vedere faptul că consumurile specifice din industria românească le-au depășit cu mult pe cele din țările dezvoltate și că renunțarea fără discernământ la multe importuri a fost deseori o sursă de consumuri suplimentare și de ineficiență, atunci putem conchide, ca și Constantin Ionete, că investițiile în ramurile energointensive au agravat criza energetică din România anilor '80 și au antrenat dezechilibre în lanț în toată economia românească²⁷³. Cum consumurile energetice din industrie, ce reprezentau aproape două treimi din total, nu scădeau, singura șansă pentru a reduce consumurile totale era aceea de a realiza economii la celelalte componente ale acestor consumuri. Consumurile proprii ale centralelor electrice, consumurile din agricultură și silvicultură, cele din transporturi și telecomunicații și cele din gospodărirea comunală au crescut și ele atât în termeni absoluți, cât și în termeni relativi, iar cele din construcții și pierderile din rețelele electrice de transport și de distribuție au crescut în termeni absoluți, scăzând însă cu câte 0,4% în termeni relativi, astfel încât **singurele domenii în care s-au realizat economii de ansamblu au fost consumul casnic și iluminatul public**; ponderea acestora în consumul total era însă mică (7,2% din total în 1980 pentru consumurile casnice și numai 5,1% din total în 1989; iluminatul public era 0,3% în 1980 și 0,1% în 1989)²⁷⁴, ceea ce însemna că impactul macroeconomic al acestor economii – deseori absurde și dureroase pentru populație – era foarte redus.

Eșecul tentativelor de reducere a consumurilor energetice și persistența în opțiunea pentru folosirea masivă a capacităților existente în industria chimică și în metalurgie au contribuit la **prelungirea și agravarea crizei energetice** și a presiunii acesteia asupra balanței de plăți și asupra tuturor echilibrelor externe ale economiei românești din anii '80. Această situație a fost agravată nu atât prin importul de resurse energetice și chiar de energie electrică²⁷⁵, cât mai ales prin faptul că România a profitat doar puțin și de reducerea prețurilor mondiale din anii 1985-1988²⁷⁶.

Pe un plan mai larg, „șocurile petroliere” din anii 1973-1974 și 1979-1981 au marcat trecerea omenirii din epoca energiei ieftine în cea a energiei scumpe. Țările occidentale au

273. Ionete 1993 : 77-78.

274. AS 1990 : 500-501. În termeni absoluți, consumurile casnice au scăzut de la 4,889 miliarde kWh în 1980 la 4,296 miliarde kWh în 1989, iar iluminatul public de la 0,176 miliarde kWh în 1980 la 0,057 miliarde kWh în 1987, crescând apoi ușor până la 0,084 miliarde kWh în 1989.

275. Dacă până în anii '70 România socialistă a fost un exportator net de energie electrică, în 1980 balanța a fost negativă (49 milioane kWh exportați față de importuri de 472 de milioane kWh), iar apoi importurile au crescut la aproape 3,3 miliarde kWh în 1985 și la peste 7,8 miliarde kWh în 1989, în timp ce exporturile au încetat cu totul (AS 1990 : 500-501). De menționat că pe ansamblul balanței energetice, în 1989 România importa 36,5% din totalul resurselor energetice folosite (AS 1990 : 498).

276. Aici se cuvine observat faptul că orientarea spre asigurarea unei părți mai mari a importurilor de țiței din Uniunea Sovietică nu a condus spre o ușurare semnificativă a poverii reprezentate de factura energetică, deoarece sovieticii au solicitat ca două treimi din costul țițeiului să fie plătit în valută convertibilă, deși România acumulase excedente de ruble transferabile; nu în cele din urmă, practica sovietică de a factura petrolul pe baza mediei prețurilor mondiale din anii anteriori s-a întors împotriva României odată cu reducerea prețurilor mondiale din anii 1985-1986, ceea ce explică și nemulțumirile exprimate de oficialii români la sesiunea CAER din noiembrie 1986 de la București (Zieba 1987 : 71-72). Am menționat anterior faptul că în anii 1985-1989 România a continuat să plătească în medie aproape două miliarde de dolari anual pentru importurile de țiței (Ionete 1993 : 84).

răspuns la sfidare prin reducerea consumurilor energetice și prin creșterea ponderii serviciilor în dauna industriei. România și-a accentuat profilul industrial, iar în cadrul industriei a pus accentul pe ramurile cele mai energointensive. Ca atare, șocurile petroliere au reprezentat un stimul care, după două decenii în care România cunoscuse o anumită recuperare a decalajelor care o separau de țările dezvoltate, a indus o **dezvoltare divergentă a României în raport cu economiile dezvoltate**. Această divergență nu a fost însă cauzată numai de șocurile petroliere, ci mai ales de răspunsurile inadecvate la aceste șocuri, precum și la alte constrângeri care s-au exercitat asupra României în anii '70-'80.

IV.2.4.3.2. Rolul personal al lui Ceaușescu

În mod clar, scăderea de viteză a economiei a lovit în anii '80 nu numai România, ci ansamblul statelor socialiste din Europa (vezi și subcapitolul IV.2.4.1). Totuși, pentru a înțelege distribuția responsabilităților concrete în cazul României, este util să comparăm performanța diferitelor state socialiste.

Tabelul IV.43. *Evoluția PIB/locuitor în statele socialiste europene (1980-1989) (indici, 1980 = 100)*

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Albania	100	100,6	101,1	101,7	102,3	102,8	103,5	104,1	104,8	105,5
Bulgaria	100	102,3	105,4	103,2	106,4	103,0	105,6	105,6	104,8	102,8
Cehoslovacia	100	99,1	100,8	102,1	104,2	104,8	106,6	106,9	109,1	109,8
Iugoslavia	100	101,2	101,4	101,8	103,9	104,3	108,2	106,6	104,8	103,0
Polonia	100	93,8	92,1	95,8	98,4	98,6	101,0	99,0	100,9	99,0
România	100	98,8	98,5	97,4	101,0	100,6	101,9	99,4	98,8	95,3
Ungaria	100	100,7	104,4	103,5	106,4	104,0	106,2	108,1	111,5	109,5
URSS	100	100,1	101,7	104,0	104,3	104,3	107,6	108,0	109,4	110,5

Sursa : Maddison 2003 : 101.

Dincolo de variațiile de la un an la altul, două observații se impun. Creșterile economice medii la nivelul deceniului nu au depășit pentru nici unul dintre state 1 %, ceea ce reprezintă o încetinire semnificativă atât în raport cu deceniile anterioare, cât și în raport cu ratele de creștere din alte părți ale lumii în anii '80. Pe lângă încetinirea de ansamblu a creșterii economice în țările socialiste europene, se cuvine să observăm faptul că **la nivelul întregii decade doar două dintre aceste state au cunoscut o creștere economică negativă : Polonia și România**. În cazul Poloniei, o mare parte din această involuție a fost determinată de căderea economică severă din anii 1979-1982, legată în mare măsură (dar nu numai) de declanșarea mișcării Solidaritatea. Comparativ cu Polonia, România a cunoscut mai puține conflicte socio-politice deschise, care să genereze fenomene de dezorganizare a activităților economice. Cu toate acestea, pe ansamblul deceniului performanța economică a României a fost sensibil mai proastă și decât cea a Poloniei, pentru a nu mai vorbi de celelalte țări socialiste. Rămâne de stabilit dacă această performanță negativă a fost efectul unor cauze obiective, sau „meritul” a aparținut conducerii politice din acea vreme.

Studiile de caz din subcapitolele anterioare au evidențiat deja faptul că politicile economice din România anilor '80 au fost în unele privințe remarcabil de regresive. Silviu Brucan, unul dintre criticii cei mai virulenți ai acestor politici, a lansat chiar **ipoteza că avem de-a face cu o veritabilă „strategie a subdezvoltării”** :

În concluzie, trebuie să spun că toate aspectele menționate mai sus, dacă sunt puse laolaltă, conturează o întreagă concepție cu logica ei. Cum spunea Polonius, în celebra

replică din Hamlet : *There is method in his madness* („există o metodă în nebunia lui”). Întoarcerea spatelui față de revoluția computerelor și informaticii, desființarea Institutului de Matematică și decimarea Institutului de Informatică, închiderea canalelor de pătrundere în România a revoluției științifico-tehnice, scăderea continuă a numărului studenților, îndreptarea tinerilor spre școli profesionale și tehnice, ca și represiunea în artă, pe fundalul industriilor cu mare consum de materii prime și energie, bazate pe muncă ieftină, nu erau altceva decât componente perfect integrate într-o strategie a subdezvoltării, menită a opri cursul istoric al României la punctul unde Ceaușeștii se puteau menține la putere²⁷⁷.

Sub conducerea scelerată a lui Ceaușescu, România întorcea spatele revoluției computerelor și informaticii (nici măcar planurile pentru anii 2000 și 2010 nu prevedeau investiții în acest direcție) și construia în schimb uzine cu mare consum de energie și materii prime și numeroase brațe de muncă. Treptat, economia României era mutată din Europa în Lumea a Treia²⁷⁸.

Alți autori nu merg atât de departe în susținerea caracterului deliberat de „strategie a subdezvoltării” pentru politica lui Ceaușescu. Politicos, David Turnock vorbește despre „un nivel general scăzut de conștientizare a conexiunilor dintre economia domestică și cea internațională”²⁷⁹, iar Vladimir Tismăneanu evocă faptul că Ceaușescu „concepă dezvoltarea societății în termeni militari, cu fronturi, campanii, flancuri, avangardă și ariergardă”²⁸⁰. Nu în cele din urmă, Vladimir Pasti sintetizează problema astfel :

Evoluțiile internaționale [...] făceau ca, spre sfârșitul anilor '70, România să poată alege, fără riscuri interne și internaționale suplimentare, între o restructurare economică de proporții și un efort național destinat susținerii sistemului industrial-social al primei revoluții industriale. A ales cea de-a doua cale, amânând restructurarea ramurilor industriale tradiționale – de la minerit la siderurgie și construcția de mașini-unelte – și reducând investițiile și resursele alocate noilor industrii electronice și informatică²⁸¹.

De remarcat faptul că Vladimir Pasti refuză să considere că responsabilitatea pentru această alegere îi revine doar lui Ceaușescu, argumentând că ea exprimă de fapt interesele unor grupuri mult mai largi din conducerea României comuniste²⁸². Dincolo de aceste discuții, până la urmă **problema intențiilor lui Ceaușescu este subsidiară în raport cu impactul concret al politicilor sale**. Înainte de a începe să evaluăm acest impact, vom observa faptul că memoria românilor cu privire la dimensiunea economică a regimului Ceaușescu este împărțită. Majoritatea celor care au trăit acele vremuri evocă în termeni pozitivi prima parte a acestui regim, cam până spre sfârșitul anilor '70 și limitează aprecierile negative la ultimul deceniu al regimului. În realitate însă, evoluțiile pozitive din

277. Brucan 1990a : 47.

278. Brucan 1990a : 38.

279. Turnock 1986 : 272.

280. Tismăneanu 2005 : 251.

281. Pasti 2006 : 233.

282. „Aceste alegeri sunt puse pe seama lui Ceaușescu personal, eventual a soției sale, dar în realitate avem de-a face cu o confruntare pentru resurse între două elite, cea a industriei tradiționale și cea a industriei noilor tehnologii informatice, confruntare în care Partidul Comunist Român a avut doar rol de mediator” (Pasti 2006 : 233, n. 1). Credem totuși că această apreciere eludează măsura în care activul de partid și Ceaușescu personal se identificau cu vechile modele industriale și erau incapabili să perceapă corect valoarea noilor tehnologii.

anii '60 și din prima parte a anilor '70 datorează relativ puțin aportului personal al lui Nicolae Ceaușescu, deoarece acesta a considerat că din motive tactice este mai bine să lase esențialul gestiunii economiei pe seama guvernului condus de Ion Gheorghe Maurer. Abia după 1971-1972, Nicolae Ceaușescu a preluat controlul deplin asupra aparatului guvernamental și a început să-și impună propria viziune asupra dezvoltării economice. El a avut un rol notabil în accelerarea unora dintre componentele creșterii economice în anii '70 prin politicile de investiții și prin contractarea de credite externe, ca și în ceea ce privește blocarea creșterii la începutul anilor '80.

Lista deciziilor economice aberante adoptate de Nicolae Ceaușescu este lungă. Unele dintre acestea au fost deja evocate în subcapitolele anterioare, altele pot fi găsite cu ușurință în lucrările speciale care s-au ocupat cu istoria României în anii '80²⁸³. Unele au privit doar aspecte punctuale, cu un limitat impact macroeconomic, altele au afectat întreaga economie și societate românească. Dintre acestea din urmă, amintim, desigur fără pretenția exhaustivității :

- concentrarea majorității copleșitoare a investițiilor în industrie în raport cu celelalte domenii economico-sociale²⁸⁴, iar în cadrul industriei în ramurile mari consumatoare de energie și de resurse umane și materiale²⁸⁵; consecința inevitabilă a acestei concentrări a fost neglijarea relativă a agriculturii, a industriilor producătoare de bunuri de consum și a serviciilor;
- decizia de a rambursa forțat datoria externă prin comprimarea mecanică a importurilor, inclusiv a importurilor de completare necesare funcționării normale a proceselor economice și prin forțarea exporturilor, inclusiv în cazul produselor necesare economiei²⁸⁶ și consumului populației;
- adoptarea unui model de dezvoltare autarhic, care urmărea să reducă dependența economică și politică față de exterior, cu prețul sacrificării avantajelor care ar fi decurs dintr-o mai adâncită integrare în diviziunea internațională a muncii și în pofida faptului că România nu dispunea de resursele necesare pentru un asemenea tip de dezvoltare;
- încurajarea distorsionării sistemului informațional din economie, atât prin menținerea rigidă a unor prețuri nerealiste, aflate într-o contradicție tot mai mare cu realitățile economice, cât și prin tolerarea/stimularea raportărilor triumfaliste, false²⁸⁷;

283. Vezi, de exemplu, Câmpeanu 2002b sau LXXX 2003.

284. În timp ce în majoritatea țărilor socialiste europene după 1973 ponderea investițiilor în industrie se menține cvasiconstantă sau chiar scade ușor, în România, unde ea era oricum mai mare decât în țările frățești, ea a crescut de la 47,9% din total în anii 1965-1973 la 49,3% în anii 1973-1983 (Kornai 1992 : 175); în țările capitaliste europene ponderea investițiilor în industrie era oricum mai mică decât în România, variind între circa 16% în Danemarca și 32% în Marea Britanie.

285. Ionete 1993 : 33-51, 73-86. De remarcat faptul că, potrivit mărturiei lui Emilian Dobrescu, în 1982 acesta a propus în calitate de președinte al Comitetului de Stat al Planificării o restructurare a industriei prin reducerea indicatorilor pentru industria metalurgică, producția de mașini-unelte și petrochimie, dar Ceaușescu a impus cifre de plan ridicate, nerealiste, care au suprasolicitat extensiv balanțele energetice și au amplificat dezechilibrele din economie (Dobrescu, Postolache 1990 : 32-36).

286. De exemplu, peste jumătate din producția națională de îngrășăminte chimice era exportată pentru rambursarea datoriilor externe, deși România se afla pe penultimul loc în Europa în ceea ce privește folosirea îngrășămintelor în agricultură, iar acest fapt avea un impact negativ asupra productivității muncii și asupra nivelului producției agricole totale (Grigorescu 1993 : 74, 87-89 – capitole de Grigore Vâlceanu).

287. Ionete 1993 : 16-24.

- irosirea resurselor pentru realizarea unor proiecte megalomane, fără relevanță economică (de exemplu, Casa Poporului) sau cu eficacitate economică îndoielnică (Transfăgărășanul ; Canalul Dunăre – Marea Neagră)²⁸⁸.

Responsabilitatea personală a lui Nicolae Ceaușescu nu se reduce însă la suma efectelor defavorabile ale tuturor erorilor sale de politică economică. Mai trebuie să adăugăm opțiunile sale regresive în plan social – politica de privilegiere a muncitorimii de origine țărănească în raport cu grupurile socio-profesionale direct legate de progresul tehnico-științific, oprimarea femeilor în contextul politicii sale demografice de forțare a ratei natalității, politica îndreptată împotriva minorităților naționale, încercările de a bloca influența modelelor culturale occidentale etc. – și mai ales **responsabilitatea sa directă în reducerea nivelului de competență al factorilor de conducere din economie și societate**²⁸⁹. Opțiunea sa în această direcție, deși neexprimată oficial în această formă (dimpotrivă, documentele oficiale vorbeau mereu de ridicarea nivelurilor de competență), a fost neîndoielnică. Ea a fost exprimată fără putință de tăgadă în expunerea la consfătuirea cu activul de partid din ideologie din 9 iulie 1971, când Ceaușescu a (re)afirmat necesitatea întăririi controlului politico-ideologic al partidului asupra tuturor aspectelor vieții economico-sociale.

...și-a făcut loc o anumită concepție, și anume că, dacă posezi anumite cunoștințe tehnico-profesionale, te preocupi de soluționarea acestor probleme, aceasta este suficient pentru a fi conducător. Nu, tovarăși, numai aceasta nu este suficient! Oricât de bun specialist ar fi cineva – și noi avem nevoie de specialiști și trebuie să insistăm pentru ridicarea cunoștințelor de specialitate –, nu va putea fi conducător de partid și de stat acela care nu se preocupă de ridicarea nivelului său ideologic-politic. El poate fi un bun specialist, poate fi un bun funcționar, dar nu un conducător politic. Or, noi avem nevoie de conducători politici, cu o temeinică pregătire marxist-leninistă, ideologică, teoretică [...] deoarece fiecare membru de partid, la locul său de muncă, trebuie să fie un activist, un luptător pentru înfăptuirea liniei politice generale a partidului nostru”²⁹⁰.

Era o opțiune categorică pentru primatul activiștilor de partid în raport cu specialiștii (tehnocrații)²⁹¹. Dincolo de dimensiunea tactică – Nicolae Ceaușescu tocmai declanșase ultima fază a cuceririi monopolului puterii, care viza instaurarea controlului său direct asupra aparatului guvernamental aflat până atunci sub coordonarea lui Ion Gheorghe Maurer –, această opțiune era coerentă cu preferințele statornice ale lui Ceaușescu, el însuși un exponent clasic al activistului care, indiferent cât de precare îi erau cunoștințele și nivelul de cultură generală, se considera perfect capabil să conducă orice domeniu al societății. Impunerea unui **stil ultravoluntarist de conducere a economiei și societății** este plastic sintetizată de Silviu Brucan :

Nicolae Ceaușescu era convins că este un geniu economic. Ideile cele mai trăsnete care îi treceau prin cap erau imediat puse în aplicare și nimeni nu îndrăznește să spună că

288. De remarcat argumentația lui Vladimir Pasti, potrivit căruia Canalul Dunăre – Marea Neagră și construirea Casei Poporului „făceau parte dintr-un șir de investiții de mari dimensiuni în infrastructură al căror principal rost era să asigure un deșeu pe piața internă al produselor industriei socialiste. Industria socialistă putea produce, în deceniul al nouălea, materii prime, materiale, utilaje și echipamente a căror piață de desfacere devenise extrem de restrânsă în interior și aproape inexistentă în exterior” (Pasti 2006 : 228-229).

289. Fischer 1989 : 215-217.

290. Ceaușescu 1972 : 6, 214-215.

291. Crowther 1988 : 82-86. Botez 1992 : 40-43 ; Pasti 1995 : 64-70.

„împăratul e gol” [...] Fiecare vizită într-un județ se lăsa cu schimbări în plan economic, în ce privește investițiile, forța de muncă și resursele. La Planificare, funcționarii trăiau zile de spaimă ori de câte ori era anunțată o asemenea vizită²⁹².

În mod evident, acest stil de conducere a economiei genera numeroase inconsecvențe și decizii eronate și era cu totul inadecvat în raport cu complexitățile conducerii economiei într-o lume care pășea treptat pe calea dezvoltării postindustriale. Rămâne însă de discutat în ce măsură acest stil a fost determinat de opțiunea personală a lui Nicolae Ceaușescu (și/sau de aderarea acestuia la modelele reprezentate de Mao și de Kim Ir Sen), de slugărnicia celor din jur, sau de structurile profunde ale regimurilor comuniste în general²⁹³.

IV.2.4.3.3. Constrângerile sistemului politic și economic socialist

Faptul că Ceaușescu a contribuit atât la intrarea în criză a României în anii '80, cât și la agravarea extremă a acestei crize, este mai presus de orice îndoială. Inadecvarea stilului său de conducere la caracteristicile lumii postindustriale, bazate într-o măsură tot mai mare pe informație, este de asemenea evidentă. Totuși, ar fi prea simplu dacă am considera că eșecul economic al României socialiste a fost cauzat numai de paranoia și politica retrogradă a unui singur individ, fie el și dictator²⁹⁴. De aceea, în acest subcapitol ne propunem să examinăm **responsabilitățile mai largi ale sistemului politic și economic socialist**.

Un prim aspect care trebuie avut în vedere este faptul că Ceaușescu nu a ajuns în poziția de a conduce dictatorial întreaga societate românească doar prin meritele sale individuale, ci ca exponent al unui anumit sistem politic care l-a propulsat la putere și care apoi a făcut ca puterea sa să nu mai poată fi controlată. **Poziția de autoritate absolută a principalului lider al partidului nu a fost accidentală, ci a ținut de natura însăși a regimului comunist**. Potrivit analizei lui Pavel Câmpeanu, implementând o structură socială de tip socialist în societăți având un nivel economic extrem de modest (în terminologia aceleiași autor „forțe de producție precapitaliste”), partidele comuniste au guvernat peste societăți sincretice ale „socialismului prematur”, care nu au putut fi stabilizate decât printr-o organizare de tip stalinist²⁹⁵. „Aceasta deoarece, în orice sistem arbitrar de comandă, este esențială existența unei autorități a cărei putere – militară, represivă, ideologică – să îi permită să se plaseze deasupra regulilor. Inconsecvența regulilor (deci a legilor) este o condiție inerentă sistemelor arbitrare”²⁹⁶.

292. Brucan 1992 : 149-150.

293. Pavel Câmpeanu afirmă cu valoare de generalizare : „Sistemul de comandă se legitimează inevitabil prin încrederea pe care o inspiră dictatorul. Forma luată de această încredere – tot atât de pură pe cât de rudimentară – este atributul infailibilității. Conducătorul charismatic este un imperativ economic. Conducătorul charismatic este alternativa pe care socialismul prematur o opune pieței” (Câmpeanu 2002a : 134).

294. David Kideckel argumentează : „După revoluția din 1989, este ușor să critici socialismul românesc ca produs al unui megaloman și al rudelor sale avare. Deși practica socialistă varia de la o regiune la alta și în timp, principiul acumulării, ierarhia, planificarea centralizată, diviziunea muncii și naționalismul virulent au fost evident susținute atât de către elite, cât și de către mase” (Kideckel 2006 : 73); desigur, același autor recunoaște că numai o parte dintre beneficiarii regimului l-au apărat până la capăt. O argumentație încă mai amplă asupra faptului că, până în anii 1970, comunismul a oferit avantaje unui număr mai mare de oameni decât a persecutat/reprimat, la Barbu 1999 : 83-89.

295. Câmpeanu 2002a : 41-46.

296. Câmpeanu 2002a : 133.

Consecința a fost aceea că regimul comunist, „a cărui ideologie teoretizată afirmă prioritatea absolută a economiei asupra politicului, a realizat în practică o relație cu totul inversă, și anume dominația absolută a politicului asupra economiei în general și asupra capitalului de stat în particular”²⁹⁷. Politologul François Bafuil argumentează în aceeași direcție, evidențiind implicațiile „demodernizatoare” ale faptului că partidul ca entitate se plasa deasupra oricăror instituții, instanțe și criterii de evaluare :

Eșecul radical al comunismului a fost legat de confuzia pe care a imprimat-o ordinilor politice, economice sau sociale, din cauza supremației unui actor asupra tuturor organizațiilor și în toate câmpurile de acțiune : Partidul Comunist. Deoarece acesta din urmă a fost poziționat ca instanță superioară pe care nici o instituție nu putea pretinde s-o controleze, el și-a bazat autoritatea pe confuzia finalităților. [...] Pe scurt, privând de autonomie fiecare câmp de acțiune, el a introdus o heteronomie care a condus la o despecializare generalizată. Aceasta a generat dezangajarea individuală și, finalmente, pierderea reperelor colective. [...] Deoarece el a pervertit raționalitatea actorilor în expresia sa cea mai radicală, aceea a urmării unei finalități și a combinării mijloacelor pertinente pentru a o atinge, comunismul era fundamental irațional²⁹⁸.

Dincolo de această iraționalitate, încă și mai grav este faptul că **atributele de omnisciență și infailibilitate însușite de partid au fost monopolizate de persoana conducătorilor săi**. Pavel Câmpeanu explică tranșant :

Criticii stalinismului la nivelul „cultului personalității” nu fac decât să perpetueze confuzia dintre necesitatea obiectivă a acestei funcții și agenții istorici care îndeplinesc funcția într-un moment sau altul. [...] Funcția infailibilității se menține indiferent de persoanele efemere ce o îndeplinesc, despre care, de obicei, se descoperă *a posteriori* că nu ar fi fost apte să îndeplinească respectiva funcție. Nu conducătorii providențiali sunt cei care produc funcția infailibilității, ci ea produce mulțimea de conducători providențiali. Adevăratul mesaj transmis de conducătorul providențial este cel al unei societăți dominate de providență ; cu alte cuvinte, de cea mai tiranică formă a necesității ; întâmplarea, care este rezultatul natural al eșecului în materie de teorie. Conducătorul providențial este negația instituționalizată a teoriei, chiar dacă el pretinde că ar fi unica sa întrupare. Dar tot ce poate face teoria este să fie adecvată. În momentul când e proclamată infailibilă, ea este deja moartă, degenerând în mitologie²⁹⁹.

În această linie de argumentare, infailibilitatea principială a conducătorilor de partid și de stat este intrinsecă naturii sistemului. Consecințele au fost multiple. În plan economic, ele s-au tradus printr-un **voluntarism accentuat** al politicilor implementate. Argumentând faptul că liderul charismatic „este alternativa pe care socialismul prematur o opune pieței”³⁰⁰, Pavel Câmpeanu conchide că sistemul de putere a devenit în regimurile socialiste autonom în raport cu performanțele sale economice și cu gradul de satisfacție al cetățenilor :

Înlăturând profitul, socialismul a distrus mecanismul economic care, în capitalism, măsoară în termeni economici gradul în care managementul s-a adaptat la condițiile existente. Eliminând acest etalon, managementul socialist și-a oferit un foarte neobișnuit

297. Pasti 2006 : 246.

298. Bafuil 2006 : 35-37.

299. Câmpeanu 2002a : 54-55.

300. Câmpeanu 2002a : 134.

privilegiu : acela de a rămâne indiferent față de propriile rezultate. Acest management insensibil economic servește drept bază pentru generalizata absență a controlului asupra deciziilor.

Fenomenul astfel revelat este cel al unei interacțiuni fără precedent între decizii și rezultate în sfera economică. Legea supremă a capitalismului menține această relație în limitele imediatului. Acolo, adaptarea la efectele acțiunilor precedente este un proces pe termen scurt. Superioritatea socialismului constă în răbdarea sa. El își poate permite aparenta extravaganță de a ignora efectele imediate ale deciziilor sale economice, în favoarea unei strategii generale. Așa ceva este posibil datorită unei autonomii limitate față de costurile de producție, prețul de cost etc., bazată tocmai pe o separare specifică între proprietate și management. Această indiferență față de feedback depășește limitele economicului și devine o caracteristică a sistemului politic³⁰¹.

Aceste formulări generale pot fi reduse la o expresie simplă : **sistemul socialist nu conținea modalități instituționalizate de corecție în cazul unor politici greșite**. Cu alte cuvinte, atunci când politicile economice ale lui Nicolae Ceaușescu s-au dovedit profund greșite, disfuncționale pentru ansamblul societății românești și afectând grav nivelul de trai al majorității populației, sistemul nu a îngăduit convertirea nemulțumirii populare într-o schimbare a liderului și/sau a politicilor promovate de acesta. Pentru aceasta a fost nevoie de o revoluție, respectiv de negarea și răsturnarea întregii ordini legale exprimate de sistem³⁰².

Sistemul socialist s-a constituit pe baza experiențelor istorice acumulate în prima jumătate a secolului XX și a avut drept principal obiectiv edificarea unei societăți industrializate în țări aflate de obicei la un nivel precar de dezvoltare în momentul instaurării regimurilor politice comuniste. După cum evidențiază János Kornai³⁰³, sistemul clasic al socialismului conturat în timpul lui Stalin și implementat ca model în majoritatea țărilor socialiste europene a fost represiv și inefficient, adică a obținut rezultate în dezvoltarea economică numai cu prețul unui mare consum de resurse. El s-a bazat pe controlul birocratic al activităților economice și a privilegiat producția de dragul producției și al realizării obiectivelor de plan, fără prea multe preocupări pentru cerere și consum ; în consecință, fenomenele de penurie au fost endemice, conexiunea cu alte sisteme economice a fost mereu problematică, iar obsesia pentru producția materială a generat serioase dificultăți conceptuale de adaptare la o economie în care creștea ponderea serviciilor. Dincolo de aceste multiple

301. Câmpeanu 2002a : 123-124.

302. Caracterul extrem al revoluției din România din decembrie 1989, contrastând cu transferurile de putere mult mai pașnice din celelalte țări socialiste, ar putea să conducă la ideea că blocajul mecanismelor de corecție a fost un fenomen particular specific României și nu regimurilor comuniste în ansamblul lor. În realitate, nici unul dintre regimurile comuniste nu prevedea forme de transfer al puterii, nici în interiorul sistemului și cu atât mai puțin față de alte forțe politice. Ceea ce a deosebit România de majoritatea celorlalte țări socialiste europene a fost factorul sovietic, respectiv faptul că în aceste țări autoritatea liderului național al partidului era contrabalansată de influența Moscovei, care putea avea de cele mai multe ori ultimul cuvânt. Altfel spus, faptul că Mihail Gorbaciov a decis că trebuie evitate represiviunile sângeroase a determinat limitele rezistenței regimurilor comuniste din țări precum RDG sau Cehoslovacia, în timp ce în România nimeni nu a putut opune un veto ordinului dat de Nicolae Ceaușescu de a se trage în demonstrații.

303. Kornai 1992 : xxiv-379.

disfuncționalități, sistemul clasic al socialismului avea un grad ridicat de coerență internă, iar tentativele de a-l reforma au eșuat sistematic³⁰⁴.

Catalogul disfuncțiilor economice ale sistemului socialist este lung. Referindu-se la încetinirea creșterii economice în țările socialiste est-europene în anii '80, Endre Antal afirmă că aceasta s-a datorat disfuncțiilor sistemului economiei planificate, erorilor de politică economică, insuficienței și respectiv ineficienței folosirii resurselor energetice, materiilor prime și diverselor materiale de reproducere, reducerii productivității a muncii și a capitalului, mult prea lentului progres tehnic și de aici derivatului enorm decalaj tehnologic în raport cu țările industrializate occidentale, stagnării producției agricole, mai ales în Uniunea Sovietică, dar și în alte țări ale CAER, producerii unor mărfuri puțin competitive pentru export, incapacității de a gestiona convenabil balanțele lor de plăți externe și altor cauze³⁰⁵. Într-o analiză redactată anterior intrării sistemului în criza sa finală, Pavel Câmpeanu avertiza și el asupra faptului că dezechilibrele dintre ramurile economiei și alocarea arbitrară a resurselor erau intrinsece sistemului, fiind derivate din caracterul sincretic al relațiilor de producție, care erau simultan socialiste (prin înlăturarea proprietății private asupra mijloacelor de producție), capitaliste (prin menținerea constrângerii economice a vânzării forței de muncă și imposibilitatea controlării utilizării plusvalorii de către producători) și precapitaliste (prin nenegociabilitatea condițiilor de muncă și organizarea coercitivă a muncii), și conchide: „Principala consecință economică a asocierii dintre organizarea coercitivă a muncii și subconsum este subproductivitatea cronică”³⁰⁶.

Există un consens asupra faptului că **performanța economică a sistemului socialist s-a deteriorat odată cu trecerea timpului**. Într-o sinteză recentă, Ronald Findlay și Kevin O'Rourke apreciază că „în cazul economiilor fostului CAER, creșterea și declinul lor au reflectat succesul inițial al strategiilor de creștere bazate pe acumularea de capital și pe industrializare, urmate de inevitabilele consecințe ale diminuării rentabilității capitalului, așa cum se arată în modelul Solow de creștere economică, de incapacitatea de a inova și de risipa asociată cu comunismul și cu Războiul Rece”³⁰⁷. Fără a insista asupra măsurii în care sistemul socialist s-a dovedit capabil să producă o relativă recuperare a subdezvoltării relative în primele decenii postbelice³⁰⁸, vom observa faptul că pentru deteriorarea performanței sale economice în anii '70-'80 au fost oferite două tipuri de explicații: instituționaliste și conjuncturaliste.

Reprezentativă pentru **explicațiile de tip instituționalist**, care pun în centrul analizei caracteristicile fundamentale ale sistemului socialist, este argumentația formulată de Mancur Olson. Acesta a pornit de la constatarea că orice dictator dintr-un sistem de tip sovietic este

304. Pe baza unei analize sistematice a tentativelor de reformă, János Kornai conchide că tentativa de a realiza un socialism cu chip uman, integrând parțial elemente ale economiei de piață, „a eșuat până acum [aprilie 1991]. Și se poate adăuga că, dacă predicția derivată din linia de gândire a acestei cărți se dovedește corectă, el nu va reuși nici în viitor” (Kornai 1992 : 574). Desigur, această sentință se referă strict la statele socialiste europene. O discuție referitoare la experiența Chinei din ultimele decenii ar putea conduce la concluzii diferite, dar nu-și are locul în analiza noastră.

305. Antal 1992 : 19-20.

306. Câmpeanu 2002a : 76.

307. Findlay, O'Rourke 2007 : 519.

308. Argumentare susținută și convingătoare în Berend 1996 : 182-221. De menționat și opinia oarecum heterodoxă a lui Branko Milanovic, potrivit căruia per ansamblu comunismul a avut un efect pozitiv asupra creșterii economice (Milanovic 2005 : 47).

dependent de informațiile primite de la nivelurile inferioare, și pentru obținerea acestor informații trebuie să mizeze pe competiția birocratică dintre subordonații din diverse întreprinderi și instituții. Acești subordonați au însă interesul să distorsioneze informațiile către centru astfel încât să poată obține cât mai multe resurse. Aceasta conduce la multiple complicități în cadrul sistemului, iar întreprinderile și nomenclatura devin tot mai mult grupuri de presiune cu interese particulare și mai puțin instrumente servind politicile de ansamblu ale regimului comunist. Fiecare asemenea grup, întreprindere sau chiar ramură economică este prea puțin legat de evoluția productivității de ansamblu a economiei, încât tinde să ignore impactul la nivel macro al acțiunilor sale. În consecință, aceste grupuri se plasează pe poziții radical deosebite față de poziția secretarului general al Partidului Comunist, care teoretic este interesat de evoluția de ansamblu a economiei și societății. Concluzia este categorică: „teoria prezice că performanța economică a societăților stabile de tip sovietic se deteriorează în timp”³⁰⁹.

Alți autori pun accentul pe **explicații de tip conjuncturalist**, care consideră că sistemul socialist era relativ adecvat pentru o dezvoltare industrială inspirată din experiența secolului al XIX-lea și a primei părți a secolului XX și s-a dovedit anacronic în momentul în care economia mondială a pășit pe calea dezvoltării postindustriale. Ivan T. Berend sintetizează astfel această poziție :

Când această nouă epocă s-a conturat în Occident în anii '70, Europa Centrală și Răsăriteană nu era pregătită și a fost incapabilă să urmeze șaseastă direcție de dezvoltare. Modelul rigid de modernizare, deși eficient în industrializarea unor țări agricole înapoiate și în recuperarea rămănerilor în urmă, și cu rate impresionante de creștere pe o bază tehnologică de la cumpăna secolelor [XIX-XX], a fost complet nepregătit pentru o reorientare tehnologică. Regiunea a rămas grav în urmă în termenii noilor tehnologii.

[...] În consecință, Europa Centrală și Răsăriteană nu a putut să reinnoiască [nici] bazele tehnologice ale vechilor ramuri industriale.

[...] Țările regiunii au continuat deci să mărșăluiească, deși gradual și într-un ritm tot mai lent, tot pe vechea lor cale de industrializare, dezvoltând o economie care devenise deja depășită.

Ramuri și sectoare de export noi, moderne și competitive, bazate pe industrii cu nivel ridicat de tehnicitate, nu au apărut, iar țările din regiune nu puteau concura pe piața mondială unde ele vindeau hrană, materii prime și produse industriale nesofisticate.

De aceea, realizările lor majore în modernizarea economică au fostacompaniate și apoi contrabalansate de un nou fel de înapoiere tehnologică și economică³¹⁰.

Incapacitatea adaptării la exigențele dezvoltării postindustriale a avut cauze multiple. Una dintre ele este indubitabil fixația regimului pe dezvoltarea producției industriilor tradiționale în dauna serviciilor și infrastructurii³¹¹. Alta este propensiunea spre inerție a sistemului³¹² și dificultatea sa în asigurarea unui cadru stimulativ pentru inovațiile tehnologice și economice, care ar fi necesitat și o mult mai liberă și rapidă circulație a informațiilor. Pe un plan mai concret, se cuvine să menționăm rezistența structurilor existente față de tentativele de introducere a noilor tehnologii și forme de organizare economică, precum și faptul că

309. Crafts, Toniolo 1996 : 77 (capitol de Mancur Olson).

310. Berend 1996 : 197-198.

311. Berend 1996 : 198.

312. Câmpeanu 2002a : 46.

sistemul în ansamblul său s-a dovedit capabil să respingă grefele reformatoare³¹³. Potrivit lui Silviu Brucan³¹⁴, această rezistență nu a fost însă conjuncturală, ci a ținut chiar de **natura socială a sistemului socialist**. Deoarece proletariatul industrial tradițional era puțin numeros în momentul instaurării regimurilor comuniste, partidele comuniste s-au bazat din punct de vedere social, mai ales pe muncitorii industriali de origine țărănească, cărora le-au asigurat mobilitatea socială ascendentă prin procesele de industrializare și urbanizare. Acești muncitori, de cele mai multe ori slab calificați și mediocri în ceea ce privește productivitatea și receptivitatea la înnoirile tehnologice, erau în schimb relativ docili în raport cu conducerea politică și nu prezentau un risc prea mare de a intra sub influența vechilor elite urbane, marginalizate de puterea comunistă. Alianța dintre aparatul de partid și această categorie socială a fost reflectată de locul central al muncitorilor în ideologia comunistă, ca și de politicile sociale și salariale ale acestor regimuri. În momentul în care revoluția științifico-tehnică și dezvoltarea noilor tehnologii implicau scăderea numărului, statutului social și prestigiului muncitorilor manuali, concomitent cu creșterea numărului, statutului și rolului intelectualilor și a categoriilor socioprofesionale legate de aplicarea acestor noi tehnologii, conducerea de partid a refuzat de fapt să ia măsuri pentru favorizarea schimbării și a încercat să conserve structurile deja existente. Cunoscută sub forma „stagnării” din timpul lui Brejnev în Uniunea Sovietică, această politică a fost aplicată și în celelalte state socialiste, inclusiv în România, unde ea a căpătat, potrivit analizei lui Brucan, o formă extremă. Astfel, după o etapă de relativă deschidere tip Hrușciiov în anii 1965-1971, „cu deschideri politice care anunțau o relaxare a metodelor autoritare, critica conducerii personale și promovarea conducerii colective, ceea ce a coincis cu un dezgheț cultural și cu condamnarea ingerinței administrative în artă”, după 1971 a început o fază conservatoare, iar „politica antiintelectuală a fost aplicată pe o scară mult mai largă decât oriunde în Răsărit – de la politica salariilor până la toate domeniile învățământului, științei și activității artistice”³¹⁵. Analiza lui Brucan se concentrează foarte mult asupra raporturilor dintre salariile diverselor categorii socioprofesionale, ca și asupra puseurilor ideologice care respingeau cosmopolitismul și intelectualismul și afirmau nevoia de a consolida rolul conducător al partidului ca exponent al clasei muncitoare. O analiză a politicii de cadre a lui Nicolae Ceaușescu³¹⁶, el însuși un muncitor necalificat cu origine țărănească, ar putea confirma în mare măsură justetea tezei lui Silviu Brucan.

În aceste condiții, **sistemul socialist s-a dovedit nu numai nereformabil, ci și opus noilor direcții ale dezvoltării economico-sociale**. Neputând să fie reformat (în pofida iluziilor generate de acțiunile lui Mihail Gorbaciov), el a trebuit să fie schimbat în mod radical. România nu a făcut excepție de la această situație; dimpotrivă, mulțumită aportului personal al lui Nicolae Ceaușescu, în România contradicția dintre sistem și necesitățile

313. Kornai 1992 : 383-577. Pe o linie de argumentare diferită, Steven Morewood insistă asupra incompetenței flagrante a cadrelor de conducere din țările socialiste, care au reușit să fie ineficiente până și în tentativele de importare a unor tehnologii occidentale (Aldcroft, Morewood 1995 : 162-165).

314. Esențialul acestei demonstrații poate fi găsit în Brucan 1990b : 18-26.

315. Brucan 1990b : 87.

316. O asemenea analiză rămâne încă să fie făcută. Unele sugestii pot fi găsite în Fischer 1989. Vladimir Pasti consideră că nu a fost vorba de o înfruntare între tehnocrați și activiștii de partid, ci mai degrabă de o competiție pentru resurse între două categorii ale tehnocrației industriale, care a fost arbitrată de activul de partid în frunte cu Ceaușescu în favoarea categoriilor legate de industriile tradiționale (Pasti 2006 : 233-234).

dezvoltării economico-sociale a fost mai acută decât în celelalte țări socialiste, iar rezolvarea ei a necesitat ieșirea în stradă a unui mare număr de cetățeni, care au avut de înfruntat tirurile forțelor represive ale regimului.

IV.3. Comparații europene

IV.3.1. Danemarca – prosperitatea consolidată

În 1939, când a început **al doilea război mondial**, Danemarca s-a declarat neutră, la fel ca în 1914-1918. De această dată însă, nu a mai reușit să conserve această neutralitate, fiind ocupată de Germania în aprilie 1940, în cadrul operațiunii *Weserübung* care viza în principal ocuparea Norvegiei. Capitulara guvernului danez după numai două ore de rezistență militară, ca și dorința germanilor de a-și folosi resursele prioritar în alte direcții, au făcut ca regimul de ocupație să fie unul dintre cele mai ușoare dintre toate teritoriile controlate de naștiți în al doilea război mondial. Regele Cristian al X-lea (1912-1947) a rămas în țară, iar guvernul danez, restructurat prin cooptarea tuturor partidelor democratice și condus până la moartea sa în 1942 de același prim-ministru social-democrat Thorvald Stauning, a continuat să funcționeze și să administreze țara sub supravegherea autorităților de ocupație. Mai mult, în martie 1943 germanii au acceptat chiar organizarea la termen a alegerilor parlamentare; cu acest prilej danezii și-au afirmat puternic sprijinul pentru atitudinea de cooperare limitată și demnă a guvernului, prezența la urne fiind de 89,5% din electorat, iar dintre votanți 94,5% au votat cu partidele reprezentate în guvern, în timp ce Partidul Nazist a obținut doar 2,1% din voturi³¹⁷. Sporirea rezistenței și refuzul guvernului de a accepta introducerea unor tribunale militare speciale și a pedepsei cu moartea pentru sabotaj i-au determinat pe germani să dizolve guvernul și să introducă legea marțială la 29 august 1943; cu toate acestea, administrația daneză a continuat să funcționeze, iar activitatea miniștrilor a fost suplinită de secretarii generali ai ministerelor.

Discutând situația economică a diverselor țări europene în timpul celui de-al doilea război mondial, Angus Maddison aprecia că „Danemarca probabil s-a descurcat cel mai bine dintre țările ocupate”³¹⁸. Aceasta nu înseamnă că ea nu a cunoscut **multiple greutăți**³¹⁹. Mai întâi, întreruperea legăturilor economice cu Alianții a făcut ca Danemarca să sufere din cauza întreruperii aprovizionării cu materii prime din exterior. Comerțul exterior s-a redus la jumătate în 1940 și apoi chiar la 40% din nivelurile anterioare declanșării războiului. Imposibilitatea de a importa cereale și furaje a obligat la reducerea severă a creșterii animalelor și la concentrarea pe producția vegetală, inclusiv pe cultivarea cartofilor. Cu ajutorul îngrășămintelor aduse din Norvegia și Germania, producția vegetală a putut fi menținută la niveluri ridicate, asigurând atât consumul intern, cât și satisfacerea exigențelor germane. A fost introdus un sistem centralizat de achiziționare a produselor agricole de către stat, la prețuri stimulative pentru producători, și de distribuire a principalelor bunuri de larg consum pe cartele, astfel încât să fie evitate situațiile de penurie acută. Industria a trebuit și ea să se confrunte cu reducerea resurselor energetice și cu imposibilitatea de a procura anumite materii prime, dar a compensat prin folosirea unei forțe de muncă mai

317. Miller 1991 : 29.

318. Maddison 1995 : 70.

319. Johansen 1987 : 70-90.

numeroase (a fost resorbit șomajul ridicat înainte de război) și prin diverse raționalizări și inovații. Germanii au solicitat o mare parte dintre produsele industriale daneze, mai ales ciment, textile, utilaje, produse metalurgice și electrotehnice.

Deși per total Danemarca a reușit să mențină un nivel economic relativ bun în cea mai mare parte a războiului, lipsurile au devenit tot mai severe în 1945. Capitulara Germaniei a însemnat restabilirea independenței țării, dar și nevoia de a realiza **adaptarea la condițiile de pace**. Din punct de vedere politic, aceasta a însemnat restabilirea guvernului și Parlamentului, pedepsirea celor vinovați de colaborare excesivă cu ocupanții, elaborarea unei noi constituții (îndelung negociată între partide și adoptată prin referendum abia în 1953) și mai ales ancorarea fermă a Danemarcei în cadrul lumii occidentale, prin aderarea la Națiunile Unite (1945) și la NATO (1949)³²⁰. Dincolo însă de aceste aspecte politice, problemele economice cu care se confrunta Danemarca erau deosebit de serioase³²¹. Livrările către Germania fuseseră asumate de Banca Națională, iar sporul de emisiune monetară amenința cu declanșarea inflației în momentul trecerii la economia de pace. De aceea, guvernul a decis pe de o parte obligarea tuturor cetățenilor să-și declare averile, și pe de altă parte preschimbarea bancnotelor. Cu acest prilej au fost confiscate averile considerate „ilegale”, iar în cazul celorlalte s-a aplicat un impozit progresiv pe diferența dintre situația din 1945 și cea de la 1 ianuarie 1939; în plus, persoanele bogate au fost obligate la un „împrumut de stabilizare” cuprinzând între 5 și 20% din avere. Evitarea inflației a fost un remarcabil succes, dar o problemă și mai mare o reprezenta relansarea proceselor de producție. Danemarca era o țară tradițional dependentă de relațiile economice externe, atât în ceea ce privește asigurarea resurselor de materii prime, cât și în ceea ce privește deubșarea unor produse cu valoare adăugată ridicată, care să permită importuri ale unor bunuri necesare unui consum de tip modern. Înainte de război, cel mai important partener economic extern fusese Marea Britanie, de aceea o mare însemnătate a revenit restabilirii legăturilor cu aceasta. Marea Britanie era însă extrem de slăbită de război și deci prea puțin capabilă să corespundă așteptărilor daneze. În plus, britanicii au profitat de preponderența lor politică la sfârșitul războiului pentru a le impune danezilor un acord comercial care prevedea prețuri relativ reduse la exporturile daneze de produse animaliere pe piața britanică; acest acord a funcționat în anii 1945-1947, fiind revizuit numai în urma unui boicot al fermierilor danezi, care a obligat Marea Britanie să accepte în 1948 o îmbunătățire a termenilor de schimb. Dacă agricultura daneză a suferit în primii ani postbelici din cauza prețurilor externe mici și penuriei furajelor la import, producătorii industriali au profitat de cererea internă ridicată și de absența concurenței tradiționale din partea industriei germane (în anii 1945-1948 dezorganizarea proceselor productive a fost atât de mare în Germania, încât aceasta nu a mai contat ca exportator).

Această situație s-a schimbat în 1948, odată cu renegocierea acordului comercial cu Marea Britanie și mai ales cu **planul Marshall**. Ajutoarele primite au fost apreciabile, astfel încât în anul 1949 ele au reprezentat 2,6% din produsul național brut³²². A fost o gură de oxigen bine-venită, care a îngăduit Danemarcei să cumpere materii prime esențiale și echipamente industriale moderne, precum și să facă investiții importante în sistemul energetic. Nivelul economic de dinainte de război a fost rapid egalat și apoi depășit, Danemarca cunoscând câțiva ani de creștere economică rapidă.

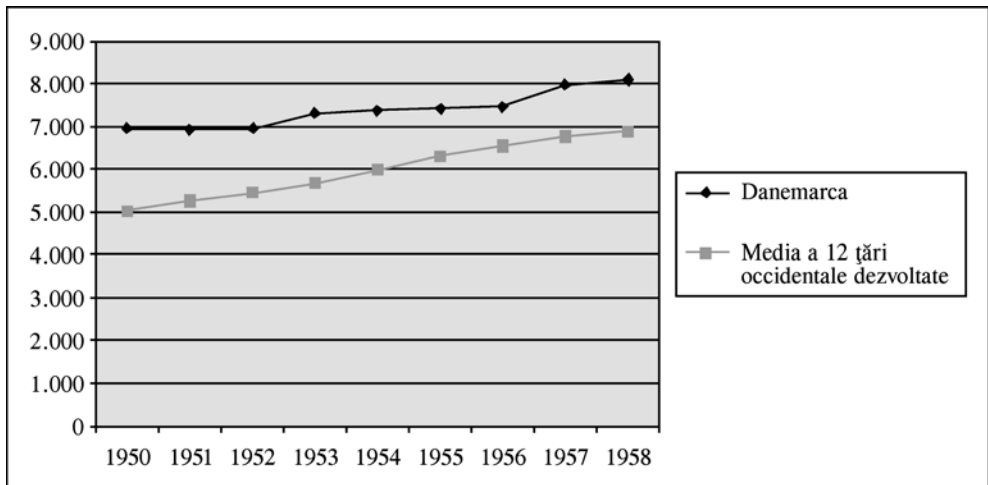
320. Informații în limba română despre evoluția politică a Danemarcei în epoca postbelică sunt accesibile acum în Miloju 2005 : 253-271.

321. Pentru avaturile economiei daneze în anii 1945-1950 am folosit mai ales informațiile din Johansen 1987 : 91-103.

322. Crafts, Toniolo 1996 : 553 (capitol de Peder J. Pedersen).

Planul Marshall a implicat însă și aderarea Danemarcei la Organizația pentru Cooperare Economică Europeană (1948 ; din 1961 OCDE), prin intermediul căreia americanii au impus începând de la sfârșitul anului 1949 **eliminarea graduală a restricțiilor cantitative la importuri**. Această măsură, care a avut logica ei în ceea ce privește dezvoltarea de ansamblu a economiilor occidentale, a afectat relativ mult Danemarca, deoarece aceasta își protejase începând cu anii '30 piața internă mai mult prin asemenea restricții cantitative decât prin tarife vamale. În același timp, refacerea rapidă a potențialului industrial din celelalte țări occidentale, și mai ales din Germania, însemna și intensificarea concurenței pe piața internă din Danemarca. Pe de altă parte, termenii de schimb, foarte favorabili în anii 1948-1949, au fost erodați curând prin efectul combinat al unei devalorizări severe a monedei britanice în septembrie 1949 și al modificărilor de conjunctură determinate de războiul din Coreea (1950-1953). În consecință, Danemarca a început curând să aibă dificultăți în ceea ce privește balanța de plăți și a intrat în anii '50 într-o etapă cu ritmuri de creștere sensibil mai mici decât în 1948-1950.

Anii 1950-1958 au fost deci o etapă relativ dificilă în istoria economică a Danemarcei. Comparativ cu alte state occidentale, în Danemarca epoca de aur a creșterii economice accelerate a început mai târziu, iar în cea mai mare parte a anilor '50 ratele de creștere economică au sensibil mai mici și au cunoscut semnificative fluctuații de la un an la altul. Conjunctura economică a fost relativ dificilă, îndeosebi din cauza dinamismului redus al economiei britanice, care constituia principala piață de desfacere pentru exporturile daneze. Agricultorii danezi au răspuns cu apreciable creșteri de productivitate, dar acestea nu au putut suplini evoluția defavorabilă a termenilor de schimb. Industria daneză a fost și ea confruntată cu o concurență sporită, inclusiv pe piața internă, dar s-a adaptat cu vigoare, iar unele ramuri, cum ar fi industria cimentului, construcțiile de mașini, electrotehnica și construcțiile navale au reușit nu numai să-și sporească productivitatea, ci și să cucerească importante poziții pe piețele externe. Aceste reușite nu au compensat însă oprirea ajutoarelor externe (planul Marshall a încetat în 1953, iar sumele primite au fost în scădere încă de la



Sursa : Maddison 2003 : 62-63.

Figura IV.6. PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu 12 țări vest-europene dezvoltate (1950-1958)

începutul deceniului 6) și precaritatea termenilor de schimb. În consecință, fiecare deficit comercial însemna automat greutate în continuarea importurilor, iar guvernul și banca centrală erau nevoite să reacționeze prin politici financiare restrictive (atât la nivelul finanțelor publice, cât și prin mărirea dobânzilor) care conduceau la încetinirea sau chiar stoparea creșterii economice. Asemenea momente au avut loc în 1950-1951, 1954-1955 și 1956-1958, influențând considerabil bilanțul relativ modest al creșterii economice daneze din anii '50.

Observăm faptul că Danemarca a pierdut o parte din avansul inițial față de media celor 12 țări occidentale dezvoltate. Astfel, de la un raport de 1,38 : 1 în 1950 s-a ajuns la 1,14 : 1 în 1956; pe de altă parte, Danemarca reușise totuși să se mențină pe unul dintre primele locuri din Europa, iar redresarea parțială din 1957 anunța intrarea într-o fază de creștere mai accentuată.

Anii 1959-1973 au reprezentat o perioadă fastă în istoria economică a Danemarcei. Dacă performanța economică relativă a fost bună fără a fi totuși excepțională – Danemarca nu și-a îmbunătățit cu adevărat poziția relativă în raport cu celelalte țări capitaliste dezvoltate, ci doar a crescut în același ritm accelerat cu acestea³²³ –, se cuvine remarcat faptul că în acești ani prosperitatea economică a fost convertită în sporuri de bunăstare pentru cea mai mare parte a societății daneze.

Care au fost **factorii accelerării creșterii economice la sfârșitul anilor 1950 și în anii '60**? Studiile existente³²⁴ evidențiază două aspecte principale – sporirea nivelului resurselor financiare disponibile pentru investiții și creșterea competitivității externe a industriei daneze – care ilustrează strânsa legătură dintre conjunctura economică mondială și capacitatea internă de a valorifica oportunitățile existente.

Creșterea nivelului resurselor financiare disponibile a fost legată de două evoluții favorabile. Mai întâi, termenii de schimb, relativ defavorabili de-a lungul celei mai mari părți a anilor '50, s-au ameliorat în anii 1957-1959 și au fluctuat apoi la niveluri relativ bune până în 1973³²⁵; această situație a eliminat unul dintre factorii care frânaseră creșterea în deceniul anterior. Încă și mai important a fost accesul la credite externe. În 1959, coroana daneză – la fel ca și celelalte monede ale țărilor OCDE – a devenit convertibilă față de dolarul american, ceea ce a ameliorat posibilitățile de import de capital, fie sub forma de investiții directe, fie sub forma de credite. La început de această posibilitate au profitat mai mult întreprinderile și autoritățile locale, dar din 1962 guvernul danez a început și el să apeleze la credite externe.

Investițiile masive (ele au fluctuat în jurul a 30% din produsul național brut în acești ani) au avut un rol important în creșterea competitivității industriei daneze. Exemplul cel mai bun – dar nu singurul – este cel al construcțiilor navale. În acest domeniu, unele investiții semnificative fuseseră făcute încă din anii '50 și au devenit operaționale abia în această etapă, cum ar fi șantierul naval de la Odense, unde s-au construit două docuri noi, adaptate pentru vase până la 100.000 tone, sau șantierul naval de la Lindø, inaugurat în 1959, dar pe care investiții ulterioare l-au făcut în 1972 să poată găzdui construirea unor nave de până la 500.000 tone, fiind la acea dată probabil cel mai mare șantier naval din Europa³²⁶. Un set de facilități financiare oferite de stat și de Banca Națională au ajutat firmele daneze să concureze cu succes pe piețele mondiale atât cu marii producători europeni, cât și cu cei japonezi.

323. Crafts, Toniolo 1996 : 546 (capitol de Peder J. Pedersen). Tot aici (pp. 543-544) există o comparație cu performanța economiei daneze din anii 1890-1990.

324. În prezentarea problematicii evoluției economiei daneze din anii 1958-1973 ne-am bazat, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe informațiile din Johansen 1987 : 124-163.

325. Ølgaard 1979 : 32.

326. Johansen 1987 : 145.

Competitivitatea industriei daneze a fost sporită nu numai prin investiții, ci și printr-un fenomen de concentrare. Deși întreprinderile mici și mijlocii au continuat să domine peisajul industrial, s-au întărit mai multe concerne (unele cu participare internațională de capital), care au asigurat dinamismul exporturilor industriale ale Danemarcei din această perioadă. Probabil cel mai cunoscut exemplu de asemenea concentrare industrială este fuziunea marilor producători de bere Carlsberg și Tuborg în 1970, care nu numai că și-au extins exporturile spre Marea Britanie, Belgia și Suedia, dar au și întemeiat subsidiare într-o serie de țări din Europa și Asia³²⁷. O dezvoltare deosebită a cunoscut industria electrotehnică, care a profitat de cererea mondială ridicată pentru produse electrocasnice. În anii 1959-1973 au crescut spectaculos exporturile de frigidere (peste două treimi din producție în 1972), pompe electrice, televizoare (inclusiv televizoare color), motoare, mașini agricole etc. Desigur, au fost și ramuri industriale care au cunoscut un declin relativ din cauza intensificării concurenței externe, cum a fost sectorul textil, dar chiar și în cadrul acestora unele activități au avut o dinamică pozitivă; de exemplu, țesătoriile de covoare și-au sporit producția de 10 ori în anii 1958-1972, ajungând să exporte peste jumătate din această producție, mai ales în țări precum Norvegia și Suedia.

Dezvoltarea puternică a industriei a condus la importante **schimbări în structura economiei**. Până în anii '60, Danemarca se bazase mai ales pe exporturile de produse agricole și agroalimentare pentru a finanța consumul întregii societăți, inclusiv pe cel al industriei. Astfel, în 1955/1958 exporturile agricole reprezentau încă 54% din exporturile totale ale Danemarcei; la începutul anilor '60 exporturile agricole au fost devansate de cele industriale, iar în 1967-1970 exporturile industriale reprezentau deja 70% din total, în timp ce ponderea celor agricole scăzuse la 23%³²⁸. Faptul că industria devenise motorul principal al dezvoltării economice daneze este reflectat și de creșterea ponderii sale în produsul național brut de la 28,4% în 1958 la 35,3% în 1973³²⁹. În mod evident, ramura care a pierdut teren a fost agricultura. În anii 1958-1973 aceasta, în pofida unor creșteri respectabile de productivitate, a întâmpinat serioase dificultăți, agravate și de faptul că principalele piețe de desfacere s-au separat în două grupări comerciale, Piața Comună și Asociație Europeană a Liberului Schimb (EFTA), iar Danemarca, în calitate de membră EFTA, a avut un acces tot mai limitat pe piețele comunitare. În consecință, în acești ani circa o treime dintre agenții economici din agricultură au dispărut, ponderea agriculturii în produsul intern brut a scăzut de la 18,7% în 1958 la 9,9% în 1973, iar forța de muncă s-a redus la jumătate (de la 314.000 de lucrători agricoli în 1959 la 163.000 în 1972)³³⁰. În mod normal, o asemenea evoluție ar fi trebuit să ridice mari probleme la nivelul ocupării forței de muncă. În realitate însă, în această perioadă Danemarca a reușit chiar performanța unei scăderi semnificative a șomajului, care de la niveluri de peste 8% în anii 1950 a ajuns la niveluri sub 4% în anii '60, apropiindu-se de idealul ocupării depline a forței de muncă³³¹.

327. În 2009 grupul Carlsberg, care deține și Tuborg, era al patrulea producător mondial de bere și avea la nivel mondial circa 45.000 de angajați (<http://en.wikipedia.org/wiki/Carlsberg>, accesat la 30.12.2009).

328. Handbuch: VI, 274 (capitol de Olle Krantz).

329. Ølgaard 1979: 19.

330. Johansen 1987: 133. De observat totuși că în termeni absoluți producția a continuat să crească și în acești ani, atât în cantități fizice, cât și valoric.

331. Handbuch: VI, 244 (capitol de Olle Krantz); conform lui Anders Ølgaard, procentajele sunt artificial mărite, întrucât practica statisticii daneze prevedea raportarea numărului beneficiarilor de ajutor de șomaj la angajații având asigurări de șomaj, adică doar la o parte din forța de muncă totală (Ølgaard 1979: 28).

Reducerea șomajului s-a datorat mai puțin industriei, a cărei creștere s-a bazat mai puțin pe angajări suplimentare și mai mult pe sporurile de productivitate, și mai mult serviciilor ; un rol important l-au avut de asemenea construcțiile și expansiunea sistemului de învățământ la sfârșitul anilor '50 și în anii '60.

Anii '60 au fost importanți și pentru **rezolvarea problemei locuințelor**. Aceasta fusese considerabilă în primii ani postbelici, printre altele și pentru că în anii războiului construcția de noi locuințe se oprise aproape cu totul. În anii 1950 ritmuri de circa 20.000 de locuințe noi pe an au îngăduit recuperarea rămănelor în urmă, dar fără o ameliorare de substanță. Abia în anii '60 ritmul construcțiilor s-a intensificat, facilitat și de stimulente financiare, cum ar fi deductibilitatea din impozite a dobânzilor pentru noi construcții și a cheltuielilor pentru reparații, sau actualizarea chiriiilor pentru apartamentele închiriate. Numărul locuințelor noi construite a sporit considerabil, ajungând la 50.000 pe an în 1972, ceea ce a îngăduit eliminarea situațiilor în care familii nevoiașe locuiau provizoriu în apartamente închiriate de municipalități. De asemenea, s-a mărit suprafața medie a locuințelor, majoritatea având acum patru sau mai multe camere. De asemenea, dacă până în anii '60 majoritatea danezilor din mediul urban locuiau în apartamente închiriate din cadrul unor blocuri, în această perioadă s-a impus modelul caselor familiale, care în 1972 formau două treimi dintre noile locuințe. Împreună cu modernizarea unora dintre locuințele vechi și cu extinderea practicii ca tinerii să se mute separat de părinți, aceste evoluții au făcut ca la începutul anilor '70 Danemarca să fie pe primul loc în lume în ceea ce privește condițiile de locuit³³².

Deosebit de importantă a fost în această perioadă **expansiunea sistemului public**. Danemarca fusese încă din perioada anterioară celui de-al doilea război mondial o țară cu un rol important al statului în economie, iar acest rol crescuse semnificativ în timpul războiului. Totuși, rolul relativ important al statului în coordonarea economiei nu era reflectat și într-o pondere prea mare a acestuia în produsul intern brut și/sau în ocuparea forței de muncă³³³. Expansiunea sistemului public de la sfârșitul anilor '50 până la începutul anilor '70 a avut la bază extinderea sistemului de educație, programele de construcții publice, dezvoltarea sistemului de îngrijire a sănătății și amplificarea transferurilor sociale. Aici ar trebui să menționăm introducerea începând din 1957 a unui sistem de pensii minime garantate, construirea de autostrăzi și poduri (se remarcă podul suspendat ultra-modern între Iutlanda și insula Fünen, lung de 1.700 metri, cu încălzire a celor șase benzi de autostradă, început în 1965 și finalizat în 1970), dublarea ponderii absolvenților învățământului secundar³³⁴, întemeierea unor noi universități la Odense (1966), Roskilde (1972) și ulterior Aalborg (1974), care s-au alăturat mai vechilor universități de la Copenhaga și Aarhus, astfel încât numărul total al studenților care învățau în universitățile daneze a sporit de la sub 10.000 până în 1958 la 48.700 în 1973³³⁵, precum și extinderea sistemului asigurărilor de sănătate și construirea de noi spitale. O reformă a administrației locale realizată în 1970 a adus unele raționalizări prin reducerea considerabilă a numărului de comune, dar în același timp a stabilit și obligația noilor autorități locale de a pune la punct la nivelul noilor unități administrative sisteme de asistență socială și sanitară ; au urmat apoi legi prin care sistemele existente de asistență în caz de boală (1973) și de asistență socială pentru

332. Johansen 1987 : 146-147.

333. Potrivit lui Peder J. Pedersen, în 1950 ponderea angajaților în sectorul public era în Danemarca mai mică decât în oricare dintre țările OCDE, exceptând Elveția (Crafts, Toniolo 1996 : 542).

334. Handbuch : VI, 248 (capitol de Olle Krantz).

335. Mitchell 2003 : 897-899.

categorii speciale (1976) au fost unificate și asumate de către stat, fiind gestionate de autoritățile locale din fondurile strânse prin impozite³³⁶. Deși aceste legi nu au însemnat o rezolvare definitivă a problemelor administrative – o nouă reformă a administrației locale a avut loc în 2007, reducând și mai mult numărul unităților administrative –, ele au marcat sporirea considerabilă a implicării statului în asigurarea bunăstării generale. Evident, în aceste condiții a crescut foarte mult numărul angajaților din sectorul de stat – 236.000 în 1960, 565.000 în 1973³³⁷. A crescut de asemenea ponderea fiscalității în produsul național brut, de la circa 25% la sfârșitul anilor '50 la aproape 50% la începutul anilor '70³³⁸, precum și cea a cheltuielilor din sectorul public, care în anul fiscal 1973/1974 au atins 50% din produsul național brut și au continuat apoi să crească până la începutul anilor 1980³³⁹.

Un handicap pentru creșterea economică daneză a fost **întârzierea considerabilă a aderării la Piața Comună**. După cum observau Hans Branner și Morten Kelstrup, „considerații economice și afinități politice puternice cu țările nordice și cu Marea Britanie au ținut Danemarca în afara fazelor formative ale procesului de integrare continentală”³⁴⁰, adică a formării Comunității Economice Europene (Piața Comună) prin Tratatul de la Roma din 1957. În aceste condiții, în 1960 Danemarca a fost – împreună cu Marea Britanie, Norvegia, Suedia, Portugalia, Elveția și Austria – membru fondator al Asociației Europene a Liberului Schimb (EFTA). Foarte repede s-a dovedit însă că EFTA nu era un adevărat substitut pentru piețele marilor state continentale, și de aceea, atunci când Marea Britanie a aplicat în 1961 să fie primită în Piața Comună, Danemarca, Norvegia și Irlanda i s-au asociat și au început și ele negocierile de aderare la aceasta; vetoul generalului de Gaulle față de aderarea Marii Britanii a condus și la eșecul negocierilor de aderare ale celorlalte trei state aspirante. Acest eșec a fost resimțit extrem de dureros în Danemarca, atât la nivel simbolic, cât și prin consecințele sale economice, agricultorii danezi văzându-se tot mai mult în imposibilitate de a-și vinde mărfurile pe piețele comunitare din cauza restricțiilor introduse de Piața Comună în cadrul Politicii Agricole Comune³⁴¹. În aceste condiții, atunci când britanicii și-au reinnoit aplicația pentru admiterea în Piața Comună în 1967, Danemarca li s-a alăturat din nou, iar atunci când generalului de Gaulle i-a urmat la președinția Franței Georges Pompidou (1969), negocierile au putut fi duse la bun sfârșit. Finalmente, tratatele de aderare au fost semnate la 22 ianuarie 1972, iar după un referendum în care 63,3% dintre alegătorii prezenți la vot au aprobat aderarea, la 1 ianuarie 1973 Danemarca, împreună cu Marea Britanie și cu Irlanda, a devenit membră cu drepturi depline a Comunităților Europene.

Teoretic, **aderarea la Piața Comună** oferea perspective favorabile pentru evoluția economică a Danemarcei. Deși tratatul de aderare prevedea perioade de tranziție de până la patru ani pentru desființarea deplină a restricțiilor comerciale, totuși în 1973 exporturile industriale daneze au crescut considerabil încă în 1973, părând să confirme cele mai optimiste așteptări.

336. Johansen 1987: 191-192.

337. Ølgaard 1979: 15-16.

338. Crafts, Toniolo 1996: 562 (capitol de Peder J. Pedersen).

339. Johansen 1987: 202.

340. Branner, Kelstrup 2000: 17. Aceiași autori evocă și o anumită reticență a oamenilor politici danezi față de Germania (Branner, Kelstrup 2000: 26).

341. Cu privire la lobby-ul agricol pentru aderarea Danemarcei la Piața Comună, vezi și Miller 1991: 138-140.

Cu toate acestea, în 1973 Danemarca a intrat într-o criză care a durat în esență până la începutul anilor 1980³⁴². **Criza economică din 1973-1982** a fost legată, la fel ca și în celelalte țări occidentale, de șocurile petroliere, dar a avut în Danemarca și cauze specifice, independente de evoluția prețului petrolului. Astfel, creșterea din anii '60 generase dezechilibre la nivelul balanțelor externe, a deficitului public și a atragerii de resurse în sectorul public ; prin aceasta, fusese slăbită competitivitatea ramurilor care interacționau cu piețele externe, iar creșterea începuse să-și epuizeze resursele încă înainte de șocul petrolier³⁴³. Evident, situația a fost agravată de creșterea rapidă a prețului petrolului. Primul val de creștere, din 1973-1974, a condus la deteriorarea cu 15% a termenilor de schimb ai economiei daneze, iar factura petrolieră s-a asociat cu mecanismele de indexare automată a salariilor (salariile nominale au crescut considerabil), erodând grav competitivitatea externă a întreprinderilor. Au avut loc multe falimente industriale, pierderile fiind deosebit de mari în construcții, în industria materialelor de construcții și în sectorul textil. În cazul șantierelor navale, criza s-a resimțit cu o anumită întârziere, deoarece în primii ani s-a lucrat la comenzile primite încă înainte de 1973, dar după aceea dificultățile au fost considerabile. Ceva mai bine a trecut criza industria alimentară, în timp ce industria chimică, producția de medicamente, construcțiile de mașini și electrotehnica s-au adaptat remarcabil și au reușit chiar să-și extindă activitatea. În schimb, agricultorii, care speraseră să obțină mari avantaje din aderarea la Piața Comună și aplicarea Politicii Agricole Comune, au avut rezultate bune câțiva ani, dar din a doua parte a anilor '70 mărirea prețurilor la energie și înăsprirea regulilor europene de subvenționare a activității agricole au erodat gradual avantajele obținute din aderare, iar povara creditelor contractate în perioada de euforie s-a dovedit prea mare pentru unii dintre producătorii danezi. Consecințe directe ale crizei au fost deficite severe ale balanței de plăți externe, încetinirea ratei de creștere economică³⁴⁴ și creșterea șomajului la peste 10% în anii 1975-1978.

Reacțiile la criză au fost diverse. Unele dintre ele au vizat aspecte foarte concrete ale crizei și s-au dovedit eficiente. Astfel, în momentul când s-a constatat că sporirea prețului petrolului era durabilă și că o mare cantitate din importuri erau consumate pentru încălzirea locuințelor, au fost introduse stimulente financiare pentru izolarea termică a locuințelor și au fost extinse sistemele de încălzire centrală la nivelul unor cvartale sau chiar cartiere. De asemenea, au fost introduse restricții de viteză pe șosele, pentru a scădea consumul de benzină, iar unele dintre centralele electrice au fost din nou trecute pe cărbune. Nu în cele din urmă, în 1979 Danemarca a luat decizia de a investi în exploatarea resurselor de gaze naturale ce-i reveneau în Marea Nordului. Pe de altă parte, politicile macroeconomice au fost relativ incoerente. La început, s-a considerat că prioritară este menținerea la niveluri cât mai reduse a dezechilibrelor balanței de plăți ; apoi, în momentul când aceasta a condus la mărirea șomajului, s-a considerat că reducerea acestuia trebuie să fie în prim-plan. Această alternanță a priorităților s-a făcut însă cu neglijarea altor aspecte. Deosebit de grave au fost creșterea în continuare a consumului (se estimează că în acești ani consumul mediu pe locuitor a sporit cu 2,8% pe an, deși ratele de creștere a economiei erau mult mai mici) și creșterea de asemenea a numărului de angajați din sectorul public. În aceste condiții,

342. Pentru prezentarea aspectelor crizei am folosit, acolo unde nu sunt indicate alte surse, informațiile din Johansen 1987 : 164-205.

343. Crafts, Toniolo 1996 : 567 (capitol de Peder J. Pedersen).

344. Astfel, produsul național brut danez a crescut în anii 1973-1981 cu o medie de 1,27%, inferioară atât țărilor mari din Europa Apuseană (RFG, Franța, Marea Britanie, Italia), cât și în raport cu media țărilor nordice (Crafts, Toniolo 1996 : 546 – capitol de Peder J. Pedersen).

ponderea cheltuielilor publice în cadrul produsului național brut, amplificată de dezechilibrul indus de sporirea șomajului, a variat la niveluri între 50% și 67%, iar datoriile acumulate de firme, autoritățile locale și guvern au devenit tot mai mari. Desigur, condițiile de creditare au fost relativ convenabile în cea mai mare parte a anilor '70, dar totuși povara totală a sporit, ceea ce a condus la sporirea dobânzilor la care statul mai putea contracta noi datorii. Câteva devalorizări succesive pentru a ține pasul cu devalorizările britanice nu au ajutat nici ele la redresarea economiei, cu atât mai mult cu cât, datorită noilor condiții de după aderarea la Piața Comună, comerțul exterior danez era într-un proces de diversificare, iar ponderea Marii Britanii ca principal partener economic extern era în declin.

Redresarea după criză a fost graduală³⁴⁵. În septembrie 1982 guvernul minoritar social-democrat a trebuit să demisioneze, iar guvernarea a fost preluată de o coaliție conservator-centristă condus de Poul Schlüter, care apoi a condus mai multe guverne succesive până în 1993. Inspirat de neoliberalismul thatcherian, Poul Schlüter a promovat o politică de economii severe, oprirea creșterii sectorului de stat, stabilizarea ratei de schimb prin aderarea fermă la Sistemul Monetar European și stimularea investițiilor în sectorul privat. Într-o primă fază piețele au reacționat pozitiv, rata dobânzilor a scăzut, iar investițiile, ocuparea forței de muncă și consumul au crescut; relansarea creșterii economice daneze, vizibilă încă din 1982, a precedat-o chiar pe cea din cele mai multe țări europene dezvoltate. În anii 1982-1986 ratele de creștere au fost apreciabile (3-4% anual), dar după aceasta, supraîncălzirea economiei reflectată și de o creștere prea mare și rapidă a salariilor a condus la diminuarea temporară a productivității și la o încetinire a creșterii economice în anii 1987-1989, cu prelungiri apoi până în 1993, din cauza influenței scurtei recesiuni economice mondiale din 1991-1993. Totuși, reînăsprirea politicii de economii și performanțele în general bune ale exportatorilor au îngăduit consolidarea redresării. Prețul scăzut al petrolului și valorificarea gazului natural din Marea Nordului au făcut ca Danemarca să devină din 1991 un exportator net de energie (deși din acest punct de vedere nu se poate compara cu Norvegia și/sau Marea Britanie). Tot în plan energetic trebuie semnalată și dezvoltarea producției de energie eoliană, care în 2007 asigură aproape 20% din energia electrică a Danemarcei³⁴⁶; mai mult, compania daneză Vestas, care s-a angajat din 1979 în producția de turbine eoliene, este astăzi principalul producător mondial de instalații pentru energiile regenerabile, având fabrici în țări din 4 continente și peste 20.000 de angajați, și deținea în 2007 circa 28% din piața mondială a instalațiilor eoliene³⁴⁷. Pe de altă parte, excedentele balanței comerciale au făcut ca începând din 1990 și balanța de plăți să devină excedentară, fapt care ilustra dinamismul economiei daneze. După 1993 noi impulsuri au venit din partea guvernelor de coaliție conduse de social-democratul Poul Nyrup Rasmussen (prim-ministru între 1993-2001). Acesta a pus accentul pe privatizări și pe modernizarea pieței muncii, lansând pentru aceasta din urmă și termenul *flexicurity* tocmai pentru a exprima combinația de flexibilitate și securitate socială³⁴⁸. Până la reforma din 1994, piața muncii din Danemarca se baza pe consultări sistematice între angajatori și sindicate, pe dreptul angajatorilor de a concedia rapid pe angajați atunci când o cereau interesele întreprinderii și pe un nivel consistent al asigurărilor de șomaj. Reforma inițiată de Poul Nyrup Rasmussen a prevăzut introducerea unor politici active în ceea ce privește oferirea de programe de pregătire profesională și chiar de reconversie pentru șomeri, precum și ajutorarea acestora

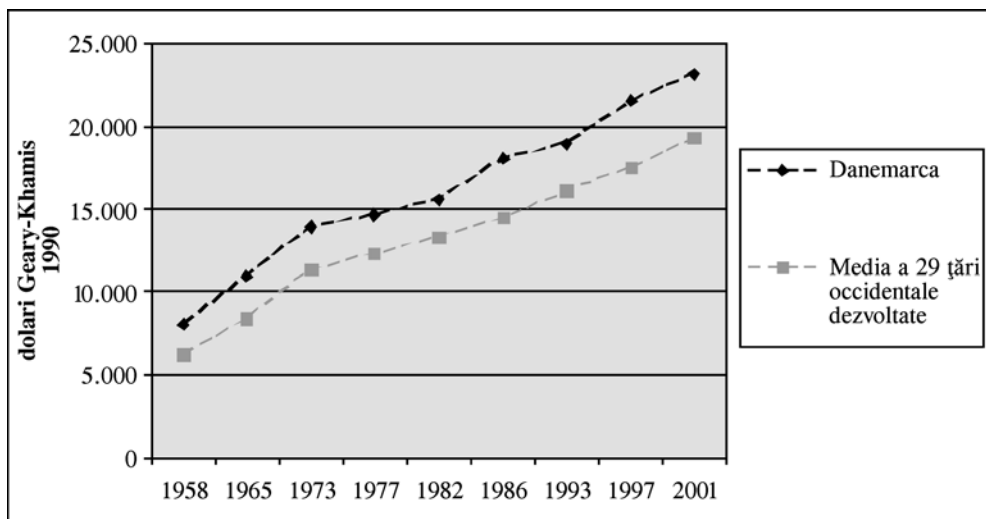
345. Crafts, Toniolo 1996: 568-569; Henriksen 2006.

346. http://en.wikipedia.org/wiki/Wind_power_in_Denmark (accesat la 03.01.2010).

347. http://en.wikipedia.org/wiki/Vestas#cite_note-vest-1 (accesat la 03.01.2010).

348. <http://en.wikipedia.org/wiki/Flexicurity> (accesat la 03.01.2010).

în găsirea unor noi locuri de muncă, odată cu limitarea ajutoarelor sociale, astfel încât acestea să nu diminueze motivația șomerilor de a se reangaja. Acest sistem are avantajul de a combina dinamismul forței de muncă, îmbunătățirea stocului de competențe și contribuția la creșterea productivității muncii. În același timp, sistemul s-a dovedit eficient în scăderea ratei șomajului mult sub mediile Uniunii Europene și în promovarea echității sociale, fiind chiar adoptat ca reper în cadrul politicilor sociale europene. Profitând și de conjunctura bună a economiei mondiale, în anii 1993-2000 economia daneză a cunoscut din nou o accelerare a creșterii economice, combinată cu o îmbunătățire a situației de pe piața muncii și – cel puțin în anii 1993-1997 – cu o îmbunătățire a poziției relative a Danemarcei în Europa.



Sursa : Maddison 2003 : 62-69.

Figura IV.7. PIB/locuitor în Danemarca comparativ cu media a 29 de țări vest-europene dezvoltate (1958-2000)

Cu toate acestea, evoluția economică și politică a Danemarcei din ultimele decenii nu a fost scutită de probleme.

Deziluziile din primii ani de după aderarea la Piața Comună au alimentat **curentul eurosceptic**, care a devenit chiar dominant în unele momente³⁴⁹. Unul dintre acestea a fost referendumul din 2 iunie 1992 pentru ratificarea Tratatului de la Maastricht, prilej cu care 50,7% dintre alegătorii prezenți (83,1% din electorat) au votat împotriva. În fața acestei surprize, clasa politică a reacționat puternic, șapte dintre cele opt partide reprezentate în Parlament au încheiat un „compromis național” stabilind liniile de bază ale unor rezerve daneze față de procesul integrării europene, rezerve care apoi au fost apoi acceptate de ceilalți membri ai Comunității Europene prin acordul de la Edinburgh (decembrie 1992) și care au îngăduit depășirea impasului printr-un nou referendum ținut la 18 mai 1993 și în cadrul căruia 56,7% dintre danezi au validat Tratatul de la Maastricht. Rezervele daneze privesc obligația guvernului danez de a consulta populația prin referendum înainte de a

349. Paragraf bazat mai ales pe informațiile și analizele din Branner, Kelstrup 2000 : 16-30.

angaja Danemarca în patru domenii ale integrării europene: moneda unică, cooperarea în domeniul apărării, cetățenia comună europeană și cooperarea supranațională în domeniile justiției și afacerilor interne. Aici trebuie observat faptul că statuarea rezervelor prin compromisul dintre principalele partide politice și prin acordul de la Edinburgh a fost mai degrabă o măsură simbolică ce a reflectat reticența daneză față de concederea unor componente ale suveranității naționale, decât un act care să ridice noi piedici legale în calea integrării europene, deoarece, potrivit articolului 20 din Constituția din 1953, guvernul danez oricum era obligat să consulte populația prin referendum pentru orice cedare parțială de suveranitate, care nu întrunea la votul în Parlament o majoritate de cel puțin 5/6 dintre deputați. Problema nu este deci atât de mult blocajul legal, cât mai ales starea de spirit și atitudinea cetățenilor danezi. Acestea au variat în ceea ce privește problematica europeană. Astfel, în 1998 55,1% dintre alegătorii prezenți au aprobat ratificarea Tratatului de la Amsterdam, în timp ce în 2000 53,2% dintre alegători au zădărnicit planul guvernului ca Danemarca să adopte moneda euro. În 2005, referendumul anunțat pentru aprobarea proiectului Constituției europene a fost abandonat după voturile negative din Franța și Țările de Jos, iar ulterior Tratatul de la Lisabona a fost considerat că nu cuprinde nici o cedare de suveranitate de genul celor prevăzute în constituție sau în rezervele din 1992 și a fost aprobat doar prin votul Parlamentului, fără convocarea unui nou referendum. În schimb, în ultimii ani sunt discuții intense dacă și când să fie organizat un nou referendum pentru adoptarea euro și eventual pentru eliminarea celorlalte rezerve daneze față de integrarea europeană.

O altă problemă serioasă a economiei daneze a fost și este în continuare **ponderea mare a cheltuielilor publice**, îndeosebi pentru sistemul de asigurări sociale. În anii economici dificili, când încasările scad și plățile sociale cresc, cheltuielile publice ajung să depășească jumătate din produsul intern brut, iar mulți economiști și oameni politici au ajuns la concluzia că acest nivel este prea ridicat. Unul dintre aceștia, Anders Fogh Rasmussen, lider al partidului Venstre (Liberal), care publicase în perioada de opoziție față de guvernul predominant social-democrat un volum cu un titlu simbolizând un întreg program politic – *Fra socialstat til minimalstat* [*De la statul social la statul minimal*, 1993] – a ajuns în 2001 prim-ministru al unei coaliții liberal-conservatoare, poziție în care s-a menținut până în 2009, când a devenit secretar-general al NATO. Măsurile financiare concret adoptate au fost însă departe de obiectivele anunțate din opoziție, astfel încât de unele reduceri ale impozitelor au beneficiat numai părțile superioare ale clasei mijlocii, iar în condițiile încetinirii creșterii economice după 2001 Danemarca s-a clasat mai mulți ani la rând pe primul sau pe al doilea loc dintre țările dezvoltate (la concurență cu Suedia) în ceea ce privește ponderea poverii fiscale în cadrul PIB, cu procentaje variind în jurul a 50%³⁵⁰. În schimb, în timpul guvernării conduse de Anders Fogh Rasmussen, Danemarca a reușit să realizeze excedente ale execuției financiare și să reducă ponderea datoriei publice³⁵¹, menținând totodată niveluri reduse ale inflației.

Criza economică mondială a relevat vulnerabilitatea relativă a economiei daneze, datorate atât faptului că nu a adoptat euro, cât și datorită legăturilor intense cu economii foarte vulnerabile, cum au fost Marea Britanie și țările baltice. Astfel, recesiunea a început ceva mai devreme în Danemarca, care a avut creștere negativă de -0,9% din PIB încă din 2008 (an în care economia EU27 a consemnat o creștere anuală de 0,8%) și a scăzut în 2009 mai mult decât media Uniunii Europene (estimări Eurostat de -4,5% față de media de

350. <http://www.taxarticles.info/2009/12/taxes-in-denemark-updated/> (accesat la 03.01.2010).

351. Datoria publică reprezenta 80% din PIB în 1993 și numai 26% în 2007 (http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Denmark, accesat la 30.12.2009).

-4,1%), dar reacțiile instituționale și de politică economică au fost deja amorsate, iar perspectivele sunt de redresare ceva mai rapidă decât restul Uniunii Europene³⁵².

Dincolo însă de aceste avataruri, Danemarca a reușit în perioada postbelică să-și conserve într-o mare măsură poziția de frunte în plutonul țărilor dezvoltate (la nivelul anului 2008 se plasa pe locul 5 între țările Uniunii Europene, fiind devansată doar de Luxemburg, Irlanda, Țările de Jos și Austria, dar înaintea Suediei și Germaniei³⁵³). Totodată, economia daneză este extrem de deschisă la cooperarea economică internațională, are o structură echilibrată în care coexistă întreprinderi de vârf în ramuri tradiționale (de exemplu industria alimentară sau construcțiile de mașini) cu altele active în ramuri relativ noi, precum industria farmaceutică, biotehnologiile și producția de energie regenerabilă. De asemenea, Danemarca a reușit să asigure un remarcabil echilibru social, oferind un nivel ridicat de bunăstare majorității cetățenilor săi, reflectat și în nivelul ridicat de pregătire economico-profesională a populației. Dacă avem în vedere și îmbunătățirile realizate în ultimele două decenii la nivelul echilibrelor financiare și macroeconomice, precum și robustețea instituțiilor economico-sociale, atunci putem conchide că Danemarca este una dintre țările cel mai bine pregătite pentru a face față sfidărilor economice ale secolului XXI.

IV.3.2. Irlanda – „tigrul economic al Europei”

La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, Irlanda, deși fusese neutră și ca atare nu suferise distrugereri directe (exceptând pierderile de nave), se afla într-o stare economică deplorabilă și nimic nu anticipa faptul că la sfârșitul secolului XX avea să fie catalogată ca „tigrul celtic”, economia europeană care a reușit cel mai bine în perioada postbelică depășirea subdezvoltării și înapoierii economice³⁵⁴. Greutățile în aprovizionarea cu materii prime din import și mai ales cu combustibili se adăugaseră peste politica economică ce aspira la autarhie economică și conduseseră la o severă recesiune economică, la raționalizări și privațiuni care făcuseră ca mulți irlandezi să prefere să emigreze în Marea Britanie. Terminarea războiului nu a însemnat o încetare rapidă a dificultăților economice. Dimpotrivă, **până spre sfârșitul anilor '50 performanța economică a Irlandei a rămas mediocră**. Deși aspirațiile de consum nesatisfăcute în timpul războiului au explodat în primii ani postbelici, impactul macroeconomic al creșterii cererii interne a fost redus de performanța mediocră a exporturilor irlandeze. Aceasta se datora pe de o parte slabei competitivități a economiei irlandeze, iar pe de altă parte dificultăților economice imediat postbelice ale principalului debușeu extern (Marea Britanie). În aceste condiții, resursele financiare pentru susținerea importurilor au fost multă vreme insuficiente, iar multe dintre lipsuri s-au prelungit și în primii ani postbelici. Abia ajutorul american concretizat în Planul Marshall a condus la o redresare spectaculoasă. Ca și în cazul Danemarcei, impactul Planului Marshall nu s-a limitat la ajutorul financiar direct; de altfel, în cazul Irlandei, datorită măsurilor restrictive ale Ministerului de Finanțe, nici nu au fost absorbite toate fondurile alocate. Cu toate acestea, sumele primite prin Planul Marshall au servit la finanțarea

352. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb020> (accesat la 30.12.2009)

353. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb010> (accesat la 30.12.2009).

354. În această parte, acolo unde nu se precizează alte surse, relatarea istorică se bazează mai ales pe Kennedy, Giblin, McHugh 1988: 55-94, Ó Gráda 1997: 21-40 și Sweeney 1999: 32-46.

importurilor (inclusiv din Statele Unite) și au asigurat creșterea spectaculoasă a investițiilor. Pe această bază, producția industrială a înflorit și au fost realizate importante investiții infrastructurale (construcții de locuințe, electrificare, reîmpăduriri etc.). Pe de altă parte, în 1950-1951 deficitul balanțelor comercială și de plăți a crescut considerabil, fiind agravat de devalorizarea lirei sterline, care a defavorizat exporturile irlandeze în Marea Britanie. Pentru a face față acestei situații, guvernul irlandez a adoptat o politică economică hotărât restrictivă și deflaționistă, care a inhibat procesele de creștere economică. În același context, au fost intensificate și măsurile protecționiste, care au făcut ca Irlanda să nu liberalizeze comerțul exterior în același timp cu majoritatea membrilor OCDE și să nu profite decât în foarte mică măsură de boomul pe care l-au cunoscut majoritatea economiilor vest-europene în anii 1950. **Slaba performanță economică a Irlandei din anii 1945-1958** este bine reflectată de comparația cu alte state vest-europene.

Tabelul IV.44. *PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1938-1958) (dolari 1990 Geary Khamis)*

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	Portugalia
1938	3.052	6.266	5.762	1.747
1945	3.019	7.056	5.066	1.804
1947	3.092	6.604	6.035	2.071
1950	3.453	6.939	6.943	2.086
1955	3.920	7.868	7.395	2.475
1958	3.870	7.966	8.095	2.672

Sursa : Maddison 2003 : 62-63, 68.

Dacă performanța slabă în raport cu Danemarca era oarecum de așteptat, se cuvine să remarcăm că Irlanda a pierdut teren și în comparație cu Portugalia, care era o economie încă și mai slab dezvoltată decât Irlanda, era și ea dependentă economic de relațiile cu Marea Britanie și beneficiase de neutralitate în timpul războiului și de Planul Marshall după 1947 ; or, exceptând intervalul 1947-1950, Irlanda a avut ritmuri de creștere mai scăzute decât Portugalia, ceea ce a făcut ca diferența de nivel de dezvoltare să se reducă nu numai în termeni relativi, ci și în termeni absoluți.

Un efect și totodată simptom al slabei performanțe economice a Irlandei în anii '50 a fost **sporul emigrației**. Astfel, la nivelul întregului deceniu au fost înregistrați 409.000 de emigranți, o cifră mult mai mare decât în anii 1940 (250.000) și decât în perioada interbelică (136.000 în anii 1920 și 101.000 în anii 1930)³⁵⁵. Practic, aceasta înseamnă că în anii '50 Irlanda a pierdut peste o zecime din populația sa. Dacă avem în vedere faptul că majoritatea emigranților erau tineri în putere, cu un capital social și educațional peste media națională, atunci avem o imagine încă și mai clară a impactului acestei hemoragii umane. Din punctul de vedere al stocului de capital uman, valul de emigrație din anii '50 a fost comparabil pentru Irlanda cu pierderile suferite de multe țări din cauza celui de-al doilea război mondial.

La mijlocul anilor '50 devenise clar că era nevoie de o **schimbare de politică economică**. Unele începuturi au fost făcute încă din anii 1954-1957, când o coaliție având ca principală componentă politică pe Fine Gael a întrerupt temporar hegemonia exercitată din anii 1930 de către Fianna Fáil. Guvernul a inițiat discuții cu Fondul Monetar Internațional

355. Sweeney 1999 : 37.

și cu Banca Mondială și a acceptat propunerea pentru construirea unei rafinării cu capital britanic la Cork, ceea ce marca începutul unei deschideri spre cooperarea cu capitalul străin. Totodată, în 1955 un comitet consultativ, numit pentru a examina eficiența investițiilor publice, a propus instituirea unui sistem de planificare economică indicativă, după modelul adoptat deja în alte țări vest-europene. Adevărata cotitură s-a produs însă abia după revenirea la putere a Fianna Fáil în 1957. Sarcina de a defini politica economică a noului guvern a revenit lui T.K. Whitaker, secretar în Departamentul Finanțelor, care a elaborat mai multe memorandumuri, dintre care două au fost făcute publice în 1958 sub titlurile sugestive *Dezvoltarea economică și Program pentru expansiune economică*. Deși accentul cel mai mare a fost pus pe trecerea la planificarea economică indicativă, iar un prim-plan național de dezvoltare economică a fost aplicat în anii 1959-1963, încă și mai importantă a fost abandonarea politicii autarhizant protecționiste adoptate în 1932 și trecerea la o **politică de favorizare a investițiilor străine și de liberalizare graduală a relațiilor economice externe**. Decisivă a fost asumarea noii orientări de către Seán Lemass, urmașul lui Éamon de Valera în calitatea de prim-ministru în anul 1959. Puține elemente ar fi anticipat adoptarea acestui rol de către Seán Lemass. Era un om trecut de prima tinerețe (născut în 1899) și fusese ministru al Economiei și Comerțului în toate guvernele Fianna Fáil de după 1932, exceptând doi ani din timpul războiului, când condusese încă și mai importantul Minister al Aprovizionării. În această calitate, Lemass fusese principalul artizan al politicii protecționiste și independentiste din anii 1930-1950. Totuși, încă de la mijlocul anilor '50 el începuse să aprecieze că industriașii irlandezi nu profitaseră suficient de protecția oferită de stat împotriva concurenței externe; totodată, el era sensibil la interesele sindicatelor, care doreau sporirea numărului locurilor de muncă și a veniturilor muncitorilor. În ianuarie 1957 el a recunoscut faptul că exporturile nu puteau crește fără cooperarea cu firmele străine, care aveau atât resursele tehnice și financiare, cât și conexiunile necesare pentru cucerirea piețelor externe. În consecință, el a devenit promotorul noii orientări, iar după retragerea lui Éamon de Valera și preluarea funcției de prim-ministru în 1959 a asigurat succesul noii politici de dezvoltare economică planificată și de deschidere economică spre exterior. Pe lângă adoptarea programelor naționale de dezvoltare economică, cele mai importante măsuri ale noii politici au fost abolirea Actelor de Control al Manufacturilor din 1932, reducerea impozitului pe profit pentru întreprinderi, și schimbarea priorităților stabilite pentru Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială (IDA, înființată în 1949) de la promovarea exporturilor industriilor cu capital irlandez spre atragerea agresivă a investițiilor străine³⁵⁶.

Această reorientare a fost facilitată de faptul că pe piața mondială exista în această perioadă un excedent de capitaluri, mai ales americane, în căutare de plasamente profitabile.

356. Această politică a combinat scutițiile și reducerile de taxe cu un sistem de subvenții și cu asigurarea de facilități infrastructurale. Ponderea acestor măsuri active de intervenție a unei agenții de stat în funcționarea economiei a fost considerabilă, atingând la începutul anilor '80 un maxim istoric de 12% din cheltuielile publice și 2% din Produsul Intern Brut. În consecință, Cormac Ó Gráda are dreptate să observe că schimbarea de politică economică de la sfârșitul anilor '50 nu a însemnat o adoptare a liberalismului economic, ci înlocuirea unui tip de distorsiuni economice (protecționismul) cu alt tip de distorsiuni economice (facilitățile fiscale pentru investiții străine și pentru exporturi). Recunoscând faptul că acest tip intervenționist de „politică industrială” viciază mediul de afaceri, oferă posibilități de profit pe banii publici unora dintre agenții economici în dauna altora și poate uneori conduce la alocări suboptimale ale factorilor economici, el observă totuși că experiența Irlandei demonstrează că „distorsiunile în direcția unei prea mari deschideri economice sunt preferabile la o protecție excesivă” (Ó Gráda 1997 : 54-55)

În această conjunctură favorabilă **investițiile străine**³⁵⁷ s-au orientat la sfârșitul anilor '50 și în prima parte a anilor '60 mai ales spre industrii care foloseau intensiv forța de muncă și produceau produse standardizate pentru export, cum ar fi textilele și confecțiile, încălțăminte și materialele plastice. De pe la mijlocul anilor '60, IDA a trecut la o politică de atragere selectivă a investițiilor străine, favorizându-le mai ales pe cele din ramuri cu un grad ridicat de tehnicitate, cum ar fi construcțiile de mașini, industria farmaceutică și electronica. Această mutație, care într-un fel răspundea și faptului că primul val de investiții străine condusesese la ocuparea aproape completă a forței de muncă și chiar la situații de penurie a acesteia, a permis dezvoltarea unor activități industriale cu spor ridicat de valoare adăugată, ceea ce a întărit competitivitatea economiei irlandeze.

Întreprinderile controlate de marile capitaluri internaționale erau orientate mai ales spre **export**. În aceste condiții, valoarea exporturilor de produse industriale a crescut în 1958-1973 în medie cu 23% pe an³⁵⁸. Exporturile agroalimentare au beneficiat și ele de o conjunctură favorabilă, chiar dacă nu au putut crește la fel de rapid precum cele industriale, au înregistrat și ele creșteri. Ele au fost stimulate de subvențiile acordate de stat crescătorilor de animale, de prevederile favorabile din tratatul de liber-schimb încheiat cu Marea Britanie în 1965 și de creșterile prețurilor mondiale la produsele agricole și animaliere. Se poate observa și o mutație de la exporturile de animale vii spre cele de preparate de carne și lactate. În plus, deși Marea Britanie a rămas principalul partener economic extern al Irlandei, exportatorii irlandezi au reușit să pătrundă și pe alte piețe, mai ales în țările Pieței Comune.

Aceste succese au fost reflectate de dublarea ratei de creștere a produsului intern brut pe cap de locuitor, de la puțin peste 1,9% anual în 1945-1958 la peste 3,95% anual în 1958-1972³⁵⁹. Acest spor este cu atât mai apreciabil cu cât în această perioadă au avut loc stoparea fenomenului de emigrație netă și relansarea creșterii demografice, astfel încât – spre deosebire de perioadele anterioare – performanța brută era chiar mai mare decât indicatorii pe cap de locuitor. Cu toate acestea, creșterea realizată de Irlanda era sub media Europei apusene (4,05% anual în 1950-1973), și mult sub performanța din aceeași perioadă a țărilor iberice (Portugalia a realizat o creștere a produsului intern brut pe cap de locuitor de 5,45% anual în 1950-1973, iar Spania 5,60% anual); în schimb, performanța Irlandei era superioară celei britanice și chiar celei daneze³⁶⁰.

Tabelul IV.45. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene (1958-1972) (dolari 1990 Geary Khamis)

Anul	Irlanda	Marea Britanie	Danemarca	Portugalia
1958	3.870	7.966	8.095	2.672
1962	4.636	8.865	9.747	3.800
1967	5.352	10.049	11.437	5.334
1972	6.663	11.294	13.538	6.355

Sursa : Maddison 2003 : 62-65, 68-69.

357. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 239-241 ; Munley, Thornton, Aronson 2002 : 33-50 – capitol de Joe Durkan).

358. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 68. Trebuie totuși observat că o parte a acestei creșteri a fost erodată de devalorizarea monetară, mai ales după 1967.

359. Calculul nostru pe baza datelor din Maddison 2003 : 68-69.

360. Maddison 2003 : 263.

Ritmurile mediocre de creștere economică din Marea Britanie făceau ca Irlanda să aibă neapărată nevoie de extinderea relațiilor cu alte piețe mai dinamice. În aceste condiții, **aderarea la Comunitatea Economică Europeană (Piața Comună)** a fost crucială pentru succesul orientării spre export a economiei irlandeze. Tratatul de la Roma din 1957 și constituirea Pieței Comune reprezentaseră un stimul important în decizia guvernanților de a trece la deschiderea graduală a economiei Irlandei la sfârșitul anilor '50. În contextul tratatelor de aderare a Marii Britanii la Comunitățile Europene, Irlanda a depus și ea o cerere de aderare, care a fost abandonată atunci când Franța a blocat aderarea britanică (1963). La începutul anilor '70 negocierile comunitar-britanice au fost reluate. Irlanda s-a alăturat și ea și la 1 ianuarie 1973 a devenit membru al Comunității Economice Europene, laolaltă cu Marea Britanie și cu Danemarca.

Integrarea în Piața Comună a presupus **proces de adaptare a economiei irlandeze** pentru a face față concurenței comunitare. Desigur, în cadrul procesului de aderare Irlanda a negociat o eliminare graduală, eșalonată pe cinci ani, a taxelor vamale în raport cu restul țărilor comunitare. Cu toate acestea, presiunea concurenței externe a generat un efect de „duș rece” (Desmond Norton) asupra producătorilor irlandezi.

În **industrie** pot fi observate trei tipuri de adaptare, diferite în funcție de natura ramurilor industriale :

- 1) industriile dominate de firme transnaționale, subvenționate de stat prin „politica industrială” și orientate spre export (mai ales în sectoarele chimic, farmaceutic, electrotehnic și electronic) s-au adaptat rapid și au profitat masiv de oportunitățile deschise de apartenența la Piața Comună ;
- 2) industriile orientate spre piața internă (o parte din industria alimentară și producătoare de băuturi, tutunul, producția de hârtie, sectorul tipografic, precum și firme din prelucrarea metalelor și a lemnului și din sectorul serviciilor) au prosperat în anii '70, printre altele datorită excesului de cheltuieli bugetare, și au trebuit să se contracte în perioada de austeritate din anii '80 ;
- 3) industriile producătoare de bunuri standardizate, tranzacționate internațional (textile, îmbrăcăminte, încălțăminte, pielărie, construcții de mașini, o parte din sectorul alimentar etc.) au fost sever afectate de penetrația produselor importate și de concurența cu firme internaționale mai puternice, iar o parte dintre firmele existente au trebuit să se contracte sau au fost eliminate de pe piață³⁶¹.

Dacă asupra industriei efectele integrării au fost împărțite, **sectorul agricol** a avut de câștigat datorită aplicării Politicii Agricole Comunitare. Subvențiile pentru agricultori au condus la creșterea veniturilor acestora în primii ani de după aderare, contribuind la stimularea cererii de pe piața internă în a doua parte a anilor '70. După un maxim atins în 1978, când veniturile medii obținute de persoanele active în agricultură au fost cu 40% mai mari decât în 1972, situația agricultorilor a început să se deterioreze, mai ales din cauza poverii datoriilor, a recesiunii mondiale și a scăderii veniturilor obținute din exporturile spre Marea Britanie. În anii 1978-1986 fluctuațiile producției agricole au fost considerabile, iar veniturile medii obținute de agricultori au ajuns să fie doar puțin mai mari decât înainte de aderarea la Piața Comună³⁶².

Exporturile au avut evident de câștigat datorită aderării la Comunitatea Economică Europeană. Valoarea lor a crescut exploziv după aderare, de la 647 milioane lire irlandeze în 1972 la 869 milioane în 1973, 1.122 de milioane în 1974, 1.447 de milioane în 1975,

361. Norton 1994 : 584-585.

362. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 82-84.

ceea ce înseamnă mai mult decât o dublare în trei ani³⁶³. Chiar dacă avem în vedere și rata inflației, creșterile au continuat să fie considerabile și în anii următori. Se cuvine să observăm și două mutații structurale³⁶⁴. Exporturile industriale au sporit mai rapid decât cele agricole, astfel încât ponderea lor în valoarea totală a exporturilor a crescut de la 41% în 1972 la 64,5% în 1985. Pe de altă parte, deși Marea Britanie a rămas pe locul 1 între partenerii economici externi ai Irlandei, exporturile spre celelalte țări comunitare au crescut mai rapid decât cele pe piața britanică. În aceste condiții, exporturile combinate spre cele șase țări continentale care fondaseră Piața Comună au ajuns în 1985 la 36% din valoarea totală a exporturilor irlandeze, depășind pe cele spre Marea Britanie (30,3% în 1985).

Un factor care a influențat în sens negativ situația economică a Irlandei în perioada de după aderarea la Piața Comună a fost **deteriorarea climatului economic mondial după 1973**. Creșterea prețului petrolului a afectat Irlanda, țară lipsită de resurse energetice proprii. Totuși, economia irlandeză a depășit fără recesiune primul șoc petrolier, în primul rând datorită efectelor general pozitive ale aderării la Piața Comună și în subsidiar datorită politicii financiare expansioniste a guvernului, care a alimentat cererea prin acumularea de datorii. O primă încercare de a stopa creșterea deficitului bugetar a condus la o scurtă recesiune, ceea ce a determinat noul guvern Fianna Fáil să revină la o politică financiară „largă” în 1977-1978, mai ales în ceea ce privește investițiile. Verdictul istoricilor economiei este sever: „Cel mai bun lucru care se poate spune despre strategia adoptată în acest moment este faptul că era bine intenționată. Ea ignora însă atât de multe aspre realități, încât era inevitabil să conducă la necazuri”³⁶⁵. Aplicarea acestei strategii a fost încă și mai proastă decât concepția. Deși programul prevedea ca sporul cheltuielilor bugetare să se ducă spre investiții, în practică guvernul a cedat repede la presiunile salariale, iar salariul mediu din sectorul public s-a dublat în doar trei ani (1978-1981)³⁶⁶. Aceste creșteri au coincis cu efectele celui de-al doilea șoc petrolier din 1979-1980 și ale adâncirii crizei economiei mondiale, ceea ce a făcut ca deficitul bugetar să crească foarte mult. Baniii pompați în economie au mers mai mult spre consum decât spre investiții, au finanțat mai mult importurile decât producția internă, iar deficitul balanței de plăți externe a atins 15% în 1981³⁶⁷. Guvernul a trebuit să apeleze tot mai mult la credite, iar rata de îndatorare publică raportată la produsul național brut a crescut de la 54,5% în 1973 la 81% în 1980³⁶⁸. Divorțul dintre proiecțiile economice optimiste ale guvernului și realități a devenit incontornabil: pentru 1981 fusese prevăzută o creștere a produsului național brut de 5% și s-au realizat 0,6%, solicitarea de credite noi pentru guvern trebuia să fie de 7% din produsul național brut și a fost de 15,9%, inflația fusese planificată la 5% și a atins 20,4%, iar șomajul trebuia să fie 5% și a ajuns la 10%³⁶⁹. Evident, **deteriorarea datelor macroeconomice** impunea o schimbare de politică. Ideea restabilirii echilibrului financiar a fost tot mai prezentă în dezbaterile publice, a fost acceptată la nivel declarativ și de către politicieni³⁷⁰, dar aplicarea ei în practică s-a dovedit

363. Mitchell 2003 : 583.

364. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 84.

365. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 77.

366. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 79.

367. O'Hagan 1995 : 39 (capitol de Jonathan Haughton).

368. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 89.

369. Ó Gráda 1997 : 70.

370. Antoin E. Murphy consideră că „deși politicienii erau pregătiți să folosească retorica retransării [financiare], ei nu erau pregătiți să sprijine această retorică prin politici economice adecvate” (Murphy 2000 : 10).

extrem de dificilă. Încercările de a redresa situația prin sporirea fiscalității nu au reușit, deoarece impozitele mai mari nu au adus o creștere suficientă a veniturilor bugetare. Deși guvernul de coaliție dintre Fine Gael și laburiști a reușit să restabilească disciplina financiară și controlul asupra cheltuielilor publice, deși a fost redus deficitul bugetar curent, povara datoriei publice a continuat să crească, amplificată de creșterea dobânzilor pe piața mondială la începutul anilor '80³⁷¹. Criza a fost agravată și de depresiunea din principalele piețe spre care se îndreptau exporturile irlandeze, ca și de devalorizarea lirei sterline. Deși Irlanda aderase în 1979 la sistemul monetar european, în ideea de a se desprinde din legătura prea puternică cu moneda britanică, involuția lirei sterline și dificultățile financiare interne au condus la devalorizarea în mai multe rânduri a lirei irlandeze în anii 1979-1986. Derapajele inflaționiste, ca și incapacitatea Irlandei de a profita de reducerea prețului petrolului în 1985 au condus la masive retrageri de capitaluri în 1985-1986. Guvernul de coaliție dintre Fine Gael și laburiști a încercat să contracareze fuga capitalurilor prin sporirea dobânzilor pe piața internă, ceea ce a deprimat cererea și a agravat problemele cu care s-au confruntat consumatorii și multe dintre întreprinderile irlandeze, contribuind totodată la sporirea masivă a șomajului, care a atins 18% în 1986³⁷². Exact în momentul când alte economii occidentale ieșeau din recesiunea de la începutul anilor '80, în Irlanda anilor 1986-1987 predomina convingerea că țara eșuase economic și se afla într-o criză gravă³⁷³.

În mod evident, multe dintre dificultățile economice ale anilor '80 reprezentau consecința directă a politicilor financiare iresponsabile din anii de după 1973. Au existat și voci care considerau că ansamblul politicilor de deschidere economică spre exterior și de axare pe export erau responsabile pentru problemele economice acumulate³⁷⁴. Ieșirea din criză a necesitat o **mobilizare politică fără precedent**. Alegerile din februarie 1987 nu au condus la majoritatea absolută a vreunui partid, astfel încât partidul Fianna Fáil, care obținuse 81 din cele 166 de mandate ale Parlamentului a format un guvern minoritar în frunte cu Charles Haughey. Fianna Fáil câștigase majoritatea relativă în alegeri criticând restricțiile bugetare ale guvernului anterior și făcând numeroase promisiuni electorale. Cu toate acestea, după alegeri noul guvern a trebuit să treacă la măsuri de austeritate, contramandând creșterile salariale promise și închizând spitale în pofida promisiunilor sale anterioare de a extinde serviciile publice. În această conjunctură, Alan Dukes, noul lider al principalului partid de opoziție, Fine Gael, și ministru de Finanțe în guvernul anterior, a decis să nu profite politic de dificultățile guvernului și chiar să-l sprijine în adoptarea măsurilor financiare necesare pentru redresarea țării. Această strategie politică neobișnuită a fost exprimată într-un discurs ținut la 2 septembrie 1987 în fața Camerei de Comerț de la Tallaght :

Atunci când guvernul se mișcă în direcția corectă, eu nu mă voi opune efortului principal al politicii sale. Dacă merge în direcția corectă, eu nu cred că trebuie deviat de la cursul său sau răsturnat pe probleme macroeconomice. Orice altă politică a opoziției ar fi o simplă exploatare cinică a oportunităților politice pe termen scurt de a obține un avantaj politic, care la rândul său ar fi la fel de efemer ca durată. Eu nu voi juca un asemenea joc³⁷⁵.

371. Kennedy, Giblin, McHugh 1988 : 90-91 ; Barry 1999 : 77-81 (capitol de Patrick Honohan).

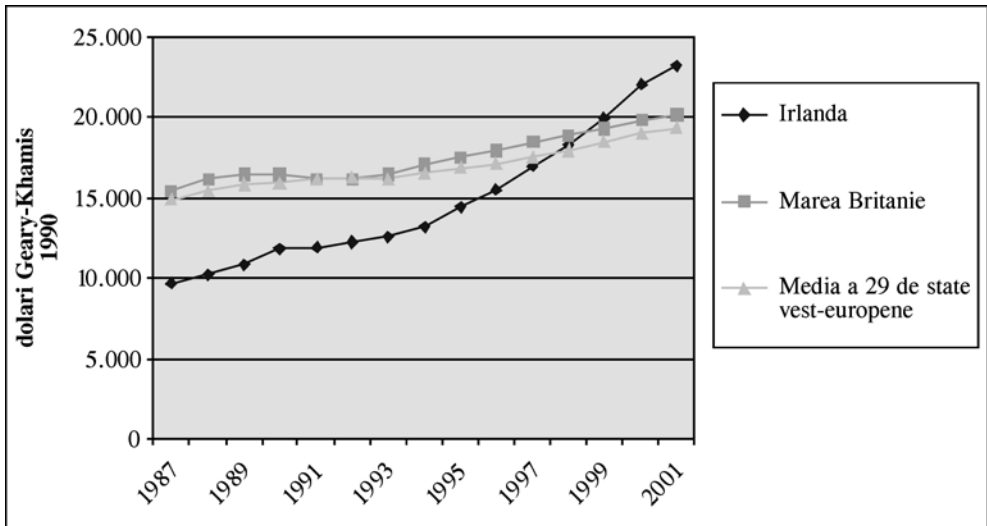
372. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 16 (capitol de Mark Cassidy).

373. Chiar și un analist nuanțat precum John Bradley vorbește de „o stagnare fără precedent a creșterii economice, un nivel istoric ridicat al șomajului și dezechilibre cronice în finanțele statului” (Ó Gráda 1994b II : 151 – capitol de John Bradley).

374. Vezi mai ales criticile radicale din Crotty 1986.

375. <http://www.finegael.ie//page.cfm/area/information/page/TheTallaghtStrategy/pkey/1375> (accesat la 10.01.2008).

Aplicată consecvent, **strategia de la Tallaght** a îngăduit guvernului minoritar al lui Charles Haughey să adopte măsuri nepopulare și să reducă drastic cheltuielile publice. Multe investiții publice, mai ales în sectorul social, au fost anulate sau amânate; au fost stopate temporar noile angajări în serviciile publice și s-a aplicat un program de pensionări anticipate; au fost eliminate multe dintre facilitățile fiscale existente și a fost acordată o amnistie fiscală pentru contribuabilii și firmele care-și reluau plățile. În contextul unei conjuncturi externe favorabile, mai ales ale unei cereri puternice pentru produsele irlandeze pe piața britanică și ale reducerii dobânzilor pe piața internațională, rezultatele au fost spectaculoase. În 1988, exercițiul bugetar s-a încheiat cu un excedent, iar rata îndatorării raportată la produsul național brut a scăzut considerabil³⁷⁶. **Restabilirea echilibrelor financiare** a contribuit la redresarea încrederii investitorilor și a stat la baza intrării Irlandei într-o fază de **creștere economică accelerată**, care a condus la dublarea produsului intern brut pe locuitor în mai puțin de 12 ani, la depășirea la acest indicator a Marii Britanii ca și a mediei Europei apusene.



Sursa : Maddison 2003 : 64-65, 68-69.

Figura IV.8. PIB/locuitor în Irlanda comparativ cu alte state vest-europene

Cifrele absolute spun multe, dar ratele multianuale de creștere ne îngăduie să sesizăm încă și mai bine caracterul excepțional al creșterii economice irlandeze de după 1987. Practic, rata creșterii produsului intern brut pe cap de locuitor a crescut de peste 2,5 ori față de media anilor 1973-1987 și a fost de peste două ori mai mare și decât media anilor 1950-1973.

376. Barry 1999 : 81-82 (capitol de Patrick Honohan).

Tabelul IV.46. *Rate multianuale de creștere a produsului intern brut pe locuitor (%) (1950-2001)*

Anii	Irlanda	Marea Britanie	Media a 29 de state vest-europene
1950-1973	3,03	2,42	4,05
1973-1987	2,50	1,78	1,90
1987-2001	6,43	1,93	1,87

Sursa : Maddison 2003 : 64-65, 68-69, 263.

Istoricii irlandezi îndeamnă însă la prudență în folosirea ca indicator economic a produsului intern brut³⁷⁷. Ei atrag atenția asupra faptului că ponderea mare a întreprinderilor transnaționale și tendința acestora de a contabiliza în Irlanda profiturile obținute în diverse părți ale lumii pentru a beneficia de rata redusă a impozitului pe profit din această țară fac ca produsul intern brut să fie artificial crescut ; în aceste condiții, potrivit acestor analiști, o măsură mai potrivită a realității economice ar fi produsul național brut. Unii analiști au încercat să compare datele rezultate prin folosirea celor doi indicatori. Ei au constatat că la nivelul ratelor de creștere în nici unul dintre ani diferența nu a fost mai mare de 2%³⁷⁸. Atunci când măsurăm media mai multor ani, diferența a fost și mai mică ; de exemplu, pe ansamblul anilor 1995-2000 produsul intern brut a crescut în medie cu 9,4% pe an, iar produsul național brut cu „numai” 8,2% pe an³⁷⁹. Această observație poate fi interpretată în diferite feluri, după cunoscuta alternativă a paharului pe jumătate plin și pe jumătate gol. Putem să conchidem fie că această rată de creștere era oricum mai mare decât cea din oricare altă țară europeană în aceiași ani, fie că diferența dintre produsul național brut și produsul intern brut s-a mărit de la un an la altul, ajungând la 11% în 1990 și la circa 20% în 2000³⁸⁰. Dar, chiar dacă vom folosi în analiză numai produsul național brut și vom reduce corespunzător valorile pentru anii 1987-2001, Irlanda tot a reușit să recupereze decalajul care o despărțea inițial de media Uniunii Europene și să depășească această medie. Sau, altfel spus, „Irlanda a cunoscut o convergență rapidă cu standardele de viață medii din Uniunea Europeană chiar și în termenii acestui indicator, iar această convergență a fost mult mai dramatică decât cea experimentată de alte economii mai puțin dezvoltate ale UE, Grecia, Spania și Portugalia”³⁸¹. Concluzia se impune : **creșterea economică a Irlandei după 1987 rămâne excepțională și atunci când este măsurată prin intermediul produsului național brut.**

Această concluzie este susținută și de **alți indicatori economici**. În ultimul deceniu al secolului XX au fost create net peste 500.000 de locuri de muncă noi, mai ales în sectorul serviciilor, ceea ce a făcut ca pe ansamblul economiei numărul persoanelor active economic să crească de la 1,113 milioane în 1990 la 1,671 milioane în 2000³⁸². Șomajul a scăzut mai întâi de la 18% în 1986 la 12,9% în 1990, a crescut apoi din nou până la 15,7% în 1993 și

377. Ó Gráda 1994b : xiv-xv ; Ó Gráda : 1997 : 33-34.

378. Murphy 2000 : 26 ; Coulter, Coleman 2003 : 36 (capitol de Denis O’Hearn).

379. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 9 (capitol de Mark Cassidy).

380. Coulter, Coleman 2003 : 40 (capitol de Denis O’Hearn).

381. Barry 1999 : 15 (capitol de Frank Barry, Aoife Hannan și Eric Strobl).

382. Coulter, Coleman 2003 : 42 (capitol de Denis O’Hearn). Estimări ceva mai mici pentru anul 2000, dar care indică și ele o creștere masivă a numărului locurilor de muncă la Sweeney 1999 : 60.

apoi s-a redus masiv, ajungând la o minimă de 3,9% în 2001³⁸³. Creșterea economică a condus și la sporirea veniturilor bugetare, ceea ce a permis finanțarea cheltuielilor publice angajând relativ mai puține credite noi sau obținând în unii dintre ani chiar excedente ale contului curent, astfel încât rata datoriei publice raportată la produsul intern brut să scadă de la 129% în 1987 la circa 40% în 2000³⁸⁴. Exporturile au crescut de la 10,7 miliarde lire irlandeze în 1987 la 70,5 miliarde lire în 1999, iar balanța comercială a fost puternic excedentară în toți acești ani, după ce în toată perioada postbelică până în 1985 fusese sistematic deficitară³⁸⁵. Structura exporturilor s-a îmbunătățit, ponderea produselor industriale de înaltă tehnicitate trecând de jumătate³⁸⁶. Indicatorii de consum evidențiază o creștere evidentă a nivelului de trai, precum și o modernizare de ansamblu a societății irlandeze³⁸⁷.

Amplitudinea creșterii a făcut ca Irlanda să fie numită în anii 1990 „**tigrul celtic**” al Europei. Termenul, creat prin analogie cu cel folosit pentru a desemna economiile în rapidă dezvoltare din Asia răsăriteană a anilor '80-'90 (cei patru „tigrii asiatici” erau Coreea de Sud, Taiwan, Hong Kong și Singapore), a fost folosit începând cu anul 1994 pentru a desemna dinamismul economic remarcabil al Irlandei de după 1987³⁸⁸. Dincolo de valențele sale poetice și de multiplele sale utilizări în spațiul public și în creația culturală, termenul are meritul de a evidenția caracterul excepțional al acestei faze de creștere economică atât în raport cu ansamblul istoriei Irlandei, cât și în raport cu performanța economică a altor țări europene. De aceea, el reprezintă și o invitație de a analiza factorii care au îngăduit desprinderea Irlandei din grupul țărilor relativ subdezvoltate în contextul Europei apusene și pătrunderea sa în topul economiilor dezvoltate.

Printre analiști, există un consens asupra faptului că fenomenul „tigrului celtic” nu a fost generat de un singur factor, ci **a fost rezultatul combinației unei multitudini de factori**. Au fost propuse mai multe tipuri de clasificare a acestor factori. Astfel, modelul sintetizat de Connell Fanning și Ciaran Murphy distinge între factorii pe termen lung, cu începuturile în anii '60 (tendențele demografice, consistența politicii industriale, orientarea spre exterior a economiei), factorii pe termen mediu, în acțiune din anii '80 (cotitura din domeniul politicii financiare și fiscale, stabilizarea monetară și parteneriatul social) și factori pe termen scurt (fondurile structurale și de coeziune ale Uniunii Europene, conjunctura favorabilă din Statele Unite, tendința crescătoare a piețelor bursiere)³⁸⁹. Într-o analiză a ceea ce el denumeste „hagiografiile tigrului celtic”³⁹⁰, Colin Coulter observă că există un discurs dominant, cu originile teoretice în paradigma modernizării din primele decenii postbelice, care cuprinde două linii principale de discuție: potrivit primeia, succesul irlandez s-a datorat unui set de decizii politice îndrăznețe și pertinente, cum ar fi responsabilizarea financiară din 1987-1989 și promovarea educației gratuite în anii '60; cea de-a doua pune accentul pe parteneriatul social, pe autolimitarea salarială acceptată de sindicate, flexibilizarea muncii și îmbunătățirea setului de valori, inclusiv valorizarea socială a întreprinzătorilor

383. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 10 (capitol de Mark Cassidy).

384. O'Hagan 1995 : 39 (capitol de Jonathan Haughton); Munley, Thornton, Aronson 2002 : 12 (capitol de Mark Cassidy).

385. Mitchell 2003 : 583.

386. Sweeney 1999 : 83-85; Murphy 2000 : 18-19, 29.

387. Sweeney 1999 : 73-76.

388. http://en.wikipedia.org/wiki/Celtic_Tiger (accesat la 10.01.2009).

389. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 56-57 – capitol de Connell Fanning și Ciaran Murphy.

390. Coulter, Coleman 2003 : 10-23 (capitol de Colin Coulter),

de succes, pe mentalitățile mai deschise ale tinerilor și în general pe transformări care au făcut ca societatea irlandeză să devină mai favorabilă creșterii economice moderne. Pe de altă parte, dacă discursul dominant pune accentul pe factorii interni (virtuțile noii Irlande), Colin Coulter arată că există și o biografie alternativă a tigrului celtic, potrivit căreia succesul economic al Irlandei se datorează mai puțin deciziilor vizionare ale politicianilor irlandezi și mai mult unor schimbări favorabile în modul de operare a sistemului capitalist global și în strategiile de afaceri ale unui număr limitat de companii transnaționale. Sau, pentru a cita verdictul sarcastic al lui Antoin Murphy, „tigrul celtic” este „o denumire greșită” și în realitate avem de-a face cu „un tigru high-tech multinațional, dar predominant american, incubat într-o rezervație fiscală irlandeză care este parte a statelor unite ale Europei”³⁹¹. În mod evident, cele două tipuri de discurs reflectă opoziții care nu se limitează la nivelul diagnosticului istorico-economic, ci cuprind și convingeri diferite cu privire la durabilitatea și semnificația succesului economic al Irlandei. În ceea ce ne privește, nu vom insista pe evidențierea conotațiilor politice și ideologice ale acestor discursuri și vom prefera să examinăm concret diverșii factori considerați a fi contribuit la succesul „tigrului celtic”.

Pentru o economie relativ redusă ca dimensiuni și lipsită de resurse naturale esențiale pentru o societate modernă, **deschiderea economică spre exterior** a fost o condiție necesară pentru creșterea economică accelerată³⁹². Tentativa din anii '30-'50 de a axa dezvoltarea economiei pe piața internă a arătat clar că izolaționismul economic nu putea fi o cale spre succes în cazul unei țări precum Irlanda. În cadrul acestei deschideri se pot observa două faze. Prima a început prin orientarea spre stimularea exporturilor și atragerea capitalurilor străine la sfârșitul anilor '50, a continuat cu tratatul de liber schimb cu Marea Britanie (1965) și s-a finalizat prin aderarea la Comunitatea Economică Europeană (1973). A doua fază a fost legată de adâncirea integrării economice europene hotărâtă prin Tratatul de la Maastricht (1992), care a cuprins liberalizarea circulației bunurilor și serviciilor, inclusiv a capitalurilor și forței de muncă, și adoptarea monedei euro. În această privință, se cuvine să observăm că Irlanda a aderat în 1979 la Sistemul Monetar European și a adoptat apoi moneda unică europeană în pofida faptului că Marea Britanie nu a efectuat acești pași, aderând abia ulterior și efemer la Sistemul Monetar European și păstrând ca monedă lira sterlină. Dincolo de o anumită obsesie de a se desprinde din prea îndelungata dependență față de Marea Britanie, opțiunile succesive în plan monetar reflectau și însemnătatea crescândă a piețelor țărilor continentale ale Europei apusene pentru dezvoltarea economică a Irlandei.

Investițiile străine directe au avut un rol esențial în succesul economic al Irlandei³⁹³. Promovate masiv de Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială, ele au ajuns la sfârșitul anilor '90 să genereze peste 90% din valoarea producției industriale din Irlanda, și să ofere locuri de muncă la mai mult de două treimi din lucrătorii industriali³⁹⁴. Irlanda a atras marile firme internaționale într-o primă fază prin nivelul redus al impozitului pe profit, prin facilitățile speciale oferite de IDA și prin costul relativ redus al forței de muncă; ulterior, odată cu creșterea salariilor au început să conteze tot mai mult nivelul de calificare în creștere al forței de muncă, accesul pe piața întregii Uniuni Europene (mai ales pentru

391. Murphy 2000 : 14.

392. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 17 (capitol de Mark Cassidy).

393. O bună analiză în Barry 1999 : 45-74 (capitol de Frank Barry, John Bradley și Eoin O'Malley).

394. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 18 (capitol de Mark Cassidy).

multinaționalele cu capital noneuropean) și facilitățile îmbunătățite din ansamblul economiei. Lista companiilor transnaționale care au investit în Irlanda cuprinde unele dintre cele mai mari firme din lume, cum ar fi Coca-Cola, IBM sau Microsoft³⁹⁵. Potrivit raportului IDA din 2007, în Irlanda activau aproape 1.000 de companii transnaționale, dintre care aproape jumătate proveneau din Statele Unite (având însă 69,8% din angajați și o pondere încă și mai mare la nivelul valorii adăugate); ramura principală este actualmente industria electronică (inclusiv tehnologia informațiilor și comunicațiile), urmată de industria farmaceutică și de servicii medicale, de construcțiile de mașini de înaltă tehnicitate, de serviciile financiare și apoi de alte industrii de mai mică anvergură³⁹⁶. Deosebit de importantă a fost și îmbunătățirea gradului de conectare a firmelor transnaționale cu restul economiei irlandeze. Inițial, transnaționalele s-au dezvoltat aproape complet separate, mulți comentatori vorbind despre apariția unei structuri dualiste în economia Irlandei; treptat, totuși, s-a putut constata faptul că firmele transnaționale au început să subcontracteze un număr sporit de activități unor agenți economici din Irlanda, generând locuri de muncă, contribuind la ridicarea nivelului tehnologic și la modernizarea de ansamblu a economiei irlandeze³⁹⁷.

O mare parte dintre companiile transnaționale americane au investit în Irlanda și pentru a avea capacități productive în interiorul Uniunii Europene. **Apartenența la Uniunea Europeană** a avut însă și alte implicații pozitive asupra economiei irlandeze, îndeosebi prin transferurile de fonduri comunitare. După cum am văzut deja, subvențiile din cadrul Politicii Agricole Comune au început să „curgă” încă din primii ani de după aderare, dar impactul lor a fost totuși limitat de faptul că ele au alimentat mai mult consumul decât activitatea productivă și de ponderea în scădere a sectorului agricol în ansamblul economiei irlandeze. Mult mai importante au fost **fondurile structurale**³⁹⁸. Comunitatea Economică Europeană și-a propus încă din primele faze ale existenței sale să acționeze în direcția evitării creșterii disparităților economice dintre regiunile sale în contextul eliminării barierelor vamale și a creării Pieței Comune, dar procesul de adoptare a unei politici de coeziune a fost relativ lent. Astfel, Fondul European de Dezvoltare Regională a fost creat în 1975, dar volumul transferurilor financiare a fost inițial redus, iar finanțarea s-a limitat la proiecte promovate de statele membre, ceea ce a făcut ca eficiența economică să fie modestă. Criticile la adresa modului de funcționare a acestui fond, ca și acumularea problemelor după aderarea unor noi membri cu niveluri de activitate economică sub media CEE (Grecia în 1981, Portugalia și Spania în 1986) au determinat Comisia Europeană condusă începând din 1985 de Jacques Delors să realizeze în 1988 o reformare a sistemului și să stabilească principiile ferme ale politicii europene de coeziune. Prin această reformă au fost sporite considerabil fondurile disponibile și au fost stabilite principii și criterii ferme de alocare a acestor

395. Sweeney 1999 : 135-137, 240-243.

396. http://www.idaireland.com/home/sitetool.aspx?id=3&content_id=1#fourone (accesat la 10.01.2009). De exemplu, în domeniul calculatoarelor, pe lângă deja menționatele IBM și Microsoft, în Irlanda sunt prezente și Dell, Gateway, Apple, Hewlett-Packard, Intel, Siemens-Nixdorff, Fujitsu, Seagate, Quantum, Lotus, Oracle și multe altele, practic o mare parte dintre cele mai mari firme din domeniu la nivel mondial.

397. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 18-19 (capitol de Mark Cassidy); Sweeney 1999 : 145-147. Antoin Murphy recunoaște că efectele de antrenare ale companiilor transnaționale asupra ansamblului economiei irlandeze s-au amplificat în decursul anilor 1990 (Murphy 2000 : 34); o serie de rezerve au fost exprimate de Denis O’Hearn (Coulter, Coleman 2003 : 43-45).

398. Informațiile referitoare la istoricul politicii de coeziune a Uniunii Europene au fost preluate din http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/history/index_en.htm (accesat la 12.01.2009).

fonduri – eligibilitatea a fost limitată la regiunile având un nivel de activitate economică sub media Comunității, a crescut rolul unităților subnationale, a regiunilor și a comunităților locale, care au putut să acceseze fonduri și fără tutela guvernelor naționale, și s-a trecut la programe de finanțare multianuală (esențiale în condițiile în care realizarea multor investiții semnificative dura oricum mai mulți ani). Dacă la nivelul statelor mai mari noua politică europeană de coeziune și aplicarea criteriilor de eligibilitate la nivelul regiunilor a făcut ca unele regiuni să poată accesa fonduri, iar altele să fie neeligibile, în cazul Irlandei, care datorită dimensiunilor sale reduse a fost considerată o singură regiune, nu au existat asemenea limitări și întreaga țară a fost eligibilă pentru a beneficia de fondurile structurale. Nivelul fondurilor atrase a fost considerabil³⁹⁹, fiind estimat la circa 3,5 miliarde de lire irlandeze în programul financiar pe anii 1989-1993 și circa 6 miliarde lire irlandeze în programul financiar pe anii 1994-1999, față de sume variind între 100 și puțin peste 300 de milioane de lire anual înainte de 1989. Aceste sume au fost folosite pentru dezvoltarea capitalului uman (programele de pregătire a resurselor umane au absorbit circa 30% din fonduri), pentru proiecte de infrastructură, mai ales în transporturi și comunicații (tot aproape 30%), precum și pentru sprijinirea investițiilor din sectorul particular. Deși ponderea acestor fonduri în cadrul produsului național brut al Irlandei nu a depășit în nici un an 4% (nivelurile maxime, între 3 și 4%, au fost atinse în anii 1991-1993, iar în toți ceilalți ani nivelurile au fost sub 3%), iar calcule econometrice sofisticate i-au îndreptățit pe specialiști să afirme că fondurile structurale au condus pe ansamblul anilor '90 la creșterea suplimentară a produsului național brut al Irlandei cu doar circa 1,5% pe an, trebuie observat faptul că aceste fonduri au venit într-un moment crucial în istoria economică a Irlandei.

În 1989, datoria publică a Irlandei abia trecuse de vârful maxim, iar corul economiștilor solicita masive reduceri ale cheltuielilor publice [...] Dacă fondurile structurale nu ar fi venit atunci când au venit, Irlanda nu și-ar fi construit niciodată infrastructura și nu ar fi realizat investițiile care au ajutat în generarea și susținerea boomului economic prelungit de care încă beneficiază [în 1999]. Fondurile UE au pus totodată capăt politicilor de investiții de tip *stop-go* ale guvernelor irlandeze (exemplificate de construirea câte unui segment de drum, întrerupt apoi și cu continuarea stopată în așteptarea eventuală a banilor din anul următor). Ele i-au forțat pe irlandezi să adopte planificarea pe termen lung, care a fost un beneficiu considerabil. Ele au prevenit apariția multor gătuiri economice⁴⁰⁰.

Efectele economice indirecte ale fondurilor europene nu se limitează la cele enumerate anterior. A fost evidențiat și faptul că îmbunătățirile în infrastructura fizică și în pregătirea resurselor umane au sporit competitivitatea de ansamblu a economiei irlandeze și au contribuit la decizia companiilor transnaționale, mai ales a celor americane, de a investi în Irlanda⁴⁰¹. Pe de altă parte, **odată cu trecerea timpului și cu acumularea creșterii economice, rolul fondurilor europene a scăzut**. Irlanda a reușit să-și conserve eligibilitatea pentru unele dintre aceste fonduri pentru exercițiul financiar 2000-2006 al Uniunii Europene prin acceptarea în calitate de criteriu a produsului național brut în loc de produsul intern brut. Un asemenea artificiu nu a mai fost posibil pentru exercițiul financiar 2007-2013, când

399. Informațiile cantitative și estimările de impact asupra creșterii produsului național brut al Irlandei au fost preluate din Barry 1999 : 107-116 (capitol de Frank Barry, John Bradley și Aoife Hannan).

400. Sweeney 1999 : 86-87.

401. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 20-21 (capitol de Mark Cassidy).

Irlanda încetase de mult să mai fie o țară relativ subdezvoltată și a trebuit deci să se mulțumească cu fondurile europene care nu mai sunt legate de nivelul de dezvoltare al diferitelor regiuni.

Un alt factor în succesul economic al Irlandei a fost **dividendul adus de diaspora**. Acesta s-a manifestat pe mai multe planuri. Adoptarea de către Statele Unite a unor politici favorabile Irlandei în diverse momente în perioada postbelică nu poate fi complet disociață de existența unei comunități irlandeze numeroase în această țară⁴⁰², deși nu se poate afirma că ea a avut un rol decisiv în formularea politicii americane. Încă și mai greu de evaluat este măsura în care factorul diaspora a influențat deciziile companiilor americane de a investi în Irlanda; dacă la nivelul deciziilor finale pare sigur că au prevalat calculele economice reci, nu trebuie să subestimăm rolul americanilor de origine irlandeză în realizarea contactelor prealabile și în configurarea de către IDA a pachetelor de sprijin pentru investitori, esențiale în calculul de profitabilitate al investițiilor în Irlanda. Un alt aspect prin care diaspora a contribuit la dezvoltarea economică a Irlandei a fost întoarcerea unora dintre emigranții sau a descendenților acestora. În această privință, nu ne vom referi la irlandezii care s-au întors ca angajați ai companiilor transnaționale și pentru care Irlanda este doar o etapă într-o carieră internațională. Există însă două alte categorii mai importante. Una este reprezentată mai ales de cetățenii americani de origine irlandeză care s-au decis să-și petreacă fie vacanțele, fie o parte importantă din vârsta a treia în Irlanda; mulți dintre aceștia au achiziționat sau au construit case în Irlanda și, în general, au investit și cheltuit în această țară resurse acumulate în alte țări, mai ales în Statele Unite. A doua categorie, încă și mai importantă, este reprezentată de irlandezii de vârstă activă, care, după ce au studiat și/sau și-au început viața profesională în străinătate, s-au întors în noua conjunctură economică a succesului „tigrului celtic” și au contribuit semnificativ la ridicarea nivelului capitalului uman, la generarea unor noi afaceri, la sporirea productivității și în general la întărirea competitivității economiei irlandeze⁴⁰³.

Concluzia lui Paul Sweeney este aceea că factorii externi au avut un rol crucial în succesul economic al Irlandei din anii 1987-1999. Fără a absolutiza vreunul dintre acești factori, el observă că ei au intervenit în mod cvasisimultan și convergent, și totodată s-au potențat reciproc cu o multitudine de **factori interni**⁴⁰⁴.

Politica financiară de după 1987 a avut un rol crucial în îmbunătățirea climatului economic și în favorizarea creșterii economice. În raport cu narațiunile care elogiază determinarea guvernului Haughey de a reduce cheltuielile și de a restabili sănătatea sistemului financiar irlandez, se cuvine observat faptul că în termeni absoluți cheltuielile publice au scăzut numai în 1987, în timp ce în anii următori politica de prudență financiară s-a manifestat mai ales prin reducerea ponderii creditelor noi⁴⁰⁵. În aceste condiții, ceea ce a contat a fost mai degrabă răsturnarea tendinței care în anii anteriori condusese la acumularea de datorii nesustenabile și semnalul foarte puternic transmis de stat că nu vor mai exista derapaje de „larghețe bugetară”. În condițiile promisiunilor electorale generoase ale Fianna Fáil, pachetul de măsuri de stabilizare financiară a venit mai devreme decât se așteptau analiștii și agenții economici⁴⁰⁶. Pe de altă parte, deși ajustarea financiară conducea la

402. Murphy 2000: 23.

403. Thornton, Aronson 2002: 23 (capitol de Mark Cassidy). La sfârșitul anilor 1990 foștii emigranți întorși în Irlanda reprezentau 39% dintre persoanele de peste 40 de ani având diplome universitare (Sweeney 1999: 117).

404. Sweeney 1999: 91.

405. Sweeney 1999: 92-93.

406. Bradley 1993: 103-105.

scăderea cererii interne, activitatea economică din Irlanda a fost stimulată în același timp de relansarea economică mondială și de boomul cererii de produse din Marea Britanie. Performanța exporturilor a mărit veniturile bugetare și a îngăduit realizarea echilibrării financiare fără a mai mări costurile sociale. După reducerea din 1987, în 1988 cheltuielile bugetare au fost mai mari cu 1% în termeni nominali, dar din cauza deprecierei monedei s-au redus în termeni reali cu 1,1%, iar din 1989 au început să crească și în termeni reali; aceste creșteri au fost însă suficient de moderate pentru a îngădui scăderea în continuare a ratei îndatorării publice⁴⁰⁷. Faptul că refacerea echilibrului financiar s-a putut realiza cu costuri sociale de relativ scurtă durată a fost esențial, deoarece capacitatea politicianilor de a menține consensul asupra disciplinei financiare era limitată, iar mult-lăudata strategie de la Tallaght a funcționat numai în anii 1987-1989. Pe de altă parte însă, criteriile convenite prin Tratatul de la Maastricht din 1992 au garantat menținerea disciplinei financiare și în anii '90.

Realizarea și menținerea noilor echilibre financiare au depins foarte mult și de **sprijinul social pentru politicile bazate pe rigoare financiară**⁴⁰⁸. Și în această privință anul 1987 a fost crucial. Acordul celor două mari partide a fost completat printr-un Program de Redresare Națională pe anii 1988-1990 convenit de guvern cu principalii parteneri sociali, sindicatele și patronatul. Având în vedere faptul că Irlanda era o țară cu impozite pe venit mărite considerabil după 1987, sindicatele au acceptat faptul că sporurile salariului brut nu pot fi finanțate fără derapaje inflaționiste și/sau măriti suplimentare ale impozitării și au negociat un acord prin care moderația lor la nivelul salariilor brute să fie compensată printr-un set de reduceri la nivelul impozitului pe venit, astfel încât veniturile nete ale angajaților au crescut (acordul a prevăzut o creștere netă de 8% pe ansamblul anilor 1987-1990), iar atractivitatea economică a Irlandei pentru investitorii străini a crescut. Totodată, sindicatele au negociat domeniile în care s-au efectuat economiile bugetare, astfel încât serviciile esențiale pentru bunăstarea membrilor să fie afectate cât mai puțin. Principii similare – moderare a creșterilor salariale și prioritate acordată echilibrului financiar și îmbunătățirii parametrilor macroeconomici pentru asigurarea condițiilor de accelerare a creșterii economice – au stat la baza următoarelor acorduri de parteneriat social, care au acoperit anii 1991-1993, 1994-1997 și 1997-2000. Deși parteneriatul social a reprezentat o mutare calculată a esențialului negocierilor salariale de la nivelul întreprinderilor și al ramurilor economice la nivel național, iar la nivelurile inferioare, relațiile dintre angajatori și angajați au cunoscut mai puține progrese, per total numărul conflictelor de muncă a scăzut, iar creșterea economică accelerată a adus dividende – diferențiate – este adevărat, dar totuși substanțiale – pentru majoritatea membrilor societății irlandeze.

Un alt factor important al succesului „tigrului celtic” a fost **ridicarea nivelului de educație**. Nivelul de educație influențează performanța economică prin rolul său în creșterea stocului de competențe al forței de muncă sau altfel spus prin contribuția sa la capitalul uman⁴⁰⁹. Până în anii '60 nivelul de educație din Irlanda a fost relativ modest în context

407. Sweeney 1999: 93.

408. Informațiile din acest paragraf au fost preluate din Sweeney 1999: 100-105.

409. Lucrarea clasică pentru teoria capitalului uman rămâne Becker 1997 (prima ediție 1964). Desigur, aici trebuie ținut cont de faptul că stocul de competențe relevante economic nu este generat numai de sistemul instituționalizat de educație, ci poate fi obținut prin experiența acumulată prin practicarea anumitor activități (*learning by doing*), prin ucenicia la locul de muncă sau prin diverse alte forme mai mult sau mai puțin instituționalizate de pregătire profesională.

vest-european. Învățământul elementar obligatoriu fusese introdus încă din timpul stăpânirii britanice, când și analfabetismul scăzuse foarte mult. După obținerea independenței, dezvoltarea învățământului a fost perturbată de faptul că majoritatea școlilor se aflau sub controlul bisericii, care nu dorea intervenția statului, de măsurile care impuneau predarea în irlandeză în locul celei în limba engleză și de insuficiența personalului didactic calificat⁴¹⁰. Dacă învățământul primar de șase clase asigura totuși o educație elementară celor mai mulți dintre irlandezi, mult mai gravă era situația învățământului secundar, urmat de relativ puțini tineri, iar în acest domeniu, deși s-au realizat progrese, acestea au fost mai mici decât în alte țări europene. Astfel, în perioada interbelică 5,4% dintre tinerii irlandezi din grupa de vârstă 10-19 ani urmau o școală de nivel secundar, în timp ce media a 13 state vest-europene era 5,8% ; în anii 1950/1955 Irlanda a ajuns la 10,7% față de media acelorași state de 13,6%, iar în 1960/1965 raportul a fost de 16,5% față de 21,9%⁴¹¹. Faptul că această rămânere în urmă greva șansele de dezvoltare ale Irlandei a fost sesizat și de factorii politici, astfel la numai câteva luni după preluarea funcției de prim-ministru Seán Lemass a anunțat faptul că guvernul trebuie să lărgască accesul la educație și va acorda facilități pentru învățământul secundar și universitar⁴¹². Un prim set de măsuri în acest sens a fost adoptat în timpul ministeriatului la Educație al lui Patrick Hillery (1959-1965), când a fost extins sistemul de burse, statul a început să acorde subvenții pentru întreținerea și lărgirea sistemului de școli de nivel secundar și au fost înființate primele Colegii Tehnice Regionale. Cu toate acestea, progresele au fost insuficiente, iar raportul „Investment in Education” publicat în 1965 evidenția situația precară a sistemului de educație la mai mult de patru decenii de la crearea statului irlandez. În mod evident, acest raport trebuia să-i stimuleze pe guvernanți la măsuri mai hotărâte. Acestea au venit odată cu numirea ca ministru al Educației a lui Donogh O'Malley în iulie 1966. Cu acordul lui Lemass, dar fără a se consulta în prealabil cu ceilalți membri ai cabinetului, O'Malley a anunțat un program potrivit căruia până în 1969 accesul la școlile secundare avea să fie gratuit, iar autobuze finanțate de stat aveau să ducă pe elevii din sate la școlile cele mai apropiate. Succesul a fost gradual, dar semnificativ : numărul elevilor cuprinși în învățământul secundar a crescut de la 104.000 în 1966 la 119.000 în 1967, 134.000 în 1968, 151.000 în 1970 și peste 200.000 în 1980⁴¹³ ; în 1994 aproape toți tinerii de vârstă școlară finalizau nouă clase, iar procentajul celor care dădeau examenul pentru certificatul de încheiere a liceului (12 clase) crescuse de la 21% din cohorta lor de vârstă în 1967 la 82%⁴¹⁴. Întemeierea unor noi Colegii Tehnice Regionale (ulterior Institute de Tehnologie) și un sistem de burse pentru studenții lipsiți de mijloace au sporit accesibilitatea învățământului superior, dar în acest domeniu progresul a fost relativ lent până în anii '90, când numărul studenților a crescut de la sub 35.000 la peste 160.000⁴¹⁵. Deși majoritatea universităților irlandeze sunt relativ mici, se cuvine remarcat faptul că mai multe dintre ele au reușit să pătrundă în topul Times al primelor 500

410. Coolahan 1981 : 38-51.

411. Handbuch : VI, 77 (capitol de Wolfram Fischer).

412. Coolahan 1981 : 133.

413. Mitchell 2003 : 883.

414. Barry 1999 : 122 (capitol de Joseph Durkan, Doireann Fitzgerald și Colm Harmon).

415. Mitchell 2003 : 899 ; http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=REF_TB_education_training&root=REF_TB_education_training/t_edtr/t_educ_indic/tps00062 (accesat la 14.01.2009). Prin acest spor, Irlanda a depășit semnificativ media Uniunii Europene în ceea ce privește procentajul tinerilor care urmează învățământul superior.

de universități din lume⁴¹⁶. Se remarcă și ponderea foarte mare a studenților care, începând din anii '90, fie au studiat informatica, fie au obținut măcar o diplomă sau un certificat care să le ateste pregătirea informatică⁴¹⁷. Totodată, Irlanda a dezvoltat un foarte amplu sistem de învățământ profesional și vocațional, care deseori este în strânsă legătură cu sistemul universitar, mai ales cu institutele tehnologice și care se caracterizează printr-o atentă certificare a competențelor obținute, prin recunoașterea competențelor dobândite pe căi informale și prin posibilitatea trecerii dinspre învățământul profesional spre programele universitare. În acest fel, impactul dezvoltării sistemului educațional asupra capitalului uman a fost maximizat, iar analizele economice evidențiază faptul că aproape 19% din creșterea economică din anii 1960-1992 s-a datorat îmbunătățirii calității muncii⁴¹⁸.

Un aspect important al succesului economic al Irlandei a fost **creșterea productivității muncii**. Potrivit concluziei lui Frank Barry, începând de la sfârșitul anilor '60 productivitatea muncii pe persoană activă a crescut mai rapid în Irlanda decât în celelalte țări ale Europei apusene; diferența față de creșterea medie din Uniunea Europeană a fost în anii '90 de circa 2% anual⁴¹⁹. Această performanță a fost determinată de mai mulți factori. Unul dintre aceștia a fost schimbarea structurii forței de muncă, prin transferul unei părți a acesteia dinspre sectorul agricol, structural având o productivitate sub media economiei, spre sectoare cu productivitate mai mare, ceea ce a condus la ridicarea productivității pe ansamblul economiei și la deschiderea unor noi perspective de creștere economică⁴²⁰. Ponderea forței de muncă din agricultură a scăzut de la 36% în 1961 la 17% în 1981 și 8% în 2000, a celei din industrie și construcții a crescut de la 25% în 1961 la 32% în 1981 și s-a plafonat apoi în termeni relativi, fiind de 31% în 2000, iar cea a persoanelor active în servicii a sporit de la 39% în 1961 la 51% în 1981 și 61% în 2000⁴²¹. Aceste evoluții reflectă **mutațiile survenite în structura economiei**, respectiv la nivelul ponderii ramurilor principale în generarea valorii adăugate pe ansamblul economiei⁴²². Din acest punct de vedere, evoluția din Irlanda a urmat cu o anumită întârziere tendințele survenite pe plan mondial, dar cu unele particularități specifice. Astfel, deși nu a fost lipsită de dinamism, agricultura a avut o pondere în scădere, coborând sub 5% din valoarea adăugată pe ansamblul economiei în 1998 și sub 2% în 2007. Industria a fost motorul principal al creșterii până la sfârșitul

416. În topul pe anul 2008, Trinity College Dublin s-a plasat pe locul 49, University College Dublin pe locul 108, iar alte cinci instituții irlandeze de învățământ superior în primele 400 de universități din lume (http://www.topuniversities.com/worlduniversityrankings/results/2008/regional_rankings/top_irish_universities, accesat la 16.01.2009).

417. Munley, Thornton, Aronson 2002: 68 (capitol de Connell Fanning și Ciaran Murphy).

418. Barry 1999: 133 (capitol de Joseph Durkan, Doireann Fitzgerald și Colm Harmon). Potrivit unei analize publicate în 1997, reprezentanții mediului de afaceri din țările OECD au plasat Irlanda pe locul I din Europa în ceea ce privește nivelul de educație al forței de muncă și pe locul II (după Germania) în ceea ce privește calificarea muncitorilor (Sweeney 1999: 117).

419. Barry 1999: 34-35.

420. Barry 1999: 35.

421. Sweeney 1999: 95. Un alt set de date, referitoare la anii '30, '60 și '90, cu comparații cu alte state europene în Ó Gráda 1997: 168.

422. Datele statistice referitoare la ponderea sectoarelor în valoarea adăugată pe ansamblul economiei au fost preluate de pe Eurostat (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=welcomeref&open=/t_na/t_nama/t_nama_brk/t_nama_co&language=en&product=REF_TB_national_accounts&root=REF_TB_national_accounts&scrollto=552, accesat la 18.01.2009). O analiză sintetică în Sweeney 1999: 94-98.

anilor '90, dar după un maxim atins în 1999 (35,8%), ponderea ei în valoarea adăugată pe ansamblul economiei a început să scadă, deși valoarea absolută a producției a crescut. Ponderea construcțiilor a crescut și ea, compensând după 1999 o parte din pierderea de viteză a industriei. În mod evident, sectorul cel mai dinamic a fost reprezentat de servicii, a căror pondere în valoarea adăugată pe ansamblul economiei a fost de 55,5% în 2000 și 64,8% în 2007. Dacă cele mai multe noi locuri de muncă au fost create în servicii, creșterile de productivitate cele mai mari au fost realizate în industrie⁴²³. Un alt element care a contribuit la creșterea productivității pe ansamblul economiei irlandeze a fost **schimbarea raportului dintre populația ocupată și persoanele dependente din economie**. Astfel, dacă în 1985 reveneau 230 de persoane dependente la 100 de persoane active economic, în 2000 raportul a fost ajunsese sub 140 persoane dependente la 100 de persoane active⁴²⁴. Mai multe elemente au contribuit la această evoluție⁴²⁵. Evident, crearea de noi locuri de muncă, mai ales în servicii, a fost factorul principal, deoarece a permis reducerea substanțială a șomajului, de la 18% în 1986 la 3,9% în 2001⁴²⁶. Totuși, se cuvine să remarcăm și atragerea unui număr sporit de femei pe piața muncii, ca și schimbările demografice mai profunde, în principal intrarea pe piața muncii a unor generații ceva mai numeroase născute în anii 1963-1974, în timp ce numărul copiilor a scăzut considerabil, mai ales datorită reducerii masive a natalității începând cu anii '80⁴²⁷. Un alt factor important a fost imigrația, care a condus la creșterea numărului persoanelor active în economie, fără a împovăra Irlanda și cu perioadele de dependență economică din viața aceluiași persoane. Aceste elemente demografice au avut un rol important în anii '90 și în primii ani din secolul XXI, dar după 2010 este de așteptat ca influența lor să-și schimbe sensul, mai ales datorită retragerii din viața activă a generației născute imediat după război, datorită intrării pe piața muncii a cohortelor mai reduse numeric născute la sfârșitul anilor '80 și ulterior, și datorită epuizării rezervei neutilizate de forță de muncă feminină.

Un alt factor care a contribuit la succesul economic al „tigrului celtic” a fost **îmbunătățirea cadrului instituțional**, mai ales, dar nu numai în planul funcționării instituțiilor publice cu impact asupra activității economice. Antoin Murphy observă că Irlanda „fiind [o țară] mică, investitorii străini pot avea acces rapid la reprezentanții guvernului și la oamenii politici pentru a rezolva problemele pe care le întâmpină în stabilirea companiilor lor în Irlanda”⁴²⁸. O asemenea proximitate dintre stat și mediul de afaceri are și aspectele sale pozitive, în linia celor evidențiate de Antoin Murphy, dar poate cuprinde și fațete discutabile, fie pe linia coruperii mediului politic și a instituțiilor publice, fie prin distorsionarea competiției și a funcționării mediului de afaceri. Dacă studii de la începutul anilor '80 consemnau existența în Irlanda a unei culturi a dependenței afacerilor de sprijinul statului,

423. Datele statistice tind să supravalueze această creștere, îndeosebi din cauza practicilor companiilor transnaționale de a supraevalua contabil valoarea activității industriale din Irlanda pentru a beneficia de nivelul mai redus al impozitului pe profit din această țară. Analizele care au reușit să evalueze ponderea acestor deformări statistice conchid că sporul de productivitate industrială, deși mai mic decât apare la prima vedere, a fost real și substanțial și a îngăduit depășirea nivelurilor productivității industriale din alte țări alese pentru comparație (Barry 1999 : 36-37).

424. Sweeney 1999 : 99 ; Barry 1999 : 139 (capitol de John Fitzgerald).

425. O analiză sintetică interesantă se găsește în Munley, Thornton, Aronson 2002 : 24-25 (capitol de Mark Cassidy).

426. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 10 (capitol de Mark Cassidy).

427. Mitchell 2003 : 113.

428. Murphy 2000 : 22.

ultimele două decenii au consemnat o reducere a gradului de intervenție directă a statului în economie și o îmbunătățire a mijloacelor acestei intervenții⁴²⁹. Per total, se poate observa o reducere relativă a subvențiilor și a excepțiilor fiscale acordate diferitelor întreprinderi sau chiar sectoare economice. Acestea din urmă au trebuit să se adapteze la noile condiții economice și în unele cazuri să se restructureze radical. Încă din anii 1930-1950, Irlanda avea în mai multe domenii întreprinderi naționale, private sau publice, care dețineau cvasimonopoluri sectoriale pe piața internă și care datorită protecționismului nu-și dezvoltaseră competitivitatea internațională. Integrarea în Comunitatea Economică Europeană și aplicarea crescândă a regulilor europene referitoare la asigurarea competiției și limitarea ajutoarelor de stat acordate agenților economici au pus sub semnul întrebării funcționarea multora dintre aceste întreprinderi. Mai multe mari întreprinderi de stat au fost privatizate total sau parțial⁴³⁰. Realizarea acestor **privatizări** într-o perioadă de avânt economic a îngăduit reducerea costurilor sociale – de cele mai multe ori, sindicatele s-au convins că aportul de capital privat îmbunătățește perspectivele de funcționare pe termen mediu și lung a întreprinderilor respective și au preferat să renunțe la opoziția lor tradițională față de privatizări în favoarea unor scheme prin care o parte dintre acțiuni erau distribuite angajaților în condiții financiare avantajoase – și a adus statului venituri suplimentare, care au ajutat la reducerea datoriei publice în anii '90. Totodată, un **val de dereglementări** a deschis competiției sectoare rezervate anterior operatorilor publici, cum ar fi transporturile și telecomunicațiile. Exemplul de cel mai mare succes este Ryanair, companie întemeiată în 1985 și care a devenit în anii '90 pionierul dezvoltării zborurilor *low-cost* în Europa. Ryanair și-a sporit considerabil flota și numărul de rute deservite în Europa și Africa de Nord și a ajuns în 2008 să transporte 57,7 milioane de călători, ceea ce o plasează pe locul 3 la nivel european, fiind depășită doar de companiile publice Air France-KLM și Lufthansa, dar surclasând British Airways și pe toți ceilalți transportatori europeni publici sau privați, inclusiv compania națională irlandeză Air Lingus (10,4 milioane de călători în 2008)⁴³¹. Dacă Ryanair este un caz extrem, atât în ceea ce privește amplitudinea succesului, cât și în ceea ce privește agresivitatea în afaceri și conflictele frecvente, aproape sistematice, cu statul irlandez⁴³², per total intrarea pe piață a unor noi companii, privatizările și dereglementările i-au favorizat pe consumatori, au creat noi locuri de muncă și au contribuit la apariția unor elemente instituționale favorabile creșterii economice. În această perioadă a avut loc o creștere semnificativă a spiritului antreprenorial, au fost create mai multe incubatoare de afaceri (deseori cu participarea instituțiilor de învățământ superior) și s-au dezvoltat scheme de muncă flexibilă, mai bine adaptate la o economie cu cicluri de producție mai scurte și cu o mai mare diferențiere a produselor⁴³³. Progresul instituțional a putut fi observat și prin **reducerea permisivității față de corupția oamenilor politici și a înalților funcționari publici**, care a condus la crearea mai multor comisii de anchetă⁴³⁴, la dezvăluirea neregulilor financiare (în principal luare de mită, primire de foloase necuvenite și/sau evaziune fiscală) comise de politicieni cunoscuți (inclusiv fostul prim-ministru Charles Haughey) și chiar la demisii spectaculoase (prim-ministrul Bertie Ahern în mai 2008).

429. Sweeney 1999 : 115.

430. O prezentare sintetică în Sweeney 1999 : 107-111. O analiză aplicată pe privatizările din domeniile energetic și al telecomunicațiilor în Munley, Thornton, Aronson 2002 : 143-177 (capitol de Moore McDowell).

431. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_airlines_in_Europe (accesat la 19.01.2009).

432. Pentru detalii, vezi <http://en.wikipedia.org/wiki/Ryanair> (accesat la 19.01.2009).

433. Sweeney 1999 : 113, 149-168.

434. http://en.wikipedia.org/wiki/Public_inquiry#Republic_of_Ireland (accesat la 19.01.2009).

Entuziasmul pentru succesele „tigrului celtic” a atins apogeul la sfârșitul anilor '90, când și ratele de creștere economică au fost cele mai mari. Analizii au comparat performanța economică a Irlandei cu cea a tigrilor asiatici – Coreea de Sud, Singapore, Taiwan și Hong Kong – și au constatat că „tigrul celtic” a înregistrat rate mai bune de creștere economică, are un sistem sociopolitic mult mai democratic și o economie cu perspective mai sigure de dezvoltare economică în continuare⁴³⁵. Desigur, tonul general al comparațiilor a fost influențat de criza din 1998, care a lovit cu putere mai mare economiile asiatică în timp ce Irlanda a scăpat practic neatinsă. În 2001 a venit însă prăbușirea așa-numitelor firme „dot-com” (firme axate pe furnizarea de servicii prin Internet), care a afectat ansamblul sectorului IT și mai ales companiile americane. Efectele au fost resimțite destul de sever și în Irlanda, unde multe firme s-au închis sau și-au redus activitatea și forța de muncă⁴³⁶. Dificultățile acestui sector, împreună cu încetinirea creșterii economice din Statele Unite și Uniunea Europeană în anii 2002-2003 au condus la reducerea performanței economice a Irlandei. Nu a fost însă o recesiune, ci doar o încetinire a creșterii economice, care a rămas totuși net superioară mediei europene și a durat relativ puțin. După acest prim șoc, totuși ușor, Irlanda a cunoscut până în 2007 o nouă perioadă de creștere economică accelerată, are a fost „botezată” de unii comentatori „**tigrul celtic 2**”⁴³⁷. Deși în acești ani ratele de creștere din Irlanda au depășit în continuare media Uniunii Europene, iar țara și-a consolidat poziția în clasamentele europene și mondiale, trebuie observat că aceste rate de creștere n-au mai atins vârful din anii 1998-2000.

Tabelul IV.47. *Creșterea economică din Irlanda comparativ cu media Uniunii Europene (1999-2008)*

Anul	Rata de creștere a produsului intern brut (%)		PIB/locuitor Irlanda în raport cu media UE (EU27=100)
	Irlanda	EU27	
1999	10,7	3,0	126,0
2000	9,4	3,9	130,9
2001	5,7	2,0	132,5
2002	6,5	1,2	138,0
2003	4,4	1,3	140,8
2004	4,6	2,5	142,1
2005	6,2	2,0	144,1
2006	5,4	3,2	145,5
2007	6,0	2,9	148,1
2008	-3,0	0,8	135,7

Sursa : Eurostat (accesat la 20.02.2010).

Să facem o clipă abstracție de criza economică mondială începută în 2008. Rata de creștere medie pe ansamblul anilor 2001-2007, deși cu totul respectabilă, este ceva mai mică nu numai de performanța de vârf de la sfârșitul anilor '90, dar și decât media pe ansamblul anilor 1987-2001 (6,4% anual). Această **încetinire relativă**, precum și epuizarea rolului motor al unora dintre factorii care stimulaseră creșterea economică din faza „tigrului celtic 1” (fondurile structurale, veniturile obținute din privatizări, transferul de forță de muncă din

435. Sweeney 1999 : 113-115.

436. Coulter, Coleman 2003 : 39-40 (capitol de Denis O'Hearn).

437. http://en.wikipedia.org/wiki/Celtic_Tiger (accesat la 20.01.2009).

agricultură spre industrie și servicii) au stimulat preocupările pentru realizarea unor noi combinații de factori stimulatori ai creșterii economice. Planul național de dezvoltare economică pe anii 2000-2006 a prevăzut un set de măsuri menite să lărgescă baza creșterii economice prin întărirea competitivității industriilor indigene (îmbunătățirea accesului la informație, pregătirea de resurse umane, adaptarea la societatea bazată pe cunoaștere), realizarea unor importante investiții publice în infrastructură și încurajarea investițiilor străine în zonele încă mai sărace (granița, centrul și vestul)⁴³⁸. Aceste măsuri au contribuit la lărgirea bazei creșterii economice și la performanța economică relativ bună din perioada „tigrului celtic 2”, dar nu au putut elimina cu totul **factorii care pun sub semnul întrebării sustenabilitatea pe termen lung a creșterii economice rapide a Irlandei**. Inventariind acești factori⁴³⁹, Paul Sweeney reține: sărăcia persistentă a unei părți a societății irlandeze, existența unui grup chiar restrâns numeric de șomeri de lungă durată, imposibilitatea de a menține pe termen nedefinit sistemul fiscal excepțional de favorabil pentru corporații comparativ cu celelalte state dezvoltate și mai ales cu ceilalți membri ai Uniunii Europene (de altfel, Irlanda a trebuit să intre într-un proces care restrânge aplicabilitatea impozitului pe profit de numai 10% până la o eliminare completă prevăzută pentru 2010, când toate întreprinderile vor trebui să plătească cel puțin 12,5%, iar unele categorii chiar 25%), creșterea excesivă a prețului caselor și terenurilor, apariția unor „gâtuii economice” (penuria de locuințe, incapacitatea unora dintre infrastructuri de a ține pasul cu creșterea activității economice, penuria muncitorilor calificați etc.), dependența prea mare de puține produse (risc la căderi ale cererii mondiale), diminuarea fondurilor structurale ale UE și a alocațiilor prin politica agricolă, riscul prăbușirii valorilor bursiere și chiar expunerea în cazul apariției unei eventuale recesiuni mondiale. Factorul cel mai grav pentru Irlanda este însă **scăderea competitivității industriale** în raport cu țările cu forță de muncă mai ieftină în condițiile liberalizării comerțului internațional, exemplul clasic fiind componentele hardware ale calculatoarelor produse în China și alte țări din sud-estul Asiei. Acest risc este considerat „consecință inevitabilă a convergenței economice prin care salariile și prețurile [din Irlanda] se ridică la nivelul altor țări bogate”⁴⁴⁰. În aceste condiții, soluția realistă pentru Irlanda este aceea de a-și întări competitivitatea în domeniile/activitățile cu valoare adăugată mare și cu pondere relativ redusă a costurilor cu forța de muncă. **Planul național de dezvoltare pe anii 2007-2013**⁴⁴¹ a luat act de această necesitate, ca și de factorii de risc ce amenințau continuarea creșterii economice din Irlanda, și a propus investiții de 184 de miliarde de euro pe șapte ani pentru a consolida perspectivele economice și sociale ale țării. Programul prevede concentrarea acestor investiții în câteva domenii prioritare: dezvoltarea infrastructurii, mai ales în domeniul transporturilor, în sectorul energetic și în prezervarea mediului, pregătirea pentru economia bazată pe cunoaștere prin dezvoltarea științei și cercetării și programe de ridicare a capitalului uman și consolidarea coeziunii sociale, inclusiv programe de incluziune a imigranților, al căror număr a crescut după 2002 și al căror rol în evitarea apariției unor gâtuii economice la nivelul forței de muncă a fost esențial. Atenția crescândă acordată biotehnologiilor este menită să asigure economiei un motor suplimentar al dezvoltării, pentru a evita dependența prea mare de sectorul tehnologiei informației. Nu în cele din urmă, unele companiile irlandeze și-au consolidat dimensiunea

438. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 28 (capitol de Mark Cassidy).

439. Sweeney 1999 : 169-226.

440. Munley, Thornton, Aronson 2002 : 26 (capitol de Mark Cassidy).

441. Textul integral, precum și numeroase informații contextuale, pot fi consultate la http://www.ndp.ie/docs/NDP_Homepage/1131.htm (accesat la 16.01.2009).

internațională, investind în străinătate și repatriind multe dintre profiturile obținute la nivel mondial⁴⁴².

Criza economică mondială începută în 2008 a evidențiat vulnerabilitatea Irlandei. Scăderea valorii dolarului și apoi a indicilor bursieri din Statele Unite a lovit sever încă din ultimele luni ale anului 2007 multe companii transnaționale cu rol semnificativ în economia irlandeză. În aceste condiții, Irlanda a fost primul dintre statele Uniunii Europene care a intrat în recesiune încă din primul cvartal al anului 2008, iar scăderea cererii mondiale odată cu extinderea crizei a afectat și mai mult o economie precum cea irlandeză, care depinde atât de mult de exporturi. Pentru Irlanda, un factor agravant al crizei a fost și scăderea valorii lirei sterline, în condițiile în care o parte încă mare a exporturilor irlandeze se îndreaptă spre Marea Britanie. Alt factor agravant a fost dinamica negativă a pieței imobiliare, în cadrul căreia prețurile crescuseră excesiv, și a cărei prăbușire i-a afectat grav atât pe deținătorii de imobile, cât și sistemul bancar.

Vulnerabilitatea Irlandei nu este însă numai economică, ci și politică. La 12 iunie 2008 irlandezii au respins prin referendum (53,4% voturi contra, 46,6% voturi pentru, în condițiile unei participări la vot a 53,1% din electorat) modificările constituționale presupuse de ratificarea tratatului de la Lisabona, blocând astfel temporar adâncirea integrării politice a Uniunii Europene. Dincolo de numeroasele dezbateri referitoare la motivele votului negativ și la găsirea unor soluții pentru depășirea impasului⁴⁴³, precum și de faptul că această criză a fost depășită printr-un al doilea referendum desfășurat la 2 octombrie 2009, când în urma unei puternice mobilizări 67,1% din cei 59% alegători prezenți la vot au aprobat tratatul, trebuie observat faptul că acesta nu a fost primul moment când **Irlanda s-a dovedit o verigă slabă în procesul de reformare a Uniunii Europene**. Astfel, și Tratatul de la Nisa (2001) a fost mai întâi respins de irlandezi într-un prim referendum la 7 iunie 2001 și apoi acceptat, cu unele amendamente, într-un al doilea referendum pe 19 octombrie 2002, după o serioasă mobilizare a principalelor partide politice, a societății civile și a partenerilor sociali⁴⁴⁴. Reticența irlandezilor față de adâncirea integrării europene reflectă neîndoielnic o anumită neîncredere în politicieni (marile partide au sprijinit ratificarea tratatelor în ambele cazuri), dar are și rădăcini culturale mai adânci (temerea față de riscul pierderii identității proprii, neîncrederea în mecanismele birocratice instituite de organisme îndepărtate, influența presei tabloide din Marea Britanie, preponderent ostilă Uniunii Europene). În toamna anului 2008 au fost vehiculate suspiciuni în legătură cu faptul că grupul de lobby *Libertas*, condus de omul de afaceri Declan Ganley, extrem de vocal în opoziția sa față de ratificarea tratatului de la Lisabona, ar fi fost finanțat de grupuri de interese americane ostile integrării europene. Fără a adera la diversele teorii ale conspirației, care l-au obligat pe secretarul de stat adjunct al Statelor Unite să dezmințe oficial susținerea campaniei *Libertas* de către guvernul american, trebuie să spunem că adevărul este relativ simplu. Adâncirea integrării politice la nivelul Uniunii Europene amenință în mod obiectiv unul dintre avantajele comparative ale Irlandei în atragerea capitalurilor, și anume nivelul foarte redus al impozitului pe profit. Oricât de multe asigurări liniștitoare ar fi oferite de Comisia Europeană, este evident că menținerea unui asemenea dumping fiscal nu este posibilă pe termen lung și că simplificarea procedurilor decizionale ale Uniunii Europene prin adoptarea graduală a regulilor majorităților

442. Sweeney 1999: 137-139.

443. O prezentare sintetică, cu multiple deschideri spre detalii, poate fi accesată la http://en.wikipedia.org/wiki/Twenty-eighth_Amendment_of_the_Constitution_of_Ireland_Bill,_2008 (accesat la 20.01.2009).

444. http://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Nice#The_Irish_referendum (accesat la 20.01.2009).

calificate în locul cerinței unanimității va ușura, într-un orizont de timp previzibil, armonizarea politicilor fiscale la nivelul Uniunii, ceea ce va însemna inevitabil și apropierea impozitului pe profit din Irlanda de nivelurile practicate în restul Uniunii Europene. În sondajele de opinie preocuparea pentru păstrarea actualului sistem fiscal irlandez pare să aibă un rol minor la nivelul motivațiilor populației în ansamblul său⁴⁴⁵. Aceste sondaje nu reflectă însă însemnătatea acestei motivații la nivelul elitelor economice, care au capacitatea de a influența și mass-media. Paul Sweeney observa încă din 1999 forța lobby-urilor de interese opuse reformării sistemului fiscal din Irlanda⁴⁴⁶, iar această forță este suficientă pentru explicarea mijloacelor financiare de care au dispus cei ce au desfășurat campaniile mediatiche împotriva ratificării tratatului de la Lisabona. În mod evident, aceste grupuri de interese, bine reprezentate și la nivelul unora dintre companiile transnaționale care activează în Irlanda, au toate motivele să întârzie momentul unei eventuale armonizări fiscale la nivel european, dar fără a pune în pericol cu totul apartenența Irlandei la Uniunea Europeană și accesul lor la piețele europene.

Începutul anului 2010 este un moment prost pentru evaluarea realistă a șanselor de dezvoltare economică ale Irlandei. Economia irlandeză a fost lovită mai sever de criză decât alte economii europene, iar dezbaterile publice sunt dominate mai degrabă de note pesimiste. Cu toate acestea, **Irlanda este relativ bine echipată pentru a face față sfidărilor**. Nivelul economic este ridicat, capitalul uman este mai bine pregătit decât în majoritatea statelor europene, structura pe ramuri a economiei este relativ bine adaptată cerințelor secolului XXI, iar progresele realizate în modernizarea infrastructurilor și a instituțiilor sunt indiscutabile. De aceea, este de așteptat ca odată cu resorbirea mai devreme sau mai târziu a crizei economice, Irlanda să fie bine poziționată pentru a putea profita de relansarea economiei mondiale.

Pe de altă parte, privind evoluția economică a Irlandei din **perspectivă istorică**, adică privilegiind analiza pe termen lung, este evident faptul că perioada scursă după al doilea război mondial a fost cea a unei dezvoltări fără precedent. **Irlanda a reușit să depășească subdezvoltarea economică relativă și să promoveze ferm în topul economic al Europei și al lumii**. Acest succes economic este excepțional atât în raport cu trecutul mai îndepărtat al Irlandei, cât și cu performanța altor țări europene. Deși pe termen lung nu există garanții, poziția economică relativă a Irlandei fiind expusă și unor factori de risc, în viitorul relativ apropiat, Irlanda are toate șansele să redevină una dintre cele mai performante economii europene, îndreptățind verdictul de succes indiscutabil conferit de analiza noastră.

IV.3.3. *Iugoslavia – modelul celei de-a treia căi*

Iugoslavia a fost **una dintre țările cel mai sever lovite de al doilea război mondial**. Din 1941 și până în 1945, lupte înverșunate au afectat o mare parte a teritoriului iugoslav, provocând considerabile distrugerii materiale și pierderi umane. Asupra numărului morților au fost vehiculate cifre diverse, cele mai realiste estimări fiind cu puțin peste un milion de morți, ceea ce, cu 6,67% din populația de dinainte de război, era una dintre ratele cele mai ridicate din Europa (după Polonia, Uniunea Sovietică, Lituania și Letonia)⁴⁴⁷. Pagubele

445. http://en.wikipedia.org/wiki/Twenty-eighth_Amendment_of_the_Constitution_of_Ireland_Bill,_2008#Reasons_for_rejection (accesat la 20.01.2009).

446. Sweeney 1999: 196.

447. 1.027.000 de morți conform http://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties (accesat la 12.02.2010). Pentru o discuție critică a cifrelor vehiculate, vezi și Sundhaussen 2003: 97-99.

materiale provocate de război se cifrează, după datele oficiale greu de verificat, la peste 9 miliarde de dolari 1938, adică de mai multe ori venitul național din anii de dinainte de război⁴⁴⁸; ele au cuprins circa o jumătate din mijloacele și infrastructura din transporturi, o jumătate din șeptel, o cincime din fondul locativ și mai mult de o treime din capacitățile industriale, astfel încât „Iugoslavia a experimentat una dintre cele mai grave scăderi ale nivelului de trai din Europa, iar la sfârșitul războiului o mare parte a populației era în pericol să moară de foame”⁴⁴⁹.

Iugoslavia a fost una dintre puținele țări care au reușit să se elibereze de sub ocupația germană în cea mai mare parte prin forțele proprii. La sfârșitul războiului, partizanii grupați în Armata Populară de Eliberare condusă de Iosip Broz Tito și în care elementul politic conducător erau comuniștii și-au impus controlul asupra celei mai mari părți a teritoriului iugoslav, și-au eliminat rivalii (în principal pe cetnicii sârbi și pe ustașii croați), au preluat puterea politică (după o scurtă fază de cooptare a unui număr limitat de reprezentanți ai guvernului din exil de la Londra) și au purces la transformarea radicală a țării. **Procesul de comunizare** a fost mult mai rapid și mai radical decât în celelalte țări central-est europene. Au fost organizate rapid alegeri câștigate de Frontul Popular controlat de comuniști, Adunarea Constituantă a abolit monarhia și a proclamat Republica Populară Federativă Iugoslavia (29 noiembrie 1945), iar noua constituție adoptată la 31 ianuarie 1946 fixa structura federală a noii republici, formată din șase republici federale (Bosnia-Herțegovina, Croația, Macedonia, Muntenegru, Serbia și Slovenia), la care se adăugau regiunile autonome Kosovo și Voivodina (ca parte a Serbiei). Se spera ca prin politica de egalitate riguroasă între membrii tuturor grupurilor naționale, formulată de partizani încă din timpul războiului, și prin factorul de unitate reprezentat de Uniunea Comuniștilor din Iugoslavia, această formulă federală să îngăduie depășirea antagonismelor naționale care slăbiseră Iugoslavia interbelică. Au fost lichidate partidele necomuniste, au fost pedepsiți un număr mare de „colaboraționiști” reali sau fictivi, au fost confiscate proprietățile minorității germane, a fost realizată încă din august 1945 o reformă agrară prin care s-au expropriat puțin sub 1,5 milioane hectare dintre care puțin sub 800.000 hectare au fost redistribuite unor familii de țărani săraci, restul rămânând în proprietatea statului și a unor cooperative⁴⁵⁰ și s-a purces la naționalizarea întreprinderilor din industrie și servicii.

Pe această bază, Iugoslavia a trecut la un program extrem de ambițios de reconstrucție și de dezvoltare economică de tip socialist. **Planul cincinal pe anii 1947-1951**⁴⁵¹ își propunea dublarea venitului național comparativ cu anul 1939, mărirea producției industriale de aproape patru ori, a producției de mijloace de producție de 5,5 ori etc.; pentru atingerea acestor obiective, se miza pe livrări de echipamente și materii prime din partea Uniunii Sovietice și a Cehoslovaciei, precum și pe un nivel ridicat de investiții bazate pe acumularea pe seama țărănimii. Încă din 1945 se introdusese un sistem de cote în produse agricole care trebuiau predate statului la prețuri extrem de reduse și se spera ca aceste produse să îngăduie nu numai aprovizionarea orașelor, ci și exporturi prin care să se achite importurile și să se realizeze investițiile industriale. Acest plan, complet nerealist, a fost aplicat într-un mod extrem de birocratic – obiectivele cantitative ale planului au fost calculate inclusiv pe săptămâni și zile, ceea ce a condus la apariția unor munți de rapoarte adresate mai întâi

448. Sundhaussen 2003 : 107.

449. Aldcroft, Morewood 1995 : 92.

450. Singleton, Carter 1982 : 103-104.

451. Prezentarea noastră este bazată, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe Singleton, Carter 1982 : 110-117.

organelor din fiecare republică și apoi Comisiei Federale a Planificării – generând astfel o multitudine de disfuncții economice. Deși planul cincinal a părut să aibă un succes relativ în prima sa fază⁴⁵², în final, el a eșuat categoric.

Una dintre cauzele acestui eșec a fost **ruptura cu Uniunea Sovietică**. Motivele acestei rupturi au fost multiple, mergând de la intenția lui Tito de a se afirma ca un centru de putere autonom în cadrul lumii socialiste până la controversele de politică internațională (dezamăgirea iugoslavă că Stalin nu i-a susținut în disputa cu Italia pentru Trieste, precum și iritarea lui Stalin pentru amestecul iugoslav în războiul civil din Grecia, pe care el o recunoscuse deja în acordul de procentaj ca fiind în zona de influență a puterilor occidentale). Au existat și tensiuni economice între cele două părți, îndeosebi cu privire la funcționarea întreprinderilor mixte iugoslavo-sovietice întemeiate în 1945 în transporturile aeriene și fluviale⁴⁵³, dar acestea nu au avut un rol decisiv în ruptura dintre Stalin și Tito. Această ruptură a devenit efectivă în iunie 1948 și a avut în primul rând un caracter politic, consecințele economice fiind mai degrabă colaterale, deși deosebit de grave pentru Iugoslavia. Astfel, ca urmare a acestei rupturi, au fost anulate promisiunile de credite și ajutoare sovietice, iar relațiile economice dintre Iugoslavia și celelalte state socialiste aflate sub controlul Moscovei au ajuns rapid la cota zero, ceea ce a condus și la o scădere severă a întregului comerț exterior iugoslav.

Ruptura dintre Tito și Stalin a avut **consecințe politice** foarte serioase pentru Iugoslavia⁴⁵⁴. De fapt, Stalin miza pe capacitatea sa de a provoca o răsturnare a lui Tito de către „forțele sănătoase” din cadrul mișcării comuniste iugoslave. Tito a reacționat în mod stalinist, adică a arestat și internat în lagărul din insula Goliotoc din Marea Adriatică circa 15.000-20.000 de comuniști promoscoviți. Au urmat o intensă campanie mediatică împotriva „trădătorului Tito”, deportări ale populației sârbe din zona de graniță din Banatul românesc și manevre militare care păreau să anunțe o iminentă invazie sovietică asupra Iugoslaviei.

În fața acestei amenințări, Tito a reacționat în trei feluri. Pe de o parte, el a declanșat o campanie ideologică prin care afirma dreptul comuniștilor iugoslavi, la fel ca și al altor partide comuniste, de a decide în mod independent asupra modului în care conduceau edificarea socialismului în propria țară. Pe de altă parte, el a inițiat o campanie de cooperativizare forțată menită să dovedească ortodoxia sa marxistă și să ofere resurse pentru realizarea planului cincinal, care intrase în serioase dificultăți. Nu în cele din urmă, el a căutat să îmbunătățească **relațiile cu Occidentul, îndeosebi cu Statele Unite**. Aceste relații⁴⁵⁵ se răciseră în 1945-1947, iar în 1947 Iugoslavia refuzase să participe la Planul Marshall; imediat după excluderea din Cominform și declanșarea fățișă a conflictului cu Uniunea Sovietică, Tito a acceptat în iulie 1948 ca Iugoslavia să plătească despăgubiri de 17 milioane de dolari pentru proprietățile americane naționalizate, ceea ce a îngăduit deblocarea conturilor americane ale Băncii Naționale a Iugoslaviei, în care se găseau rezerve de aur depuse din timpul războiului. Era însă numai un început de relansare a relațiilor. Fondurile rămase după achitarea despăgubirilor (circa 30 de milioane de dolari) nu ajungeau pentru finanțarea nevoilor de import ale Iugoslaviei și atunci Statele Unite i-au acordat acesteia mai multe împrumuturi și un ajutor de hrană de urgență, care au avut un rol esențial în depășirea greutăților economice din anii 1949-1952. Totodată, Statele Unite au

452. Este posibil ca multe dintre raportări să fie false, ceea ce i-a făcut pe statisticienii iugoslavi să evite includerea datelor pentru 1947 în anuarele statistice ulterioare (*apud* Lampe 2000 : 243).

453. Lampe 2000 : 245-246.

454. Paragraf bazat mai ales pe prezentarea din Sundhaussen 2003 : 110-114.

455. Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 25-27.

asigurat protecția Iugoslaviei împotriva unei posibile invazii sovietice, avertizând Moscova că într-un asemenea caz nu vor rămâne neutre⁴⁵⁶.

Dacă deschiderea spre Occident a fost un succes, în schimb **colectivizarea agriculturii a fost un eșec usturător**. Seceta, gestiunea defectuoasă a noilor cooperative, lipsa unor investiții semnificative în utilaje agricole și rezistența țăranilor au condus la prăbușirea producției agricole în 1950⁴⁵⁷; după o efemeră redresare în 1951, producția agricolă a atins noi niveluri minime în 1952, obligând conducerea iugoslavă să treacă la o schimbare radicală a politicii în acest domeniu. În martie 1953, țăranilor li s-a permis să părăsească cooperativele luându-și înapoi pământul cu care intraseră în acestea, ceea ce a condus la o retragere în masă până la sfârșitul anului 1953.

De fapt, abandonarea colectivizării a fost doar o parte, foarte importantă într-o țară încă majoritar rurală, dintr-un proces mai amplu de consolidare a bazei sociale a regimului comunist condus de Tito. Celălalt pilon al acestui proces a fost **introducerea sistemului autoadministrării muncitorești în întreprinderile industriale**. Gândit pe de o parte ca o formulă de a se profila ideologic în raport cu stalinismul – ideea era de a arăta că în Iugoslavia se evita birocratizarea conducerii economiei prin autoconducerea muncitorească la nivel de întreprindere – și ca o cale de a consolida fidelitatea colectivelor muncitorești și cointeresarea lor la bunele rezultate ale întreprinderilor socialiste, sistemul autoadministrării muncitorești a fost introdus totuși foarte gradual⁴⁵⁸. Astfel, el a fost pregătit prin înființarea experimentală a unor consilii muncitorești în 215 întreprinderi în 1949 și instituit prin legea cu privire la administrarea întreprinderilor de stat din iunie 1950; prin această lege se întemeiau consilii muncitorești în circa 6.000 de întreprinderi, dar aceste consilii aveau puține atribuții strict economice în raport cu directorii numiți. Abia în 1952 s-a introdus un nou sistem economic, prin care consiliile muncitorești primeau dreptul de a decide asupra unei părți din mijloacele de acumulare (între 3 și 17%, în funcție de ramura economică), iar noul sistem a fost garantat juridic prin Constituția provizorie din 1953. Moartea lui Stalin a făcut să dispară pericolul extern care stimulase instituirea sistemului autoadministrării muncitorești și a condus la o stagnare temporară în implementarea sa. Totuși, acest sistem – deși deseori golit de conținut în viața reală din întreprinderi – devenise o parte crucială a autolegitimării ideologice a regimului comunist din Iugoslavia, care se afirma prin căutarea unei a treia căi între capitalismul de tip occidental și etatismul birocratic de tip sovietic. În aceste condiții, în aprilie 1958, congresul al VII-lea al Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia a inclus în programul adoptat ideea dispariției statului (în sensul definit de Engels) și preluarea treptată a funcțiilor active de conducere de către forțele socialiste din societate. Deja din 1957, legea relațiilor de muncă extinsese atribuțiile consiliilor muncitorești în recrutarea, licențierea și asigurarea disciplinei forței de muncă, iar în 1961 aceste consilii au căpătat dreptul să dispună de veniturile nete ale întreprinderilor, ceea ce a condus la creșterea veniturilor angajaților mult peste sporul productivității și la încetinirea severă a ratei creșterii industriale. Principiul autoadministrării nu mai era însă un instrument economic, ci unul predominant politico-ideologic. De aceea, el a fost consolidat prin Constituția din 1963, prin deciziile congresului al VIII-lea al Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia din decembrie 1964 și prin legile de reformă din iulie 1965, care, exceptând

456. Sundhaussen 2003 : 112.

457. Dacă luăm nivelul mediu al anilor 1930-1939 ca bază (100), indicele producției agricole a fost 103 în 1948 și 1949 și doar 75 în 1950 (Singleton, Carter 1982 : 108).

458. În acest paragraf ne-am bazat, atunci când nu sunt citate alte surse, pe Sundhaussen 1982 : 163-172 și Singleton, Carter 1982 : 120-127, 152-155.

sectoare considerate strategice, precum industria energetică, măreau puterea consiliilor în raport cu burocrația de întreprindere. Ulterior, Legea privind munca reunită din 1976 a stabilit competențele consiliilor muncitorești organizate pe trei niveluri – colectiv de muncă, întreprindere, grup de întreprinderi interdependente – precum și modul lor de interacțiune cu administrația și cu mecanismele pieței. Totuși, întregul sistem, deși fascinant teoretic, s-a dovedit nepractic. El necesita o mare cheltuială de timp, capacitatea muncitorilor de a adopta decizii raționale economice era diminuată de asimetria de informație în raport cu administrația și de multitudinea intereselor particulare, astfel încât s-a ajuns la fenomene de blocaj în cadrul cărora „tehnocrații și funcționarii au lăsat democrația de la bază să cadă într-o farsă, fără a o interzice, iar democrația de la bază lăsa întregul sistem să devină din ce în ce mai greoi, condamnând la eșec orice element ce contribuia la creșterea eficienței”⁴⁵⁹.

Pe plan internațional, corolarul natural al autoadministrării muncitorești a fost evitarea alinierii stricte față de una sau alta dintre superputeri – după ruptura cu Stalin, Tito a refuzat și aderarea la NATO – și participarea lui Tito alături de premierul indian Jawaharlal Nehru și cu președintele egiptean Gamal Abdel Nasser la constituirea mișcării țărilor nealiniat. Lua astfel naștere un veritabil „model iugoslav” de gășire a unei „a treia căi”. Potrivit lui Holm Sundhaussen, acest model, cunoscut și sub numele de „titoism”, avea drept piloni: „destalinizarea, rămasă la jumătatea drumului; teoria diferitelor căi de ajungere la socialism; modelul iugoslav de autoadministrare; politica libertății față de blocuri și mult-lăudata rezolvare exemplară a problemei naționale”⁴⁶⁰.

Anii 1950, dincolo de dificultățile pricinuite de necorelările din primul plan cincinal (1947-1951), au fost per total o perioadă de creștere economică semnificativă⁴⁶¹. Această creștere s-a bazat atât pe eforturile interne, inclusiv pe renunțarea la planificarea excesivă din prima fază a regimului comunist și pe trecerea la un sistem de planificare indicativă, bazat mai mult pe considerente pragmatice decât pe criteriile ideologice și care a alternat planurile anuale cu planuri cincinale. Investiții considerabile au servit la dezvoltarea precumpănitoare a industriei (rate de creștere de 12-13% anual), dar abandonarea colectivizării și realocarea unei părți a investițiilor și spre agricultură i-au îngăduit acesteia să-și mărească semnificativ producția (rate de creștere de 5,9% anual în 1952-1956 și 9% în 1956-1960). Pe de altă parte, de la mijlocul anilor '50 s-a luat decizia unei echilibrări relative a alocărilor de resurse în favoarea industriei bunurilor de consum, Iugoslavia evitând astfel excesele în orientarea spre industria grea care au handicapat alte țări socialiste în aceeași perioadă. Această dezvoltare a avut însă și un „călcâi al lui Ahile”: importurile. Dincolo de rolul lor în asigurarea nevoilor de hrană și materii prime, importurile din Statele Unite și din țări ale Europei Occidentale au îngăduit Iugoslaviei să beneficieze și de tehnologii și utilaje aflate la un nivel tehnic ridicat, care au susținut ratele ridicate ale creșterii producției industriale. Pe de altă parte însă, importurile au crescut în anii '50 mult mai rapid

459. Sundhaussen 2003 : 119. De remarcat și faptul că unul dintre cei mai importanți teoreticieni ai sistemului, Branko Horvat, avertiza într-un volum publicat în 1982 că introducerea sistemului auto-conducerii muncitorești nu garanta automat continuarea unei tendințe economice ascendente, și că cele mai mari probleme erau asociate cu „organizarea macro-economică și macropolitică” (Horvat 1982 : 207).

460. Sundhaussen 2003 : 120. Același autor formulează într-o sinteză mai recentă într-un mod ușor diferit pilonii „titoismului”, adăugându-le relativa liberalizare internă a sistemului, legată și de o ridicare semnificativă a nivelului de trai și de o occidentalizare parțială a vieții cotidiene (Sundhaussen 2007 : 354).

461. Singleton, Carter 1982 : 129-133.

decât era planificat – de exemplu, al doilea plan cincinal (1957-1961) prevedea o creștere de ansamblu a importurilor cu 41,9%, dar după numai patru ani acestea sporiseră deja cu 70,5% – ceea ce s-a reflectat în deficitul balanței comerciale. Aceste deficite au fost în cea mai mare parte acoperite prin credite și ajutoare economice americane⁴⁶², astfel încât un specialist estima că peste un sfert din creșterea produsului intern brut al Iugoslaviei din anii '50 s-au datorat strict ajutorului american⁴⁶³.

O asemenea **dezvoltare extensivă, dependentă de importuri și de ajutorul american**, nu era sustenabilă pe termen lung, mai ales că în anii '60 interesul american pentru Iugoslavia s-a diminuat, pe de o parte datorită schimbării setului de priorități al administrațiilor americane în anii '60 și pe de altă parte deoarece Iugoslavia a adoptat o serie de atitudini anti americane în cadrul mișcării de nealinieră. Astfel, în anii 1962-1967 ajutorul american s-a redus comparativ cu anii '50, ajutorul militar încetând aproape cu totul, iar cel economic fiind acordat tot mai mult sub forma de credite și nu de donații, ca anterior⁴⁶⁴. Cum dificultățile de finanțare a deficitului balanței de plăți externe s-au făcut simțite încă din 1960, Iugoslavia s-a angajat într-un set de reforme economice încercând să se adapteze la exigențele creditorilor și la condițiile competiției mult mai aspre derivate din încercarea de a se integra într-o măsură crescândă în diviziunea internațională a muncii. Fără a intra în detalii⁴⁶⁵, vom remarca faptul că **reformele economice din anii '60**, desfășurate în valuri, au fost aplicate relativ inconsecvent, dând senzația unei dinamici discontinue. Unele dintre ele au condus chiar la derapaje, cum ar fi decizia din 1961 de a include salariile în venitul net lăsat la discreția întreprinderilor, ceea ce a condus la reducerea dramatică a investițiilor și la sporirea împrumuturilor contractate de întreprinderi pentru a finanța mărirea salariilor, obligând autoritățile să înghețe temporar salariile în 1962 și să ia măsuri de înăsprire a condițiilor de creditare din partea băncilor⁴⁶⁶. Dincolo însă de asemenea episoade, per total reformele au mărit expunerea întreprinderilor la presiunile pieței, reprezentând o încercare de conciliere a conflictelor recurente dintre „Marx și piață”⁴⁶⁷. Au crescut autonomia întreprinderilor și posibilitățile acestora de a se angaja în operațiuni economice externe, a fost restructurat sistemul bancar, care a devenit o pârghie importantă de direcționare a activităților economice, au fost reformate sistemul fiscal și cel financiar, Iugoslavia a devenit membru asociat al GATT și a beneficiat de mai multe programe ale Fondului Monetar Internațional și ale Băncii Mondiale și au avut loc mai multe devalorizări ale monedei și liberalizări parțiale ale prețurilor pentru a le corela cu evoluțiile de pe piața mondială, ceea ce a generat presiuni inflaționiste. Dacă reformele din

462. Asistența militară și economică americană a cuprins 496,8 milioane de dolari în cadrul Planului Marshall (1949-1952) și 1.450 de milioane de dolari în anii 1953-1961 (Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 70 ; Lampe 2000 : 273-277).

463. *Apud* Lampe 2000 : 275.

464. Astfel, în 1953-1961, Statele Unite acordaseră un total de 1.450 de milioane de dolari (deci ceva peste 160 de milioane de dolari anual), iar în 1962-1967, asistența a fost de numai 538,2 de milioane de dolari (deci o medie sub 90 de milioane de dolari anual). Defalcăt, în primul interval asistența nerambursabilă a reprezentat 1.028 de milioane de dolari, deci peste 70% din total (din aceasta 412 milioane de dolari fiind ajutorul militar), iar în anii 1962-1967, doar 92,3 milioane de dolari, deci doar 17% din total (iar ajutorul militar a scăzut la nesemnificativa sumă de 1,8 milioane de dolari pe totalitatea celor șase ani) (Lampe 2000 : 276).

465. Singleton, Carter 1982 : 134-143.

466. Lampe 2000 : 283.

467. Joc de cuvinte în limba germană („Marx und Markt”) în Sundhaussen 1982 : 171-172.

1961 au avut efecte perverse ce au necesitat urgent măsuri corective, valul de reforme din anul 1965 a fost mult mai amplu (Adunarea Federală a adoptat în iulie 1965 un pachet de peste 30 de legi pentru a crea cadrul legislativ pentru „socialismul de piață”) și, dincolo de corecturile și inconsecvențele ulterioare, a contribuit substanțial la deschiderea economiei iugoslave și la integrarea acesteia în diviziunea internațională a muncii dominată de Occident. Împreună cu înlăturarea din structurile puterii a lui Aleksandar Ranković, șeful securității și vicepreședinte al țării, aceste reforme au dat impresia liberalizării regimului comunist în anii '60 și a unei relative apropieri de modelul occidental de dezvoltare economică.

Comerțul exterior a fost unul dintre domeniile în care impactul reformelor și al deschiderii spre exterior a fost cel mai vizibil⁴⁶⁸. Valoarea exporturilor a crescut de peste 36 de ori între media anilor 1946/1950 și cea a anilor 1976/1980⁴⁶⁹. Structura exporturilor s-a modificat radical comparativ cu perioada anterioară celui de-al doilea război mondial, pe primul loc trecând produsele industriale, în timp ce ponderea combinată a agriculturii și sectorului forestier a scăzut după 1960 la mai puțin de 20% din total⁴⁷⁰. Importurile însă au crescut încă și mai mult, de circa 45 de ori între anii 1947/1950 și 1976/1980, ceea ce a făcut ca Iugoslavia să aibă aproape în toți anii deficite comerciale substanțiale⁴⁷¹.

Aceste deficite au fost acoperite parțial prin aportul a **două surse noi de valută**: veniturile repatriate de cetățenii iugoslavi care lucrau în Occident și cele obținute pe seama dezvoltării turismului internațional în Iugoslavia.

Iugoslavia a fost singurul dintre statele socialiste care au reglementat favorabil **migrația la muncă în Occident**⁴⁷². Decizia de a tolera și apoi de a reglementa acest fenomen a fost influențată pe de o parte de conștientizarea faptului că la mijlocul anilor '60 urmau să intre pe piața muncii generațiile numeroase născute după al doilea război mondial și că industria iugoslavă, aflată într-un efort de asigurare a competitivității, nu era capabilă să absoarbă în întregime acest excedent și, pe de altă parte, de observarea efectelor pozitive pe care le avea migrația la muncă pentru alte societăți relativ subdezvoltate din Europa mediteraneană. Adoptarea în 1963 a unei legislații care reglementa condițiile în care cetățenii iugoslavi puteau pleca la muncă temporară în străinătate și drepturile de care beneficiau la întoarcerea în țară a coincis cu sporirea cererii vest-europene de forță de muncă. În consecință, migrația la muncă, ce fusese înainte de 1960 un fenomen cu totul marginal, a devenit un fenomen de masă: numărul cetățenilor iugoslavi care lucrau în diversele țări ale Europei apusene a crescut de la 3.000 în 1954 la 15.000 în 1960, 130.000 în 1965, 600.000 în 1970 și un maxim de 860.000 în 1973, dintre care 535.000 în RFG și 195.500 în Austria; la aceștia se mai adăugau și lucrătorii din țări extraeuropene, circa 150.000 în 1973, astfel încât numărul celor care lucrau în afara țării a depășit 10% din totalul forței de muncă a Iugoslaviei. Veniturile repatriate de cetățenii iugoslavi care munceau în străinătate au reprezentat 59 milioane de dolari în 1965, 544 milioane de dolari în 1970 și 1,4 miliarde de dolari în 1973⁴⁷³, devenind astfel un factor major de echilibrare a balanței de plăți externe. În același timp, perspectiva muncii în străinătate a detensionat relațiile sociale din Iugoslavia, iar veniturile astfel obținute au contribuit la creșterea bunăstării și la occidentalizarea stilului de viață.

468. O bună prezentare generală în Singleton, Carter 1982: 231-249.

469. Handbuch: VI, 907 (capitol de Holm Sundhaussen).

470. Handbuch: VI, 904 (capitol de Holm Sundhaussen).

471. Handbuch: VI, 907 (capitol de Holm Sundhaussen).

472. Acest paragraf se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe datele din Baučić 1983 și Brunnbauer 2007.

473. Singleton, Carter 1982: 145.

Dezvoltarea turismului internațional în Iugoslavia⁴⁷⁴ a început chiar înainte de reglementarea muncii în străinătate. Deși accesul turiștilor străini a fost liberalizat încă din 1952, când a fost devalorizat și dinarul iugoslav, în 1953 numărul turiștilor străini și cel al nopților petrecute de aceștia în Iugoslavia nu depășise încă nivelurile din 1938 și în general anii '50 nu au fost prea favorabili pentru turismul internațional în Iugoslavia. Totuși, planul cincinal 1957-1961 a recunoscut însemnătatea turismului internațional și a prevăzut investiții și credite apreciabile pentru acest sector, focalizându-se mai ales pe construcția de capacități de cazare pe litoralul Mării Adriatice. Investițiile în turism, care după 1965 au depășit sistematic 5% din volumul total al investițiilor din economia iugoslavă, atingând chiar un maxim de 11% în 1971, au fost potențate de schimbările instituționale aduse de reformele economice din anii '60, care au îngăduit întreprinderilor să păstreze la discreția lor o parte din încasările valutare și să apeleze la credite bancare pentru dezvoltarea activității lor. Deși dezvoltarea turismului a fost departe de a fi armonioasă – analiștii au observat că investițiile s-au concentrat în construirea de capacități de cazare și au rămas insuficiente în infrastructură și în serviciile colaterale, că a existat permanent un deficit de personal calificat, inclusiv la nivelul funcțiilor manageriale și că marketingul a fost deseori deficitar –, rezultatele au fost notabile. Au crescut considerabil și numărul turiștilor străini, și încasările valutare de pe urma acestora.

Tabelul IV.48. *Turismul internațional în Iugoslavia*

Anul	Număr turiști străini (mii)	Număr nopți (mii)	Venituri din turismul internațional (milioane USD)
1938	276	1.562	?
1950	41	179	?
1953	245	855	?
1956	394	1.333	?
1959	835	3.433	?
1962	1.242	5.270	?
1965	2.658	11.240	59
1968	3.887	17.210	136
1971	5.239	25.849	175
1974	5.458	29.727	644
1977	5.621	29.026	751
1980	6.410	36.978	1.515
1983	5.947	35.355	862
1986	8.464	51.400	1.105
1989	7.779	46.022	2.024

Surse : Hall 1991 : 102, 240, 247 ; Singleton, Carter 1982 : 145.

De remarcat faptul că, din punctul de vedere al veniturilor obținute din turismul internațional, Iugoslavia a surclasat toate celelalte țări socialiste, raportul față de a doua clasată, Ungaria, fiind de 2 : 1 în cea mai mare parte a anilor 1970-1980 și chiar de peste 2,5 : 1 în 1988. În ceea ce privește comparația cu România, raportul era de aproape 3,5 : 1 în favoarea Iugoslaviei în 1980 (un an foarte bun din punctul de vedere al veniturilor din turism pentru România) și 11,5 : 1 în 1988⁴⁷⁵.

474. Informațiile din acest paragraf se bazează, atunci când nu este indicată altă sursă, pe Hall 1991 : 236-258 (capitol de John B. Allcock).

475. Hall 1991 : 102.

Repatrierile de venituri obținute de cetățenii iugoslavi care lucrau în străinătate, veniturile din turismul internațional și cele obținute din tranzitul transporturilor rutiere dintre Occident și țări precum Grecia și Turcia au contribuit la caracterul activ al balanței serviciilor. Totuși, până în 1980, acest activ nu a acoperit în întregime deficitul balanței comerciale⁴⁷⁶, ceea ce a însemnat că acesta a trebuit să fie compensat și prin investiții de capital străin în Iugoslavia și prin credite.

Investițiile străine directe au fost reglementate printr-o lege adoptată în 1967⁴⁷⁷. Aceasta permitea crearea de întreprinderi mixte, cu aport de capital străin, dar impunea ca partea iugoslavă să dețină mai mult de jumătate din capital și pozițiile-cheie în structurile de conducere. Unele dintre restricții au fost relaxate de reglementări ulterioare în 1971 și 1973, apoi din nou înăsprite, iar în 1978 a fost adoptată o nouă lege, care s-a dovedit și ea efemeră, abia în 1984 fiind permis investitorilor străini să dețină majoritatea capitalului și în 1988 să opereze nestingheriți în Iugoslavia⁴⁷⁸. Nesiguranța normativă a descurajat într-o oarecare măsură investițiile străine directe, al căror volum a rămas mai degrabă modest până în anii '80. Cu toate acestea, s-au înregistrat și exemple de mare succes, cum a fost cazul producătorului de automobile Crvena Zastava de la Kragujevac, care a început să colaboreze cu FIAT încă din 1959 și apoi a realizat o asociere oficială în 1968-1969.

Creditele externe au fost un mijloc important de stimulare a dezvoltării economice a Iugoslaviei. Favorizate de relația specială cu Statele Unite și de cooperarea organismelor financiare internaționale – Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială –, aceste credite au depășit deja un miliard de dolari în prima jumătate a anilor '60 și au crescut la 4,6 miliarde de dolari în 1973. Totuși, aceste niveluri erau încă sustenabile până la șocurile petroliere din 1973-1974 și 1979-1982.

Dezvoltarea serviciilor nu trebuie să înșele în ceea ce privește structura economiei Iugoslaviei din timpul regimului comunist. Deși serviciile au fost importante, **cea mai mare creștere a fost înregistrată în industrie** (o medie anuală de 8,3% pe ansamblul anilor 1951-1980), comparativ cu ansamblul economiei (6,2% anual), influențat masiv de ritmurile mai lente de creștere ale agriculturii (3,4% anual)⁴⁷⁹. Iugoslavia postbelică a devenit astfel o țară cu o structură economică dominată de industrie. Această evoluție este vizibilă atât prin creșterea forței de muncă angajate în industrie (inclusiv minierul) – de la 598.000 de persoane în 1950 la 2.374.000 în 1983⁴⁸⁰ –, cât și prin creșterea ponderii industriei în cadrul produsului intern brut.

Tabelul IV.49. *Ponderea diferitelor sectoare economice în economia Iugoslaviei 1947-1984) (%)*

	1947	1960	1970	1980	1984
Agricultură și silvicultură	44,6	30,4	19,2	14,5	15,7
Industrie și construcții	37,6	41,4	48,0	53,2	53,5
Servicii	17,8	28,5	30,7	32,3	30,8

Sursa : Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 97.

476. Hall 1991 : 247 (capitol de John B. Allcock).

477. Sukijasović 1970. De remarcat atitudinea favorabilă a lui Tito față de asemenea investiții, concretizată într-o invitație lansată încă din primii ani postbelici pentru Ford de a construi o fabrică de automobile la Rijeka (Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 26).

478. Lampe 2000 : 320. Vezi și analiza investițiilor americane în Iugoslavia în Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 104-146.

479. Handbuch : VI, 882 (capitol de Holm Sundhaussen).

480. Handbuch : VI, 875 (capitol de Wolfgang Höpken). De remarcat faptul că după 1960 numărul persoanelor angajate în industrie și construcții l-a depășit pe cel din servicii.

Dincolo de observarea faptului că sistemul de prețuri administrate de stat a favorizat industria în dauna agriculturii, se cuvine să remarcăm nu numai creșterea puternică a producției industriale, ci și diversificarea considerabilă a acesteia. Astfel, industria extractivă, dinamică deja din perioada interbelică, s-a dezvoltat mai lent decât industria prelucrătoare, creșterea viguroasă a extracției cuprului și gazelor naturale fiind parțial contrabalansată de epuizarea unora dintre resurse, cum ar fi cromul. În cadrul industriei prelucrătoare, ramurile cele mai dinamice au fost sectorul energetic și industria chimică, urmate de construcțiile de mașini⁴⁸¹. Nu în cele din urmă, ritmurile de creștere a producției industriale au fost mai mari în anii 1951-1965 (în medie 11,4% anual, cu o maximă de 17,3% în 1957) și ceva mai reduse în 1965-1981 (6,8% anual, cu o maximă de 11,4% în 1969)⁴⁸², ceea ce reflectă dificultățile de a trece de la o creștere extensivă la una intensivă, adaptată la exigențele pieței mondiale.

Agricultura a cunoscut o dezvoltare sinuoasă⁴⁸³. După ce în primii ani postbelici statul a încercat o politică de industrializare forțată pe seama agriculturii, iar rezultatele au fost catastrofale, după 1953 situația s-a calmat și statul a mărit investițiile în agricultură și creșterea a fost apreciabilă (4,2% anual în 1956-1960). După 1960, situația agriculturii a devenit mai complicată, pe de o parte din cauza evoluției defavorabile a prețurilor relative față de industrie și pe de altă parte din cauza reducerii treptate a forței de muncă din agricultură în condițiile în care mulți dintre tinerii din sectorul rural preferau să migreze la oraș sau chiar să plece să lucreze în străinătate. Desigur, au fost obținute și progrese importante, mai ales în marile ferme de stat din Slavonia și Voivodina, axate pe culturile cerealiere, dar per total agricultura din Iugoslavia a evoluat mediocru, mai ales dacă o comparăm cu evoluțiile din aceeași vreme din țările Europei apusene. O mare parte din această lipsă de performanță a fost o urmare a politicii statului de a menține un control strict asupra majorității prețurilor agricole, ceea ce a redus sever rentabilitatea acestui sector și a descurajat investițiile⁴⁸⁴. De aceea, nu este de mirare că ponderea agriculturii în produsul intern brut a scăzut astfel la numai circa 13% în anii '80.

Serviciile au cunoscut și ele o evoluție extrem de dinamică. Aici se cuvine să menționăm creșterea deosebit de dinamică a numărului persoanelor angajate, în comerț și turism (248.000 în 1950, 783.000 în 1980) și în serviciile socioculturale și educative (202.000 de angajați în 1950, 715.000 în 1980)⁴⁸⁵. Pe această bază, analfabetismul a fost redus la un nivel sub 10% în anii '80, a sporit nivelul de educație (ponderea absolvenților de liceu a crescut de la 6,6% în 1953 la 25,5% în 1981, iar al persoanelor având o diplomă universitară de la 0,6% la 5,6%)⁴⁸⁶ și a fost îmbunătățită starea de sănătate a populației, fapt reflectat de scăderea mortalității (de la 15‰ în 1939 și circa 13‰ în primii ani postbelici la 9,3‰ în 1989)⁴⁸⁷, mai ales a mortalității infantile (de la 132‰ în 1939 la sub 100‰ în a doua parte a anilor 1950 și apoi la 24‰ în 1989)⁴⁸⁸, și de creșterea speranței de viață (de la puțin peste 40 de

481. Handbuch: VI, 895 (capitol de Holm Sundhaussen).

482. Handbuch: VI, 896 (capitol de Holm Sundhaussen).

483. Informațiile din acest paragraf se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe Handbuch: VI, 887-892 (capitol de Holm Sundhaussen).

484. Singleton, Carter 1982: 164-165.

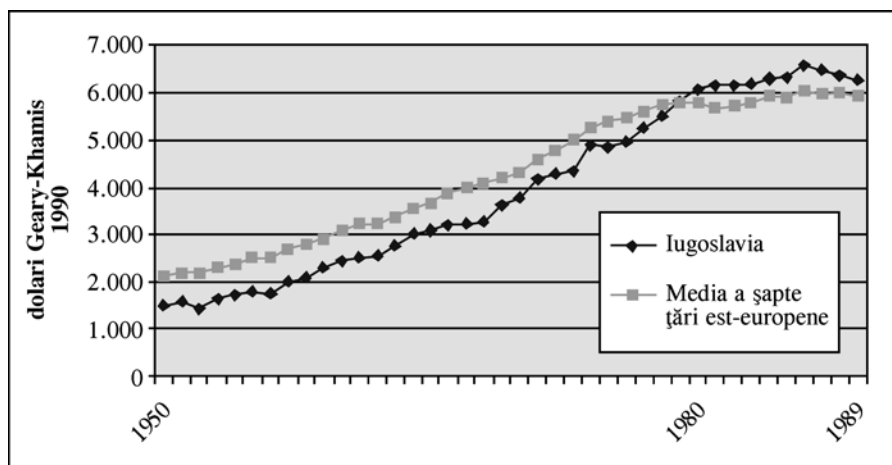
485. Handbuch: VI, 875 (capitol de Wolfgang Höpken).

486. Handbuch: VI, 879-880 (capitol de Wolfgang Höpken).

487. Mitchell 2003: 109, 116.

488. Mitchell 2003: 124, 126.

ani în 1930-1931 la 72 de ani în 1989)⁴⁸⁹. Desigur, aceste niveluri rămăneau încă modeste comparativ cu situația din majoritatea celorlalte țări europene, dar **progresele realizate în ceea ce privește indicatorii sociali și standardele de viață au fost semnificative**. Se cuvine să mai adăugăm creșterea suprafeței medii de locuire de la 8,7 m² în 1951 la 15 m² în 1980⁴⁹⁰, dotarea majorității gospodăriilor cu aparatură electrocasnică modernă (mai ales după ce reforma sistemului bancar din 1965 a permis proliferarea creditelor de consum), posibilitățile sporite de circulație, de structurare a timpului liber și de acces la bunuri și un stil de viață de tip occidental⁴⁹¹. Per total, se poate aprecia că, în anii 1960-1980, cetățenii Iugoslaviei au beneficiat cel mai mult de progresul economic și social comparativ cu cei din celelalte țări socialiste europene, deși produsul intern brut pe locuitor era în continuare mai mic decât cel din țări precum Cehoslovacia, RDG sau Ungaria. Mai semnificativă însă decât comparația cu o țară sau alta este observația că în 1979 Iugoslavia a depășit la acest indicator media țărilor socialiste est-europene⁴⁹².



Sursa : Maddison 2003 : 101.

Figura IV.9. PIB/locuitor în Iugoslavia comparativ cu media a șapte țări socialiste est-europene (1950-1989)

Pot fi aduse mai multe **explicații** pentru această performanță economică relativ bună a Iugoslaviei în timpul lui Tito⁴⁹³. Una dintre ele este sporul inputului de forță de muncă,

489. Grigorescu 1993 : 248 (capitol de Maria Molnar și Maria Poenaru, cifre bazate pe datele din *UNDP Human Development Report 1992*). Datele statisticilor iugoslave pentru anii 1952-1954 sugerează că cea mai mare parte a acestei creșteri a fost realizată încă înainte de acest segment de timp, când speranța medie de viață la naștere depășise deja 60 de ani (Singleton, Carter 1982 : 216).

490. Handbuch VI : 878 (capitol de Wolfgang Höpken).

491. Handbuch VI : 877-878 (capitol de Wolfgang Höpken) ; Lampe 2000 : 291-298 ; Sundhausen 2007 : 354-359.

492. Un bilanț sintetic și sistematic al realizărilor economice ale Iugoslaviei postbelice în Teichova 1997 : 67-74 (capitol de Franjo Štiblar).

493. Handbuch : VI, 869-877 (capitol de Wolfgang Höpken) ; Singleton, Carter 1982 : 182-183 ; Madžar 1992 : 74-84.

datorat creșterii speranței medii de viață, atragerii unui număr mai mare de femei în activitățile economice și mutării unei părți din forța de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii. Altele ar fi volumul relativ mare al investițiilor, precum și deschiderea superioară față de Occident comparativ cu celelalte țări socialiste, concretizată în posibilitatea de a folosi tehnologie occidentală și de a coopera mai intensiv cu parteneri occidentali. Nu în cele din urmă, s-ar putea afirma și faptul că ratele de creștere din anii '70 au fost sporite artificial într-o măsură considerabilă de recursul la credite externe⁴⁹⁴, cu alte cuvinte că prosperitatea din acest deceniu a fost „cumpărată” pe seama viitorului.

Simptomele epuizării potențialului de creștere al economiei iugoslave se făcuseră simțite deja din anii '60. Holm Sundhaussen sintetizează astfel situația :

Cel târziu la începutul anilor '60 creșterea economică extensivă, posibilă în parte prin temporara renunțare silită la consum, în parte prin redistribuirea de către stat a resurselor de investiții pe seama agriculturii, în parte prin exploatarea prădalnică a resurselor naturale și într-o parte crescândă prin acumularea de datorii externe, s-a lovit de limitele sale naturale. Cel puțin în acest moment creșterea extensivă ar fi trebuit înlocuită cu o economie intensivă, bazată pe mai multă competiție, pe o analiză a costurilor și foloaselor conformă cu funcționarea pieței și pe o productivitate a muncii mai mare. Aceasta a avut însă loc numai parțial și prea încet, iar în unele privințe nu a avut loc deloc⁴⁹⁵.

Astfel, reformele din anii 1960-1980 au fost insuficient de radicale și de consecvente, iar „economia socialistă de piață” bazată pe „sistemul autoconducerii muncitorești” s-a dovedit un mecanism excesiv de complex și complicat, incapabil să se adapteze suficient la exigențele noii etape. Criticând acest „monstruos amalgam”, Harold Lydall aprecia : „În timp ce federalismul, socialismul și autoadministrarea pot avea fiecare, separat, unele trăsături pozitive (cel puțin în anumite limite atent specificate), combinația lor pare să fie o formulă pentru o imensă risipă de resurse umane și materiale”⁴⁹⁶.

Unul dintre factorii care au blocat adaptarea a fost **propensiunea spre consum** a societății iugoslave, alimentată de contactele cu Occidentul și de difuzarea modelelor de consum occidentale și de combinația dintre mecanismele de decizie bazate pe autoconducere și autonomia întreprinderilor în stabilirea fondului de salarii și în contractarea de credite. În consecință, creșterea consumului a depășit-o considerabil pe cea a productivității, ceea ce a condus la acumularea deficitelor comerciale și a datoriilor externe.

494. John Lampe observa faptul că, în anii 1970-1979, produsul intern brut a crescut la prețuri constante cu 5,1% anual, dar datoria externă a țării cu 20% anual (Lampe 2000 : 322). Evident, un asemenea tip de creștere nu era sustenabil la infinit.

495. Sundhaussen 2007 : 358.

496. Lydall 1989 : 237. O părere la fel de severă la Franjo Štiblar, care apreciază că sistemul instituit în anii 1960-1970 a fost „o fantezie idealistă [...] fără vreo șansă reală de succes” (Teichova 1997 : 78 – capitol de Franjo Štiblar). O analiză critică a „rădăcinilor instituționale” ale crizei economice din Iugoslavia și la Madžar 1992 : 85-92.

Tabelul IV.50. *Deficitul comercial și datoria externă a Iugoslaviei (1965-1981) (miliarde de dolari SUA)*

Anul	Deficitul comercial	Datoria externă netă
1965	-0,09	1,0
1970	-0,96	1,9
1975	-2,99	5,8
1979	-6,07	13,7
1981	-3,16	18,5
1983	+1,10	18,7
1985	+3,00	18,7

Surse : Handbuch : VI, 915 (capitol de Holm Sundhaussen) ; Lydall 1989 : 49 ;
Lampe, Prickett, Adamović 1990 : 98.

De remarcat că nivelul datoriilor externe a fost mai mare decât în oricare dintre celelalte țări socialiste est-europene, exceptând Polonia după 1975, care însă avea o populație aproape dublă față de cea a Iugoslaviei⁴⁹⁷. În plus, trebuie observat că, după un vârf atins în 1973, numărul muncitorilor iugoslavi în Occident a început să scadă, ceea ce, cu un anumit decalaj cronologic, s-a resimțit în reducerea sumelor de bani repatriate de aceștia, de la 4,6 miliarde de dolari în 1975 la 3,6 miliarde în 1977, 3 miliarde în 1979 și chiar 2,1 miliarde în 1982 și 1983⁴⁹⁸.

Cum autoritățile erau incapabile să restabilească disciplina financiară și să contracareze propensiunea spre consum și creșterea foarte rapidă a importurilor prin mijloace administrative – Iugoslavia aderase la GATT și depindea serios de liberul schimb cu Occidentul –, efectul inevitabil al acestei acumulări de deficite și datorii au fost presiunile inflaționiste, considerabile după 1965⁴⁹⁹. Dat fiind faptul că statul federal își menținea controlul asupra unei mari părți a prețurilor, rezultatul a fost o succesiune de devalorizări ale monedei și ajustare a prețurilor, care a făcut ca **rata inflației** din Iugoslavia să fie una dintre cele mai mari din Europa în cea mai mare parte a anilor 1965-1990. Un element agravant a fost incapacitatea băncilor, prea dependente de autorități (federale și republicane) și de întreprinderile industriale pe care le creditau – de a impune rate ale dobânzilor mai mari ca inflația ; în condițiile în care în cea mai mare parte a anilor '70 dobânzile la creditele bancare au fost real-negative, capacitatea de a atrage în sistemul bancar rezervele bănești ale populației a fost scăzută, iar propensiunea spre consum a întreprinderilor a fost stimulată, cu efecte destabilizante la nivelul întregii economii⁵⁰⁰. Factorii de instabilitate – distorsiunile sistemului de prețuri, care transmitea „semnale false” în economie și genera dezechilibre între sectoare, sporind ineficiența alocării resurselor și a multor investiții, indisciplina salarială, creșterea explozivă a consumului, inflația și creșterea masivă a datoriilor externe – au fost potențată de creșterea prețului petrolului, mai ales în cadrul celui de-al doilea „șoc petrolier”, împingând economia iugoslavă într-o **criză severă la începutul anilor '80**. Fapt deosebit de grav, criza strict economică s-a împletit cu o criză politico-instituțională, fapt care avea până la urmă să conducă la destrămarea Iugoslaviei.

Totuși, **criza economică** nu a fost elementul determinant în prăbușirea Iugoslaviei socialiste⁵⁰¹. Aspectele strict economice ale crizei au fost în mare măsură depășite, pe de o

497. Aldcroft, Morewood 1995 : 161.

498. Lydall 1989 : 49.

499. Singleton, Carter 1982 : 167-180.

500. Handbuch : VI, 904 (capitol de Holm Sundhaussen).

501. Acest paragraf se bazează mai ales pe datele și analizele din Lydall 1989 și Lampe 2000 : 322-331.

parte prin devalorizări și măsuri de reducere a importurilor, care au izbutit să reducă sever deficitul balanței comerciale, și pe de altă parte prin sprijinul Statelor Unite, creditorii externi și Fondul Monetar Internațional acordând Iugoslaviei mai multe credite și reeșalonări de datorii, care i-au îngăduit depășirea momentelor celor mai dificile de la începutul anilor '80 și au stimulat adoptarea unor programe de reformă economică. Aceste programe au îngăduit reluarea creșterii economice în anii 1983-1986, dar au fost în mare măsură compromise de lipsa sprijinului politic intern, mai concret de refuzul conducerii diverselor republici de a susține un efort comun de impunere a disciplinei financiare. Un simptom al lipsei disciplinei financiare a fost **cazul Agrokomerc**, ieșit la iveală în 1987 : această întreprindere din Velika Kladuša (Bosnia-Herțegovina) a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă în anii 1967-1987, cât timp a fost condusă de către Fikret Abdić, ajungând să aibă 12.000 de angajați și să fie aparent una dintre marile reușite ale economiei socialiste de piață ; de fapt, succesul era bazat pe atragerea de credite fără acoperire din partea sectorului bancar, Agrokomerc contractând obligații de plată în valoare totală de 865 de milioane de dolari ! Deși cazul a devenit public, Fikret Abdić a fost condamnat la închisoare, iar unii dintre protectorii politici care-i facilitaseră accesul la credite au trebuit să demisioneze (inclusiv Hambdija Pozderac, ajuns reprezentantul Bosniei-Herțegovina în președinția colectivă a Iugoslaviei), impactul social al scandalului a fost devastator, după cum consemnează Richard Crampton :

Efectele acestui gigantic scandal economic au fost profunde. În primul rând, încrederea, atâta câtă mai rămăsese, în instituțiile politice sau financiare ale statului, a fost greu pusă la încercare, dacă nu complet distrusă ; în vreme ce populația era obligată să îndure măsurile de austeritate, privilegiții coborau, aparent, tot mai adânc în prăpastia corupției. Austeritatea generală și scandalul Agrokomerc au reprezentat două motive importante ale grevelor răspândite, pentru salarii mai mari, de la sfârșitul lui 1987 și din iunie 1988, ca și ale actelor de violență, precum intrarea în forță a muncitorilor în adunarea federală, în luna iunie a aceluiași an. Mai mult, afacerea Agrokomerc pusese sub semnul întrebării eficiența strategiei economice aplicate încă de la începutul anilor '70. [...] a devenit limpede că descentralizarea nu putea oferi soluția pentru problemele cu care se confrunta țara⁵⁰².

Problema nu era doar psihologică și nici măcar doar economică. Ea era structurală, și ținea de „călcâiul lui Ahile” al Iugoslaviei : **relațiile dificile dintre părțile constitutive ale Republicii Socialiste Federative Iugoslavia**⁵⁰³. Tito încercase să pună capăt tradiției de animozitate între diversele grupuri naționale compunând Iugoslavia prin principiul egalității între națiunile constitutive și prin implementarea organizării de tip federal. Abandonarea planificării centralizate și reformele economice din anii '60 au mărit puterea întreprinderilor și a organelor din cele șase republici federale și două regiuni autonome care compuneau Iugoslavia. Disparitățile economice dintre acestea s-au adâncit și nu au fost contracarate decât parțial prin întemeierea unui fond de ajutorare a republicilor și provinciilor mai puțin dezvoltate (FADURK), deoarece sistemul prețurilor controlate de stat favoriza industria prelucrătoare față de agricultură și față de sectorul extractiv, deci republicile mai bogate față de cele sărace. Mai grav încă, regiunile mai sărace erau și cele care se angajaseră mai târziu în tranziția demografică și care aveau deci rate mai mari ale natalității, compensate doar parțial de migrația din interiorul Iugoslaviei. S-a ajuns astfel la o contradicție între evoluția prosperității relative și ponderea demografică a diferitelor republici federale și provincii autonome.

502. Crampton 2002 : 423-424.

503. Lucrarea fundamentală pe această problemă este Pleština 1992.

Tabelul IV.51. *Disparitățile economice și demografice dintre părțile constitutive ale Iugoslaviei (1953-1988)*

	Produsul material brut/locuitor (media Iugoslaviei = 100)		Ponderea în populația totală a Iugoslaviei (%)	
	1953	1988	1953	1988
Bosnia-Herțegovina	83	68	16,7	18,8
Croația	122	128	23,2	19,9
Kosovo	43	27	4,8	8,0
Macedonia	68	63	7,7	8,9
Munte negru	77	74	2,5	2,7
Serbia propriu-zisă	91	101	26,3	24,8
Slovenia	175	203	8,8	8,2
Voivodina	94	119	10,0	8,7

Sursa : Pleština 1992 : 180.

Tensiunile dintre republici, alimentate de resurgența ideologiilor naționaliste, se manifestaseră încă din anii '60. Tito a intervenit cu forța autorității sale, a reprimat „devierile naționaliste”, dar a și încercat să atenueze șocul măbind prerogativele și atribuțiile părților constitutive ale federației, fapt reflectat de constituția din 1963 și mai ales de cea din 1974. Gândită și ca un mecanism politic pentru funcționarea Iugoslaviei după dispariția previzibilă a lui Tito, aceasta institua un sistem al președinției colective exercitate de reprezentanți ai celor șase republici federale și două provincii autonome. Intrat cu adevărat în funcțiune după moartea lui Tito la 4 mai 1980, acest sistem teoretic extrem de echilibrat și echitabil s-a dovedit o sursă de blocaje politice și instituționale și, în loc să contribuie la coeziunea dintre statul federal și populație, a condus la **exacerbarea egoismelor naționale și la promovarea intereselor particulare ale elitelor care guvernau republicile federale și provinciile autonome**. În loc să înfrunte problemele și să încerce să ofere soluții, aceste elite au preferat să atribuie responsabilitatea fie guvernului federal, fie celorlalte părți constitutive ale Iugoslaviei sau chiar direct celorlalte națiuni iugoslave. Aceste elite au instrumentalizat reparația unor teme de inspirație naționalistă care fuseseră prohibite în timpul regimului Tito, căutând să-și consolideze astfel propria legitimitate subminată de incapacitatea lor de a face față crizei economice și sociale⁵⁰⁴. Exemplul lui Slobodan Milošević, care a preluat în 1986 conducerea Uniunii Comuniștilor din Republica Serbia și a devenit în mai 1989 președinte al Serbiei, consolidându-și puterea prin populismul antibirocratic și prin îmbrățișarea ideilor naționalismului sârb îndreptat mai întâi împotriva albanezilor din Kosovo și apoi împotriva celorlalte națiuni din Iugoslavia, este tipic pentru deriva naționalistă care a avut loc în majoritatea republicilor federale spre sfârșitul anilor '80. După cum sintetiza situația Holm Sundhaussen, după moartea lui Tito, sistemul politic a fost „așezat pe oligarhia celor șase republici și a celor două provincii autonome. Iar aceste opt oligarhii s-au aruncat [...] într-o luptă furioasă pentru putere, distrugând tot ceea ce

504. Franjo Štiblar sintetiza astfel situația : „Fiind incapabile să ofere un standard ridicat de viață în condițiile crizei economice, conducerea politică a unităților federale a supraviețuit numai prin alimentarea oamenilor cu sloganuri naționaliste (acuzând guvernul central și celelalte națiuni)” (Teichova 1997 : 64 – capitol de Franjo Štiblar). O analiză mai amplă în Sundhaussen 2007 : 379-411.

„Bătrânul”, cu charisma sa, cu cultul personalității și cu reprimarea, a mai putut menține”⁵⁰⁵. Blocajele s-au înmulțit, atât în funcționarea statului, cât și la nivelul partidului. În ianuarie 1990, Uniunea Comuniștilor din Iugoslavia s-a destrămat prin retragerea comuniștilor sloveni. În diferitele republici au apărut și forțe politice concurente, care i-au obligat și pe comuniști la poziționări din ce în ce mai naționaliste. Alegerile care au avut loc în '90 în toate republicile au legitimat politicile naționaliste, la fel ca și referendumurile cu privire la suveranitatea unora dintre republici. Cum Milošević promova tot mai agresiv interesele particulare ale Serbiei, inclusiv emițând monedă fără aprobarea Băncii Naționale Federale a Iugoslaviei, s-a ajuns la o ruptură completă, iar în iunie 1991 Slovenia și Croația și-au proclamat independența, urmate ulterior și de Macedonia și Bosnia-Herțegovina. Încercarea armatei federale de a opri drumul spre independență al republicilor a eșuat, astfel încât în 1991 **destrămarea Iugoslaviei** a devenit fapt consumat.

*

Nu este aici locul pentru a prezenta în detaliu nici prăbușirea Iugoslaviei, și nici războaiele care au urmat în cea mai mare parte a anilor '90. Serbia a format mai întâi o nouă federație împreună cu Muntenegru, iar după destrămarea acesteia în 2006, a continuat să existe ca Republica Serbia.

Anii '90 au fost dominați politic de Slobodan Milošević, de exacerbarea naționalismului și de conflictele care au urmat destrămării Iugoslaviei. Continuând pe linia naționalismului sârb, pe care o adoptase încă din 1987, Slobodan Milošević a angajat Serbia (și Republica Federală Iugoslavia) în războaiele civile din Croația și Bosnia-Herțegovina (1991-1995) și, apoi, într-un efort de resărbizare a Kosovo, care a condus la confruntări masive cu rezistența albaneză din această provincie (1998-1999). Mai mult, Milošević a reușit prin provocări succesive să antagonizeze statele occidentale și în primul rând Statele Unite, care inițial ar fi preferat menținerea unității Iugoslaviei⁵⁰⁶.

Confruntările politice și militare au exacerbat criza economică⁵⁰⁷. Destrămarea legăturilor economice cu celelalte republici postiuugoslave și sancțiunile economice decretate de Consiliul de Securitate al ONU în 1992 au condus la o prăbușire a producției și la exacerbarea inflației, care în ianuarie 1994 a atins un maxim istoric de 338% pe oră!⁵⁰⁸. Deși inflația a fost până la urmă zăgăzuită printr-o reformă monetară care a încercat să lege noul dinar iugoslav de marca germană și au fost implementate chiar unele încercări de reformare a economiei și de privatizare a unora dintre întreprinderile de stat, situația economică a rămas catastrofală. Astfel, în pofida unor creșteri modeste înregistrate în anii 1995-1998, produsul intern brut a rămas aproximativ la jumătate din nivelul înregistrat în 1990, salariul mediu a coborât sub 100 de dolari lunar, iar corupția și economia subterană au proliferat. Criza economică și socială a fost agravată de disputele politice interne, de izolarea externă care descuraja investițiile străine în economia Serbiei și Muntenegrului, precum și destabilizarea finanțelor mondiale prin criza economiilor emergente din Asia și a Rusiei din anii 1997-1998. Pe de altă parte, exacerbarea conflictului din Kosovo a condus în 1999 la intervenția militară a NATO în Kosovo și la bombardarea Serbiei, care au avut ca

505. Sundhaussen 2002 : 125.

506. O demonstrație interesantă a erorilor de politică internațională ale lui Milošević în Trgovčević 2008 : 138-139 (capitol de Robert M. Hayden).

507. Informațiile referitoare la economia Serbiei în anii '90 se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe datele din Madžar 1999 : 64-75 și Jeffries 2002 : 599-623.

508. Lampe 2000 : 404.

efecte nu numai desprinderea de facto a provinciei Kosovo de sub autoritatea Belgradului, dar și agravarea suplimentară a crizei economice. În aceste condiții, nu trebuie să ne mire faptul că declinul economic din Serbia a fost mai grav decât în toate celelalte republici desprinse din fosta Iugoslavie, exceptând Bosnia-Herțegovina devastată de războiul civil din 1992-1995.

Tabelul IV.52. PIB/locuitor în Republica Federală Iugoslavia (1990-2000) (dolari internaționali Geary-Khamis 1990)

1990	5249
1991	4524
1992	3194
1993	2186
1994	2215
1995	2311
1996	2417
1997	2586
1998	2654
1999	2205
2000	2354

Sursa : Maddison 2003 : 105.

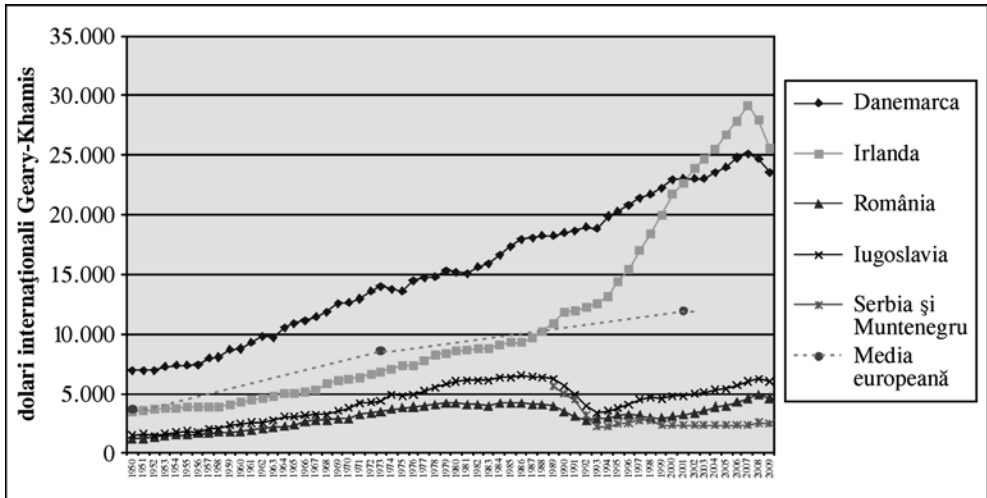
Răsturnarea de la putere a lui Milošević prin revoluția din octombrie 2000, declanșată după alegerile prezidențiale pierdute împotriva lui Vojislav Koštunica, a creat condițiile pentru normalizarea relațiilor Serbiei cu Occidentul și pentru reluarea procesului de restruc-turare și de creștere economică⁵⁰⁹. Redresarea nu a fost imediată, deoarece confruntările din timpul guvernării Milošević și cele două decenii de criză economică acută lăsaseră sechele considerabile. Pe de altă parte, guvernările din anii de după 2000 au cunoscut destule momente de instabilitate și/sau de ezitare în ceea ce privește direcția de urmat. Dincolo însă de controversele politice, per total **Serbia de după 2000** a promovat o politică de liberalizare economică și de apropiere față de Occident, menită să permită valorificarea în timp a perspectivei de aderare la Uniunea Europeană, oferită de aceasta din urmă în principiu tuturor țărilor din partea apuseană a Peninsulei Balcanice. Inflația a fost ținută sub control prin politici financiare relativ riguroase, care au permis și o reducere a datoriei publice. Au fost atrase investiții străine directe importante în industrie și în servicii, printre marii investitori de după 2000 numărându-se firme precum US Steel, Philip Morris, Microsoft, FIAT, Lukoil, Coca-Cola, Gazprom, Lafarge, Siemens, Carlsberg, IKEA, General Electric, Banca Intesa, Credit Agricole, Société Générale, HVB Bank, Erste Bank, Raiffeisen Zentralbank, Citibank, Vodafone, Intermarché, Metro Cash & Carry etc. Relansarea producției industriale a îngăduit sporirea spectaculoasă a exporturilor, care au crescut de la puțin peste 1,5 miliarde de dolari în 2000 la aproape 11 miliarde de dolari în 2008 ; de remarcat însă faptul, tradițional aproape pentru Serbia de după al doilea război mondial, că importurile au crescut încă și mai mult, deficitul comercial fiind în continuare o problemă. Încă și mai importantă decât dezvoltarea industriei a fost cea a serviciilor, care au ajuns în 2007 să dea 63,5% din produsul intern brut, față de 24,2% industria și 12,3% agricultura. Pe această bază, economia Serbiei a crescut în 2000-2008 cu rate medii anuale de peste 5%, produsul

509. Informațiile economice din acest paragraf se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe datele de la http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Serbia (accesat la 10.02.2010).

intern brut pe locuitor ajungând în 2008 la 11.150 de dolari internaționali (PPP)⁵¹⁰; este adevărat, această creștere a fost întreruptă de criza economică mondială din 2008-2010, dar scăderea economică din 2009 a fost mai mică decât în majoritatea țărilor europene, iar perspectivele depășirii crizei se anunță pozitive la data redactării acestui text (februarie 2010). Desigur, aceste perspective sunt grevate de unele probleme economice persistente, cum ar fi deficitul balanței comerciale, șomajul ridicat (13% în 2009) și persistența unor mari decalaje față de media Uniunii Europene la majoritatea indicatorilor macroeconomici, precum și de problema politică a statutului Kosovo, mai ales după proclamarea unilaterală a independenței acestuia în februarie 2008 și recunoașterea acesteia de către majoritatea statelor Uniunii Europene și de către Statele Unite. Totuși, reținerea relativă a reacției oficiale a Serbiei față de această lezare a suveranității sale, victoriile forțelor proeuropene la alegerile prezidențiale și parlamentare din 2008 și mai ales depunerea oficială a cererii de aderare la Uniunea Europeană și scutirea de obligația de a obține vize pe termen scurt pentru cetățenii sârbi care circulă în zona Schengen (decembrie 2009) au oferit semnale pozitive pentru perspectiva europeană a Serbiei.

IV.4. Concluzii parțiale

Deși capitolele anterioare au evidențiat deja performanțele foarte diferite ale țărilor studiate de noi, putem vizualiza deja în formă sintetică felul cum se prezintă situația potrivit datelor referitoare la produsul intern brut pe cap de locuitor.



Sursa : Conference Board Total Economy Database, ianuarie 2010, <http://www.conference-board.org/economics/database.cfm>; media europeană calculată de noi pe baza datelor din Maddison 2003 : 256, 259, 263.

Figura IV.10. PIB/locuitor în diverse țări europene

Concluzia este limpede : performanța cea mai bună a aparținut Irlandei, care a izbutit o străpungere, depășind atât media europeană, cât și Danemarca ; Danemarca a reușit per

510. <http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf> (accesat la 02.02.2010).

total o performanță foarte bună, menținându-se la aproape dublul mediei europene, iar România și Iugoslavia/Serbia au evoluat relativ bine până la sfârșitul anilor '70, după care și-au amplificat rămânerea în urmă, din care România a mai recuperat ceva doar în anii 2000-2008.

La începutul demersului nostru, ne-am întrebat în ce măsură performanța economică a României – și implicit, cea a țărilor cu care am comparat-o – a fost determinată de **factori** precum poziția geografică, religia majoritară a populației, (in)dependența politică, politicile statului sau diverse conjuncturile economice internaționale. Să examinăm deci succint impactul acestor factori.

Factorul pe care-l putem elimina cel mai rapid din discuție este **factorul religios**. Succesul spectaculos al Irlandei majoritar catolice, coroborat cu străpunerile similare ale Japoniei și ale „tigrilor” asiatici și cu răsturnările de ierarhie economică în favoarea zonelor preponderent catolice în Statele Unite și Germania, ne îndeamnă să apreciem că la începutul secolului XXI nimeni nu ar mai putea postula cu aceeași seninătate precum Max Weber și colegii săi de generație ideea unei legături evidente între protestantism și performanța economică de tip capitalist. Ar mai rămâne ipoteza că varianta ortodoxă a creștinismului este „vinovată” pentru slaba performanță economică a României și Iugoslaviei și în general a țărilor majoritar ortodoxe ; analiza noastră a arătat însă că eșecurile economice ale acestor țări în perioada postbelică pot fi explicate în mod suficient prin alte cauze, fără a mai fi nevoie de invocarea factorului religios. În lipsa unor argumente convingătoare cu privire la impactul economic al ortodoxiei, ideea că aceasta conduce la slabe performanțe economice trebuie mai degrabă clasată la nivelul prejudecăților bazate pe eroarea logică *cum hoc ergo propter hoc* („coincidența echivalată cu relația de tip causal”).

Mult mai dificil este de tranșat discuția referitoare la **rolul factorului geografic**. În mod normal, rolul poziției geografice ar trebui să se reducă odată cu dezvoltarea și ieftinirea transporturilor și comunicațiilor. Cum însă reducerea costurilor relative nu a însemnat în nici un caz anulare, factorul geografic a continuat să aibă un rol în deciziile de amplasare a unor obiective economice, iar povara efortului necesar pentru construirea unor infrastructuri de transport și comunicații a fost foarte diferită de la o țară la alta, ceea ce explică în parte și rezultatele foarte diferite din acest domeniu. Factorul geografic a mai influențat dezvoltarea economică și prin abundența/penuria unor resurse naturale. Aici însă trebuie imediat adăugat faptul că în nici una dintre țările studiate de noi nu au existat cazuri extreme în ceea ce privește dotarea cu asemenea resurse : ele nici nu au putut să-și axeze dezvoltarea economică pe abundența ieșită din comun a unei resurse anume, cum a fost cazul țărilor producătoare de petrol din Orientul Mijlociu, nici nu au fost blocate în dezvoltarea lor de absența unei resurse naturale anume. Influența poziției geografice nu a fost totuși neglijabilă. Ea a avut un rol decisiv imediat după al doilea război mondial, când a determinat de exemplu intrarea României în sfera de dominație sovietică independent de opțiunile populației și factorilor politici interni, și în schimb a îngăduit Danemarcei și Irlandei să se dezvolte sub influența Statelor Unite ale Americii. De asemenea, poziția geografică a Irlandei a favorizat rolul său de poartă de acces a multinaționalelor americane pe piețele europene, deși este greu de spus că acest criteriu ar fi fost cu adevărat decisiv în decizia companiilor de a investi în această țară. Mai puțin univocă, dar nu absentă, a fost influența considerentelor geografice în deciziile de extindere a Uniunii Europene.

Statalitatea și (in)dependența politică nu au (mai) fost în perioada postbelică determinanți majori ai performanței economice. Este adevărat, pierderea independenței de către România în raport cu Uniunea Sovietică la sfârșitul celui de-al doilea război mondial a reprezentat un handicap pentru dezvoltarea sa economică, dar în același timp dominația americană asupra țărilor din Europa Apuseană a reprezentat o șansă pentru acestea, chiar și

atunci când a fost însoțită de condiționări economice și chiar politice. Obsesia pentru independența politică și economică a fost, la fel ca și în perioada interbelică, o cale sigură spre politici economice păguboase. Acest fapt poate fi urmărit și în Irlanda în primii ani postbelici și în România anilor '80. Desigur, au fost și momente când opțiunile pentru independența politică și economică au părut să aibă o certă raționalitate economică, de exemplu, atunci când România a evitat o integrare subalternă în CAER la începutul anilor '60 și a preferat să-și diversifice relațiile economice externe spre Occident și spre țările Lumii a Treia⁵¹¹. Totuși, această opțiune a avut și un preț, devenit vizibil ulterior, și anume o diversificare prea mare a activităților economice pentru a putea obține un anumit grad de autosuficiență. Aceeași observație s-ar putea face și în ceea ce privește structura economică prea diversă a Iugoslaviei socialiste. În cazul ambelor țări, insuficienta specializare și lipsa unor conexiuni consolidate cu parteneri economici puternici aveau să se răzbune în anii '80 și mai ales '90. După cum, să nu uităm, opțiunile de a concede o parte din suveranitate în favoarea integrării în Piața Comună (ulterior Uniunea Europeană) au consolidat competitivitatea economică pe termen mediu și lung a Danemarcei și Irlandei.

Cu aceasta atingem o altă problemă, **gradul de internaționalizare a economiei**, respectiv de integrare în diviziunea internațională a muncii, măsurabil prin deschiderea piețelor interne față de importurile din alte țări și față de investițiile străine directe, ca și prin ponderea exporturilor în realizarea produsului intern brut. Acest grad a crescut la nivel internațional în toată perioada postbelică, cu o vizibilă tendință de accelerare în ultimele decenii⁵¹². De ce este important gradul de internaționalizare a economiei pentru performanța economică a unei țări? Răspunsul este greu de formulat într-o singură frază, dar în esență este vorba de faptul că internaționalizarea îngăduie pe de o parte economii de scală, iar pe de altă parte o eficientizare a combinării factorilor de producție. Dacă legătura dintre performanța economică a unei țări și atragerea de către aceasta a unor investiții străine directe⁵¹³ este relativ larg acceptată astăzi (spre deosebire de perioada interbelică), iar corelația dintre dinamismul

511. O analiză critică a acestei opțiuni face Daniel Dăianu, care conchide: „Modelul stalinist a fost fatal și pentru orientarea inițiată în anii '60: îndepărtarea față de CAER. Extrem de rigidă din punct de vedere funcțional, protecționistă și tot mai nesigură din cauza complexității sale crescânde, economia românească nu a fost în stare să capitalizeze șansele oferite de încercarea sa de a se desprinde din rețeaua CAER. Această orientare către exterior (către piețele mondiale) a fost asemenea unui eșec programat din cauza bazei necorespunzătoare și a lipsei piețelor interne” (Dăianu 1999: 102-103). O opinie diferită la Valentin Cojanu, care susține că România ar fi trebuit să profite mai hotărât de avantajele comparative și chiar să-și deschidă piața pentru importurile de bunuri manufacturate (Cojanu 1997: 82-84). La rândul său, Adrian Cioroiu consideră că opțiunea pentru industria grea și împotriva specializării agricole, care a stat la baza refuzului României lui Dej de a accepta integrarea subalternă în CAER a contribuit la criza din anii '80, când industria a generat penurie energetică, iar exporturile și mediocritatea producției agricole au contribuit la fenomenele de penurie alimentară (Cioroiu 2005: 378-380).

512. O discuție amplă, în contextul procesului de globalizare, în Held *et al.* 2004: 196-325.

513. De remarcat statistica alcătuită de Angus Maddison cu privire la volumul investițiilor străine directe pe cap de locuitor în diverse economii: potrivit acestuia, chiar și țările care dispun de resurse importante de capital propriu, cum ar fi Statele Unite, Marea Britanie sau Franța, atrăseseră la sfârșitul secolului XX investiții străine directe de peste patru ori mai mari decât media mondială (Maddison 2001: 147; date pentru anul 1998). Singurele economii majore care au avut o performanță peste media mondială cu investiții străine sub media mondială au fost Japonia, China și Coreea de Sud, dar cele două din urmă evoluau deja în direcția atragerii unui volum mai mare de investiții străine directe, iar cea dintâi a cunoscut începând din anii '90 o severă încetinire a creșterii ei economice.

exporturilor și performanța economică nu face nici ea obiectul unor controverse serioase⁵¹⁴, pentru mulți oameni este mai greu de înțeles de ce deschiderea pieței interne pentru importurile din alte țări este benefică pentru o economie în ansamblul ei. Or, o asemenea deschidere, în măsura în care se desfășoară gradual și controlat (pentru a evita dezechilibre ale balanței de plăți externe și/sau falimentări în lanț ale întreprinderilor proprii), nu numai că îi avantajează pe consumatori, dar și obligă firmele axate pe acoperirea nevoilor pieței interne să se adapteze la o concurență sporită și să găsească forme prin care eventual să-și extindă operațiile pe alte piețe. Situația țărilor studiate exemplifică foarte bine avantajele acestor forme de deschidere economică. Astfel, pentru Danemarca, obligația de a-și deschide piața internă în primii ani postbelici s-a dovedit un avantaj economic pe termen mediu și lung. Același lucru se poate spune și pentru Irlanda, mai ales după aderarea la Piața Comună. În schimb, închiderea relativă a economiei românești a fost un factor care a contribuit la agravarea crizei din anii '80, iar cazul Iugoslaviei socialiste ilustrează destul de bine posibilitatea ca o deschidere parțială a economiei spre exterior să fie gestionată într-un mod inefficient.

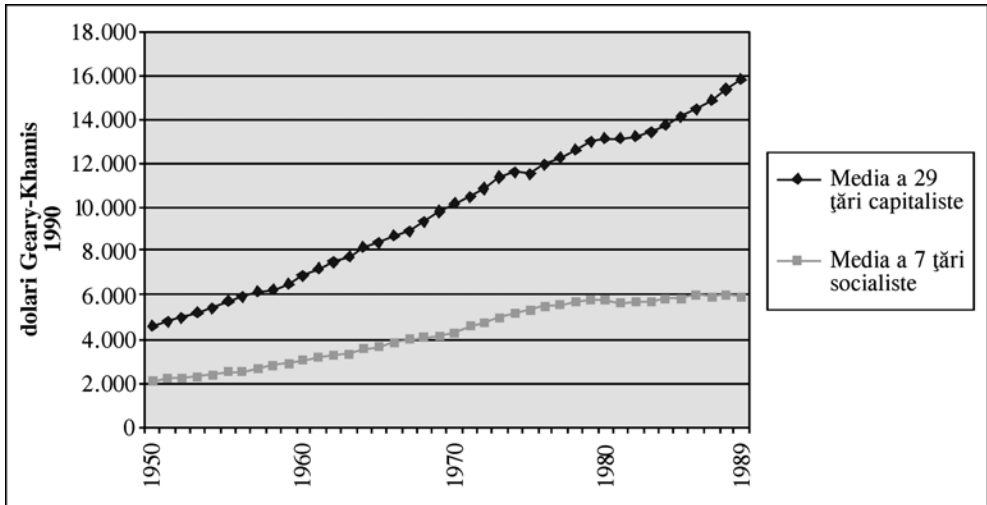
Cu aceasta atingem și problema deosebiri de sistem politic și economic, respectiv **avantajele și dezavantajele relative ale sistemului socialist în raport cu cel capitalist**. Potrivit multor analize, instituirea unor sisteme de tip socialist a numărat printre obiective depășirea subdezvoltării țărilor respective prin noua formă de organizare și printr-o decuplare selectivă și temporară din circuitele economiei mondiale capitaliste⁵¹⁵. Pe baza experiențelor istorice din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și din prima jumătate a secolului XX, liderii comuniști au conceput dezvoltarea sub forma industrializării accelerate, care avea și avantajul ideologic-politic de a crea clasa muncitoare care lipsea în mare măsură în țările est-europene în momentul trecerii la socialism. Pentru atingerea obiectivelor lor, regimurile comuniste au realizat, inclusiv prin represiune, o mobilizare fără precedent a resurselor umane și materiale ale societăților pe care le controlau. Această politică a adus rezultate în primele decenii postbelice, când condițiile generale favorizau creșterea economică de tip extensiv, bazată pe investiții apreciabile de capital. Pe de altă parte, performanța relativ bună a țărilor socialiste în această perioadă a fost favorizată de valorificarea a două bonusuri care prin natura lor sunt unice și efemere: bonusul oferit de tranziția demografică⁵¹⁶ (decalajul dintre scăderea mortalității și cea a natalității conduce pe de o parte la creșterea populației în ansamblu, iar pe de altă parte prin sporirea speranței medii de viață la mărirea temporară a ponderii populației active economic, care apoi va fi erodată de îmbătrânirea relativă a populației) și bonusul derivat din transferul de forță de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii. Pe de altă parte, în momentul în care traumele pricinuite de al doilea război mondial și de dificultățile reconstrucției s-au resorbit, societățile supuse regimurilor comuniste au început să fie tot mai reticente la continuarea sacrificiilor impuse de politicile de industrializare forțată. Presiunile încă relativ difuze pentru ridicarea nivelului de trai s-au asociat cu nevoile sporite de legitimitate ale regimurilor comuniste, mai ales după experiențele revoluției din Ungaria și ale revoltelor muncitorești din Polonia. Liberalizarea relativă din anii '60 și creșterea nivelului de trai din aceeași perioadă au părut să confirme capacitatea sistemului socialist de a realiza o recuperare relativă a subdezvoltării

514. Desigur, cu precizarea că ponderea exporturilor depinde foarte mult de dimensiunile unei țări/economii, fiind știut faptul că ponderea exporturilor este mai mare în cazul țărilor mici și mai mică în cazul țărilor mari. Un clasament al exporturilor pe cap de locuitor la sfârșitul anilor '80 în Grigorescu 1993: 101 (capitol de George Georgescu).

515. Idee formulată în Wallerstein 1979: 33-35. Discuția din paragraful următor despre natura sistemelor socialiste și (în)capacitatea lor de a produce creștere economică se bazează mai ales pe Kornai 1992, Berend 1996, Soulet 1998 și Bafoil 2006. Vezi și comentariile din subcapitolul IV.2.4.3.3.

516. Williamson 1998.

economice. Era însă numai o impresie înșelătoare, infirmată curând de realitate. Mai mulți factori au contribuit la încetinirea creșterii economice a țărilor socialiste și apoi la intrarea lor într-o criză severă, care a dovedit inadecvarea sistemului la noile condiții de dezvoltare. Bonusul oferit de tranziția demografică s-a epuizat odată cu creșterea speranței medii de viață și cu sporirea ponderii pensionarilor în structura generală a populației. Creșterea prețului petrolului și în general al resurselor energetice au scos în evidență ineficiența multora dintre capacitățile industriale bazate pe mari consumuri de energie și materii prime. Nu în cele din urmă, accelerarea progresului tehnologic în cadrul economiilor dezvoltate a mărit productivitatea în industrie și în servicii, a sporit competiția pe piețele mondiale și a condus la schimbarea structurii economiilor prin creșterea ponderii serviciilor. Cum industrializarea extensivă bazată pe mari investiții de capital fix își atinsese limitele și era supusă legii randamentelor descrescătoare⁵¹⁷, adaptarea la noile condiții generale ar fi cerut trecerea la forme mai intensive de creștere a producției industriale și agricole, precum și la dezvoltarea cu precădere a sectorului serviciilor. Regimurile comuniste s-au dovedit incapabile să realizeze această trecere, atât din cauza rigidității lor intrinsece, care le-a împiedicat să accepte necesitatea restructurării, cât și a faptului că sistemul politic socialist s-a dovedit incapabil să determine societatea să accepte sacrificiile impuse de o asemenea restructurare⁵¹⁸. **Inadecvarea**



Sursa : Maddison 2003 : 234.

Figura IV.11. PIB/locuitor în țările europene după sistemul politic și economic

517. Grabowski, Self, Shields 2007 : 256-259.

518. Această afirmație necesită câteva lămuriri. Pe lângă cazurile frecvente de conservatorism rigid, tip Brejnev sau Ceaușescu, au existat și situații când regimurile comuniste au încercat să adopte măsuri care ar fi mers în direcția unei restructurări a economiei. Aceste tentative au fost însă blocate de natura sistemului politic comunist, respectiv de incapacitatea acestuia de a mobiliza sprijinul social pentru restructurare. Această incapacitate a fost determinată pe de o parte de limitele istorice ale legitimității regimurilor comuniste în majoritatea acestor țări, limite amplificate de comparațiile pe care cetățenii țărilor socialiste le puteau face cu realitățile din țările capitaliste dezvoltate, și pe de altă parte de faptul că sistemul socialist nu îngăduia nici conștientizarea suficientă a necesității obiective a unora dintre transformări și nici defularea prin schimbări de conducere politică a unora dintre nemulțumirile inevitabile ale populației afectate de procesele de transformare economică și socială.

sistemului socialist la cerințele unei dezvoltări postindustriale a fost evidentă atât în cazul variantei ultracentralizate și rigid-autoritare a regimului Ceaușescu, cât și în cazul sistemului decentralizat bazat pe autoconducerea muncitorească din Iugoslavia. Cu alte cuvinte, dacă în primele decenii postbelice deosebirea de sistem politic și economic nu părea să fie un factor decisiv pentru mai buna sau mai slaba performanță economică, în anii '70-'80 apartenența la sistemul socialist a devenit un handicap major pentru țările supuse acestuia.

Schimbarea contextului dezvoltării economice mondiale odată cu anii '70 a condus și la modificări în ceea ce privește **factorii care au stimulat performanța economică a diferitelor țări**. Nu ne propunem acum să ne referim la factorii clasici ai creșterii economice⁵¹⁹, care de altfel au și fost evocați în discuția despre modelul creșterii extensive aplicat în țările socialiste – investițiile de capital fizic și creșterea inputului factorului muncă –, ci ne propunem să ne concentrăm asupra a trei aspecte care au fost discutate relativ mult în noile teorii referitoare la creșterea economică: factorii de recuperare a rămânerii în urmă (*catch-up growth*), progresul tehnic și capitalul uman.

În studiile referitoare la istoria economică a Europei postbelice se arată că așa-numita „epocă de aur” a fost o perioadă de convergență economică, atât a Europei în ansamblul său față de Statele Unite, cât și în interiorul Europei, unde țările inițial mai puțin dezvoltate au recuperat din rămânerea lor în urmă⁵²⁰. **Factorii care au facilitat această convergență (recuperare)** au diferit considerabil de la o țară la alta. Posibilitatea de a folosi tehnologie superioară, dezvoltată îndeosebi în Statele Unite, a stimulat creșterea în Danemarca și într-o oarecare măsură în Irlanda și Iugoslavia, transferul de forță de muncă dinspre agricultură spre industrie și servicii a contat mai mult în Irlanda, Iugoslavia și România decât în Danemarca, deși nu a fost cu totul absent nici în cea din urmă țară, iar bonusul demografic a putut fi folosit doar în țările întârziate în ceea ce privește tranziția demografică, adică în Iugoslavia și România.

Progresul tehnic este o sursă majoră a creșterilor productivității muncii și eficienței economice în lumea contemporană. El poate fi legat de importul de tehnici puse la punct în economii mai avansate sau poate fi generat prin activități proprii de cercetare-dezvoltare. De altfel, în ultimul timp, teoriile economice au insistat asupra distincției dintre progresul tehnic realizat în țara aflată la frontiera tehnologică, progres scump și obținut în condițiile unor investiții cu grad de risc ridicat, și progresul tehnic realizat în țările aflate la un nivel tehnologic inferior prin adoptarea și adaptarea unor tehnologii puse la punct în țara-lider. Experiența postbelică a țărilor studiate de noi confirmă observația mai generală a lui Nicholas Crafts și Gianni Toniolo, potrivit căreia „activitățile proprii de cercetare-dezvoltare pot conta mult mai puțin decât structura de stimuli pentru utilizarea cunoașterii în diverse locații”⁵²¹. Astfel, nici Danemarca și nici Irlanda nu au strălucit prin producția proprie de inovații, ci mai ales prin capacitatea de a implementa inovațiile produse în alte părți și prin instituțiile care au favorizat adoptarea tehnologiilor celor mai avansate existente la nivel mondial. Pe de altă parte, obsesia regimului Ceaușescu de a realiza cercetare proprie în toate domeniile posibile – de fapt, mai mult un alibi retoric pentru refuzul de a mai importa tehnologii decât o prioritate de politică economică, nivelul fondurilor alocate cercetării rămânând mediocru – s-a dovedit conceptual eronată și o sursă de ineficiență instituțională și economică⁵²².

519. O discuție sintetică asupra impactului acestor factori la nivel mondial în Maddison 1995 : 33-50.

520. Crafts, Toniolo 1996 : 3-7.

521. Crafts, Toniolo 1996 : 578.

522. O bună analiză a ineficienței cercetării-dezvoltării din România anilor '80 în Grigorescu 1993 : 102-135 (capitol de Steliana Sandu și Anca Dachin).

Pe baza experienței diverselor țări europene postbelice, aceiași Nicholas Crafts și Gianni Toniolo remarcau : „Pentru ca tehnologia importată să producă o creștere mare a productivității, existența unei forțe de muncă educate și disciplinate a fost o precondiție necesară”⁵²³. Cu alte cuvinte, era nevoie de o acumulare prealabilă de **capital uman**. Deși măsurarea acumulării capitalului uman suscită încă numeroase controverse între specialiști⁵²⁴, se poate aprecia fără teama de a greși că în toate țările studiate de noi în epoca postbelică s-au realizat progrese în ceea ce privește volumul și calitatea capitalului uman. Nivelurile de pornire erau însă foarte diferite. În timp ce România și Iugoslavia se luptau încă în primii ani postbelici cu eradicarea analfabetismului, Irlanda și Danemarca depășiseră această fază încă de la începutul secolului XX, fiind și mai avansate în ceea ce privește celelalte niveluri de educație. Deși România și Iugoslavia au recuperat cea mai mare parte a rămânerii în urmă în ceea ce privește alfabetizarea de bază a populației și chiar învățământul secundar, au persistat deosebiri la nivelul accesului în învățământul superior și mai ales a dezvoltării învățământului secundar. Totodată, dificultățile cu care muncitorii de origine țărănească s-au adaptat la rigorile muncii industriale s-au reflectat în etica aproximativă a muncii din întreprinderile socialiste din România și Iugoslavia, cu consecințe directe asupra nivelurilor productivității muncii. Cu aceasta atingem și un alt aspect, esențial pentru valorificarea acumulărilor în capitalul uman : cadrul instituțional care reglementa inserția pe piața muncii și recunoașterea socială a competențelor acumulate. Danemarca și Irlanda au dezvoltat din acest punct de vedere cadre instituționale foarte deosebite, dar care amândouă au menținut o flexibilitate ridicată în raporturile de muncă și au încurajat pregătirea continuă a forței de muncă. În țările socialiste, raporturile de muncă au fost mai rigide, deși cu mari deosebiri, flexibilitatea fiind mai mare în Iugoslavia decât în România. Totodată, în țările socialiste stimulii materiali pentru nivelurile superioare de calificare au rămas relativ modești, regimurile comuniste exprimând de-a lungul celei mai mari părți a existenței lor interesele muncitorilor slab calificați⁵²⁵, ceea ce a contribuit la decizia multor specialiști de a lucra temporar în străinătate (în cazul Iugoslaviei) sau de a emigra definitiv (în cazul României). Desigur, și Irlanda a cunoscut pierderi însemnate de capital uman prin emigrație în anii '40 și '50, dar ulterior a reușit să stopeze aceste pierderi și începând din anii '60 a aplicat politici care au condus la creșterea nivelului educațional, la recompensarea prin venituri superioare a pregătirii superioare, la atragerea de forță de muncă calificată din exterior și chiar la reîntoarcerea unora dintre cei care emigraseră. În contrast cu această experiență, România socialistă s-a remarcat prin câteva politici deosebite de contraproductive în ceea ce privește acumularea capitalului uman, cum ar fi „vânzarea” cetățenilor de origine evreiască și germană, precum și reducerea numărului de locuri alocate pentru învățământul superior în anii '80 (vezi *supra*, IV.2.4.2.3). Dincolo de aceste politici, care evidențiază o dată mai mult iraționalitatea economică a regimului Ceaușescu, exemplul celor patru țări studiate de noi confirmă atât observațiile despre însemnătatea capitalului uman în determinarea creșterii economice, cât și considerațiile despre faptul că în acest domeniu

523. Crafts, Toniolo 1996 : 23.

524. În esență, există două mari direcții metodologice, una care pornește de la stocul de pregătire a forței de muncă, măsurat în ani și niveluri de studii formale, ca și în anumite competențe-cheie (de exemplu, pentru epoca recentă, alfabetizarea informatică), iar cealaltă de la validarea de către societate a competențelor de care dispune forța de muncă, respectiv de la nivelul beneficiilor materiale pe care le obțin oamenii care au acumulat aceste competențe (OEEH III : 1-7 – articol de David Mitch ; Suci 2000 : 67-139).

525. Brucan 1990b.

etapele nu pot fi arse, deoarece „acumularea stocului de capital uman a fost un proces relativ îndelungat”⁵²⁶.

Înainte de a încheia, se cuvine să mai zăbovim nițel asupra cazului Irlandei. În fond, dintre toate țările studiate de noi, **Irlanda** a fost singura care în epoca postbelică a reușit să-și schimbe poziția structurală în cadrul economiei mondiale, respectiv să depășească media țărilor vest-europene și să intre în clubul economiilor celor mai prospere. Dacă vom folosi tipologia propusă de Immanuel Wallerstein, a fost o tipică „promovare prin invitație”⁵²⁷, realizată prin asocierea cu marele capital internațional, mai ales american, și prin folosirea inteligență a avantajelor aderării la Piața Comună și apoi ale integrării în Uniunea Europeană. Străpungerea a fost realizată în esență pe parcursul a două decenii (1987-2007), dar ea a fost pregătită printr-o serie de politici și transformări începute deja la sfârșitul anilor '50. Ea este cu atât mai remarcabilă, cu cât Irlanda nu a beneficiat nici de resurse naturale notabile, nici de bonusul demografic, ci doar de un cadru instituțional care a favorizat valorificarea șansei istorice oferite de reluarea creșterii economice mondiale la mijlocul anilor '80, creștere continuată cu fluctuații nedecisive până la criza economică din 2007-2010. Succesul Irlandei nu a presupus politici fără cusur sau o capacitate excepțională a clasei politice irlandeze, deși au fost câteva momente în care deciziile politice au fost neobișnuit de bune (cotitura de politică economică a lui Seán Lemass de la sfârșitul anilor '50 sau strategia de la Tallaght a Fine Gael, care a îngăduit guvernului Haughey să restabilească echilibrul bugetar și credibilitatea financiară în 1987-1989); el s-a bazat mai ales pe funcționarea remarcabilă a instituțiilor substatate, fie că ne referim la IDA (Autoritatea pentru Dezvoltarea Industrială), fie că ne referim la sistemul educațional. Or, această capacitate instituțională a fost acumulată în timp, nu în cele două decenii ale străpungerii propriu-zise. Rolul factorului instituțional și al acumulărilor prealabile reprezintă argumente puternice pentru însemnătatea evoluțiilor istorice pe termen mediu și lung și a dependenței de cale în dezvoltarea economică a diverselor țări, chiar și într-o epocă în care asistăm, aparent, la o accelerare a istoriei. Dar nu degeaba afirmă exponenții noii școli economice instituționaliste : *history matters* („istoria contează”)⁵²⁸.

526. Aldcroft, Catterall 1996 : 11 (capitol de Derek H. Aldcroft).

527. Wallerstein 1979 : 80-81.

528. Drukker 2006 : 247-265.

V. Epilog. România după 1989 – avatururile integrării în Uniunea Europeană

În decembrie 1989, revoluția din România a dus la prăbușirea regimului Ceaușescu și la angajarea țării în tranziția postcomunistă spre un sistem politic democratic bazat pe economia de piață. Daniel Dăianu sintetizează în felul următor **situația țării la startul tranziției** :

La sfârșitul anilor '80, economia românească, țara, oamenii ofereau un tablou dezolant. După mai mult de patru decenii de industrializare forțată, competitivitatea economiei se afla la nivelul cel mai scăzut în cadrul „ligii comuniste”, dezechilibrele dintre sectoare și penuria erau în creștere, suferința oamenilor era inimaginabilă ; România era cu mult în urma țărilor vecine în ceea ce privește premisele instituționale necesare pentru tranziția postcomunistă, pregătirea psihologică a populației pentru schimbări sociale și baza socială a reformelor către economia de piață¹.

Regimul comunist lăsa moștenire nu numai o situație în care majoritatea copleșitoare a întreprinderilor economice erau incapabile să facă față concurenței mondiale și erau de multe ori ineficiente chiar și în contextul strict al economiei românești, ci și „o relativă penurie de elemente ale pieței” concretizată în „lipsa premiselor instituționale care să faciliteze acum transformarea sistemului și în lipsa unei culturi economice (reprezentată de o clasă a întreprinzătorilor)”². De fapt, carența culturii economice nu se reduce la absența categoriei întreprinzătorilor (și la blamul public aruncat asupra „bișnițarilor”) ; sistemul socialist realizase o veritabilă „dezalfabetizare economică” a unei mari părți a societății, atât în ceea ce privește cunoașterea instrumentelor financiare ale economiei moderne, cât și în ceea ce privește conștientizarea corelațiilor economice de bază, și la nivel microeconomic, și la nivel macroeconomic. O problemă suplimentară era reprezentată de marile așteptări amplificate de entuziasmul generat de victoria revoluției. Cum toate nemulțumirile anterioare se focalizaseră asupra lui Nicolae Ceaușescu, majoritatea oamenilor se așteptau ca înlocuirea acestuia să ducă imediat la rezolvarea tuturor problemelor. Pentru a răspunde acestor așteptări, noua putere a adoptat un set de măsuri populiste, care au stimulat puternic consumul. Foarte mulți comentatori consideră că aceste măsuri au fost implementate pentru a ajuta la câștigarea alegerilor din mai 1990 de către Frontul Salvării Naționale și de către Ion Iliescu. Fără a nega posibilitatea ca această explicație să aibă partea ei de adevăr, încă și mai grav a fost faptul că la multe dintre măsurile cu caracter populist și cu implicații grave asupra echilibrelor economice – de exemplu, la retrocedarea părților sociale depuse de

1. Dăianu 1999 : 106.
2. Dăianu 1999 : 102.

cetățeni la capitalul social al întreprinderilor socialiste sau la anularea sistemului de tarificare progresivă a energiei electrice – conducerea politică de atunci nici nu și-a dat seama de potențialul lor inflaționist-destabilizator, ci a adoptat deciziile respective doar prin reacție docilă la propuneri prezentate de grupuri de interese reprezentând mai ales tehnocrația de întreprindere, propuneri care evident includeau doar informații incomplete despre impactul posibil al măsurilor respective. Dincolo însă de semnificația lipsei de competență economică a majorității guvernanților de după 1989, trebuie observat că scurta explozie a consumului din 1990, asociată cu „privatizări spontane” în industrie, agricultură și comerț, favorizate de disoluția autorității statului și de atmosfera de lupte politice și contestări care s-a instalat în ianuarie 1990, a avut drept efect **dezechilibrarea gravă a economiei naționale**. Importurile oficiale au crescut doar moderat, de la puțin peste 8 miliarde de dolari în 1989 la 9,2 miliarde de dolari în 1990, dar cu o schimbare marcantă de structură de la nevoile de funcționare a întreprinderilor spre nevoile de consum ale indivizilor, producția s-a prăbușit, de asemenea exporturile oficiale (de la echivalentul a peste 10 miliarde de dolari în 1989 la sub 5,8 miliarde de dolari în 1990 și sub 4,3 miliarde de dolari în 1991), iar deficitul balanței comerciale, favorizat de menținerea la un nivel nerealist a cursului de schimb, a condus la epuizarea rapidă a rezervei valutare, care la sfârșitul anului 1989 reprezentase circa 1,8 miliarde de dolari în valute convertibile³. Aceste dezechilibre nesustenabile, agravate de prăbușirea CAER și pierderea unei mari părți a piețelor de desfacere pentru produsele industriale, au grevat procesul de reformare a economiei, obligând la realizarea unor combinații imposibile între măsurile de reformă și cele vizând stabilizarea economiei pentru a putea aplica reforma.

Nu vom prezenta în detaliu, în cele ce urmează, diversele componente ale reformei și programe de stabilizare din anii 1990⁴. Înainte de a marca unele realizări pozitive, vom consemna că realizarea concretă a reformei și eforturile de stabilizare economică din primul deceniu de după revoluție au fost grevate de ineficiență și au stârnit nemulțumiri și critici severe, atât din partea populației, cât și din cea a majorității specialiștilor. Astfel, într-o analiză realizată la mijlocul anilor '90, Vladimir Pasti constata că „politica așa cum se face ea acum, s-a desprins treptat și radical de realitatea pe care a încetat să o guverneze”, iar rezultatul „lipsei de guvernare” este acela că tranziția „are loc, dar are loc spontan”⁵. Desigur, s-ar putea reproșa acestei percepții o anume exagerare, pentru că acțiunile factorilor politici au influențat în multe feluri realitățile, chiar dacă de multe ori în sensuri neanticipate sau neconforme cu obiectivele oficial asumate de factorii politici. Potrivit acestei linii de analiză, dincolo de zgomotul superficial al politicii și dezbaterilor publice, esențialul tranziției postcomuniste a ajuns să constea în „transferul continuu de resurse din proprietatea statului în proprietatea noilor capitaliști”⁶, iar în România, la fel ca și în alte țări postcomuniste,

3. La rezerva valutară se mai cuvine să adăugăm și rezervele în aur ale Băncii Naționale, echivalând cu aproape 1 miliard de dolari, care au reprezentat ultimul element de siguranță în timpul dramaticilor ani 1991-1992. Pentru o prezentare sintetică, vezi mai ales Kirițescu 1997 III : 329-332 (capitol de Mugur Isărescu). Informațiile cu privire la comerțul exterior au fost completate cu date din EIR II : 491 (capitol de Ion Alexandrescu).

4. Prezentări sintetice de bună calitate pot fi găsite în : Kirițescu 1997 III : 329-360 (capitol de Mugur Isărescu) ; Dăianu 1999 : 309-345 ; Dăianu 2000 : 202-232 ; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 655-657 (capitol de Sándor Gardó) ; Phinnemore 2006 : 29-37 (capitol de Alan Smith).

5. Pasti 1995 : 47, 53. La rândul său, Lazăr Vlăsceanu constata că „societatea noastră de după 1990 ne apare ca scindată între lumea transformărilor inevitabile și haotice, produse în economie, politică sau cultură, și lumea discursivității sau a discursurilor paralele care iau ca pretexte transformările, dar numai cu scopul implicit de a se autoîntreține” (Vlăsceanu 2001 : 124).

6. Pasti 2006 : 418.

a luat naștere o „economie de pradă”, în care elementele principale au fost **acumularea primitivă a capitalului și formarea noilor elite economice și politice**, deseori cu rădăcini în rândurile vechilor activiști de partid și membri ai Securității ceaușiste⁷. Potrivit analizei lui Vladimir Pasti, România anilor '90 a fost arena competiției pentru controlul asupra resurselor între diversele elite postcomuniste, în principal între tehnocrația de întreprindere și tehnocrația financiară, iar rezultatele în ceea ce privește reforma și nivelul de trai al populației au fost cu totul nesatisfăcătoare⁸. Un verdict la fel de sever formulează, cu argumentele economistului, Constantin Ionete : „Abordarea inginerescă a reformelor în condițiile conservării structurilor etatiste în industrie și în celelalte ramuri au fost însoțite de căderea liberă de durată a economiei, cu repercusiuni severe asupra nivelului de trai”⁹.

Datele statistice consemnează și ele faptul că anii '90, dincolo de o scurtă și palidă redresare la mijlocul deceniului, au fost marcați de recesiune și o criză prelungită.

Tabelul V.1. *România în anii '90 – indicatori macroeconomici*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PIB (% variație anuală)	-5,6	-12,9	-8,8	+1,5	+3,9	+7,1	+3,9	-6,1	-4,8	-1,2	+2,1
Producția industrială (% variație anuală)	-23,7	-22,8	-21,9	+1,3	+3,3	+9,4	+6,3	-7,2	-13,8	-2,4	+7,1
Șomajul (%)	...	3,0	8,4	10,4	10,9	9,5	6,6	8,9	10,4	11,8	10,5
Productivitatea muncii în industrie (1989 = 100)	75,9	59,4	53,1	58,7	64,7	77,6	87,0	97,9	101,9	n.d.	n.d.
Inflația medie anuală (% diferență)	5,1	170,2	210,4	256,1	136,7	32,3	38,8	154,8	59,1	45,8	45,7
Indicele salariului real (% variație anuală)	+5,1	-18,3	-13,0	-16,7	+0,4	+2,6	+9,5	-22,2	+3,6	+2,3	+2,4
Exporturi (milioane de dolari SUA)	5.775	4.266	4.363	4.892	6.151	7.910	8.084	8.431	8.302	8.487	10.367
Importuri (milioane de dolari SUA)	9.202	5.372	5.784	6.020	6.562	9.487	10.555	10.411	10.926	9.744	12.050
Balanța comercială (milioane de dolari SUA)	-3.427	-1.106	-1.421	-1.128	-411	-1.577	-2.471	-1.980	-2.624	-1.257	-1.683

Surse : EIR II : 452, 491 (capitol de Ion Alexandrescu) ; Dăianu, Vrânceanu 2002 : 173, 296 ; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 657 (capitol de Sándor Gardó).

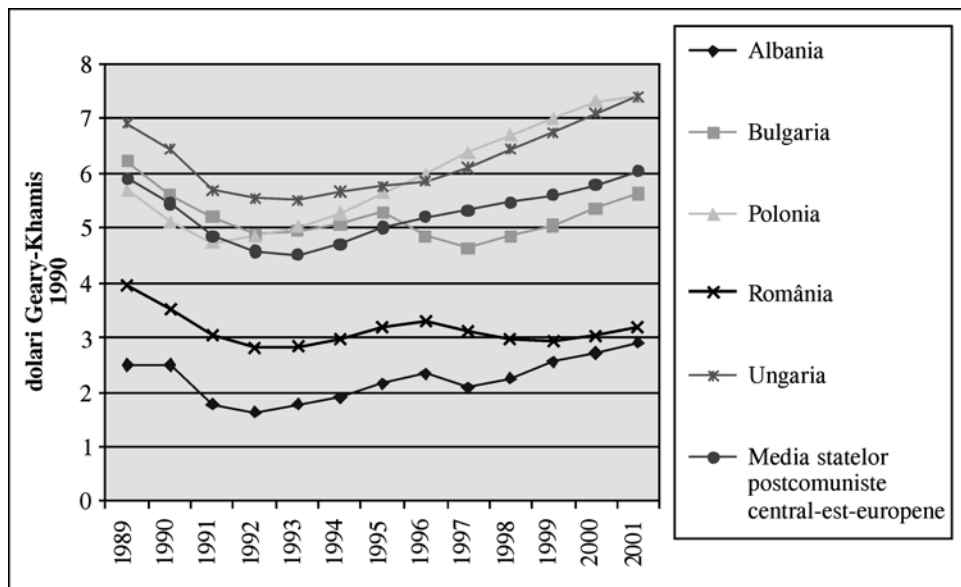
Indicatorii macroeconomici sunt copleșitori, evidențiind gravitatea crizei. Cu toate acestea, s-ar putea susține și faptul că o mare parte din deteriorarea situației economiei românești din anii '90 era inevitabilă, era o **criză de tranziție**, adică o parte de neocolit a procesului de înlocuire a sistemului vechi cu noile instituții și mecanisme economice. Astfel, s-ar putea spune că reducerea producției industriale era firească, deoarece multe dintre capacitățile industriale construite fără o raționalitate economică reală în timpul regimului Ceaușescu produceau de fapt pierderi și trebuiau să-și reducă activitatea sau chiar

7. Brucan 1996 : 61-128 ; Pasti 2006 : 307-498.

8. Pasti 1995 : 93-328.

9. Ionete 2003 : 94.

să fie închise. La fel, o parte a inflației era „preprogramată” de distorsiunile foarte mari ale sistemului de prețuri moștenit din socialism, astfel încât liberalizarea prețurilor conducea inevitabil la creșterea lor și pe cale de consecință la scăderea veniturilor reale și a nivelului de trai al populației. Aceste argumente au justetea lor, dar cu adevărat grav în cazul României a fost faptul că prăbușirea producției și a nivelului de trai nu au fost însoțite de reforme suficient de rapide și de profunde pentru a conduce relativ repede la o redresare economică, așa cum s-a întâmplat în alte țări postcomuniste. Comparația cu aceste țări arată că România a plătit un preț ridicat pentru ritmul lent, incoerența, inconsecvența și ineficiența reformelor economice din anii '90.



Sursa : Maddison 2003 : 101.

Figura V.1. PIB/locuitor în România comparativ cu alte state postcomuniste (1989-2001)

Graficul evidențiază și alte aspecte. **Prăbușirea din 1990-1992** a fost mai gravă în România (în 1992 PIB/locuitor a fost sub 71 % față de valoarea din 1989) decât în majoritatea celorlalte țări central-est-europene, exceptând fosta Iugoslavie, Albania și unele din republicile postsovietice ; pentru comparație, în această fază minimul atins în Polonia a fost de 85% față de 1989, în Ungaria 79,8%, în Bulgaria 78,6%, iar în Albania puțin sub 66%. Amploarea acestei prăbușiri era în mare măsură funcție a rigidităților moștenite din perioada comunistă, dar ea reflecta și măsura dezorganizării economiei și societății după 1989. Divergența a crescut ulterior, țările din Europa Centrală beneficiind de investiții occidentale superioare și reușind să culeagă roadele primelor valuri de reforme, în timp ce România și Bulgaria au realizat **creșterea de la mijlocul anilor '90** fără investiții externe semnificative, cu structuri economice încă dominate de întreprinderi rămase în proprietatea de stat și cu mecanisme de coordonare care păstrau unele trăsături ale sistemului socialist. În aceste condiții, în aceste țări încercarea de relansare a eșuat, iar dezechilibrele apărute au condus la o a doua criză în anii 1996-1999. În România, **recesiunea din 1996-1999**, deși mai puțin gravă decât prăbușirea economiei din Bulgaria de la începutul anului 1997, care a impus

intrarea sub supravegherea unui Consiliu Monetar, a fost amplificată de aplicarea abia în această fază a unora dintre măsurile de restructurare industrială care nu fuseseră efectuate anterior. Având în vedere acest fapt, se poate aprecia că România a plătit de-a lungul întregului deceniu prețul relativei izolări politice, al neîncrederii investitorilor occidentali, ca și al propriilor indecizii de politică economică și al preocupării unei mari părți din tehnocrația de întreprindere, deosebit de influentă politic mai ales în anii 1992-1996, de a evita înnoirile care i-ar fi putut amenința interesele.

Cu toate că diversele planuri de stabilizare au avut rezultate mediocre, parțial și datorită unor conjuncturi internaționale defavorabile, în anii '90 au fost consemnate și unele **realizări** care au marcat transformarea economiei și societății românești¹⁰. Dintre acestea se cuvine să menționăm reșezarea pe baze conforme economiei de piață a fiscalității (și îndeosebi introducerea taxei pe valoare adăugată în 1993), restructurarea și consolidarea sistemului bancar (reușită în pofida mai multor scandaluri și cazuri de fraudă bancară), înființarea unor instituții de intermediere economică și financiară (de exemplu, Bursa de Valori din București, redeschisă în 1995), precum și apariția unui sector privat al economiei. Încă și mai importante au fost schimbările profunde în structura socială și economică. Grație unor măsuri care au îngăduit pensionarea anticipată și din cauza scăderii severe a producției, forța de muncă din industrie s-a redus de la 4,169 milioane la sfârșitul anului 1989 la 2,004 milioane în 2000¹¹. Această reducere la mai puțin de jumătate a eliminat o parte din excedentul de forță de muncă din întreprinderile industriale și a îngăduit redresarea productivității muncii încă înainte de relansarea cu adevărat a producției industriale, dar în același timp a contribuit la apariția și creșterea șomajului și la sporirea numărului pensionarilor (2,2 milioane în 1989, peste 3 milioane din 1991 și peste 4 milioane din 1998)¹², cu evidente consecințe asupra sustenabilității sistemului asigurărilor sociale. Declinul industriei a condus de asemenea la încetarea aproape completă a navetismului muncitorilor de la sate spre orașe, iar unii dintre noii pensionari, constatând deteriorarea gravă a puterii de cumpărare a pensiilor și a nivelului lor de trai la oraș, au preferat să remigreze în mediul rural, mai ales atunci când în urma decolectivizării au primit câte un lot de pământ care le-a îngăduit asigurarea parțială a subzistenței. În consecință, ponderea populației urbane s-a stabilizat la 54-55% din populația totală, față de 45-46% în mediul rural¹³. Reducerea severă a activității industriale și creșterea semnificativă a serviciilor, îndeosebi a comerțului, a serviciilor financiare, a comunicațiilor și a învățământului superior, au condus la o **modificare a raporturilor dintre principalele sectoare ale economiei**.

10. Prezentarea din acest paragraf se bazează, acolo unde nu este indicată altă sursă, pe informațiile din Kirițescu 1997 III : 329-360 (capitol de Mugur Isărescu) și Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 39-62, 655-692 (capitole de Wilfried Heller și Sándor Gardó).

11. EIR II : 338, 447 (capitol de Ion Alexandrescu). Reducerile se împart pe întregul deceniu, cu vârfuri în 1992 (scădere de 500.000 de angajați), 1997 (291.000), 1993 (271.000) și 1999 (263.000), singurul an în care s-a realizat o creștere modestă a numărului de angajați în industrie fiind 1996. Industria extractivă a fost afectată mai puternic, în timp ce în industria extractivă efectivele au rămas relativ ridicate până la sfârșitul lui 1996, reducerea activității și efectivelor începând abia în 1997.

12. EIR II : 346, 449 (capitol de Ion Alexandrescu).

13. EIR II : 443 (capitol de Ion Alexandrescu).

Tabelul V.2. *Ponderea principalelor sectoare ale economiei în anii '90*

		1990	1995	2000
Agricultura și silvicultura	% în populația ocupată	29,0	34,4	41,4
	% în crearea PIB	21,8	19,8	11,1
Industria și construcțiile	% în populația ocupată	43,5	30,4	27,3
	% în crearea PIB	45,9	39,5	30,9
Serviciile (inclusiv impozitele)	% în populația ocupată	27,5	32,0	31,3
	% în crearea PIB	34,6	43,8	57,8

Surse: EIR II : 447 (capitol de Ion Alexandrescu) ; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 46, 659 (capitole de Wilfried Heller și Sándor Gardó).

Dacă reducerea ponderii industriei corectă o dezvoltare excesivă din perioada comunistă, iar creșterea ponderii serviciilor era, la rândul său, o adaptare la direcția de evoluție a majorității economiilor dezvoltate, în schimb sporul ponderii forței de muncă din agricultură reprezenta o expresie a crizei grave a societății românești din anii '90 și crea un amplu pol de productivitate scăzută¹⁴.

O componentă importantă a restructurării economiei românești în anii '90 a fost **procesul de privatizare**¹⁵. Absența în societatea românească a unor mari deținători de capital bănesc a constituit un handicap important, cu atât mai mult, cu cât cadrele din conducerea întreprinderilor și din administrația centrală nu doreau să piardă controlul asupra industriei și serviciilor ; în consecință, au încercat să amâne privatizarea până în momentul în care sperau fie să fi transferat valoarea unităților socialiste în averea lor personală, fie să fi acumulat suficient capital propriu pentru a putea fi principalii beneficiari ai privatizărilor. În aceste condiții, privatizarea a ocolit inițial marile întreprinderi din industrie și servicii și s-a concentrat mai ales în fondul locativ, în agricultură și în micul comerț. Decizia de a vinde populației locuințele proprietate de stat la prețuri a căror valoare a fost rapid erodată de inflație a avut evidente rațiuni de protecție socială și a fost urmată de un transfer rapid al proprietății imobiliare din orașe către foștii chiriași. În mediul rural, încercările de a se păstra cooperativele ca exploatații de mari dimensiuni au fost compromise de faptul că populația rurală și-a însușit fără prea multe forme cea mai mare parte a inventarului, a animalelor și a rezervelor de produse ; incapabili să mențină ordinea și vulnerabili la acuzele opoziției că doreau să mențină cooperativele din motive de neocomunism, guvernării au acceptat prin Legea 18/2001 principiul restituției pământului către țăranii ce intraseră în cooperative sau către urmașii lor, indiferent dacă mai locuiau sau nu în mediul rural. Retrocedarea terenurilor a mers relativ lent, din cauza lipsei unei evidențe cadastrale clare a terenurilor și din cauza tendinței autorităților locale de a profita la maximum de poziția de putere dată de rolul lor în comisiile de aplicare a legii, dar până la

14. De remarcat faptul că populația ocupată în agricultură a crescut nu numai în termeni relativi, ci și în valori absolute, de la circa 3 milioane de persoane în 1990 la peste 3,5 milioane în 2000 ; în schimb, efectivele au scăzut în silvicultură de la 89.000 de persoane la 47.000 de persoane. Productivitatea scăzută din agricultură era strâns legată de pulverizarea proprietății și de lipsa mijloacelor tehnice și a capitalului, care au făcut ca majoritatea gospodăriilor individuale să practice o agricultură de subzistență. Scăderi ale productivității au fost înregistrate și în alte sectoare economice, inclusiv în comerț (unde numărul persoanelor ocupate a crescut de la 538.000 la o maximă de 865.000 în 1995, scăzând apoi la 776.000 în 2000) (EIR II : 447 – capitol de Ion Alexandrescu).

15. O bună analiză a procesului de privatizare în Pasti 2006 : 417-461.

sfârșitul deceniului cea mai mare parte a fondului agricol trecuse în proprietate privată. În comerț, privatizarea a îmbinat trecerea în proprietate privată a unora dintre activele existente cu întemeierea unei multitudini de noi societăți comerciale, devenită legală prin Legea 31/1990. În industrie și servicii s-a conturat mai întâi un compromis între administrația centrală și tehnocrația industrială, prin care o parte din întreprinderi, considerate de însemnătate strategică, au fost declarate neprivatizabile și transformate în regii autonome, iar restul au fost transformate în societăți comerciale cu capital de stat. Pentru aceste întreprinderi au fost gândite și implementate diverse scheme de privatizare prin distribuirea gratuită de titluri de proprietate către populație și/sau prin metoda MEBO, favorizând pe angajați și tehnocrația de întreprindere; ambele tipuri de privatizare aveau „meritul” de a permite, mai ales prin pulverizarea acționariatului, conservarea controlului asupra întreprinderilor privatizate de către managerii existenți. Abia agravarea crizei, presiunile Fondului Monetar Internațional și schimbarea de guvern din 1996 au condus la o schimbare de strategie, statul decidând transformarea unei părți din regiile autonome în societăți comerciale și privatizarea unora dintre marile întreprinderi cu ajutorul unor „investitori strategici”, cel mai adesea proveniți din exterior. Această politică de atragere a capitalului străin, care avea meritul suplimentar de a oferi statului venituri din privatizare esențiale pentru depășirea recesiunii din a doua parte a anilor '90, a adus rezultate semnificative începând din 1998, an în care s-au realizat câteva privatizări majore, cum ar fi cea a Romtelecom (cu OTE – Grecia), a rafinăriei Petrotel din Ploiești (fosta Româno-Americană; cu Lukoil – Rusia) și a Băncii Române de Dezvoltare (cu Société Générale), urmate în 1999 de privatizarea Uzinei de Automobile Dacia (cu Renault). **Investițiile străine directe** – care nu depășiseră 100 de milioane de dolari SUA anual în 1990-1993 și avuseseră o medie de 340 de milioane de dolari SUA în 1994-1996 – au crescut la peste 1,2 miliarde de dolari SUA în 1997 (în parte și datorită lansării cu capital străin a operatorilor de telefonie mobilă Connex, azi Vodafone, și Dialog, azi Orange) și la peste 2 miliarde de dolari SUA în 1998, după care au scăzut temporar la niveluri de circa un miliard de dolari SUA în 1999 și 2000¹⁶. Chiar dacă unele dintre investițiile străine directe s-au soldat cu privatizări nereușite¹⁷, per total ele au adus un spor de competență managerială și o mai bună racordare la piețele internaționale, ceea ce a ajutat la redresarea economiei României începând din 2000.

Un factor crucial pentru relansarea economică a României a fost decizia din 1999 a Uniunii Europene de a accepta cererea de aderare a României și de a începe negocierile de aderare. România solicitase aderarea la Uniunea Europeană încă din iunie 1995, după ce toate forțele politice parlamentare semnaseră Declarația de la Snagov, prin care își asumau obiectivul aderării și o strategie comună în vederea atingerii acestui obiectiv. Într-o primă fază, Comisia Europeană și statele membre au considerat această cerere oarecum prematură, și au plasat România într-un grup de țări postcomuniste care nu urmau să adere la Uniune decât într-un al doilea val, într-un viitor încă neprecizat. Criza din fosta Iugoslavie și războiul din Kosovo au convins factorii decidenți din UE că nu are sens să amâne prea mult aderarea și că pentru stabilizarea regiunii este mai important să ofere o perspectivă clară de aderare țărilor candidate. În cazul particular al României, această decizie a fost stimulată și

16. Dăianu, Vrânceanu 2002 : 179 (capitol de Daniel Dăianu și Liviu Voinea).

17. Cel mai cunoscut caz a fost cel al Combinatului Siderurgic Reșița, vândut în 2000 companiei americane Noble Ventures, care s-a dovedit incapabilă să respecte obligațiile asumate prin contractul de privatizare, fapt care a condus la anularea privatizării în 2003 după ce statul român a câștigat procesul judecat la Curtea de arbitraj din Washington. Privatizarea a fost reluată în 2004 cu un alt partener strategic, firma TMK din Rusia.

de deschiderile de politică economică în raporturile cu marile companii occidentale, și de sprijinul politic și logistic acordat pentru intervenția NATO în Kosovo. Se mai adăugau sprijinul britanic și german pentru extinderea Uniunii Europene în direcția statelor post-comuniste din Europa Central-Răsăriteană, precum și preocupările de a evita fixarea prea accentuată a hotarelor UE pe vechile linii de demarcare religioasă dintre creștinismul occidental și cel oriental. Era evident o decizie predominant politică, conturată deja de prim-ministrul britanic Tony Blair în mai 1999 și consfințită prin decizia Consiliului European de la Helsinki din 10-11 decembrie 1999 de a începe negocierile cu 12 state candidate (zece state post-comuniste, inclusiv România, la care se adăugau Cipru și Malta) și de a realiza astfel un unic val de aderare, eventual cu două etape. Având în vedere slaba pregătire a României până la acea dată, s-a conturat destul de repede ideea că România și Bulgaria vor face parte din a doua etapă, dar guvernul Isărescu împreună cu Comisia Europeană prezidată de Romano Prodi au stabilit ca obiectiv comun finalizarea cu succes a procesului de aderare într-un orizont relativ scurt de timp, până la 1 ianuarie 2007. Era o perspectivă clară, un semnal pozitiv pentru potențialii investitori și totodată un stimulent puternic pentru ca guvernarea români să aplice reformele necesare pentru concretizarea aderării.

De altfel, constrângerile legate de nevoia de a închide în prealabil cele 31 de capitole ale procesului de negociere a aderării au fost un element fundamental pentru structurarea politicilor economice din anii 2000-2006. Într-un fel, **imperativul negocierilor de aderare** a ținut loc și de strategie economică, deși România a trebuit, tocmai pentru a răspunde cerințelor UE, să elaboreze o Strategie pe termen mediu în 2000¹⁸. Deși se poate argumenta că această strategie reprezenta mai degrabă un catalog de dorințe decât o selecție riguroasă a priorităților¹⁹ și că acțiunile ulterioare au fost mai degrabă pragmatice decât conforme Strategiei, trebuie remarcat faptul că guvernul condus de Mugur Isărescu (1999-2000), deși considerat în primul rând unul de gestiune curentă a afacerilor în perspectiva alegerilor programate în noiembrie 2000, a reușit să restabilească încrederea factorilor economici și să reazeze România pe calea creșterii economice, după un deceniu marcat de recesiune și de reforme necesare, dar aplicate insuficient de coerent. Totodată, și guvernele ulterioare, conduse de social-democratul Adrian Năstase (2000-2004) și liberalul Călin Popescu-Tăriceanu, au continuat politicile inițiate de Mugur Isărescu, acordând prioritate absolută finalizării cu succes a negocierilor și a procedurilor de aderare. În consecință, indiferent de preferințele și opțiunile intime ale unuia sau altuia dintre factorii politici, România a trebuit să se adapteze la exigențele Uniunii Europene, cu efecte benefice asupra funcționării societății și asupra performanței economice.

Perioada de preaderare a fost astfel una de reforme politice și economice și de creștere economică susținută²⁰. Relansarea economică a fost facilitată de conjunctura externă relativ favorabilă, de investițiile străine directe și de politicile guvernamentale axate pe imperativul obținerii calificativului „economie funcțională de piață” din partea organismelor financiare internaționale și a Comisiei Europene. Pentru aceasta a fost aplicată o politică financiară prudentă pe latura cheltuielilor, care a îngăduit reducerea semnificativă a deficitului bugetar (de la 4% din PIB în anul 2000 la 1,2% din PIB în 2004) și a inflației (de la 45,7% anual

18. Textul Strategiei din 2000 este accesibil online la <http://www.cdep.ro/pdfs/strategie.pdf> (accesat la 27.02.2010).

19. Șerbănescu 2002 : 423-440.

20. Paragraful despre perioada de preaderare se bazează, acolo unde nu sunt indicate alte surse, pe informațiile din Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 656-691 (capitol de Sándor Gardó).

în 2000 la 11,9% în 2004 și 6,56% în 2006)²¹. Dezinflația și măsurile adoptate de Banca Națională pentru consolidarea și supravegherea prudențială a sistemului bancar au contribuit la crearea unui cadru mult mai predictabil pentru afaceri. Pe de altă parte, guvernul a continuat energic procesul de privatizare, care a afectat nu numai marile întreprinderi industriale (de exemplu, combinatul Sidex Galați, vândut în 2001 marelui concern indiano-britanic Mittal Steel), ci și fostele regii autonome și serviciile de distribuție din sectorul energetic (astfel, în 2004 a fost perfectată preluarea Petrom de către concernul austriac OMV, în 2005 Distrigaz Sud a fost preluat de Gaz de France, Distrigaz Nord de către E.ON Ruhrgas, Electrica Moldova de către E.ON Energie, iar Electrica Banat și Electrica Dobrogea de către grupul italian ENEL, care în 2008 a preluat și Electrica Muntenia Sud). Privatizări importante au fost realizate și în sectorul bancar, cum ar fi cea a Băncii Agricole, preluată în 2001 de Raiffeisen Zentralbank, și mai ales cea a Băncii Comerciale Române, unde în decembrie 2005 un pachet majoritar de 62% din acțiuni a fost cumpărat contra unei sume record de 3,75 miliarde de euro de către grupul austriac Erste Bank.

Un avantaj colateral al negocierilor de aderare a fost liberalizarea circulației cetățenilor români în țările Uniunii Europene prin desființarea obligativității vizelor pe termen scurt pentru Spațiul Schengen. Aplicată începând cu 1 ianuarie 2002, aceasta a îngăduit creșterea exponențială a numărului cetățenilor români plecați la muncă în Occident, mai ales în Italia și Spania. **Migrația temporară la muncă în străinătate**²² începuse deja în anii '90, dar amploarea ei a crescut semnificativ din 2002. Deși înregistrările statistice ale acestui fenomen sunt incomplete și nesigure, se poate estima că numărul cetățenilor români plecați la muncă în străinătate a crescut de la câteva sute de mii înainte de 2002 la circa 2 milioane în 2007. Veniturile repatriate de acești cetățeni au echivalat – potrivit înregistrărilor oficiale, prin natura lor incomplete – cu mai puțin de 100 de milioane de dolari SUA în 2000, 143 de milioane de dolari SUA în 2002, 1,7 miliarde de dolari SUA în 2004, 6,7 miliarde de dolari SUA în 2006 și 9 miliarde de dolari SUA în 2008²³, devenind astfel un element major în compensarea deficitului balanței comerciale. Dincolo însă de acest aport macroeconomic, migrația temporară la muncă în străinătate a acționat și ca o supapă majoră la acumularea de tensiuni sociale. Ea a permis României să evite creșterea șomajului într-o perioadă de restructurare și eficientizare a multor întreprinderi (de fapt, șomajul chiar a scăzut de la 11,8% în 1999 și 10,5% în 2000 la 6,2% în 2004 și chiar 4,1% în octombrie 2007)²⁴ și a asigurat ocupație și venituri inclusiv pentru persoane din regiunile rurale defavorizate, lipsite de perspective de ocupare a excedentului de forță de muncă. Mai mult, deși unii dintre cei plecați temporar la muncă în străinătate sunt în curs de stabilire în țările de destinație, majoritatea aduc înapoi nu numai bani, ci și deprinderi de muncă și abilități antreprenoriale care contribuie la dezvoltarea României.

Perioada de preaderare a fost caracterizată și de **relansarea viguroasă a producției interne**. Investițiile străine directe, mai ales atunci când au fost realizate de mari companii

21. Pentru modalitățile diferite de raportare a ratei inflației, vezi și comentariile lui Constantin Chircă, director adjunct al Direcției Statistică din Banca Națională, la http://www.ghiseul-bancar.ro/articole/54/4984/tot_articolul_Rata_inflatiei_cum_iesim_din.htm (accesat la 28.02.2010).

22. Sandu 2006.

23. http://ro.wikipedia.org/wiki/Economia_Rom%C3%A2niei#For.C5.A3a_de_munc.C4.83 (accesat la 20.02.2010).

24. Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006: 657 (capitol de Sándor Gardó); http://ro.wikipedia.org/wiki/Economia_Rom%C3%A2niei#For.C5.A3a_de_munc.C4.83 (accesat la 20.02.2010).

internaționale, au fost însoțite de un transfer de tehnologie și de know-how, care a condus la eficientizarea activității economice. Productivitatea muncii a crescut semnificativ în economia românească, marcând astfel o recuperare parțială a decalajului față de media Uniunii Europene, de la 28,2% din media EU25 în anul 2000 la 38,8% în 2006²⁵. O mare parte a acestei creșteri s-a datorat dinamicii productivității muncii din industrie, care în 2006 era de 1,54 ori mai mare decât în 2000²⁶. În multe întreprinderi industriale preluate de mari companii internaționale au fost realizate nu numai îmbunătățiri la nivelul strict al producției, ci și la cel al desfacerii, inclusiv pe piețele externe. Exemplul cel mai spectaculos al dinamicii producției industriale după 2000 este probabil cel al **Dacia-Renault**²⁷. Curând după preluarea Uzinelor Dacia în 1999, Louis Schweitzer, la acea dată director general al grupului Renault a anunțat planul de a realiza în România un automobil modern, sigur și mai ales ieftin, destinat în primul rând consumatorilor din economiile emergente. După aproape cinci ani de proiectare, timp în care la Mioveni s-au produs doar versiuni îmbunătățite ale mai vechilor modele Dacia 1300 și Dacia Nova (Dacia SuperNova și Dacia Solenza), modelul Dacia Logan a fost prezentat la 2 iunie 2004 la Paris și a început să fie vândut masiv începând din 1 septembrie 2004. Succesul a fost spectaculos. Deși obiectivul de preț anunțat inițial („Dacia de 5.000 euro”) nu a fost atins, prețul de vânzare pornind de la circa 5.800 euro, la care se adăugau dotările suplimentare, Dacia Logan i-a câștigat pe consumatori atât prin prețul mai mic decât al majorității automobilelor similare, cât și prin siguranță și fiabilitate; pe de altă parte, deși a inclus tehnologii de ultimă oră ale grupului Renault-Nissan, Dacia Logan a fost special adaptată pentru condițiile dificile din țările în curs de dezvoltare, având un șasiu mai înalt și suspensii special concepute pentru a face față unor drumuri proaste, un motor capabil să utilizeze carburanți substandard și un sistem de aer condiționat adaptat la temperaturi mai extreme decât cele obișnuite pentru automobilele occidentale. În aceste condiții, vânzările diverselor versiuni ale modelului Dacia Logan au crescut de la 22.833 de automobile în ultimele patru luni ale anului 2004, la 135.184 în 2005, 184.472 în 2006, 230.294 în 2007, 257.013 în 2008 și 309.457 în 2009 (dintre care aproape 270.000 au fost exportate, iar peste 200.000 s-au vândut în diverse țări occidentale, îndeosebi în Germania și în Franța). Cum cererea era atât de mare, nu numai că Dacia a suspendat producția modelelor mai vechi pentru a putea să-și concentreze toate resursele pe producția de Dacia Logan, dar grupul Renault a început să producă modelul Logan și la fabrici din alte țări ale lumii (Maroc, Rusia, Columbia, Iran, India, Brazilia și Africa de Sud). Pe de altă parte, având în vedere faptul că vânzările Dacia Logan au ajuns să aibă un rol tot mai important în strategia și realizările globale ale grupului Renault – mai ales în contextul crizei economice mondiale începute în 2008, când vânzările majorității modelelor de automobile au scăzut, dar cele ale Dacia Logan au continuat să crească, stimulate și de programele „rabla” din diverse țări europene – locația din România a avut și ea de câștigat. Centrul Internațional de Logistică de lângă fabrica de la Mioveni, de unde se exportă atât mașinile asamblate, cât și subsamblatele trimise la celelalte fabrici Renault din întreaga lume, este cel mai mare centru de acest fel din întreaga industrie automobilistică mondială.

25. Mureșan 2008 : 431 (capitol de Virginia Câmpeanu). Creșterea a continuat și în 2007-2008, astfel încât productivitatea muncii din România, raportată de data aceasta la media EU27, a crescut de la 39,2% în 2006 la 43,7% în 2007 și 46,6% în 2008 (INS 2009 : 79).

26. AS 2008 : 733.

27. Informațiile referitoare la Dacia Logan au fost preluate din http://en.wikipedia.org/wiki/Dacia_Logan, <http://daciagroup.com/en/the-logan-project.html> și <http://daciagroup.com/vanzari> (accesate la 26.02.2010).

Totodată, în 2007, Renault a deschis în România un centru regional de inginerie, Renault Technologie Roumanie (RTR), care funcționează în trei locații (București, pentru design), Pitești (probleme de asamblare și tren de rulare) și Titu (centru de testare). Printr-o investiție estimată la peste 450 milioane de euro, acest centru este planificat să ofere aproape 3.000 de locuri de muncă și să reprezinte o componentă majoră în activitățile de cercetare-dezvoltare ale grupului Renault la nivel mondial.

Creșteri importante s-au realizat și în alte ramuri industriale, mai ales în producția de bunuri de capital și bunuri de folosință îndelungată²⁸. Mai mult, dinamica industriei propriu-zise a fost depășită de cea a serviciilor și de boomul construcțiilor²⁹. Cum agricultura nu a putut ține pasul cu aceste evoluții, structura economico-socială a României a continuat să se schimbe în direcția creșterii ponderii serviciilor și chiar a unei relative reindustrializări.

Tabelul V.3. *Ponderea principalelor sectoare ale economiei în perioada de preaderare*

		2000	2006
Agricultura și silvicultura	% în populația ocupată	41,4	30,5
	% în crearea PIB	11,1	7,8
Industria și construcțiile	% în populația ocupată	27,3	30,6
	% în crearea PIB	30,9	31,9
Serviciile (inclusiv impozitele)	% în populația ocupată	31,3	38,8
	% în crearea PIB	57,8	60,3

Surse: Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 46, 659 (capitole de Wilfried Heller și Sándor Gardó); INS 2009 : 18, 45.

De menționat faptul că scăderea forței de muncă din agricultură a fost cauzată atât de absorbirea unei părți în noile locuri de muncă din servicii, industrie și construcții, cât și migrației la muncă în Occident și ieșirii din populația activă a unui număr supraproportional de agricultori vârstnici. Totuși, numărul populației ocupate a crescut pe ansamblul economiei de la 8,6 milioane în 2000 la 9,3 milioane în 2006; creșterile cele mai importante au fost realizate în servicii (peste 900.000), urmate de industrie (aproape 300.000) și construcții (204.000)³⁰. Dincolo însă de aceste aspecte, bilanțul economic al României în perioada de preaderare se prezintă remarcabil la majoritatea indicatorilor.

Tabelul V.4. *România în perioada de preaderare – indicatori macroeconomici*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
PIB (% variație anuală)	2,1	5,7	5,1	5,2	8,3	4,1	7,7
Producția industrială (2000 = 100))	100	108,3	113,0	116,5	122,7	125,1	134,1
Șomajul (%)	10,5	8,8	8,4	7,4	6,3	5,9	5,2
Productivitatea muncii în industrie (2000 = 100)	100	106,0	112,0	118,0	131,9	140,1	154,0

28. INS 2009 : 52.

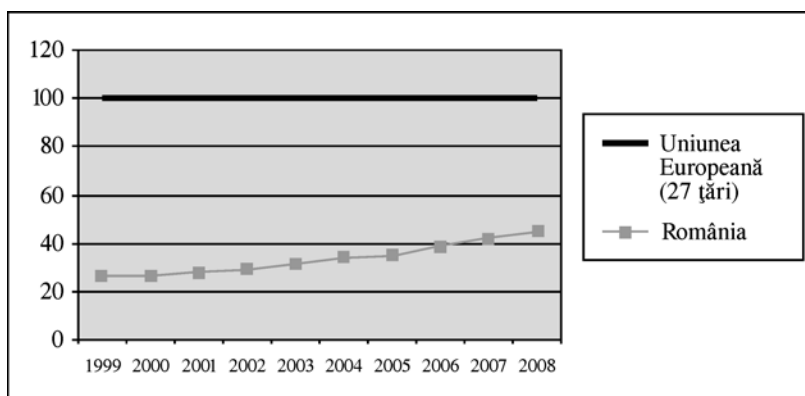
29. INS 2009 : 44.

30. Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 46 (capitol de Wilfried Heller); INS 2009 : 18. De observat faptul că, pe ansamblul economiei, creșterea a fost realizată de fapt numai în anii 2004-2006, anul 2003 reprezentând un minus absolut cu un total de numai 8,3 milioane de persoane ocupate.

Inflația medie anuală (% diferență)	45,7	34,5	22,5	15,3	11,9	9,0	6,56
Indicele salariului real (2000 = 100)	100	105,0	107,5	119,1	131,7	150,5	164,0
Exporturi (miliarde euro)	11,3	12,7	14,7	15,6	18,9	22,3	25,8
Importuri (miliarde euro)	14,2	17,4	18,9	21,2	26,3	32,6	40,7
Balanța comercială (miliarde euro)	-2,9	4,7	-4,2	-5,6	-7,4	10,3	-14,9

Surse : AS 2002 : 449 (sumele în dolari SUA au fost convertite în euro cu ajutorul ratelor medii anuale din <http://www.measuringworth.org/datasets/exchangeglobal/result.php>) ; AS 2008 : 140, 265, 732, 733, 772 ; Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 657 (capitol de Sándor Gardó).

Pe baza acestor realizări, România a reușit să realizeze o recuperare parțială a decalajelor economice care o despărțeau de media Uniunii Europene. Vizibilă la o multitudine de indicatori³¹, această recuperare parțială, care a continuat de altfel și în anii 2007-2008, este deosebit de pregnantă la nivelul PIB/locuitor.



Sursa : Eurostat.

Figura V.2. PIB/locuitor în România comparativ cu media Uniunii Europene

Aceste performanțe economice și mai ales succesele politice ale aderării la NATO și la Uniunea Europeană l-au îndemnat pe Vladimir Pastî să aprecieze, nu fără o nuanță polemică :

România și-a atins toate obiectivele pe care și le formulase în perioada de după prăbușirea comunismului ; are un regim politic democratic și o societate în care democrația funcționează ; are economie de piață, adică o economie bazată pe proprietate privată și piețe libere, iar aceasta este capabilă „să funcționeze”, adică să

31. Un studiu complex a realizat Virginia Câmpeanu în Mureșan 2008 : 419-448.

asigure creșterea economică. Este o componentă a lumii dezvoltate, democratice și occidentale pentru că face parte deopotrivă din NATO și Uniunea Europeană și pentru că oamenii, mărfurile, capitalurile, ideile și tehnologiile se pot mișca liber și fără restricții dinspre lumea dezvoltată spre România, precum și dinspre România spre lumea dezvoltată.

Tranziția a luat sfârșit! Drumul României dinspre comunism spre lumea occidentală s-a încheiat. România se află acum în lumea occidentală, acolo unde și-a dorit. Politicienii români pot să se felicite și sunt îndreptățiți să primească recunoștința populației. Performanța lor este cu totul excepțională.

[...] În România de astăzi, raporturile dintre stat și cetățean sunt definite prin respectarea drepturilor omului și protejate prin separarea, măcar formală și legiferată, a puterilor în stat și prin caracteristicile statului de drept.

[...] Comunitățile locale au primit o autonomie de decizie, de resurse și de acțiune inimaginabilă nu numai în timpul regimului comunist, dar oricând în istoria modernă a statului român. [...]

Această transformare politică a fost însoțită de o schimbare economică la fel de importantă. Privatizarea avuției statului și redistribuirea deciziei economice este cea mai importantă dintre toate schimbările din economie. [...]

Aceste uriașe schimbări politice și economice au declanșat – și au fost susținute de – schimbări sociale la fel de importante, chiar dacă numai unele dintre ele au fost intenționate. [...] Au apărut noi mari grupuri sociale, precum țărani proprietari de pământ, [...] „întreprinzătorii” și proprietarii de capital, managementul privat, „servitorii” sau salariații angajați în slujba persoanelor individuale și acea categorie de „condotieri” ai noii societăți românești care sunt cel mai adesea înregistrați fie ca „întreprinzători”, fie ca *self-employed*, fie ca „manageri” sau „politicieni”, dar care, fără a fi în întregime nici unii dintre aceștia, absorb și controlează o parte importantă a resurselor de orice natură ale societății.

Toate aceste schimbări au făcut ca România primei jumătăți a primului deceniu al mileniului III să fie o societate net diferită de cea comunistă, pe care a părăsit-o în 1989³².

De fapt, chiar Vladimir Pasti este conștient că această prezentare a realizărilor, reale, este doar jumătatea plină a paharului și că România este departe de a fi trecut cu adevărat la o dezvoltare de tip occidental, având drept criteriu fundamental prosperitatea, înțeleasă în sens larg, adică incluzând nu numai dimensiunea economică, ci și calitatea vieții și a funcționării instituțiilor³³.

Or, dacă politicienii și societatea în ansamblul său au dat dovadă de o remarcabilă coerență și autodisciplină în perioada de preaderare, când de altfel evoluțiile din România au fost atent monitorizate de la Bruxelles, după asigurarea aderării a putut fi observată o relaxare periculoasă. Deși anticipată de măsura introducerii cotei unice în locul impozitului progresiv după alegerile din noiembrie-decembrie 2004, această relaxare nu a fost anticipată până la sfârșitul anului 2006 nici măcar de observatorii cei mai avizați. De exemplu, Sándor Gardó, în 2006 referent pentru România și Bulgaria la Bank Austria Creditanstalt, afirma că „se poate conchide, că disciplina bugetară a guvernului, pusă de mai multe ori la probă în ultimii ani, va fi continuată în anii următori grație politicii economice orientate spre stabilitate”³⁴. În realitate, a urmat o „euforie a consumului” stimulată de creșterea

32. Pasti 2006 : 21-25.

33. Pasti 2006 : 29-74.

34. Kahl, Metzeltin, Ungureanu 2006 : 666 (capitol de Sándor Gardó).

cheltuielilor statului. Vladimir Pasti leagă această relaxare de slăbirea capacității de control a Fondului Monetar Internațional după ce României i s-a recunoscut de către Uniunea Europeană statutul de economie funcțională de piață, care era indispensabil pentru aderare, și de coaliția ad-hoc dintre politicienii români și capitalul occidental prezent în România, interesat în creșterea vânzărilor pe piața românească³⁵. Potrivit analizei guvernatorului Băncii Naționale, Mugur Isărescu, intrarea masivă a unor capitaluri străine și „comportamentele exuberante privind activitatea de creditare în valute străine” s-a combinat cu politica fiscală prociclică „imprudentă” a guvernului, care a sporit cheltuielile bugetare în perspectiva alegerilor din anii 2008-2009, conducând la creșterea consumului și amenințând sever echilibrele economice abia regăsite în perioada de preaderare³⁶. Or, dacă aceste echilibre au mai putut fi încă menținute într-o oarecare măsură în anii de creștere economică de până în 2008, în momentul în care România a fost afectată de criza economică mondială combinația dintre deficitul balanței externe, deficitul bugetar și restrângerea determinată de criză a unora dintre fluxurile financiare a devenit nesustenabilă.

Criza economică mondială s-a făcut simțită în România din a doua jumătate a anului 2008. O parte din criză a fost importată, îndeosebi prin reducerea cererii externe, ca și prin reticențele și posibilitățile mai reduse ale investitorilor străini, o altă parte s-a datorat derapajelor interne menționate în paragraful anterior. Cum deficitul contului curent al balanței de plăți externe atinsese 13,5% din PIB în 2007 și 12,3% în 2008, datoria externă a sectorului privat sărise la 45,6% din PIB, iar deficitul bugetar crescuse considerabil în termeni absoluți și se anunța amenințător pe viitor prin scăderea previzibilă a veniturilor din cauza reducerii activității într-o parte a economiei reale, precum și prin angajamentele asumate anterior de creștere a pensiilor și salariilor, guvernul de mare coaliție PDL-PSD instalat în decembrie 2008 a constatat că marjele sale de manevră sunt extrem de limitate și a decis că trebuie să acționeze mai întâi pentru reducerea deficitului extern atât în sectorul public, cât și în sectorul privat, pentru evitarea unei posibile crize a ratei de schimb (din septembrie 2008 și până în ianuarie 2009, leul a pierdut circa 20% din valoare în raport cu principalele valute externe), și pentru evitarea unei crize financiare majore³⁷. Un acord de împrumut și asistență încheiat la 24 martie 2009 cu Fondul Monetar Internațional, cu Comisia Europeană, cu Banca Mondială și cu Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare (BERD), în virtutea căruia România primea posibilitatea să acceseze credite de 19,95 miliarde de euro, a oferit nu numai o garanție pentru evitarea unui blocaj financiar, dar și un plus de credibilitate în raport cu piețele interne și internaționale și un set de constrângeri pentru a trece la ajustarea de fond a economiei românești. Politica financiară restrictivă a condus la reducerea spectaculoasă a deficitului de cont curent (potrivit datelor provizorii anunțate de Banca Națională, acesta a scăzut de la 16.157 milioane de euro în 2008 la 5.054 milioane de euro în 2009, grație mai ales reducerii importurilor de bunuri cu peste 12,3 miliarde de euro)³⁸, dar a contribuit și la contracția economiei, astfel încât se

35. Pasti 2006 : 460-461.

36. Isărescu 2009 : 6-9. Date referitoare la creșterea veniturilor populației, a câștigurilor salariale, a cheltuielilor populației și a consumului în INS 2009 : 25-34. Deficitul execuției bugetare a administrației publice a crescut de la 3,34 miliarde RON în 2005 la 7,47 miliarde în 2006, 10,46 miliarde în 2007 și 27,94 miliarde în 2008 (dintre care 22,78 miliarde deficit realizat de administrația centrală a statului) (http://www.insse.ro/cms/rw/resource/tabele_edp_ro_octombrie_2009.xls?download=true, accesat la 25.02.2010).

37. Vezi analiza din Isărescu 2009 : 6-12. Pentru evoluția ratei de schimb, <http://www.cursbnr.ro/arhiva-curs-bnr> (accesat la 25.02.2010).

38. <http://www.bnro.ro/page.aspx?prid=3872> (accesat la 25.02.2010).

estimează că produsul intern brut a scăzut în 2009 cu circa 7%³⁹, ceea ce ar fi una dintre scăderile cele mai severe din Uniunea Europeană.

La începutul anului 2010, la nivel mondial încep să se contureze **perspectivele ieșirii din criză**. Principalele economii din Uniunea Europeană au început deja să crească, fără a fi recuperat încă scăderea din 2008-2009. Aceasta înseamnă că cererea externă va putea să (re)devină un factor de antrenare pentru economia românească. De altfel, exporturile României au rezistat relativ bine în 2009, scăzând cu doar 6,4 miliarde de euro, și au început să crească din nou în ultimele luni ale acestui an; mai mult, potrivit analizei lui Mihai Ionescu, secretar general al Asociației Naționale a Exportatorilor și Importatorilor din România, criza a prilejuit reasezarea ofertei românești de export, ramurile producătoare de bunuri cu valoare adăugată ridicată (automobile, medicamente, echipamente energetice etc.) devansând industria petrolieră și siderurgia⁴⁰. Dacă exporturile ar putea fi motorul relansării economiei românești, în schimb **perspectiva internă** se anunță mult mai dificilă. Consumul intern, care stimulase economia în anii 2005-2008, nu mai poate juca același rol, în primul rând din cauza constrângerilor financiare. De altfel, din cauza recesiunii, care a condus la scăderea veniturilor, nivelul deficitului bugetar raportat la PIB a continuat să crească în 2009, iar statul s-a văzut pus în situația dificilă de a opta fie pentru amputarea investițiilor, fie pentru cea a cheltuielilor curente (dintre care o mare parte sunt cheltuieli salariale și sociale). O mare problemă este supradimensionarea aparatului de stat, care a făcut ca să sporească cheltuielile salariale de la 6% din PIB în 2004 la 9% din PIB la sfârșitul anului 2008⁴¹. O altă sursă de dificultăți este creșterea considerabilă a numărului pensionarilor, care a condus la deteriorarea raportului dintre persoanele ocupate și cele dependente, generând un deficit structural al bugetelor asigurărilor sociale⁴². Ajustarea acestor dezechilibre ocupă un rol central în Programul de guvernare pe anii 2009-2012⁴³, dar se anunță o întreprindere dificilă, atât din cauza slabei capacități administrative a statului, cât și din cauza unor rezistențe sociale previzibile. În măsura în care va fi realizată, această ajustare necesară va conduce în următorii unu-doi ani la o tendință de comprimare a consumului intern, care va întârzia procesele de apropiere a veniturilor și prețurilor din România de cele din celelalte țări ale Uniunii Europene⁴⁴.

Aceste constrângeri ridică mai multe probleme majore. Una este continuarea sau nu a tendinței de recuperare a decalajelor care despart România de media Uniunii Europene. Această tendință a fost semnificativă în anii 2000-2008⁴⁵, fiind alimentată mai mult de perspectiva aderării și de monitorizarea politicilor guvernului României de către Comisia Europeană. Evident, aceste mecanisme de realizare a convergenței nu vor mai avea aceeași influență în viitor⁴⁶, ceea ce înseamnă că trebuie găsite alte elemente care să dinamizeze

39. <http://www.fmi.ro/index.php?pid=142&presa&lg=ro> (accesat la 25.02.2010).

40. <http://www.romanalibera.ro/finante/a174332-aneir-criza-a-reasezat-exporturile-romaniei-in-2009-dacia-a-devenit-cel-mai-mare-exportator.html> (accesat la 25.02.2010).

41. <http://www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf> (accesat la 25.02.2010).

42. CPPARSD 2009: 83-95, 356-357.

43. <http://www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf> (accesat la 25.02.2010).

44. INS 2009: 75.

45. Vezi *supra* figura V.2, precum și analiza din Mureșan 2008: 419-449 (capitol de Virginia Câmpeanu).

46. Daniel Dăianu avertizase încă din 2002: „Dezbaterea actuală privind extinderea UE pare să includă o ipoteză (convingerea) mitizată că, dacă se îndeplinesc criteriile solicitate de Bruxelles, realizarea de creștere economică rapidă și susținută ar deveni o consecință automată, ceea ce

economia și societatea românească. Care vor fi însă aceste „alte elemente”? Strategia postaderare, adoptată de guvern la începutul anului 2007, își propune în plan economic doar crearea unui cadru favorabil dezvoltării prin modernizarea infrastructurii (transporturi, IT, energie, mediu), dezvoltarea capitalului uman, promovarea cercetării-dezvoltării, consolidarea mecanismelor economiei de piață ș.a.m.d.⁴⁷; inutil de spus că în cei trei ani care s-au scurs de la adoptarea acestei Strategii, realitatea contrazice ideea că acestea au fost veritabile priorități pentru statul român. Cum și programul de guvernare anunțat în decembrie 2009 cuprinde mai degrabă un catalog de dorințe decât un set ferm de priorități strategice⁴⁸, **identificarea, prioritarizarea și valorificarea factorilor** care să sporească competitivitatea economiei României și să permită recuperarea decalajelor față de celelalte țări ale Uniunii Europene rămâne încă un deziderat al viitorului.

Ne poate ajuta experiența celorlalte țări în identificarea acestor factori? În principiu, da, dar se cuvine să observăm că avansul în timp al celorlalte țări postcomuniste care au aderat la Uniunea Europeană în 2004 este prea mic pentru a fi suficient în vederea unei analize complete. Mult mai utilă este din acest punct de vedere experiența celorlalte țări care erau relativ subdezvoltate în momentul aderării la Piața Comună: Irlanda, Grecia, Spania și Portugalia⁴⁹. Per total, aceste țări au evoluat relativ bine, deși cu mari diferențe între ele. Irlanda a avut traiectoria cea mai reușită, promovând în grupul țărilor celor mai prospere și competitive, Spania a izbutit și ea să se apropie semnificativ de media UE12 (și să depășească medie UE27), în timp ce Grecia și Portugalia au avut evoluții mai puțin concludente. Mai mult, experiența Portugaliei, care după 15 ani de relativă convergență (1986-2001) a început apoi să piardă teren în raport cu media Uniunii Europene, și mai ales cea a Greciei, care, după începuturi mediocre în anii '80 și în prima parte a anilor '90, a cunoscut o convergență spectaculoasă în 1996-2008 și a intrat în 2009 într-o criză explozivă al cărei preț macroeconomic încă nu poate fi estimat, ne arată faptul că realizarea convergenței nu este ireversibilă. Pe de altă parte, deși „aderarea la UE nu garantează succesul”⁵⁰, ea oferă un cadru favorabil, care apoi trebuie valorificat prin politici coerente și ferme. Daniel Dăianu sintetiza astfel învățămintele pe care România le poate trage din experiența celorlalte țări care au aderat la Uniunea Europeană, ca și din teoriile existente cu privire la problema recuperării decalajelor economice:

Experiența mondială arată că „ajungerea din urmă” (convergența-beta) reclamă rate înalte de economisire și investiții, îmbunătățirea continuă a standardelor educaționale și a forței de muncă (capitalul uman), ameliorarea neîncetată a competitivității, un nivel tolerabil de încordare socială (o coeziune socială apreciabilă); și, cel mai important, cere o creștere constantă rapidă a *productivității totale a factorilor de*

ar permite reducerea decalajelor economice față de Europa bogată într-un viitor previzibil” (Dăianu, Vrâncănu 2002: 288). Limitele creșterii generate de perspectiva aderării au fost evidențiate și de László Csaba pentru ansamblul țărilor postcomuniste din Europa Centrală și Răsăriteană (Csaba 2005: 160-181).

47. http://x.gov.ro/obiective/200701/strategie_post_aderare2a.pdf (accesat la 25.02.2010).

48. <http://www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf> (accesat la 25.02.2010).

49. O analiză în Mureșan 2006: 279-322 (capitol de Cornel Albu, Virginia Câmpean, Eugen Andreescu și Petre Prisecaru). În ceea ce mă privește, am luat în discuție această problemă în mai multe comunicări ținute începând din iunie 2006 și am organizat pe această temă secțiunea G10 la congresul mondial de istorie economică de la Utrecht din august 2009 (<http://www.wehc2009.org/programme.asp?day=5&time=10>).

50. Mureșan 2006: 283 (capitol de Cornel Albu).

producție – care, la rândul ei, depinde de creșterea înaltă a productivității muncii. Și nu este clar deloc dacă vorbele „magice” ale reformelor (liberalizare, privatizare, deschidere) sunt suficiente pentru a da răspuns ferm la această provocare. Cât privește problema instituțiilor adecvate, care să favorizeze creșterea economică, construcția acestora necesită timp⁵¹.

Investiții, capital uman, coeziune socială, productivitate, instituții – iată un set clar de priorități, formulat încă din 2002.

În ce măsură vor deveni aceste priorități cu adevărat elemente unghiulare ale politicilor economice din următorii ani este o întrebare cu răspuns deschis, și aceasta dincolo de eventualele declarații pozitive ale unora sau altora dintre factorii politici.

Înainte de a încheia, se cuvine să discutăm însă un aspect: **calitatea instituțiilor**⁵². Această problemă a ocupat un rol important pe agenda publică din 2009-2010, devenind o temă în campania pentru alegerile prezidențiale („reforma statului”)⁵³, precum și în programul de guvernare („reforma sustenabilă a sectorului public și eficientizarea acestuia”)⁵⁴. În actuala conjunctură de austeritate financiară, aceasta se traduce în primul rând prin reducerea dimensiunilor și a ponderii financiare a aparatului de stat. În mod categoric, o asemenea reducere este o necesitate urgentă și absolută, pentru că supradimensionarea aparatului de stat amenința întregul echilibru economico-social. „Reforma statului” nu se reduce însă la aceasta, iar experiența statelor europene care au reușit pe calea dezvoltării economice arată că succesul nu poate fi obținut prin trecerea la un „stat minimal”, ci prin edificarea unui stat mai „suplu”, dar eficient, capabil să modeleze realitatea potrivit obiectivelor pe care și le propune în urma unui proces democratic de formare a voinței politice. În acest scop, va fi nevoie de îmbunătățirea parametrilor de funcționare a instituțiilor statului. O asemenea îmbunătățire cere coerență, consecvență și gândire aplicată, dar poate implica uneori și un surplus de resurse financiare și umane. Este îndoielnic că statul român va dispune de aceste resurse atât timp cât va dura actuala criză. Desigur, chiar și în actuala conjunctură ar putea exista mijloace pentru un număr restrâns de priorități, dar capacitatea administrativă limitată a statului reprezintă un factor care împiedică selectarea priorităților și aplicarea unor politici proactive. De aceea, este de așteptat ca îmbunătățirea parametrilor de funcționare a instituțiilor publice să aibă șanse mai bune de realizare după relansarea creșterii economice. Actuala criză va trebui însă folosită pentru „degresarea” aparatului de stat și pentru pregătirea conceptuală și tehnică a reformelor instituționale ce trebuie implementate.

Din acest punct de vedere, ca și din altele, în pofida multor „dependențe de cale”, **viitorul este deschis.**

51. Dăianu, Vrânceanu 2002 : 289.

52. Deși în paragraful următor discuția se va concentra asupra instituțiilor publice, instituțiile relevante pentru dezvoltarea economică nu se reduc la acestea, ci au o sferă de cuprindere mult mai largă. Dintre lucrările clasice aparținând curentului *new institutional economics*, amintim acum North 1990 și Acemoğlu 2009. Pentru reforma statului în țările postcomuniste și faptul că aceasta include nu doar consolidarea capacității organelor centrale, ci și devoluția de autoritate și atribuții spre nivelurile local și regional și spre agenții semipublice, vezi și concluziile din Bafoil 2006 : 521-540.

53. De remarcat faptul că o singură căutare pe Google a sintagmei „reforma statului” a anunțat 1.150.000 de rezultate (<http://www.google.ro/search?hl=ro&source=hp&q=reforma+statului&meta=&aq=f&aqi=&aql=&oq>, accesat la 25.02.2010).

54. <http://www.cdep.ro/pdfs/guv200912/ProgramGuvernare.pdf> (accesat la 25.02.2010).

În loc de concluzii. Înapoiere, decalaje și convergențe – cinci secole de experiențe europene

La capătul unui excurs atât de lung, concluziile trebuie să fie scurte. De altfel, unele concluzii au fost enunțate și la sfârșitul fiecărui capitol și nu are rost să fie repetate aici.

Cele cinci secole de experiențe istorice europene pe care le-am avut în vedere au evidențiat faptul așteptat că, **per ansamblu, a prevalat tendința spre divergența nivelurilor de dezvoltare economică**. Altfel spus, decalajele au crescut de-a lungul celor mai multe perioade istorice, ceea ce înseamnă că unele țări și regiuni au devenit mai bogate, iar altele, care din diverse motive au ratat dezvoltarea, au devenit relativ mai sărace. La nivelul de ansamblu al continentului, tendința spre o anumită convergență a prevalat doar în epoca postbelică, dar această convergență a fost întreruptă pentru o parte a Europei de criza structurală a sistemului socialist și de colapsul regimurilor comuniste. Tendința spre convergență („ajungere din urmă”) a fost reluată și pentru aceste țări după ce ele au depășit avaturile restructurării din prima fază a tranziției postcomuniste, a fost din nou întreruptă de criza economică din 2008-2010, și acum este greu de anticipat în ce măsură și când va redeveni realitate.

Performanța diferitelor țări a fost extrem de diversă. Factorii care au influențat această performanță – și mai ales ierarhia lor – au diferit de la o epocă la alta. Însemnătatea unora a putut crește în anumite perioade istorice și scădea în altele, după cum unii au contat mai mult pentru unele dintre țări și mai puțin pentru altele. Factorii luați în discuție la început – geografia, religia, statalitatea și conjuncturile economice – au avut un rol mai degrabă modest (deși nu absent cu totul, după cum o dovedește impactul foarte grav al depresiunii agricole în timpul epocii interbelice), cu totul eclipsat de alți factori, deseori aflați într-o semnificativă interconținere, cum ar fi productivitatea muncii, acumulările la nivelul capitalului uman, structura socială, gradul de urbanizare, nivelul investițiilor, schimbările structurale în economie și societate, instituțiile, deciziile de alocare a resurselor, formele de integrare în ansambluri economice mai largi etc.

Desigur, putem încerca să generalizăm și să grupăm mai mulți factori într-o singură categorie – așa cum face Daron Acemoğlu atunci când include în categoria tehnologie nu doar tehnicile de producție, ci și nivelurile de cunoaștere și eficiența organizării activității economice¹ –, dar ne putem întreba dacă un asemenea demers de a defini anumite **tipuri ideale** are utilitate analitică practică și dacă nu servește mai degrabă pentru a legitima forme simplificate și relativ ideologizate de conceptualizare a istoriei economice. Un alt exemplu în acest sens este reprezentat de recenta sinteză a lui Douglass C. North, John

1. Acemoğlu 2009.

Joseph Wallis și Barry R. Weingast despre ordinele sociale care au existat de-a lungul istoriei. Pornind de la ideea că în întreaga existență a omenirii au existat doar trei tipuri esențiale de societăți – „ordinea culesului” (societățile de vânători-culegători), „ordinea accesului limitat sau al statului natural” și „ordinea bazată pe accesul liber” („*open access order*”) –, ei consideră că doar ultimul tip a reușit să asigure o dezvoltare semnificativă și durabilă a societății, în timp ce societățile care au continuat să funcționeze în sistemul „accesului limitat” au rămas sensibil mai sărace și mai inechitabile decât celelalte². Potrivit acestei taxonomii, elementul central al ordinii bazate pe accesul liber este caracterul impersonal al relațiilor sociale, politice și economice :

În *ordinele accesului liber* care au apărut în timpul celei de-a doua revoluții sociale, relațiile personale încă mai contează, dar categoriile impersonale de indivizi, deseori numiți cetățeni, interacționează în arii largi ale comportamentului social fără a avea nevoie să (re)cunoască identitatea individuală a partenerilor lor. Identitatea, care în statele naturale este inerent personală, ajunge în ordinele bazate pe accesul liber să fie definită ca un set de caracteristici impersonale. Posibilitatea de a forma organizații susținute de societate în ansamblul său este deschisă pentru oricine care îndeplinește un set de criterii minimale și impersonale. Ambele tipuri de ordine socială au organizații publice și private, dar statele naturale limitează accesul la aceste organizații în timp ce societățile accesului liber nu impun asemenea limitări³.

Pornind de la acest element central, cei trei autori definesc „ordinea accesului limitat” și „ordinea accesului liber” în opoziție una cu alta. Astfel, în timp ce „ordinea accesului limitat” are drept caracteristici faptul că acestea au economii cu creștere lentă și vulnerabile la șocuri, sisteme politice lipsite de consimțământul generalizat al celor guvernați, un număr relativ mic de organizații, aparate guvernamentale relativ mici și centralizate, precum și relații sociale organizate pe baza liniilor personale, incluzând privilegii, ierarhii sociale, legi aplicate inegal, drepturi de proprietate nesigure și conștiința faptului că nu toți indivizii sunt egali, „**ordinea accesului liber**” are următoarele trăsături esențiale :

1. Dezvoltarea politică și economică.
2. Economii care cunosc mult mai puține experiențe de creștere negativă.
3. Societăți civile bogate și vibrante cu o multitudine de organizații.
4. Aparare guvernamentale mari, mai descentralizate.
5. Relații sociale impersonale larg răspândite, incluzând domnia legii, drepturi de proprietate sigure, echitate și egalitate – toate aspectele unui tratament egal pentru toată lumea⁴.

Asemenea tipuri ideale sunt desigur cazuri extreme, în cadrul cărora majoritatea societăților reale se încadrează mai degrabă parțial. Demersul lui North, Wallis și Weingast are desigur meritul de a atrage atenția asupra impactului economic al unora dintre componentele modernității, precum și de a construi o **teorie coerentă a tranziției** de la „ordinea accesului limitat” la „ordinea accesului liber”, punând accentul pe faptul că aceasta are două etape și presupune depășirea a trei praguri :

Tranziția are astfel două stadii. Mai întâi, un stat natural trebuie să dezvolte aranjamente instituționale care să permită elitelor să creeze posibilitatea unor relații

2. North, Wallis, Weingast 2009 : 2-13.

3. North, Wallis, Weingast 2009 : 2.

4. North, Wallis, Weingast 2009 : 11-12.

impersonale în rândurile lor. Apoi, tranziția propriu-zisă începe când coaliția dominantă găsește că este în interesul elitelor să extindă schimburile impersonale în interiorul elitei și instituționalizează accesul liber al elitelor la organizații, creând efectiv condiții de acces liber pentru elite. Noi numim condițiile care pot apărea într-un stat natural și care permit relații impersonale în rândurile elitelor *condiții-prag* (*doorstep conditions*). Condițiile-prag reprezintă sprijinul instituțional și organizațional pentru schimburi impersonale crescânde, precum și instituții consecvente cu logica statului natural care pot fi folosite în tranziție pentru a sprijini ordinele de acces liber.

Cele trei condiții-prag sunt :

condiția-prag 1 : ordinea de drept pentru elite ;

condiția-prag 2 : forme „perpetue” (*perpetually lived*) ale organizațiilor publice și private ale elitelor, incluzând statul însuși ;

Condiția-prag 3 : control politic consolidat asupra forței militare.

Combinat, condițiile prag creează un mediu în care relațiile impersonale în rândurile elitelor sunt posibile⁵.

North, Wallis și Weingast exemplifică apoi desfășurarea unor asemenea tranziții pe cazurile concret-istorice ale Marii Britanii, Franței și Statelor Unite⁶. Ei ajung la concluzia că ingredientele, pașii și instituțiile tranziției au putut varia, dar **esențial a fost sensul general al trecerii la „accesul liber”**. Ne poate ajuta o asemenea teorie să înțelegem de ce Serbia și România au rămas relativ subdezvoltate în context european, în timp ce Danemarca și Irlanda au reușit în anumite etape istorice să realizeze străpungerea de la relativa subdezvoltare la statutul de țări prospere, cu o economie dinamică? Sau, în altă ordine de idei, confirmă exemplele de succes prezentate de noi însemnătatea factorilor și caracteristicilor din modelul lui North, Wallis și Weingast?

Răspunsul nu este univoc. Evident, putem detecta caracteristici ale „ordinii accesului limitat” în Serbia și România și putem să apreciem că acestea au contribuit la compromiterea șanselor de dezvoltare a acestor societăți, dar este mai greu să evaluăm cât de mult au contat ele în eșecurile concret-istorice ale acestor țări. Pe de altă parte, experiențele Danemarcei în secolul al XIX-lea și a Irlandei în secolul XX confirmă extinderea participării la drepturi pentru părți tot mai largi ale societății și depășirea celor trei condiții-prag, dar și relativa lor neînsemnătate în contextul general al succesului acestor țări (de exemplu, problema controlului politic asupra forței militare nu s-a pus într-un mod acut în nici una dintre cele două situații studiate de noi, deși evident un derapaj în această privință ar fi putut reprezenta un factor de perturbare a șanselor de dezvoltare economică). Cu alte cuvinte, **condițiile-prag definite de North, Wallis și Weingast au fost necesare, dar nu suficiente** pentru succesul în dezvoltarea economică.

Atunci, decât să încercăm mereu să vedem în ce măsură elemente ale teoriei se pot regăsi în situațiile concret-istorice, poate că este util demersul invers, acela de a vedea ce elemente cu un anumit grad de generalitate pot fi evidențiate pe baza studiului experiențelor concret-istorice. Experiența celor patru țări studiate de noi confirmă faptul că **străpungerea pe calea dezvoltării, adică „ajungerea din urmă” sau chiar „depășirea” țărilor dezvoltate este posibilă, dar nu frecventă în istorie**. Asemenea străpungeri au realizat Danemarca în 1885-1914 și Irlanda în 1987-2007. Ele nu au izbutit nici în România interbelică, nici în Irlanda anilor '30, nici în România socialistă. Cele două exemple de

5. North, Wallis, Weingast 2009 : 26.

6. North, Wallis, Weingast 2009 : 213-240.

succes evidențiază că **asemenea străpungeri au necesitat timp**. „Ajungerea din urmă” a durat mai multe decenii și a fost pregătită de transformări începute cu mult timp înainte. În Danemarca, aceste transformări sociopolitice și economice au început prin reformele agrare din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, iar acumulările lente care au permis succesul dezvoltării au fost realizate treptat de-a lungul întregului secol XIX-lea, în Irlanda transformările au devenit posibile abia prin schimbarea de politică economică de la sfârșitul anilor '50 și prin deschiderile din timpul prim-ministeriatului lui Seán Lemass. Cu alte cuvinte, dacă străpungerea propriu-zisă a fost realizată în câteva decenii, perioada transformărilor pregătitoare a fost încă mai lungă, de circa un secol în cazul Danemarcei și de circa trei decenii în cel al Irlandei.

Aceste constatări confirmă observația lui Derek Aldcroft că nici în Occident în ansamblul său dezvoltarea nu s-a realizat „peste noapte”, că „nu a avut loc o revoluție bruscă, ci un proces lent de adaptare a structurilor de stat și a instituțiilor la nevoile societății în procesul modernizării”, iar faptul că acestea „au evoluat gradual și eratic de-a lungul mai multor secole [...] este parțial cheia succesului lor și o lecție pentru alții”⁷. O observație similară făcea Daniel Dăianu pornind de la experiența ratată a dezvoltării României socialiste: „există o viteză-limită a ritmului de ridicare a gradului de complexitate tehnologică a aparatului de producție, determinată de «curba de învățare» a forței de muncă, stocul de resurse manageriale și structura calitativă a factorilor de producție”⁸. Avertismentul pentru țările mai puțin dezvoltate este categoric: multe dintre ele, dorind să realizeze străpungerea pe calea dezvoltării și „ajungerea din urmă” în orizonturi de timp nerealist de scurte, „adoptă politici menite să realizeze imposibilul, adică să elimine decalajul de dezvoltare în orizontul de timp al unor [puține – BM] decenii deși sistemele lor economice și politice nu sunt în situația de a produce rezultatele respective. În consecință, multe dintre aceste eforturi se termină dezastruos”⁹. Desigur, s-ar putea spune că este comod să îndemni la răbdare din poziția de cetățean al unor țări dezvoltate economic. Dincolo însă de această observație, trebuie să recunoaștem faptul că experiența țărilor studiate de noi care au reușit în depășirea subdezvoltării economice relative este categorică: **străpungerea a durat circa o generație, iar pregătirea străpungerii cel puțin încă o generație** (sau chiar mai multe, în cazul Danemarcei).

Înainte de a discuta implicațiile acestor ritmuri pentru orizonturile de așteptare ale indivizilor, se cuvine să mai observăm câteva elemente în legătură cu experiențele de succes din Danemarca și Irlanda. În nici unul dintre aceste cazuri, **perioadele de „ajungere din urmă” și de „depășire” nu au necesitat o conducere politică „genială”** și nici măcar deosebit de creativă sau superperformantă. Exemplul Danemarcei, a cărei adaptare la conjunctura defavorabilă pe plan mondial din anii 1873-1895 a fost facilitată de incapacitatea factorilor politici de a promova o trecere la protecționism în favoarea producătorilor de cereale, este pilduitor pentru faptul că succesul economic a fost posibil și în condițiile unei guvernări foarte pedestre. Și lucruri similare s-ar putea spune și despre multe dintre guvernele irlandeze din perioada „tigrului celtic”. Mai degrabă a fost nevoie de viziune politică și de curajul unor reforme radicale la începutul fazei de pregătire a străpungerii, cum a fost cazul reformelor agrare din Danemarca anilor 1780 și 1790 sau cel deschiderii economice, atragerii capitalului străin și recuperării în planul educației inițiate în Irlanda în timpul prim-ministeriatului lui Seán Lemass (1959-1966). Nu a fost nevoie nici măcar de

7. Aldcroft, Catterall 1996: 16 (capitol de Derek Aldcroft).

8. Dăianu 1999: 104.

9. Aldcroft, Catterall 1996: 19 (capitol de Derek Aldcroft).

concepte geniale, de planuri complexe și sofisticate gândite de intelectuali, deși, atunci când acestea au existat, ele desigur n-au dăunat ; **a fost nevoie mai degrabă de un șir lung de contribuții punctuale la mai bunul mers al instituțiilor și economiei**, realizate în spiritul cultului pentru lucrul bine făcut. A fost nevoie de un spirit precumpănitor pragmatic¹⁰ și de ceea ce evoca regretatul Alexandru Duțu în 1997 sub sintagma „România severă”, „niște oameni serioși care-și văd de treabă, și-și fac datoria, își asumă obligații pe care le duc la bun sfârșit cu discreție și-și împlinesc vocația, plini de răspundere”¹¹. A fost deci nevoie de acumulări realizate în timp, nu numai în ceea ce privește funcționarea întreprinderilor și a economiei în ansamblul său, ci și în bunul mers al instituțiilor, și mai ales al instituțiilor „intermediare”, care „nu numai sunt plasate la mijloc, între macro- și microcâmpul unui sistem ierarhic, ci își asumă în același timp un rol efectiv de mijlocire între [sus] și [jos] (și străpung astfel sistemul ierarhic[al aparatului de stat]”¹². Dezvoltarea instituțiilor înseamnă acumularea de capital social, după cum ameliorarea productivității depinde nu numai de instituții, ci și de îmbunătățirea stocului de cunoștințe al forței de muncă, adică de acumularea de capital uman. Nu în cele din urmă, exemplul danez și cel irlandez ne arată și faptul că pentru pregătirea și apoi realizarea străpungerii spre statutul de țară dezvoltată **a fost nevoie de evitarea polarizărilor sociale prea accentuate**¹³. Aici trebuie subliniat foarte clar că imperativul evitării polarizărilor sociale prea accentuate nu înseamnă un egalitarism extrem și nici cocoloșirea indivizilor și organizațiilor care se opun eficientizării activității economice și sociale ; de altfel, sistemul relațiilor de muncă din Danemarca este – așa cum s-a văzut în capitolul IV.3.1 – caracterizat prin flexibilitatea relațiilor de muncă, adică prin posibilitatea pe care o au angajatorii de a-i licenția rapid pe angajați și nici în Irlanda ultimelor decenii nu poate fi vorba despre o îngrădire prea mare a capitalului în relațiile cu forța de muncă. Evitarea polarizărilor sociale implică însă o anumită grijă concretizată în politici economice și sociale specifice pentru ca întreaga societate (sau măcar cea mai mare parte a ei) să poată participa la progres și să poată beneficia de roadele creșterii economice.

Exemplele Danemarcei și Irlandei arată că a mai fost nevoie de asemenea de **deschiderea graduală și controlată spre circuitele economice supranaționale**, europene și/sau mondiale. Străpungerea a presupus procese de integrare în diviziunea internațională a muncii și valorificarea economiilor de scală derivate din specializare și producția pentru export. Ea a presupus acomodarea cu exigențele capitalului transnațional și organismelor internaționale.

10. Asupra acestui aspect atrăgea atenția Lazăr Vlăsceanu atunci când deplângea faptul că în analizele intelectuale românești asupra problematicii dezvoltării au prevalat „mimetismul occidentalizant și detașarea de problemele reale, efective, prin refugiul în cultura «rafinată» și ideologia opozițiilor ireconciliabile”, și avertiza că „fără centrarea pe producție și pe tehnologiile specifice vremurilor actuale, dezvoltarea ajunge să fie suspendată în ideologie, iar subdezvoltarea și periferializarea noastră în Europa vor deveni și mai accentuate” (Vlăsceanu 2001 : 76, 125).

11. Duțu 2009 : 131.

12. Sundhaussen 1994b : 47-48.

13. La acest aspect se referea Daniel Dăianu atunci când sublinia imperativul menținerii unui „nivel tolerabil de încordare socială (o coeziune socială apreciabilă)” (Dăianu, Vrâncanu 2002 : 289). La rândul său, Derek Aldcroft critica sever situațiile în care politicile fiscale și redistributive ale statului „tind să favorizeze o mică minoritate pe seama majorității populației [...] și să întărească o distribuție deja foarte inegală a veniturilor și averii”, astfel încât „guvernarea este prin și pentru grupurile elitare” (Aldcroft, Catterall 1996 : 19 – capitol de Derek Aldcroft).

Ambele cazuri studiate de noi, cel al Irlandei în ultimele decenii ale secolului XX poate încă mai clar decât cel al Danemarcei în secolul al XIX-lea, au fost, pentru a folosi sintagma lui Immanuel Wallerstein, „promovare prin invitație”¹⁴.

Care sunt perspectivele țărilor europene încă mai puțin dezvoltate („rămase în urmă” sau „înapoiate”) ? Ce putem deduce pe baza experiențelor a cinci secole de istorie și a cazurilor de succes pe care le-am studiat ?

În ceea ce privește **România**, condițiile pentru „promovarea prin invitație” există, dar aceasta nu înseamnă automat că ele vor fi și valorificate. Experiența anilor 2000-2008 arată că o anumită convergență este posibilă, fiind de presupus că tendința de apropiere de media nivelurilor de dezvoltare din țările Uniunii Europene va fi reluată la 1-2 ani după depășirea crizei economice actuale. Până la un nivel de 50-60% din PIB/locuitor al UE27, această convergență se poate realiza mai ales prin valorificarea diferențelor dintre nivelul general al salariilor din România și cel existent în celelalte țări ale Uniunii Europene. Apoi, însă, pentru o veritabilă „ajungere din urmă” va fi nevoie de o upgradare a mixului de activități economice, de îmbunătățirea semnificativă a funcționării instituțiilor, de acumulări la nivelul capitalului uman și de politici sociale mai incluzive. În ce măsură România va ști să se pregătească din timp pentru trecerea la noua etapă este încă o chestiune deschisă.

Relativ bune sunt și perspectivele pe termen mediu pentru **Serbia**, mai ales dacă aceasta va reuși să gestioneze într-un interval de timp rezonabil, de mai puțin de un deceniu, problema aderării la Uniunea Europeană.

Totul va depinde însă, atât pentru România, cât și pentru Serbia, și de **evoluțiile generale ale Uniunii Europene**. În pofida scepticismelor care și-au făcut loc ceva mai puternic în ultimii ani, Uniunea Europeană este, din perspectiva istoriei, o poveste de foarte mare succes. Uniunea Europeană a reușit nu numai să reunească foști adversari și să contribuie astfel la dezvoltarea în sens pașnic a Europei, ci și să ofere un cadru favorabil pentru dezvoltarea economică a țărilor membre. Moneda euro, a cărei introducere a fost privită de multă lume cu scepticism sau chiar cu ostilitate, s-a dovedit un factor de stabilitate în timpul crizei economice mondiale din 2007-2010, iar posibilitatea ca situația financiară de criză acută din Grecia să dezechilibreze întreaga zonă euro este extrem de redusă. Altele sunt riscurile reale pentru dezvoltarea în continuare a Uniunii Europene. Aceste riscuri țin în mai mică măsură de derapajele financiare ale unora dintre state în contextul crizei și mai mult de procesul inevitabil de îmbătrânire a populației și de rigiditățile instituționale (mai ales în domeniul relațiilor de muncă și în dezvoltarea activităților de cercetare-dezvoltare). Acești factori contribuie la scăderea relativă a competitivității economiilor europene la nivel global, ceea ce, dacă actualele tendințe se vor menține timp mai îndelungat, poate conduce la situația în care Europa să devină o zonă cu dezvoltare medie, surclasată de economiile mai dinamice ale Asiei Răsăritene și ale Statelor Unite. Or, pentru România, ca și pentru celelalte state membre, nu este indiferent dacă Uniunea Europeană va fi unul dintre liderii economici la nivel mondial sau doar o curte din spate relativ subdezvoltată a unei economii mondiale axate în jurul Oceanului Pacific, având drept poli China și/sau Statele Unite. De aceea, va fi în interesul noilor membri, inclusiv al României, să acționeze pentru consolidarea eficienței instituționale a Uniunii Europene, pentru păstrarea dinamicii acesteia, atât

14. Wallerstein 1979 : 80-81. De remarcat că nici în cazul acestor țări, nici în cel al altora din Europa, străpungerea nu a fost realizată prin strategii de izolare, de realizare a auto-suficienței sau de substituie a importurilor, deși aceasta din urmă a putut avea un rol pozitiv fie în etapa pregătirii „ajungerii din urmă”, fie în anumite momente de consolidare după atingerea statutului de țară dezvoltată economic.

prin extindere și încorporarea unor țări cu potențial de dezvoltare, cât și prin adâncirea integrării, astfel încât UE să poată fi un actor coerent și puternic în plan mondial.

Un penultim aspect – o mare parte din analiza noastră a fost axată pe performanța economică a diferitelor țări măsurată prin intermediul evoluției produsului intern brut pe locuitor. Destui economiști, sociologi și filosofi avertizează asupra faptului că o asemenea insistență reflectă o viziune simplistă asupra funcționării societăților umane și că ar trebui să luăm în considerare și alte componente ale bunăstării, cum ar fi calitatea vieții, nivelurile subiective de satisfacție și costurile ascunse ale dezvoltării economice de tip capitalist. Discutând tendințele din anii '80 de a relativiza creșterea PIB în rolul său de criteriu al performanței economice, Moses Abramowitz arăta că „atunci când produsul pe locuitor a ajuns să fie mare, iar populațiile numeroase și tot mai concentrate, costurile nemăsurate ale creșterii au devenit mult mai importante”¹⁵. Moses Abramowitz s-a ferit să ia atitudine între cele două tipuri de poziții, deși a argumentat asupra faptului că sporul de bunuri și servicii devenite accesibile a extins marjele de opțiune ale indivizilor și comunităților umane¹⁶. În acest spirit, putem spune că, **până când se va ajunge la o saturație din punctul de vedere al disponibilității bunurilor și serviciilor, este probabil inevitabil ca preocuparea pentru dimensiunea cantitativă a performanței economice să prevaleze asupra considerentelor ținând de calitate și/sau sustenabilitate.**

Pe de altă parte, dacă am căzut de acord asupra faptului că actualele decalaje economice s-au acumulat în timp și că depășirea „rămânerii în urmă” va necesita în cel mai bun caz câteva decenii, dar poate mai degrabă una-două generații, atunci rămâne **problema orizonturilor de așteptare ale oamenilor**. Experiența istorică ne arată că nu este posibil să mobilizezi durabil un număr mare de indivizi doar prin promisiunea unei vieți mai bune la pensie și/sau pentru nepoții lor ; în asemenea situații, indivizii pot decide în număr mare că este preferabil să găsească soluții individuale de salvare sau să acționeze pentru politici economice alternative. De aceea, este important ca anumite rezultate de etapă să fie tangibile pentru un număr cât mai mare de indivizi într-un orizont de timp cât mai apropiat. Pentru că, nu trebuie să uităm, dezvoltarea economică nu este universul abstract al teoriilor și formulelor magico-matematice, ci o problemă care angajează societăți complexe, instituții diverse și mai ales oameni în carne și oase.

15. Abramowitz 1989 : 344.

16. Abramowitz 1989 : 341.

Referințe bibliografice

- Abramowitz, Moses (1989) *Thinking About Growth and Other Essays*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Acemoğlu, Daron (2009) *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton : Princeton University Press.
- Adam, I. ; Marcu, Nicolae (1959) *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României (După reforma din 1864)*, vol. II, București : Editura Științifică.
- Adăniloiaie, Nichita (1981) „Implicațiile economice ale dominației otomane asupra Principatelor române (1750-1859)”, *Revista de istorie*, 34, nr. 3, pp. 441-463.
- AGER (1937) *Aspectele crizei românești în cadrul crizei mondiale*. Comunicări făcute la Asociația Generală a Economiștilor din România în anul 1936-1937, București : Tip. „Bucovina” I.E. Tourouțiu.
- Aldcroft, Derek H. ; Ville, Simon P. (eds.) (1994) *The European Economy, 1750-1914 : A Thematic Approach*, Manchester : Manchester University Press.
- Aldcroft, Derek H. ; Morewood, Steven (1995) *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot : Edward Elgar.
- Aldcroft, Derek H. ; Catterall, Ross (eds.) (1996) *Rich Nations, Poor Nations : The Long Run Perspective*, Cheltenham : Edward Elgar Publishing Limited.
- Aldcroft, Derek H. ; Sutcliffe, Anthony (eds.) (1999) *Europe in the International Economy 1500 to 2000*, Cheltenham : Edward Elgar.
- Alexandrescu, Ion (1986) *Economia României în primii ani postbelici (1945-1947)*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Alexandrescu, Sorin (1998) *Paradoxul român*, București : Editura Univers.
- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda (1957) „Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIII^e siècle”, *Studia et Acta Orientalia*, I, pp. 13-37.
- Allen, Robert (2000) „Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, 3, pp. 1-25.
- Allen, Robert (2009) *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Ambrosius, Gerold ; Petzina, Dietmar ; Plumpe, Werner (hrsg.) (1996) *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*, München : R. Oldenbourg Verlag.
- Andersen, Dan H. ; Voth, Hans-Joachim (2000) „The grapes of war : Neutrality and Mediterranean shipping under the Danish flag, 1747-1807”, *Scandinavian Economic History Review*, XLVIII, 1, pp. 5-28.
- Anderson, J.L. (1991) *Explaining Long-Term Economic Change*, Houndmills : Macmillan Education Ltd.
- Anderson, Victor (1991) *Alternative Economic Indicators*, Londra : Routledge.

- Antal, Endre (1992) *Beteiligung der RGW-Länder am Weltagrarhandel in den achtziger Jahren*, Berlin : Decker & Humblot.
- Arcadian, N.P. (1936) *Industrializarea României. Studiu evolutiv-istoric, economic și juridic*. Ediția a II-a, București : Imprimeria Națională.
- Ardeleanu, Constantin (2008) *Evoluția intereselor economice și politice britanice la gurile Dunării*, Muzeul Brăilei : Editura Istros.
- Ark, Bart van (1993) *International Comparisons of Output and Productivity. Manufacturing Productivity Performance of Ten Countries from 1950 to 1990*, Groningen : University of Groningen, Groningen Growth and Development Centre.
- Arndt, Heinz Wolfgang (1987) *Economic Development. The History of an Idea*, Chicago : The University of Chicago Press.
- Audoin Rouzeau, Frédérique (1995) „Compter et mesurer les os animaux. Pour une histoire de l'élevage et de l'alimentation en Europe de l'Antiquité aux Temps Modernes”, *Histoire & Mesure*, X, nr. 3-4, pp. 277-312.
- Axenciuc, Victor *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947. Vol. I. Industrie și transporturi. Vol. II. Agricultură. Vol. III. Monedă – credit – comerț – finanțe publice*. București : Editura Academiei Române, 1992-2000.
- Axenciuc, Victor (1966) „La place occupée par la Roumanie dans la division mondiale capitaliste à la veille de la seconde guerre mondiale”, *Revue roumaine d'histoire*, V, nr. 4, 675-705.
- Axenciuc, Victor (1980) „Unele caracteristici economico-sociale ale evoluției industriale a României în deceniul al patrulea”, *Revista de istorie*, 33, nr. 3, pp. 487-506.
- Axenciuc, Victor (1997) *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă*, București : Editura Fundației „România de Măine”.
- Axenciuc, Victor (1999) „România – grănarul Europei ?”, *Magazin istoric*, 33, nr. 1, pp. 24-26 ; accesibil și la <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1999/current1/m24.htm>.
- Axenciuc, Victor (2000) *Avuția națională a României. Cercetări istorice comparate 1860-1939*, București : Centrul Român de Economie Comparată și Consensuală.
- Axenciuc, Victor (2006) „Nivelul de dezvoltare și profilul economiei românești în anul 1938”, *Studii de istorie economică și istoria gândirii economice*, VIII, pp. 51-67.
- Axenciuc, Victor ; Tiberian, Ioan (1979) *Premise economice ale formării statului național unitar român*, București : Editura Academiei.
- Bafoil, François (2006) *Europe centrale et orientale. Mondialisation, européanisation et changement social*, Paris : Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Bairoch, Paul (1976a) *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIX^e siècle*, Paris – La Haye : Mouton.
- Bairoch, Paul (1976b) „Europe's Gross National Product : 1800-1975”, *JEEH*, 5, nr. 2, 273-340.
- Bairoch, Paul (1979) „Écarts internationaux des niveaux de vie avant la révolution industrielle”, *Annales. É.S.C.*, 34, 1, pp. 145-171.
- Bairoch, Paul (1982) „International Industrialization Levels from 1750 to 1980”, *The Journal of European Economic History*, 11, 1982, nr. 2, pp. 269-333.
- Bairoch, Paul (1985) *Histoire économique de Jéricho à Mexico. Villes et économie dans l'histoire*, Paris : Gallimard.
- Bairoch, Paul (1989) „Urbanization and the Economy in preindustrial societies : the findings of two decades of research”, *The Journal of European Economic History*, 18, nr. 2, pp. 239-290.
- Bairoch, Paul (1993) *Economics and world history : myths and paradoxes*, Chicago : University of Chicago Press.
- Bairoch, Paul (1997) *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVII^e siècle à nos jours*, 3 vol., Paris : Gallimard.

- Bairoch, Paul (1999) *L'agriculture des pays développés. 1800 à nos jours. Production – Productivité – Rendements*, Paris : Economica.
- Bairoch, Paul ; Lévy-Leboyer, Maurice (eds.) (1981) *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*, Londra : Macmillan.
- Bairoch, Paul ; Batou, Jean ; Chèvre, Pierre (1988) *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire der résultats 800-1850*, Genève : Droz.
- Baldwin, Richard E. ; Martin, Philippe (1999) *Two Waves of Globalisation : Superficial Similarities, Fundamental Differences*, NBER Working Paper 6904.
- Baron, Raphael Raymond V. (1989) *Travel and Tourism Data : A Comprehensive Research Handbook on the World Travel Industry*, Londra : Euromonitor.
- Barbu, Daniel (1996) *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București : Antet.
- Barbu, Daniel (1999) *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*, București : Nemira.
- Barbu, Gheorghe (coord.) (1981) *Turismul în economia națională. Studii*, București : Editura Sport-Turism.
- Barkan, Ömer Lütfi (1957/1958) *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles*, JESHO, I, pp. 9-36.
- Barry, Frank (1999) *Understanding Ireland's Economic Growth*, Houndmills : Macmillan Press Ltd.
- Băthory, Ludovic (1999) *Societățile carbonifere și sistemul economic și politic al României (1919-1929)*, Cluj-Napoca : Presa Universitară Clujeană.
- Baučić, Ivo (1983) „Probleme der jugoslawischen Außenmigration”, *Jugoslawien am Ende der Ära Tito. Band I : Außenpolitik*. Herausgegeben von Klaus-Detlev Grothusen, Othmar Nikola Haberl, Wolfgang Höpken, München & Wien : R. Oldenbourg Verlag, pp. 167-175.
- Băicoianu, Constantin I. (1904) *Istoria politicei noastre vamale și comerciale de la Reglementul Organic și până în prezent. Relațiunile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia și Rusia de la 1871-1902*, 2 vol., București : [f.ed.].
- Becker, Gary S. (1997) *Capitalul uman. O analiză teoretică și empirică cu referire specială la educație*, București : AllBeck.
- Becker, Robert ; Burmeister, Edwin (eds.) (1991) *Growth Theory*, 3 vol., Aldershot : Edgar Elgar.
- Becker, Sascha O. ; Wößmann, Ludger (2007) *Was Weber Wrong ? A Human Capital Theory of Protestant Economic History*, Munich Discussion Paper Nr. 2007-7. Accesibil online la <http://epub.ub.uni-muenchen.de/1366>.
- Berend, Iván T. (1996) *Central and Eastern Europe, 1944-1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Berend, Iván T. (1998) *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, Los Angeles : University of California Press.
- Berend, Iván T. ; Ránki, György (1974) *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Century*, New York : Columbia University Press.
- Berend, Iván T. ; Ránki, György (1977) *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Berend, Iván T. ; Ránki, György (1982) *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Berindei, Dan (1963) *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București : Societatea de Științe Istorice și Filologice din R.P.R.
- Berindei, Dan (1991) *România și Europa. Istorie, societate, cultură. Vol. I. Secolele XVIII-XIX*, București : Editura Museion.

- Berindei, Dan (1992) *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, București : Editura Militară.
- Berza, Mihai (1957) „Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV-XIX”, *Studii și materiale de istorie medie*, II, pp. 7-47.
- Berza, Mihai (1958) „Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI-XVIII”, *Studii. Revistă de istorie*, II, pp. 59-71.
- Besnard, Philippe (1970) *Protestantisme et Capitalisme. La controverse post-weberienne*. Paris : Armand Colin.
- Betea, Lavinia (2008) *Partea lor de adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu. Convorbiri. Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României. Convorbiri neterminate cu Corneliu Mănescu*, București : Compania.
- Blanchard, Ian (1986) „The Continental European Cattle Trades, 1400-1600”, *Economic History Review*, XXXIX, 3, pp. 427-460.
- Bocșan, Nicolae (1986) *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara : Editura Facla.
- Bogdan, Constanța ; Platon, Adrian (1981) *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică – cu referire specială la anii 1934-1938*, București : Editura Academiei.
- Bohn, Robert (2001) *Dänische Geschichte*, München : Beck.
- Boia, Lucian (coord.) (1998) *Miturile comunismului românesc*, București : Nemira.
- Boia, Lucian (2002) *România, țară de frontieră a Europei*, București : Humanitas.
- Boia, Lucian (2009) „Germanofilia”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, București : Humanitas.
- Boje, Per (1993) „Denmark’s role in the World economy, 1750-1950”, în Michael North (hrsg.), *Nordwesteuropa in der Weltwirtschaft 1750-1950/Northwestern Europe in the World Economy 1750-1950*, Stuttgart : Franz Steiner Verlag, pp. 21-38.
- Bolovan, Ioan (2000) *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca : Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane.
- Bonciu, Florin ; Murgescu, Bogdan (1990) „The world-approach and Romanian economic history”, *Revue roumaine d’histoire*, XXIX, nr. 3-4, pp. 275-289.
- Bonney, Richard (ed.) (1995) *Economic Systems and State Finance*, Oxford : Clarendon Press.
- Botez, Mihai (1992) *Românii despre ei înșiși. O cercetare de comunismologie prospectivă*, București : Litera.
- Bozga, Vasile (1975) *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București : Editura Academiei.
- Braudel, Fernand (1969) *Ecrits sur l’histoire*, Paris : Flammarion.
- Braudel, Fernand (1984) *Structurile cotidianului : posibilul și imposibilul*, 2 vol., București : Meridiane.
- Braudel, Fernand (1985) *Jocurile schimbului*, 2 vol., București : Meridiane.
- Braudel, Fernand (1989) *Timpul lumii*, 2 vol., București : Meridiane.
- Brucan, Silviu (1990a) *Piață și democrație*, București : Editura Științifică.
- Brucan, Silviu (1990b) *Pluralism și conflict social. O analiză socială a lumii comuniste*. București : Editura Enciclopedică.
- Brucan, Silviu (1992) *Generația irosită. Memorii*, București : Editurile Univers & Calistrat Hogaș.
- Brucan, Silviu (1996) *Stâlpii noii puteri în România*, București : Nemira.
- Bruhns, Hinnerk (éd.) (2004) *Histoire et économie politique en Allemagne de Gustav Schmoller à Max Weber. Nouvelles perspectives sur l’école historique de l’économie*, prefață de Jean-Yves Grenier, texte traduse de Françoise Laroche. Paris : Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.

- Brunnbauer, Ulf (ed.) (2004) *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Münster : Lit Verlag.
- Brunnbauer, Ulf (2007) *Jugoslavische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)* în *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhussen zum 65. Geburtstag*. Herausgegeben von Ulf Brunnbauer, Andreas Helmedach și Stefan Troebst, München : R. Oldenbourg Verlag, pp. 111-131.
- Bulei, Ion (1996) *Scurtă istorie a românilor*, București : Editura Meronia.
- Buruiană, Ovidiu (2007) „Liberalismul românesc și naționalismul economic în perioada interbelică”, în Maria Mureșan (coord.), *Economie, instituții și integrare economică*, București : Editura ASE, pp. 143-160.
- Bușe, Constantin (1976) *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837-1883)*, București : Editura Academiei.
- Buzatu, Gheorghe (1998) *O istorie a petrolului românesc*, București : Editura Enciclopedică.
- Buzatu, Gheorghe ; Scurtu, Ioan (1999) *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, București : Paideia.
- Calcan, Gheorghe (1997) *Industria petrolieră din România în perioada interbelică. Confruntări și opțiuni în cercurile de specialiști*, București : Editura Tehnică.
- Calic, Marie-Janine (1994) *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941 : der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München : Oldenbourg Verlag.
- Căpanu, Ion ; Wagner, Pavel ; Porojan, Dumitru (1985) *Venitul național*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Carter, Francis W. (1972) *Dubrovnik (Ragusa) : A Classic City-State*, Londra : Seminar Press.
- Cazimir, Ștefan (1986) *Alfabetul de tranziție*, București : Cartea Românească.
- Căpreanu, Ioan (2003) *Virgil Madgearu – discursuri parlamentare*, Iași : Tipografia Moldova.
- Câmpeanu, Pavel (1994) *România : coada pentru hrană, un mod de viață*, București : Litera.
- Câmpeanu, Pavel (2002a) *Societatea sincretică. 1980*, Iași : Polirom.
- Câmpeanu, Pavel (2002b) *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași : Polirom.
- Cândea, Virgil (1970) „Les intellectuels du Sud-est européen au XVII^e siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, VIII, pp. 181-230, 623-688.
- Ceaușescu, Nicolae (1968-1988) *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate. Rapoarte, cuvântări, articole*, 31 vol., București : Editura Politică.
- Ceaușu, Mihai-Ștefan (1998), *Bucovina habsburgică de la anexare la congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774-1815)*, Iași : Fundația Academică „A.D. Xenopol”.
- Cebuc, Alexandru ; Mocanu, Constantin (1967) *Din istoria transporturilor de călători în România*, București : Editura Științifică.
- Cernat, Paul ; Manolescu, Ion ; Mitchievici, Angelo ; Stanomir, Ioan (2004-2008) *Explorări în comunismul românesc*, 3 vol., Iași : Polirom.
- Cernovodeanu, Paul (1986) *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca : Dacia.
- Cernovodeanu, Paul ; Gavrilă, Irina ; Panait, Panait I. (1990) „Catagrafia orașului București din anii 1810-1811”, *Revista istorică* (serie nouă), I, nr. 7-8, pp. 705-723.
- Cernovodeanu, Paul ; Binder, Paul (1993) *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București : Silex.
- Chelcea, Liviu ; Lățea, Puiu (2000) *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, București : Nemira.
- Chesnais, Jean-Claude (1992) *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications. A Longitudinal Study of Sixty-Seven Countries Covering the Period 1720-1984*, Oxford : Clarendon Press.
- Chirot, Daniel (2002) *Schimbare socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, București : Corint (prima ediție la New York în 1976).

- Chirot, Daniel (2004) *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie și politică din evul mediu până la începutul secolului al XX-lea*, București : Corint (prima ediție la Berkeley în 1989).
- Christensen, Dan C. (1999) „Estimating arable production and productivity in Danish agriculture during the age of reform, 1750–1850”, în J.P.P. van Bavel, Erik Thoen (eds.), *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area (Middle Ages – 20th century). Elements for Comparison*, Turnhout, pp. 168–187.
- Christensen, Jens (1983) *Rural Denmark 1750-1980*, Copenhagen : The Central Co-operative Committee of Denmark.
- Christiansen, Palle Ove (1996) *A Manorial World. Lord, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*, Copenhagen : Scandinavian University Press.
- Cihodaru, Constantin (1957) „Braniștile și problema apariției rezervei senioriale în Moldova”, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Serie nouă. Secțiunea III (științe sociale)*, III, fasc.1-2, pp. 27-54.
- Cipolla, Carlo M. (1969) *Literacy and Development in the West*, Londra : Penguin Books.
- Cioroianu, Adrian (2005) *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, București : Curtea Veche.
- Coates, David (ed.) (1995) *Economic and industrial Performance in Europe : A Report Prepared for the Centre for Industrial Policy and Performance, University of Leeds*, Aldershot : Edward Elgar.
- Cojanu, Valentin (1997) *Comerțul exterior și dezvoltarea economică în România*, București : I.R.L.I.
- Colescu, Leonida (1907) *Progresele economice ale României îndeplinite sub domnia M.S. regelui Carol I, 1866-1906. Tablouri figurative și notițe explicative*, București : Institut. de arte grafice „Carol Göbl”.
- Colescu, Leonida (1944) *Analiza rezultatelor recensământului general al populației României dela 1899*. Ed. a II-a, București : Institutul Central de Statistică.
- Columbeanu, Sergiu (1974a) *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIII^e siècle*, București : Editura Academiei.
- Columbeanu, Sergiu (1974b) „Birul în Țara Românească (1775-1831)”, *Studii și materiale de istorie medie*, VII, pp. 259-276.
- Constantinescu, Codruț (2006) *Studii irlandeze*, Iași : Institutul European.
- Constantinescu, Mitiță (1943) *Politică economică aplicată*, 3 vol., București : Editura „Tiparul românesc”.
- Constantinescu, Nicolae N. (1991) *Acumularea primitivă a capitalului în România*, București : Editura Academiei.
- Constantinescu, Nicolae N. (coord.) (1997) *Istoria economică a României. De la începuturi până la cel de-al doilea război mondial*, București : Editura Economică.
- Constantinescu, Nicolae N. (coord.) (2000) *Istoria economică a României. Vol. 2. 1939-1989*, București : Editura Economică.
- Constantinescu-Mircești, C. (1976) *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București : Editura Academiei.
- Constantiniu, Florin (1972) *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București : Editura Academiei.
- Constantiniu, Florin (1983) „Iobăgia în istoriografia românească”, *Studii și materiale de istorie medie*, X, pp. 57-114.
- Constantiniu, Florin (1999) *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București : Univers Enciclopedic.
- Coolahan, John (1981) *Irish Education : Its History and Structure*, Dublin : Institute of Public Administration.

- Coposu, Corneliu (1993) *Corneliu Coposu : dialoguri cu Vartan Arachelian*, București : Editura Anastasia.
- Corduneanu, Victoria Isabela (2003) „Rememorarea perioadei comuniste și penuria economică : o modalitate de cercetare a trecutului recent al României”, în Mirela-Lumița Murgescu, Simion Călția (coord.), *Exerciții într-o cunoaștere. Societate și mentalități în noi abordări istoriografice*, București : Dominor, pp. 265-282.
- Corfus, Ilie (1969) *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București : Editura Academiei.
- Corfus, Ilie (1982) *Agricultura în Țările Române, 1848-1864. Istorie agrară comparată*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Coulter, Colin ; Coleman, Steven (eds.) (2003) *The End of Irish History ? Critical Reflections on the Celtic Tiger*, Manchester and New York : Manchester University Press.
- CPADCR (2007) *Raport final*. Editori : Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile. București : Humanitas.
- CPPARSD (2009) *Riscuri și inechități sociale în România*, București : Comisia Prezidențială Pentru Analiza Riscurilor Sociale și Demografice.
- Crafts ; Nicholas ; Toniolo, Gianni (eds.) (1996) *Economic Growth in Europe since 1945*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Crăciun, Bogdan (2007) „Sistemul familial cu doi copii în comunitatea evanghelică din Transilvania – studiu de caz”, în Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Corneliu Pădurean (coord.), *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec.XVII-XXI). Omagiu profesorului NICOLAE BOCȘAN la împlinirea vârstei de 60 de ani* [Supliment al Masteratului de istoria și socio-antropologia epocii moderne, IX], Cluj : Presa Universitară Clujeană, pp. 307-337.
- Cristescu, Octavian ; Păsăilă, Vasile ; Teodorescu, Bogdan ; Tomi, Raluca (1992) *Istoria românilor. Epoca modernă și contemporană. Manual pentru clasa a VIII-a*, București : Editura Didactică și Pedagogică.
- Cronicile* (1959) – *Cronicile slavo-române din sec.XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*. Ed. PP. Panaitescu, București : Editura Academiei.
- Cronin, Michael (2001) *A History of Ireland*, Houndmills/New York : Palgrave.
- Crotty, Raymond (1986) *Ireland in Crisis : A Study in Capitalist Colonial Underdevelopment*, Dingle : Brandon Book Publishers.
- Crouzet, François (2000) *Histoire de l'économie européenne 1000-2000*, Paris : Albin Michel.
- Crowther, William E. (1988) *The Political Economy of Romanian Socialism*, New York : Praeger.
- Csaba, László (1990) *Eastern Europe in the World Economy*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Csaba, László (2005) *The New Political Economy of Emerging Europe*, Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Cucu, Vasile (1970) *Orașele României*, București : Editura Științifică.
- Cucu, Vasile (1976) *Geografie și urbanizare*, Iași : Editura „Junimea”.
- Cucu, Vasile ; Iordan, Ion (coord.) (1984) *Geografia României. II. Geografia umană și economică*, București : Editura Academiei.
- Cullen, Louis M. (ed.) (1969) *The Formation of the Irish Economy*, Cork : Mercier Press.
- Cullen, Louis (1972) *An Economic History of Ireland since 1660*, Londra : B. T. Batsford Ltd.
- Cullen, Louis (1995) „A story of growth and change : Dublin 1560-1800”, în Howard B. Clarke (ed.) *Irish Cities*, Dublin : Mercier Press, pp. 96-108.
- Cummings, William K. (2007) *Instituții de învățământ. Un studiu comparativ asupra dezvoltării învățământului în Germania, Franța, Anglia, SUA, Japonia, Rusia*. Traducere și note de Claudia Popa. Prefață de Cezar Birzea. București : Comunicare.ro.

- Cypher, James M. ; Dietz, James L. (1997) *The Process of Economic Development*, Londra : Routledge.
- David, Thomas (2009) *Nationalisme économique et industrialisation. L'expérience des pays d'Europe de l'Est*, Geneva : Droz.
- Dăianu, Daniel (1999) *Transformarea ca proces real : de la comandă la piață*, București : I.R.L.I.
- Dăianu, Daniel (2000) *Încotro se îndreaptă țările postcomuniste ? Curente economice în pragul secolului*, Iași : Polirom.
- Dăianu, Daniel ; Vrânceanu, Radu (2002) *România și Uniunea Europeană. Inflație, balanță de plăți, creștere economică*, Iași : Polirom.
- Demeny, Ludovic (1989) „Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 42, nr. 12, pp. 1245-1255.
- Denzel, Markus A. (1994) „*La Practica della Cambiatura*”. *Europäischer Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Stuttgart : Franz Steiner Verlag.
- Djuvara, Neagu (1995) *Intre Orient si Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, București : Humanitas.
- Dobre, Gheorghe (coord.) (1987) *Comerțul exterior al României interbelice. Cercetări istorico-economice*, [Institutul Central de Cercetări Economice. Institutul de Economie Socialistă – Caiet de Studiu nr. 124], București.
- Dobre, Gheorghe (coord.) (1996a) *Economia României în context european – 1938*, București : Editura Fundației Științifice „Memoria Oeconomica”.
- Dobre, Gheorghe (coord.) (1996b), *Economia României în context European – 1947*, București : Editura Fundației Științifice „Memoria Oeconomica”.
- Dobre, Gheorghe (2003) *Investiții în economia națională și împrumuturi străine contractate de România în secolul al XX-lea*, București : Centrul de Informare și Documentare Economică.
- Dobrescu, Emilian ; Postolache, Tudorel (1990) *Consemnări economice*, București : Editura Academiei.
- Dobrinu, Dorin ; Iordachi, Constantin (2005) *Țărănimea și puterea : procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Iași : Polirom.
- Dobrogeanu-Gherea, Constantin (1977) *Opere complete*, vol. 4, București : Editura politică [Neoioabăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare, prima ediție 1910].
- Dobrovici, Gh.M. (1934) *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823-1933*, București : Tipografia Ziarului „Universul”.
- Douthwaite, Richard J. (1992) *The Growth Illusion : How Economic Growth Has Enriched the Few, Impoverished the Many, and Endangered the Planet*, Bideford : Lilliput Press.
- Drukker, J.W. (2006) *The Revolution That Bit Its Own Tail : How Economic History Changed Our Ideas on Economic Growth*, Amsterdam : Aksant Academic Publishers.
- Dumitrașcu, Ion (2008), *Industria Aeronautică Română Brașov (1925-1945)*, București : Domino.
- Duplessis, Robert S. (1997) *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Dușu, Alexandru (1968) *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte*, București : Editura pentru literatură.
- Dușu, Alexandru (2009) *Lumea dinăuntru și lumea din afară (articole, interviuri, note de lectură)*. Ed. Laurențiu Vlad, București : Editura Universității din București.
- Eliade, Pompiliu (1982) *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București : Univers.

- Elias, Norbert (2002) *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice și psihogenetice*, 2 vol., Iași : Polirom.
- Eysell, Maria (1979) *Wohlfahrt und Etatismus. Studien zum dänischen Absolutismus und zur Bauernbefreiung 1787/88*, Neumünster : Wachholtz.
- Federico, Giovanni (2005) *Feeding the World. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton and Oxford : Princeton University Press.
- Fei, John C.H. ; Ranis, Gustav (1997) *Growth and Development From an Evolutionary Perspective*, Malden & Oxford : Blackwell.
- Filitti, Ion C. (1915) *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834-1848)*, București.
- Findlay, Ronald ; O'Rourke, Kevin H. (2007) *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium*, Princeton and Oxford : Princeton University Press.
- Fisch, Jörg (2002) *Europa zwischen Wachstum und Gleichheit 1850-1914*, Stuttgart : Verlag Eugen Ulmer.
- Fischer, Mary Ellen (1989) *Nicolae Ceaușescu : A Study in Political Leadership*, Boulder : Lynne Rienner.
- Florea, Pavel-Mircea (1998) „Câteva considerații pe marginea introducerii culturii porumbului în Țările Române”, *Studii de istorie economică și istoria gândirii economice*, III, pp. 47-61.
- Frank, Andre Gunder (1998) *Reorient : Global Economy in the Asian Age*, Berkeley : University of California Press.
- Gane, G. (1938) *Problema petrolului în România*, București : Tipografia Curtii Regale F. Göbl Fii S.A.
- Garoflid, Constantin (1943) *Agricultura veche. Condițiile economice, tehnice și sociale ale agriculturii mari din stepa de răsărit înainte de expropriere*, București : Tiparul „Cartea Românească”.
- Gemil, Tahsin (1977) „Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 30, nr. 8, pp. 1433-1446.
- Genet, Jean-Philippe (ed.) (1990) *Genèse de l'État Moderne. Bilans et perspectives*, Paris : Éditions du C.N.R.S.
- Georgescu, Vlad (ed.) (1985) *Romania : 40 Years (1944-1984)*, New York : Praeger.
- Georgescu, Vlad (1992) *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, Ediția a III-a, București : Humanitas.
- Gerschenkron, Alexander (1952), „Economic backwardness in historical perspective”, în Burt Hoselitz (ed.), *The Progress of Underdeveloped Countries*, Chicago : University of Chicago Press ; republicat în Mark Granovetter, Richard Swedberg (ed.), *The Sociology of Economic Life*, Boulder : Westview Press, 1992, pp. 111-130.
- Gerschenkron, Alexander (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective, a Book Of Essays*, Cambridge, Massachusetts : Belknap Press of Harvard University Press.
- Ghica, Ion (1879) *Convorbiri economice*, Bucuresci : Socec.
- Ghiorghiță, Eugen (2002a) *Liberul schimb și protecționismul. Începuturile industrializării României 1886-1914*, București : Editura Fundației România de Măine.
- Ghiorghiță, Eugen (2002b) *Industrializare și comerț exterior în România interbelică*, București : Editura Fundației România de Măine.
- Gillespie, Alexander (2001) *The Illusion of Progress : Unsustainable Development in International Law and Policy*, Sterling : Earthscan Publications.
- Gillespie, Raymond (1996) *Dublin 1600-1700 : a City and its Hinterlands*, în Peter Clark, Bernard Lepetit (ed.) *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, Ipswich : Scolar Press, pp. 84-104.
- Giurescu, Constantin C. (1968) *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București : Editura Științifică.

- Golescu, Dinicu (1990) *Scrieri*. Ed. Mircea Angheliescu, București : Minerva.
- Good, David F. (1984) *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley : University of California Press.
- Good, David F. (ed.) (1994a) *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future*, Londra : Routledge.
- Good, David F. (1994b) „The Economic Lag of Central and Eastern Europe : Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910”, *The Journal of Economic History*, 54, nr. 4, pp. 869-891.
- Good, David F. (ed.) (1997) „Proxy data and income estimates : Reply to pammer”, *The Journal of Economic History*, 57, nr. 2, pp. 456-463.
- Good, David F. ; Ma, Tongshu (1999) „The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870-1989”, *European Review of Economic History*, 2, 103-137.
- Gounaris, Basil C. (1993) *Steam Over Macedonia, 1870-1912 : Socio-Economic Change and the Railway Factor*, New York : Columbia University Press.
- Grabowski, Richard ; Self, Sharmistha ; Shields, Michael PP. (2007) *Economic Development. A Regional, Institutional, and Historical Approach*, Armonk-Londra : M.E. Sharpe.
- Graham, Andrew ; Seldon, Anthony (1990) *Government and Economies in the Postwar World Economic Policies and Comparative Performance, 1945-1985*, Londra – New York : Routledge.
- Greenwood, Anthony (2003) „Istanbul’s meat provisioning : An overview”, *Romano-Turcica*, I, pp. 25-40.
- Grenier, Jean-Yves (1996) *L’économie d’ancien régime. Un monde de l’échange et de l’incertitude*, Paris : Éditions Albin Michel.
- Grigorescu, Constantin (coord.) (1993) *Nivelul dezvoltării economico-sociale a României în context european, 1989*. București : Editura Expert.
- Gyémánt, Ladislau (2006) „Evoluția demografică a Transilvaniei între anii 1690-1847”, în Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan (coordonatori), *Populația României. Trecut, prezent, viitor. Lucrările Conferinței internaționale „Populația României. Trecut, prezent, viitor” Cluj-Napoca – Arcalia, 19-22 octombrie 2005*, Cluj-Napoca : Presa Universitară Clujeană, pp. 37-60.
- Hagen, William W. (2002) *Ordinary Prussians. Brandenburg Junkers and Villagers, 1500-1840*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Hall, Derek R. (ed.) (1991) *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union*, Londra : Belhaven Press.
- Hansen, Svend Age (1974-1976) *Økonomisk vækst i Danmark*, 2 vol., Copenhaga : Akademisk Forlag.
- Hanson, John R. II (1986) „Export shares in the European periphery and the third world before World War I : Questionable data, facile analogies”, *Explorations in Economic History*, 23, nr. 1, pp. 85-99.
- Harre, Angela (2009) *Wege in die Moderne. Entwicklungsstrategien rumänischer Ökonomen im 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden : Harrassowitz Verlag.
- Harrison, Mark (1994) „GDPs of the USSR and Eastern Europe : Towards an Interwar comparison”, *Europe-Asia Studies*, 46, nr. 2, pp. 243-259.
- Harley, C. Knick (1980) „Transportation, the World Wheat trade, and the Kuznets cycle, 1850-1913”, *Explorations in Economic History*, 17, nr. 2, pp. 218-250.
- Haupt, Heinz-Gerhard ; Kocka, Jürgen (Hg.) (1996) *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt/New York : Campus.
- Headrick, Daniel R. (1991) *The Invisible Weapon. Telecommunications and International Politics, 1851-1945*, New York – Oxford : Oxford University Press.
- Held, David ; McGrew, Anthony ; Goldblatt, David ; Perraton, Jonathan (2004) *Transformări globale. Politică, economie și cultură*, Iași : Politorm.

- Henshall, Nicholas (1992) *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, Londra : Longman.
- Henriksen, Ingrid (1993) *The Transformation of Danish Agriculture 1870-1914*, în Karl Gunnar Persson (ed.), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot : Edward Elgar, pp. 153-178.
- Henriksen, Ingrid (1999) „Avoiding lock-in : Cooperative creameries in Denmark, 1882-1903”, *The European Review of Economic History*, 3, nr. 1, pp. 57-78.
- Henriksen, Ingrid (2006) *An Economic History of Denmark* în *EH.Net Encyclopedia*, edited by Robert Whaples. URL <http://eh.net/encyclopedia/article/henriksen.denmark> (accesat 30.12.2007).
- Hitchins, Keith (1996) *România 1866-1947*, București : Humanitas.
- Hitchins, Keith (2003) *The Identity of Romania*, București : Editura Enciclopedică.
- Hobsbawm, Eric J. (1994) *Secolul extremelor*, București : Editura Lider.
- Hobsbawm, Eric J. (1997) *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent*, Chișinău : Editura ARC.
- Hochstuhl, Kurt ; Wolf, Josef (coord.) (2007) *Refractări. Willy Prager – spații vizuale românești 1924-1944. Catalog de expoziție și studii însoțitoare*, Alba Iulia : Altipp.
- Hollis, Daniel Webster III (2002) *The History of Ireland*, Westport, Connecticut/Londra : Greenwood Press.
- Horvat, Branko (1982) *The Political Economy of Socialism. A Marxist Social Theory*, Oxford : Martin Robertson.
- Hrabak, Bogumil (1988-1989) „Stočarstvo i stočarski proizvodi Dosova I susjednih krajeva 1455-1800”, *Acta historiae oeconomicae Iugoslaviae*, 15, pp. 13-46, 16, pp. 1-19.
- Hugill, Peter J. (1993) *World Trade since 1431. Geography, Technology, and Capitalism*, Baltimore-Londra : John Hopkins University Press.
- Hurezeanu, Damian (2000) *Civilizația română modernă. Premise*, București : Editura Institutului de Teorie Socială.
- Iacob, Gheorghe ; Iacob, Luminița (1995) *Modernizare-europenism*, Iași : Editura Universității „Al.I. Cuza”
- Iancu, Aurel (coord.) (2008) *Convergența economică*, București : Editura Academiei.
- Iliescu, Ion (1995) *Momente de istorie. I – Documente, interviuri, comentarii. Decembrie 1989 – iunie 1990*, București : Editura Enciclopedică.
- Inalcık, Halil ; Quataert, Donald (eds.) (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge : Cambridge University Press.
- INS (2009) *România în cifre – breviar statistic*, București : Institutul Național de Statistică.
- Ionașcu, Ion ; Petric, Aron ; Caraioan, Pompiliu (1961) *București. Pagini de istorie*, București : Societatea pentru răspândirea științei și culturii.
- Ionete, Constantin (1993) *Criza de sistem a economiei de comandă și etapa sa explozivă*, București : Editura Expert.
- Ionete, Constantin (2003) *Clasa politică postdecembristă*, București : Editura Expert.
- Iorga, Nicolae (ed.) (1901-1916) *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 31 vol., București : Editura Ministerului de Instrucție.
- Iorga, Nicolae (1982) *Opere economice*. Ed. Georgeta Penelea, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Isărescu, Mugur (2009) *Finanțare și ajustare în economia României*. Disertație susținută la 14.05.2009 cu ocazia decernării titlului de Doctor Honoris Causa al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Accesibil online : <http://www.bnro.ro/PublicationDocuments.aspx?icid=6885>

- Iscru, George D. (1965) „Fuga țăranilor – forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Țara Românească”, *Studii. Revistă de istorie*, 18, nr. 1, pp. 125-145.
- ISE (2004) *Antologia legilor învățământului din România*, București : Institutul de Științe ale Educației.
- Istrati, Corneliu (1973) „Cu privire la exportul de grâne din Moldova în anii 1830-1831”, *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, X, pp. 199-216.
- Ivănuș, Gheorghe (coord.) (2004) *Istoria petrolului în România*, București : Editura AGIR.
- Ivanov, Martin ; Tooze, Adam (2007) „Convergence or decline on Europe’s Southeastern periphery? Agriculture, population, and GNP in Bulgaria, 1892-1945”, *The Journal of Economic History*, 67, nr. 3, pp. 672-704.
- Jackson, Alvin (1999) *Ireland 1798-1998. Politics and War*, Oxford : Blackwell.
- Jedlicki, Jerzy (1999) *A Suburb of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*, Budapesta : Central European University Press.
- Jeffries, Jan (2002) *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-first Century. A guide to the economies in transition*, Londra și New York : Routledge.
- Jenssen-Tusch, G.F. von (1864) *Die Verschwörung gegen die Königin Caroline Mathilde von Dänemark, geb. Prinzessin von Grossbritannien und Irland, und die Grafen Struensee und Brandt*, Leipzig : Hermann Costenoble.
- Johansen, Hans Christian (1987), *The Danish Economy in the Twentieth Century*. New York : St. Martin’s Press.
- Johnson, David (1985) *The Interwar Economy in Ireland*, Dublin : Economic and Social History Society of Ireland.
- Jones, W. Glyn (1986) *Denmark : A Modern History*, Beckenham : Croon Helm.
- Josan, Andrei (2004a) *Economia României interbelice în context european*, București : Editura ASE.
- Kaelble, Hartmut (1999) *Der historische Vergleich : eine Einführung zum 19 und 20 Jahrhundert*, Frankfurt/New York : Campus.
- Kahl, Thede ; Metzeltin, Michael ; Ungureanu, Mihai-Răzvan (Hg.) (2006) *Rumänien*, Wien-Berlin : LIT Verlag.
- Kennedy, Kieran A. ; Giblin, Thomas ; McHugh, Deirdre (1988) *The Economic Development of Ireland in the Twentieth Century*, Londra : Routledge.
- Kennedy, Paul (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York : Random House.
- Keynes, John Maynard (1919) *The Economic Consequences of the Peace*, accesibil online la <http://www.gutenberg.org/etext/15776>.
- Kideckel, David (2006) *Colectivism și singurătate în satele românești. Țara Oltului în perioada comunistă și în primii ani după Revoluție*, Iași : Polirom.
- Kinealy, Christine (2002) *The Great Irish Famine : Impact, Ideology, and Rebellion*, Houndmills/ New York : Palgrave.
- Kirițescu, Constantin (1989) *Istoria Războiului pentru Întregirea României 1916-1919*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Kirițescu, Costin C. (1997) *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, 3 vol., București : Editura Enciclopedică.
- Kjærgaard, Thorkild (1994) *The Danish Revolution, 1500-1800*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Koren, John (ed.) (1918) *The History of Statistics, Their Development and Progress in Many Countries ; in Memoirs to Commemorate the Seventy-Fifth Anniversary of the American Statistical Association*, New York : Macmillan Company of New York.
- Kornai, János (1992) *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Oxford : Clarendon Press.

- Köves, András (1985) *The Cmea Countries in the World Economy : Turning Inwards or Turning Outwards*, Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Krieger, Martin (1998) *Kaufleute, Seeräuber und Diplomaten : der dänische Handel auf dem Indischen Ozean (1620-1868)*, Köln – Weimar – Wien : Böhlau.
- Kula, Witold (1970) *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e - 18e siècles*, Paris – La Haye : Mouton.
- Landes, David S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations : Why Some Are So Rich and Some So Poor*, New York – Londra : W.W. Norton & Company, Inc.
- Lampe, John R. (2000) *Yugoslavia as History : Twice There Was aCountry*, ed. a II-a, Cambridge : Cambridge University Press.
- Lampe, John R ; Jackson, Marvin R. (1982) *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington : Indiana University Press.
- Lampe, John R ; Prickett, Russell. O ; Adamović, Ljubiša S. (1990) *Yugoslav-American Economic Relations since World War II*, Durham and Londra : Duke University Press.
- Lehr, Lia (1974) „Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea”, *Studii și materiale de istorie medie*, VII, pp. 161-205.
- Lemny, Ștefan (1985) „La critique du régime phanariote : clichés mentaux et perspectives historiographiques”, în Alexandru Zub (ed.), *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History*, Iași : Editura Academiei RSR, pp. 17-30.
- Lemny, Ștefan (1990) *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București : Editura Meridiane.
- Lessnoff, Michael H. (1994) *The Spirit of Capitalism and the Protestant Ethic. An Enquiry into the Weber Thesis*. Aldershot : Edward Elgar.
- Lew, Byron ; Cater, Bruce (2006) „The telegraph, co-ordination of tramp shipping, and growth in world trade”, *European Review of Economic History*, 10, pp. 147-173.
- Love, Joseph (2002) *Făurirea lumii a treia. Teorii și teoreticieni ai subdezvoltării în România și Brazilia*. Ediție îngrijită de Dragoș Aligică, București : Univers.
- Lovinescu, Eugen (1941) *P.P. Carp. Critic literar și literat*, București : Socec & S.A.R.
- Lovinescu, Eugen (1992) *Istoria civilizației române moderne*. Ed. Z. Ornea, 3 vol., București : Editura Minerva.
- Lucas, Robert Jr. (1988) „On the mechanics of economic development”, *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), pp. 3-42,
- LXXX (2003) – LXXX. *Mărturii orale. Anii '80 și bucureștenii*, București : Editura Paideia.
- Lydall, Harold (1989) *Yugoslavia in Crisis*, Oxford : Clarendon Press.
- Maarbjerg, John PP. (1995) *Scandinavia in the European World-Economy, Ca 1570-1625 : Some Local Evidence Of Economic Integration*, New York : Peter Lang.
- Maddison, Angus (1991) *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford : Oxford University Press.
- Maddison, Angus (1995) *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris : Development Centre of the OECD.
- Maddison, Angus (1995b) *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*, Aldershot : Edward Elgar Publishing Limited.
- Maddison, Angus (2001) *The World Economy : A Millennial Perspective*, Paris : Development Centre of the OECD.
- Maddison, Angus (2003) *The World Economy : Historical Statistics*, Paris : Development Centre of the OECD.
- Maddison, Angus ; Wee, Herman Van der (eds.) (1994) *Economic Growth and Structural Change. Comparative Approaches over the Long Run. B13. Proceedings. Eleventh*

- International Economic History Congress Milan, September 1994*, Milano : UniversităȚa Bocconi.
- Madgearu, Virgil (1928) *Turtucaia economică. Patru discursuri parlamentare și un cuvânt de încheiere*, București : Editura „Dreptatea”.
- Madgearu, Virgil (1930) *Rumania's New Economic Policy*, Londra : PP. S.King&Son.
- Madgearu, Virgil (1995) *EvoluȚia economiei românești. După războiul mondial*, ed. a II-a, București : Editura Științifică.
- Madžar, Ljubomir (1992) „The economy of Yugoslavia: Structure, growth record and institutional framework”, în *Yugoslavia in Transition : Choices and Constraints. Essays in Honour of Fred Singleton*. Editată de John B. Alcock, John J. Horton și Marko Milivojević, Providence & Oxford : Berg Publishers Limited, pp. 64-96.
- Madžar, Ljubomir (1999) „The roots and implications of Yugoslav economic adversity”, în Valeria Heuberger, Henriette Riegler, Hermine Vidovic (eds.), *At the Crossroads : Disaster or Normalization ? The Yugoslav Successor States in the 1990s*, Frankfurt am Main : Peter Lang, pp. 63-77.
- Maier, Lothar (1989) *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866-1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveränität*, München : Oldenbourg.
- Maier, Lothar (1998) „Stadii ale modernizării României. Între pacea de la Adrianopol și urcarea pe tron a lui Carol al II-lea (1829-1930)”, în Krista Zach (ed.), *România în obiectiv. Limbă și politică. Identitate și ideologie în transformare*, München : Südostdeutsches Kulturwerk, pp. 13-39.
- Malenbaum, Wilfred (1953) *The World Wheat Economy 1885-1939*, Cambridge (Ma) : Harvard University Press.
- Maner, Hans-Christian (1997) *Parlamentarismus in Rumänien (1930-1940). Demokratie im autoritären Umfeld*, München : Oldenbourg.
- Mann, Michael (1984) „The autonomous power of the state : Its origins, mechanisms, and results”, *Archives européennes de sociologie*, 25, pp. 185-213 ; accesibil online : <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/mann/Doc1.pdf> .
- Manoilescu, Mihail (1986) *ForȚele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional* (trad. Valeriu Dinu), București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Manoilescu, Mihail (1993) *Memorii* (ed. Valeriu Dinu), 2 vol., București : Editura Enciclopedică.
- Manoilescu, Mihail (1997) *Rostul și destinul burgheziei românești* (ed. Leonard Oprea), București : Editura Athena.
- Manolescu, Radu (1965) *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV-XVI)*, București : Editura Științifică.
- Marcu, Nicolae (coord.) (1979) *Istorie economică*, București : Editura Didactică și Pedagogică.
- Marguerat, Philippe (1977) *Le III^e Reich et le pétrole roumain 1938-1940. Contribution à l'étude de la pénétration économique allemande dans les Balkans à la veille et au début de la Seconde Guerre mondiale*, Leiden-Geneva : A.W. Sijthoff & Institut Universitaire des Hautes Études Internationales.
- Marin, Gheorghe Gaston (2000) *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări din viață*, București : Editura Evenimentul Românesc.
- Maurer, Ion Gheorghe (1969) *Raport asupra Direcțivelor Congresului al X-lea al Partidului Comunist Român privind Planul Cincinal pe anii 1971-1975 și liniile directoare ale dezvoltării economiei naționale pe perioada 1976-1980 – 6 august 1969*, București : Editura Politică.
- Maxim, Mihai (1979) „Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea”, *Revista de istorie*, 32, nr. 9, pp. 1731-1765.

- Maxim, Mihai (1999) *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVI^e siècle. Études et documents*, Istanbul : Éditions Isis.
- Maxim, Mihai (2001a) *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul : Isis Press.
- Maxim, Mihai (2001b) *Țările Române și Imperiul Otoman (1400-1600)*, în IR IV, pp. 531-591.
- Maxim, Mihai (2002a) *Țările Române și Imperiul Otoman*, în IR V, pp. 803-861.
- Mazoyer, Marcel ; Roudart, Laurence (2002) *Histoire des agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine*, Paris : Éditions du Seuil. (prima ediție 1997).
- McGowan, Bruce (1969) „Food supply and taxation on the middle Danube, 1568-1579”, *Archivum Ottomanicum*, I, pp. 139-196.
- McGowan, Bruce (1981), *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and The Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge-Paris : Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- McGowan, Bruce (1987) „The middle Danube cul-de-sac”, în Huri Islamodlu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Cambridge-Paris : Cambridge University Press – Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 170-177
- Measnicov, I; Hristache, Ilie ; Trebici, Vladimir (1977) *Demografia orașelor României*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Menzel, Ulrich (1988) *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas*, Frankfurt am Main : Suhrkamp.
- Menzel, Ulrich (1995) *Geschichte der Entwicklungstheorie. Einführung und systematische Bibliographie*, 3. Auflage, Hamburg : Deutsches Übersee-Institut.
- Mihăilescu, Vintilă ; Nicolau, Viorica ; Gheorghiu, Mircea ; Olaru, Costel (1994) „Blocul între loc și locuire”, *Revista de cercetări sociale*, 1, nr. 1, pp. 70-89.
- Mihordea, Vasile (1968a) *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București : Editura Academiei.
- Mihordea, Vasile (1968b) „Văcăritul, dare temporară”, *Studii. Revistă de istorie*, 21, nr. 3, pp. 449-467.
- Milanovic, Branko (2005) *The Modern World : The effect of democracy, colonialism and war on economic growth 1820-2000*, Economics Working Paper Archive at WUSTL / Development and Comp Systems. RePEc : wpa : wuwpdc : 0509002. Accesat online la [http : //129.3.20.41/eps/dev/papers/0509/0509002.pdf](http://129.3.20.41/eps/dev/papers/0509/0509002.pdf) .
- Miller, Kenneth E. (1991) *Denmark. A Troubled Welfare State*, Boulder : Westview Press.
- Miloiu, Silviu (2005) *O istorie a Europei Nordice și Baltice. Vol. 2 : De la Războiul Rece la era globalizării*, Târgoviște : Cetatea de Scaun.
- Milward, Alan S. ; Saul, Samuel B. (1973) *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870*, Londra : George Allen & Unwin.
- Milward, Alan S. ; Saul, Samuel B. (1977) *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Londra : George Allen & Unwin.
- Mioc, Damaschin (1957) „Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632”, *Studii și materiale de istorie medie*, II, pp. 49-116.
- Mioc, Damaschin (1959) „Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab”, *Studii. Revistă de istorie*, 12, nr. 2, pp. 53-85.
- Mioc, Damaschin (1962) „Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea”, *Studii și materiale de istorie medie*, V, pp. 151-173.
- Mioc, Damaschin (1966) „La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVII^e siècle en Valachie”, în *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'État*, Bruxelles, pp. 296-316.
- Mircea, Ion-Radu (1985) „Constantin Brâncoveanu : Însemnări de taină. Catastih de toate veniturile domniei...”, *Manuscriptum*, XVI, nr. 4, pp. 7-33.

- Mitchell, Brian R. (1988) *British Historical Statistics*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Mitchell, Brian R. (2003) *International Historical Statistics. Europe 1750-2000*, ed. a V-a, Houndmills : Palgrave Macmillan.
- Mitrany, David (1930) *The Land & the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917-1921)*, New York : Greenwood Press.
- Mitrany, David (1973) *The Effect of the War in Southeastern Europe*, șa doua ediție New York : H. Fertig.
- Mitu, Sorin (2006) *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, Iași : Polirom.
- Moačanin, Nenad (2006) *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Leiden – Boston : Brill.
- Mokyr, Joel (1983) *Why Ireland Starved : A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy, 1800-1850*, Londra : George Allen & Unwin.
- Montias, Michael (1967) *Economic Development in Communist Romania*, Cambridge (Ma.) & Londra : M.I.T. Press.
- Moody, T. W. ; Martin, F. X. ; Byrne, F. J. (eds.) (1976), *A New History of Ireland. III. Early Modern Ireland*, Oxford : Clarendon Press.
- Mookherjee, Dilip ; Ray, Debraj (ed.) (2001) *Readings in the Theory of Economic Development*, Malden : Blackwell Publishers.
- Mulhall, Michael G. (1903) *The Dictionary of Statistics*, 4th edition, Londra : Routledge.
- Müller, Dietmar (2001) *Agrarpopulismus in Rumänien. Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischenkriegszeit*, St. Augustin : Gardez ! Verlag.
- Munck, Thomas (1979) *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*, Kobenhavn : Landbohistorisk Selskab.
- Mungiu-Pippidi, Alina ; Althabe, Gerard (2002) *Secera și buldozerul. Scornicești și Nucșoara. Mecanisme de aservire a țaranului român*, Iași : Polirom.
- Munley, Vincent G. ; Thornton, Robert J. ; Aronson, Jay Richard (eds.) (2002) *The Irish Economy in Transition : Successes, Problems, and Prospects*, Amsterdam : JAI.
- Mureșan, Maria ; Mureșan, Dumitru (1998) *Istoria economiei*, București : Editura Economică.
- Mureșan, Maria (coord.) (2006) *Experiențe istorice de integrare economică europeană*, București : Editura ASE.
- Mureșan, Maria (coord.) (2008) *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice și contemporane*, București : Editura ASE.
- Murgescu, Bogdan ; Bonciu, Florin (1993) „Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice”, *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, XXX, 1993, pp. 523-547.
- Murgescu, Bogdan (1988) „Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 41, nr. 5, pp. 514-525 și nr. 6, pp. 587-596.
- Murgescu, Bogdan (1990a) „Avatarurile unui concept : monopolul comercial otoman asupra Țărilor Române”, *Revista istorică* (serie nouă), I, nr. 9-10, pp. 819-845.
- Murgescu, Bogdan (1993) „Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea”, *Revista istorică* (serie nouă), IV, nr. 5-6, pp. 457-471.
- Murgescu, Bogdan (1995a) „Formarea sistemului mondial modern și decalajele est-vest în Europa secolului al XVI-lea”, *Studii și materiale de istorie medie*, XIII, pp. 31-43.
- Murgescu, Bogdan (1995b) „«Phanariots» and «pamânteni». Religion and ethnicity in shaping identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire”, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj : Cluj University Press, pp. 196-204.

- Murgescu, Bogdan (1996a) *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București : Editura Enciclopedică.
- Murgescu, Bogdan (1996b) „Did Moldavia and Walachia export grains during the 16th century ?”, în *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Ed. Zoe Petre & Stelian Brezeanu, București : Editura Universității, pp. 190-199.
- Murgescu, Bogdan (1997) „Comerț și politică în relațiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII)”, *Revista Istorică* (serie nouă), VIII, nr. 9-10, pp. 573-590.
- Murgescu, Bogdan (1998a) „Participarea Țărilor Române la comerțul european cu vite în secolele XVI-XVIII. Regularități și fluctuații conjuncturale”, *Studii de istorie economică și istoria gândirii economice*, III, pp. 101-122.
- Murgescu, Bogdan (1998b) „Câteva observații asupra exporturilor românești de sare în Imperiul otoman”, *Timpul istoriei. II. Profesorului Dinu C. Giurescu*, volum îngrijit de Ioan Scurtu și Mihai Sorin Rădulescu, București : Universitatea din București, pp. 85-99.
- Murgescu, Bogdan (1999a) *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București : Teora.
- Murgescu, Bogdan (1999b) „The «modernization» of the Romanian Principalities during the 16th-17th centuries : Patterns, distortions, prospects”, *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*. Red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grala, Warszawa : „DiG”, pp. 173-184.
- Murgescu, Bogdan (ed.) (2000a) *Romania and Europe. Modernisation as Temptation, Modernisation as Threat*, București : Edition Körber-Stiftung & Alfa.
- Murgescu, Bogdan (2000b) *Reformele agrare din Secolul Luminilor. Câteva observații pe marginea cazului danez în Fațetele istoriei : existențe, identități, dinamici. Omagiu Ștefan Ștefănescu*. Volum îngrijit de Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarolta Solcan, București : Editura Universității din București, pp. 231-246.
- Murgescu, Bogdan (2001) „O alternativă la periodizarea tradițională : epoca modernă timpurie”, în *Studii și articole de istorie*, LXVI, pp. 5-18.
- Murgescu, Bogdan (2004) „The economic performance of interwar Romania : Golden age myth and statistical evidence”, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 6, pp. 43-64.
- Murgescu, Bogdan (2007) „Tratatul de la Adrianopol (1829) și limitele impactului său asupra exporturilor românești de cereale”, în Maria Mureșan (coord.), *Economie, instituții și integrare europeană*, București : Editura ASE, pp. 61-72
- Murgescu, Bogdan (2009) „Bilanțul economic al regimului comunist în România”, *Studii și articole de istorie*, LXXIV, 2009, pp. 25-39.
- Murgescu, Costin (1970) *Casa Regală și afacerile cu devize 1935-1940*, București : Editura Academiei.
- Murgescu, Costin (1987) *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol.I, București : Editura Enciclopedică.
- Murgescu, Costin (1996) *Drumurile unității românești. Drumul oilor. Drumurile negustorești*, București : Editura Enciclopedică.
- Murgescu, Mirela-Luminița (1999) *Între „bunul creștin” și „bravul român”. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Iași : Editura A ‘92.
- Murphy, Rhoads (1980) „Silver production in Rumelia according to an official Ottoman report circa 1600”, *Südost-Forschungen*, XXXIX, pp. 75-104.
- Murphy, Antoin E. (1984) *Economists and the Irish economy from the eighteenth century to the present day*, Dublin : Irish Academic Press in association with Hermathena, Trinity College Dublin.

- Murphy, Antoin E. (2000) *The „Celtic Tiger”. An Analysis of Ireland’s Economic Growth Performance*, EUI Working Paper RSC nr. 2000-16.
- Neculau, Adrian (coord.) (2004) *Viața cotidiană în comunism*, Iași : Polirom.
- Negruți, Ecaterina (1975) „Clasificarea localităților urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Considerații demografice”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol*, XII, pp. 1-16.
- Negruți, Ecaterina (1981) „Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea”, *Revista de istorie*, 34, nr. 2, pp. 243-257.
- Nielsen, Axel (1933) *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena : Gustav Fischer.
- Nordstrom, Byron J. (2000) *Scandinavia since 1500*, Minneapolis : University of Minnesota Press.
- North, Douglass C. (1958) „Ocean freight rates and economic development 1750-1913”, *The Journal of Economic History*, 18, nr. 4, pp. 537-555.
- North, Douglass C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge : Cambridge University Press.
- North, Douglass C. ; Wallis, John Joseph ; Weingast, Barry R. (2009) *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Norton, Desmond (1994) *Economics for an Open Economy : Ireland*, Dublin : Oak Tree Press.
- Nowell, Gregory PP. (1994) *Mercantile States and the World Oil Cartel, 1900-1939*, Ithaca și Londra : Cornell University Press.
- O’Brien, Patrick K. (1982) „Transport and economic growth in Western Europe, 1830-1914”, *The Journal of European Economic History*, 11, nr. 2, pp. 335-267.
- Ó Gráda, Cormac (1989) *The Great Irish Famine*, Houndmills/Londra : Macmillan.
- Ó Gráda, Cormac (1994) *Ireland : A New Economic History, 1780-1939*, Oxford : Clarendon Press.
- Ó Gráda, Cormac (editor) (1994b) *The Economic Development of Ireland since 1870*, 2 vol., Aldershot : Edgar Elgar.
- Ó Gráda, Cormac (1997) *A Rocky Road : The Irish Economy since the 1920s*, Manchester and New York : Manchester University Press.
- Ó Gráda, Cormac (1999) *Black '47 and Beyond : The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*, Princeton : Princeton University Press.
- O’Hagan, J. W. (ed.) (1995) *The Economy of Ireland : Policy and Performance of a Small European Country*, Houndmills/Londra : Macmillan.
- Ojala, Jari ; Eloranta, Jari ; Jalava, Jukka (eds.) (2006) *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland*, Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ølgaard, Anders (1979) *The Danish Economy*, Bruxelles : Commission of the European Communities. Republicat parțial în Karl Gunnar Persson (ed.) (1993), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot : Edward Elgar, pp. 344-369.
- Ølgaard, Anders (1993) „The Danish terms of trade in foreign trade, 1875-1963”, în Karl Gunnar Persson (ed.), *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870*, Aldershot : Edward Elgar, pp. 569-591.
- Olaru, Corneliu (1999) *Istoria economiei. Prelegeri*, București : Editura A.S.E.
- Olteanu, Ștefan ; Șerban, Constantin (1969) *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București : Editura Academiei.
- O’Rourke, Kevin H. (1997) „The European grain invasion, 1870-1913”, *The Journal of Economic History*, 57, nr. 4, pp. 775-801.
- O’Rourke, Kevin H. ; Williamson, Jeffrey G. (1999) *Globalization and History : The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, Mass. : MIT Press.

- Oțiman, Ion Păun (2005) *Viața rurală a României în secolul al XX-lea. Un secol de iluzii, dezamăgiri și speranțe (sau drama satului și a țăranului roman). Discurs de recepție a titlului de doctor honoris causa conferit de Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară din București, 10 noiembrie 2002*, Timișoara : Ed. Mirton.
- Oțetea, Andrei (1977) *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București : Editura Academiei.
- Pach, Zsigmond PP. (1964) *Die ungarische Agrarentwicklung im 16.-17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapesta : Akadémiai Kiadó.
- Pacione, Michael (2001) *Urban Geography : A Global Perspective*, Londra - New York : Routledge.
- Palairt, Michael (1977) „Serbia’s role on international markets for silk and wine 1860-1890”, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, IV, pp. 161-182.
- Palairt, Michael (1997) *The Balkan Economies c. 1800-1914 : Evolution without Development*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Pamuk, Şevket (2000), *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Panaitescu, Petre PP. (1994) *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială. Ediția a II-a*, București : Editura Enciclopedică.
- Papacostea, Șerban (1971) *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, București : Editura Academiei.
- Parpală, Oprea (1966) *Extensivitatea și unilateralitatea agriculturii României burghezo-moșierești în perioada dintre cele două războaie mondiale*, București : Editura Academiei.
- Pasti, Vladimir (1995) *România în tranziție. Căderea în viitor*, București : Nemira.
- Pasti, Vladimir (2006) *Noul capitalism românesc*, Iași : Polirom.
- Patapievici, Horia-Roman (2007) *Despre idei & blocaje. O modestă propunere de a regândi cultura română pornind de la ceea ce îi lipsește fără a renunța la ceea ce, în aparență, îi prisosește*, București : Humanitas.
- Păun, Ștefan (2000) *Sistemul politic al României în secolul XX. Evoluția Partidului Național-Liberal în perioada 1918-1928*, București : Editura Fundației Culturale „Dimitrie Bolintineanu”.
- Păunescu, Cristian ; Ștefan, Marian (ed.) (1999) *Tezaurul Băncii Naționale a României la Moscova – Documente*, București : Editura Fundației Culturale Magazin Istoric.
- Pearton, Maurice (1971) *Oil and the Romanian State*, Oxford : Clarendon Press.
- Penelea, Georgeta (1973) „Relațiile economice dintre Țara Românească și Transilvania în epoca regulamentară (1829-1848)”, *Studii și materiale de istorie modernă*, IV, pp. 7-110.
- Persson, Karl Gunnar (1988) *Pre-Industrial Economic Growth. Social Organization and Technological Progress in Europe*, Oxford : Basil Blackwell.
- Persson, Karl Gunnar (1999) *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Persson, Karl Gunnar (2004) „Mind the gap! Transport costs and price convergence in the nineteenth century Atlantic economy”, *European Review of Economic History*, 8, pp. 125-147.
- Petersen, Erling Ladewig (1979) „Production and trade in oxen 1450-1750 : Denmark”, în Ekkehard Westermann (hrsg.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*. Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978, Stuttgart : Klett-Cotta, pp. 137-170.
- Phinnemore, David (ed.) (2006) *The EU and Romania. Accession and Beyond*, Londra : Federal Trust for Education and Research.
- Pippidi, Andrei (1975) „Phanar, Phanariotes, Phanariotisme”, *Revue des études sud-est européennes*, XIII, nr. 2, pp. 231-239.
- Platon, Gheorghe (1999) *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor*. Ediție nouă, cu adăugiri și precizări. Iași : Editura Universității „Al.I. Cuza” Iași.

- Platon, Gheorghe ; Russu, Vasile ; Iacob, Gheorghe ; Cristian, Vasile ; Agrigoroaiei, Ion (1993) *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași : Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași.
- Pleština, Dijana (1992) *Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences*, Boulder : Westview Press.
- Pollard, Sidney (1968) *The Idea of Progress. History and Society*, Londra : Watts.
- Pollard, Sidney (1981a) *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe, 1760-1970*, Oxford : Oxford University Press.
- Pollard, Sidney (1981b) *The Integration of the European Economy since 1815*. Londra : George Allen & Unwin.
- Pollard, Sidney (ed.) (1990) *Wealth & Poverty. An Economic History of the 20th Century*. Londra : Equinox Ltd.
- Pollard, Sidney (1997) *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages*, Oxford : Clarendon Press.
- Pomeranz, Kenneth (2000) *The Great Divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy*, Princeton-Oxford : Princeton University Press.
- Pop, Ioan-Aurel (1998) *Români și România. O scurtă istorie*, București : Editura Fundației Culturale Române.
- Popa, Mircea (1978) *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831)*, București : A.I.E.S.E.E.
- Popescu, Claudia Rodica (2000) *Industria României în secolul XX. Analiză geografică*, București : Editura Oscar Print.
- Popovici, Bogdan-Florin ; Stoian, Emil (2002) *Carantina Branului (sec.XVIII-XIX) – considerații istorice*, București : Editura Sigma.
- Popovici, V. (redactor responsabil) (1963) *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 și 1864. Contribuții*, București : Editura Academiei.
- Post, John. D. (1977) *The Last Subsistence Crisis in the Western world*, Baltimore : The Johns Hopkins University Press.
- Postelnicu, Gheorghe ; Postelnicu, Cătălin (2002) *Obsesia decalajelor economice*, București : Editura Economică.
- Postolache, Tudorel (coord.) (1991) *Economia României – secolul XX – Noua tranziție la economia de piață : premise istorice și perspective*, București : Editura Academiei.
- Prados de la Escosura, Leandro (2000) „International comparisons of real product, 1820-1990. An alternative data set”, *Explorations in Economic History*, 37, pp. 1-41.
- Pragher, Willy (1943) *Bukarest, Stadt der Gegensätze. București, orașul contrastelor*, Berlin : Wiking-Verlag.
- Priebs, Axel (1990) *Dorfbezogene Politik und Planung in Dänemark unter sich wandelnden gesellschaftlichen Rahmenbedingungen*, Kiel : Geographisches Institut der Universität Kiel.
- Prodan, David (1945) *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu : Tipp. Cartea Românească din Cluj.
- Prodan, David (1967) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, 3 vol., București : Editura Academiei.
- Prodan, David (1986-1987) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, 2 vol., București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Prodan, David (1989) *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1850*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Programul PCR 1974 – *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*. București : Editura Politică [1975].

- Puia, Ilie (1982) *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București : Editura Academiei.
- Puia, Ilie (1988) *Mic dicționar pentru tineret de istorie a economiei românești*, București : Editura Politică.
- Pungă, Gheorghe (1984) „O scutărie domnească din vremea lui Alexandru Lăpușeanu”, *Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza” din Iași. Serie nouă. Secțiunea III. Istorie*, XXX, pp. 43-49.
- Pușcașu, Voica (2001) *Actul de citorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București : Editura Vreamea.
- Rabb, Theodore K. ; Rotberg, Robert I (1981) *Industrialization in Urbanization. Studies in Interdisciplinary History*, Princeton : Princeton University Press.
- Rachieru, Silvana (2000) *Gender and Modernisation in 19th Century Romania. Case Study : Ploiești Society between 1825 and 1833*, în Murgescu 2000a, pp. 51-56.
- Rădvan, Laurențiu (2004) *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași : Editura Universității Alexandru Ioan Cuza Iași.
- Rippy, Merrill (1972) *Oil and the Mexican Revolution*, Leiden : E. J. Brill.
- Roberts, Henry L. (1951) *Romania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven : Yale University Press.
- Roman, Louis ; Vergatti, Radu Ștefan (2002) *Studii de demografie istorică românească*, București : Editura Enciclopedică.
- Ronnäs, Per (1984) *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*, Stockholm : The Economic Research Institute at the Stockholm School of Economics.
- Rostow, Walt R. (1978) *The World Economy. History & Prospect*, Austin : University of Texas Press.
- Rotariu, Ilie (2004) *Globalizare și turism : cazul României*, Sibiu : Continent.
- Russo, Alecu (1959) *Scrieri alese*. Ed. Geo Șerban, București : Editura de stat pentru literatură și artă.
- Sadlak, Jan (1990) *Higher Education in Romania, 1860-1990 : Between Academic Mission, Economic Demands and Political Control*, Buffalo : State University of New York at Buffalo.
- Saizu, Ioan (1981) *Politica economică a României între 1922 și 1928*, București : Editura Academiei.
- Saizu, Ioan (1987) „Disputa dintre liberalism și dirijism pentru modernizarea României interbelice”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol*, XXIV, I, pp. 251-264.
- Saizu, Ioan (1991) *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică). Pas și impas*, București : Editura Academiei.
- Sampson, Steven (1987) „The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493, pp. 120-136.
- Sandberg, Lars G. (1982) „Ignorance, poverty and economic backwardness in the early stages of European industrialization: Variations on Alexander Gerschenkron's grand theme”, *The Journal of European Economic History*, 11, nr. 3, pp. 675-697.
- Sandu, Dumitru (1987) *Dezvoltarea socioteritorială în România*, București : Editura Academiei.
- Sandu, Dumitru (coord.) (2006) *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor 1990-2006*, București : Fundația pentru o Societate Deschisă.
- Schaser, Angelika (2000) *Reformele iozefine în Transilvania și urmările lor în viața socială : importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu : Editura Hora.
- Schlarp, Karl-Heinz (1986) *Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944 : ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart : Steiner.

- Schuurman, Frans J. (ed.) (1993) *Beyond the Impasse. New Directions in Development Theory*, Londra : Zed Books Ltd.
- Scraba, G. D. (1907) *Starea socială a săteanului după ancheta privitoare anului 1905, îndeplinită cu ocaziunea Expozițiunii Generale Române din 1906 de către Secțiunea de economie socială*, București : Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl”.
- Schultz, Helga ; Kubù, Eduard (eds.) (2006) *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, Berlin : Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Senghaas, Dieter (1982) *Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen*, Frankfurt am Main : Suhrkamp.
- Singleton, Fred (1991) *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Singleton, Fred ; Carter, Bernard (1982) *The Economy of Yugoslavia*, Londra – New York : Croon Helm & St. Martin’s Press.
- Sinigalia, Tereza (2000) *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească în secolele XIV-XVIII*, București : Editura Vremea.
- Sklair, Leslie (ed.) (1994) *Capitalism and Development*, Londra : Routledge.
- Skrubbeltrang, Fridlev (1953) *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, Rome : FAO.
- Slicher van Bath, B. H. (1963) *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500-1850*, Londra : Edward Arnold.
- Solow, Robert M. (2001) *Landmark papers in economic growth, selected by...*, Cheltenham : Edgar Elgar.
- Soulet, Jean-François (1998) *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*. Traducere de Silvia Albișteanu și Ana Zbarcea. Iași : Polirom.
- Spineanu, Ulm (1995) *Încotro... România 2000 ?*, Constanța : Editura Mondograp.
- Starea (1996) – *Starea națiunii 1918-1996. Concluzii și opțiuni pentru România de mâine, pentru viitorul poporului român*. București : Editura Fundației „România de mâine”.
- Stănculescu, PP. ; Ștefănescu, C. (1941) *Situația economică prezentă, în 60 sate românești cercetate de echipele studențești în vara 1938. Anchetă sociologică condusă de Anton Golopenția și Dr. D. C. Georgescu. II. Situația economică*, București : Institutul de Științe Sociale al României, pp. 45-292.
- Stern, Robert M. (1960) „A century of food exports”, *Kyklos. Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften*, XIII, 1, pp. 44-64.
- Stoicescu, Nicolae (1971) *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București : Editura Științifică.
- Stoianovich, Traian (1960) „The conquering Balkan Orthodox merchant”, *Journal of Economic History*, 20, 2, pp. 234-313.
- Suciu, Marta-Christina (2000) *Investiția în educație*, București : Editura Economică.
- Sugar, Peter F. (1977) *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle : University of Washington Press.
- Sukijasović, Miodrag (1970) *Yugoslav Foreign Investment Legislation at Work : Experiences so far*, ed. a II-a, Belgrad și New York : The Institute of International Politics and Economics & Oceana Publications, Inc.
- Sundhaussen, Holm (1982) *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz : Verlag W. Kohlhammer.
- Sundhaussen, Holm (1989a) *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München : Oldenbourg.
- Sundhaussen, Holm (1989b) „Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945”, în Roland Schönfeld (hrsg.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, München : Südosteuropa-Gesellschaft, pp. 45-60.

- Sundhaussen, Holm (1990) „Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklungswege von Ost- und Westeuropa”, *Südost-Forschungen*, 49, pp. 15-56.
- Sundhaussen, Holm (1994a) „Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive”, în Norbert Reiter, Holm Sundhaussen (hrsg.), *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor: Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 21-36.
- Sundhaussen, Holm (1994b) „Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive”, în Johannes Chr. Papalekas (hrsg.), *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*, München: Südosteuropa-Gesellschaft, pp. 35-54.
- Sundhaussen, Holm (1997) „Die Ursprünge der osteuropäischen Produktionsweise in der Frühen Neuzeit”, în Nada Boškowska Leimgruber (hrsg.), *Die frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft: Forschungstendenzen und Forschungserträge*, Paderborn: F. Schöningh, pp. 145-163.
- Sundhaussen, Holm (2003) *Experimentul Iugoslavia. De la întemeiere la destrămarea statului*, București: Editura Pro Historia.
- Sundhaussen, Holm (2007) *Geschichte Serbiens, 19.-21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Sută, Nicolae (coordonator) (1998) *Istoria comerțului exterior românesc – o prezentare sintetică*, București: Editura Eficient.
- Svennilson, Ingvar (1954) *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva: : United Nations Economic Commission for Europe.
- Sweeney, Paul (1999) *The Celtic Tiger. Ireland's Continuing Economic Miracle*, ed. a II-a, Dublin: Oak Tree Press.
- Sylla, Richard; Toniolo, Gianni (ed.) (1991) *Patterns of European Industrialization. The nineteenth century*, Londra și New York: Routledge.
- Șandru, Dumitru (1973) „Politica de stat față de agricultura țărănească între cele două războaie mondiale”, i, III, pp. 75-91.
- Șandru, Dumitru (1975) *Reforma agrară din 1921 în România*, București: Editura Academiei.
- Șandru, Dumitru (1985) *Creditul agricol în România (1918-1944)*, București: Editura Academiei.
- Șeicaru, Pamfil (2002) *Politica aistorică a României. Eseuri și medalioane cu un portret de Cezar Petrescu*. Ed. Mircea Coloșenco, șf.l.ț Editura Elion.
- Șerbănescu, Ilie (2002) *România sub tirania cifrelor mici!*, București: Editura Universal Dalsi.
- Ștefănescu, Barbu (1995) *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, 2 vol., Oradea: Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”.
- Știrban, Marcel (1987) *Din istoria României 1918-1921. Probleme ale vieții politice, economice și sociale*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Teichova, Alice (ed.) (1997) *Central Europe in the Twentieth Century: An Economic History Perspective*, Aldershot: Scolar Press
- Theodorescu, Răzvan (1987) *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, 2 vol., București: Editura Meridiane.
- Tielhof, Milja van (2002) *The „Mother of all Trades”: The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Tismăneanu, Vladimir (2005) *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași: Polirom.

- Todorov, Nikolaj (1980) *La ville balkanique aux XV^e-XIX^e siècles. Développement socio-économique et démographique*, București : A.I.E.S.E.E.
- Tomasevich, Jozo (1955) *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford : Stanford University Press.
- Tortella, Gabriel (1994) „Patterns of economic retardation and recovery in south-western Europe in the nineteenth and twentieth centuries”, *Economic History Review*, XLVII, nr. 1, pp. 1-21.
- Tracy, Michael (1989) *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*, ed. a III-a, Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf.
- Trebici, Vladimir (coord.) (1977) *Demografia orașelor României*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Trebici, Vladimir (1996) *Demografie. Excerpta et selecta. Academicianul la vârsta de 80 de ani*, București : Editura Enciclopedică.
- Trebici, Vladimir ; Ghinoiu, Ion (1986) *Demografie și etnografie*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Trebici, Vladimir ; Hristache, Ilie (1986) *Demografia teritorială a României*, București : Editura Academiei.
- Trgovčević, Ljubinka (ed.) (2008) *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Belgrad : Faculty of Political Sciences, University of Belgrade.
- Turner, Michael (1996) *After the Famine : Irish agriculture, 1850-1914*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Turnock, David (1986) *The Romanian economy in the twentieth century*, Londra : Croom Helm.
- Turnock, David (2006) *The economy of East Central Europe, 1815-1989 : stages of transformation in a peripheral region*, Londra și New York : Routledge.
- Țăranu, Liviu (2007) *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (1949-1965)*, București : Editura Enciclopedică.
- Ungureanu, Constantin (2006) „Învățământul primar din România, Transilvania, Bucovina și Basarabia la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea”, *Revista istorică* (serie nouă), XVII, nr. 5-6, pp. 109-130.
- Veliman, Valeriu (1984) *Relațiile româno-otomane, 1711-1821. Documente turcești*, București : Direcția Generală a Arhivelor Statului.
- Veliman, Valeriu (1985) „Documente turco-osmane privind vilaietul (eialetul) Timișoarei”, *Revista arhivelor*, nr. 4, pp. 413-426.
- Verdery, Katherine (2003) *Socialismul. Ce a fost și ce urmează*, Iași : Institutul European.
- Vierhaus, Rudolf (hrsg.) (1992) *Frühe Neuzeit – frühe Moderne ? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vlad, Matei D. (1973) *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV-XVIII)*, București : Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Vlăsceanu, Lazăr (2001) *Politică și dezvoltare. România încotro ?* București : Editura Trei.
- Vries, Jan de (1984) *European urbanization, 1500-1800*, Cambridge (MA) : Harvard University Press.
- Wagner, Pavel ; Ștefănescu, Daniela Elena (1999) *Compararea internațională a produsului intern brut*, București : Editura Economică.
- Wallace, William V. ; Clarke, Roger A. (1986) *Comecon, Trade and the West*, New York : St. Martin's Press.
- Wallerstein, Immanuel (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge – Paris : Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1992-1993) *Sistemul mondial modern*, 4 vol., București : Editura Meridiane.

- Weber, Max (1993) *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, București : Humanitas. [Prima dată publicată sub forma a două studii în anii 1904-1905].
- Weiss, Linda ; Hobson, John M. (1995) *States and Economic Development : A Comparative Historical Analysis*, Cambridge, MA : Polity Press.
- Welzk, Stefan (1982) *Nationalkapitalismus versus Weltmarktintegration ? Rumänien 1830-1944. Ein Beitrag zur Theorie eigenständiger Entwicklung*, Saarbrücken – Fort Lauderdale : Breitenbach.
- Westergaard, Harald (1968) *Contributions to the History of Statistics*, New York : Agathon Press.
- Wiese, Heinz ; Böls, Johann (1966) *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart : Gustav Fischer Verlag.
- Williamson, Jeffrey G. (1998) „Growth, distribution, and demography : some lessons from history”, *Explorations in Economic History*, 35, nr. 3, pp. 241-271
- Woude, Ad van der ; Hayami, Akira ; Vries, Jan de (1990) *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions*, Oxford : Clarendon Press.
- Wyczański, Andrzej (1971) „Le revenu national en Pologne au XVI^e siècle. Premiers résultats”, *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, 26, nr. 1, pp. 105-113.
- Yeager, Timothy J. (1999) *Institutions, Transition Economies, and Economic Development*, Boulder : Westview Press.
- Zanden, Jan Luiten van (1991) „The first green revolution : The growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914”, *Economic History Review*, XLIV, 2, pp. 215-239.
- Zanden, Jan Luiten van (2001) „Early modern economic growth : A survey of the European economy, 1500-1800”, in Maarten Prak (ed.) (2001) *Early Modern Capitalism : Economic and Social Change in Europe, 1400-1800*, Londra/New York : Routledge, pp. 69-87.
- Zanden, Jan Luiten van (2009) *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*, Leiden-Boston : Brill.
- Zane, Gheorghe (1970) *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, București : Editura Academiei.
- Zane, Gheorghe (1980) *Studii*. București : Editura Eminescu.
- Zeletin, Ștefan (1925) *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București : Cultura Națională.
- Zeletin, Ștefan (2006) *Din țara măgarilor. Însemnări*, București : Nemira.
- Zieba, Jolanta (1987) „Die Wirtschaftssituation in Rumänien unter dem Diktat der Schuldentrückzahlung”, *Osteuropa-Info*, nr. 70-71, pp. 68-75.

Index de persoane

A

Abdić, Fikret 453
Abramowitz, Moses 489
Acemoğlu, Daron 17, 481, 483
Adam, M. 117, 122
Adăniloie, Nichita 29, 34, 36
Ahern, Bertie 436
Albu, Cornel 480
Aldcroft, Derek H. 17, 19, 24, 100, 106, 139, 317, 319, 321, 373, 379, 394, 441, 452, 486
Alexandrescu, Ion 124, 140, 221, 334, 342-344, 348, 350, 362, 466, 467, 469, 470
Alexandrescu, Sorin 269
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda 42
Allen, Robert 57, 98, 99, 105
Ambrosius, Gerold 210
Andersen, Dan H. 70
Anderson, Victor 17-18
Antal, Endre 361, 363, 368-369, 371-372, 404
Antohei, Sorin 22
Arcadian, N.P. 358, 260
Ardeleanu, Constantin 66
Argetoianu, Constantin 268
Ark, Bart van 18
Arndt, Heinz Wolfgang 17
Audoin Rouzeau, Frédérique 45
Averescu, Alexandru 235, 251, 254
Axenciuc, Victor 19, 21, 108, 110, 113-114, 117, 121, 123-126, 128, 129-131, 133-135, 137, 140-141, 143-144, 146, 148-150, 185-186, 192, 196, 200, 214, 216-217, 219-234, 238-241, 243-245, 248-249, 254-258, 260-262, 264-265, 267, 269-270, 272, 295, 313, 333, 357, 367

B

Bafoil, François 402, 460, 481
Bairoch, Paul 17-19, 24, 57-60, 71, 79, 82, 87, 91, 93-94, 103-105, 117-118, 133-134, 137, 140-142, 152, 163, 184-185, 187-188, 197-203, 206, 208-209, 215, 228, 242, 253, 263, 301, 308-309, 317, 319, 321-324, 347-348, 366-367
Baldwin, Richard E. 107
Barbu, Daniel 376-379, 401
Barkan, Ömer Lütfi 86, 93-94
Baron, Raphael Raymond V. 375, 377-378
Barry, Frank 21, 424-426, 428, 430, 433-435, 484
Basarab, Matei 32, 54
Báthory, Ludovic 252-254
Batou, Jean 57-59, 71, 79, 87, 93-94
Băicoianu, Constantin I. 114, 118
Băsescu, Traian 327
Bârlădeanu, Alexandru 337
Becker, Gary S. 385
Becker, Sascha O. 17, 98
Bercea, Marilena 28
Berend, Iván T. 145-147, 197, 216, 294, 299, 319, 323, 404, 405, 460
Berindei, Dan 57, 108-109
Bernstorff, Andreas Peter 73-75
Berza, Mihai 32-34, 36, 55
Besnard, Philippe 97
Betea, Lavinia 337
Binder, Paul 60
Blair, Tony 472
Blanchard, Ian 45
Bocșan, Nicolae 52
Bogdan, Constanța 197, 257
Bohn, Robert 64, 165, 198
Boia, Lucian 225, 260, 340
Boje, Per 70, 151, 155

Bolovan, Ioan 132, 135
 Bölts, Johann 66
 Bonciu, Florin 22, 25, 264, 358
 Bonney, Richard 38, 67, 69
 Botez, Mihai 400
 Braudel, Fernand 24-25, 28, 57-58, 60
 Brâncoveanu, Constantin 32, 51, 54
 Brucan, Silviu 16, 345, 391, 397, 398, 400-401
 Bruhns, Hinnerk, 406, 463, 467,
 Brunnbauer, Ulf 212, 446
 Brătianu, Vintilă 235-236, 251-254, 307.
 Brâncoveanu, Preda 48
 Bulei, Ion 108, 214, 217
 Buruiană, Ovidiu 250, 254
 Bușe, Constantin 113, 116, 118
 Buzatu, Gheorghe 213, 217, 247, 252, 262

C

Calcan, Gheorghe 244, 246-249, 258
 Calic, Marie-Janine 178-179, 183-184, 292,
 297-303
 Capanu, Ion 217
 Caproșu, Ioan 55
 Căpreanu, Ioan 254
 Caragea, Ioan 55
 Carol I 144-145
 Carol al II-lea, rege al României 240, 256
 Carol al II-lea, rege al Angliei 78
 Carter, Francis W. 85, 441, 443-447, 449-450,
 452
 Cazimir, Ștefan 112
 Câmpean, Virginia 480
 Câmpeanu, Pavel 328, 339, 372, 393, 399,
 401-405, 474, 476, 479
 Căndea, Virgil 63, 350, 355
 Ceaușescu, Nicolae 108, 148, 325, 327, 337,
 339, 345, 356, 360, 371, 373, 378-382,
 384, 388-389, 392-395, 398-401, 403, 406,
 461-462, 465
 Ceaușu, Mihai-Ștefan 52
 Cebuc, Alexandru 144, 146
 Cernat, Paul 327, 372
 Cernovodeanu, Paul 27-29, 36, 57, 60, 116-119
 Chelcea, Liviu 370, 372
 Chesnais, Jean-Claude 104, 131, 169, 172
 Chèvre, Pierre 57-59, 71, 79, 82, 87, 93-94
 Chirot, Daniel 17, 19, 37, 109, 127, 130, 137
 Christensen, Dan C. 154, 200
 Christensen, Jens 71, 156-158, 160-163, 200
 Christiansen, Palle Ove 156, 165, 199
 Cihodaru, Constantin 48

Cioran, Emil 268
 Cioroianu, Adrian 328, 395
 Cipolla, Carlo M. 190, 192-193
 Cojanu, Valentin 348, 459
 Colbjornsen, Christian 74
 Colescu, Leonida 124, 144
 Columbeanu, Sergiu 50, 53-54, 61
 Constantinescu, Mitiță 257, 267, 271-272
 Constantinescu, Nicolae N. 27-28, 108, 214,
 328, 330-332, 340, 343, 356, 358, 362,
 364, 371, 374, 376, 378, 380, 384, 386-389
 Constantinescu, Tancred 250
 Constantinescu-Mircești, C. 100
 Constantiniu, Florin 27, 110, 213, 269, 327
 Coolahan, John 433
 Coposu, Corneliu 326
 Corduneanu, Victoria Isabela 327
 Corfus, Ilie 120-122, 128, 135-136
 Coulter, Colin 426-429
 Crăciun, Bogdan 132
 Cristescu, Octavian 213
 Cristian al II-lea 65
 Cristian al III-lea 65
 Cristian al IV-lea 68, 71
 Cristian al VII-lea 72-73
 Cristian al IX-lea 166
 Cromwell, Oliver 78-79
 Cronin, Michael 77, 167, 284
 Crotty, Raymond 424
 Crouzet, François 103, 206, 209, 315-317, 319,
 321, 323
 Crowther, William E.
 Csaba, László 356, 360, 479
 Cucu, Vasile 343-346, 348, 350, 354-355,
 359, 363
 Cullen, Louis M. 79, 82, 93-94, 169-170, 174
 Cummings, William K. 190
 Cuza, Alexandru Ioan 111, 113, 128

D

David, Thomas 251, 290, 300, 304-305, 307-
 -309, 311-313
 Dăianu, Daniel 21, 459, 465-467, 471, 479-
 -481, 486-487
 Degeratu, Laura 28
 Delors, Jacques 429
 Demeny, Ludovic 50
 Denzel, Markus A. 25
 Djuvara, Neagu 112
 Dobre, Gheorghe 19, 209-210, 214, 217-219,
 230, 239, 241, 249, 256-257, 262-263, 265-
 -266, 273, 310, 312-313, 328, 334-336

Dobrescu, Emilian 399
 Dobrinu, Dorin 362
 Dobrogeanu-Gherea, Constantin 109-110, 126, 128
 Dobrovici, Gh. M. 113, 222, 235, 238, 253
 Donorummo, Bob 22
 Douthwaite, Richard J. 17
 Drukker, J.W. 17, 464
 Dukes, Alan 424
 Dumitrașcu, Ion 259
 Duplessis, Robert S. 60, 62
 Duțu, Alexandru 21, 53, 111, 487

E

Eliade, Pompiliu 111
 Elias, Norbert 24
 Elisabeta I 78
 Engels, Friedrich 443
 Estrup, Jacob Brønnum Scavenius 198
 Eysell, Maria 72-73

F

Federico, Giovanni 104, 154, 208, 304
 Fei, John C.H. 339
 Ferdinand I de Habsburg 30
 Filitti, Ion C. 116
 Findlay, Ronald 106, 304, 317, 404
 Fisch, Jörg
 Fischer, Mary Ellen 131-132, 152-153, 164-165, 192, 210, 222, 228-229, 287, 310, 313, 319-320, 379, 383, 388, 391, 400, 406, 433
 Florea, Pavel-Mircea 49
 Frank, Andre Gunder 26
 Frederic I 65
 Frederic al III-lea 68-69
 Frederic al IV-lea 72
 Frederic al VI-lea, ca prinț regent 73-74

G

Gane, G. 247
 Ganley, Declan 439
 Gardó, Sándor 466-467, 469-470, 472-473, 475-477
 Garoflid, Constantin 136-137, 230, 235
 Gaulle, Charles de 413
 Gemil, Tahsin 30, 32-33
 Genet, Jean-Philippe 62
 Georgescu, Vlad 27-29, 108-110, 112, 140, 213, 242, 269, 345
 Gerschenkron, Alexander 197
 Ghica, Alexandru 120

Ghica, Ion 113
 Ghiorghiuță, Eugen 22, 141, 252-253, 256, 260, 264,
 Gillespie, Alexander 17
 Gillespie, Raymond 79
 Giurescu, Constantin 31
 Giurescu, Constantin C. 118
 Golescu, Dinicu 16
 Good, David F. 17-19, 148-149, 187, 215-216, 225, 292
 Gorbaciov, Mihail 323, 403, 406
 Gounaris, Basil C.
 Grabowski, Richard 179
 Greenwood, Anthony 44-45
 Grenier, Jean-Yves 25, 122,
 Grigorescu, Constantin 19, 328-331, 340, 354-355, 361, 367-368, 383, 385, 387, 390-391, 399, 450, 460, 462
 Güçer, Lütfi 42
 Gustav I Vasa 64-65
 Gyémánt, Ladislau 51, 59, 93-94

H

Hagen, William W. 61
 Hagerty, Bernard 21
 Hall, Derek R. 374-380, 447-448
 Hans I de Oldenburg 64
 Hansen, Svend Age 103, 151, 154, 163
 Hanson, John R. II 201
 Harley, C. Knick 122
 Harre, Angela 21, 250
 Harrison, Mark 216-217
 Haughey, Charles 424-425, 431, 436, 464
 Haupt, Heinz-Gerhard 20
 Headrick, Daniel R. 106
 Heinen, Armin 22
 Held, David 107, 459
 Henric al II-lea 77
 Henric al VII-lea 77
 Henric al VIII-lea 77
 Henriksen, Ingrid 159-160, 164, 415
 Henshall, Nicholas 62
 Hillery, Patrick 433
 Hitchins, Keith 214, 240, 260, 262
 Hobsbawm, Eric J. 205, 250, 315
 Hochstuhl, Kurt 260, 271
 Hogh-Guldberg, Ove 73
 Höpken, Wolfgang 448-450
 Hrușciov, Nikita 320, 406
 Hugill, Peter J. 106
 Hurezeanu, Damian 60

I

Iacob al II-lea 78
 Iacob, Gheorghe 108, 111, 124, 137, 139, 143,
 191, 348
 Iancu, Aurel 325
 Iliescu, Ion 325, 327, 465
 Inalcık, Halil 85, 89-90
 Ionașcu, Ion 57
 Ionete, Constantin 21, 325, 328, 332, 336-339,
 343, 369, 373, 393, 395-396, 399, 467
 Iordachi, Constantin 362
 Iorga, Nicolae 55, 239
 Isărescu, Mugur 21, 466, 469, 472, 478
 Istrati, Corneliu 120
 Ivanov, Martin 273-274
 Ivănuș, Gheorghe 247, 343, 392

J

Jackson, Alvin 167, 284, 290
 Jackson, Marvin R. 87-89, 114-115, 141, 149,
 178-179, 182-183, 225, 228, 236, 238, 253,
 260, 264, 270-271, 273, 293-300, 312-313,
 394
 Jeffries, Jan 455
 Jenssen-Tusch, G.F. von 73
 Johansen, Hans Christian 80-82, 164-165, 197,
 276, 278, 280-283, 407-408, 410-414
 Johnson, David 285-287
 Joja, Athanase 388
 Jones, W. Glyn 165, 198, 274, 281
 Josan, Andrei 242, 252, 255, 256, 267

K

Kaelble, Hartmut 20
 Kahl, Thede 466-467, 469-470, 472-473, 475-477
 Kennedy, Kieran A. 177, 286-291, 418, 421-424
 Kennedy, Paul 19, 97
 Keynes, John Maynard 208, 221
 Kideckel, David 362, 372, 401
 Kim Ir Sen 401
 Kinealy, Christine 168, 170, 172
 Kirițescu, Constantin 222
 Kirițescu, Costin C. 223, 235, 238, 332, 466,
 469
 Kochanowicz, Jacek 22
 Kogălniceanu, Mihail 128
 Koren, John 90, 185
 Kornai, János 323, 336, 339-340, 369, 371-
 -372, 380, 384, 399, 403-404, 406, 460
 Koštunica, Vojislav 456

Köves, András 356
 Krieger, Martin 68
 Kula, Witold 61, 122

L

Lampe, John R. 87-89, 114-115, 141, 149, 178-
 -179, 182-183, 225, 228, 236, 238, 253,
 260, 264, 270-271, 273, 293-300, 312-313
 Landes, David S. 26
 Lehr, Lia 54
 Lemass, Seán 420, 433, 464, 486
 Lemny, Ștefan 29, 60
 Lessnoff, Michael H. 97
 Lew, Byron 106
 Love, Joseph 109, 250
 Lovinescu, Eugen 111, 225
 Lucas, Robert Jr. 385
 Lydall, Harold 451-452

M

Maarbjerg, John P. 65-67
 Maddison, Angus 17-19, 25-26, 90-92, 96,
 103, 107, 176, 187-188, 205-207, 210-211,
 215-216, 273, 284, 286, 302-304, 315-319,
 321-322, 324, 331, 339, 397, 407, 409,
 416, 419, 421, 425-426, 450, 456-457, 459,
 461-462, 468
 Madgearu, Virgil 214, 226, 229-232, 237-240,
 242, 247-249, 252-256, 260, 266-267, 270,
 274, 313, 340
 Madžar, Ljubomir 455
 Maier, Lothar 136, 144-146
 Malenbaum, Wilfred 208
 Malița, Mircea 388
 Maner, Hans-Christian 250, 271
 Mann, Michael 62
 Manolescu, Mihail 237, 251, 253-254, 259,
 268-269, 271-272, 340
 Manolescu, Ion 327
 Manolescu, Radu 41-42, 49
 Marcu, Nicolae 117, 122, 216
 Marguerat, Philippe 249
 Marin, Gheorghe Gaston 343, 395
 Martin, Philippe 107
 Marx, Karl 445
 Maurer, Ion Gheorghe 337, 357, 388, 395,
 399-400
 Mavrocordat, Constantin 29, 54-55, 62, 100
 Mavrocordat, Nicolae 54
 Maxim, Mihai 31-32, 34, 43-44, 54

- Mazoyer, Marcel 98-99, 104, 135
 McGowan, Bruce 84-90
 Measnicov, I. 348-349, 351
 Mehmed al II-lea 83
 Menzel, Ulrich 17, 119, 149, 152-155, 157-165,
 198, 200-203, 277-278, 281-283
 Metzeltin, Michael 466-467, 469-470, 472-473,
 475-477
 Mihai Viteazul 27
 Mihăilescu, Vintilă 352
 Mihordea, Vasile 53-54, 62
 Milanovic, Branko 404
 Miller, Kenneth E. 407, 413
 Miloiu, Silviu 408
 Milošević, Slobodan 454-456
 Milward, Alan S. 109, 129-130, 142, 157, 160,
 164
 Mioc, Damaschin 38-39, 54, 56
 Mircea, Ion-Radu 54
 Mircescu, Istrate 179
 Mitchell, Brian R. 19, 119, 122, 141, 154,
 189, 191-193, 263, 280, 287-288, 310-313,
 324, 383, 412, 423, 427, 433, 435, 449
 Mitrany, David 221, 228, 235-236, 242
 Mitu, Sorin 195
 Moaćanin, Nenad 87
 Mokyry, Joel 168-170, 172
 Montias, Michael 336, 356-357
 Moody, T.W. 78-80
 Mookherjee, Dilip 17
 Morewood, Steven 319, 323, 379, 394, 406,
 441, 452
 Mulhall, Michael G. 118, 122, 154
 Munck, Thomas 72
 Mungiu-Pippidi, Alina 350
 Munley, Vincent G. 421, 424, 426-430, 434-436,
 438
 Murad al III-lea 49
 Mureşan, Dumitru 333, 336, 338, 356, 360,
 362-363
 Mureşan, Maria 42, 123, 200, 333, 336, 338,
 356, 360, 362-363, 474, 476, 479-480
 Murgescu, Bogdan 15, 20, 23, 25, 29, 32-33,
 35, 38-39, 42-47, 49-52, 54, 61, 63, 71,
 93-94, 109, 115, 117, 123, 212, 250, 252,
 263-264, 332, 358
 Murgescu, Costin 250-252, 255-256
 Murgescu, Mirela-Luminiţa 16
 Murgulescu, Ilie 388
 Murphy, Antoin E. 168, 289, 423, 426-429,
 431, 435
 Murphy, Rhoads 87
- N**
- Nasser, Gamal Abdul 444
 Năstase, Adrian 472
 Neculau, Adrian 327, 372
 Negruţi, Ecaterina 51, 56-57, 59, 93-94, 121
 Nehru, Jawaharlal 444
 Nielsen, Axel 67-68, 70-71, 76, 156
 Niţu, Florentina 22
 Nordstrom, Byron J. 64
 North, Douglass C. 122, 481, 483, 484-485
 Norton, Desmond 422
 Nowell, Gregory P. 244
- O**
- Ó Gráda, Cormac 82, 168-174, 176, 286-291,
 418, 420, 423-424
 O'Malley, Donagh 428, 433
 Obrenovici, Miloş 177-178, 180
 O'Brien, Patrick K. 145-146
 O'Hagan, J.W. 289, 423, 427
 O'Neill, Hugh 78
 Ojala, Jari 304
 Olaru, Corneliu 216, 352
 Ølgaard, Anders 278, 410-411, 413
 Olteanu, Ştefan 50, 53-54
 O'Rourke, Kevin H. 106-107, 122, 173-174,
 304, 317, 404
 Oţetea, Andrei 35-36, 42-47
 Otiman, Ion Păun 361
- P**
- Pach, Zsigmond P. 61
 Pacione, Michael 348
 Paisie, Radu 44
 Palairt, Michael 181-184, 188, 195-196
 Pamuk, Şevket 33, 35, 55, 87
 Panaitescu, Petre P. 29
 Papacostea, Şerban 27, 63
 Parpală, Oprea 226, 229, 242
 Pasti, Vladimir 22, 328, 336, 338-339, 398,
 400, 402, 406, 466-467, 470, 476-478
 Patapievic, Horia-Roman 110
 Păunescu, Cristian 223
 Pearton, Maurice 243, 252
 Penelea, Georgeta 113
 Persson, Karl Gunnar 48, 56-57, 122
 Petersen, Erling Ladewig 66
 Petty, William 79
 Petzina, Dietmar 210
 Phinnemore, David 466

Pippidi, Andrei 63
 Platon, Alexandru-Florin 28
 Platon, Gheorghe 29, 109, 116, 122, 128, 143, 150
 Plešćina, Dijana 453-454
 Plumpe, Werner 210
 Poenaru, Petrache 16
 Pollard, Sidney 16-17, 105-106, 317
 Pomeranz, Kenneth 26
 Pompidou, Georges 413
 Pop, Ioan-Aurel 27, 213, 217
 Popa, Mircea 33, 35, 47, 54-56
 Popescu, Claudia Rodica 346
 Popescu-Tăriceanu, Călin 15, 472
 Popovici, Bogdan-Florin 61, 113, 116, 121, 123
 Post, John D. 151
 Postelnicu, Gheorghe 15
 Postolache, Tudorel 15, 19, 328, 338-339, 399
 Pozderac, Hambdija 453
 Prados de la Escosura, Leandro 18, 187
 Pragher, Willy 271
 Priebs, Axel 75, 283
 Prodan, David 52, 59, 61
 Prodi, Romano 472
 Puia, Ilie 222, 239, 252, 256-257
 Pungă, Gheorghe 48
 Pușcașu, Voica 53

R

Rabb, Theodore K. 348
 Rachieru, Silvana 112
 Rădvan, Laurențiu 93-94
 Ránki, György 145-147, 197, 216
 Ranković, Aleksandar 446
 Rareș, Petru 30, 33, 44
 Rasmussen, Anders Fogh 417
 Rasmussen, Poul Nystrup 415
 Redmond, John 284
 Reventlow, Christian Ditlef 73-76
 Rippy, Merrill 250
 Ristovic, Milan 21
 Roberts, Henry L. 214, 225-226, 229, 235-236, 238, 250, 253, 269-271
 Roman, Louis 51, 55
 Ronnås, Per 313, 342, 348-352, 354
 Roosevelt, Franklin Delano 208
 Rostow, Walt R. 106, 122
 Rotariu, Ilie 377, 379
 Russo, Alecu 111-112

S

Sadlak, Jan 312, 387-391
 Saizu, Ioan 236, 250, 271-272
 Sampson, Steven 372
 Sandberg, Lars G. 190, 193, 199
 Sandu, Dumitru 350, 473
 Schaser, Angelika 64
 Schimmelmann, Heinrich Ernst 73
 Schlarp, Karl-Heinz 303
 Schlüter, Poul 415
 Schultz, Helga 21, 251-252
 Schuurman, Frans J. 17
 Scraba, G.D. 125, 139, 143
 Senghaas, Dieter 17, 109, 127, 193-194, 198, 200, 202-203
 Singleton, Fred 84, 291, 441, 443-447, 449-450, 452
 Sinigalia, Tereza 53
 Sklair, Leslie 17, 374
 Skrubbeltrang, Fridlev 71-73, 151, 154, 156, 158-160, 163, 165, 276, 279-281
 Slicher van Bath, B.H. 60, 98
 Soulet, Jean-François 336, 460
 Sora, Andrei Florin 22
 Spineanu, Ulm 15
 Stalin, Iosif Vissarionovici 403, 442-444
 Stănculescu, P. 226, 229-230
 Stauning, Thorvald 281, 306, 407
 Steincke, Karl Kristian 281
 Stere, Constantin 250
 Stern, Robert M. 123
 Stirimin, Ștefan 247, 343, 392
 Stoianovich, Traian 88
 Stoicescu, Nicolae 42
 Stolojan, Theodor 338
 Suciuc, Marta-Christina 193, 385, 463
 Sugar, Peter F. 82, 88
 Sukijasović, Miodrag 448
 Süleyman I 30, 44, 85
 Sundhaussen, Holm 21, 61, 84-85, 89-90, 93-94, 100, 177-181, 183-185, 188-189, 191-193, 196-198, 200, 229, 291, 293, 295, 297, 299, 302, 310, 440-446, 448-452, 454-455, 487
 Sută, Nicolae 200, 256, 356, 358, 393
 Suțu, Alexandru 55
 Sventnilson, Ingvar 206, 208-210, 230, 235, 265, 293, 304, 313
 Sweeney, Paul 418-419, 426-427, 429-432, 434-440
 Sylla, Richard 105

Ș

Șandru, Dumitru 226, 228-230, 236, 238, 242
 Șeicaru, Pamfil 235
 Ștefan, Adelina Oana 22
 Ștefănescu, Barbu 50, 52, 59, 63
 Știrban, Marcel 235

T

Teichova, Alice 216, 218, 225, 251, 257-258,
 300, 450-451, 454
 Theodorescu, Răzvan 53, 111
 Tielhof, Milja van 67
 Tismăneanu, Vladimir 327-328, 398
 Tito, Iosip Broz 441-444, 448, 450, 453-454
 Toader, Angela 22
 Todorov, Nikolaj 87
 Tomasevich, Jozo 294-296
 Tooze, Adam 273-274
 Tortella, Gabriel 190, 201
 Tracy, Michael 122, 208, 277, 279-280
 Trebici, Vladimir 131-132, 348-349, 351, 355
 Trgovčević, Ljubinka 455
 Troesken, Werner 22
 Turner, Michael 173, 175-176

Ț

Țăranu, Liviu 356

U

Ungureanu, Constantin 191
 Ungureanu, Mihai-Răzvan 466-467, 469-470,
 472-473, 475-477

V

Valera, Éamon de 285, 287, 307, 420
 Vasile Lupu 47, 95
 Veliman, Valeriu 32-33, 49

Verdery, Katherine 371-372
 Vierhaus, Rudolf 23
 Vlad Uzurpatorul 30
 Vlad, Matei D. 52
 Vladimirescu, Tudor 36
 Vlăsceanu, Lazăr 466, 487
 Vries, Jan de 58, 79, 81-82, 91-94, 348

W

Wagner, Pavel 18-19, 217
 Wallace, William V. 323, 356
 Wallerstein, Immanuel 20, 61-62, 127, 264-265,
 460, 464, 488
 Wallis, John Joseph 484-485
 Warring, Charles 146
 Weber, Max 97-98, 194, 458
 Weiss, Linda 62
 Welzk, Stefan 119, 127
 Weingast, Barry R. 484-485
 Westergaard, Harald 90
 Wiese, Heinz 66
 William al III-lea de Orania 78
 Williamson, Jeffrey G. 104, 107, 122, 173-174,
 460
 Woude, Ad van der 348
 Wolf, Josef 260, 271
 Wyczański, Andrzej 91

Y

Yeager, Timothy J. 190

Z

Zanden, Jan Luiten van 22, 24, 26, 57, 91-92,
 94, 96, 100, 104, 135
 Zane, Gheorghe 113-114
 Zapolya, Ioan 30
 Zeletin, Ștefan 139, 253-254
 Zieba, Jolanta 393-394, 396

